

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТАМГЫН ГАЗАР
СУДАЛГАА, ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ХЭЛТЭС

СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ

ТОЙМ АГУУЛГА

- ◇ Эдийн засгийн бодлого
- ◇ Нийгмийн бодлого

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

“Судалгааны эмхэтгэл” (XIX боть)-ийг
Улсын Их Хурлын Тамгын газраас эрхлэн гаргав.

Хянасан:

Ц.Норовдондог (Ph.D)

Эмхэтгэсэн:

Г.Билгээ

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн:

Т.Цэнд-Аюуш

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

ГАРЧИГ

I БҮЛЭГ. ЭДИЙН ЗАСГИЙН БОДЛОГО

1.1. Улсын Их Хуралд өргөн барьсан “Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай хуулийн төслийн агуулгыг гадаадын зарим орны туршлага, эрх зүйн зохицуулалттай харьцуулсан судалгаа (Харьцуулсан судалгаа)	8
<i>Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа</i>	
1.2. Улсын Их Хуралд өргөн барьсан “Чөлөөт бүсийн тухай” хуулийн төслийг бусад орны чөлөөт бүсийн тухай хууль тогтоомжуудтай харьцуулсан судалгаа (Харьцуулсан судалгаа)	24
<i>Г.Билгээ, Д.Жигваагүнсэл, Д.Халиун</i>	
1.3. Монгол Улс, БНХАУ хоорондын чөлөөт худалдааны хэлэлцээрийг тодорхой бараагаар байгуулах боломж (Бодлогын судалгаа)	66
<i>Р.Хатанбаатар, Н.Золтуяа /ЭЗХЯ/, Н.Отгонсайхан /МУИС, БС/, И.Болд /УХААЯ/, Б.Алтанцэцэг /УХААЯ/, Л.Ганхуяг /ГЕГ/, Ч.Онончимэг, Д.Халиун, Ц.Элбэгзаяа</i>	
1.4. Банкнаас олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээ: бусад орнуудын жишиг (Харьцуулсан судалгаа)	121
<i>Ч.Онончимэг, Д.Халиун, Ц.Элбэгзаяа</i>	
1.5. Монгол Улсын эдийн засгийн зангилаа асуудлуудын эрх зүйн зохицуулалт (Мэдээлэл лавлагаа)	139
<i>Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа</i>	
1.6. Монгол Улс болон гадаадын зарим улс орны газар өмчлөлийн асуудлыг эрх зүйн талаас нь зохицуулсан байдал, зарим жишиг (Харьцуулсан судалгаа)	151
<i>Г.Чулуун, Б.Ариунжаргал, Р.Нургүл</i>	
1.7. Гадаадын зарим орны ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгоход хориглох, хязгаарлах нөхцөлүүд (Харьцуулсан судалгаа)	183
<i>Г.Билгээ, Ч.Онончимэг, Д.Халиун</i>	

1.8. Монгол Улсын болон гадаадын зарим орны уул уурхайн үйлдвэрлэлийн салбарын татварын тогтолцоо <i>(Харьцуулсан судалгаа)</i>	191
<i>Ч.Онончимэг, Д.Халиун, Ц.Элбэгзаяа</i>	
1.9. Хотыг дахин хөгжүүлэх чиглэлээрх Казахстан улсын эрх зүйн орчны судалгаа <i>(Мэдээлэл лавлагаа)</i>	209
<i>Г.Алтан-Оч, Р.Нургүл</i>	
1.10. Компанийн сайн засаглалын хүний нөөцийн бодлогыг тодорхойлох нь <i>(Мэдээлэл лавлагаа)</i>	218
<i>А.Пагма, Б.Ариунжаргал</i>	
1.11. Байгаль орчинд учруулсан хохирлыг тооцож нөхөн төлүүлэх, хариуцлага ногдуулах талаарх гадаады зарим орны эрх зүйн зохицуулалт <i>(Харьцуулсан судалгаа)</i>	229
<i>Р.Хатанбаатар, А.Пагма, Р.Нургүл, Г.Алтан-Оч</i>	
1.12. Жижиг, дунд үйлдвэрийн талаарх мэдээлэл лавлагаа <i>(Мэдээлэл лавлагаа)</i>	241
<i>Ц.Элбэгзаяа, Ч.Онончимэг</i>	

II БҮЛЭГ. НИЙГМИЙН БОДЛОГО

2.1. Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн зарим эрхийг хэрэгжүүлэхэд төрөөс үзүүлэх дэмжлэг, хөнгөлөлтийн эрх зүйн зохицуулалтын талаарх гадаад орнуудын туршлага <i>(Харьцуулсан судалгаа)</i>	252
<i>Р.Хатанбаатар, А.Пагма, Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургүл</i>	
2.2. Ганц бие эцэгт үзүүлж буй нийгмийн халамж, хөнгөлөлт, эрх зүйн зохицуулалт, хандлага <i>(Харьцуулсан судалгаа)</i>	270
<i>Р.Хатанбаатар, А.Пагма, Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургүл, Б.Ариунжаргал</i>	
2.3. Соёлын биет өвд учруулсан хохирлыг тооцох, нөхөн төлүүлэх, хариуцлага хүлээлгэх эрх зүйн зохицуулалтын талаарх зарим орнуудын туршлага <i>(Харьцуулсан судалгаа)</i>	229
<i>Д.Жигваагүнсэл, Ө.Мөнхтунгалаг</i>	

2.4. Үл хөдлөх хөрөнгийг “Галын заавал даатгал”-д хамруулах эрх зүйн зохицуулалтын зарим жишиг, гадаадын туршлага (Мэдээлэл лавлагаа)	311
<i>Г.Алтан-Оч, Г.Чулуун, И.Жаргалзаяабямба, Ө.Мөнхтунгалаг</i>	
2.5. Төрийн албанаас тэтгэвэрт гарах насыг тогтоодог гадаад орнуудын туршлага, хүн амын дундаж наслалт (Мэдээлэл лавлагаа)	320
<i>Г.Алтан-Оч, Б.Ариунжаргал, И.Жаргалзаяабямба</i>	
2.6. Иргэний эрүүл мэндийн даатгалын талаарх мэдээлэл лавлагаа (Мэдээлэл лавлагаа)	336
<i>Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа</i>	
2.7. Малчин иргэдийн тэтгэвэр, нийгмийн даатгалтай холбоотой мэдээлэл лавлагаа (Мэдээлэл лавлагаа)	349
<i>Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа</i>	
2.8. Ахмад настны асрамж, халамжийн асуудлаарх бусад орны туршлага ба Монгол Улсын статистик мэдээлэл (Мэдээлэл лавлагаа)	371
<i>Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа</i>	
2.9. Хүүхэд, залуус, гэр бүлийн асуудлаарх мэдээлэл лавлагаа (Мэдээлэл лавлагаа)	377
<i>Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа</i>	
2.10. Мэргэжлийн боловсрол сургалтын талаарх мэдээлэл лавлагаа (Мэдээлэл лавлагаа)	392
<i>Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа</i>	

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

1

БҮЛЭГ

ЭДИЙН ЗАСГИЙН БОДЛОГО

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

**УЛСЫН ИХ ХУРАЛД ӨРГӨН БАРЬСАН “ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТИЙН
ТУХАЙ” ХУУЛИЙН ТӨСЛИЙН АГУУЛГЫГ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА,
ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТТАЙ ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа

АГУУЛГА**Оршил**

Нэг. Монгол Улсын хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн өнөөгийн байдал, Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлсэн хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай хуулийн агуулгын тойм

Хоёр. Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг амжилттай хэрэгжүүлж байгаа бусад орны туршлага, эрх зүйн зохицуулалт

- 2.1 Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийг зохицуулж буй үндсэн бодлогын баримт бичиг, хууль, тогтоомж
- 2.2 Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгийг боловсруулахдаа баримтлах зарчим, тавигдах шаардлага
- 2.3 Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг хэрэгжүүлэх чиг үүрэг бүхий төрийн байгууллагын эрх, үүрэг
- 2.4 Бодлогын баримт бичгийн төрөл, санхүүжүүлэх эх үүсвэр
- 2.5 Бодлогын баримт бичгийг боловсруулах, батлах үе шат, процесс
- 2.6 Хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн хэрэгжилтэд тавих хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ

Ашигласан материал**ОРШИЛ*****Судалгааны зорилго***

Монгол Улсын хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн өнөөгийн байдал, бодлогын баримт бичиг хоорондын уялдаа холбоо зэргийг тоймлон судлахаас гадна УИХ-д өргөн барьсан хуулийн төслийн гол агуулгыг тоймлон харуулах, хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн сайн туршлага бүхий орнуудын туршлага, эрх зүйн зохицуулалттай харьцуулан судлахыг зорьсон болно.

Судалгааны товч дүгнэлт

Аливаа улс үндэстний хөгжлийн бодлого нь олон арван жилийн түүхээсээ сургамж авч, өнөөгийн тулгамдсан асуудлуудыг шийдвэрлэх зорилтуудаа оновчтой тодорхойлж, улмаар ойрын ирээдүй болон урт хугацаандаа ард иргэдэд сайн сайхан амьдралыг бий болгон баталгаажуулах явдал байдаг. Ингэхдээ хөгжлийн алтан гурвалжин болох нийгмийн тэгш байдал, эдийн засгийн өсөлт, хүрээлэн буй орчныг хамгаалах асуудлуудыг ямагт анхаарлынхаа төвд, тэнцвэртэй байлгахад анхаардаг байна.

Урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг боловсруулсан орнуудын туршлагаас харахад судалгаа шинжилгээнд тулгуурлан хөгжлийн гол тэргүүлэх чиглэлээр цөөн тооны голлох салбаруудыг сонгож, түүнийг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн бусад салбартай уялдаа холбоо бүхий цөөн тооны зорилтуудыг дэвшүүлсэн байдаг байна¹. Монгол Улсын хувьд одоо хүчин төгөлдөр мөрдөж буй дараах бодлогын баримт бичгүүд байна. Үүнд:

¹“Хөгжлийн урт хугацааны бодлогын харьцуулсан шинжилгээ” Үндэсний хөгжлийн хүрээлэн, 2014 он.

- Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого-1,
- Үндэсний хөтөлбөр-131,
- Дэд хөтөлбөр-12,
- Салбарын стратегийн бодлогын баримт бичиг-27,
- Салбарын мастер төлөвлөгөө-13,
- Салбарт төрөөс баримтлах бодлого-27,
- Үйл ажиллагааны төлөвлөгөө-61, нийт 272 бодлогын баримт бичиг байх бөгөөд эдгээр баримт бичгүүдэд дэвшүүлсэн *тэргүүлэх чиглэлийн зорилт-6, стратегийн зорилт-105, дэд зорилт-423* байна².

Ийнхүү олон тооны бодлогын баримт бичгийг батлан гаргаж зорилго зорилтуудыг дэвшүүлсэн ч бодлогын баримт бичиг хоорондын уялдаа холбоо муу, дэвшүүлсэн зорилтуудын тоо их, үндэслэл тооцоо муутай, хэрэгжүүлэхэд шаардагдах санхүүжилтийн эх үүсвэр болон хэрэгжүүлэх арга механизм тодорхойгүй явж ирснээс бодлогын зорилтуудын уялдаа холбоо алдагдаж хэрэгжүүлэх боломж хомсдохын хэрээр эдийн засгийн нөөц боломж, хүчийг сулруулах нөхцөл бүрдсэн гэж хэлж болохоор байна.

Энэхүү судалгааны явцад Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлсэн Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тухай хуулийн төсөлд тусгасан зохицуулалтын механизмуудыг төслийн үзэл баримтлалтай тулган нягталж, төсөлд тусгасан зарим зохицуулалтыг гадаадын зарим орны хөгжлийн бодлогын баримт бичигт хэрхэн тусгасан туршлагатай харьцуулан авч үзлээ.

Судалгаанд авагдсан ихэнх орнуудын хувьд Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг зохицуулах тусгайлсан эрх зүйн зохицуулалт (хууль, тогтоомж) байхгүй байгаа боловч төрөөс урт хугацаанд баримтлах бодлогын баримт бичгийг боловсруулан баталдаг туршлагатай орнууд юм.

Судлагдсан орнуудын нийтлэг жишгээс харахад, урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгээ 15–30 жилийн хугацаатайгаар төлөвлөн боловсруулах ба урт хугацааны бодлогын баримт бичгийн хүрээнд зорилтуудаа богино, дунд хугацааны үе шатаар нарийвчлан тодорхойлж төлөвлөх, богино дунд хугацаанд хүрсэн үр дүн, гүйцэтгэлийг үнэлэх системтэй байна.

Нэг. МОНГОЛ УЛСЫН ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ, УЛСЫН ИХ ХУРАЛД ӨРГӨН МЭДҮҮЛСЭН ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТИЙН ТУХАЙ ХУУЛИЙН АГУУЛГЫН ТОЙМ

Монгол Улс 1991 оноос хойш үндэсний хэмжээнд, салбарын болон салбар хоорондын түвшинд урт, дунд, богино хугацаанд хэрэгжүүлэхээр нийт 480 гаруй бодлогын баримт бичиг батлан гаргаснаас өнөөгийн байдлаар 272 бодлогын баримт бичиг хугацааны хувьд хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байна. Эдгээр бодлогын баримт бичгүүдийг үзэл баримтлал, төрөөс баримтлах бодлого, хөтөлбөр, стратеги, үндсэн чиглэл, төлөвлөгөө зэргээр нэрлэсэн байдаг.

Түүнчлэн хэрэгжих хугацаа, бодлогын зорилго, зорилт давхацсан, хоорондын уялдаа холбоо муутай олон тооны бодлогын баримт бичиг байгаагийн дээр хэрэгжилтийн хувьд тодорхойгүй, зорилго, зорилт болон тодорхойлсон үр дүндээ хүрэхгүй байгаа явдал байсаар байна. Энэ нь нэг талаараа бодлогын баримт бичгүүдийн хэрэгцээ, шаардлага, санхүүжилтийн эх үүсвэр тодорхойгүй, хяналт-үнэлгээ, тайлагнах нэгдсэн тогтолцоогүй явж ирснээс шалтгаалсан байх талтай юм.

²Мөн тэнд.

Олон улсын туршлагаас үзэхэд³ хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн арга, механизмыг хуульчлан зохицуулсан эрх зүйн акт төдийлөн байхгүй боловч урт хугацааны бодлогын баримт бичиг, стратеги, хөтөлбөрүүд боловсруулан батлуулж, хэрэгжүүлж байна. Зарим орны хувьд даацтай хөгжлийн баримт бичиг (улс орны хөгжлийг тодорхойлох бус хүрээлэн байгаа орчинд ээлтэйгээр тодорхой нэг зорилт дэвшүүлсэн баримт бичиг) болон үндэсний хөгжлийн үзэл баримтлалыг батлан, аль алиныг нь дагаж мөрдөж байна. Үндэсний хөгжлийн урт хугацааны бодлогын баримт бичгүүд болон даацтай хөгжлийн баримт бичгийн гол ялгаа нь:

- Хамрах хугацаа⁴;
- Хөгжлийн нөөц бололцоог үнэлсэн байдал;
- Хөгжлийн нөөц бололцоонд тулгуурлан хөгжлийн гарц, чиглэлүүдийг тодорхойлж, боломжит хувилбаруудыг үнэлж, сонгох байдлаараа ялгаатай.

Даацтай хөгжлийн баримт бичгийн гол зорилго нь улс орныг хөгжүүлэх чиглэлийг тодорхойлох бус хүрээлэн буй орчинд ээлтэй байх стандартыг хөгжлийн бодлого төлөвлөх, хэрэгжүүлэх явцад мөрдөх, үндэсний хөгжлийн урт хугацааны бодлогын суурийг тодорхойлох зорилготой байдаг.

Бодлогын төлөвлөлт, тайлагнах нэгдсэн тогтолцоог боловсронгуй болгох, удирдлага зохион байгуулалтын бүтцийг сайжруулах, мэргэжлийн боловсон хүчний чадвар, хариуцлагыг нэмэгдүүлэх, төрийн байгууллага хоорондын мэдээллийн нэгдсэн сүлжээ бүрдүүлэх, хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ, хариуцлагын тогтолцоог бий болгох нь өнөөгийн бодлогын баримт бичгүүдийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой тулгамдсан асуудлууд болоод байна.

Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлсэн Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн тухай хуулийн төсөлд төрөөс батлан гаргах бодлогын баримт бичгүүдийн нэр төрлийг хуульчлан зааж, эдгээр бодлогын баримт бичгүүдийг хэрхэн боловсруулах, хэрхэн батлах, хэрэгжилтийн хяналт шинжилгээ-үнэлгээг хэрхэн хийхтэй холбоотой харилцааг зохицуулахаар хуульчилсан байна. Хуулийн төслийн танилцуулга ба төсөлд тусгасан зохицуулалтуудыг авч үзвэл:

- **Үндэсний хөгжлийн урт хугацаанд хэрэгжүүлэх бодлогын баримт бичгийг боловсруулахдаа иргэд, аж ахуйн нэгж, төрийн болон төрийн бус байгууллага, эрдэм шинжилгээ, судалгааны байгууллага, мэргэжлийн холбоод болон улс төрийн намуудын оролцоог хангасан байх;**
 - Хуулийн төслийн 9 дүгээр зүйлд: Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага байгуулах;
 - Хуулийн төслийн 13.2-т Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны байгууллага нь дэргэдээ Бодлогын судалгааны хүрээлэнг ажиллуулж болохоор тусгажээ.

Хэдийгээр Үндэсний хөгжлийн урт хугацааны бодлогын баримт бичгийг боловсруулахдаа судалгаа, шинжилгээнд үндэслэн боловсруулахаар тусгасан нь сайшаалтай боловч Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын статус, эрхлэх үйл ажиллагааны талаар хуулийн төсөлд тусгаагүй байна.

³Мөн тэнд

⁴Урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүд нь 15-30 жилийн хугацааг хамарч байхаар боловсруулдаг. Даацтай хөгжлийн баримт бичгүүд нь дунд хугацаанд буюу 10 хүртлэх жилийг хамардаг боловч зарим орнууд 10-аас 25 жилийн хугацаанд төлөвлөсөн нь бий. Энэ тохиолдолд даацтай хөгжлийн баримт бичигт хөгжлийн алсын харааг тусгасан байдаг. Гэхдээ энэ нь ихэнх тохиолдолд эдийн засгийн нөөц бололцоог бий болгож, даацтай хөгжих суурийг бий болгосон байх төлөвтэй байна.

- **Салбарын, салбар хоорондын болон орон нутгийн хөгжлийн бодлогын баримт бичгийг хөгжлийн урт хугацааны бодлогын баримт бичигт үндэслэн боловсруулах;**
 - Хуулийн төслийн 13.1-т: бодлогын баримт бичгийг боловсруулахад тавигдах шаардлагыг тусгасан;
 - Хуулийн төслийн 4 дүгээр бүлэгт: Хөгжлийн бодлогын баримт бичгийг боловсруулах, батлах процессыг хуульчилсан.
 - Хуулийн төсөлд тусгаснаар дараах 10 бодлогын баримт бичиг байхаар тусгасан байна. Үүнд:
 - 1/ Монгол Улсын Хөгжлийн үзэл баримтлал;
 - 2/ Төрөөс баримтлах бодлого;
 - 3/ Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр;
 - 4/ Үндэсний хөтөлбөр;
 - 5/ Улсын хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөр;
 - 6/ Улсын эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэх жилийн төлөвлөгөө;
 - 7/ Бүсчилсэн хөгжлийн бодлого;
 - 8/ Аймаг, нийслэлийг хөгжүүлэх хэтийн зорилт;
 - 9/ Аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн Засаг даргын үйл ажиллагааны хөтөлбөр болон дэд хөтөлбөр;
 - 10/ Аймаг, нийслэл, сум дүүргийн эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэх жилийн төлөвлөгөө

Хуулийн төсөлд салбарын болон салбар хоорондын бодлогын баримт бичгийг хэрхэн урт хугацааны бодлогын баримт бичигтэй уялдуулах талаар тодорхой зохицуулсан зохицуулалт байхгүй байна.

- **Хөгжлийн бодлогын баримт бичиг нь улсын хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөрт тусгагдан төсөв санхүүгийн эх үүсвэртэйгээ уялдсанаар хэрэгждэг байх;**
 - Хуулийн төслийн 15.1-т Бодлогын баримт бичгийг дараахь эх үүсвэрээс санхүүжүүлэхээр хуульчилсан байна. Үүнд:
 - 1/ улсын болон орон нутгийн төсөв;
 - 2/ гадаадын зээл, тусламж;
 - 3/ гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалт;
 - 4/ Засгийн газрын гадаад үнэт цаас;
 - 5/ Концессын гэрээ;
 - 6/ Засгийн газрын баталгаа;
 - 7/ бусад эх үүсвэр болно.

Харин хуулийн төслийн 13.1-т заасан Бодлогын баримт бичгийг боловсруулахад тавигдах шаардлагад санхүүжилтийн талаарх зохицуулалтыг тусгаагүй байна.
- **Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогыг тодорхойлох, үндэсний, салбарын, салбар хоорондын болон орон нутгийн хөгжлийн бодлогуудын уялдааг хангах, хэрэгжилтийг зохицуулах үйл ажиллагааг ерөнхий чиг үүргийн хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага зохицуулдаг байх;**

Хуулийн төслийн 2 дугаар бүлэгт Хөгжлийн бодлого төлөвлөлттэй холбоотой төрийн байгууллагуудын бүрэн эрхийг тусгасан байх боловч Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын чиг үүрэг, харъяалал зэрэг нарийвчилсан зохицуулалтыг тусгаагүй байна.

Энэхүү хууль батлагдсанаар Монгол Улсын хөгжлийн бодлого төлөвлөлттэй холбоотой тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэх эрх зүйн орчин бүрдэх ба хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүд цэгцтэй, уялдаа холбоотой болж бодлогын баримт бичгийн хэрэгжилт, хяналт үнэлгээг тайлагнах нэгдсэн тогтолцоо бүрдэх, бодлогын уялдаа холбоог хангах зэрэг ач холбогдолтой байна.

Хоёр. ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТИЙГ АМЖИЛТТАЙ ХЭРЭГЖҮҮЛЖ БАЙГАА БУСАД ОРНЫ ТУРШЛАГА, ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

Хөгжлийг ойлгох ойлголтын ялгаанаас үүдэн улс орнууд хөгжлийн бодлогоо харилцан адилгүй төлөвлөж, тодорхойлохоос гадна улс орон бүр өөрийн орны нийгэм улс төр, эдийн засгийн онцлог байдал, уламжлал, түүх соёл, гадаад дотоод нөхцөл байдалд нийцүүлэн хөгжлийн бодлогоо боловсруулдаг байна.

Буурай хөгжилтэй улс орнуудын хувьд хуримтлал бий болгох чадавхаа зөв бүрдүүлсэн бусад орнуудын хүрсэн түвшин болон олон улсын стандартаар баримжаалж хөгжлийн бодлогоо тодорхойлох ерөнхий хандлагатай байдаг бөгөөд ийм арга замаар тодорхойлсон хөгжлийн бодлого нь эдийн засгийн хүчин чадлыг богино хугацаанд үр ашиггүй, үр өгөөж багатай салбарт зарцуулахад хүргэдэг бөгөөд үйлдвэрлэл, эдийн засгийн төрөлжилт, бүтээх чадвар бий болдоггүй сул талтай байдаг байна.

Үндэсний хөгжлийн хүрээлэнгээс 2014 онд хийсэн “Хөгжлийн урт хугацааны бодлогын харьцуулсан шинжилгээ”-нд дурдсанаар аливаа улс орон бүр хөгжлийнхөө үйл явцыг төсөөлөхдөө аль ч үе шатанд дотоод нөөц бололцоондоо тулгуурласан байхаар тооцож, бодлогоо тодорхойлсон байхаас гадна улс орнуудын хөгжлийн бодлогоо тодорхойлохдоо баримталсан гол гол үзэл баримтлалуудыг тоймлон гаргасан байна. Үүнд:

- Хөгжлийн хамгийн чухал нөөц нь үндэсний соёл, хүмүүний хөгжил бүтээх чадавх гэж үзэх хандлага;
- Технологийн хуримтлал, түүний хүрсэн түвшинг хөгжлийн гол эх сурвалж гэж үзэх хандлага;
- Байгалийн нөөц баялаг, түүний үр өгөөжтэй ашиглалт, боловсруулалт нь хөгжлийн гол эх сурвалж гэж үзэх хандлага;
- Хөрөнгийн хуримтлал, санхүүгийн давуу тал нь хөгжлийн гол эх сурвалж гэж үзэх хандлага.

Мөн хөгжлийн боломж бололцоогоо зөвөөр харж чадсан улс орнууд дотоод нөөц бололцоогоо судалгаанд суурилан нарийн тодорхойлж, хөгжлөөр доогуур байгаа салбаруудын түвшинг ахиулан, хөгжих нөөц боломж сайтай салбаруудыг судалгаа шинжилгээний үндсэн дээр улам хөгжүүлэх замаар дэлхийд тэргүүлэх салбар болгоход анхаарч бодлогоо боловсруулдаг байна.⁵

Бусад орнуудын туршлагаас харахад хөгжлийн гол тэргүүлэх чиглэлээр цөөн тооны чухал салбаруудыг тооцоо судалгааны үндсэн дээр сонгож, түүнийг хэрэгжүүлэхэд бусад салбартай уялдаа бүхий цөөн тооны зорилтуудыг дэвшүүлэх нь зүйтэй гэж үзжээ.⁶ Тухайлбал бусад орнуудын урт хугацааны бодлогын баримт бичгүүдийн зорилтууд нь тодорхой эрэмбэ дараалалтай, өөр хоорондоо уялдаа бүхий ихэвчлэн 5-9 бодлогын гол чиглэлийг тодорхойлсон байдаг бол харин манай улсын Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын стратегийн зорилт, дэд зорилтууд нь эрэмбэгүй, өөр хоорондоо харилцан уялдаагүйгээс гадна дээрх тооноос стратегийн зорилт 15 дахин, дэд зорилт нь 12 дахин олон байна.

⁵Үндэсний хөгжлийн хүрээлэн. Хөгжлийн урт хугацааны бодлогын харьцуулсан шинжилгээ. УБ., 2014. 45 дахь тал.

⁶Мөн тэнд.

Хөгжлийн урт хугацааны бодлогын баримт бичгийн тэргүүлэх чиглэл, зорилтуудыг томьёолохдоо ач холбогдол, салбар хоорондын уялдааг хангасан байдлаар нь эрэмбэлж, дэс дараалалтайгаар төлөвлөх нь бодлого үр дүнтэй хэрэгжихэд нөлөөлнө. Ингэхдээ томоохон стратегийн зорилтыг нэн тэргүүнд заавал биелүүлэх нөхцөлтэйгөөр томьёолох нь бусад салбарын дэд зорилтууд аяндаа биелэх нөхцөлийг бүрдүүлдэг байна.⁷

Хөгжлөөрөө тэргүүлэгч, хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг амжилттай хэрэгжүүлсэн орнуудын арга, туршлагын талаар УИХ-ын Тамгын газрын Судалгаа, шинжилгээний хэлтсээс 2013 онд дэлгэрэнгүй судалгааг гүйцэтгэсэн. Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг амжилттай хэрэгжүүлж байгаа Ботсвана, Их Британи, Малайз, ОХУ зэрэг орнуудын туршлага, эрх зүйн зохицуулалтын талаар авч үзэхдээ Улсын Их Хуралд өргөн баригдсан “Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тухай” хуулийн төслийн агуулгын хүрээнд дараах асуудлуудаар судаллаа. Үүнд:

- 2.1 Тухайн улсын Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийг зохицуулж буй үндсэн бодлогын баримт бичиг, хууль, тогтоомж;
- 2.2 Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгийг боловсруулахдаа баримтлах зарчим, тавигдах шаардлага;
- 2.3 Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг хэрэгжүүлэх чиг үүрэг бүхий төрийн байгууллагын эрх, үүрэг;
- 2.4 Бодлогын баримт бичгийг санхүүжүүлэх эх үүсвэр;
- 2.5 Бодлогын баримт бичгийг боловсруулах, батлах үе шат, процесс;
- 2.6 Хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн хэрэгжилтийн хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний тогтолцоо зэрэг асуудлуудыг авч үзлээ.

Судлагдсан орнуудын хувьд Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тусгайлан зохицуулсан эрх зүйн зохицуулалт бүхий хууль тогтоомж байхгүй байна.

2.1 Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийг зохицуулж буй үндсэн бодлогын баримт бичиг, хууль, тогтоомж

ОХУ

ОХУ-ын хувьд 1920 оноос хойш стратеги төлөвлөгөөг боловсруулж ирсэн. Тус улсын хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн зохицуулж буй үндсэн баримт бичиг нь 2009 оны 536 тоот Ерөнхийлөгчийн зарлиг⁸-аар баталсан “ОХУ-ын стратеги төлөвлөлтийн үндсийн тухай”, 2008 онд “ОХУ-ын нийгэм-эдийн засгийг 2020 он хүртэл хөгжүүлэх үзэл баримтлал” 2012 онд “ОХУ-ын нүүрсний аж үйлдвэрийг 2030 он хүртэл хөгжүүлэх урт хугацааны хөтөлбөр” 2014 оны “ОХУ-ын стратеги төлөвлөлтийн тухай хууль” бөгөөд эдгээр бодлогын баримт бичигтэй уялдан дэд, дунд хугацааны зэрэг холбогдох баримт бичгүүдийг батлан гаргасан байдаг.

Ботсвана Улс

Ботсвана улсын хувьд Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөг 1996 оноос эхлэн боловсруулж эхэлсэн бөгөөд бүхий л салбарыг хамарсан 20 жилийн хугацаатай цогц төлөвлөгөөг баталдаг байна. Төлөвлөгөө батлагдсанаас хойш, жил бүр тухайн жилийн үр дүн, алдаа оноогоо хянан шинжилж, төлөвлөгөөгөө улам боловсронгуй болгож, уг төлөвлөгөөгөө тухайн үеийн бодит байдалтай нийцүүлэн, хэрэгжих боломжтой бодлого болгож чаддаг байна.

⁷Мөн тэнд.

⁸Указ Президента РФ от 12 мая 2009 г. №536 “Об Основах стратегического планирования в РФ”.

1996 онд Ерөнхийлөгчийн санаачилгаар Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын алсын харааг боловсруулах зорилготой “Ажлын хэсэг” (Task group)-ыг байгуулсан бөгөөд энэхүү ажлын хэсэгт Засгийн газар, иргэдийн төлөөлөгч, хувийн хэвшлийн төлөөлөгчдөөс бүрдсэн 9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байсан бол дараа жил нь 31 гишүүнтэй болон өргөжиж, үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөг хамтран боловсруулсан байна.

Малайз Улс

Тус улсын Засгийн газар хөгжлийн төлөвлөлтийг 1950-иад оноос эхлэн боловсруулж ирсэн бөгөөд хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг урт, дунд, богино хугацаагаар төлөвлөдөг бөгөөд урт хугацааны төлөвлөлт /1990 онд баталсан Хэтийн баримт бичиг - Vision 2020/ нь 30 жилийн хугацааг хамарсан үндсэн бодлогын баримт бичиг байх бөгөөд энэхүү урт хугацааны төлөвлөлтийн баримт бичигт тулгуурлан дунд, богино хугацааны төлөвлөлтүүдээ хэрэгжүүлдэг байна.

Ингэснээрээ тус улсын хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийн баримт бичгүүдийн уялдаа холбоо сайтай байх бөгөөд дунд, богино хугацаанд хэрэгжүүлэх төлөвлөлтийг тухай бүр засаж сайжруулах, тухайн үе дэх нийгэм, эдийн засгийн нөхцөл байдалд тулгуурлан хэрэгжүүлэх боломжтойгоор засаж сайжруулан төлөвлөдөг байна.

Их Британи

Тус улсын төлөвлөлтийн бодлого болон эрх зүйн зохицуулалт бүхий баримт бичгийн хувьд дараах байдлаар авч үздэг байна.

Төлөвлөлтийн хууль тогтоомжийн хүрээнд:

- Хот, орон нутгийн төлөвлөлтийн хууль /1990 он/,
- Төлөвлөлт, төлөвлөсөн газрыг худалдаж авах тухай хууль /2004 он/,
- Орон нутгийн ашиг сонирхлын тухай хууль /2011 он/,
- Төлөвлөлтийн тухай хууль /2008 он/.

2.2 Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгийг боловсруулахдаа баримтлах зарчим, тавигдах шаардлага

ОХУ

Хөгжлийн бодлого, стратеги төлөвлөлтөд дараах үндсэн зарчмуудыг баримталдаг байна.

- ОХУ-ын стратеги төлөвлөлт, нийгэм-эдийн засгийг хөгжүүлэх арга хэмжээ нь үндэсний аюулгүй байдлыг хангах асуудалтай харилцан уялдаатай байх;
- Өмнөх стратеги төлөвлөлтийн зарчмуудыг харгалзан үзэж, дараагийн төлөвлөлтийг боловсруулах зарчмыг мөрдөх;
- Үндэсний аюулгүй байдлыг хангах зорилгын хүрээнд ОХУ-ын төрийн байгууллагуудын бүрэн эрх болон тэдгээрийн үйл ажиллагааны зохицуулалтыг зааглах;
- Тогтвортой хөгжилтэй холбоотой урт хугацааны шийдвэрүүд нь үндэсний аюулгүй байдлыг хангах арга хэмжээнүүдтэй нийцсэн байх;
- Үндэсний аюулгүй байдлыг бэхжүүлэх болон эдийн засаг, соёл, оюуны хөгжлийг эрчимжүүлэх арга хэмжээг цаг үеэ олж хэрэгжүүлэх;
- Хувь хүн, нийгэм, улс орноо зохистой хөгжүүлэх, үндэсний аюулгүй байдлыг хангахад үндэсний стратеги чиглэлүүдэд цаг үеэ олж тодотгол хийх;
- Тогтвортой хөгжүүлэх болон үндэсний аюулгүй байдлыг хангахад материаллаг, санхүү, боловсон хүчин, шинжлэх ухаан-технологи, мэдээлэл болон бусад нөөцийг төвлөрүүлэх;

- Хөгжлийн стратеги төлөвлөлтийн зохион байгуулалт нь нэгдмэл, бүрэн бүтэн байдал, бүрэн эрхийг зааглах, залгамжлах чанар, тасралтгүй байх, стратеги төлөвлөлтийн үр ашиг, стратеги төлөвлөлтөд оролцогчдын хариуцлага, үр дүн, тэдгээрийн нээлттэй ил тод байдал, бодит байдал, нөөцийн хангамж, зорилгодоо нийцэх зарчмууд дээр үндэслэгдэж байна.
- Стратеги төлөвлөлтийн үр дүн үр ашгийн зарчим нь хамгийн бага зардлаар төсөл хөтөлбөрөө хэрэгжүүлэхэд оршиж байна.
- Ил тод байх зарчим нь төрийн байгууллагын нууцад хамаарагдахгүйгээр олон нийтэд ил тод байж, олон нийтийн оролцоог хангана.

2.3 Хөгжлийн бодлого төлөвлөлтийг хэрэгжүүлэх чиг үүрэг бүхий төрийн байгууллагын эрх, үүрэг

ОХУ

Тус улсын хувьд Стратеги төлөвлөлтийн ерөнхий удирдлагыг ОХУ-ын Аюулгүй байдлын зөвлөлийн үйл ажиллагааны хүрээнд тус улсын Ерөнхийлөгч хэрэгжүүлнэ. Харин Аюулгүй байдлын зөвлөл нь өөрийн бүрэн эрх, чиг үүрэгт нийцүүлэн стратеги төлөвлөлтийг зохицуулахын зэрэгцээ холбогдох баримт бичгийн улсын дотоод, гадаад бодлогын асуудалд шинжилгээ хийдэг байна.

Тус улсын хөгжлийн түвшин, үндэсний аюулгүй байдалд тавих хяналтыг Засгийн газрын үйл ажиллагааны үндсэн чиглэлийн хэрэгжилтийн тайлан, ОХУ-ын субъектүүдын захиргааны улсын байгууллагуудын үйл ажиллагааны тайлан, үндэсний аюулгүй байдлын үзүүлэлтүүдийг судалсны үндсэн дээр хийдэг байна.

Мөн ОХУ-ын нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийн прогноз болон хөтөлбөрийн тухай Холбооны хуульд⁹ зааснаар ОХУ-ын Засгийн газар, Төв банк хамтран тус улсын эдийн засгийн нөхцөл байдалд хяналт тавина. Стратеги төлөвлөлтийн хүрээнд ОХУ-ын субъектүүдийн төрийн эрх барих байгууллагын болон гүйцэтгэх засаглалын холбооны байгууллагуудын үйл ажиллагааг зохион байгуулах журмыг тогтооно. Мөн стратеги төлөвлөлтийн хүрээнд ОХУ-ын төрийн барих байгууллагуудын бүрэн эрхэд дараах зүйлүүд хамаарагдаж байна.

- Стратеги төлөвлөлтийн системийн ажиллагаа болон зохион байгуулалтын зарчмыг тогтоон хэрэгжүүлэх;
- Стратеги төлөвлөлтийн дарааллын журам тогтоох;
- Нийгэм-эдийн засгийн бодлого, ОХУ-ын үндэсний аюулгүй байдлыг хангах зорилго, түүнчлэн зорилгодоо хүрэх арга зам, нөөц бололцооны эх үүсвэрүүдийн тооцоолол, давуу сул талуудыг тодорхойлох;
- Стратеги төлөвлөлтийн агуулга, түүнийг боловсруулах журам, хянан засварлах, хэлэлцүүлэн батлахад тавигдах нийтлэг шаардлагуудыг тогтоох;
- Стратеги төлөвлөлтийн талаар ОХУ-ын холбоо болон субъектийн түвшинд боловсруулсан стратеги төлөвлөлтийн талаарх баримт бичгүүдийн уялдаа холбоог хангах;
- Стратеги төлөвлөлтийн баримт бичиг боловсруулахад арга зүйгээр хангах;
- Төрийн эрх барих холбооны байгууллагаас баталсан стратеги төлөвлөлтийн баримт бичгүүдийг хэрэгжүүлэхэд хяналт тавих, дүгнэлт өгөх гэх мэт.

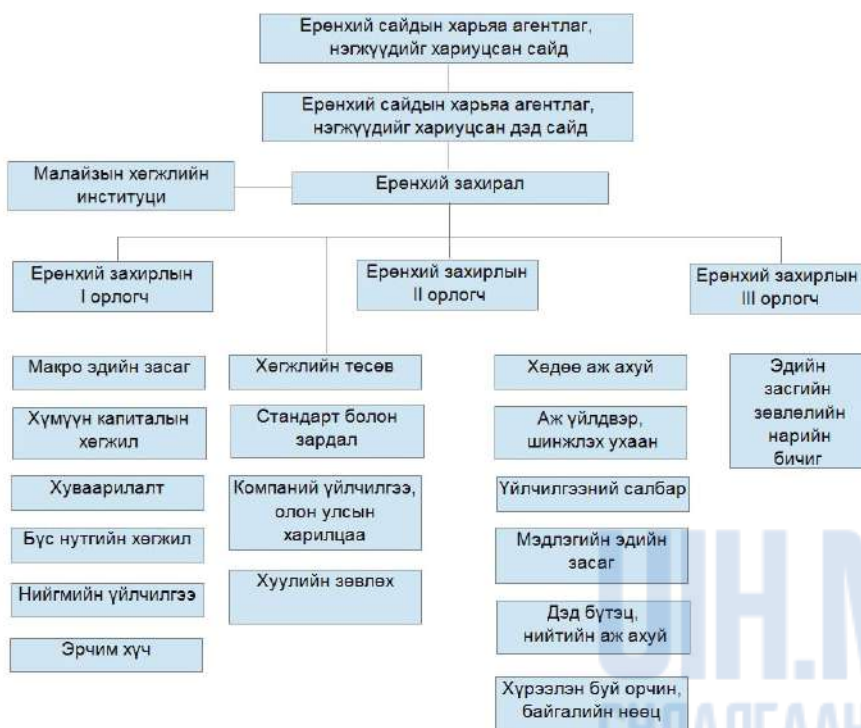
⁹ФЗ от 20 июля 1995 г. №115-ФЗ "О государственном прогнозировании и программах социально-экономического развития РФ".

Малайз Улс

Тус улсын Ерөнхий сайдын дэргэд хөгжлийн төлөвлөлт боловсруулах, салбар хоорондын төлөвлөлт, хяналтын механизмыг бий болгох чиг үүрэг бүхий “Эдийн засгийн төлөвлөлтийн нэгж” - ажлын албыг байгуулан ажилладаг байна.

Малайзад эдийн засаг, нийгмийн асуудлаар шийдвэр гаргах хамгийн дээд түвшний байгууллага бол “Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөл” бөгөөд энэ нь Засгийн газарт эдийн засгийн чиг үүргийг гүйцэтгэхэд дараах байдлаар оролцоно. Үүнд:

- Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөлийн гишүүд нь санхүү, олон улсын худалдаа, үйлдвэрлэл, дотоод худалдаа, үйлдвэрлэлийн хөгжил, хөдөө аж ахуй зэрэг эдийн засгийн гол салбарын яамдын сайд нар байна.
- Үндэсний төлөвлөлтийн зөвлөлөөс гадна хөгжлийн хөтөлбөр, төслүүдийн хэрэгжилтийн асуудлыг хариуцан, салбарын бусад яамдыг хамарсан Үндэсний хөгжлийн зөвлөл, аюулгүй байдлыг хариуцсан Үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөл ажиллах бөгөөд эдгээр гурван зөвлөлийн үйл ажиллагааг Ерөнхий сайд удирддаг байна.

Их Британи

1973 онд Европын холбооны гишүүнээр элссэн бөгөөд орон нутгийн төлөвлөлтийн байгууллага¹⁰-ыг эс тооцвол төлөвлөлтийн чиг үүрэг эрхэлсэн тусгай институци байхгүй бөгөөд тус улсын төлөвлөлтийн бодлогын асуудлыг Төвлөрлийг сааруулах, хотуудын асуудал эрхэлсэн сайд, парламентын гишүүн тус тус эрхэлсэн асуудлын хүрээнд хариуцдаг байна.

¹⁰Planning Inspectorate.

Мөн түүнчлэн Их Британи Улсын Засгийн газрын Тогтвортой хөгжлийн стратеги буюу Ирээдүйг баталгаажуулахуй (Securing the Future) баримт бичгийг 2005 онд батлан гаргасан байна.

2.4 Бодлогын баримт бичгийн төрөл, санхүүжүүлэх эх үүсвэр

ОХУ

Стратеги төлөвлөлтийн хүрээнд үндэсний аюулгүй байдлыг хангах зорилтод нийцсэн прогноз, үзэл баримтлалын баримт бичгүүд (үзэл баримтлал, сургааль, стратеги, үндэс), хөтөлбөрүүд, төлөвлөгөө болон зохицуулалтын баримт бичгүүд, эрх зүйн акт, мөн мэдээлэл, судалгаа шинжилгээ, лавлагаа зэрэг туслах баримт бичгүүдийг боловсруулдаг.

Холбооны улсын түвшинд стратеги төлөвлөлтийг урт, дунд, богино хугацаанд хэрэгжүүлэх хэд хэдэн үндсэн баримт бичгүүд байна. Үүнд:

- 1) Үндэсний аюулгүй байдлыг хангах стратеги,
- 2) Шинжлэх ухаан-технологийг хөгжүүлэх урт хугацааны прогноз,
- 3) Нийгэм - эдийн засгийг хөгжүүлэх урт хугацааны прогноз,
- 4) Нийгэм - эдийн засгийг хөгжүүлэх урт хугацааны үзэл баримтлал,
- 5) Салбаруудыг хөгжүүлэх урт хугацааны баримт бичгүүд,
- 6) Холбооны төсвийн урт хугацааны стратеги,
- 7) Холбооны зорилтод хөтөлбөрүүд,
- 8) Газар нутгийн төлөвлөлтийн схем,
- 9) Засгийн газрын үйл ажиллагааны үндсэн чиглэл,
- 10) Засгийн газрын үйл ажиллагааны үндсэн чиглэлийг хэрэгжүүлэх дунд хугацааны төслүүд,
- 11) Нийгэм-эдийн засгийг хөгжүүлэх дунд хугацааны прогноз,
- 12) Засгийн газрын үйл ажиллагааны үндсэн чиглэлийг хэрэгжүүлэх төслүүдийн үр дүн, явцын талаарх жилийн төлөвлөгөө.

Малайз Улс

Урт хугацааны төлөвлөлт:

Ихэвчлэн 20-30 жилийн хугацааг хамран төлөвлөж байна. Энэхүү баримт бичгийн хувьд үндэсний урт хугацааны хөгжлийн хүсэл эрмэлзлийг тусгаж, нийт үндэсний хөгжлийн чармайлтыг илэрхийлсэн байна.

- Хэтийн баримт бичиг /Vision/ 2020, 1991-2020,
- Хэтийн төлөвлөгөөний эхний тойм,¹¹ /First Outline Perspective Plan (OPP1)/ 1971-1990,
- Хэтийн төлөвлөгөөний хоёр дахь тойм,¹² /Second Outline Perspective Plan (OPP2), 1991-2000,
- Хэтийн төлөвлөгөөний гурав дахь тойм,¹³ /Third Outline Perspective Plan (OPP3) /2001-2010,
- Шинэ эдийн засгийн загвар /New Economic Model, 2010-2020.

Дунд хугацааны төлөвлөлт:

Хэтийн төлөвлөгөөний тоймыг хэрэгжүүлэх дараагийн үе шат болох дунд хугацааны төлөвлөлт нь 5 жилийн хугацаатайгаар хийгдэнэ. Энэ нь макро-эдийн засгийн зорилт, улсын хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөрийн хэмжээ, хуваарилалтыг тодорхойлдог байна.

¹¹www.adbi.org/files/2010.07.14.cpp.ps2.1.idris.mdg.malaysian.dev.experience.pdf

¹²Мөн тэнд.

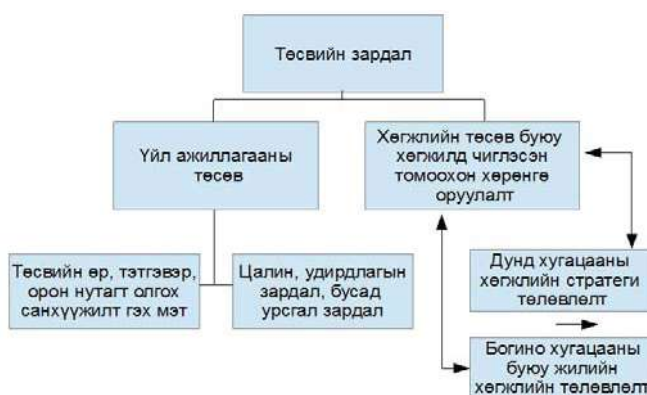
¹³<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/APCITY/UNPAN003664.pdf>

Таван жилийн төлөвлөлтийн мөчлөгийн дундуур таван жилийн төлөвлөгөөний дунд хугацааны хэлэлцүүлэг хийдэг. Энэ хэлэлцүүлгээр төлөвлөгөөний тавьсан зорилго, зорилтын биелэлт, зарим тохиолдолд шаардлагатай гэж үзвэл макро-эдийн засаг, салбарын стратеги төлөвлөлтөд нэмэлт өөрчлөлт оруулж болдог байна.

- Таван жилийн хөгжлийн төлөвлөгөө /Five-year development plans, such as the Tenth Malaysia Plan^{14/} (2010-2015)
- Таван жилийн төлөвлөгөөний дунд хугацааны хэлэлцүүлэг. /Mid-term review (MTR) of the five-year Plans^{15/}

Богино хугацааны төлөвлөлт:

Богино хугацааны төлөвлөлтийг жил бүрийн төсвөөр хийх бөгөөд тухайн жилийн төсвийн дагуу Сангийн яам боловсруулж, хэрэгжүүлнэ.

- Жил бүрийн төсөв

Их Британи¹⁶

Тус улсын хувьд урт хугацааны төлөвлөлтийн үндсэн баримт бичиг нь 2011 онд батлагдсан Үндэсний Төлөвлөлтийн Бодлогын хүрээ бөгөөд энэхүү бодлогын баримт бичиг нь дараах үндсэн 3 чиглэлтэй байна.

- 1/ Төлөвлөлтийн бодлого /planning policy statements/,
- 2/ Эрдэс баялгийн бодлого /minerals policy statements/,
- 3/ Үндэсний бодлого /National policy statements/.

2.5 Бодлогын баримт бичгийг боловсруулах, батлах үе шат, процесс

ОХУ

Ерөнхийлөгчийн баталсан ОХУ-ын стратеги төлөвлөлтийн үндэс¹⁷-д зааснаар Стратеги төлөвлөлтийн баримт бичгүүдийг Ерөнхийлөгчийн Холбооны хуралд илгээсэн илгээлт ба төсвийн тухай илгээлт, мөн гүйцэтгэх засаглалын холбооны байгууллагууд болон ОХУ-ын субъектүүдйн төрийн байгууллагуудын бэлтгэсэн албан ёсны статистик, мэдээлэл,

¹⁴www.tijoss.com/TIJOSS%2011th%20Volume/zaleha6.pdf

¹⁵<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/APCITY/UNPAN003664.pdf>

¹⁶Planning Policy Statement, The Government Objectives for the Planning System, The United Kingdom, 2005.

¹⁷Указ Президента РФ от 12 мая 2009 г. №536 "Об Основах стратегического планирования в РФ".

шинжилгээ, шинжлэх ухааны судалгаа /үүнд иргэдээс авсан санал асуулга хамаарна/, дотоод, гадаадын стратеги төлөвлөлтийн туршлагад хийсэн шинжилгээ, бусад баримт бичигт нийцүүлж боловсруулна.

Ерөнхийлөгчийн Холбооны хуралд илгээсэн илгээлт ба төсвийн тухай илгээлт нь тус улсын тогтвортой хөгжүүлэх, үндэсний аюулгүй байдлыг хангах тухайн үеийн болон стратеги тулгуур зорилтыг тусгасан байдаг.

Ботсвана Улс

Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөг боловсруулахдаа нарийн шат дамжлагатайгаар холбогдох бүх байгууллагуудыг оролцуулан, улс төрийн нам эвслүүдийн саналыг тусган, хариуцсан яам нэгтгэж, Үндэсний чуулганаар дараах байдлаар батлуулдаг.

- Санхүү болон Хөгжлийн Төлөвлөгөөний Яам (MFDP) бодлогын гол зорилтуудын хураангуй баримт бичгийг бэлтгэн Эдийн Засгийн Зөвлөлд хүргүүлнэ.
- Эдийн Засгийн Зөвлөл бодлогын хураангуй баримт бичгийг хянаж, холбогдох салбарын яамдад дэлгэрэнгүй зааварчилгаа өгнө. Зааварчилгаанд орон нутгийн засаг захиргаа, иргэдийн нийгэмлэг болон холбоо, байгууллага, мөн хувийн хэвшлүүдтэй зөвлөлдөх процессыг тусгасан байна. Энэхүү удирдамжийг холбогдох яамдад хүргүүлнэ.
- Яамд тус бүр төсөвтөө тулгуурлан, өөрийн яамны тэргүүлэх зорилт болон ажлыг тодорхойлсон баримт бичгийг Эдийн Засгийн Зөвлөлд буцаан хүргүүлнэ.
- Засгийн газар “Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөө 9” буюу өмнөх жилийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн талаар хувийн хэвшил, төрийн бус байгууллага, үйлдвэрчний эвлэл, академик институт болон “Алсын хараа зөвлөл”-өөс санал авдаг.
- Энэхүү саналыг Эдийн Засгийн Зөвлөл, яамдын нарийн бичиг, Төв банкны төлөөлөгчид бодлогын баримт бичигт тусган Санхүү болон Хөгжлийн Төлөвлөгөөний Яам (MFDP) –д өргөн барина.
- Санхүү болон Хөгжлийн Төлөвлөгөөний Яам нь Парламенттай зөвшилцөж, улс төрийн нам, эвслийн санал хүсэлтийг тусган, “Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөө 10” буюу дараа жилийн төлөвлөгөөний төслийг бэлтгэн “Танхим” (cabinet) – аар хянуулж, батлуулна.
- Танхимаар батлагдсан Үндэсний хөгжлийн төлөвлөгөөг эцсийн байдлаар Үндэсний Чуулган баталснаар уг төлөвлөгөө хүчин төгөлдөр болно.

Малайз Улс

Хөтөлбөр, бодлогын баримт бичгийг боловсруулахдаа дараах үе шаттай байна.

- Хөгжлийн хөтөлбөрийн төлөвлөгөөг Засгийн газрын зүгээс өнгөрсөн 5 жилийн хугацаанд хэрэгжүүлсэн хөгжлийн хөтөлбөртэй уялдуулан дараагийн 5 жилийн хөгжлийн стратеги хөтөлбөрийн төслийг яам, төрийн эрх бүхий байгууллагуудад тойм хэлэлцүүлэг хэлбэрээр сонгон шалгаруулалт зарлана.
- Сонгон шалгаруулалтад тэнцсэн төсөл, хөтөлбөрийн төслийг EPU буюу Үндэсний хөгжлийн хөтөлбөрийг төлөвлөх хороогоор хэлэлцүүлэн баталдаг байна.
- Хэлэлцэж, санал болгож буй хөгжлийн хөтөлбөрийн зардал тооцоо нь ойрын 5 жилийн төлөвлөгөөтэй маш сайн уялдсан байдаг.
- Малайз Улсын яамдууд болон агентлагууд нь хөгжлийн хөтөлбөрийн төсөл болон хөтөлбөрүүдийн хэрэгжилтийг хянан шалгадаг. Нарийн шалгуураар явагдах зарим сонгон шалгаруулалт нь бүс нутгийн тэнцвэртэй байдал, ядуурлыг бууруулахад чиглэсэн, нийгмийн үүрэг хариуцлагыг ухамсарласан, зэрэг тодорхой алхмуудад чиглэсэн байх ёстой.

Харин дэд бүтцийн төслийн хувьд, энэ хөгжил нь мастер төлөвлөгөөний дагуу төслийн урьдчилсан байдлыг тодорхойлоход чиглэсэн байдаг байна.

2.6 Хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн хэрэгжилтэд тавих хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ

Аливаа хяналт-шинжилгээний тогтолцоонд хариуцах байгууллага, удирдлага, байнгын ажиллагаатай байх, найдвартай байх гэсэн 4 бүрэлдэхүүн хэсэг зайлшгүй байх шаардлагатай бөгөөд бодлого, төсөл хөтөлбөрийг хэн, хэрхэн, хаана удирдах нь тогтвортой ажиллагаанд ихээхэн чухал юм. Хяналт шинжилгээ үнэлгээний тогтолцоо байнгын ажиллагаатай байх нь уг тогтолцоо суларч муудах, задран унахаас сэргийлэхэд чухал байдаг байна.

Малайз Улс¹⁸

Малайз Улсын хувьд урт хугацааны хөгжлийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх асуудлыг муж хооронд болон хэлтэс нэгж хооронд зохицуулах, төслийн хэрэгжилтийг хянах ажлыг Хэрэгжилт Зохицуулалтын Алба (ХЗА) буюу Implementation and Coordination Unit (ICU) гүйцэтгэдэг байна. Ингэснээр Засгийн газрын үйлчлэх механизмууд хүчин чадлын хувьд хэр боломжтой байгаа талаарх мэдээллээр хангагдах болон эдийн засаг үүнд нь зохицож ажиллаж байгаа эсэх, нийгэм, эдийн засагт нөлөөлж буй нөлөөллийг тооцон судлах зэрэг ач холбогдолтой юм.

Хэрэгжилт зохицуулалтын алба нь нөлөөллийг судалснаар Засгийн газар хэрэгжүүлж байгаа төсөл болон хөтөлбөрийн стратегийн үр өгөөжийг тооцоолж нийгэм-эдийн засгийн зорилтод түлхүү анхаарах ингэснээр цаашид хэрэгжүүлэх ажлын төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх зөв арга барил олоход асар их тустай байдаг байна.

Түүнчлэн яамд болон хэлтэс газруудаас хэрэгжилтийн талаар гаргасан саналыг ХЗА хүлээн авч цаашдын төлөвлөлтийг хэрэгжүүлэх арга ажиллагаа болон стратеги боловсруулахад хэрэглэдэг.

Өнөөгийн байдлаар Малайз Улсын хувьд /Мальти Медиа Супер Корридор Multimedia Super Corridor endeavour/ хүчин чармайлтын хүрээнд хэрэгжиж байгаа долоон төрлийн туг хэмээх хөтөлбөрийн хүрээнд Цахим Засаглал (е-засаглал) төсөл нь олон нийтийн үйлчилгээг мэдээллийн технологийн тусламжтайгаар хангахаар зохицуулагдсан байна. Е-засаглал төслийн хүрээн дэх анхдагч програм нь Төслийг Хянах Систем II (ТХСИ) юм. Энэхүү систем нь хөгжлийн төслүүдийг 5 жил хэрэгжих төслийн хугацаанд хамгийн сүүлийн үеийн технологийг ашиглан хянах болно. ТХСИ нь хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэгч бүх яамд болон Засгийн газрын холбогдох хэлтэс албадтай онлайнаар холбоотой ажиллаж, төслийн талаарх бүх мэдээллээр тэднийг тасралтгүй хангаж ажиллах ёстой. ТХСИ-ийг Ерөнхий сайд 2001 онд эхлүүлснээс хойш бүх яамд болон агентлагт хэрэглэгдэж байгаа юм байна.

Ботсвана Улс

Ботсвани Улс нь хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, төсөл, стратеги зорилтуудыг урт удаан хугацаанд хэрэгжүүлэхэд хяналт, шалгалтын зохистой тогтолцоог бий болгох үүднээс доорх нэгжүүдийг бий болгосон байна.

¹⁸www.epu.gov.my/c/document_library/

- Бодлого ба төслийн хэрэгжилтийг хянах үүднээс нарийн бичгүүдийг сонгон ажиллуулдаг Төслийн Хэрэгжилтийн Байнгын Хоргоо /Standing Committee on Project Implementation/ (SCOP) байгуулж байсан байна.
- 2001 онд Санхүү ба Хөгжлийн Төлөвлөлтийн Яамны бүтцэд Төслийн Хяналтын Нэгж /Project Monitoring Unit/-ийг байгуулсан.
- 2004 онд Санхүү ба Хөгжлийн Төлөвлөлтийн Яам нь Төслийн Хяналтын Тогтолцоог хөгжүүлэх ажлыг хэрэгжүүлж эхэлсэн.

Хөтөлбөрийн хэрэгжилтэд хийсэн хяналт үнэлгээгээр дутагдалтай талууд нь:

- Зарим бодлого, хөтөлбөр, төслийн зорилтот бүлэг ба гүйцэтгэлийн үзүүлэлтүүд нь тодорхой бус;
- Зарим бодлого, хөтөлбөр, төслийн гүйцэтгэлийн тухай мэдээлэл өгөгдлүүд дутмаг;
- Бодлогууд нь өөр хоорондоо зөрчилдсөн зорилтуудтай;
- Хяналт ба Үнэлгээний системүүд нь өөр хоорондоо уялдаа холбоо байхгүй (мэдээллийн солилцоо байхгүй) Хяналт ба үнэлгээнд зориулсан бүтэц нь үндсэндээ зохистой бус.
- Бодлого ба стратеги зорилтууд нь яагаад дэвшүүлсэн зорилтууддаа хүрч чадахгүй байгаа талаар урьдчилан судалж дэвшүүлсэн зорилтууд нь нэгдмэл биш гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн байна.

Эдгээр асуудлуудыг үр дүнтэй шийдвэрлэх үүднээс Засгийн Газар нь 2007 оны 5-р сард "Засгийн Газрын Хэрэгжилт Хамтын Ажиллагааны Алба"-/Government Implementation Coordination Office/ -ыг (GICO) үүсгэн байгуулжээ.

Ийнхүү "Засгийн Газрын Хэрэгжилт Зохицуулалтын Алба"-(GICO)-ыг үүсгэн байгуулах нь "Бизнес ба Эдийн Засгийн Зөвлөлийн Хурлын" (BEAC) санал болгосон чухал арга хэмжээ байсан байна.

Энэхүү зөвлөлийн хурал нь 2005 онд Засгийн Газарт эдийн засгийн бодит өсөлт хөгжилд хүрэх үүднээс хурдацтай эдийн засгийн олон талт зорилтыг биелүүлэхэд нь туслах зорилгоор байгуулагдсан байна. Энэ байгууллага нь өөрийн орны бодлого, төслийн хэрэгжилтийг судлан үзээд, «Ботсвана улсын гол алдааны нэг бол том ч бай, жижиг ч бай ялгаагүй олон төсөл хөтөлбөрүүд төлөвлөгдсөн хугацаандаа дуусдаггүй, ямагт сунжирдаг, төлөвлөлт ба хэрэгжилт нь муу, ямагт илүү өртөгтэй байх эсвэл хүлээн зөвшөөрөгдөхүйц стандартаас доогуур түвшинд болдог. Төслийн менежмент ба гүйцэтгэлийн дутагдалтай талууд нь төслийн менежментийн алдаатай байдал ба гүйцэтгэх чадвар сул байгаатай холбоотой гэж дүгнэсэн байна. Үүнийг шийдвэрлэх үүднээс тус зөвлөл нь Ерөнхийлөгчийн албаны дэргэд Хэрэгжилт Зохицуулалтын Нэгж байгуулахыг санал болгосон байдаг байна.

Засгийн Газрын Хэрэгжилт Зохицуулалтын Алба»-ны бүрэн эрх нь:

- Засгийн газрын бүх томоохон төслүүд ба бусад санал санаачилга, төслүүдийг зохицуулах ба тэдгээрт шаардагдах нөөц боломжийг хөдөлгөх;
- Засгийн газрын кабинет ба яамдуудад төслүүдийг хэрэгжүүлэх тухайд зөвлөмжөөр хангах;
- Яамдуудын төслүүдийг эхлэхээс нь дуусах хүртэл нь Санхүү ба Хөгжлийн Төлөвлөлтийн Яамны санхүүгийн хэмжигдэхүүн бүхий онол концепцтой уялдуулан туслах;
- Төслийн менежмент ба зохицуулалтын төрийн компьютерын системийг ашиглан төслийн хэрэгжилт ба чанарыг хянах;
- Бизнес ба Эдийн Засгийн Зөвлөлийн Хурлаас батлагдсан Үйл Ажиллагааны төлөвлөгөөнөөс гарсан философи ба шинэ бодлогын зарчмуудтай уялдуулсан бодлого, хууль ба дүрэм журмуудыг баримтлан удирдан чиглүүлэх ба зохицуулах;
- Ботсвана улсын олон улсад өрсөлдөх чадвар ба гадаадын хөрөнгө оруулалтыг татахтай холбоотой бүх асуудлуудаар цаг үргэлж нягтлан үзэх ба шаардлагатай үед засан залруулах интервенцүүдийг санал болгох;

- Ботсвана улсын Экспортын Хөгжил ба Хөрөнгө Оруулалтын Захиргаатай хамтран хувийн бизнесийн салбар ба олон улсын бизнесийн хооронд гүүр болох гэх зэрэг.

Хяналт ба үнэлгээний стратеги:

- Хяналт ба Үнэлгээний иж бүрэн, цэгцтэй тогтолцоог хөгжүүлэх;
- Бодлого боловсруулах ба нягтлан үзэх чиг шугамыг хөгжүүлэх;
- Ур чадварыг хөгжүүлэх: Ур чадварын хөгжил нь үр дүнтэй хяналт ба үнэлгээнд чухал зүйл юм.
- Яам тус бүр дээр Төслийн Менежментийн Албыг байгуулах. Тодорхой үе шат бүхий үнэлгээ хийх судалгааны төлөвлөгөө ба менежментийг хийж тус тусын холбогдох яамдыг бодитой бөгөөд үнэ цэнэтэй мэдээллээр хангах;
- Бодлого ба стратегийг уялдуулах;
- Мэдээллээр жигд хангах.

Тайлагнах үе шат:

- Засгийн Газрын Хэрэгжилт Зохицуулалтын Албанд түүний салбарууд нь улирал тутмын ажлын явцын тайлан өгнө.
- Засгийн Газрын Хэрэгжилт Зохицуулалтын Алба нь улирал тутмын ажлын тайланд шинжилгээ хийнэ.
- Дүн шинжилгээ хийсэн улирлын тайлангаар Байнгын Нарийн бичгийн дарга нарын хороо гэх зэрэг Хороодод илтгэл танилцуулга хийнэ.
- Улирал тутам Засгийн газрын кабинетын мэдээллийн тэмдэглэлийг өргөн мэдүүлнэ.
- Бүх салбарууд нь жил тутмын үйлчлүүлэгчийн сэтгэл ханамжийн шинжилгээ эсвэл өөрийгөө үнэлэх арга хэрэгслүүдийг хэрэглэнэ.
- 3-5 жил тутам цогц бодлого/хөтөлбөр хэрэгжүүлнэ. Хөтөлбөрийн төгсгөл үед шуурхай дүн шинжилгээг хийж хэрэгжиж дууссаны дараа нь бүрэн судалгаа шинжилгээг хийж дүгнэлт гаргадаг байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

Монгол хэл дээр

- “Үр дүнд суурилсан хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний тогтолцоог хөгжүүлэх 10 алхам” Жоди Золл Кусек, Рей С.Рист, 2010 он
- “Дэлхийд хөгжлөөрөө тэргүүлэгч зарим орны хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн арга, туршлага” Харьцуулсан судалгаа (СТ-13/239), УИХ-ын Тамгын газар, СШХ, 2013 он.
- “Стратеги судлал” сэтгүүл, №54, 2011 он.
- “Хөгжлийн урт хугацааны бодлогын харьцуулсан шинжилгээ” Үндэсний хөгжлийн хүрээлэн, 2014 он.

Гадаад хэл дээр

- “Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года” Утверждена распоряжением Правительства РФ от 17 ноября 2008 г. № 1662-р.
- Прогноз долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2030 года. Март, 2013.

- Указ Президента РФ от 12 мая 2009 г. №536 “Об Основах стратегического планирования в РФ”.
- Указ Президента РФ от 12 мая 2009 г. №536 “Об Основах стратегического планирования в РФ”.
- ФЗ от 20 июля 1995 г. №115-ФЗ “О государственном прогнозировании и программах социально-экономического развития РФ”.
- ФЗ Российской Федерации от 28 июня 2014 г. N 172-ФЗ “О стратегическом планировании в Российской Федерации”. www.rg.ru/
- Global finance сэтгүүл. www.gfmag.com/
- Planning Policy Statement, The Government Objectives for the Planning System, The United Kingdom, 2005.
- The English Planning System: An Overview, 2011, London.
- http://csis.org/files/media/csis/pubs/070712_jcp.pdf
- <http://data.worldbank.org/indicator>
- <http://unpan1.un.org/>
- www.adbi.org/files/
- www.tijoss.com/
- www.epu.gov.my/c/document_library/

**УЛСЫН ИХ ХУРАЛД ӨРГӨН БАРЬСАН “ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН ТУХАЙ”
ХУУЛИЙН ТӨСЛИЙГ БУСАД ОРНЫ ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН ТУХАЙ
ХУУЛЬ ТОГТООМЖУУДАЙ ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

Г.Билгээ, Д.Жигваагүнсэл, Д.Халиун

АГУУЛГА

Удиртгал

1. Чөлөөт бүсийн тухай хууль, эрх зүйн зохицуулалт
 - 1.1. Монгол Улс
 - 1.2. ОХУ
 - 1.3. БНХАУ
 - 1.4. БНТурк улс
 - 1.5. БНСерби улс
 - 1.6. Малайзын Холбооны улс
 - 1.7. БНСолонгос улс
 - 1.8. БНАрмен улс
 - 1.9. БНБеларусь улс
 - 1.10. БНКазахстан улс
2. Чөлөөт бүсийн тухай тодорхойлолт
3. Чөлөөт бүсийг байгуулах, татан буулгах
4. Чөлөөт бүс дэх тусгай дэглэм
5. Чөлөөт бүсийн санхүүжилт, татвар, газрын харилцааны зохицуулалт
6. Чөлөөт бүсийн удирдлага болон оролцогчийн эрх, үүрэг

Товчилсон үгийн жагсаалт

Ашигласан материал

Хавсралтууд

УДИРТГАЛ

Судалгааны зорилго

Засгийн газар (ЗГ)-аас Улсын Их Хурал (УИХ)-д 2014 оны 6-р сарын 12-ны өдөр өргөн мэдүүлсэн Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг гадаадын бусад орнуудын чөлөөт бүсийн тухай хууль, эрх зүйн зохицуулалттай харьцуулахыг зорив.

Судалгааны хамрах хүрээ

Судалгаанд гадаадын 9 орны чөлөөт бүс (ЧБ)-ийн дараах хууль, эрх зүйг хамруулан судалсан. Үүнд:

ОХУ	Эдийн засгийн онцгой бүсийн тухай хууль (2005).
БНХАУ	Гуандун мужийн хувьд Эдийн засгийн онцгой бүсийн тухай тогтоол (1980),
БНТурк улс	Худалдааны чөлөөт бүсүүдийн тухай хууль (1985),
БНСерби улс	Чөлөөт бүсийн тухай хуулиар ¹⁹ (2006),

¹⁹Law on free zone, "RS Official Gazette", No 62/2006.

Малайзын ХУ	Чөлөөт бүсийн хууль (1990),
БНСолонгос улс	Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн төлөвлөлт болон менежментийн тухай тусгай хууль (2003),
БНАрмен улс	Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн тухай хууль (2011),
БНБеларусь улс	Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн тухай хууль (1998),
БНКазахстан улс	Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хууль (2011),

Дээрх хуулиудыг Монгол Улсын Их Хурлаар хэлэлцэж байгаа Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төсөл²⁰ болон одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа Чөлөөт бүсийн тухай хуультай (2002 он) харьцуулахдаа ЧБ-ийн үйл ажиллагаатай холбоотой гол харилцааг бүлэглэн, тухайн асуудлыг хэрхэн зохицуулсан талаар тоймлон судаллаа. Үүнд:

1. Хууль, эрх зүйн орчин,
2. ЧБ-ийн тухай тодорхойлолт (Хүснэгт 1),
3. ЧБ-ийг үүсгэн байгуулах, татан буулгах (Хүснэгт 2),
4. ЧБ дэх тусгай дэглэм (Хүснэгт 3),
5. Санхүүжилт, татвар, газрын харилцааны зохицуулалт (Хүснэгт 4),
6. Удирдлага болон оролцогчийн эрх, үүрэг (Хүснэгт 5)

зэрэг асуудлыг хуулиар хэрхэн зохицуулсныг хүснэгтээр үзүүлэв.

Судалгааны товч дүгнэлт

Судалгаанд дээрх улс орнуудын ЧБ-ийн хууль, эрх зүйн зохицуулалтыг Монгол Улсын ЧБ-ийн хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөлтэй харьцуулан үзэхэд Чөлөөт бүсийн хуулийн төслийн үзэл баримтлалд дурдсанаар ЧБ-ийг хэлбэрээр ангилсан заалтыг өөрчилж, ЧБ-ийг хилийн боомт болон ЗГ-ын санал болгосон тусгай бүс нутагт байгуулж, хөгжүүлэх, хил дамнасан ЧБ-ийн эрх зүйн орчныг бүрдүүлэхээр хуулийн төслийг бэлтгэжээ. Харин бусад орны ЧБ-ийн хууль эрх зүйн актуудад ЧБ-ийг бүхий л төрөл хэлбэрээр байгуулахыг зөвшөөрсөн байна.

Мөн хуулийн төсөлд ЧБ-ийн удирдлага, менежментийн тогтолцоог боловсронгуй болгож, ЧБ-ийн асуудал эрхэлсэн Төрийн захиргааны төв байгууллагын эрх, үүргийг хуульчилж, ЧБ-ийн Захирагчийн эрх хэмжээг нэмэгдүүлсэн ч ЧБ-д үйл ажиллагаа эрхлэгч буюу оролцогчийн талаар тодорхойлолт, эрх үүргийн зохицуулалт тусгагдаагүй байна. Бусад орнуудад ЧБ-ийн удирдлага болон оролцогчийн эрх үүргийг хамтад нь тусгасан байна.

ЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөлтийн асуудлыг БНСУ, Турк, Серб, БНХАУ зэрэг орнуудын холбогдох хууль тогтоомжид хангалттай тусгасан байх бөгөөд манай улсад бүсийн хөгжлийн төлөвлөлт болон ЧБ-ийн төлөвлөлтийн бүтцийн байгууллага нь энэ асуудлыг орхигдуулсан нь бүсүүдийн үйл ажиллагаанд нөлөөлж байна.

ЧБ-ийг татан буулгах асуудлыг Монгол Улсын ЧБ-ийн хууль болон ЧБ-ийн хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөлд “Засгийн газрын өргөн мэдүүлснээр УИХ шийдвэрлэнэ” гэснээс өөр ямар нэгэн зохицуулалт байхгүй байна. Өөрөөр хэлбэл ямар тохиолдолд дээрх шийдвэрийг гаргах нь тодорхойгүй байна.

²⁰Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл (2014.06.12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн).

1. ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬ, ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

1.1. Монгол Улс

Монгол Улсад эдийн засгийн чөлөөт бүс (ЭЗЧБ) болон түүнтэй холбоотой аливаа харилцааг зохицуулах салбарын гол хууль нь 2002 онд УИХ-аас баталсан Чөлөөт бүсийн тухай хууль байна. Мөн Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр үйл ажиллагаа явуулж буй Худалдааны болон ЭЗЧБ тус бүрийн эрх зүйн байдлын тухай хуулиуд, тэдгээрт нийцүүлэн гарсан бусад дүрэм, журмуудаас ЧБ-ийн эрх зүйн орчин бүрдэж байна. Үүнд:

Бодлогын баримт бичиг:

- 1) Монгол Улсад эдийн засгийн чөлөөт бүс байгуулах үзэл баримтлал²¹ (1995),

Хууль:

- 1) Чөлөөт бүсийн тухай хууль (2002),
- 2) “Алтанбулаг” худалдааны чөлөөт бүсийн эрх зүйн байдлын тухай хууль (2002),
- 3) “Замын-Үүд” эдийн засгийн чөлөөт бүсийн эрх зүйн байдлын тухай хууль (2003),
- 4) “Цагааннуур” худалдааны чөлөөт бүсийн эрх зүйн байдлын тухай хууль (2003),

Журам:

- 1) Чөлөөт бүсэд шалган нэвтрүүлэх үйл ажиллагаа явуулах журам,
- 2) Чөлөөт бүсэд үйл ажиллагаа эрхлэх аж ахуйн нэгжийн бүртгэлийн журам,
- 3) Чөлөөт бүсэд Монгол Улсын иргэн, гадаадын иргэн, харьяалалгүй хүн зорчих, оршин суух журам,
- 4) Чөлөөт бүсэд виз олгох хялбарчилсан журам,
- 5) Чөлөөт бүсийн горим хэрэгжүүлэх журам гэсэн цогц эрх зүйн орчин бүрдсэн мэт харагдаж байна.

2014 оны 6-р сарын 12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл болон холбогдох бусад хуулийн төслүүдийг өргөн мэдүүлсэн байна. Судалгаанд одоо УИХ-аар хэлэлцэгдэж байгаа Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл болон одоо энэ салбарын харилцааг зохицуулж буй Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн тухай хуулийг (2002) гадаадын зарим орны ЧБ-ийн тухай хууль, эрх зүйн зохицуулалттай харьцуулан судлав.

Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төсөл (Шинэчилсэн найруулга)²²

ЧБ-ийн хөрөнгө оруулалтын үр ашгийг дээшлүүлэх, худалдааны урсгалыг бий болгох, ЧБ-ийн үйл ажиллагааг эрчимжүүлэх, хил орчмын худалдаа, эдийн засгийн хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх үүднээс олон улсын худалдаа, эдийн засгийн харилцаанд гарч буй өөрчлөлт, шинэчлэлт, ЧБ-ийн хөгжлийн орчин үеийн чиг хандлага болон манай улсын онцлог, эрх ашигт нийцүүлэн ЧБ-ийн хууль, эрх зүйн орчныг дахин өөрчлөх шаардлага гарч байгааг хуулийн төслийн танилцуулгад дурьдсан байна.²³

Дээр дурдсан хууль эрх зүйн орчны шинэчлэлт, ЧБ-ийн хөгжлийг түргэтгэх үндсэн шаардлагуудын дагуу Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг 9 бүлэг, 26 зүйлтэй байхаар боловсруулжээ. Үүнд:

²¹ЗГ-ын 1995 оны 87-р тушаалын хавсралтаар баталсан.

²²Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл (2014.06.12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн).

²³Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн танилцуулга (2014.06.12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн).

1-р бүлэг.	Нийтлэг үндэслэл
1-р зүйл.	Хуулийн зорилт
2-р зүйл.	ЧБ-ийн тухай хууль тогтоомж
3-р зүйл.	Хуулийн нэр томъёоны тодорхойлолт
2-р бүлэг.	ЧБ байгуулах, татан буулгах, өөрчлөх
4-р зүйл.	ЧБ байгуулах зорилго
5-р зүйл.	ЧБ-ийг байгуулахад баримтлах угтвар нөхцөлүүд
6-р зүйл.	ЧБ байгуулах, татан буулгах, өөрчлөх, түүний хилийн цэс, байршлыг тогтоох
3-р бүлэг.	ЧБ-ийн удирдлага
7-р зүйл.	ЧБ-ийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын бүрэн эрх
8-р зүйл.	ЧБ-ийн захирагч, түүний бүрэн эрх
4-р бүлэг.	ЧБ дэх үйл ажиллагааны тусгай дэглэм
9-р зүйл.	Тусгай дэглэмийн зохицуулалт
10-р зүйл.	ЧБ-д үйлчлэх гаалийн тусгай дэглэм
11-р зүйл.	ЧБ-д үйлчлэх визийн тусгай дэглэм
12-р зүйл.	ЧБ дэх аж ахуйн нэгжийн бүртгэлийн зохицуулалт
13-р зүйл.	ЧБ-д төлбөр тооцоог гүйцэтгэх зохицуулалт
14-р зүйл.	ЧБ дэх мэргэжлийн хяналтын зохицуулалт
15-р зүйл.	ЧБ-д үйлчлэх хөдөлмөр эрхлэлтийн дэглэм
16-р зүйл.	ЧБ-д үйлчлэх татварын дэглэм
17-р зүйл.	ЧБ дэх тусгай дэглэмийн болон бусад үйлчилгээний зохицуулалтыг хэрэгжүүлэх
5-р бүлэг.	ЧБ-д аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх
18-р зүйл.	ЧБ-д эрхлэх үйл ажиллагааны төрөл
19-р зүйл.	ЧБ-ийн аж ахуйн үйл ажиллагааны орлого
20-р зүйл.	ЧБ-ийн захирагчаас орон нутгийн ИТХ, ЗД-тай харилцах
21-р зүйл.	Хөрөнгө оруулагчдын зөвлөл
6-р бүлэг.	ЧБ дэх газрын харилцаа
22-р зүйл.	Газрын зохицуулалт
23-р зүйл.	Газрын төлбөрийн хөнгөлөлт, чөлөөлөлт
7-р бүлэг.	ЧБ-ийн дэд бүтэц
24-р зүйл.	ЧБ-ийн дэд бүтэц, барилга байгууламж
8-р бүлэг.	ЧБ-ийн харуул хамгаалалт
25-р зүйл.	ЧБ-ийн хамгаалалт
9-р бүлэг.	Бусад зүйл
26-р зүйл.	Хууль тогтоомж зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага

Төсөлд зааснаар хуулийн зорилт нь ЧБ байгуулах, түүний хэлбэр, удирдлагын эрх хэмжээ, хяналтын тогтолцоо, ЧБ-д мөрдөх татвар, гаалийн дэглэмийн эрх зүйн үндсийг тодорхойлж, хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

Энэхүү Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төслөөр дараах томоохон зарчмын өөрчлөлтүүдийг зохицуулахыг төслийн үзэл баримтлалд дурьдсан байна.²⁴ Үүнд:

1. ЧБ-ийг хэлбэрээр нь ангилсан заалтыг өөрчилж, ЧБ-ийг хилийн боомт болон ЗГ-ын санал болгосон тусгай бүс нутагт байгуулж хөгжүүлэх, хил дамнасан ЧБ-ийн эрх зүйн орчинг бүрдүүлэв.
2. ЧБ-д Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдалд үл харшлах, олон улсын гэрээний тулгуур зарчим, шаардлагад нийцсэн үйлдвэрлэл, аялал жуулчлал, үйлчилгээ, худалдаа, олон улсын банк санхүү, даатгал, төлбөрт таавар, бооцоот тоглоом, нийгэм, зах зээл, дэд бүтцийн бүх төрлийн үйл ажиллагаа явуулж болохоор тусгав.

²⁴Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн үзэл баримтлал (2014.06.12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн).

3. ЧБ-ийн удирдлага, менежментийн тогтолцоог боловсронгуй болгож, ЧБ-ийн асуудал эрхэлсэн Төрийн захиргааны төв байгууллагын эрх, үүргийг хуульчилж, ЧБ-ийн Захирагчийн эрх хэмжээг нэмэгдүүлэв.
4. Татвар, гааль, шалган нэвтрүүлэх, хөдөлмөр эрхлэлтийг зохицуулах зэрэг үйл ажиллагааны тусгай дэглэмийг хуульчилж өгөв.
5. Концессын гэрээний үндсэн дээр хувийн хэвшлийн хөрөнгөөр ЧБ-ийг бүхэлд нь буюу хэсэгчлэн байгуулж, хөгжүүлэх боломжтойгоор шинэчлэн тусгав.
6. ЧБ-д гадаад болон дотоодын иргэн, ААН-д газар эзэмших, ашиглах зохицуулалтыг тодорхой болгов.

Хуулийн төсөл нь Монгол Улсын хилийн боомтын бүсэд ЧБ-ийг түлхүү байгуулж хөгжүүлэх, ЧБ-д иргэний бараа солилцоо, худалдааг дэмжих, ЧБ-ийн үйл ажиллагааны цар хүрээг нэмэгдүүлж үйлдвэрлэл, худалдаа, үйлчилгээний шинэ салбарыг хөгжүүлэх, татвар, гааль зэрэг тусгай дэглэмийн зохицуулалтыг хуульчлах замаар хөрөнгө оруулагчдад ээлтэй орчин бүрдүүлж, хөрөнгө оруулалтын үр ашгийг нэмэгдүүлэх, ЧБ-ийн дэд бүтэц, барилга байгууламжийг төр хувийн хэвшлийн түншлэлийн замаар байгуулах, улмаар төрийн хүнд суртлыг бууруулж, бизнесийн орчныг сайжруулахад чухал ач холбогдол өгнө гэж төсөл санаачлагчид үзэж байна.

Чөлөөт бүсийн тухай хууль (2002 он)

2002 онд батлагдсан Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн зорилт нь ЧБ байгуулах, түүний хэлбэр, удирдлагын эрх хэмжээ, хяналтын тогтолцоо, ЧБ-д мөрдөх татвар, гаалийн дэглэмийн эрх зүйн үндсийг тодорхойлж, хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахад орших ба уг хууль нь 3 бүлэг, 18 зүйлтэй. Үүнд:

1-р бүлэг. Нийтлэг үндэслэл

- 1-р зүйл. Хуулийн зорилт
- 2-р зүйл. ЧБ-ийн тухай хууль тогтоомж
- 3-р зүйл. ЧБ, түүний хэлбэр
- 4-р зүйл. ЧБ дэх үйл ажиллагааны тусгай дэглэм
- 5-р зүйл. ЧБ байгуулах, өөрчлөх, татан буулгах

2-р бүлэг. ЧБ-ийн удирдлага

- 6-р зүйл. ЧБ-ийн захирагч
- 7-р зүйл. ЧБ-ийн захирагчийн бүрэн эрх
- 8-р зүйл. ЧБ-ийн ерөнхий менежер
- 9-р зүйл. ЧБ дэх мэргэжлийн хяналтын алба
- 10-р зүйл. ЧБ дэх хөрөнгө оруулагчдын зөвлөл
- 11-р зүйл. ЧБ-ийн төсөв
- 12-р зүйл. ЧБ-ийн захирагчаас орон нутгийн ИТХ, ЗД-тай харилцах

3-р бүлэг. ЧБ-д аж ахуй эрхлэх

- 13-р зүйл. ЧБ-д үйл ажиллагаа явуулах аж ахуйн нэгжийг бүртгэх
- 14-р зүйл. ААН-ийг бүртгэх асуудлаар бүсийн захирагчийн бүрэн эрх
- 15-р зүйл. ЧБ-д эрхлэх аж ахуйн үйл ажиллагаа
- 16-р зүйл. Газрын харилцаа
- 17-р зүйл. ЧБ-д татвар ногдуулах, татвараас чөлөөлөх
- 18-р зүйл. ЧБ-ийн хамгаалалт, шалган нэвтрүүлэх

1.2. ОХУ

1980-аад оны сүүлээр хуучин Зөвлөлт Холбоот Улсад ЭЗЧБ байгуулах тухай идэвхтэй яригдаж, тухайн үеийн засаг Приморийн хязгаар болон Ленинград мужийн удирдлагын “Находка”, “Выборг” ЭЗЧБ-үүдийг байгуулах тухай саналыг дэмжин баталжээ.

1991 оны 9 дүгээр сард ЗСБНХУ-ын Гадаадын хөрөнгө оруулалтын тухай хууль хүчин төгөлдөр болсон ба уг хуулийн нэг бүлэг нь ЭЗЧБ-тэй холбоотой харилцааг зохицуулах болсон. Хуулиар гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах, гадаадын тэргүүлэх техник, технологи, удирдах туршлага зэргийг нэвтрүүлэх, экспортыг нэмэгдүүлэх зорилгоор ЭЗЧБ-ийг байгуулахыг заасан. Гадаадын хөрөнгө оруулагч, оролцогчдод зориулж хөнгөлөлтүүдийг санал болгож, бүртгэлтэй холбоотой процессыг хялбаршуулсан.

Тус улсад 1992-1994 оны хооронд ЧБ-ийг олон тоогоор байгуулсан боловч амжилттай хэрэгжиж чадаагүй. Эдийн засгийн хямрал, улс төрийн тогтворгүй байдал, ЭЗЧБ-ийг байгуулах хөрөнгө оруулалт байхгүй зэрэг асуудлуудаас төлөвлөсөн олон төслийг хэрэгжүүлж чадаагүй. Тус улсад ЭЗЧБ-ийн тухай бие даасан хуулийг боловсруулах, хэрэгжиж байсан эрх зүйн актуудыг боловсронгуй болгох, байгуулагдсан бүсүүдээс газар зүйн байршил сайтай, дэд бүтцийн зардал бага гаргах бүсийг сонгон, төрөлжүүлэх зэрэг ажлуудыг хийж эхэлсэн. Тухайлбал, Холбооны ач холбогдол бүхий дотоод худалдааны бүс, гаалийн ЧБ, шинжлэх ухаан-техникийн бүс, аялал жуучлалын бүс, мөн эдийн засгийн тусгай хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх бүс гэж төрөлжүүлсэн.

2005 онд ОХУ-ын ЭЗОБ-ийн тухай хууль²⁵ 9 бүлэг, 41 зүйлтэйгээр батлагдсан. Үүнд:

- 1-р бүлэг - Нийтлэг үндэслэл: ЭЗОБ-тэй холбоотой харилцааг зохицуулж буй хууль тогтоомж, хуульд хэрэглэгдэж буй үндсэн нэр томъёонуудын тодорхойлолт, ЭЗОБ байгуулах зорилго, төрлүүд, байгуулах нөхцөл, татварын харилцаа;
 - 2-р бүлэг - ЭЗОБ байгуулах, татан буулгах: ЭЗОБ байгуулах, татан буулгах, төсвийн хөрөнгөөр дэд бүтэц барихад хөрөнгө оруулах;
 - 3-р бүлэг - ЭЗОБ-ийн захиргаа: ЭЗОБ-ийн захиргааны байгууллагыг байгуулах, түүний эрх, үйл ажиллагаа, ЭЗОБ-ийг удирдах тухай гэрээ;
 - 4-р бүлэг - ЭЗОБ-ийн оршин суугчийн эрх зүйн байдал: Оршин суугч, ЭЗОБ-д аж үйлдвэр байгуулах журам, төрийн хяналт;
 - 5-р бүлэг - Боомтын ЭЗОБ-д аж үйлдвэрлэл, техник, аялал жуучлалын үйл ажиллагаа явуулах тухай гэрээ: Боомтын ЭЗОБ-д аж үйлдвэрлэл, техник, аялал жуучлалын үйл ажиллагаа явуулах тухай гэрээний зүйл, нөхцөл, бусад шаардлагатай бичиг баримт, гэрээ байгуулах дэг, хэлбэр, хугацаа, гэрээний нөхцөл өөрчлөх, гэрээ хүчингүй болох, эсхүл цуцлах, түүнээс үүссэн үр дагавар, газрын түрээсийн гэрээ, түүний төлбөр;
- Хуулийн 6, 6.1, 6.2 зэрэг бүлгүүд 2012 оны 1-р сарын 1-ээс хүчингүй болсон.*
- 7-р бүлэг - ЭЗОБ-ийн хилд байрлах газрыг олгох, заасан газрыг ашиглах журам: ЭЗОБ-д газар ашиглах, ЭЗОБ-ийн хил дээр дэд бүтэц, барилга барихад сервитут тогтоох, газрын түрээсийн гэрээ, төлбөр;
 - 8-р бүлэг - ЭЗОБ-ийн гаалийн ЧБ-д гаалийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх: гаалийн ЧБ-д гаалийн үйл ажиллагаа, гаалиар бараа дамжин өнгөрөх үйл ажиллагаа, барааны тайлан, тооцоо, гаалийн хяналт, аж үйлдвэрлэл, эсхүл техникийн эдийн засгийн тусгай бүсэд бараа хадгалах, боомтын ЭЗОБ-д бараа оруулах;
 - 9-р бүлэг - ЭЗОБ-ийн оршин суучдын баталгаа: ОХУ-д татвар, төлбөрийн хууль тогтоомжид таагүй нөхцөл өөрчлөлтийн баталгаа, маргаан шийдвэрлэх;
 - 10-р бүлэг - Төгсгөлийн хэсэг.

Эдийн засгийн онцгой бүсийн тухай хуулиар ЭЗОБ байгуулах зорилгыг эдийн засгийн өндөр технологийн болон боловсруулах салбарыг хөгжүүлэх, аялал жуучлал, сувилалын газрууд, боомт болон тээврийн дэд бүтцийг хөгжүүлэх, технологи, коммерциализацийг боловсруулах, шинэ төрлийг бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх явдал хэмээн тодорхойлсон байна.

²⁵ФЗ от 22.07.2005 N 116-ФЗ (ред. от 23.07.2013) "Об особых экономических зонах в Российской Федерации".

1.3. БНХАУ

Хятад улс нь Гуандун мужийн ЧБ-ийг 1980 онд батлагдсан Гуандун мужийн Эдийн засгийн онцгой бүсийн тухай тогтоол²⁶ (Regulations on Special Economic Zones in Guangdong Province)-оор зохицуулж байна. Тогтоол нь бүртгэл болон үйл ажиллагаа, татварын хөнгөлөлт, хөдөлмөрийн харилцаа, захиргаа зэрэг асуудлыг тусгасан 6 бүлэг, 26 зүйлээс бүрдэх бөгөөд Гуандун дахь Шинжан, Чжухай, Шаньюу гэсэн гурван хотод ЭЗОБ байгуулахтай холбоотой харилцааг зохицуулж байна.

1.4. БНТурк улс

Турк улсад 1985 онд Худалдааны чөлөөт бүсүүдийн тухай хууль №3218 (Free Trade Zones Act)-ийг, 1993 онд Худалдааны чөлөөт бүсүүдийн тухай хуулийг дагаж мөрдөх журмыг тус тус баталсан. Худалдааны чөлөөт бүсүүдийн тухай хууль нь 4 бүлэг 15 зүйлтэй бөгөөд ЧБ-ийг үүсгэн байгуулах, хамрах хүрээ, Худалдааны Чөлөөт Бүс (ХЧБ)-ийн сан, ЧБ дахь худалдаа, үйлчилгээ, гадаад валют арилжаа, хөдөлмөр, нийгмийн хамгаалал зэрэг асуудлыг тусгасан байна.

Энэ хуулийн зорилт нь ХЧБ байгуулах, түүний байршил, хил хязгаарыг тогтоох, үйл ажиллагаа, Турк улсад экспортод чиглэсэн хөрөнгө оруулалт, үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, гадаад хөрөнгө оруулалт, техник технологийг нэвтрүүлэхэд чиглэсэн ЧБ-д барилга, байгууламж барьж байгуулахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

Чөлөөт бүсийн тухай хуулийг дагаж мөрдөх тухай журам нь ЧБ-ийн удирдлага, засаг захиргаа, ЧБ-ийн төрөл хэлбэр, хил хязгаарын тодорхойлолт, үйл ажиллагааны чиглэл, ЧБ-д үйл ажиллагаа явуулах зөвшөөрөл, ЧБ-д оршин суух, зорчих, ЧБ-д аюулгүй байдал болон ажиллах орчин бүрдүүлэх, гаалийн татвар, татвар хураамжаас чөлөөлөх нөхцөл, тусгай данс болон ЧБ-ийн орлого, банк, даатгал зэрэг асуудлыг тусгасан байна.

1.5. БНСерби улс

Серби улсад ЧБ-тэй холбоотой харилцааг 2006 онд батлагдсан Чөлөөт бүсийн тухай хуулиар²⁷ зохицуулах ба энэхүү хууль нь ЧБ байгуулах, ЧБ-т үйл ажиллагаа эрхлэх, ЧБ-ийг татан буулгах болон ЧБ-ийн удирдлагын бүрэн эрхийг тодорхойлно.

Бүсийг үүсгэн байгуулагч, Бүсийн менежментийн компани болон Бүсийн хэрэглэгчийн хуулиар тогтоосон эрх нь бусад ямар ч хууль, эсхүл зохицуулалтаар хязгаарлагдахгүй байх баталгаат эрхийг Чөлөөт бүсийн тухай хуулиар баталгаажуулсан байна.

Чөлөөт бүсийн тухай хууль нь бүтцийн хувьд 9 бүлэг, 39 зүйлтэй:

- I. Нийтлэг үндэслэл: Хуулийн агуулга, Нэр томъёоны ойлголт, Баталгаат эрх;
- II. Орон зайн тодорхойлолт: Бүсийн орон зайн тодорхойлолт, Өргөдлийн шаардлага, Өргөдлийн агуулга;
- III. Бүсийн журам болон менежмент: Бүсийн менежмент, Бүсийн хэрэглэгчид, Бүсийн журам, Үйл ажиллагааны эхлэл;
- IV. Бүсийн бизнесийн үйл ажиллагаа: Бүсэд үйл ажиллагаа явуулах;
- V. Бүсийн үйл ажиллагааг зогсоох: Бүсийн орон зайг тодорхойлох зөвшөөрлийг хүчингүй болгох, Бүсийн үйл ажиллагааг зогсоох;
- VI. ЧБ-ийн захиргаа: ЧБ-ийн захиргааны бүрэн эрх;

²⁶Resolution of the Standing Committee of the National People's Congress on Approving the Regulations on Special Economic Zones in Guangdong Province (Adopted on August 26, 1980). www.asianlii.org/cn/

²⁷Law on free zone, "RS Official Gazette", No 62/2006.

- VII. Хуулийн хэрэгжилтийн хяналт;
- VIII. Хуулиар шийтгэх нөхцөл;
- IX. Шилжилтийн болон төгсгөлийн нөхцөл.

1.6. Малайзын Холбооны улс

Малайз улс анх 1971 онд Чөлөөт худалдааны бүсийн хуулийг батласан бөгөөд энэ нь цаг хугацааны шалгуураар эдийн засгийн хөгжлийн хэрэгцээ шаардлагыг дэмжих чадваргүй болох нь тодорхой болж, дахин хуулийг шинэчлэх хэрэгтэй болсон байна. Тиймээс 1990 онд Чөлөөт бүсийн хуулийн төслийг боловсруулж, худалдаа болон аж үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх зорилгоор улс орондоо ЧБ-үүдийг байгуулах шинэ чиг хандлагыг дэвшүүлсэн. Хуулийн төсөл дэмжигдэж Чөлөөт бүсийн хууль (Free Zones Act 1990)-ийг батлан 1991 оны 9-р сарын 5-ны өдрөөс хүчин төгөлдөр мөрдөгдөхөөр хуульчилжээ. Хуулийн хэрэгжилтийг хангуулах 1991 оны Чөлөөт бүсийн журам (Free Zones Regulations)-ыг мөн батласан байна. Энэ хууль нь Малайзын усан боомт ба нисэх буудлуудын уламжлалт үүрэг ролийг өөрчилж, татваргүй ЧБ болох аливаа алхам бүрийг дэмжих боломжийг бүрдүүлсэн.

1.7. БНСолонгос улс

Солонгос улсад ЧБ-тэй холбоотой аливаа харилцааг Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн төлөвлөлт болон менежментийн тухай тусгай хуулиар голлон зохицуулах бөгөөд түүнд нийцүүлэн гаргасан холбогдох журам, түүнчлэн бусад салбарын хуулиудаар зохицуулдаг байна. Тухайлбал, Гадаадын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих тухай хууль, Төрийн өмчийн менежментийн тухай орон нутгийн журам, Газрын тухай хууль гэх мэтчилэн салбарын хуулиудад шаардлагатай зохицуулалтыг тусгасан байна.

БНСУ-ын ЭЗЧБ-ийн гол хууль нь бүтцийн хувьд 8 бүлэг, 35 зүйлтэй байна. Тус хуулийн зорилго нь ЭЗЧБ-ийн төлөвлөлт болон менежментээр дамжуулан Гадаадын хөрөнгө оруулалт (ГХО)-тай бизнес эрхлэгчдийн бизнесийн орчин, гадаад иргэдийн амьдрах нөхцлийг сайжруулах замаар ГХО-ыг дэмжих, үндэсний өрсөлдөх чадварыг бэхжүүлэх, бүс нутаг хоорондын тогтвортой хөгжлийг хангахад оршино гэж заажээ.

1.8. БНАрмен улс

Армен улсын Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн тухай хууль нь 2011 оны 5-р сарын 25-ны өдөр батлагдсан ба хуулийн 1-р зүйлд зааснаар энэхүү хууль нь ЭЗЧБ байгуулах, түүнийг зохион байгуулах болон татан буулгах явцад бий болсон эрх зүйн харилцааг зохицуулна. Уг хууль нь дараах бүтэцтэй. Үүнд:

- 1-р зүйл. Хуулийн агуулга
- 2-р зүйл. ЧБ-ийн тухай хууль тогтоомж
- 3-р зүйл. Хуулийн зарчмууд
- 4-р зүйл. Операторт зөвшөөрөл олгох болон Байгуулагчийг сонгох
- 5-р зүйл. ЭЗЧБ байгуулах
- 6-р зүйл. ЭЗЧБ-ийн шаардлагууд
- 7-р зүйл. ЭЗЧБ-ийг зохион байгуулах гэрээ байгуулах
- 8-р зүйл. Эрх бүхий этгээдийн бүрэн эрх
- 9-р зүйл. Байгуулагчийн эрх үүрэг
- 10-р зүйл. Операторын эрх үүрэг
- 11-р зүйл. ЭЗЧБ дэх хязгаарлалт
- 12-р зүйл. ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагаа
- 13-р зүйл. ЭЗЧБ дэх татвар, гааль, болон валютын зохицуулалт

- 14-р зүйл. ЭЗЧБ-д улсаас хяналт тавих болон тусламжийн үйлчилгээ үзүүлэх
- 15-р зүйл. ЭЗЧБ-ийг татан буулгах
- 16-р зүйл. ЭЗЧБ-д маргааныг шийдвэрлэх
- 17-р зүйл. Хуулийг хүчин төгөлдөр болгох

1.9. БНБеларусь улс

Беларусь улсад Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн тухай хууль²⁸ 1998 онд батлагдсан. Уг хуулийн 3-р зүйлд ЭЗЧБ байгуулах зорилгыг БНБУ-ын нийгэм эдийн засгийн хөгжил, бие даасан удирдлага, нутаг дэвсгэрийн нэгжүүдэд нөлөөлөх, шинэ өндөр технологид суурилсан экспортод чиглэсэн импортыг орлох хөрөнгө оруулалтыг татах болон ЭЗЧБ байгуулахад тодорхойлсон бусад зорилгыг харгалзан үзэж байгуулна хэмээн тодорхойлсон байна. Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн тухай хууль нь бүтцийн хувьд 6 бүлэг, 26 зүйлтэй. Үүнд:

- 1-р бүлэг - Нийтлэг үндэслэл: Хуульд хэрэглэгдэх гол нэр томьёонууд болон тэдгээрийн тодорхойлолт, ЭЗЧБ-ийн хууль тогтоомж, ЭЗЧБ байгуулах зорилго, төрөл, хориотой үйл ажиллагаа;
- 2-р бүлэг - ЭЗЧБ дэх төрийн зохицуулалт болон хяналт: ЭЗЧБ байгуулах, үйл ажиллагаа явуулах, татан буулгах хүрээнд төрийн зохицуулалт хийж буй төрийн байгууллагууд, тэдгээрийн бүрэн эрх, ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагаа болон түүний үр ашгийн ерөнхий хяналт;
- 3-р бүлэг - ЭЗЧБ байгуулах, үйл ажиллагаа явуулах, татан буулгах, түүний хилийн заагийг өөрчлөх: ЭЗЧБ байгуулах, хилийн заагийг өөрчлөх, үйл ажиллагаа явуулах хугацааг сунгах, татан буулгах;
- 4-р бүлэг - ЭЗЧБ-ийн менежмент болон санхүүжилт: ЭЗЧБ-ийн захиргаа, түүний бүрэн эрх, Хяналтын зөвлөл, Хөгжлийн сангийн санхүүжилт;
- 5-р бүлэг - ЭЗЧБ-ийн оршин суугч: ЭЗЧБ-ийн оршин суугчаар бүртгүүлэх, ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагааны нөхцлийн гэрээн дэх тухайн бүсийн оршин суугчийн үйл ажиллагааны ерөнхий нөхцөл, Бүсийн оршин суугчаар бүртгүүлсэн хуулийн этгээдийг өөрчлөх, оршин суугчийн статусаа алдах, эсхүл хасуулах;
- 6-р бүлэг - ЭЗЧБ-ийн тусгай эрх зүйн зохицуулалт. ЭЗЧБ-ийн оршин суугчдын улсын баталгаа: ЭЗЧБ-ийн татвар, Гаалийн ЧБ, ЭЗЧБ дэх Газрын харилцааны зохицуулалт, хөдөлмөрийн болон холбогдох харилцааны зохицуулалт, Бүсийн оршин суугчдын улсын баталгаа.

1.10. БНКазахстан улс

Казахстан улсад анх 1990 онд Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн тухай хууль²⁹ батлагдаж, ЭЗЧБ-д хуульд заасан бүх төрлийн үйл ажиллагааг явуулахыг зөвшөөрсөн байжээ. ЭЗЧБ-ийн нутаг дэвсгэрт үйл ажиллагаа явуулдаг аж ахуй эрхлэгчид буюу оролцогчдод гаалийн болон бусад албан татварын хөнгөлөлт үзүүлж байсан.

1991-1996 оны хооронд тус улсад 9 ЭЗЧБ байгуулагдсан. Томоохон нутаг дэвсгэрийг ЭЗЧБ гэж зарласан боловч судалгаа шинжилгээ хийгдээгүй, хууль эрх зүй, удирдлага, зохион байгуулалтын механизмыг нарийн тогтоогоогүй, санхүү, татвар зэрэг олон асуудлуудыг бие даан шийдэх хангалттай эрх мэдэл байгаагүй зэрэг асуудлуудаас болж тэдгээр ЭЗЧБ-үүдийн үйл ажиллагаа нь хүссэн үр дүндээ хүрч чадаагүй аж.

²⁸Закон Республики Беларусь 7 декабря 1998 г. № 213-З. О свободных экономических зонах.

²⁹Закон Казахской ССР от 30 ноября 1990 г. "О свободных экономических зонах в Казахской ССР".

ЭЗЧБ-ийг байгуулах гэсэн анхны оролдлого амжилтгүй болсноор амжилттай үйл ажиллагаа явуулж байсан эсэхээс үл хамааран бүх ЭЗЧБ-үүдийг 1996 онд татан буулгаж, 1996 онд шинэ Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хуулийг³⁰ баталжээ. 2002 оноос шинэ үеийн ЭЗТБ-үүдийг байгуулж эхэлсэн ба одоо ажиллаж байгаа ЭЗТБ-үүд нь өөрийн зорилго, түүнд нийцсэн үйл ажиллагааны төслийг хэрэгжүүлж байна.

Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгыг 2007 онд баталсан хэдий ч одоо ЭЗТБ-тэй холбоотой харилцааг 2011 онд батлагдсан Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хуулиар зохицуулж байна. Энэхүү хуулиар ЭЗЧБ-ийн удирдлага, үйл ажиллагааны системийг сайжруулахад чиглэсэн байна.

ЭЗТБ-ийн хөгжлийг удаашруулж байсан асуудлуудын нэг бол олон улсын зах зээлтэй хангалттай харилцаа байгаагүй явдал ба үүнээс болж томоохон ГХО-ыг татах боломжгүй хэмээн үзэж, энэ асуудал дээр түлхүү анхаарах болсон. Иймд гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах үүднээс зөвшөөрөл авах процессыг “нэг цонх”-ны зарчмаар хуулиар тогтоосон нь төрийн үйлчилгээг боломжийн хэмжээнд хялбаршуулсан гэж үзэж байгаа аж.

Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хууль нь БНКаЗУ-ын нутаг дэвсгэр дээр ЭЗТБ үүсгэн байгуулах, зохион байгуулах, татан буулгахад олон нийттэй холбоотой харилцааг зохицуулна. Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хууль нь бүтцийн хувьд 6 бүлэг, 26 зүйлтэй. Үүнд:

- 1-р бүлэг - Нийтлэг үндэслэл: Хуульд хэрэглэгдэх гол нэр томъёонуудын тодорхойлолт, ЭЗЧБ-ийн хууль тогтоомж, ЭЗТБ байгуулах зорилго;
- 2-р бүлэг - ЭЗТБ байгуулах, үйл ажиллагаа явуулах, татан буулгах хүрээнд дэх төрийн зохицуулалт: ЭЗТБ байгуулах, үйл ажиллагаа явуулах, татан буулгах хүрээнд төрийн зохицуулалт хийж буй төрийн байгууллагуудын эрх, үүрэг;
- 3-р бүлэг - ЭЗТБ байгуулах, үйл ажиллагаа явуулах, татан буулгах: ЭЗТБ байгуулах, үйл ажиллагаа явуулах нөхцөл, өргөдөл гаргагчид тавигдах шаардлага, түүнийг хянаж үзэх, туслах үйл ажиллагаа явуулахыг хүсэгчид тавигдах шаардлага, бүрдүүлэх бичиг баримт, татан буулгах;
- 4-р бүлэг - ЭЗТБ-ийн захиргаа: ЭЗТБ-ийн захиргааны байгууллагыг байгуулах, түүний үйл ажиллагаа, удирдах компанийн удирдлагын бүрэлдэхүүнийг сонгох, түүний эрх, үүрэг, Үйл ажиллагааны хэрэгжилтийн гэрээний нөхцөлийн биелэлтийг хянах, Захиргааны үйл ажиллагааг санхүүжүүлэх, татан буулгах;
- 5-р бүлэг - ЭЗТБ-ийн үйл ажиллагааны эрх зүйн зохицуулалт, нөхцөл: ЭЗТБ-ийн эрх зүйн тусгай зохицуулалт, татвар, гаалийн харилцаа, Гаалийн ЧБ-ээр өнгөрөх бараа, Гадаадаас ажиллах хүч оруулах, Бүсийн оролцогчдын эрх зүйн баталгаа;
- 6-р бүлэг - Шилжилтийн нөхцөл.

2. ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН ТУХАЙ ТОДОРХОЙЛОЛТ

ЭЗЧБ-ийн ерөнхий шинж чанар нь эдийн засаг ба улс төрийн зорилтуудыг эдийн засаг хийгээд засаг захиргааны элдэв дарамтгүй “эрх чөлөө”-тэй, таатай нөхцөлд хэрэгжүүлэх арга хэрэгсэл болгох явдал юм. “Эрх чөлөө” гэдэг нь тухайн “бүс”-д санхүүгийн таатай нөхцөл, эдийн засгийн болон захиргааны онцгой эрх олгохыг хэлнэ. Тухайн бүсэд улсын татварын систем, бусад гадаад худалдааны хориг хязгаарлалтууд, зарим төрлийн улс төр эдийн засгийн бодлогууд үйлчлэхгүй гэсэн үг болно.

³⁰Закон РК от 26 января 1996 г. “О специальных экономических зонах в Республике Казахстан”.

Эдийн засгийн онцгой таатай бодлого бүхий эдийн засгийн бүсүүд нь харилцан адилгүй өөр өөр хэмжээтэй байхаас гадна нэг улс орны нутаг дэвсгэр дотор ч байна, бас хэд хэдэн орны хилийн бүс нутгийг хамран орших нь ч бий. Ийм бүсийг гагц чөлөөт худалдааг эрхлэн явуулахад бус, бас тухайн улсын эдийн засгийг дэлхийн эдийн засгийн сөрөг муу үр нөлөөнөөс хамгаалан удирдах зорилгоор хэрэглэдэг.

ЭЗЧБ бүрт тэргүүлэх сектор, салбар байдаг, тухайлбал, худалдаа ба усан тээвэр, тээвэр ба агуулах, зарим энгийн боловсруулах үйлдвэрлэл нь Чөлөөт усан боомт, Чөлөөт худалдааны бүс ба Гаалийн агуулахын тэргүүлэх сектор; үйлдвэр, шинэ болон өндөр технологийн үйлдвэр ба худалдаа нь Экспортын чиглэлийн ЧБ, Чөлөөт арилжааны бүс болон ШУ-д суурилсан аж үйлдвэрийн паркийн тэргүүлэх салбар; санхүү, даатгал, мөрийтэй тоглоом ба аялал жуулчлал бол Чөлөөт үйлчилгээний бүсийн тэргүүлэх сектор; харин Чөлөөт эдийн засгийн бүсийн тэргүүлэх секторууд нь дээрх бүгд байдаг байна.

Судалгаанд хамрагдсан орнуудын ЧБ-ийн тухай хуулиудад ЧБ-ийг тодорхойлсон байдлыг харьцуулан үзэхэд ЧБ гэдгийг ихэнх улс орнуудад үйл ажиллагааны тусгай дэглэмтэй, хөрөнгө оруулалт, үйлдвэрлэл, бизнесийн таатай орчныг бүрдүүлсэн, ЗГ-аас тогтоосон хил зааг бүхий бүс нутгийг хэлж байна.

Монгол Улсын хувьд Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөлд ЧБ-ийг тодорхойлохдоо дээрх ерөнхий зарчмуудыг тусгасан байна. Харин 2002 оны Чөлөөт бүсийн тухай хуультай харьцуулахад хяналтын болон хөдөлмөр эрхлэлтийн тусгай дэглэмтэй байхаар нэмж зохицуулсан байна. (Дэлгэрэнгүйг Хүснэгт 1-ээс үзнэ үү.)

3. ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙГ БАЙГУУЛАХ, ТАТАН БУУЛГАХ

Судалгаанаас үзэхэд ЧБ-ийг байгуулах саналыг ихэнх улс орнуудад орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллага нь Засгийн газар болон холбогдох Эрх бүхий газарт гаргаж байгаа бол зарим улс оронд тухайлбал, Монгол, Малайз, Казахстанд Засгийн газар нь УИХ-д хүсэлт гаргадаг, харин Казахстан, Турк улсуудад төрийн байгууллагаас гадна хуулийн этгээд ЧБ байгуулах тухай хүсэлтийг гаргах эрхтэй байдаг байна. Үүнээс харахад ихэнх улс орнуудад ЧБ байгуулах хүсэлтийг төрийн байгууллага гаргаж байна.

Ингэхдээ бусад улс орнуудад ЧБ байгуулах төлөвлөлт, төлөвлөгөөг юун түрүүнд харгалзан үзэж зөвшөөрөл олгож байна. Тухайлбал, Солонгос улсын Эдийн засгийн чөлөөт бүсийн төлөвлөлт болон менежментийн тухай тусгай хуульд ЭЗЧБ байгуулах төлөвлөлт, төлөвлөгөөний талаар нарийн зохицуулсан байна. ЭЗЧБ-ийг хөгжүүлэх төлөвлөгөөнд дараах зүйлсийг тусгасан байна. (6.1). Үүнд:

1. ЭЗЧБ-ийн нэр, байршил, нутаг дэвсгэрийн хэмжээ;
2. ЭЗЧБ-ээр төлөвлөгдсөн байх;
3. ЭЗЧБ-д хэрэгжүүлж буй хөгжлийн төслийн оператор;
4. хөгжлийн төслийг хэрэгжүүлэх үе шат;
5. санхүүгийн нөөцийг бэхжүүлэх арга зам;
6. газар ашиглалт болон үндсэн дэд бүтцийн хөтөлбөр;
7. хүн амын байр сууц, оршин суух газрыг барьж байгуулах хөтөлбөр;
8. замын хөдөлгөөний зохицуулалтын хөтөлбөр;
9. аж үйлдвэр хөгжүүлэх хөтөлбөр;
10. эрүүл мэнд, эмнэлгийн үйлчилгээ, боловсрол, нийгмийн хангамжийн газар байгуулах хөтөлбөр;
11. байгаль орчин хамгаалах хөтөлбөр;
12. ГХО-ыг татах, гадаад иргэд оршин суух орчинг бүрдүүлэх хөтөлбөр;
13. бусад зүйлс.

Эрх бүхий байгууллага нь ЭЗЧБ-ийн төлөвлөлтийн талаар эцсийн шийдвэрийг гаргах ба дараах зүйлсийг судалж үзнэ (5.1):

- ГХО-ыг татах, гадаад иргэдийг суурьшуулах боломж;
- орон нутгийн эдийн засаг болон бүс нутгийн тогтвортой хөгжилд үзүүлэх нөлөөлөл;
- шаардлагатай газрыг хамгаалах боломж, хөгжлийн үнэ цэнэ;
- хотын замын сүлжээ, мэдээлэл, харилцаа холбооны сүлжээ, ус, цахилгааны хангамж зэрэг дэд бүтэц;
- байгаль орчинд ээлтэй, тогтвортой хөгжлийг хангах боломж;
- орон нутгийн захиргааг дэмжих тогтолцоо, нарийвчилсан төлөвлөгөө;
- бусад зүйлс гэх мэт.

ОХУ-д ЭЗОБ-ийг байгуулахдаа байрлал, алслагдмал байдал, цаг уурын эрс тэс нөхцөл зэрэг хүндрэлүүд нь барилгын ажлыг удаашруулах, зардлыг нэмэгдүүлэх зэрэг нөлөөллийг тооцолгүйгээр төлөвлөлт хийдэг нь бодит байдалд нийцдэггүй, төлөвлөгөө, тооцоонд хийдэл гарахад нөлөөлдөг. Мөн ЭЗОБ-ийг хөгжүүлэхэд томоохон саад учруулсан өөр нэгэн хүчин зүйл бол авилгын асуудал гэж мэргэжилтнүүд онцолсон байна.

Шанхай хотын ЗГ нь “Хятадын (Шанхай) ХЧБ-д ГХО-ад тавих захиргааны онцгой шаардлага бүхий “Хасалтын жагсаалт”³¹-ыг баталсан ба үүнд үйлдвэрлэл, тээвэр, мэдээллийн технологи, санхүү, үл хөдлөх хөрөнгө, бизнесийн үйлчилгээ, үзвэр үйлчилгээ зэрэг үндэсний эдийн засгийн 18 салбарыг багтаажээ. Эдгээр салбарт хамаарах үйл ажиллагааг ЧБ-д эрхлэхийг хязгаарласан журам гаргасан нь бүсээс гадуурх дотоодын үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчдийг хамгаалсан байна.

Харин Монгол Улсын ЧБ-ийн хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн 5.1-д ЧБ-ийг байгуулахад баримтлах угтвар нөхцлүүдийг оруулсан ч төдий л тодорхой бус асуудлууд нэлээд байна.

Хүсэлтийг хүлээн авч ЧБ байгуулах тухай шийдвэрийг судалгаанд хамрагдсан орнуудын дийлэнх нь буюу Орос, Хятад, Турк, Серби, Армен, Беларусь (Ерөнхийлөгчийн БН засаглалтай улс), Казахстан (Ерөнхийлөгчийн БН засаглалтай улс) зэрэг улсуудад ЗГ-ын тэргүүн гаргаж байна. Солонгос улсад Худалдаа, аж үйлдвэр, эрчим хүчний сайд шийдвэрлэдэг бол Малайз улсад Сангийн болон Олон улсын худалдаа, аж үйлдвэрийн сайд нар хэлэлцэн шийдвэрийг гаргадаг байна. Харин Монгол Улсын хувьд одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа хуульд ЧБ-ийг байгуулах тухай саналыг ЗГ өргөн мэдүүлснээр УИХ шийдвэрлэхээр тогтоосон ба шинэчилсэн хуулийн төсөлд ч энэ хувилбараараа боловсруулагдсан байна.

ЧБ-ийг байгуулах хугацааг хуулинд тусгасан байдлыг авч үзвэл судалгаанд хамрагдсан нийт 10 орноос 2 нь буюу Орос, Казахстан улсууд тодорхой хугацааг хуульчилсан бол Армен улс ЧБ-ийг байгуулах тодорхой хугацааг заагаагүй боловч ЗГ нь ЭЗЧБ-ийг байгуулах тухай шийдвэр гаргахдаа үйл ажиллагааны хугацааг тогтоодог, Беларусь улс ЭЗЧБ-ийг байгуулах тухай хүсэлт гаргахдаа хугацаагаа өөрсдөө тодорхойлж батлуулдаг, харин үлдсэн 6 улсын (Монгол, Солонгос, Турк, Хятад, Серби, Малайз) хуулинд ЧБ-ийг байгуулах хугацааны талаар ямар нэгэн зохицуулалт тусгагдаагүй байна.

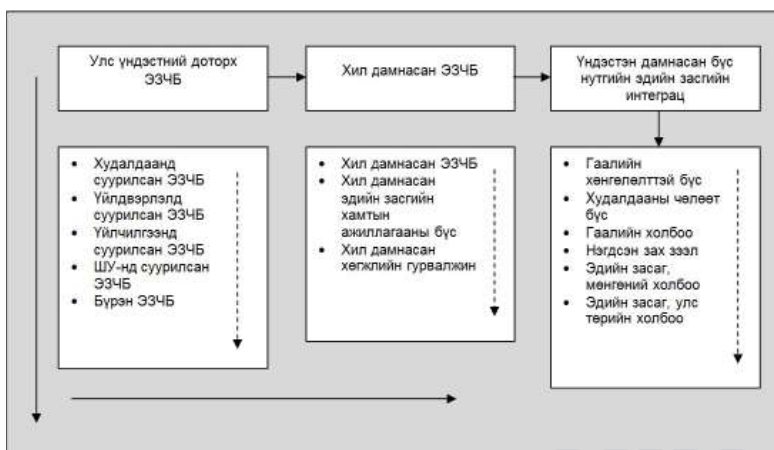
³¹Negative List, Special Administrative Measures on the entry of Foreign Investment into China (Shanghai) Free Trade Zone, 2013.09.30.

ЧБ-ийг байгуулах үйл ажиллагааны төрөл, хэлбэрийг дийлэнх улс орнуудад хуульчилсан байх хэдий ч хэлбэрийн хувьд ямар байх талаар хуульчилсан зүйл нийтлэг байхгүй байна. Судалгаанд хамрагдсан орнуудын хууль эрх зүйн зохицуулалтаас харахад үйл ажиллагааны төрлийн хувьд худалдаа, үйлчилгээ, үйлдвэрлэлийн ЧБ байгуулах нь нийтлэг байгаа бол Армэнд ЭЗЧБ-ийг үйл ажиллагааны бүх төрөл хэлбэрээр байгуулж болно гэж хуульчилжээ. (Хүснэгт 2)

Монголд ЧБ-ийн байршлыг ЗГ-аас тогтоосон хил зааг бүхий газар нутагт байгуулахаар тусгасан бол Сербийн ЧБ-ийн хуулиар Бүс нь хашаагаар хүрээлэгдсэн, орох гарах хаалган дээрээ болон голын эрэг дагуу “Чөлөөт бүс” гэсэн таних тэмдэгтэй байна. Хэрэв бүс хэд хэдэн хэсгээс бүрдэж байвал бүс, эсхүл түүний хэсэг нь тусгаарлах хашаатай, таних тэмдэгтэй, бараа бүтээгдэхүүн болон иргэдийн орох гарах тусгай хаалгыг байрлуулах зэргээр зохицуулах ба хашлага, орох гарах хаалга нь чөлөөтэй, аюулгүй байдал хангасан гэрэлтүүлэгтэй байна гэхчилэн заажээ.

ЭЗЧБ-ийн түүхээс үзэхэд ЧБ нь хөгжлийн үе шат, байршил, дэглэм, үйл ажиллагааны төрөл, зорилгоос шалтгаалан өөр өөр хэлбэрүүдтэй байна. Зураг 1-д ЭЗЧБ-үүдийн ерөнхий төрлүүдийг үзүүлсэн байна.

Зураг 1. ЭЗЧБ-үүдийн ерөнхий хэлбэр, хувьсалуд

ЭЗЧБ-үүдийг байршил болон үйл ажиллагааны төрөл, хэлбэрээр нь ангилсан байгаагаас үзвэл байршлын **хэлбэрээр** нь улс доторх, хил дамнасан, үндэстэн дамнасан гэж ерөнхийд нь хуваах бөгөөд эрэг орчмын, нутгийн гүн дэх, боомт, хотын, тусгаарлагдсан зэргээр төрөлжүүлдэг байна. Харин үйл ажиллагааны **төрлөөр** нь худалдаа, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, аялал жуулчлал, санхүүгийн, шинжлэх ухааны, бүрэн гэж ангилдаг байна.

ЧБ-ийг **татан буулгах** харилцааг хуульчилсан байдлыг харьцуулахад гадаадын орнуудын ЧБ-ийн тухай хуульд хугацаа дууссан тохиолдолд хугацаа сунгах шийдвэр гараагүй бол, хугацаанаас нь өмнө татан буулгах зэрэг нийтлэг зохицуулалт байна. Хугацаанаас өмнө татан буулгахдаа янз бүрийн шалтгааны улмаас татан буулгах ба ихэнхдээ үйл ажиллагааны зөвшөөрөл авснаас хойш тодорхой хугацаанд үйл ажиллагаа явуулаагүй бол, улс орны үндэсний аюулгүй байдалд шаардлага гарсан тохиолдолд, мөн бүсийн зорилго хэрэгжээгүйд тооцогдох ноцтой түвшинд хүрсэн зэрэг тохиолдлуудад Засгийн газрын болон Ерөнхийлөгчийн зарлигаар шийдвэрлэж байна.

Монгол Улсын Чөлөөт бүсийн хууль болон Чөлөөт бүсийн хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөлд ЧБ-ийг татан буулгах асуудлыг Засгийн газрын өргөн мэдүүлснээр УИХ шийдвэрлэнэ гэснээс өөр ямар нэгэн зохицуулалт байхгүй байна. Өөрөөр хэлбэл ямар тохиолдолд дээрх шийдвэрийг гаргах нь тодорхойгүй байна. (*Дэлгэрэнгүйг Хүснэгт 2-өөс үзнэ үү.*)

4. ЧӨЛӨӨТ БҮС ДЭХ ТУСГАЙ ДЭГЛЭМ

ЧБ-ийн тухай хуулийн төсөлд ЧБ-ийн үйл ажиллагааны тусгай дэглэмийг бие даасан бүлэг болгон боловсруулсан байна. Төслийн хуулийн нэр томъёоны тодорхойлолтын дагуу **“ЧБ дэх үйл ажиллагааны тусгай дэглэм”-д хөрөнгө оруулалтыг татах, шинэ технологийг нэвтрүүлэх, экспортыг дэмжих, аялал жуулчлал, үйлчилгээг хөгжүүлэх зорилгоор ЧБ-д үйл ажиллагаа эрхэлж буй ААН, иргэнийг гаалийн болон бусад татвараас хөнгөлж чөлөөлөх болон шалган нэвтрүүлэх, бүртгэх, гаалийн хяналт тавих, ЧБ-д зорчих, оршин суух, хөдөлмөр эрхлэх хөнгөөчилсөн нөхцөлийн талаар энэ хуульд заасан тусгай зохицуулалт**” гэсэн утгаар ойлгож хэрэглэнэ (3.1.2) гэж заажээ.

Цаашлаад *“ЧБ-д гаалийн, визийн, Монгол Улсын болон гадаадын иргэн, харьяалалгүй хүн зорчих, оршин суух, ААН-ийн бүртгэлийн, валют зохицуулалтын, мэргэжлийн хяналтын, хөдөлмөр эрхлэлтийн, татварын болон бусад дэглэмүүд үйлчилнэ”* хэмээн тусгай дэглэмээр зохицуулахаар боловсруулсан байна. (9.1)

Хуулийн төсөлд ЧБ-ийн үйл ажиллагааны дараах тусгай дэглэмүүдийг тусгасан ба эдгээр зохицуулалтыг Хүснэгт 3, 4-т дэлгэрэнгүй оруулсан. Үүнд:

- гаалийн тусгай дэглэм,
- визийн тусгай дэглэм,
- ААН-ийн бүртгэлийн зохицуулалт,
- төлбөр тооцоог гүйцэтгэх зохицуулалт,
- мэргэжлийн хяналтын зохицуулалт,
- хөдөлмөрийн эрхлэлтийн дэглэм,
- татварын дэглэм.

Монгол Улсын хууль болон хуулийн төслийн ЧБ-ийн талаарх тодорхойлолтыг эргэн харвал *“ЧБ нь гаалийн хувьд гаалийн нутаг дэвсгэрийн гадна байгаад тооцогдох”* хэмээн тодорхойлсон ба Армен улсын хуулинд мөн *“ЭЗЧБ нь тус улсын гаалийн бүс нутгийн хүрэнээс гадна тооцогдох тусгай бүс нутаг байх”*-ыг заасан байна.

Судалгаанд хамрагдсан орнуудын ЧБ-ийн хуулиудыг үзэхэд ЧБ дэх **гаалийн дэглэмийг** ОХУ-ын Эдийн засгийн онцгой бүсийн тухай хуулийн “ЭЗОБ-ийн Гаалийн ЧБ-д гаалийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх тухай” 8-р бүлэгт гаалийн үйл ажиллагаа, гаалиар бараа дамжин өнгөрөх үйл ажиллагаа, барааны тайлан, тооцоо, гаалийн хяналт, аж үйлдвэрлэл, эсвэл техникийн эдийн засгийн тусгай бүсэд бараа хадгалах, боомтын ЭЗОБ-д бараа оруулах зэргээр нарийн зохицуулсан бол хуучин Зөвлөлт улсын бүрэлдэхүүнд байсан Армен, Беларусь, Казахстан зэрэг улсуудад ЧБ дэх гаалийн дэглэмийг салбарын хуулиар нь зохицуулахаар тусгасан байна.

Серби улсын туршлагаас үзэхэд ЧБ-д орж, гарч байгаа бараанаас гадна ЧБ-ийн дотор хадгалагдах бараа бүтээгдэхүүнд хяналт тавьдаг байна. Түүнчлэн ЧБ дотор үйлдвэрлэсэн болохыг баталсан гэрчилгээ олгодог.

Монгол Улсын хувьд ЧБ-ийн тухай хуулийн төсөлд гаалийн хялбарчилсан бүрдүүлэлт хийх, ЧБ-д орсон, гарсан барааны бүртгэлийг цахим хэлбэрээр хөтлөх зэрэг зохицуулалтыг тодорхой болгосон бол ЧБ-д орох, гарах бараанд ямар нэгэн хориглолт хязгаарлалт тавиагүй байна.

Визийн дэглэмийн талаар зохицуулалтыг Монгол Улсын Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төсөлд тусгасан байна. Харин Турк болон Хятадад ЧБ-д нэвтрэх тухай асуудлыг заасан байдаг бол судалгаанд хамрагдсан бусад орнуудын Чөлөөт бүсийн тухай хуулиудад тусгагдаагүй байна.

ААН-ийн бүртгэлийг Казахстаны хуулиар хөрөнгийн чадварыг харгалзан хийх ба оролцогчдод хязгаарлалт тавьсан бол Монгол Улсын хуулийн төсөлд ЧБ-д үйл ажиллагаа явуулах дотоод, гадаадын хөрөнгө оруулагчидтай, хамтарсан ААН, байгууллагууд бүртгүүлж гэрчилгээ авахад ямар нэг хязгаарлалт тавиагүй байна. Манайтай адил зохицуулалтыг Сербийн туршлагаас үзэж болно. Харин бусад гадаадын орнуудын хувьд энэхүү харилцааг хуулиндаа тусгаагүй байна.

Хөдөлмөр эрхлэлтийн талаар Монгол Улсын ЧБ-ийн тухай хуулийн төсөлд хөдөлмөр эрхлэлтэй холбоотой харилцаанд татвар, төлбөрийн хөнгөлөлтийг үзүүлсэн байна. Солонгос улсад энэ асуудал дээр илүү хатуу байр суурьтай хандсан байх ба Казахстанд гадаадын ажиллах хүчинд хамгийн таатай нөхцлийг тогтоосон байна. Серб, Беларусьт салбарын хуулиар зохицуулахаар заасан байна. (Дэлгэрэнгүйг Хүснэгт 3-ас үзнэ үү.)

5. ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН САНХҮҮЖИЛТ, ТАТВАР, ГАЗРЫН ХАРИЛЦААНЫ ЗОХИЦУУЛАЛТ

Судалгаанд хамрагдсан орнуудын ЧБ-ийн тухай хуульд ЧБ дэх татварын тусгай дэглэмийн талаар ямар нэгэн байдлаар тусгасан бөгөөд тус бүрдээ өөрийн онцлогтой байна. Тухайлбал, дэлхийн улс орнуудад татварын хөнгөлөлтийг экспортын бараанд түлхүү үзүүлдэг бол Турк улс нь дотоодын зах зээл дээр худалдаанд татварын хөнгөлөлтийг үзүүлдэг байна. Харин БНСУ-ын хувьд ЭЗЧБ-д үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчдэд тухайн улсад хөрөнгө оруулснаар дараах 5 төрлийн урамшуулал, дэмжлэгийг үзүүлдэг байна. Үүнд:

- татварын үр ашиг,
- бизнесийн дэмжлэг,
- төрийн оролцоог багасгах,
- амьдрах нөхцөл,
- захиргааны дэмжлэг.

Хятад улс “5 сая ам.доллараас дээш хөрөнгө оруулалт бүхий, эсхүл өндөр технологи нэвтрүүлж буй ААН-д тусгай хөнгөлөлт олгодог” байхад Монгол улсын Чөлөөт бүсийн хуулийн төсөлд ЧБ-д дэд бүтцийн хөгжилд хандуулан “500.0 мянган ам. доллар буюу түүнээс дээш хөрөнгө оруулсан ААН-д оруулсан хөрөнгө оруулалтын 50 хувьтай тэнцэх орлогын албан татварын хөнгөлөлтийг үзүүлэхээр” (16.2.1) зохицуулалттай байна.

Түүнчлэн Монгол улсын Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төслийн 16.1.4-т заасан “зорчигчийн худалдаж авсан 3.0 сая төгрөг хүртэл үнийн дүнтэй барааг гаалийн болон бусад татвараас чөлөөлнө” гэсэн зохицуулалт бусад оронд байхгүй байна.

ЧБ-ын санхүүжилтийн хэмжээ, эх үүсвэрийн талаар Монгол, Орос, Турк, Беларусь, Казахстан зэрэг орнуудын хуульд тодорхой тусгасан байна. Тухайлбал, Турк, Беларусь улсуудад ЧБ-ийн хөгжлийн сан байгуулах хэлбэрээр санхүүжилтийг төвлөрүүлж, эх үүсвэрээ бүрдүүлж байна.

ЧБ-ын газрын харилцааг Монгол, Орос, Хятад, Беларусь, Казахстан зэрэг орны хуулиудад ямар нэгэн байдлаар зохицуулсан бол Серби, Малайз, Арменд энэ асуудлыг тусгаагүй байна. Газрын харилцааг зохицуулсан байдлыг харьцуулан үзвэл ОХУ-ын хуулинд ЧБ-д газрыг давхар түрээслэх болон эрхээ бусдад шилжүүлэх, барьцаалах зэргийг хориглосон байдаг бол манай улсын хуулинд газрын харилцааны асуудлыг нэлээд тодорхой заасан хэдий ч эдгээр хориглох заалтууд тодорхой бус байна. Мөн газар эзэмших, ашиглах хугацааг ихэнх улс орнууд хуульчлаагүй байгаа бол Монгол (50 жил), Казахстан (10 жил), Турк (49 жил)-д хуульчилсан байна.

Турк улсын хувьд ЧБ-ийн төрийн мэдлийн газарт операторын барьж байгуулсан байгууламж нь үйл ажиллагаан зөвшөөрөл хүчингүй болох, хүчинтэй хугацаа дуусгавар болоход төрийн мэдэлд шилжинэ. ЧБ-ийн төрийн мэдлийн газарт түрээсийн үндсэн дээр барилга байгууламж барьсан нөхцөлд газар болон байгууламжийг Хэрэглэгчпэд худалдаж болно. *(Дэлгэрэнгүйг Хүснэгт 4-ээс үзнэ үү.)*

6. ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН УДИРДЛАГА БОЛОН ОРОЛЦОГЧИЙН ЭРХ, ҮҮРЭГ

ЧБ-ийн талуудын эрх үүргийг хуульд тусгасан байдлыг авч үзвэл Монгол Улсын одоо мөрдөгдөж буй ЧБ-ийн хуульд ЧБ-ийн төрийн удирдлагыг хэрэгжүүлэх чиг үүрэгтэй төрийн төлөөлөгч-ЧБ-ийн захирагчтай байхаар заасан ба захирагч нь ажлын албаараа дамжуулан ЧБ-ийн үйл ажиллагааг удирдахаар хуульчилсан бол, ЧБ-ийн хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөлд ЧБ-ийн **удирдлагын** эрх үүрэг, гүйцэтгэх үйл ажиллагаа зэрэг нэлээд тодорхойгоос гадна ЧБ-ийн асуудлыг төрийн захиргааны төв байгууллага нь хэрэгжүүлэхээр нэмж тусгажээ.

Харин **оролцогч** буюу **ЧБ-д үйл ажиллагаа явуулж буй хуулийн этгээдийн** эрх үүргийг аль алинд нь огт тусгаагүй байна.

Бусад орнуудын хувьд ЧБ-ийн удирдлага болон оролцогчийн эрх үүргийг аль алиныг орхигдуулалгүй хуульд тодорхойлон тусгасан байна. Тухайлбал, Казахстаны хуульд бүсийн үйл ажиллагааг **ЭЗЧБ-ийн удирдах компани хариуцах** бөгөөд түүнийг ЗГ, орон нутгийн засаг захиргаа болон гадаад дотоодын хуулийн этгээд байгуулж болохоор тусгасан байна.

Мөн тэдгээрийн эрх, үүрэг, гүйцэтгэх үйл ажиллагаа зэргийг тодорхой оруулснаас гадна оролцогч нь ЭЗЧБ-д үйл ажиллагаа эрхлэгч байх бөгөөд оролцогчид зориулсан татварын хөнгөлөлтүүдийг эдэлж, эрхээ хамгаалуулах зэрэг эрхүүдийг эдлэх ба гэрээнд заасан үүргээ биелүүлэх үүрэгтэй байхаар хуульчилжээ. *(Дэлгэрэнгүйг Хүснэгт 5-аас үзнэ үү.)*

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

БНАУ	Бүгд Найрамдах Армен улс
БНБУ	Бүгд Найрамдах Беларусь улс
БНКаэУ	Бүгд Найрамдах Казахстан улс
БНСерби улс	Бүгд Найрамдах Серби улс
БНСолонгос улс	Бүгд Найрамдах Солонгос улс
БНТУ	Бүгд Найрамдах Турк улс
БНУ	Бүгд найрамдах улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард улс
ГХО	Гадаадын хөрөнгө оруулалт
ЗАА	Захирагчийн ажлын алба
ЗГ	Засгийн газар
ЗД	Засаг дарга
ЗСБНХУ	Зөвлөлт социалист бүгд найрамдах холбоот улс
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МХУ	Малайзын Холбооны улс
НӨАТ	Нэмэгдсэн өртгийн албан татвар
ОАТ	Онцгой албан татвар
ОХУ	Оросын Холбооны улс
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
УИХ	Улсын Их Хурал
ХАА	Хөдөө аж ахуй
ХЧБ	Худалдааны чөлөөт бүс
ЧБ	Чөлөөт бүс
ЭЗОБ	Эдийн засгийн онцгой бүс
ЭЗТБ	Эдийн засгийн тусгай бүс
ЭЗЧБ	Эдийн засгийн чөлөөт бүс

* * *

АШИГЛАСАН МАТЕРИЛ

Монгол улс

- Монгол улсад эдийн засгийн чөлөөт бүс байгуулах үзэл баримтлал (ЗГ-ын 1995 оны 87-р тушаалын хавсралт),
- Чөлөөт бүсийн тухай хууль (2002),
- Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл (2014.06.12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн),
- Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн танилцуулга (2014.06.12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн),
- Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн үзэл баримтлал (2014.06.12-ны өдөр ЗГ-аас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн),

Армен улс

- Закон Республики Армения О Свободных экономических зонах. Принят 25.05.2011.
- www.parliament.am/

Беларусь улс

- Закон Республики Беларусь 7 декабря 1998 г. № 213-З О свободных экономических зонах.

Казахстан улс

- Закон Республики Казахстан «О специальных экономических зонах» от 21 июля 2011 года.

Малайз Улс

- www.portsworld.com/customs/proc_freezone.htm
- Act Free zone in Malaiz, 1990. www.lexadin.com

Орос улс

- Министерство экономического развития Российской Федерации, Особые Экономические Зоны в РФ. <http://economy.gov.ru/>
- Постановление Правительства Российской Федерации N 398 «Об утверждении критериев создания особой экономической зоны»). 26 Апрель 2012. www.rg.ru/
- ФЗ об Особых Экономических Зонах Российской Федерации (в ред. Федерального «закона» от 06.12.2011 N 409-ФЗ). 8 Июль 2005. www.consultant.ru/

Серби улс

- Law on free zone, "RS Official Gazette", No 62/2006.

Солонгос улс

- Korean Special Act on Designation and Management of FEZ.
- Korean Foreign Investment Promotion Act.
- Korean Local Regulation on Managing Public Properties⁶

Турк улс

- Чөлөөт бүсийн тухай хууль №3218. 1985 оны 6-р сарын 15-ны №18785 дугаар Албан ёсны хэвлэлд нийтлэгдсэн.
- Чөлөөт бүсийн тухай журам №21520. 1993 оны 3-р сарын 10-ны Албан ёсны хэвлэлд нийтлэгдсэн.
- Special Investment Zones. www.hvac-turkey.com/

Хятад улс

- Fenwick, Ann. Evaluating China's Special Economic Zones. 1984. <http://scholarship.law.berkeley.edu/>
- Free Trade Zones Act №3218. 6 June 1985. www.ilo.org/
- Negative List, Special Administrative Measures on the entry of Foreign Investment into China (Shanghai) Free Trade Zone. 29 9 2013.
- Regulations on Special Economic Zones in Guangdong Province. 1980. www.asianlii.org/cn/
- World Bank (2009) World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography. <http://people.hofstra.edu/geotrans/eng/>

ХАВСРАЛТ 1.

ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН ТУХАЙ ТОДОРХОЙЛОЛТ

Монгол	<p>Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл:</p> <p>Чөлөөт бүс – гаалийн болон бусад татварын хувьд гаалийн нутаг дэвсгэрийн гадна байгаад тооцогдох, шалган нэвтрүүлэх, гаалийн болон хорио цээрийн хяналт тавих, аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх, хөдөлмөр эрхлэлтийг зохицуулах тусгай дэглэм бүхий Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хэсгийг ойлгож хэрэглэнэ.</p>
	<p>Чөлөөт бүсийн тухай хууль /2002 он/:</p> <p>Чөлөөт бүс - гаалийн болон бусад татварын хувьд гаалийн нутаг дэвсгэрийн гадна байгаад тооцогдох, хөрөнгө оруулалт, аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай дэглэм бүхий Монгол Улсын нутаг дэвсгэрийн хэсгийг хэлнэ.</p>
Орос	Эдийн засгийн онцгой бүс - ОХУ-ын ЗГ-аас тодорхойлсон, аж ахуйн тусгай дэглэм үйлчлэх ОХУ-ын газар нутгийн нэг хэсэг бөгөөд гаалийн чөлөөт бүсийн дэглэм үйлчилж болох газар нутаг юм.
Хятад	Тусгагдаагүй.
Турк	Тусгагдаагүй.
Серби	Чөлөөт бүс - БНСУ-ын нутаг дэвсгэрийн нэг хэсэг бөгөөд тусгайлан хашигдсан байх ба бүс доторх үйл ажиллагаа нь Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн дагуу явагдана.
Малайз	Чөлөөт бүс - чөлөөт боомтын худалдааг дэмжих ба аж үйлдвэрүүд экспортын бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үйл ажиллагаа бүхий Малайзын Сангийн сайдын шийдвэрээр тогтоосон татваргүй бүс нутгийг хэлнэ.
Солонгос	Эдийн засгийн чөлөөт бүс - ГХО-тай бизнес эрхлэгчдийн бизнесийн орчин болон гадаад иргэдийн амьдрах нөхцөлийг сайжруулах зорилгоор хөгжүүлж буй ЭЗЧБ-ийн төлөвлөлт болон менежментийн тухай тусгай хуульд заасны дагуу төлөвлөсөн, нэрлэсэн бүсийг хэлнэ.
Армен	Эдийн засгийн чөлөөт бүс - ЭЗЧБ-ийн тухай хуулийн дагуу БНАУ-ын ЗГ-аас тогтоосон, тус улсын гаалийн бүс нутгийн хүрээнээс гадна тооцогдох тусгай бүс нутаг байх ба үйл ажиллагаа нь уг хуулиар тогтоосон онцгой зохион байгуулалттай хэрэгжинэ. БНАУ-ын газар нутаг дээр ЭЗЧБ-ийг үйл ажиллагааны бүх төрөл хэлбэрээр байгуулж болно.
Беларусь	Эдийн засгийн чөлөөт бүс - тогтоосон хил хязгаартай, дотроо тухайн ЭЗЧБ-ийн оршин суугчдад хамаарах тусгай хуулийн зохицуулалттай мөн хөрөнгө оруулалтын болон хувиараа бизнес эрхлэх үйл ажиллагаа явуулахад үр ашигтай БНБУ-ын нутаг дэвсгэрийн нэг хэсэг юм.
Казахстан	Эдийн засгийн тусгай бүс - тэргүүлэх чиглэлийн үйл ажиллагаа явуулахаар тодорхой хилийн хязгаарт эрх зүйн тусгайлсан зохицуулалт бүхий БНКУ-ын нутаг дэвсгэрийн хэсгийг хэлнэ.

ХАВСРАЛТ 2.

ЧӨЛӨӨТ БУС БАЙГУУЛАХ, ТАТАН БУУЛГАХ

	ЧБ байгуулах хүсэлт гаргах эрх бүхий субъект	ЧБ байгуулахад тавигдах шаардлага	Хүсэлтийг хүлээн авч, шийдвэрлэх эрх бүхий байгууллага / Хугацаа	ЧБ-ийн үйл ажиллагааны төрөл, хэлбэр	Татан буулаах
Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төсөл	Засгийн газар өргөн мэдүүлнэ. (6.1)	ЧБ-ийг байгуулахад төрөөс дараах нөхцөлүүдийг баримтална (5.1): 1. ЧБ байрлах бус нутагт авто зам, төмөр зам, онгоцны буудал зэрэг шаардлагатай дэд бүтэцтэй байх буюу эдгээр дэд бүтцийн ажлуудыг хийх боломжтой байх; 2. ЧБ-д ашиглах усны нөөц, цахилгаан хангамжтай байх; 3. хот байгуулалтын норм, дүрэм, стандарт, орон зайн нөхцөлүүдийг хангасан байх; 4. ЧБ байгуулах эрх зүйн үндсийг бүрдүүлж, хөрөнгө оруулагчид, ААН, байгууллагууд итгэл үнэмшилтэй ажиллах таатай орчин нөхцөл бий болгох; 5. байгаль орчинд ээлтэй байх; 6. бус нутгийн тогтвортой хөгжил, орон нутгийн эдийн засгийг дэмжих, ажилгүйдлийг бууруулах, мэргэжлийн ажилчдыг бэлтгэх нарийвчилсан төлөвлөгөөтэй байх.	УИХ шийдвэрлэнэ. (6.1) Хугацаа: Тодорхой хугацаа заагаагүй.	Хил дамнасан чөлөөт бүс (3.1.12) 18-р зүйл. ЧБ-д эрхлэх үйл ажиллагааны төрөл ЧБ-д Монгол Улсын үндэсний асуулгүй байдалд үл харшлах, олон улсын гэрээний тулгуур зарчим, шаардлагад нийцсэн үйлдвэрлэл, аялал жуулчлал үйлчилгээ, худалдаа, олон улсын банк санхүү, төлбөрт таавар, бооцоот тоглоом, нийгэм, зах зээл, дэд бүтэц зэрэг бүх төрлийн үйл ажиллагаа явуулж болно.	Монгол Улсад ЧБ байгуулах, түүний байршил, ЧБ-д олгох газар нутгийн хэмжээ, хилийн цэсийг тогтоох, өөрчлөх, татан буулгах асуудлыг ЗГ-ын өргөн мэдүүлснээр УИХ шийдвэрлэнэ. (6.1)
Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хууль, 2002 он	Засгийн газар өргөн мэдүүлнэ. (5.1)	Тусгагдаагүй.	УИХ шийдвэрлэнэ. (5.1) Хугацаа: Тодорхой хугацаа заагаагүй.	<ul style="list-style-type: none"> • Худалдааны • үйлдвэрлэлийн • ХАА-н • аялал жуулчлал-үйлчилгээний • эдийн засгийн 	Монгол Улсад ЧБ байгуулах, түүний байршил, ЧБ-д олгох газар нутгийн хэмжээ, хилийн цэсийг тогтоох, өөрчлөх, татан буулгах асуудлыг ЗГ-ын өргөн мэдүүлснээр УИХ шийдвэрлэнэ. (5.1)

Орос	ОХУ-ын субъектуудийн гүйцэтгэх засаглалын эрх бүхий байгууллага нь ЭЗОБ-ийг байгуулах тухай саналаа гаргана.	Аялал жуулчлалын бүсээс бусад бүсэд орон сууц байрлуулахыг хориглоно. Түүнчлэн, ЭЗОБ-д рашаан ус болон байгалийн эмчилгээний нөөцөөс бусад ашигт малтмалын олборлолт явуулахыг хориглоно.	Саналаа ОХУ-ын ЗГ-ын эрх бүхий байгууллагад хүргүүлж, ЭЗОБ-ийг ОХУ-ын ЗГ-ын шийдвэрээр байгуулна. ЗГ шийдвэрлэхдээ бүсийн явуулах үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, түүнийг санхүүжүүлэх журам болон хуульд заасан бусад асуудлуудыг хамтад нь тогтооно. Хугацаа: ЭЗОБ-ийг 49 жилийн хугацаатай байгуулна, хугацааг сунгахгүй.	<ul style="list-style-type: none">• үйлдвэрлэлийн техникийн• аялал жуулчлалын• боомтын	ЭЗОБ-ийг хугацаанаас нь өмнө татан буулгах нөхцөл: хүн амын эрүүл мэнд, амь насыг хамгаалах, байгаль орчин болон соёлын өвийг хамгаалах болон улс орны аюулгүй байдал, батлан хамгаалах шаардлага гарсан бол. ЭЗОБ байгуулснаас хойш гурван жилийн дотор үйл ажиллагаа явагдаагүй, эсхүл үйл ажиллагааны гэрээ цуцлагдсан, эсхүл гурван жил дараалан ЭЗОБ-д дэд бүтэц баригдаагүй бол. Татан буулгах асуудлыг ОХУ-ын ЗГ шийдвэрлэнэ.
Хятад	Орон нутгийн засаг захиргаанаас Хятадын Үндэсний ардын хуралд хүсэлт гаргана.	Мэдээлэл олдоогүй.	ЧБ байгуулах шийдвэрийг Хятадын Үндэсний ардын хурлаас тогтоолоор гаргана. БНХАУ нь анх 1980 онд батлагдсан Гуандун мужийн ЭЗОБ-ийн тухай тогтоолоор Гуандун дахь Шинжан, Чжухай, Шаньтоу гэсэн 3 хотод ЭЗОБ байгуулсан. Хугацаа: Мэдээлэл олдоогүй. СнЗ нь хэлэлцэж шийдвэрлэнэ.	<ul style="list-style-type: none">• аж ахуй, ХАА, мал аж ахуй, загасны аж ахуй, аялал жуулчлал, барилга, өндөр технологи бүхий аж үйлдвэрлэл	ЭЗОБ-д үйл ажиллагаа явуулж буй ААН төлөвлөсөн хугацаанаасаа өмнө үйл ажиллагаагаа зогсоохыг хүсвэл ЭЗОБ-ын удирдлага хариуцсан Гуандун мужийн хороонд татан буулгах болсон шалтгаанаа мэдүүлж, өр төлбөр, тооцоогоо барагдуулна. (Журам 11-р зүйл)
Турк	Хувь хүн болон хуулийн этгээд аль аль ЧБ байгуулах хүсэлтийг СнЗ-д гаргах эрхтэй.	ХЧБ-д Төлөвлөлтийн дээд зэвлэлөөс зөвшөөрсөн үйлдвэрлэлийн, худалдаа болон үйлчилгээний бүхий л үйл ажиллагаа явуулж болно.	Хугацаа: Мэдээлэл олдоогүй.	<ul style="list-style-type: none">• үйлдвэрлэл• худалдаа• үйлчилгээ	Тусгагдаагүй.
Серби	Нутгийн өөрөө удирдах байгууллага нь бүсийг үүсгэн байгуулах ба ингэснээр мөн	Өргөдлийн шаардлага (5): 1. бүсийг үүсгэн байгуулагч нь зөвхөн нэг бүсийн менежментийн компанийн үүсгэн байгуулагч байна; эдийн засгийн операторуудын бүртгэлд орно;	Сангийн ямаар дамжуулан ЗГ-т өргөдлөө ирүүлнэ. (4) Хугацаа: Тодорхой хугацаа заагаагүй.	Тусгагдаагүй.	Бүсийн орон зайг тогтоох шийдвэр гарснаас хойш 2 жилийн дотор бүсийн үйл ажиллагаа эхлүүлэхгүй бол хүчингүй болно. Бүсийн орон зайн

	Бүсийн менежментийн компанийн үүсгэн байгуулагч байна. (2.2)	3. бүсийг үүсгэн байгуулагч нь эдийн засаг, эд хөрөнгө, хууль бус худалдаа, болон албан үүргийнхээ эсрэг гэмт хэрэг үйлдэн шийтгэгдээгүй байх; 4. бүсийн менежментийн компанийн хариуцлагатай этгээд нь өмнөх 3 жилд удирдах зөвлөл, хяналтын зөвлөлийн гишүүн байгаагүй, үйл ажиллагаа нь татан буусан эсвэл дампуурсан хуулийн этгээдтэй хамааралгүй байх;		3. бүсийг үүсгэн байгуулагч нь эдийн засаг, эд хөрөнгө, хууль бус худалдаа, болон албан үүргийнхээ эсрэг гэмт хэрэг үйлдэн шийтгэгдээгүй байх; 4. бүсийн менежментийн компанийн хариуцлагатай этгээд нь өмнөх 3 жилд удирдах зөвлөл, хяналтын зөвлөлийн гишүүн байгаагүй, үйл ажиллагаа нь татан буусан эсвэл дампуурсан хуулийн этгээдтэй хамааралгүй байх;		зөвшөөрөлийг ЗГ-ын актаар хүчингүй болно.
Малайз	Засгийн газар	Мэдээлэл олдоогүй.		ЧБ байгуулах асуудлыг Сангийн яам, Олон улсын худалдаа, аж үйлдвэрийн яам хэлэлцэн шийдвэрлэнэ. Хугацаа: Мэдээлэл олдоогүй.	<ul style="list-style-type: none">• чөлөөт худалдаа арилжааны бүс• чөлөөт аж үйлдвэрийн бүс	Мэдээлэл олдоогүй.
Солонгос	Тусгай хот/хотын ЗД нь ЭЗЧБ төлөвлөх талаар хүсэлт гаргана. Хэрэв тухайн төлөвлөсөн бүс нь 2, түүнээс дээш тооны тусгай хот, хот, мужийг хамарч байгаа тохиолдолд холбогдох ЗД нар хамтран тухайн ЭЗЧБ-ийг төлөвлөх талаар хүсэлт гаргана.	ЗД нь ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөгөөг гаргана. ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөгөөнд заасан нутаг дэвсгэрт бусад ямар нэгэн Хуулийн дагуу хөгжлийн ажил хийх зөвшөөрөл авахыг хүссэн этгээд Худалдаа, аж үйлдвэр, эрчим хүчний сайдтай зөвшилцөнө. Энэ тохиолдолд Ерөнхийлөгчийн зарлигт заасны дагуу Сайд эрх бүхий ЗД-ай энэ талаар зөвшилцөнө.	ЗД нь ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөгөөг хүч (ХАҮЭХ)-ний сайдад хүсэлт гаргана. Сайд ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөгөөний талаар эцсийн шийдвэрийг гаргана. Хугацаа: Тодорхой хугацаа заагаагүй.	Худалдаа, аж үйлдвэр, эрчим хүч (ХАҮЭХ)-ний сайдад хүсэлт гаргана. Сайд ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөгөөний талаар эцсийн шийдвэрийг гаргана.	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.
Армен	Тусгагдаагүй	ЭЗЧБ нь дараах шаардлагуудыг хангаж байх ёстой (6.1): 1. тээврийн хэрэгсэлийн орох, гарах гарц, зогсоол болон ачаа тээвэрлэх, тэр дундаа төмөр замын ачаа тээвэрлэх зориулалтын зогсоолыг байгуулсан байх;	ЭЗЧБ-ийг ЗГ-ын шийдвэрээр байгуулна. (5.1) Хугацаа: ЗГ-ын шийдвэрээр хугацааг тогтооно. (5.2.5)	ЭЗЧБ-ийг ЗГ-ын шийдвэрээр байгуулна. (5.1) Хугацаа: ЗГ-ын шийдвэрээр хугацааг тогтооно. (5.2.5)	ЭЗЧБ-ийг үйл ажиллагааны бүх төрөл хэлбэрээр байгуулж болно. (3.1)	ЭЗЧБ-ийг дараах байдлаар татан буулгана (15.1): 1. ЗГ хугацааг нь сунгах шийдвэр гаргаагүй тохиолдолд тогтоосон хугацаа дуусгавар

		<p>2. хилийн шугамыг ЗГ-аас тогтоосон техникийн шаардлагад нийцүүлэн хилийг тогтоох;</p> <p>3. гаалийн үйл ажиллагаа хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай нөхцөлөөр хангах;</p> <p>4. ЭЗЧБ-ийн дотор бараа бүтээгдэхүүнийг чөлөөтэй шилжүүлэх нөхцөлөөр хангах;</p> <p>5. аюулгүй байдлын систем, эмнэлгийн анхны тусламж болон галын аюулгүйн системээр хангагдсан байх;</p> <p>6. байнгын цэвэр ус болон бохир ус ариутгах татуурга, эрчим хүч, хийн түлш, хог хаягдал зайлуулагч, хамгийн багадаа харилцах угас болон интернет зэрэг харилцаа холбооны хэрэгсэлтэй байх;</p> <p>7. ариун цэврийн болон эрүүл ахуйн стандартыг мөрдөх;</p> <p>8. хорио цээрийн хэсэгтэй байх;</p> <p>9. бараа бүтээгдэхүүн хадгалах ложистик хэрэгсэл, түүнчлэн харилцаа холбоо, ачаа ачих буулгах, тээвэрлэх болон агуулах хэрэгсэлээр хангагдсан байх;</p>			<p>болоход;</p> <p>2. ЗГ-ын шийдвэрээр - татан буулгах болсноос болж Байгуулагч болон Операторын гаргасан хохирлыг урьдчилан нөхөн төлүүлэх ба урьдчилан татан буулгах процесс нь тухайн шийдвэр гарсны дараа нэг жилээс илүүгүй хугацаанд хэрэгжиж эхлэхгүй.</p>
Беларусь	<p>СнЗ, тухайн бүс нутгийн /Минск хот/ гүйцэтгэх хороо нь ЭЗЧБ байгуулах санаачлага гаргаж болно. (11)</p>	<p>ЭЗЧБ байгуулах асуудлын талаар хүргүүлсэн баримт бичигт дараах зүйлс багтана (11):</p> <ul style="list-style-type: none"> ЭЗЧБ байгуулах Ерөнхийлөгчийн зарлигийн төсөл, зарлигийн төсөлд ЭЗЧБ-ийн нэр, байгуулагдах хугацаа, ЭЗЧБ байгуулах зорилго болон түүний төрөл, тусгай эрх зүйн зохицуулалтын нарийвчилсан төсөөлөл, ЭЗЧБ-ийн нийт орон зай болон хилийн заагийн тодорхойлолт, ЭЗЧБ байгуулах болон түүний хөгжлийг хангах арга хэмжээ зэргийг тодорхойлно; 	<p>Тухайн бүс нутгийн /Минск хот/ гүйцэтгэх хороо ЭЗЧБ байгуулах саналаа хуульд заасан бичиг баримтыг СнЗ-д хүргүүлж, Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр ЭЗЧБ-ийг байгуулна. (11)</p> <p>Хугацаа: ЭЗЧБ байгуулах асуудлын талаар хүргүүлсэн баримт бичигт ЭЗЧБ байгуулах Ерөнхийлөгчийн зарлигийн төсөлд ЭЗЧБ-ийн байгуулагдах хугацааг тодорхойлно.</p>	<p>ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагааны төрлүүдийг ямар ЭЗЧБ байгуулах гэж байгаа, тухайн бүсэд явуулах үйл ажиллагааны мөн чанарыг харгалзан үзэн тодорхойлно. Түүнчлэн эдийн засгийн цогцолбор ЧБ-ийн үйл ажиллагааг явуулах болон зорилтыг хэрэгжүүлэхдээ ЭЗЧБ-ийн янз бүрийн чиг үүргийн төрлүүдтэй тус тус нийцүүлнэ. (4)</p>	<p>ЭЗЧБ-ийг дараах 2 тохиолдолд татан буулгана.</p> <p>1. ЭЗЧБ-ийг Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр хугацааг нь сунгаагүй л бол анх байгуулахад заасан хугацаа дууссанаар татан буулгана.</p> <p>2. Тухайн хугацаа дуусахаас өмнө ЭЗЧБ-ийг зөвхөн дараах тохиолдолд Ерөнхийлөгчийн</p>

Казахстан	Гүйцэтгэх засаглалын төв болон орон нутгийн байгууллага, хуулийн этгээд, эсхүл хэд хэдэн хуулийн этгээд хамтран ЭЗТБ-ийг байгуулах хүсэлтээ гаргана.	<ul style="list-style-type: none"> • ЭЗЧБ-ийн зохицуулалтын төсөл; • ЭЗЧБ-ийн захиргааны хуулийн төсөл; • тодорхой арга хэмжээ, ЭЗЧБ-ийг хөгжүүлэх ажлын санхүүгийн эх үүсвэрийн хариуцлагатай этгээд, байгууллагыг тодорхойлсон ЭЗЧБ хөгжлийн хөтөлбөрийн төсөл; • ЭЗЧБ-ийн хилийн заагийг урьдчилсан байдлаар тодорхойлсон кадастрын зураг төслийн хуулбар; • урьдчилсан байдлаар тодорхойлсон ЭЗЧБ-ийн хил доторх газрын зохион байгуулалт, эзэмшигчид, өмчлөгчид, хэрэглэгчид болон түрээслэгчдийн жагсаалт; • урьдчилсан байдлаар тодорхойлсон ЭЗЧБ-ийн хил доторх нутаг дэвсгэрт ажиллаж буй хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгч нарын жагсаалт; • ЭЗЧБ байгуулах шаардлага болон хэтийн төлөв, түүний төрөл, тухайн нутаг дэвсгэрийн нийгэм эдийн засаг болон экологийн нөхцөл байдлын судалгаа, боловсон хүчин, ажиллах хүчний нөөц бололцоо, харилцаа холбооны хангамжид үндэслэсэн ТЗЗУ, түүнчлэн ЭЗЧБ-ийн тусгай эрх зүйн зохицуулалтын ТЗЗУ. 	<p>СНЗ, тухайн бүс нутгийн Минск хот/ гүйцэтгэх хороо, ЭЗЧБ-ийн захиргаа нь ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагаа явуулах хугацааг сунгах санаачлага гаргаж болох ба хуульд заасан холбогдох баримт бичгийг СНЗ-д хүргүүлнэ.</p> <p>ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагаа явуулах хугацааг БНБУ-ын Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр сунгана. (11)</p>	<p>ЭЗЧБ-ийн бүс нутгийн шийдвэрээр татан буулгана. Үүнд: Хүний амь болон эрүүл мэнд, байгаль орчин, соёлын үнэт зүйлсийг хамгаалах, үндэсний аюулгүй байдал болон улсын байтлан хамгаалах хүчийг хангах шаардлагын улмаас, ЭЗЧБ-ийн оршин суугчийн статусаа алдсанаас болж тухайн бүс нэг ч оршин суугчгүй болсон, бүсийн хамгийн суугчийн оршин суугч статусаа алдсан өдрөөс эхлэн нэг жилийн дотор нэг ч хуулийн этгээд болон хувиараа бизнес эрхлэгч оршин суугчаар бүртгүүлээгүй, ЭЗЧБ байгуулах Ерөнхийлөгчийн зарлигт тодорхойлсон бүс бүс байгуулах зорилгыг бусад шалтгааны улмаас биелүүлэх боломжгүй болсон.</p>	<p>ЭЗТБ-ийг дараах 2 тохиолдолд татан буулгана.</p> <p>1. Ерөнхийлөгчийн ЭЗТБ байгуулах тухай шийдвэрт заасан хугацаа дуусгавар болсон бол татан буулгана.</p> <p>2. Ерөнхийлөгчийн тогтоосон тухайн бүсийн</p>
			Уг хүсэлтийг экспертын баг хянаж үзээд дүгнэлтээ гаргана. Экспертын алба нь ЭЗТБ-ийн үйл ажиллагаатай холбоотой асуудлыг хэлэлцэх зорилгоор БНКУ-ын Ерөнхий сайдын байгуулсан байгууллага дундын зөвлөх байгууллага юм.	Тусгагддаггүй.	ЭЗТБ байгуулах тухай шийдвэрийг 3Г-ын санал

	(7.1)	<p>болгосноор Ерөнхийлөгч шийдвэргэнэ. Ингэхдээ</p> <p>Ерөнхийлөгч нь тус бүсийн журам, үйл ажиллагааны зорилго, зорилго хэрэгжээгүйд тооцох ноцтой түвшин, тэдгээрийн шалгуурыг тогтооно.</p> <p>Хугацаа: 25 хүртэлх жилийн хугацаатай байгуулна. (8.1)</p>	<p>зорилго хэрэгжээгүйд тооцох ноцтой түвшинд хүрсэн гэж үзвэл Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр хугацаанаас нь өмнө татан буулгана.</p>
--	-------	---	--

ХАВСРАЛТ 3.

ЧӨЛӨӨТ БҮС ДЭХ ТУСГАЙ ДЭГЛЭМ

	Гаалийн тусгай дэглэм	Визийн тусгай дэглэм	ААН-ийн бүртгэл	Хөдөлмөр эрхлэлтийн дэглэм	Мэргэжлийн хяналтын зохицуулалт
Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төсөл	<p>Барааг ЧБ-д оруулахад хуульд заасан баримтыг үндэслэн гаалийн бүрдүүлэлт хийнэ. 3.0 сая төгрөг хүртэлх үнийн дүнтэй барааг ЧБ-ээс Гаалийн нутаг дэвсгэрт оруулахад гаалийн бүрдүүлэлт шаардахгүй. Барааг ЧБ-ээс хилийн чанадад гаргахад зөвхөн бүртгэл хийнэ.</p> <p>Хилийн чанадаас ЧБ-д оруулах, ЧБ-ээс хилийн чанадад гаргах бараанд тарифын бус хязгаарлалт тогтоохгүй ба гаалийн хялбарчилсан бүрдүүлэлт хийнэ.</p> <p>ЧБ-д нэвтэрч буй барааг</p>	<p>Хилийн боомтод байрлалтай ЧБ-д хил залгаа орны иргэд визгүй, гуравдагч орны иргэд зохих ангиллын визээр зорчино.</p> <p>Монгол Улсад оршин суух зөвшөөрөлтэй, "орох-гарах" визтэй гадаадын иргэн оршин суух болон визийн зөвшөөрлийн хугацаанд аль ч ЧБ-д визгүй зорчино.</p> <p>Хилийн боомтод байрлалтай ЧБ-д зорчиж буй гуравдагч орны иргэдийн визийн хүчинтэй байх хугацааг нэг удаад 30 хүртэлх хоногоор сунгаж болно. (11.1-3)</p>	<p>ЧБ-дх ААН нь ЧБ-ийн захирагчийн ажлын алба (ЗАА)-нд бүртгүүлэх (12.1) ба ЧБ-ийн ЗАА нь баримт бичгийг хянан үзээд хуульд заасан шаардлага хангасан гэж үзвэл бүртгэн, гэрчилгээ олгоно.</p> <ul style="list-style-type: none">ГХО-тай ААН-ийг мөн адил бүртгэнэ. (12.3)ЧБ-ийн ЗАА-нд бүртгэгдсэн ААН, хуулийн этгээд нь бусад ААН, байгууллагатай гэрээний үндсэн дээр хамтран ажиллаж болно. ЧБ-д гэрээгээр хамтран ажиллах ААН хуульд заасны дагуу бүртгүүлж, бүртгэлийн гэрчилгээ	<p>ЧБ-д үйл ажиллагаа эрхэлж буй ААН-д ажиллах гадаад ажилчдын тоо нийт ажилчдын 50%-иас хэтрэхгүй байна.</p> <p>ЧБ дэх ААН, байгууллага, иргэн нь гадаадын иргэнийг ажлын байраар хангаж, орлого бүхий ажил, үйлчилгээ эрхэлсэн бол ажлын байрны төлбөрөөс бүрэн чөлөөлөгдөнө.</p> <p>ЧБ-д ажиллаж буй хуулийн этгээд өөрсдийн ажилчдыг чадваржуулах, мэргэшүүлэх чиглэлээр төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлсэн тохиолдолд зардлыг тухайн жилийн татвар ногдох орлогоос хасаж тооцно. (15.1-3)</p>	<p>ЧБ дэх мэргэжлийн хяналтын үйл ажиллагааг Мэргэжлийн хяналтын төв байгууллага дараах тохиолдолд хяналт, шалгалт хийнэ (14.1):</p> <ol style="list-style-type: none">1. гаалийн хяналтын явцад мал амьтан, ургамал, хорио цээртэй холбоотой зайлшгүй шалгах шаардлага гарсан;2. ЧБ доторх бараа бүтээгдэхүүн, хүнсний эрүүл ахуй, барилга байгууламжийн чанар, байгаль орчны бохирдолтой холбоотой гомдол ирсэн.

Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хууль /2002 он/	сэжигтэй гэж үзвэл хуулийн дагуу үзлэг, шалгалт хийнэ. ЧБ-д дэх ААН, байгууллага нь ЧБ-д орсон, гарсан барааны бүртгэлийг цахим хэлбэрээр хөтөлнө. (10.1-7)	Тусгагдаагүй.	авна. (12.5) ЧБ-д үйл ажиллагаа эрхэлж буй ААН, хуулийн этгээдийг хуульд заасан үндэслэлээр бүртгэлээс хасна. (12.6) ЧБ дэх үйл ажиллагааны тусгай дэглэм (4) ЧБ-д ААН-ийн бүртгэлийн журмын хялбарчилсан горим үйлчлэх (4.1) ба бүртгүүлэхдээ дараах шаардлагыг хангасан байна (13.1): 1. ЧБ-д эрхлэх, татварын хөнгөлөлтөд хамаарах үйлдвэрлэл, үйлчилгээ нь тухайн ЧБ-ийн хэлбэр, үйл ажиллагааны чиглэлд нийцэх; 2. ЧБ-д эрхлэх үйлдвэрлэл, үйлчилгээ нь стандартад нийцсэн дэвшилтэт арга, технологи эзэмших; 3. байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээ хийлгэж дүгнэлт гаргуулах. ЧБ-ийн захирагч өргөдлийг хянан үзээд хуульд заасан шаардлага хангасан гэж үзвэл улсын бүртгэлд бүртгэж гэрчилгээ олгоно. (13.4)	ЧБ-ийн ажиллах хүчний болон хөдөлмөр эрхлэлтийн бодлогыг тодорхойлж, хэрэгжүүлэх асуудал ЧБ-ийн захирагчийн бүрэн эрхэд хамаарна. (7.1.5)	ЧБ дэх мэргэжлийн хяналтын алба ЧБ-д мэргэжлийн хяналтын бие даасан алба ажиллана. Мэргэжлийн хяналтын албаны орон тооны хязгаар зохион байгуулалтыг ЧБ-ийн хэлбэр, байршил, үйл ажиллагааны онцлогоос хамааруулан 3Г тогтооно. (9.1)
Орос	Хилийн чанадаас ЧБ-д оруулж буй бараанд гаалийн татвар, хураамж, тарифын бус хязгаарлалт тогтоохгүй. Гаалийн холбооны бараанд гаалийн татвар, хураамж, тарифын бус хязгаарлалт тогтоохгүй.	Тусгагдаагүй.	Үйл ажиллагаа явуулах гэрээ байгуулах өргөдөлд дараах мэдээллийг тусгана: - ЭЗӨБ-д явуулах үйл ажиллагааны чиглэл шаардагдах улсын, эсхүл хотын хөрөнгө газрын хэмжээ - шаардагдах дэд бүтэц	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.

Хятад	ЭЗОБ-д үйлдвэрлэгдсэн бүтээгдэхүүнийг олон улсын зах зээл дээр арилжаалах бөгөөд Хятадад худалдаалах нөхцөлд ЭЗОБ-ийн захиргаа хариуцсан Гуандун мужийн хорооноос тусгай зөвшөөрөл авч, холбогдох гаалийн татвар төлнө.	Гадаадын албан хаагч, ажилчдын орох, гарах нэвтрэх асуудлыг хялбарчилсан журмын дагуу явуулна.	Үүнээс гадна: - гэрчилгээ, - бизнес төлөвлөгөө, - татварын байгууллагад бүртгүүлсэн баримт	Өөрийн хөрөнгөөр ЭЗОБ-д үйл ажиллагаа явуулах сонирхол бүхий этгээд нь ЭЗОБ хариуцсан Гуандун мужийн хороонд холбогдох баримт бичиг бүрдүүлснээр үйл ажиллагааны болон газрын тусгай зөвшөөрөл авах эрх бүрдэнэ.	ЭЗОБ бүхэн хөдөлмөр үйлчилгээ хариуцсан байгууллагатай байна. ЧБ-ийн газар нутаг дээр үйл ажиллагаа явуулж буй ААН-үүд нь ажилчидтайгаа гэрээ байгуулах үүрэг хүлээнэ. ЭЗОБ-д үйл ажиллагаа явуулж буй ААН-ийн хятад ажилчдын цалин хөлс, шагнал урамшуулал, хөдөлмөрийн даатгалтай холбоотой асуудлыг ажил олгогч болон ажилчны хооронд байгуулсан хөдөлмөрийн гэрээгээр зохицуулна. ЭЗОБ-д үйл ажиллагаа явуулж буй ААН-үүд нь шаардлагатай эрүүл ахуй, хөдөлмөрийн аюулгүй ажиллагааг хангах зохих арга хэмжээ авна.	Мэдээлэл олдоогүй.
Турк	ХЧБ, Туркийн бусад бүс хоорондын худалдаа, гадаад худалдааны дэглэмд хамаарна. Туркээс гаралтай 500 ам.доллараас доош өртөгтэй барааг, өргөдөл гаргасны үндсэн дээр экспортын татвараас чөлөөлж болно. Гадаад худалдааны дэглэм нь ХЧБ болон бусад гадаад улс, ХЧБ хоорондын худалдаанд үйлчлэхгүй.	ЧБ-д зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрлөөр нэвтэрнэ.	Журамд заасан баримт бичиг, үйл ажиллагааны хураамжийг Тусгай дансанд тушааснаар үйл ажиллагааны зөвшөөрөл авах эрх бүрдэнэ. ЧБ-ийн Удирдлага өргөдлийн хүлээн авч, олгохоор шийдвэрлэвэл 30 хоногийн дотор гэрээ байгуулж, баталгаажуулна. Өргөдлийг буцаасан тохиолдолд үйл ажиллагааны хураамжийг буцаан олгоно.	Гадаадын иргэнийг удирдах албан тушаал болон ажиллуулах нөхцөлд ЧБ-ийн Удирдлагаас тусгай зөвшөөрөл авна.	Мэдээлэл олдоогүй.	

Серби	Сангийн яамны тодорхойлсон комисс нь гаалийн мэргэжилтнүүдийн үйл ажиллагааны шаардлага, гаалийн хяналтын ажлыг гүйцэтгэх шаардлагуудыг тодорхойлно. (14.) Бүс доторх гадаадын худалдаа наймаа нь гэрээний дагуу хязгаарлалтгүй байна. Бүсийн бараа бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний экспорт, импорт нь хязгаарлалтгүй ба худалдааны бодлогын хэмжүүр байх ёсгүй. Хориотой барааг экспортлох, импортлохыг хориглоно. Хэрэглэгч нь шаардлагатай тохиолдолд барааг түр хугацаагаар бүсээс гаргах ба бүсэд бараа оруулж ирэхэд хуулийн дагуу бараа бүтээгдэхүүний гаалийн зөвшөөрсөн үйлчилгээг үзүүлнэ. Бүсийн гаалийн мэргэжилтэн тухайн бараа нь бүс дотор үйлдвэрлэгдсэн болохыг баталсан гэрчилгээ олгоно. (16-18.)	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.	Бүс доторх ажил олгогч болон ажилчдын хоорондын хөдөлмөрийн харилцааг хөдөлмөрийн харилцааны зохицуулдаг журмын дагуу хөдөлмөрийн гэрээгээр зохицуулна. (25.)	Тусгагдаагүй.
Солонгос	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.	ЭЗЧБ дэх ГХО-тай байгууллагууд хамаарахгүй ба амралтын мөнгө, эмэгтэйчүүдэд жирэмсний тэтгэмж олгохгүй ажлын байрыг зөвшөөрч болно. (17.4) Хөдөлмөрийн яамнаас ЭЗЧБ дэх ГХО-тай байгууллагын ЧБ-ийн зөвлөлөөр хэлэлцэгдэж	Тусгагдаагүй.

					шийдэгдсэн мэргэжлийн гэрээт ажилчдын ажил, ажиллах хугацааг нэмэгдүүлж болно. (17.5)	
Армен	ЭЗЧБ-ын Оператор нь ЭЗЧБ дэх гаалийн харилцаа нь БНАУ-ын гаалийн хуулиар зохицуулагдана. (13.1.)	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.	Тусгагдаагүй.	
Беларусь	Гаалийн хороотой зөвшилцсөний үндсэн дээр ЭЗЧБ-ийн оршин суугчдад гаалийн ЧБ-ийн хязгаарыг тогтоох шийдвэр гаргана. (16.) ЭЗЧБ-ийн нутаг дэвсгэрт оршин суугчдад зориулж гаалийн ЧБ-ийг байгуулна. Гаалийн ЧБ-ийг байгуулах болон үйл ажиллагааг дуусгаар болгох журам, түүний тоног төхөөрөмжийн шаардлага, ЭЗЧБ-ийн түрээслэгчдийн эрх үүргийг хууль эрх зүйн актын дагуу тодорхойлно. (24.)	Тусгагдаагүй.	Зөвхөн ЭЗЧБ-ийн хилийн зааг дотор байрлах газартай, ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагааны нөхцөлийн гэрээ байгуулсан БНБУ-ын хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгч нар бүртгүүлнэ. Оршин суугчаар бүртгүүлэхэд татвар төлнө. (19.)	ЭЗЧБ дэх хөдөлмөрийн болон холбогдох харилцааг Хөдөлмөрийн хуулиар зохицуулна. ЭЗЧБ-ийн хөдөлмөрийн нөөцийн нөхцлийн хувьд юуны өмнө орон нутгаас, мөн ажил олгогчийн хүсэлтээр БНБУ-ын бусад нутаг дэвсгэрээс, хуулийн дагуу гадаадын иргэд, харъяалалгүй иргэдийг оролцуулах замаар бүрдүүлнэ. (26.)	СнЗ, Төрийн Хяналтын Комисс, бус нутгийн /Минск хот/ гүйцэтгэх хороо нь ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагаа, үр ашгийн ерөнхий хяналтыг хэрэгжүүлнэ. (10.) СнЗ нь ЭЗЧБ-ийн дарга, СнЗ-ийн төлөөлөгчид, тухайн бус нутгийн /Минск хот/ гүйцэтгэх хороо, бусад байгууллага, хувиараа бизнес эрхлэгч нарыг оруулсан ЭЗЧБ-ийн Хяналтын зөвлөлийг байгуулж болох ба ЭЗЧБ-ийн Хяналтын зөвлөлийн бүрэлдэхүүн, зохицуулалтыг СнЗ батална. (17.)	
Казахстан	ЭЗТБ-д гаалийн ЧБ-ийн процедур хэрэгжинэ. (26.1) ЭЗТБ-ийн нутаг дэвсгэр нь гаалийн холбооны гаалийн газар ³² нутаг дэвсгэрт хамаарах ба (26.3) үйл явцыг Гаалийн холбоо	Тусгагдаагүй.	Оролцогч нь техник-эдийн засгийн үндэслэлд тохирох хөрөнгийн чадавартай байх ёстой. Дараах субъектүүд ЭЗТБ-ийн оролцогчид хамаарахгүй (9.1):	ЭЗТБ-ийн оролцогчдоод үзүүлж буй хөнгөлөлт нь гадаадаас ажиллах хүч оруулахад дотоодын хөдөлмөрийн зах зээлээс нэр дэвшигч	ЧБ дэх төрийн хяналтыг БНКУ-ын төрийн хяналт, шалгалтын тухай хуулийн дагуу хэрэгжүүлнэ. (30.)	

³² Гаалийн холбооны гаалийн нутаг дэвсгэрт болон гаалийн ЧБ-ийн гаалийн үйл явц дахь эдийн засгийн чөлөөт /тусгай, онцгой/ бүсийн асуудалтай холбоотой гэрээ (Соглашение по вопросам свободных (специальных, особых) экономических зон на таможенной территории таможенного союза и таможенной процедуры свободной таможенной зоны) – ЭЗТБ-д гаальтай холбоотой харилцааг зохицуулна. (2017.01.01-ний өдөр хүртэл түр хугацаагаар хэрэгжүүлнэ.)

³³ Гаалийн холбоо нь хоёр ба түүнээс олон орнууд хоорондоо байгуулсан гэрээний дагуу өөр хоорондоо худалдааны татвараас чөлөөлөх, хамтран гуравдагч орноос гаалийн тарифаар дамжуулан хамгаалах зорилготой. Одоогийн байдлаар хэд хэдэн гаалийн холбоо байх ба түүний нэг нь Евроазийн эдийн засгийн нийгэмлэгийн хүрээнд буюу Беларусь, Казахстан, Оросын хооронд байгуулагдсан гаалийн холбоо (Таможенный союз ЕврАзЭС) юм.

	Болон БНКУ-ын гаалийн хууль тогтоомжийн дагуу хэрэгжүүлнэ. (26.4)		<ul style="list-style-type: none">газрын хэвлийг ашиглагч,онцгой албан татвар ногдуулдаг барааны худалдааг эрхэлдэг байгууллага /татварын тухай хуулийн дагуу/,татварын тусгай зохицуулалттай байгууллага,хөрөнгө оруулалтын татварын хөнгөлөлт эдэлдэг байгууллага,тоглоомын үйл ажиллагаа эрхэлдэг байгууллага.	оролцуулахгүйгээр шийдвэрлэх явдал юм. (28.)	
--	---	--	---	--	--

ХАВСРАЛТ 4.

ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН САНХҮҮЖИЛТ, ТАТВАР, ГАЗРЫН ХАРИЛЦААНЫ ЗОХИЦУУЛАЛТ

	Татварын дэглэм	Төсөө, санхүүжилт	Газрын харилцаа
Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төсөл	Экспорт, импортын татвар ногдуулах, татвараас чөлөөлөх (16.1): 1. хилийн чанадаас барааг ЧБ-д импортлоход импортын, гаалийн, НӨАТ, онцгой албан татвар ногдуулахгүй; 2. импортын гаалийн, онцгой албан татвар, НӨАТ төлж гаалийн нутаг дэвсгэрт оруулсан барааг ЧБ-д оруулахад татвар ногдуулахгүй ба татвар төлсөн баримтыг үндэслэн бусад татвараас хасалт хийж буцаан олгоно; 3. Монголын барааг гаалийн нутаг дэвсгэрээс ЧБ-д оруулахад экспортын гаалийн албан татвартай бол түүнийг ногдуулж, НӨАТ-ыг буцаан олгоно; 4. зорчигчийн худалдаж авсан 3.0 сая төгрөг хүртэл үнийн дүнтэй барааг гаалийн болон бусад татвараас чөлөөлнө;	19-р зүйл. ЧБ-ийн аж ахуйн үйл ажиллагааны орлого ЧБ-ийн ЗАА нь дараах орлогыг холбогдох байгууллагуудтай байгуулсан гэрээний үндсэн дээр төвлөрүүлж, орлогын 80 хувийг улсын төсөвт оруулна: 1. ЧБ дэх ААН, байгууллага, иргэний орлогын албан татвар, тэдгээрээс авах хураамж; 2. ЧБ-ийн төрийн өмчийн барилга, байгууламжийг эзэмшиж, ашигласны болон үйлчилгээ үзүүлсний төлбөр; 3. газрын төлбөр; 4. бусад аж ахуйн ажил, үйлчилгээний орлого.	22-р зүйл. Газрын зохицуулалт ЧБ-д олгох газрын хэмжээ, хилийн цэсийг тогтоох асуудлыг ЗГ-ын өргөн мэдүүлснээр УИХ шийдвэрлэнэ. ЧБ-ийн газар нь боомтын газар нутагт хамаарахгүй. ЧБ доторх газрыг иргэн, ААН, байгууллагад эзэмшүүлэх, ашиглуулах шийдвэрийг ЧБ-ийн захирагч гаргаж, түүний ажлын алба газар эзэмшигч буюу ашиглагчтай гэрээ байгуулна. Шийдвэрт эзэмших, ашиглах газрын хэмжээ, хугацааг тусгасан байна. ЧБ-д иргэн, ААН, байгууллагад газар эзэмшүүлж, ашиглуулах, газрын суурь үнэлгээ болон газрын төлбөрийн хэмжээг ЗГ тогтооно. ЧБ-д газар эзэмших, ашиглах эрхийн гэрчилгээг 50 жилийн хугацаатай олгоно. Газар эзэмших, ашиглах эрхийн гэрчилгээг нэг удаад 40 жилээр сунгаж болно.

	<div>5. ЧБ-д үйлдвэрлэсэн барааг Гаалийн нутаг дэвсгэрт оруулахад НӨАТ ногдуулахгүй; 6. бусад бараанд бусад татварыг холбогдох хуулийн дагуу ногдуулна; 7. барааг ЧБ-ээс хилийн чанадад гаргахад татвар ногдуулахгүй.</div> <div>ЧБ-д ААН-ийн орлогын албан татварын хөнгөлөлт, чөлөөлөлт (16.2): 1. ЧБ-д дэд бүтцэд 500.0 мянган ам. доллар буюу түүнээс дээш хөрөнгө оруулсан ААН-д оруулсан хөрөнгө оруулалтын 50 хувьтай тэнцэх орлогын албан татварын хөнгөлөлтийг үзүүлнэ; 2. ЧБ-д зориулсан үйлчилгээний байгууламж байгуулахад 300.0 мянган ам. доллар буюу түүнээс дээш хөрөнгө оруулсан ААН-д оруулсан хөрөнгө оруулалтын 50 хувьтай тэнцэх орлогын албан татварын хөнгөлөлтийг үзүүлнэ; 3. ЧБ-д хөрөнгө оруулсан ААН-ийн татварын тайлангаар үйл ажиллагаагаа эхлүүлсний дараагийн 5 жилд албан татвар ногдуулах орлогоос хасаж тооцно: Бусад зохицуулалт (16.3): 1. үйлдвэрлэл эрхэлж буй ААН-ийг ашигт үйл ажиллагаагаа эхлүүлсний дараагийн татварын 5 жилд ногдох орлогын албан татварыг бүрэн чөлөөлнө; 2. 16.3.2. Инновацийн төсөл хэрэгжүүлсэн иргэнд тухайн жилийн хүн амын орлогын албан татварын 50 хувийг буцаан олгоно; 3. 16.3.3. ЧБ-д баригдаж бүртгэгдсэн барилга, байгууламжийг үл хөдлөх хөрөнгийн албан татвараас бүрэн чөлөөлнө.</div>	<div>Газрын суурь үнийг бүрэн төлж барагдуулсны дараа газар эзэмших, ашиглах эрхийн гэрчилгээг олгоно. Газар эзэмших, ашиглах эрхийг гэрээ хэлэлцээр, төсөл сонгон шалгаруулах, дуудлага худалдааны аль нэг хэлбэрийг ашиглан олгоно. Энэ хуулийн 12.6.1, 12.6.2-т заасан нөхцөл байдал үүссэн ААН-ийн газар эзэмших, ашиглах эрхийг мөн адил хүчингүй болгоно. Газар эзэмших, ашиглах эрх нь хүчингүй болсон ААН-ийн оруулсан хөрөнгө оруулалт, өмч хөрөнгө ЧБ-ийн захирагчийн ажлын албаны өмчлөлд шилжинэ. 23-р зүйл. Газрын төлбөрийн хөнгөлөлт, чөлөөлөлт Худалдаа, аялал жуулчлал, зочид буудлын үйлчилгээ эрхэлж байгаа ААН-ийг үйл ажиллагаагаа эхэлсэн өдрөөс эхний 5 жилд ЧБ-д эзэмшиж, ашиглаж буй газрын төлбөрөөс чөлөөлж, дараагийн 3 жилд 50 хувиар хөнгөлнө. ЧБ-д эрчим хүч, дулааны эх үүсвэр, шугам сүлжээ, цэвэр усан хангамж, ариутгах, цэвэрлэх байгууламж, авто зам, төмөр зам, нисэх онгоцны буудал, харилцаа холбооны үндсэн сүлжээ зэрэг дэд бүтэц болон экспортын үйлдвэрлэл эрхэлж байгаа ААН, түүний салбарыг үйл ажиллагаагаа эхэлсэн өдрөөс эхний 10 жилд ЧБ-д эзэмшиж, ашиглаж буй газрын төлбөрөөс бүрэн чөлөөлнө. ЧБ-д үндэсний бренд бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэн борлуулж буй ААН-ийг борлуулалтын үйл ажиллагаа эхэлсэн өдрөөс тооцож газрын төлбөрөөс бүрэн чөлөөлнө. ЧБ-д газар ашиглах, эзэмших гэрээ байгуулсан дотоод, гадаадын хуулийн этгээд, иргэн газрын үр өгөөжийг ашиглах, эзэмших, хамгаалах талаар хүлээсэн үүргээ биелүүлж байгаа байдлыг нь харгалзан тэдгээрийг газрын төлбөрөөс тодорхой хугацаагаар хөнгөлж болно.</div>
--	--	--

Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хууль /2002 он/	<p>Бараа оруулахад дараах албан татварыг ногдуулахгүй:</p> <ul style="list-style-type: none">ЧБ-д барааг хилийн чанадаас оруулахад импортын гаалийн, НӨАТ, онцгой албан татвар ногдуулахгүйИмпортын гаалийн, онцгой албан татвар, НӨАТ төлж гаалийн нутаг дэвсгэрт оруулсан барааг ЧБ-д оруулахад экспортын гаалийн албан татвар ногдуулахгүй. <p>Татвар ногдуулах, буцаан олгох:</p> <p>Монголын барааг гаалийн нутаг дэвсгэрээс ЧБ-д оруулахад экспортын гаалийн албан татвартай бол түүнийг ногдуулж, НӨАТ-ыг буцаан олгоно.</p> <p>Бараа гаргахад дараах албан татварыг ногдуулах болон албан татвараас чөлөөлнө:</p> <ul style="list-style-type: none">барааг ЧБ-ээс гаалийн нутаг дэвсгэрт оруулахад импортын гаалийн, НӨАТ, онцгой албан татвар ногдуулна; <p>Барааг ЧБ-ээс гаалийн нутаг дэвсгэрт оруулахад дараах татвар ногдуулахгүй:</p> <ul style="list-style-type: none">Импортын гаалийн, НӨАТ, онцгой албан татвар ногдуулахгүй.Монголын барааг буцаан оруулахад импортын гаалийн болон онцгой албан татвар ногдуулахгүй. Энэ тохиолдолд экспортын гаалийн татварыг буцаан олгож, НӨАТ-ыг ногдуулна.Барааг хилийн чанадад гаргахад экспортын гаалийн, НӨАТ, онцгой албан татвар ногдуулахгүй. Хуулиар тусгайлан ногдуулсан бол экспортын албан татвар ногдуулна.Бусад албан татварын хөнгөлөлт, чөлөөлт үзүүлэх асуудлыг ЧБ-ийн байршил, хэлбэрийг харгалзан хуулиар тогтооно.ЧБ-д газар ашиглах, эзэмших гэрээ байгуулсан дотоод, гадаадын хуулийн этгээд, иргэн газрын үр өгөөжийг ашиглах, эзэмших, хамгаалах талаар хүлээсэн үүргээ биелүүлж байгаа байдлыг нь харгалзан тэдгээрийг газрын төлбөрөөс тодорхой хугацаагаар хөнгөлөх буюу чөлөөлж болно.	<p>ЧБ-ийн төсөв (11)</p> <p>ЧБ бие даасан төсөвтэй байна.</p> <p>ЧБ-ийн төсвийг 31-аас өргөн мэдүүлсний дагуу улсын төсвийн тусгай зүйл болгон УИХ батална.</p> <p>ЧБ-ийн төсвийн орлого дараах эх үүсвэрээс бүрдэнэ:</p> <ol style="list-style-type: none">ЧБ дэх ААН, байгууллага, иргэний орлогын албан татвар, тэдгээрээс авах хураамж;ЧБ-ийн эзэмшлийн газар, байгалийн баялаг, төрийн өмчийн барилга, байгууламжийг эзэмшиж, ашигласны болон үйлчилгээ үзүүлсний төлбөр;ЧБ байгуулахад зориулж улсын болон орон нутгийн төсвөөс ЧБ-ийн төсөвт хуваарилсан төсвийн санхүүжилт;ААН, байгууллага, иргэний тусламж, хандив;бусад орлого. <p>ЧБ-ийн төсвөөс дараах зардлыг санхүүжүүлнэ.</p> <ol style="list-style-type: none">урсгал зардал;бусдад үзүүлэх үйлчилгээний зардал;ЧБ-ийн харуул хамгаалалтын зардал;мэргэжлийн хяналтын албаны зардал. <p>ЧБ-ийн төсвийн ерөнхийлөн захирагч нь ЧБ-ийн захирагч байна.</p> <p>ЧБ-д төлбөр тооцоог үндэсний болон гадаадын валютаар гүйцэтгэнэ. (13.1)</p> <p>ЧБ-д арилжааны банк, түүний салбар нэгж байгуулах болон валют зохицуулалтын журмыг ЧБ-ийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага Монгол банктай хамтран боловсруулж батална. (13.2)</p> <p>ЧБ дэх үйл ажиллагааны тусгай дэглэм (4)</p> <p>ЧБ-д төлбөр тооцоог үндэсний болон гадаад валютаар хийнэ. ЧБ-д валютын зохицуулалтын тусгай журам үйлчилнэ. Валютын зохицуулалтын журмыг Монголбанк тогтооно. (4.5)</p>	<p>Газрын харилцаа (16)</p> <p>ЧБ-д олгох газрын хэмжээ, хилийн заагийг тогтоох асуудлыг 3Г тухайн аймгийн ИТХ-тай зөвшилцөж, холбогдох төслийг УИХ-д өргөн мэдүүлнэ.</p> <p>Газрыг иргэн, ААН, байгууллагад эзэмшүүлэх, ашиглуулах шийдвэрийг ЧБ-ийн захирагч гаргаж түүний ажлын алба газар эзэмшигч буюу ашиглагчтай гэрээ байгуулна. Шийдвэрт эзэмших, ашиглах газрын хэмжээ, хугацааг тогтооно.</p> <p>Иргэн, ААН, байгууллагад газар эзэмшүүлж, ашиглуулсны төлбөрийг Газрын төлбөрийн тухай Монгол Улсын хуульд заасан суурь үнэлгээг үндэслэн, ЧБ тус бүрт түүний байршил, үйл ажиллагааны төрлөөс хамааруулан 3Г тогтоож болно.</p>
---	--	---	---

	<ul style="list-style-type: none"> Газрын төлбөрөөс хөнгөлөх, чөлөөлөх хугацаа, хувь хэмжээ тогтоох асуудлыг ЗГ-ын санал болгосноор УИХ шийдвэрлэнэ. 			
Орос	Татварын хөнгөлөлтийг холбооны болон бүс нутгийн хэмжээнд үзүүлнэ. Хөнгөлөлтийн хувь хэмжээ нь ЭЗОБ-ын хэлбэр, байрлаж буй субъектын эрх зүйн орчноос хамаарна.	ЭЗОБ-д инженерийн, тээврийн, нийгмийн болон бусад дэд бүтцийн барилга, байгууламжийг барихад хууль тогтоомжийн дагуу холбооны, түүний субъектүүдийн, орон нутгийн төсвөөс хөрөнгө оруулна. ЭЗОБ дахь газрын түрээсийн болон бусад төлбөр нь холбогдох шатлалын төсөвт орно.	ЭЗОБ-д газар олгох асуудлыг ЭЗОБ-ийн удирдах байгууллага ЭЗОБ байгуулах гэрээний үндсэн дээр эрхэлнэ. ЭЗОБ доторх газрыг гагцхүү түрээсийн гэрээний үндсэн дээр түр эзэмшүүлж, ашиглуулна. ЭЗОБ дахь газар түрээслэгч нь өөрсдийн өмчлөлд буй үл хөдлөх хөрөнгийн доорх газрыг худалдан авах эрхтэй. ЭЗОБ дахь газрыг төрийн, эсхүл орон нутгийн хэрэгцээнд, тус хуульд заасан үндэслэлийн дагуу дэд бүтэц байгуулах зорилгоор хураан авч болно. Эдийн засгийн хөгжлийн яам ЭЗОБ-д дахь газрын төлбөрийн дээд хэмжээг тогтооно. ЭЗОБ дахь газрын түрээсийн болон бусад төлбөр нь холбогдох шатлалын төсөвт орно. ЭЗОБ дахь газрыг давхар түрээслэх, ашиглах, эзэмших эрхээ бусдад шилжүүлэх, барьцаалах, нөхөрлөл, нийгэмлэгийн үндсэн хөрөнгөнд бүртгүүлэхийг тус тус хориглоно.	ЭЗОБ дахь газар нь төрийн мэдэлд байна. Хөрөнгө оруулагчдад газрын ашиглах хэрэгцээнд тохируулан олгоно. Үйл ажиллагааны хэлбэр, хугацаанаас хамааран ашиглалтын төлбөр, хураамжийн хэмжээ болон төлбөрийн нөхцөлийг ялгаатай тогтооно.
Хятад	<p>ЭЗОБ дахь газар нь БНХАУ-ын өмч бөгөөд ХД дэх газрыг ашиглах хугацаа, зориулалт, төлбөрийн хэлбэр зэргээс хамааран ашиглалтын эрх олгоно.</p> <ul style="list-style-type: none"> ЭЗОБ-д үйлдвэрлэл, үйл ажиллагаа явуулахад шааргдах машин техник, тоног төхөөрөмж, түүхий болон хагас боловсруулсан түүхий эд болон бусад эд зүйлсийг импортын татвараас чөлөөлнө. ЭЗОБ дахь ААН-ийн орлогын албан татвар 15 хувь байна. Ингэхдээ ЭЗОБ байгуулагдсанаас 2 жилийн дотор байгуулагдсан, эсхүл 5 сая ам.доллараас дээш хөрөнгө оруулалт бүхий, эсхүл өндөр технологи нэвтрүүлж буй ААН-д тусгай хөнгөлөлт олгоно. Хөрөнгө оруулагч нь олсон ашгаараа таван жилийн турш дахин хөрөнгө оруулалт хийсэн нөхцөлд дахин хөрөнгө оруулалтын хэмжээгээр ААНОАТ-аас чөлөөлөгдөнө. 	ААН нь орлогын албан татвар, гадаад болон дотоод ажилчдын цалин хөлсийг хувь хүний орлогын албан татварыг төлсний дараагаар үлдэх ашгийг Хятадын Банк (Bank of China), эсхүл ЭЗОБ-д үйл ажиллагаа явуулах эрх бүхий Банкаар дамжуулан валют арилжааны хуульд заасан журмын дагуу гадаадад шилжүүлж болно.	ААН нь орлогын албан татвар, гадаад болон дотоод ажилчдын цалин хөлсийг хувь хүний орлогын албан татварыг төлсний дараагаар үлдэх ашгийг Хятадын Банк (Bank of China), эсхүл ЭЗОБ-д үйл ажиллагаа явуулах эрх бүхий Банкаар дамжуулан валют арилжааны хуульд заасан журмын дагуу гадаадад шилжүүлж болно.	ЭЗОБ дахь газар нь төрийн мэдэлд байна. Хөрөнгө оруулагчдад газрын ашиглах хэрэгцээнд тохируулан олгоно. Үйл ажиллагааны хэлбэр, хугацаанаас хамааран ашиглалтын төлбөр, хураамжийн хэмжээ болон төлбөрийн нөхцөлийг ялгаатай тогтооно.

Турк	<p>ХЧБ-д татвар, хураамж, шимтгэл, гаалийн болон валют арилжаатай холбоотой эрх зүйн зохицуулалт үйлчлэхгүй.</p> <p>БНТУ-ын ХЧБ-д хувь хүн болон хуулийн этгээдийн хуримтлуулсан ашиг орлогыг валют арилжааны хуулийн дагуу БНТУ-ын нутаг дэвсгэрт шилжүүлэхэд орлогын болон ААН-ийн татвараас чөлөөлнө.</p>	<p>ХЧБ байгуулах, хөгжүүлэх, сургалт, судалгааны үйл ажиллагаа дэмжих, нийтийн барилга байгууламж байгуулах, БНТУ-ын үйлдвэрлэл, бараа бүтээгдэхүүнийг сурталчлах зорилгоор БНТУ-ын Төв Банк-д "ХЧБ байгуулах, хөгжүүлэх сан" байгуулна.</p> <p>Турк улс өөрийн ЧБ-үүдийн үйл ажиллагаанаас олсон бүх орлогыг Туркийн Төв Банкнд байрлах "ЧБ-ийн орлогын тусгай данс" (Special Account for FTZ Revenue)-д татан төвлөрүүлдэг байна. Тус дансанд хуримтлагдсан орлогын 10 хувийг буцаагаад ЧБ-үүдийн хөгжил, бүтээн байгуулалт, үйлчилгээ, үйл ажиллагаанд зориулдаг. Санд дараах эх үүсвэрээс орлого хуримтлуулна.</p> <p>Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • үйл ажиллагааны лицензийн төлбөр • бүсэд нэвтэрсэн болон орхин гарсан бараа бүтээгдэхүүний CIF, FOB үнийн дүнгийн 0.5 хувьтай тэнцэх хураамж • ЧБ-ийг удирдаж байгаа хувь хүн, хуулийн этгээдтэй хийсэн гэрээний дагуу төлөгдөж буй тусгай төлбөр • бусад орлого <p>Үйл ажиллагааны мэдүүлгийн энгийн хураамж 5000 ам доллар, 49-99 жилийн хугацаатай онцгой чухал төслүүдийн мэдүүлгийн хураамж 100000-250000 ам доллар байна.</p> <p>ЧБ дахь төлбөр, тооцоо гүйлгээг гадаад валюттаар гүйцэтгэнэ. Төлбөр тооцоог Туркийн лирээр гүйцэтгэхэд 1985 онд батлагдсан СнЗ-ийн № 85/9801 шийдвэрийг дагаж мөрдөнө.</p>	<p>ЧБ-ийн төрийн мэдлийн газарт операторын барьж байгуулсан байгууламж нь үйл ажиллагаан зөвшөөрөл хүчингүй болох, хүчинтэй хугацаа дуусгавар болоход төрийн мэдэлд шилжинэ. ЧБ-ийн төрийн мэдлийн газарт төрийн мэдлийн газар, барилгын талбай, байгууламжийн хураамжийг дээд тал нь 49 жилээр чөлөөлж болно.</p> <p>ЧБ-ийн төрийн мэдлийн газарт түрээсийн үндсэн дээр барилга байгууламж барьсан нөхцөлд газар болон байгууламжийг Хэрэглэгчдэд худалдаж болно.</p>
Серби	<p>Бүсэд үйл ажиллагаа явуулах болон барилга барихад зориулагдсан бараа бүтээгдэхүүний импортод гаалийн татвар болон бусад импортын татвар ногдуулахгүй. (19.)</p> <p>Хэрэглэгчид, тухайлбал бүсийн менежментийн компанид, корпорацийн ашгийн татвар, хөдлөх хөрөнгийн татвар болон хувийн ашгийн татварыг зохицуулдаг журмын дагуу татварын хөнгөлөлт үзүүлж болно. (26.)</p>	<p>Төлбөр, төлбөрийн бүрдүүлэлт, шилжүүлэг, худалдан авах болон худалдах гадаадын эрх зүйн төндөр нь гадаадын хөрөнгийн биржийн үйл ажиллагааны зохицуулалтын дагуу явагдана. (23.) Бүсийн банк байгуулах болон банкны үйл ажиллагаа нь банкны зохицуулалтын дагуу явагдана. (24.)</p>	Тусгагдаагүй.

Малайз	ЧБ-ийн дотор оруулж ирсэн, бүтээсэн, үйлдвэрлэсэн, ханган нийлүүлсэн хуулиар тусгайлан зааж, бүрэн хориглосноос бусад аливаа бараа бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнд гааль, дотоод зах зээлийн барааны, худалдаа, үйлчилгээний зэрэг татвар, хураамжийг төлөхгүй. Тусгайлан зарлагдсан бараа бүтээгдэхүүн ба үйлчилгээнээс ЧБ нь гаалийн, дотоод зах зээлийн барааны, худалдааны, үйлчилгээний гм татвар хураамжуудыг авна.	Мэдээлэл олдоогүй.	Мэдээлэл олдоогүй.
Солонгос	Хөрөнгө оруулалтын урамшуулал БНСУ-ын хувьд ЭЗЧБ-д үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчдэд тухайн улсад хөрөнгө оруулсаных нь төлөө дараах 5 төрлийн урамшуулал эдлүүлдэг байна. Үүнд: Татварын үр ашиг <ul style="list-style-type: none">• Бизнесийн дэмжлэг• Төрийн зохицуулалтыг халах• Амьдрах нөхцөл• Захиргааны дэмжлэг. ЭЗЧБ-ын оператор нь ашгийн татвар, нэмүү өртөгийн татвар, хөдлөх хөрөнгийн татвар болон гаалийн татвар төлөхөд онцгой эрх эдлэх ба ЭЗЧБ дэх татвар, гаалийн харилцаа нь БНАУ-ын татвар, гаалийн хуулиар зохицуулагдана. (13.1.)	Тусгагдаагүй.	Ерөнхийлөгчийн зарлигт заасны дагуу ЭЗЧБ-д газар ашиглах, эзэмшүүлэх харилцааг Үндэсний газар төлөвлөлт болон ашиглалтын тухай хуулиар зохицуулна. (9.2)
Армен	ЭЗЧБ-ын оператор нь ашгийн татвар, нэмүү өртөгийн татвар, хөдлөх хөрөнгийн татвар болон гаалийн татвар төлөхөд онцгой эрх эдлэх ба ЭЗЧБ дэх татвар, гаалийн харилцаа нь БНАУ-ын татвар, гаалийн хуулиар зохицуулагдана. (13.1.)	ЭЗЧБ дотор үйл ажиллагаа явуулах түүнчлэн оператор болон бусад ААН-үүдийн хооронд явуулсан үйл ажиллагааг зохицуулахтай холбоотой онцгой эрх нь БНАУ-ын "Валютын зохицуулалт болон хяналт"-ын тухай хуулиар тодорхойлогдоно. (13.2.)	Тусгагдаагүй
Беларусь	ЭЗЧБ-ийн татвар (23) ЭЗЧБ-ийн татварын онцгой нөхцөлүүдийг БНБУ-ын Татварын Хууль, бусад хууль, БНБУ-ын Ерөнхийлөгчийн акт, БНБУ-ын гэрээний дагуу тогтооно.	ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн сангийн санхүүжилт (18) ЭЗЧБ-ийг байгуулах, аж үйлдвэрийн, технологийн, тээвэр, бусад дэд бүтэц зэргийг хөгжүүлэх, ЭЗЧБ-ийн захиргаанд шилжүүлсэн өмчийг БНБУ-ын өмч хэвээр байхад нь туслах, ЭЗЧБ-ийн захиргаа зэрэг ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагаатай холбоотой бусад зардлын санхүүжилтийг хуулийн дагуу БНБУ-ын төсөв, бусад эх үүсвэрээс гаргана. ЭЗЧБ-ийн дэд бүтэц, зар сурталчилгаа, хэвлэлийн ажил, ЭЗЧБ-ийн захиргааны ажилчидын мөнгөн урамшуулал болон бусад хэлбэрийн санхүүжилтийг ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн сан гаргана. ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн сангийн хөрөнгийг ЭЗЧБ-ийн захиргаа хуваарилах эрхтэй ба хүлээн авсан хөрөнгөө зүй зохистой хэрэглэх	ЭЗЧБ дэх газрын харилцааны зохицуулалт (25) ЭЗЧБ дэх газрын харилцааг газар ашиглах болон хамгаалах талаарх хууль тогтоогоор зохицуулна. ЭЗЧБ-д түрээсийн газрыг зохихон байгуулах, ашиглах, төлбөр төлөх талаарх харилцааг ЭЗЧБ-ийн хууль тогтоомжид заасан нөхцөлийн дагуу эрх зүйн актаар зохицуулна.

		зорилгоор сангийн зөвлөл байгуулна. ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн санг байгуулах тусгай эх үүсвэр, түүний хөрөнгийг зарцуулах чиглэл, сангийн зөвлөлийн бие бүрэлдэхүүн болон бүрэн эрхийг ЭЗЧБ-ийн захиргааны саналаар БНБУ-ын СнЗ баталсан ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн сангийн зохицуулалтаар тодорхойлно.	ЭЗТБ-ийн оролцогчдод үзүүлж хөнгөлөлт нь 10 жилийн хугацаатайгаар газар үнэ төлбөргүй эзэмшүүлнэ.
Казахстан	ЭЗТБ-ийн оролцогчдод үзүүлж буй татварын хөнгөлөлтийг Казахстаны Татварын тухай хуулиар зохицуулсан ба дараах албан татварын хөнгөлөлт үзүүлнэ (25.). Үүнд: <ul style="list-style-type: none">Аж ахуйн албан татвараас чөлөөлөх,Газрын албан татвараас чөлөөлөх,Хөрөнгийн татвараас чөлөөлөх,ЭЗТБ-ийн зорилгод нийцсэн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай барааны татварыг тэлэх /барааны жагсаалтыг ЗГ тогтооно/. "Астана – шинэ хот", "Мэдээллийн технологийн парк" ЭЗТБ-ийн оролцогчид татварын нэмэлт хөнгөлөлтийг үзүүлнэ ³⁴ .	Удирдах компанийн үйл ажиллагааг дараах эх үүсвэрээс санхүүжүүлнэ: <ul style="list-style-type: none">Удирдах компанийн ЭЗТБ-д оролцогчдод үзүүлж буй үйлчилгээний урамшуулал,Төлбөрийн орлого,Дэд бүтцийн объект, газар болон бусад хөрөнгийн түрээсийн орлого,Бусад орлого.	

ХАВСРАЛТ 5.

ЧӨЛӨӨТ БҮСИЙН УДИРДЛАГА БОЛОН ОРОЛЦОГЧИЙН ЭРХ, ҮҮРЭГ

ЧБ-ийн удирдлагын эрх, үүрэг		ЧБ-ийн оролцогчийн эрх, үүрэг
Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хуулийн төсөл	ЧБ-ийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага нь дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ (7.1): <ol style="list-style-type: none">ЧБ-ийн талаар төрөөс баримтлах бодлого, чиглэлийг боловсруулж, батлуулах;ЧБ-үүдийн үйл ажиллагааг уялдуулан зохицуулж, нэгдсэн удирдлагаар хангах;ЧБ-ийн үйл ажиллагааг жил бүр ЗГ-т тайлагнах;ЧБ-ийн талаарх төрийн зохицуулалт, үйл ажиллагаатай холбоотой төсвийг боловсруулах;ЧБ дэх төрийн байгууллага болон ААН-үүдийн үйл ажиллагааг уялдуулан зохицуулах;ЧБ-д зээл, тусламжаар хэрэгжих төсөл, хөтөлбөрүүдийг удирдлагаар хангаж, хэрэгжилтэд хяналт тавих;	Тусгагдаагүй.

³⁴ Дэлгэрэнгүйг “Чөлөөт бүсийн эрх зүйн зохицуулалт, онцлог, түүхэн хөгжлийн талаарх гадаадын зарим орны туршлага” харьцуулсан судалгаанаас үзнэ үү. УИХ-ын Тамгын газрын СШХ. Код: СТ-13/238. 2013 он.

Монгол Чөлөөт бүсийн тухай хууль /2002 он/	<p>7. ЧБ-ийн хөгжлийн төсөл болон ЧБ-ийн талаар УИХ, ЗГ-аас гаргасан тогтоол, шийдвэрийн хэрэгжилтэд хяналт тавих;</p> <p>8. ЧБ дэх үйл ажиллагаанд мөрдөх дүрэм, журмыг боловсруулж, батлуулах.</p> <p>ЧБ-ийн захирагч нь ЧБ-д төрийн захирагааны удирдлагыг хэрэгжүүлэх чиг үүрэг бүхий төлөөлөгч мөн. ЧБ-ийн захирагч ажлаа ЧБ-ийн асуудал эрхэлсэн ЗГ-ын гишүүний өмнө хариуцна. ЧБ-ийн захирагч ажлын албатай байна. Ажлын албаны орон тоог ЗГ тогтооно. (8.)</p> <p>ЧБ-ийн захирагч нь ЧБ-д төрийн захирагааны удирдлагыг хэрэгжүүлэх чиг үүрэг бүхий төрийн төлөөлөгч мөн. Захирагчийг эдийн засгийн хөгжлийн сайд томилж, чөлөөлөх ба ажлаа эдийн засгийн хөгжлийн сайдын өмнө хариуцна. Захирагч ажлын албатай байна. Ажлын албаны орон тооны болон зардлын хязгаарыг ЗГ тогтооно.</p> <p>ЧБ-ийн ерөнхий менежер нь ЧБ-д аж ахуйн удирдлагыг хэрэгжүүлэх чиг үүрэг бүхий албан тушаалтан ба ЧБ-ийн нийгэм, соёл, ахуйн үйлчилгээ, хот тохижилт, газар зохион байгуулалтын асуудлыг хариуцах бөгөөд эдгээр арга хэмжээг хөрөнгө оруулагчдын зөвлөл, нутгийн захирагааны байгууллагатай байгуулсан гэрээний үндсэн дээр хэрэгжүүлнэ. Ерөнхий менежер нь ажлаа Захирагчид тайлагнаж, ЧБ дэх хөрөнгө оруулагчдын Зөвлөлд хуульд заасан 3 чиглэлээр танилцуулна.</p> <p>Хөрөнгө оруулагчдын Зөвлөл: Хөрөнгө оруулагчдын эрх ашгийг хамгаалах, хөрөнгө оруулалтыг татах, ЧБ-ийн хөгжлийг дэмжих, сурталчлах зорилго бүхий хөрөнгө оруулагчдын төлөөлөгчдөөс бүрдсэн хөрөнгө оруулагчдын зөвлөлтэй байж болно. Зөвлөлийн хурлаар баталсан дүрмээр үйл ажиллагаагаа зохицуулна.</p>	Тусгагдаагүй.
Орос	<p>ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн 2009.10.05-ны өдрийн №1105 тушаалаар ЭЗӨБ-ийг удирдах Холбооны агентлагийг татан буулгасан ЭЗӨБ байгуулах үйл ажиллагааг зохицуулах асуудлаар нэгдсэн бодлого боловсруулах, ЭЗӨБ-ийн удирдлага зэргийг Эдийн засгийн хөгжлийн яаманд шилжүүлсэн. Яамны бүтцэд ЭЗӨБ, бүс болон хотын хөгжил хариуцсан Департаментыг байгуулсан. Яам нь ЭЗӨБ-ийн удирдлагатай холбоотой зарим эрх үүргийг гэрээний үндсэн дээр ОХУ-ын субъектын гүйцэтгэх засаглалын байгууллагад, эсхүл удирдах компанид шилжүүлж болдог. Эрх бүхий байгууллагууд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ОХУ-ын Эдийн засгийн хөгжлийн яам (ЭЗӨБ, бүс, хотын хөгжил хариуцсан Департамент) • ЭЗӨБ Нээлттэй хувь нийлүүлсэн хувьцаат нийгэмлэг • ОХУ-ын субъект (ЭЗӨБ-ын байршлаас хамаарна) <p>Удирдлага, удирдах байгууллага: ЭЗӨБ байгуулах, үйл ажиллагааг зохицуулах асуудлаар нэгдсэн бодлого боловсруулах, ЭЗӨБ-ийн удирдлага зэргийг ОХУ-ын ЗГ-аас эрх олгосон гүйцэтгэх засаглалын холбооны эрх бүхий байгууллага хариуцна. ЗГ-аас эрх олгосон гүйцэтгэх</p>	<p>ЭЗӨБ-ийн тухай хуулиар ЭЗӨБ-ийн оршин суугчийг төрөл тус бүрээр нарийн тодорхойлж өгсөн байна. Тухайлбал,</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Үйлдвэрлэлийн ЭЗӨБ-ийн оршин суугч</i> – үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа, эсхүл логистикийн үйл ажиллагаа эрхлэх ашгийн байгууллага, 2. <i>Техникийн ЭЗӨБ-ийн оршин суугч</i> – техниктэй холбоотой үйл ажиллагаа эрхлэх хувиараа аж ахуй эрхлэгч, эсхүл ашгийн байгууллага, 3. <i>Аялал жуулчлалын ЭЗӨБ-ийн оршин суугч</i> – аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхлэх хувиараа аж ахуй эрхлэгч, эсхүл ашгийн байгууллага, 4. <i>Боомтын ЭЗӨБ-ийн оршин суугч</i> – боомтын үйл ажиллагаа эрхлэх ашгийн байгууллага. <p>ЭЗӨБ-ийн оршин суугч нь ОХУ-ын хууль тогтоомжийн дагуу бүртгэгдсэн, тухайн бүсийн удирдлагатай холбогдох үйл ажиллагааны гэрээг байгуулсан байна. Оршин суугчийг ЭЗӨБ-ийн тухай хуулийн дагуу зөвхөн шүүхийн шийдвэрээр бүртгэлээс хасна.</p>

	<p>засаглалын эрх бүхий байгууллага нь ЭЗОБ-ийн удирдлагатай холбоотой зарим эрх үүргийг гэрээний үндсэн дээр ОХУ-ын субъектын гүйцэтгэх засаглалын байгууллагад, эсхүл удирдах компанид шилжүүлж болно. Тус гэрээний үлгэрчилсэн загварыг ЗГ-аас эрх олгосон гүйцэтгэх засаглалын холбооны эрх бүхий байгууллага батална.</p> <p>Удирдах байгууллагын эрх, үүрэг: ЗГ-аас эрх олгосон гүйцэтгэх засаглалын холбооны эрх бүхий байгууллага нь ЧБ-ийг үүсгэн байгуулах, түүний үйл ажиллагаа, удирдлагын асуудлаар төрөөс баримтлах нэгдсэн бодлого боловсруулах ажлыг хэрэгжүүлнэ. ЗГ-аас эрх олгосон гүйцэтгэх засаглалын холбооны эрх бүхий байгууллага дараах эрх, үүрэгтэй. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгчдийг ЭЗОБ-ийн оршин суугчаар бүртгэх, • бүртгэлийг хөтлөх, • ЗГ-ын тогтоосон журмын дагуу жил бүр ЭЗОБ-ийн үйл ажиллагааны үр дүнг дүгнэж, ЗГ-т танилцуулах, • бүсийн оршин суугчдын үйл ажиллагааг хянах, • сар бүр олон нийтийн хэвлэл мэдээллээр мэдээлэл гаргах, • ЭЗОБ-ийн нутаг дэвсгэрт гүйцэтгэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөө боловсруулах, • бүсийн газрыг хуваарилах, удирдах, • газар болон бусад хөрөнгийг түрээслэх, • бусад. <p>Удирдах компани нь дараах үйл ажиллагааг явуулна. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ЭЗОБ байгуулах тухай гэрээний дагуу бүсийн дэд бүтэц болон бүсийн үйл ажиллагааг, • хангах бусад объектыг байгуулах, • оршин суугчид, хөрөнгө оруулагчдыг татах /ялангуяа бүсийн дэд бүтцийн объектуудыг байгуулахад/, • бүсийн төлөвлөгөөний төслийг боловсруулах, • хуулиар тогтоосон бусад үйл ажиллагаа. • ЭЗОБ-д инженерийн, тээврийн, нийгмийн болон бусад дэд бүтцийн барилга, байгууламжийг барихад хууль тогтоомжийн дагуу холбооны, түүний субъектуудын, орон нутгийн төсвөөс хөрөнгө оруулна. 	<p>ГХО-чид ЭЗОБ-д бие даан үйл ажиллагаа явуулах эрхтэй бөгөөд техниктэй холбоотой болон удирдах албан тушаалд гадаадын иргэнийг ажиллуулж болно.</p>
Хятад	<p>ЭЗОБ-ийн захиргаа хариуцсан Гуандун мужийн хороо нь дараах эрх үүрэгтэй байна. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөлөө боловсруулж, хэрэгжилтийг хариуцна. • ЧБ-д оруулах хөрөнгө оруулалтын төслүүдийг хянаж, зөвшөөрөл олгоно. • ЧБ дэх аж ахуй болон худалдаа эрхлэх байгууллагуудын бүртгэл, газар олголтыг хариуцна. 	
Турк	<p>ЧБ-ийн Захирлуудын Зөвлөл: ЧБ-ийн Ерөнхий Захирал, Сангийн яам, Гааль, Далайн газар, Цагдаа, Туркийн Хөрөнгө оруулалтын дэмжих,</p>	<p>ХЧБ дахь ажилт, тээвэрлэлт болон боомтын үйл ажиллагаатай холбоотой үйл ажиллагааг оператор, эсхүл эрх бүхий төрийн</p>

	<p>хөгжүүлэх агентлаг, Туркийн экспортологчдын холбоо, Туркийн чөлөөт бүсийн холбоо зэргийн холбогдох эрх бүхий албан тушаалтнуудаас бүрдэнэ. ЧБ-ийн Ерөнхий захирал ЧБЗЗ-ийн нарийн бичгийн дарга байна. ЧЦЗЗ нь ЧБ-ийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих, ЧБ-ийн үйл ажиллагааг сайжруулах асуудлаар бодлого, санал, зөвлөмж боловсруулна.</p> <p>ЧБ-ийн удирдлага нь Гадаад худалдаа, Чөлөөт бүсийн газар /Undersecretariat of Foreign Trade and Free Zones/-т шууд захирагдана. ЧБ-ийн Удирдлагын эрх, үүрэг:</p> <ul style="list-style-type: none">• ЧБ-д төлөвлөлт, барилга байгууламж барих, ашиглах зөвшөөрөл олгох,• ЧБ-ийн орлогыг тусгай дансанд төвлөрүүлэх,• гааль, нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөр, боомтын үйл ажиллагаа, харилцаа холбоо, эрүүл мэнд зэрэг үйлчилгээний хэвийн ажиллагаа, хоорондын уялдаа холбоог хангуулах,• гадаад худалдаа, ЧБ-ийн газар болон оператор, операторын хэрэглэгчтэй байгуулсан "үйл ажиллагаа" болон "үүсгэн байгуулах, үйл ажиллагааны" гэрээний нөхцөлийг хангуулах, хяналт тавих,• ЧБ-д нэвтрэх зөвшөөрөл, тусгай зөвшөөрөл олгох,• үйл ажиллагааны зөвшөөрөл бүхий хувь хүн болон хуулийн этгээдэд түрээс болон худалдан авах гэрээг батлах,• бусад• ЧБ-ийн удирдлага нь өөрийн зөвшөөрөл, хяналттай холбоотой зарим эрх, үүргээ оператор, үүсгэн байгуулагч операторт шилжүүлэх эрхтэй. <p>Бүсийн менежментэд бүртгэгдсэн бүсийн менежментийн компани нь бүсийг удирдана. Бүсийг зөвхөн нэг бүсийн менежментийн компани удирдаж болно. Бүсийн менежментийн компани нь бүс дотор үйл ажиллагаа явуулахад зохион байгуулалтын болон техникийн шаардлагуудыг тусгайлан заана.</p> <p>Бүсийн менежментийн компани нь ЧБ-ийн Захиргааны зөвшөөрлийг авахаа хуульд заасан баримтыг хүргүүлэх үүрэгтэй. Бүсийн менежментийн компани нь бүсийн хэрэглэгчтэй өөрсдийн харилцан эрх үүрэг болон хуульд заасан баримтын элементүүдийг багтаасан гэрээ байгуулна.</p> <p>Бүсийн менежментийн компани нь бүсийн бизнесийн үйл ажиллагааны тайланг хуанлийн жил дууссанаас 90 өдрийн дотор ЧБ-ийн захиргаанд өгөх үүрэгтэй.</p>	<p>байгууллага, агентлаг, эсхүл хувь хүн, хуулийн этгээд гүйцэтгэж болно.ХЧБ-д үйл ажиллагаа явуулж буй ААН нь гадаадын менежер, мэргэшсэн боловсон хүчин ажиллуулж болно.</p> <p>Тус хуулиар зохицуулаагүй асуудлыг холбогдох журмуудаар зохицуулна.</p> <p>Энэхүү хууль нь ХЧБ үйл ажиллагаагаа явуулж эхэлмэгц хүчин төгөлдөр үйлчилнэ.</p> <p>ЧБ-ийн үйл ажиллагааг ЧБ-ийн гадна хашаа, хаалга баригдаж гүйцэж, орон нутгийн удирдлага, цагдаа болон гаалийн байгууллагууд үүргээ хүлээж авснаар эхэлсэнд тооцно.</p> <p>ЧБ-д үйл ажиллагаа явуулах оператор нь үйл ажиллагааны гэрээнд заасан нөхцөлийн дагуу үйл ажиллагаа явуулна. Гэрээнд дэд бүтцээр хангахгүй гэж заасан нөхцөлд гэрээнд заасан үүргийн дагуу дэд бүтэц барьж, байгуулж барилгын талбайг хэрэглэгчдэд түрээслэх, худалдах үүрэгтэй.</p>
Серби	<p>Бүсийн хэрэглэгч нь бүс дотор үйл ажиллагаа явуулах хувь хүн буюу хуулийн этгээд. (2.5)</p> <p>Бүсийн хэрэглэгч нь бүсийг үүсгэн байгуулагч, бүсийн менежментийн компани болон бусад дотоод гадаадын хуулийн этгээд болон хувь хүн байна (цаашид "хэрэглэгчид" гэх). Хэрэглэгчид нь журмын дагуу бүсийн менежментийн компанитай хамтын эрх үүргээ зохицуулах гэрээг үндэслэн бүсэд эдийн засгийн үйл ажиллагаа явуулна. Хэрэглэгчид бүсийн үйл ажиллагааны орлого зарлага бүртгэх эсвэл бүсэд явагдаж буй тэдний бизнесийн үйл ажиллагааны хэсэгт тусад нь орлого зарлага бүртгэх үүрэгтэй. Хэрэглэгчид нь Чөлөөт Бүсийн Захиргааны хэсэлтээр бизнесийн үйл ажиллагааныхаа мэдээллийг Захиргаанд өгөх үүрэгтэй. (12.)</p> <p>Энэ Хууль болон бүсийн менежментийн компанитай хийсэн гэрээний дагуу хэрэглэгч бүс доторх үйлдвэрлэл болон үйлчилгээний нөхцөлийг мөрдөнө. Бүс дотор үйл ажиллагаа явуулах болон үйлчилгээ үзүүлэхэд ямар нэгэн зүйл байгаль орчин, хүний эрүүл мэнд, бараа бүтээгдэхүүн болон улсын аюулгүй байдалд аюул учруулахгүй байх ёстой. (15.)</p> <p>ЧБ-ийн дотор үйл ажиллагаа явуулах зөвшөөрлийн өргөдлийг ЧБ-ийн дотор үйл ажиллагаа явуулахыг хүссэн хэн боловч түүний захиргаанд FZ</p>	
Малайз		

	<p>Үүрэг хариуцлагыг хүлээнэ.</p> <ol style="list-style-type: none">1. ЧБ-ийн хил хязгаарын дагуу хоёр паралель хүрээ хашаа эсвэл ханыг орох ба гарах үүдтэйгээр босгож, засвар үйлчилгээг нь хийх2. Үүд дээрээ Гаалийн алба ба Шалгалтын байрыг байршуулах3. оператор ААН-үүд ЧБ-ийн хууль, дүрмийг баримтлан ажиллаж буй эсэхэд хяналт тавих4. өөрийн үйл ажиллагаа ба бодлогын тайланг жил бүр Сангийн Яаманд өгнө.5. ЧБ-д нэвтрэн, гарч буй хүмүүс ба бараа бүтээгдэхүүний хөдөлгөөнийг хянах.6. гаалийн үүргийг хамгаалж, гаалийн татвар хураамжинд хамааралтай бараа ЧБ-ийн дотор хадгалуулахгүй байхыг хариуцах.7. Гаалийн ерөнхий захиралын өгсөн аливаа бусад бүх чиглэлийг сахин биелүүлэх зэрэг болно.	<p>No 4 маягтыг бөглөн өргөдөл өгнө. Зөвшөөрлийг FZ No. 6 маягтаар олгох бөгөөд зөвшөөрлийн нөхцөл нь Бүсийн Захиргааны шийдвэрээс хамаарна. Мөн зөвшөөрлийн хуулбарыг Гаалийн Ерөнхий Захиралд өгсөн байх шаардлагатай байдаг байна.</p> <p>Харин ЧБ-ийн дотор барилга барих, түрээслэх, байр зээмших зөвшөөрлийг авахдаа FZ No.5 маягтаар өргөдөл үйлдэх ёстой. Үүний дагуу Бүсийн захиргаа хянан үзээд зөвшөөрлийг FZ No.6 маягтаар олгох ба түүний хуулбарыг мөн Гаалийн Ерөнхий Захиралд өгсөн байх ёстой. Бүсийн захиргааны зөвшөөрөлгүйгээр барилга ба түүний бүтцэд ямар ч нэмэлт өөрчлөлт хийж болохгүй.</p> <p>ЧБ-д үйл ажиллагаа явуулагчид болон операторууд нь дараах үүрэг хариуцлагыг хүлээхээр хуульчилсан байна. Тухайлбал,</p> <ol style="list-style-type: none">1. Улсын татвар болон ЧБ-ийн зохистой үйл ажиллагааг хамгаалах, хадгалах зорилгоор Бүсийн захиргаанаас оператороос операторын бүх үйл ажиллагааны бүрэн тэмдэглэл хөтлөхийг шаардаж болно.2. Тэмдэглэлийг гагцхүү Бүсийн захиргаа, Гаалийн байгууллагатай зөвлөлдсөний дараа өгсөн зөвшөөрөлөөр устгаж болно.3. Оператор нь Бүсийн Захиргаанд өмнөх сарын тайланг сар бүрийн 10-наас өмнө мөдүүлэх ёстой.4. Ямар ч оператор Захиргааны зөвшөөрөлгүйгээр ямар ч эд зүйлийг устгах ёгүй. <p>Тусгагдаагүй.</p>
Солонгос	<p>ЭЗЧБ-ийн хороо нь Худалдаа, аж үйлдвэр, эрчим хүчний яаманд байгуулагдах ба ЭЗЧБ-ийн асуудлыг эрхэлнэ. ЭЗЧБ-ийн хороо дараах асуудлуудыг хариуцан ажиллана. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none">• ЭЗЧБ-ийн нэгдсэн бодлого болон нэгдсэн системийн асуудлууд;• ЭЗЧБ-ийн төлөвлөлт, төлөвлөлтийн цуцлалт болон өөрчлөлттэй холбоотой асуудлууд;• ЭЗЧБ-ийн хөгжлийн төлөвлөгөөтэй холбоотой асуудлууд;• ЭЗЧБ-д үйл ажиллагаа явуулах ГХО-тай үйлдвэрүүдэд шаардлагатай засаг захиргааны үйлчилгээг хангахтай холбоотой асуудлууд;• ЭЗЧБ-үүдийн хөгжилтэй холбоотой асуудлууд;• Төвийн захиргааны агентлагуудын дарга, хотын ЗД, захирагчтай ЭЗЧБ-тэй холбоотой асуудлаар санал нэгдэх асуудлууд;• Ерөнхийлөгчийн зарлигт заасан ЭЗЧБ-ийн үйл ажиллагааны төрөл болон менежменттэй холбоотой бусад чухал суудлууд. <p>ЭЗЧБ-ийн зөвлөл нь нэг дарга, нэг дэд дарга, орон тооны бус болон арваас дээшгүй орон тооны гишүүнтэй байна. ЭЗЧБ-ийн зөвлөлийн удирдлага, бүтэцтэй холбоотой асуудлуудыг Ерөнхийлөгчийн зарлигт тусгана.</p>	
Армен	<p>“Эрх бүхий этгээд” нь ЗГ-аас олгосон эрхийн дагуу ЭЗЧБ-д төрийн бодлогыг хэрэгжүүлэх төрийн захиргааны байгууллага байх (3.4.) ба дараах бүрэн эрхийг эдэлнэ (8.1.):</p> <ol style="list-style-type: none">1. ЭЗЧБ байгуулах эсвэл татан буулгах гэрээнд нэмэлт өөрчлөлт	<p>ЭЗЧБ-ын үйл ажиллагаа нь Байгуулагчийн гаргасан үйл ажиллагааны процедурын дагуу Байгуулагч, Операторын хооронд хийсэн гэрээний үндсэн дээр явагдана (12.1)</p> <p>ЭЗЧБ байгуулах ЗГ-ын шийдвэрт тодорхойлогдсоноос бусад ЭЗЧБ дэх</p>

	<p>оруулахад 3Г-т санал хүргүүлэх;</p> <p>2. 3ЗЧБ байгуулах ажлыг гэрээгээр хүлэсэн үүргийн дагуу хянах;</p> <p>3. 3ЗЧБ-ийн Операторын зөвшөөрөлд тавигдсан шаардлагын дагуу судалгаа явуулах, шаардлагатай бол 3Г-т тусгай санал хүргүүлэх;</p> <p>4. 3Г-аас тогтоосон журмын дагуу 3ЗЧБ-ийн үйл ажиллагааны талаар Зохион байгуулагчаас мэдээлэл шаардах;</p> <p>5. БНАУ-ын хууль тогтоомжийн дагуу бусад үйл ажиллагааг явуулах;</p> <p>6. Операторт өгсөн зөвшөөрлийг цуцлахад 3Г-т санал хүргүүлэх;</p> <p>“3ЗЧБ-ийн Зохион байгуулагч” нь 3ЗЧБ-д үйл ажиллагаа явуулахад шаардлагатай дэд бүтцээр хангах 3ЗЧБ-ийг байгуулах үндсэн зорилготойгоор 3Г-аас томилсон буюу 3Г-ын шийдвэрээр сонгогдсон хуулийн этгээд байна. (3.2.)</p> <p>Зохион байгуулагчийг сонгох журам, шалгуурыг 3Г тодорхойлно. (4.6.)</p> <p>Зохион байгуулагчийн хэрэгжүүлэх эрх үүргийг хуулийн 9.1-аар тогтоосон байна.</p>	<p>бусад өөр төрлийн үйл ажиллагааг Оператор биш зөвхөн хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгч явуулна. Оператор биш хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгчийн явуулсан үйл ажиллагаа нь БНАУ-ын гаалийн нутаг дэвсгэрээс гадна явуулсан үйл ажиллагаад тооцогдохгүй. (12.2)</p> <p>“3ЗЧБ-ийн Оператор” хуулийн дагуу 3ЗЧБ-д зохион байгуулах үйл ажиллагааг дангаараа явуулах БНАУ-д бүртгэлтэй худалдааны хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгч эсвэл салбар нэгж, мөн 3Г-аас зөвшөөрөл олгосон, Зохион байгуулагчтай байгуулсан холбогдох гэрээ байгуулсан зөвхөн 3ЗЧБ-д энэхүү хуулийн дагуу үйл ажиллагаа явуулах гадаадын байгууллагын төлөөлөгч байна. (3.3.)</p> <p>Операторын зөвшөөрлийг 3Г-аас гаргасан журмын дагуу олгох ба цуцлана. (4.1.) Оператор нь зөвшөөрөлд заагаагүй үйл ажиллагаа эрхлэх бол нэмэлт зөвшөөрөл авна. (4.4.) Олгогдсон зөвшөөрлийн дагуу үйл ажиллагаагаа хэрэгжүүлэх явцад эерчил гарсан тохиолдолд тухайн зөвшөөрлийг цуцлана. (4.5.)</p> <p>3ЗЧБ-ийн оршин суугчид дараах үйл ажиллагааг 3ЗЧБ-д явуулахыг хориглоно (5.):</p> <ul style="list-style-type: none">• буу, тэсрэх сум, тэсэлгээний бодис, тэсэлгээний багаж төхөөрөмжийг үйлдвэрлэх, боловсруулах, хадгалах, худалдаалах;• цацраг идэвхт болон бусад аюултай бодисыг үйлдвэрлэх, боловсруулах, хадгалах, цэвэрлэх, худалдаалах;• мансууруулах бодис, сэтгэцэд нөлөөлөх бодис болон тэдгээрийн бэлдмэлийг үйлдвэрлэх, боловсруулах, хадгалах, худалдаалах, устгах;• мансууруулах бодис, сэтгэцэд нөлөөлөх болон хордуулагч бодис агуулсан үржүүлэгчийг тариалах, ургуулах, боловсруулах, хадгалах, худалдаалах;• оргилуун дарс, вино, шар айргаас бусад согтууруулах ундааны үйлдвэрлэл,• тамхины үйлдвэрлэл;• үнэт цаас, банкны мөнгөн тэмдэгт, зоосон мөнгө, шуудангийн марк үйлдвэрлэх;• хонжворт сугалааны үйл ажиллагаа;• радио телевизийн техникийн үйлчилгээгээс бусад дуу бичлэгийн болон телевизийн хөтөлбөр бэлтгэх, нэвтрүүлэх;• хүн амын эрүүл мэндэд аюул учруулж буй өвчтэй хүмүүсийн эмчилгээ;• онц аюултай өвчин туссан амьтадын эмчилгээ;• БНБУ-ын иргэд, гадаадын иргэд, харьяалалгүй иргэд болон БНБУ-д түр хугацаагаар суугаа иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой үйл ажиллагаа. <p>3ЗТБ-д татвар төлөгчөөр бүртгэгдсэн, тус бусад тэргүүлэх чиглэлийн үйл ажиллагаа явуулах төлөвлөгөөтэй байгаа дотоод, гадаадын хуулийн этгээд 3ЗТБ-д аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэгч буюу оролцогч байна.</p>
Беларусь	<p>СнЗ, Төрийн Хяналтын Комисс, бүс нутгийн /Минск хот/ гүйцэтгэх хороо 3ЗЧБ-ийн үйл ажиллагаа болон түүний үр ашгийн ерөнхий хяналтыг хэрэгжүүлнэ. (10.)</p> <p>3ЗЧБ-ийн захиргаа нь СнЗ-ийн институт хэлбэрээр байгуулсан БНУ-ын хуулийн этгээд юм. 3ЗЧБ-ийн захиргаа нь хуулийн дагуу СнЗ-ийн баталсан тогтоомжийн дагуу үйл ажиллагаа явуулах; СнЗ-д үйл ажиллагаагаа тайлагнах зэрэг үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ. 3ЗЧБ-ийн захиргааны ажилчид болон даргын цалингийн түвшинг Сайд нарын Зөвлөл тодорхойлно. (15.)</p>	
Казахстан	<p>3ЗТБ-ийн удирдах компани нь Эдийн засгийн тусгай бүсийн тухай хуулийн дагуу бүсийн үйл ажиллагааг хангахын тулд байгуулагдсан хуулийн этгээд юм. Удирдах компанийг Казахстаны 3Г, орон нутгийн</p>	

	<p>засаг захиргаа болон дотоод, гадаадын хуулийн этгээд байгуулж болно.</p> <p>ЭЗТБ-ийг төрийн байгууллагын саналаар байгуулж байгаа тохиолдолд удирдах компанийн саналын 50-аас багагүй хувийг, хувийн хөрнөгө оруулагчийн саналаар байгуулж байгаа тохиолдолд саналын 26-аас багагүй хувийг төр эзэмшинэ.</p> <p>Үйл ажиллагааны хэрэгжилтийн гэрээний биелэлтийн хяналтыг ЭЗТБ-ийн захиргааны тайланд үндэслэж эрх бүхий байгууллага хэрэгжүүлнэ.</p>	<p>ЭЗТБ-д оролцогчид дараах эрхтэй:</p> <ul style="list-style-type: none">• оролцогчид зориулсан хууль тогтоомжоор тогтоосон татварын болон бусад хөнөгөлтүүдийг эдэлж, эрхээ хамгаалуулах,• газар авч, тэргүүлэх чиглэлийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхэд зориулагдсан дэд бүтцийн объект барих,• тэргүүлэх чиглэлийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх явцад туслах үйл ажиллагаа эрхлэгчдийг татан оролцуулах,• бусад эрх. <p>ЭЗТБ-д аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэгч букуу оролцогчид дараах үүрэгтэй:</p> <ul style="list-style-type: none">• үйл ажиллагааны жилийн тайланг ЭЗТБ-ийн удирдах компанид өгөх,• хууль тогтоомж болон гэрээнд заасан үүргээ биелүүлэх.
--	--	---

МОНГОЛ УЛС, БНХАУ ХООРОНДЫН ЧӨЛӨӨТ ХУДАЛДААНЫ ХЭЛЭЛЦЭЭРИЙГ ТОДОРХОЙ БАРААГААР БАЙГУУЛАХ БОЛОМЖ

*Р.Хатанбаатар, Н.Золтуяа /ЭЗХЯ/,
Н.Отгонсайхан /МУИС, БС/, И.Болд /УХААЯ/,
Б.Алтанцэцэг /УХААЯ/, Л.Ганхуяг /ГЕГ/,
Ч.Онончимэг, Д.Халиун, Ц.Элбэгзаяа*

АГУУЛГА

1. Ерөнхий зүйл
2. БНХАУ-ын бусад улстай ЧХХ байгуулсан туршлага
3. БНХАУ-тай чөлөөт худалдааны хэлэлцээр байгуулах барааны талаарх судалгаа
 - 3.1 Хоёр орны хоорондын худалдаа
 - 3.2 Нүүрс, химийн бүтээгдэхүүн (синтетик газ)
 - 3.3 Төмөр болон ган
 - 3.4 Хонины мах
 - 3.5 Бусад
4. Дүгнэлт, санал

Ашигласан материал

1. ЕРӨНХИЙ ЗҮЙЛ

Орчин үед чөлөөт худалдааны хэлэлцээр (ЧХХ) нь олон талт худалдааны тогтолцооны дараа орох худалдааны бодлогын гол арга хэрэгсэл болж, 2000 оноос ийм хэлэлцээрийг эрчимтэй байгуулж эхэлсэн. Дэлхийн хэмжээнд 500 орчим байгуулагдаад байна. Харин Монгол Улс Дэлхийн худалдааны байгууллагын гишүүн орнуудаас чөлөөт худалдааны хэлэлцээр огт байгуулаагүй цорын ганц улс юм. 2010 оноос түнш орнуудтай ЧХХ байгуулахад анхаарч, Ази, Номхон далайн худалдааны хэлэлцээрт нэгдэх, Япон Улстай Эдийн засгийн түншлэлийн хэлэлцээр байгуулах хэлэлцээг эхлүүлж үндсэнд нь дуусгаад байна.

Түнш орнуудтай ЧХХ байгуулах асуудлаар цөөнгүй судалгаа хийгдсэн. Үүний дотор БНХАУ-тай ийм хэлэлцээр байгуулах асуудал хамрагдсан.³⁵ Өмнө нь хийгдсэн судалгаагаар БНХАУ-тай ЧХХ байгуулахад болгоомжтой хандах талаар санал, дүгнэлт гаргасан байдаг.

БНХАУ нь эдийн засгийн хэмжээгээр дэлхийд нэгдүгээрт ордог, хамгийн хурдацтай өсөж буй гол эдийн засаг, сүүлийн 30 жилийн дундаж өсөлт нь 10 хувиас дээш, хамгийн том экспортлогч, 2 дахь том импортлогч улс болоод байна. БНХАУ манай худалдааны 52 хувь (2013), гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтын 26 хувь (2013)-ийг эзэлдэг гол түнш.

Олон улсын худалдааны хөгжлийн чиг хандлага, манай улсын экспортын барааны нэр төрлийг олшруулах, зах зээлийг тэлэх шаардлага, БНХАУ-ын хөгжил, зах зээл болон манай улсын хэрэгцээг харгалзан Монгол Улс БНХАУ-тай ЧХХ байгуулах асуудлыг нарийвчлан, цөөн нэр төрлийн бараагаар хэлэлцээр байгуулах боломжит хувилбарыг судлах нь чухал юм.

³⁵"Худалдааны гол түнш орнуудтай ЧХХ байгуулах боломж болон эрсдэл", 2012 (захиалагч ҮХШХ, гүйцэтгэгч МУИС); "Монгол Улс, БНХАУ хоорондын ЧХХ-ийн төслийн үндэслэл", 2013 (захиалагч ГХЯ, гүйцэтгэгч ШУА); "БНХАУ, ОХУ-тай ЧХХ байгуулах боломж, ач холбогдол", 2014 (захиалагч ЭЗХЯ, гүйцэтгэгч ОУСХ).

Энэхүү ажлын гол зорилго нь БНХАУ-тай чөлөөт худалдааны хэлэлцээрийг цөөн нэр төрлийн бараагаар байгуулах боломжтой эсэхийг судлахад оршино. Эдгээр бараанд захиалгын дагуу нүүрс, синтетик газ, төмөр болон ган, тэдгээрээр хийсэн зүйлс, хонины махыг оруулсан болно.

Дээрх зорилгын хүрээнд БНХАУ-ын бусад улстай ЧХХ байгуулж байгаа туршлагад үндэслэн эдгээр бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, хэрэглээ, экспорт, тарифын болон тарифын бүс зохицуулалт зэргийг онцлон судлана.

2. БНХАУ-ЫН БУСАД УЛСТАЙ ЧХХ БАЙГУУЛСАН ТУРШЛАГА

Сүүлийн жилүүдэд улс орнууд олон улсын (ДХБ), бүс нутгийн хэмжээнд болон хоёр талын худалдааны хэлэлцээрүүдийг олноор байгуулж байна. Худалдааны саад хоригийг багасган илүү нээлттэй, чөлөөтэй болгох зорилгоор чөлөөт худалдааны хэлэлцээр (ЧХХ) байгуулдаг бөгөөд ЧХХ-ийн зарчим нь “хоорондын худалдааны дийлэнхийг”³⁶ чөлөөлөх юм. Энэхүү шаардлагын дагуу олон улсын туршлагад хоёр орны хоорондын худалдааны 90 орчим хувьд хамаарах барааны тарифыг 10 жилийн туршид бууруулж, улмаар тэглэх зарчмыг баримталж байна. Монгол Улсын Япон улстай байгуулж байгаа Эдийн засгийн түншлэлийн хэлэлцээрт мөн адил зарчим үйлчилж байна. Гэсэн хэдий ч хөгжиж байгаа орнуудын онцгой хэрэгцээ шаардлага, хөгжлийн түвшинг харгалзан тэдгээрийн хоорондын ЧХХ-ийг Enabling clause буюу хөнгөлөлттэй нөхцлөөр байгуулах боломжийг олгодог.³⁷

ЧХХ-ийг худалдаа, эдийн засгаас гадна улс төр, гадаад бодлогын зорилгоор, эсвэл эдгээрийг хослуулан байгуулдаг. Тухайлбал, Тайвань өөрийн улс төрийн түншүүд болох Никарагуа, Гватемала зэрэг улстай ЧХХ байгуулсан нь илүү улс төрийн агуулгатай. Зарим улс ЧХХ-ийг туршлага хуримтлуулах зорилгоор ч хийдэг. Сингапур Шинэ Зеланд улстай, БНСУ Чили улстай, Монгол Улс Япон улстай байгуулж буй хэлэлцээрийг дурдаж болно.

Дээрхийн хүрээнд болон энэхүү ажлын зорилгоор БНХАУ-ын байгуулж буй ЧХХ-үүд, тэдгээрийн шинж чанар, онцлогийг авч үзье.

БНХАУ-ын хувьд ЧХХ-ийг ДХБ-д нэгдэж орсноос хойш буюу 2001 оноос эхлэн байгуулсан. Өнөөгийн байдлаар 12 улстай ЧХХ-ийг байгуулан хэрэгжүүлж байна. Үүнд: Хонгконг, Макао, АСЕАН, Чили, Пакистан, Шинэ Зеланд, Сингапур, Перу, Коста Рика, Исланд, Швейцар болон Австрали. Норвеги, БНСУ, Шри Ланка, Персийн булангийн орнуудтай хоёр талын хэлэлцээр байгуулж, Япон, БНСУ-тай 3 талт хэлэлцээр байгуулах шатанд байна.

БНХАУ-ын бусад улстай байгуулсан болон байгуулах шатанд байгаа хэлэлцээрүүдийг 4 хэсэгт хувааж болно: (i) Хятадын үйлдвэрлэлийн сүлжээг бэхжүүлэх (Хонгконг, Макао); (ii) хөрш зэргэлдээ орнуудтай дипломат харилцаанд ач холбогдол өгөх, мөн эдийн засгийн зорилгоор (АСЕАН, Энэтхэг, Япон, БНСУ зэрэг); (iii) байгалийн нөөц ихтэй улс орнуудтай түүхий эдийн хангамжийг бэхжүүлэх (Бразил, Булангийн орнууд, Өмнөд Африкийн гаалийн холбоо зэрэг); (iv) Австрали, Шинэ Зеланд зэрэг жижгэвтэр боловч байгалийн нөөц ихтэй орнуудтай хэлэлцээр байгуулах саналыг Хятад Улс хүлээж авсан байна.³⁸

³⁶ДХБ-ын Тариф, худалдааны ерөнхий хэлэлцээрийн 24 дүгээр зүйл. Энэхүү зүйлийн тайлбар байхгүй боловч олон улсын туршлагад мөрдөж байгаа практик тогтоод байна.

³⁷Тариф, худалдааны ерөнхий хэлэлцээрийн гишүүн орнуудын 1979 оны 11 дүгээр сарын 28-ны өдрийн шийдвэр. 2008 онд ДХБ-ын хийсэн судалгаагаар энэхүү нөхцлийг ашиглан байгуулсан хэлэлцээр 30 орчим байсан байна: Энэтхэг-Бутан, Энэтхэг-Малайз, Египет-Турк, АСЕАН-БНХАУ, АПТА (Ази, Номхон далайн худалдааны хэлэлцээр), АПТА-БНХАУ зэрэг. www.wto.org

³⁸John Ravenhill, Yang Jiang “China's Move to Preferential Trading: An Extension of Chinese Network Power?”, www.dur.ac.uk

Дээрх хэлэлцээрүүдээс үзэхэд БНХАУ-ын ЧХХ байгуулах туршлага АНУ, Европын Холбооны туршлагаас ялгаатай, тогтсон загвар байхгүй. Ийм хэлэлцээр байгуулахад илүү прагматик байдлаар ханддаг гэж үзэж болно. Тухайлбал, зарим ЧХХ-ийг зөвхөн барааны худалдаагаар хийсэн бол зарим нь үйлчилгээний худалдаа, хөрөнгө оруулалтыг мөн хамруулсан байна. АСЕАН, Пакистан, Чили Улстай ЧХХ-ийг эхлээд дан бараагаар хийж, үйлчилгээний худалдаа, хөрөнгө оруулалтыг хожим нэмсэн. Түүнчлэн, АСЕАН-ы орнуудтай байгуулсан ЧХХ-ийг нарийвчилсан бус, ерөнхий байдлаар, мөн АСЕАН, Пакистантай “тэгш бус” (asymmetric) зарчмаар хэлэлцээр байгуулсан. Өөрөөр хэлбэл, тариф бууруулах болон бусад үүрэг амлалтын хувьд ижил түвшинд бус, харин ялгаатай түвшинд авсан байна.

Хятад улс Азийн бүс нутгийн улс орнуудтай ЧХХ байгуулахыг илүүтэй зорьж байгаа нь Япон Улсын энэ бүс дэх нөлөөтэй өрсөлдөх, түүнчлэн, олон улсын тавцанд хөгжиж байгаа орнуудын тэргүүлэгч болохтой холбоотой.³⁹

БНХАУ-ын ЧХХ байгуулах эдийн засгийн зорилгод худалдааны түнш орнуудаар зах зээлийн эдийн засагтай улс гэж хүлээн зөвшөөрүүлэх, түүхий эдийн хангамжийг бэхжүүлэн сайжруулах, Хятадын компаниудын үйл ажиллагаанд илүү хөнгөлөлттэй нөхцөл авах зэрэг орж байна. Харин Хятадын экспортын бүтээгдэхүүнд шинэ зах зээл нээх, зах зээлийг тэлэх нь ЧХХ байгуулах гол зорилго биш гэж судалгаанд дурджээ.⁴⁰

Үйлчилгээний худалдааны хувьд БНХАУ-ын үйлчилгээний салбарын хөгжил бусад хөгжингүй улстай өрсөлдөх түвшинд хүрч чадаагүй байгаа тул ЧХХ байгуулахад үйлчилгээний худалдаанд болгоомжтой ханддаг. Тухайлбал, зарим ЧХХ-т үйлчилгээний худалдааны хэлэлцээрийг сүүлд нэмж байгуулсан байдаг. Тухайлбал, Чили, Пакистан, АСЕАН-ы орнуудтай байгуулсан ЧХХ-ийг нэрлэж болно. Хятад улс ЧХХ-ийг үе шаттай байгуулах хандлагатай нь харагдаж байна.

Түүнчлэн, ДХБ-ын гишүүн орнуудын дунд хэсэгчилсэн хэлэлцээр байгуулсан туршлага ч байна. Тухайлбал, АСЕАН-БНХАУ, САПТА буюу Өмнөд Азийн Худалдааны хөнгөлөлттэй хэлэлцээр, Лаос-Тайланд, СПАРТЕКА буюу Өмнөд Номхон далайн бүс нутгийн худалдаа, эдийн засгийн хамтын ажиллагааны хэлэлцээр зэрэг орж байна.

Дээрхээс дүгнэхэд, Монгол Улс БНХАУ-тай хэсэгчилсэн (дан бараагаар), эсвэл хөнгөлөлттэй нөхцлөөр цөөн бараагаар ЧХХ байгуулах боломжтой. Ийм хэлэлцээр байгуулах боломжийг эхлээд БНХАУ-аар зөвшөөрүүлэх нь эхний ээлжинд авах арга хэмжээ юм. Энэхүү судалгаанд нүүрс, нүүрсний хий (синтетик газ), төмөр болон ган, хонины махыг онцлон судлав.

3. БНХАУ-ТАЙ ЧӨЛӨӨТ ХУДАЛДААНЫ ХЭЛЭЛЦЭЭР БАЙГУУЛАХ БАРААНЫ ТАЛААРХ СУДАЛГАА

3.1. Хоёр орны хоорондын худалдаа

Дээр дурдсан тодорхой бараа судлахаас өмнө Монгол Улс, БНХАУ-ын хоорондын худалдааг авч үзье.

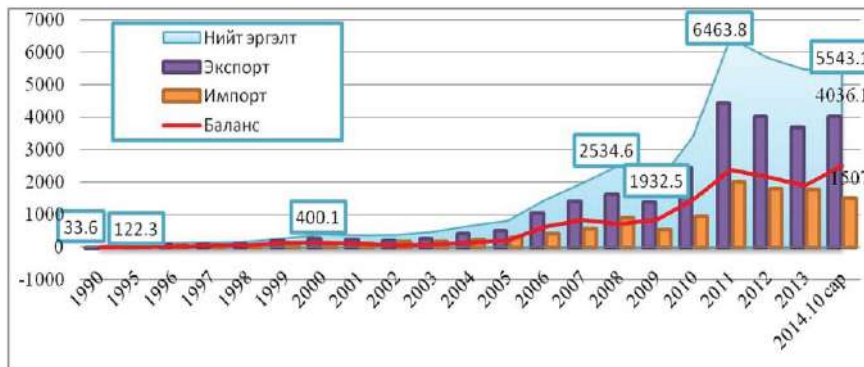
Монгол Улсаас БНХАУ-тай хийж байсан худалдаа 1990 онд 34 сая ам.доллар, үүнээс экспорт 11.3 сая ам.доллар, импорт 22.3 сая ам.доллар, худалдааны алдагдал 11 сая ам.доллар байсан. 2013 оны байдлаар Монгол Улсын худалдааны нийт эргэлтэд Хятад

³⁹Мөн тэнд.

⁴⁰Мөн тэнд.

улс 52.1 хувь (5.5 тэрбум ам.доллар), экспортод 86.8 хувь (3.7 тэрбум ам.доллар), импортод 28.7 хувь (1.8 тэрбум ам.доллар)-ийг эзэлжээ. Хоёр орны хоорондын худалдааны оргил үе 2011 онд байсан бөгөөд нийт 6.5 тэрбум ам.долларт хүрчээ (Зураг 1).

Зураг 1. Монгол Улсын БНХАУ-тай хийж буй худалдаа, сая ам.долл. (1990-2014.10)

2014 оны эхний 10 сарын байдлаар нийт худалдаа 5.5 тэрбум ам.доллар болж, өмнөх оны мөн үетэй харьцуулбал 23 хувиар өссөн. Мөн үед экспорт 4.0 тэрбум ам.доллар болж 35 хувиар өссөн, импорт 1.5 тэрбум ам.доллар болж, 1 хувиар өссөн. Худалдааны эргэлт нэмэгдэхэд экспортын өсөлт нөлөөлөв.

Монгол Улсаас БНХАУ-д экспортолж буй барааны бүтцийг авч үзвэл дараах байдалтай байна.

Хүснэгт 1. Монгол Улсаас БНХАУ-д хийсэн экспортын барааны бүтэц
(сүүлийн 3 жил, хувиар)

HS code	Бүлгийн нэр	БНХАУ-д хийсэн нийт экспортод тухайн барааны эзлэх хувийн жин			Монгол Улсын нийт экспортод тухайн барааны эзлэх хувийн жин			БНХАУ-ын тухайн барааны импортод Монгол Улсын экспортын эзлэх хувийн жин			БНХАУ-ын нийт импортод тухайн барааны эзлэх хувийн жин		
		2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
27	Эрдэс түлш, нефть ба тэдгээрийн бүтээгдэхүүн	49.8	53.9	47.5	43.5	48.6	38.7	0.7	0.7	0.5	15.8	17.2	16.1
26	Хүдэр, баяжмал	47	42.3	47.9	41.1	38.4	41.3	1.2	1.2	1.1	8.6	7.4	7.6
25	Давс; хүхэр; шороон эрдэс, чулуу; шаварлаг эрдэс	0.3	0.4	0.6	2.4	2.2	2	0.2	0.3	0.3	0.3	0.3	0.4
Нийт, %		97.1	96.6	96	87	89.2	82	2.1	2.2	1.9	24.7	24.9	24.1
51	Ноос, мал, амьтны нарийн буюу бүдүүн үс, ноос, хялгас	1.7	2.4	2.9	2.7	3.1	6	1.7	2.6	2.7	0.2	0.2	0.2

41	Арьс, ширэн түүхий эд (ангийн үснээс бусад), боловсруулсан арьс, шир	0.4	0.4	0.5	0.5	0.4	0.8	0.2	0.2	0.2	0.4	0.4	0.4
Нийт, %		2.1	2.8	3.4	3.2	3.5	6.8	1.9	2.8	2.9	0.6	0.6	0.6
Бүгд, %		99.2	99.4	99.4	90.2	92.7	88.8	4	5.0	4.8	25.3	25.5	24.7

Дээрх хүснэгтээс үзэхэд, Монгол Улсаас БНХАУ-д хийсэн экспортын барааны бүтэц маш хязгаарлагдмал, эрдэс (96%) болон малын гаралтай ноос, ноолуур, арьс шир (3%) гэсэн нэмүү өртөг шингээгүй түүхий эд нийт экспортын 99 хувийг бүрдүүлж байна.

Монгол Улсын нийт экспортын 80-90 орчим хувь, БНХАУ-д хийж буй экспортын 97 орчим хувийг зөвхөн эрдэс бүтээгдэхүүн эзэлж байхад БНХАУ-ын тухайн барааны нийт импортод Монгол Улсын экспортын эзлэх хувь дөнгөж 2 хувийг эзэлж байгаа нь манай улсын хамаарал маш өндөр, харин хятадын тал манай экспортоос хамаарал султай байгааг харуулж байна. Эрдэс бүтээгдэхүүн нь БНХАУ-ын нийт импортод 24 орчим хувийг эзэлдэг аж.

Хоёр орны хоорондын худалдаа, манай экспортод голлох бараа болон цаашид өөрсдийн нөөцөд тулгуурлан экспортлох боломжтой гэж үзэж нүүрс, нүүрсний хий, төмөр болон ган, хонины мах зэрэг бараанд доорх судалгааг хийв. Эдгээр бараагаар ЧХХ байгуулах нөхцөлийг илүүтэй судлах нь зүйтэй гэж үзэв.

3.2 Нүүрс, нүүрсний хий (синтетик газ)

Нүүрс

Монгол Улс нүүрсний нөөцөөр дэлхийн эхний 15 орны тоонд багтдаг бөгөөд геологийн таамаг нөөц 175,5 тэрбум тонн, нарийвчилсан хайгуулын үр дүнгээр тогтоосон нь 26,5 тэрбум тонн байна.⁴¹ Энэ их нөөцийг үр ашигтай ашиглахад шинэ технологи нэвтрүүлэх, хөрөнгө оруулалт татах, эдийн засгийн эргэлтэд оруулах, коксжих болон чулуун нүүрсийг баяжуулах, коксжуулан экспортлох бодлого барьж байна.

2014 оны эхний улирлын байдлаар нүүрсний олборлолт өмнөх оны мөн үетэй харьцуулбал 25 хувиар буурч 4.5 сая тонн болсон⁴². Энэ нь манай нүүрсний экспорт багассантай холбоотой.

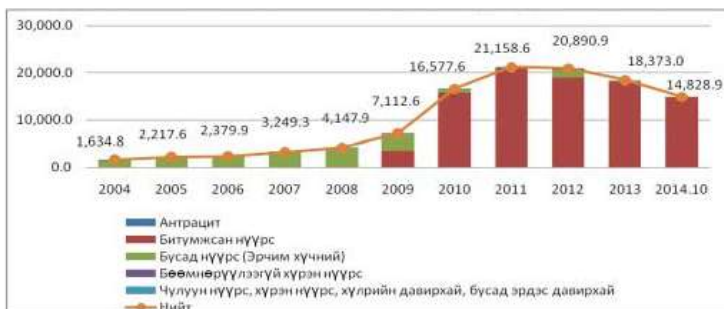
Экспорт

Монгол Улсын хувьд нүүрс нь эрчим хүчний эх үүсвэр төдийгүй манай улсын экспортын гол нэрийн бүтээгдэхүүн болсон. 2004 онд 1.6 сая тонн экспортолж байсан бол 2011 он буюу оргил үедээ 21.3 сая, 2012 онд 20.9 сая, 2013 онд 18.4 сая, 2014 оны эхний 10 сарын байдлаар 14.8 сая тонн (төлөвлөснөөр 31.4 сая тонн) болжээ.

2010 оноос хойш БНХАУ-д гаргаж байгаа нийт экспортын 40 орчим хувийг нүүрс дангаараа эзэлж байсан бол 2014 оны эхний 10 сарын байдлаар 17 хувь болж огцом буурсан. Монгол Улсаас БНХАУ-д чулуун нүүрс (антрацит, коксжих, эрчим хүчний), хүрэн нүүрсийг экспортолдог (Зураг 2).

⁴¹Ашигт малтмалын газар.

⁴²2013 оны эхний улиралд 6 сая тонн байсан.

Зураг 2. Монгол Улсаас БНХАУ-д экспортолж буй нүүрс, мянган тонн

Тайлбар: 2009 оноос өмнө нүүрсийг ангилдаггүй байсан бөгөөд экспортод гарч байсан бүх нүүрсийг нэг ангиллаар бүртгэж байсан.

Нийт нүүрсний экспорт 2011 оноос хойш буурсан үзүүлэлттэй байна. Коксжих нүүрсний экспорт 2013 онд 7.7 сая тонн буюу 377 сая ам.доллар болсон. 2013 оны байдлаар БНХАУ-д гаргаж байгаа коксжих нүүрсний экспорт нийт нүүрсний экспортод 34 хувийг эзэлжээ. 2014 оны эхний 10 сарын байдлаар нийт нүүрсний экспорт 14.8 сая тонн, үүнээс коксжих нүүрс 5.0 сая тонн болов.⁴³ Монгол Улсын Ерөнхий сайдын 2013 онд БНХАУ-д хийсэн албан ёсны айлчлалаар ирэх 20 жилд 1 тэрбум тонн нүүрс нийлүүлэх талаар санамж бичиг байгуулсан.

Хэрэгцээ

Олон улсын эрчим хүчний агентлаг (ОУЭХА, IEA)-ийн мэдээллээр сүүлийн 10 гаруй жилд нүүрсний үйлдвэрлэл жигд өсч байна. 2013 оны байдлаар дэлхийн нүүрсний үйлдвэрлэл 7.8 тэрбум тоннд хүрч өмнөх оноос 0.4 хувиар өссөн. 2000 оноос БНХАУ нүүрсний үйлдвэрлэлээрээ тэргүүлж, 2013 оны байдлаар 3.56 тэрбум тонн (эрчим хүчний нүүрс-3.0, коксжих нүүрс-0.5) болжээ. Монгол Улс 2013 онд 20 орчим сая тонн коксжих нүүрс үйлдвэрлэж, дэлхийд 7 дугаар байранд орсон.⁴⁴

БНХАУ дэлхийн эрчим хүчний хамгийн том хэрэглэгч бөгөөд нүүрсний хэрэгцээ жилээс жилд өсч, 2013 онд нийт эрчим хүчний хэрэглээний 81 хувийг нүүрсээр хангажээ.⁴⁵ Түүнчлэн нүүрсний импортоор дэлхийд нэгдүгээрт ордог.

БНХАУ 2013 онд 267.5 сая тонн нүүрс импортлосноос Австрали 33 хувь, Индонези 25 хувь, ОХУ 10 хувь, Монгол Улс 6 хувийг нийлүүлжээ.⁴⁶ Коксжих нүүрсний импортын хувьд, 75.4 сая тонн байсан ба Австралид 40 хувь, Монгол Улсад 20.4 хувь оногдож байна.

ОУЭХА-ийн тооцоогоор 5 жилийн хугацаанд дэлхийн нүүрсний хэрэгцээ жилд дундажаар 2.3 хувиар өсч, Хятадын хэрэгцээ дэлхийн хэрэгцээний 60 орчим хувьд хүрнэ гэж тооцоолжээ.⁴⁷

БНХАУ-ын аж үйлдвэрийн салбарын хөгжлийн хурд, зах зээлийн багтаамжийг харгалзахад манай улсын хувьд ойрын 10 жилийн хугацаанд БНХАУ-д экспортолж байгаа хэмжээг нэмэгдүүлэх боломжтой гэж үзэж байна.

⁴³Статистикийн мэдээллээр 2013 оноос өмнө коксжих нүүрсийг тусад нь ангилдаггүй байсан тул дүн шинжилгээ хийхэд хүндрэлтэй байна.

⁴⁴Дэлхийн нүүрсний ассоциаци. www.worldcoal.org

⁴⁵www.worldcoal.org

⁴⁶Олон улсын худалдааны төв. www.intracen.org

⁴⁷www.worldcoal.org

Тариф болон тарифын бус саад

Манай улсаас өнөөдөр БНХАУ-д гарч байгаа болон ирээдүйд гарах боломжтой барааны импортын тарифыг судалж үзвэл, БНХАУ-ын нүүрсний импортын гаалийн тариф 2014 оны 10 сарын 15-ны байдлаар 0-8 хувьтай байна. Монгол Улсаас экспортолж буй бүх төрлийн нүүрсэнд ногдуулж буй тариф “0” хувьтай байгаа боловч 2015 оны 1 дүгээр сарын 1-ээс тарифыг нэмэгдүүлж чулуун нүүрсэнд 3 хувь, коксжих нүүрсэнд 3-6 хувь байна. Харин бусад нүүрсний /эрчим хүчний/ тарифыг 6 хувь болгож нэмэгдүүлэх шийдвэр гаргасан. Тэгэхээр БНХАУ-тай ЧХХ байгуулсан тохиолдолд эдгээр бүтээгдэхүүн Монгол Улсын сонирхлын бүлгийн бараа байна. (Гаалийн тарифын дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралт 1.1-ээс үзнэ үү). Нүүрс болон бусад эрдэс бүтээгдэхүүнд БНХАУ 17 хувийн НӨАТ ногдуулдаг.

БНХАУ-ын байгуулсан ЧХХ-ээс АСЕАН, Чили, Шинэ-Зеланд, Сингапур, Перу, Коста-Рика, Исланд, Австрали Улстай байгуулсан хэлэлцээрт нүүрсний гаалийн тарифыг тэглэсэн. Иймд Монгол Улс БНХАУ-тай ЧХХ байгуулсан тохиолдолд нүүрсний гаалийн тарифыг тэглүүлэх боломжтой нь харагдаж байна.

Нөгөөтэйгүүр, БНХАУ 2014 оны нэгдүгээр сарын 1-нээс “Арилжаанд зориулагдсан нүүрсний чанарын хяналтын талаар мөрдөх түр журам”-ыг мөрдөж эхэлсэн. Уг журмын шаардлагад нийцээгүй нүүрсний импорт, борлуулалт, холын зайн тээврийг хоригложээ. Тухайлбал, 600 км-ээс дээш зайд тээвэрлэх нүүрсэнд тодорхой хязгаарлалтуудыг тогтоосон.⁴⁸ Бусад төрлийн нүүрсэнд үнслэг 30 хувиас, хүхрийн агууламж 2 хувиас бага, илчлэг нь 4300 ккал/кг-аас дээш байх ёстой. Энэ хязгаарлалт Монголын нүүрсний экспортод хэрхэн нөлөөлөх нь БНХАУ-ын нүүрсний дотоод хэрэглээний өсөлт, бууралтаас шалтгаална.

Нүүрс-химийн бүтээгдэхүүн

БНХАУ-ын 21-р зууны эрчим хүчний бодлого нүүрсийг шингэрүүлэх, хий болгон хувиргахад чиглэж байна.⁴⁹ БНХАУ нь нутгийн баруун хэсгээр эрчим хүчний томоохон 14 төвөөс бүрдсэн кластерийг байгуулж, эдгээр үйлдвэрийг нүүрс боловсруулан синтетик газ, хий, химийн бүтээгдэхүүн, бордоо зэргийг үйлдвэрлэх зорилготой юм байна. Энэ нь эдийн засгийн ач холбогдолтойгоос гадна геополитикийн бодлоготой холбоотой.

Нүүрснээс гаралтай органик нэгдлүүдээс их хэмжээгээр үйлдвэрлэгддэг хэсгийг олейфинууд (этилен, пропилен, бутadiен), ароматикүүд (бензол, толуол, ксилен), метанол гэж ерөнхийд нь ангилдаг. Дэлхийн зах зээлд яг хичнээн төрлийн химийн бүтээгдэхүүн байгаа нь тодорхойгүй боловч 700 орчим шинэ бүтээгдэхүүнийг нийлүүлдэг бөгөөд зөвхөн Европын Холбооны зах зээл дээр 140 мянга гаруй бүтээгдэхүүн, урвалж зарагддаг гэсэн мэдээ байдаг. 1970 оны үед 171 тэрбум ам.долларын химийн бүтээгдэхүүн арилжаалагдаж байсан бол 2010 оны байдлаар энэ үзүүлэлт 4,12 их наяд ам.доллар болж өссөн байна. Энэ нь химийн бүтээгдэхүүний хэрэгцээ маш их байгааг харуулж байна.

Хятадын химийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл 2015 он хүртэл жил тутам 10 хувиар өснө гэж Америкийн химийн зөвлөл тооцсон байна. Түүнчлэн, дэлхийн аж үйлдвэрлэлд полимер композит материал, нийлэг каучук, поликарбонат болон полиуретан, понипенилен сульфид зэрэг шинэ материалууд шаардагдана.

⁴⁸Нүүрсэнд агуулагдах мөнгөн ус 0.6 мкг/г, хүнцэл 80 мкг/г, фтор 200 мкг/г, фосфор 0.15 хувиас, хлор 0.3 хувиас бага, хүрэн нүүрсний үнслэг 20 хувиас бага, хүхрийн агууламж 1 хувиас бага, илчлэг нь 3946 ккал/кг-аас дээш

⁴⁹www.fortune.com

Дээрхээс үзэхэд, Монгол Улс ойрын ирээдүйд өмнөд зах зээлийн хэрэгцээ, хэрэглээг харгалзан нүүрс-химийн салбарыг хөгжүүлж, экспортлох боломжтой юм.⁵⁰ Нүүрс хийжүүлэх үйлдвэр байгуулах чиглэлээр Засгийн газраас тодорхой ажлууд хийгдсэн. Тухайлбал, нүүрснээс шингэн түлш гарган авах технологийн тоног төхөөрөмж, сэлбэг болон тусгай зориулалтын барилгын материалыг гаалийн албан татвараас 2018 оныг дуустал чөлөөлсөн (УИХ-ын 2013 оны тогтоол), мөн төслийн урьдчилсан ТЭЗҮ-г боловсруулаад байна.⁵¹ Нүүрс хийжүүлэх үйлдвэр ашиглалтад орсноор 50 жилийн туршид жилд 15 тэрбум шоометр буюу 5 тэрбум ам.долларын үнэ бүхий нийлэг хийг БНХАУ-д экспортлох ба дотоодын хэрэгцээнд 1 тэрбум шоометр байгалийн хий нийлүүлэх боломжтой болно.⁵²

Түүнчлэн Монгол Улсад коксжих нүүрсийг ашиглан металлургийн кокс үйлдвэрлэж, БНХАУ-д нийлүүлэх боломж байгаа тул үйлдвэр байгуулах ТЭЗҮ-г боловсруулсан. Үйлдвэрийн хүчин чадлыг жилд 2.2 сая тонн металлургийн кокс, дайвар бүтээгдэхүүн (хий, давирхай, түүхий бензол, аммоны сульфат, хүхрийн хүчил) гаргана гэж тооцоолжээ.⁵³

Нүүрсний үйлдвэрлэлээс дагалдан гарах Органик химийн нэгдлийн бүлгийн (БТКУС 28) импортын гаалийн тариф 1-14 хувьтай байна.⁵⁴ Энэ бүлгийн барааны 80 орчим хувьд хамаарах барааны гаалийн тариф 5-14 хувьтай байгаа бөгөөд цаашид нэмэгдэхгүй. Харин үлдсэн 5-аас доош тарифтай бараа бүтээгдэхүүний тариф 2-14 хувь хүртэл өсөх боломжтой (Гаалийн тарифын дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралт 1.2-оос үзнэ үү). Эдгээр барааны гаалийн тарифыг АСЕАН, Чили, Шинэ-Зеланд, Сингапур, Коста-Рика болон Исландтай хийсэн хэлэлцээрт “тэглэсэн”. Монгол Улс БНХАУ-тай ЧХХ байгуулсан тохиолдолд нүүрсний үйлдвэрлэлээс гарган экспортлох боломж бүхий органик химийн нэгдлүүдийг тодорхой болгож, эдгээр барааны гаалийн тарифыг чөлөөлөх хүсэлт тавих нь зүйтэй.

Монголд нэмүү өртөг шингэсэн нүүрсний бүтээгдэхүүнүүдийг ирээдүйд дотооддоо үйлдвэрлэсний дараа БНХАУ-тай химийн болон түүнтэй холбоотой үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн, бараагаар ЧХХ байгуулах нь өнөөгийн нөхцөлд нийцнэ гэж үзэж байгаа хүмүүс байгаа хэдий ч БНХАУ-д нийлүүлэх зах зээлийг нээж өгсөн нөхцөлд бусад орноос (тухайлбал Япон улс) хөрөнгө оруулалт татаж өмнөд хөршид гаргах асуудал мөн нээлттэй бөгөөд хэрэгжих боломжтой.

⁵⁰Жилд 400 мянган тн бензин, 17 мянган тонн шингэрүүлсэн шатдаг хий үйлдвэрлэх “Адуун чулууны хүрэн нүүрснээс шингэн түлш гарган авах” төсөл, “Багануур Энержи Корпорейшн” ХХК-ийн жилд 450 мянган тонн дизель, 100 мян. тонн хийн түлш үйлдвэрлэх “Нүүрс шингэрүүлэх” төсөл, 500 мян. тонн дизель үйлдвэрлэх “Бөөрөлжүүтийн талын хүрэн нүүрсний ордыг түшиглэн байгуулах эрчим хүч, нүүрс-химийн цогцолбор” төсөл судалгааны ажлыг хийж гүйцэтгээд байна.

⁵¹Монгол Улсын Ерөнхий Сайдын БНХАУ-д хийсэн албан ёсны айлчлалын үеэр Монгол Улсын Засгийн газар, БНХАУ-ын Синопек корпорацийн хооронд “Монгол Улсад нүүрснээс нийлэг хий үйлдвэрлэх, экспортлох төсөл хэрэгжүүлэх тухай” санамж бичгийг 2013 оны 10 дугаар сарын 23-ны өдөр Бээжин хотод байгуулсан. Тус санамж бичгийг хэрэгжүүлэх ажлын хүрээнд Монголын тал буюу Уул уурхайн яамны дэргэдэх Нүүрснээс нийлэг хий үйлдвэрлэх төслийн нэгж болон Синопек корпорац хамтран Нүүрс хийжүүлэх төслийн урьдчилсан-Техник Эдийн Засгийн Үндэслэл /ТЭЗҮ/-г боловсруулаад байна. ТЭЗҮ-ийн тайланд дурьдсанаар тус төслийн хүрээнд жилд тус бүр 8 тэрбум шоометр нийлэг хий үйлдвэрлэх 2 үйлдвэр, нүүрс хийжүүлэх үйлдвэрүүдээс Улаанбаатар хот болон БНХАУ-ын хил хүртэл нийт 1050 км урт хий дамжуулах хоолой, 400 км урт ус дамжуулах хоолой болон усан сан шинээр барих, Улаанбаатар хотын ус цэвэрлэх байгууламжийг шинэчлэх зэрэг бүтээн байгуулалтын ажлууд хийгдэхээр байна.

⁵²Ашигт малтмалын газар.

⁵³ТЭЗҮ-г “Сигнум индустриал” ХХКомпани БНХАУ-ын “МСС” компаниар хийлгэсэн бөгөөд төслөө цааш нь хөгжүүлэн ажиллаж байна.

⁵⁴Сорбитол (Д глюцитол 290544) хамгийн өндөр буюу 14 хувийн татвартай.

3.3 Төмөр болон ган

Үйлдвэрлэл, нөөц

Монгол Улсад төмрийн хүдрийн ордын 14 гол бүс нутаг байдаг бөгөөд хүдрийн нийт нөөц нь 11 тэрбум тонн юм. Үүнээс нөөц нь тогтоогдсон 33 орд байгаа ба баталгаат нөөц нь 660,8 сая тонн, таамаг нөөц нь нэг тэрбум тонн гэж тооцоологдсон байна. Монголын төмөр үйлдвэрлэгч нарын суурилагдсан хүчин чадал 122,6 мянган тонн/жил, ган туйвангийн жилийн хэрэглээ 260 орчим мянган тонн, дотоодын үйлдвэрлэгчид 2011 онд 71 мянган тонн ган туйван үйлдвэрлэж, 190 орчим мянган тонн ган туйван импортолсон. Дарханы төмөрлөгийн үйлдвэр 2011 онд 52,4 мянган тонн ган туйван үйлдвэрлэж хүчин чадлынхаа 50 гаруй хувийг ашигласан нь түүхий эдийн үнэ, хомсдолоос болсон гэж үздэг.⁵⁵ Монгол Улсын Засгийн газрын 2014 оны 2 дугаар сарын 28-ны өдрийн 69 дүгээр тогтоолоор төмөрлөгийн үйлдвэрийг 30 жилийн хугацаатайгаар концессийн гэрээгээр эзэмшүүлэх шийдвэр гарсан.

2012 онд Хөгжил, шинэтгэлийн хорооны захиалгаар хийлгэсэн “Монгол Улсад хар төмөрлөгийн цогцолбор барих техник эдийн засгийн урьдчилсан судалгаа”-нд Монгол Улсын ган, төмөр бүтээгдэхүүний эрэлт 2012 онд 612.6 мянган тонн байсан бол 2020 онд 1,3 сая тонн болж 2 дахин өсөх тооцоог судлаачид гаргажээ. Түүнчлэн манай улсаас БНХАУ-д жилд 1,7 сая тонн ган бүтээгдэхүүн (уртааш цувимал бүтээгдэхүүн 700 мянган тонн, хавтгай цувимал бүтээгдэхүүн 500 мянган тонн, цулдмай ширэм 500 мянган тонн) экспортлох боломжтой гэжээ.

Өсөн нэмэгдэж буй дотоодын хэрэгцээ болон экспортод чиглэсэн хар төмөрлөгийн үйлдвэрлэл бий болгоход Засгийн газар анхааран ажиллаж байна. Тухайлбал, Дархан-Сэлэнгийн бүс нутагт хар төмөрлөгийн цогцолбор байгуулах ТЭЗҮ-г Дэлхийн банктэй хамтран хийлгэж байна. Олон улсын ISO/EN стандартад нийцсэн шууд ангижруулсан төмөр, цутгамал ширэм, шингэн ширэм, төмөр бэлдэц, блюм, туйван, хөнгөн хэлбэрийн цувимал, хүнд хэлбэрийн цувимал (Н-хэлбэрийн цувимал, U-хэлбэрийн цувимал), төмөр замын рейс төмөр зэрэг бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх зорилт тавин ажиллаж байна.

Экспорт, хэрэгцээ

Монгол Улсын төмрийн хүдэр, баяжмалын экспорт 2004 онд 15 мянган тонн байсан бол 2010 оноос эрс өсч эхэлсэн. 2012 онд 6,4 сая тонн, 2013 онд 6,7 сая тонн, 2014 оны эхний 10 сард 5,0 сая тонныг тус тус экспортод гаргасан. Төмрийн хүдэр, баяжмалыг 100 хувь БНХАУ-д экспортолсон.⁵⁶

Хүснэгт 2. Төмрийн хүдэр баяжмалын экспорт, 2004-2014.10, мян.тонн

Он	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014.1
Нийт	15.11	177.79	312.47	240.35	1013.1	1598.12	3563.67	5802.02	6415.94	6724.47	4997.58
БНХАУ-д	15.08	177.79	259.16	240.35	1013.09	1598.12	3563.35	5802.02	6415.94	6724.47	4997.58

⁵⁵ҮХААЯ, Хүнд үйлдвэрийн бодлогын газар.

⁵⁶Төмрийн хүдэр болон хар төмөрлөгийн бүтээгдэхүүний голлох хэрэглэгч нь БНХАУ, Япон, Өмнөд Солонгос, АНУ, Европын Холбооны улсууд багтдаг.

БНХАУ 1998 онд төмрийн хүдрийн эрэлтийнхээ 28 хувийг импортоор хангаж байсан бол 2013 онд 69 орчим хувь болсон. 2015 онд БНХАУ-ын дотоодын хэрэгцээнд 670-750 сая тонн боловсруулаагүй ган шаардлагатай гэж “China Iron and Steel association” байгууллага таамаглал гаргажээ. БНХАУ-ын гангийн гол үйлдвэрүүд зүүн бүс дэх далайн эргийн дагуу төвлөрч байдаг.

Манай улстай хамгийн ойрхон оршдог Өвөр Монголд үйл ажиллагаа явуулдаг Baotou Steel Union үйлдвэрийн жилийн хүчин чадал 10 сая тонн. Хүйтнээр болон халуунаар цувсан тууз, хүнд хавтан, ширээсгүй ган хоолой, рейс төмөр, хэлбэржүүлсэн хөндлөн огтлолтой төмөр бүтээцийн ган, ган туйван, төмөр утас үйлдвэрлэх шугамуудтай, хүчин чадлаа нэмэгдүүлэхэд бэрхшээлтэй байдал нь Монгол Улс эхний ээлжинд анхдагч ширэм үйлдвэрлэж, БНХАУ-ын дээрхи бүс нутагт нийлүүлэх боломж байна.

Гаалийн тариф

БНХАУ хүдэр, баяжмалыг импортын гаалийн татваргүйгээр нэвтрүүлдэг (Хавсралт 1.3-аас үзнэ үү). Зөвхөн үнс, шаарагт 4 хувийн татвар ногдуулдаг. Харин гангийн үйлдвэрт дөрвөн зэрэглэлийн баяжуулсан хүдэр хэрэглэдэг бөгөөд импортын хүдэртээ нэгдүгээр зэрэглэлийн шаардлага тавьдаг. Энэ нь төмрийн агуулга 64 хувиас доошгүй байх ёстой ба нойтон баяжуулалт хийснээр нэгдүгээр зэрэгт хамаардаг ажээ.⁵⁷ БНХАУ-ын дотоодод олборлож буй төмрийн хүдэр дэх төмрийн агууламж буурч байгаа нь төмрийн хүдэр олборлох зардлыг өсгөж, өрсөлдөх чадварыг бууруулсаар байгаа юм. Иймд Монгол Улс бүтээгдэхүүний зэрэглэлээ ахиулж чадсан тохиолдолд урт хугацааны давуу тал бий болж, БНХАУ-ын өндөр өртөг бүхий дотоодын үйлдвэрлэлтэй өрсөлдөх боломж бүрдэнэ.

БНХАУ-ын төмөр, гангийн бүтээгдэхүүнд (БТКУС-ийн 72-р бүлэг) ногдуулж байгаа гаалийн тариф 0-10 хувьтай байна. Эдгээр бүтээгдэхүүний 55 хувь нь 0-5 хувь, бусад нь 6-10 хувийн гаалийн тарифтай. Монгол Улсын экспортлох боломж бүхий ширэм, төмрийн хүдрийг шууд ангижруулах замаар гаргаж авсан хар төмөрлөгийн бүтээгдэхүүн, хорголжийн хувьд гаалийн тариф 1-2 хувьтай байдаг (Хавсралт 1.4-өөс үзнэ үү).

Зэвэрдэггүй гангаар хийсэн бүтээгдэхүүнүүдийн (БТКУС-ийн 7219-7123) хувьд БНХАУ-ын импортын гаалийн татвар 10 хувьтай байгаа бөгөөд ЧХХ-ийн хүрээнд гаалийн тарифыг “тэглэсэн” тохиолдолд Япон улсын талаас ижил төрлийн бүтээгдэхүүнийг Монгол Улсад үйлдвэрлэх сонирхол бий болох юм.

Монгол Улсаас экспортлох боломж бүхий төмөр болон гангийн бүтээгдэхүүний БНХАУ-ын гаалийн тарифыг дараах хүснэгтэд харуулав.

Хүснэгт 3. БНХАУ-ын гаалийн тариф (БТКУС-ийн 4 орноор)

Код	Барааны нэр	Тариф (2014.10.15), хувиар
7201	Анхдагч хэлбэрт ширэм	1
7202	Төмрийн хайлш. (зөвхөн ферро ванадий-9 хувь)	1-2
7203	Төмрийн хүдрийг шууд ангижруулах замаар гаргаж авсан төмрөн бүтээгдэхүүн	2
7204	Хар төмөрлөгийн хаягдал	0
7205	Ширэм ба гангийн үрэл ба нунтаг.	2
7206	Цутгамал буюу анхдагч бусад хэлбэртэй чанаржуулсан ган	2

⁵⁷www.mongolianminingjournal.com/

7207	Чанаржуулаагүй гангаар хийсэн хагас боловсруулсан бүтээгдэхүүн.	2
7208	Чанаржуулаагүй ган цувимал бүтээгдэхүүн.	3-6
7209	Чанаржуулсан ган цувимал бүтээгдэхүүн.	3-6
7210	600 мм-ээс доошгүй өргөнтэй, гальваник болон бусад төрлийн бүрхүүл суулгасан ган цувимал.	4-10
7211	600 мм-ээс доош өргөнтэй, гальваник болон бусад төрлийн бүрхүүл суулгаагүй ган цувимал.	6
7212	600 мм-ээс бага өргөнтэй, гальваник болон бусад төрлийн бүрхүүл суулгасан ган цувимал.	4-8
7213	Халуунаар цувиж ороосон чанаржуулаагүй ган цулдан ба туйван.	3-5
7214	Халуунаар цувиж, давтаж, мушгисан, чанаржуулаагүй гангаар хийсэн бусад цулдан ба туйван.	3-7
7215	Чанаржуулаагүй гангийн бусад цулдан ба туйван.	3-7
7216	Чанаржуулаагүй гангаар хийсэн булан төмөр, хэлбэрт ган, зүсмэл.	3-6
7217	Чанаржуулаагүй гангаар хийсэн утас.	8
7218	Цутгамал болон зэвэрдэггүй гангаар хийсэн хагас боловсруулсан бүтээгдэхүүн.	2
7219	600 мм-ээс багагүй өргөнтэй зэвэрдэггүй ган цувимал.	4-10
7220	600 мм-ээс доош өргөнтэй зэвэрдэггүй хавтгай ган цувимал.	10
7222	Зэвэрдэггүй гангаар хийсэн цулдан, янз бүрийн хэлбэрээр огтолсон зэвэрдэггүй ган.	10
7223	Зэвэрдэггүй ган утас.	10
7224	Цутгамал, чанаржуулсан бусад ган, тэдгээрээр хийсэн хагас боловсруулалтын бүтээгдэхүүн.	2
7225	600 мм-ээс багагүй өргөнтэй чанаржуулсан бусад гангаар хийсэн цувимал хуудсан бүтээгдэхүүн.	3-7
7226	600 мм хүртэл өргөнтэй чанаржуулсан бусад гангаар хийсэн цувимал хуудсан бүтээгдэхүүн.	3
7227	Халуунаар цувисан, хуйлсан, чанаржуулсан гангаар хийсэн цулдан ба туйван.	3-6
7228	Чанаржуулсан гангаар хийсэн, хөндий туйван ба цулдан	3-6
7229	Чанаржуулсан бусад гангаар хийсэн утас.	5-7

Эх сурвалж: Дэлхийн худалдааны байгууллага

Харин төмөр, гангаар үйлдвэрлэсэн эдлэлийн (БТКУС-ийн 73-р бүлэг) хувьд импортын гаалийн тариф нь өндөр буюу 3-23 хувьтай байна. Цаашид тарифын дээд хязгаарт хүргэнэ гэж үзвэл 30 хувьд хүрэх боломжтой.

Монгол Улсын үйлдвэрлэх боломжтой зэвэрдэггүй гангаар хийсэн эдлэлийн (БТКУС-ийн 7307, 732393, 732410 гэх мэт) хувьд БНХАУ-ын импортын гаалийн татвар 8.4-12 хувьтай байгаа бөгөөд ЧХХ-ийн хүрээнд гаалийн тарифыг тэглэсэн тохиолдолд өмнөх шатны үйлдвэрлэлийг дэмжих сайн талтай (Гаалийн тарифын дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралт 1.5-аас үзнэ үү).

БНХАУ нь АСЕАН, Шинэ-Зеланд, Сингапур, Коста-Рика, Исланд орнуудтай хийсэн хэлэлцээрт эдгээр барааны (БТКУС-ийн 72, 73 бүлгийн) гаалийн тарифыг тэглэсэн. Иймд, Монгол Улс БНХАУ-тай ЧХХ байгуулсан тохиолдолд эдгээр оронд олгосонтой ижил нөхцөл олгох хүсэлт тавих хэрэгтэй.

3.4 Хонины мах

Үйлдвэрлэл, нөөц, боломж

Сүүлийн 5 жилд малын тоо ихээхэн өсч, нийт 45.1 сая толгой мал (2013 оны байдлаар) тоолсон бөгөөд үүнээс хонь 20.1 сая, ямаа 19.2 сая, үхэр 2.9 сая, адуу 2.6 сая болсон нь мах үйлдвэрлэлийн хэмжээг нэмэгдүүлж байна. Манай улс 2013 онд нийт малын 25 хувь буюу 10.2 сая толгой мал хүнсэнд хэрэглэж, 240 мянган тонн мах бэлтгэсэн.

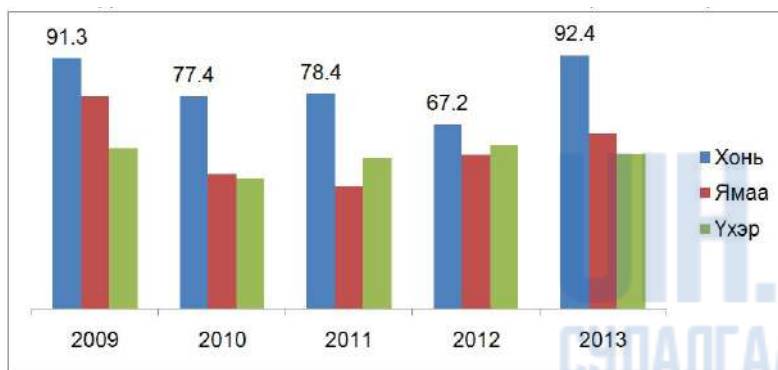
Хүснэгт 4. Махны үйлдвэрлэл-боловсруулалтын хэмжээ

Үзүүлэлт	Х. нэгж	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Өсөлт 2013/2012
Хөдөө аж ахуйгаас бэлтгэсэн мах	мян.тн	221.3	264.4	204.4	208.0	220.4	238.2	107.4%
Үйлдвэрийн аргаар боловсруулсан мах, махан бүтээгдэхүүн	мян.тн	12.0	21.4	14.7	15.6	16.4	22.1	134.7%

Эх сурвалж: Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн яам

Үүнээс хонины махны үйлдвэрлэл 2013 онд 92.4 мянган тонн байсныг өмнөх онтой харьцуулбал 37 хувиар нэмэгдсэн боловч 2009 оны түвшинд байгааг доорх зургаас харж болно.

Зураг 3. ХАА-аас бэлтгэсэн мах, 2009-2013 (мян.тонн)

Улсын хэмжээнд жилд 85.0 мянган тонн тураг мах үйлдвэрлэх хүчин чадалтай 42 мал нядлах, эхлэн боловсруулах үйлдвэр бүртгэлтэйгээс 18 нь сүүлийн 3 жилд тогтмол үйл ажиллагаа эрхэлж, бусад нь суурилагдсан хүчин чадлынхаа багахан хувийг ашиглан улирлын ажиллагаатай байна. Дээрх 42 үйлдвэр нь 80 мянган тонн мах хадгалах хүчин чадал бүхий хөргөлттэй агуулахтай. Мөн хиам, нөөшилсөн бүтээгдэхүүн боловсруулах том, жижиг 130 орчим үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулж байна. Нийт 5.3 сая толгой мал буюу 146.5 мянган тонн мах экспортлох боломжтой гэж ҮХААЯ үзэж байна.

Хонины махны хувьд боломжит нөөцийн урьдчилсан тооцоо болон малын махны

экспортын үйл ажиллагаа эрхлэгч аж ахуйн нэгжийн хүсэлт дээр үндэслэн ҮХААЯ-ны хийсэн судалгаагаар экспортлох боломжит нөөц нь 2015 онд хонины махны 40 хувь буюу 17.1 мянган тонн байхаар тооцсон байна. Тооцоог хүснэгтээр харуулбал:

Хүснэгт 5. Хонь, ямааны махны экспортын нөөцийн тооцоо (2015)

№	Хүнсний нэр төрөл	ЖД хүн амын жилийн нийт хэрэгцээ, мян.тн	Дотоодын нөөц бололцоо, мян.тн		Экспортын нөөц		
			Хүнсэнд хэрэглэх малын тоонд шилжүүлбэл, мян.толгой	Хүнсэнд хэрэглэхээр тооцсон малын тоо	Мал, сүргийн эргэлтээр тооцоолсон малын тоо (мян.толгой)	Нядалгааны жингээр	2015 онд мян.тн
1.	Хонины мах	86,396.2	4,993	5,325.4	2,400.0	43.2	17,3
2.	Ямааны мах	57,536.5	4,448	4,687.3	2,100.0	29.4	11,7

Манай улсын махны хэрэглээний 30.3 хувийг хонины мах эзэлдэг бөгөөд 2013 онд 403 тонн хонь, ямааны мах экспортолсоноос үзэхэд хонины махны дийлэнхийг дотоодын хэрэгцээнд хэрэглэсэн. Нөгөөтэйгүүр, Хүнсний тухай хуулиар махыг стратегийн хүнс гэж тодорхойлсон бөгөөд 2014 онд 4.3 мянган тонн хонины мах экспортлох хязгаарлалт тогтоож, аж ахуйн нэгжүүдэд 2.8 мянган тоннын зөвшөөрөл олгожээ.

Монгол мах, махан бүтээгдэхүүн нь ерөнхийдөө чанар сайтай, органик гэж бид үздэг боловч боловсруулах үйлдвэрүүд бусад орны стандарт, эрүүл ахуйн шаардлагыг хангаж чадахгүй байна. Мал нядлах, мах боловсруулах үйлдвэрүүдийн хувьд хөрөнгө санхүүгийн чадамж муу байгаагаас техник тоног төхөөрөмжийн дорвитой шинэчлэл хийгдэхгүй, үйлдвэрүүдэд олон улсын ISO 22000, HACCP зэрэг олон улсын стандарт нэвтрээгүй байна. Иймд, цаашид мах, махан бүтээгдэхүүний экспортыг нэмэгдүүлэхэд импортлогч орны эрүүл ахуйн шаардлагад нийцүүлэх арга хэмжээ авах нь зүйтэй юм.

Экспорт

Сүүлийн жилүүдэд малын тоо толгой, үйлдвэрлэлийн хэмжээ нэмэгдсэн үзүүлэлттэй байхад мах болон малын гаралтай хүнсний дайвар бүтээгдэхүүний экспорт эрс буурсан байна: 2010 онд-29 мянган тонн, 2011 онд-11 мянган тонн, 2012 онд-4 мянган тонн, 2013 онд-3,8 мянган тонн, 2014 оны эхний 10 сарын байдлаар 2 мянган тонн болжээ. 2013 оны экспортыг 2010 онтой харьцуулбал 7.6 дахин буурсан үзүүлэлт байна (Хүснэгт 6-д үзүүлэв).

Хүснэгт 6. Махны экспорт, 2009-2014 /тонн/

Код	Барааны нэр	Экспорт	2009	2010	2011	2012	2013	2014.10 сар
0201	Үхрийн шинэ буюу хөргөсөн мах	Нийт	-	-	-	-	-	-
		БНХАУ	-	-	-	-	-	-
0202	Үхрийн хөлдүү мах	Нийт	8,818.4	3,806.2	5,795.8	965.0		440.0
		БНХАУ	50.0	-	-	-	-	-
0204	Хонь, ямааны шинэ, хөргөсөн буюу хөлдүү мах	Нийт	585.1	12,082.1	505.0	675.1	403.4	-
		БНХАУ	584.9	318.4	-	-	-	-

0205	Адуу, илжиг, луус ба хөдий луусын шинэ, хөргөсөн ба хөлдүү мах	Нийт	8,635.3	10,874.9	3,865.1	1,462.1	2,597.8	1,262.1
		БНХАУ	499.2	669.5	294.8	225.3	2,137.8	62.1
0206	Үхэр, гахай, хонь, ямаа, адуу, илжиг, луус ба хөдий луусын шинэ, хөргөсөн буюу хөлдүү хүнсний дайвар бүтээгдэхүүн	Нийт	568.4	2,048.6	414.5	821.2	790.4	192.1
		БНХАУ	557.8	1,942.8	408.8	797.2	786.8	188.5
0210	Давсалсан, давсны уусмалд хадгалсан, хатаасан буюу утсан мах ба дайвар бүтээгдэхүүн; мах, дайвар бүтээгдэхүүний хүнсний гурил	Нийт	0.8	-	120.0	1.81	-	63.7
		БНХАУ	-	-	120.0	-	-	62.5
Нийт дүн			18,608.2	28,812.0	10,700.6	3,925.3	3,791.6	1,958.1

Хонины махны хувьд 2009 онд БНХАУ-д экспортолсон хэмжээ 585 тонн байсан бол сүүлийн 4 жилд экспорт огт хийгдээгүй байна. Энэ нь гол төлөв малын эрүүл ахуй, хорио цээрийн шаардлага хангаж чадахгүй, түүнчлэн дотоодын зах зээлийн үнэ өндөр байгаатай холбоотой гэж үзэж байна.

Тариф болон тарифын бус зохицуулалт, хэрэгцээ

Хятад Улсад хонины мах экспортлоход тулгарч байгаа бас нэг саад бол импортын өндөр татвар ногдуулдаг явдал юм. БНХАУ-д хонины мах экспортлоход Хятадын гааль дээр 40 орчим хувийн татвар хураан авдаг. Үүнд: 12-23 хувийн гаалийн тариф, 13 хувийн НӨАТ орж байна. Энэ нь махны үнийг өсгөж өрсөлдөх чадварыг бууруулж байна (Гаалийн тарифын дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралт 1.6-аас үзнэ үү).

Монголын экспортын хувьд БНХАУ бол агуу том зах зээл гэдэг нь ойлгомжтой. Ялангуяа, Хятадын хүн ам, зах зээлийн хэмжээ, хүн амын орлого, хотжилт зэргээс шалтгаалан зах зээлийн хэмжээ, хүн амын хэрэглээ цаашид өсөх хандлагатай гэсэн судалгаа бий.⁵⁸ Дэлхийн хөдөө аж ахуйн салбарын 2050 он хүртэлх өсөлтөд Хятад Улс дангаараа 43 гаруй хувийг эзэлнэ гэсэн тооцоо гарчээ.⁵⁹

БНХАУ өнөөдөр хонины махны хувьд дэлхийн хамгийн том зах зээл. Хятадын хүн амын махны хэрэглээг авч үзвэл гахайн мах нийт махны хэрэглээний 65 хувь, тахианы мах-20 хувь, үхэр, хонины мах нийлээд 14 орчим хувь байна. Хонины мах нь хятадын хойд болон баруун хойд нутгийн хүн амын гол хэрэглээ юм. Хятадын хонь, ямааны махны хэрэглээ сүүлийн 10-аад жилийн хугацаанд 2 дахин нэмэгдэж, жилийн хэрэгцээ нь 2 сая тоннд хүрсэн бөгөөд ойрын 10 жилд 1 сая тонноор нэмэгдэнэ гэж НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллага тооцоолжээ.⁶⁰ Үүний зэрэгцээ, хонины махны үнэ сүүлийн 10 жилийн хугацаанд 2 дахин өссөн бөгөөд гахай, тахианы махны үнээс 1.5-2 дахин өндөр юм.

⁵⁸Хятад Улс 187 сая хоньтой (дэлхийн хонины 15.9 хувь). НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллага. 2014 оны 2 дугаар сарын мэдээлэл.

⁵⁹www.dfat.gov.au

⁶⁰"Opportunities for NZ Meat in China". www.thebeefsite.com

Монгол Улсаас БНХАУ-д хонины мах экспортлох нь нэг талаас, хэрэгцээ нь өсөж, нөгөө талаас, дотоодын нийлүүлэлт буурч байгаа нөхцөлд ашигтай байж болно. Дотоодын нийлүүлэлт буурах шалтгаан нь үйлдвэрлэлийн хөгжлийн чиг хандлага, тариалангийн газар, усны хангамжийн байдалтай холбоотойгоор хонь, үхрийн мах үйлдвэрлэгчид Засгийн газраас олгож байсан дэмжлэгийг эрс багасгасан явдал юм. Иймд, хонь, үхрийн махны импорт нь сүүлийн жилүүдэд өссөн ба цаашид ч нэмэгдэх хандлагатай. 2013 оны байдлаар Хятад Улсын хонины махны нийт импорт 954 сая ам.доллар буюу 258,7 мянган тонн хүрч, 2012 онтой харьцуулахад 2 дахин нэмэгдсэн байна. Хонины махны импортын 96 хувийг Австрали, Шинэ Зеланд Улсаас нийлүүлдэг.

Түүнчлэн, хүнсний дайвар мах (offal) сүүлийн үед эрэлт хэрэгцээтэй бараа болсон талаар зарим судалгаанд дурдсан байдаг.⁶¹ Хятад Улс 2009 онд Шинэ Зеландаас 4000 орчим тонн дайвар мах (үхэр, хонины) импортолсон бол манай улс 2010 онд 2000 орчим тонн дайвар бүтээгдэхүүн Хятад Улсад гаргасан. Тоо баримтаас харахад, манай улс энэ бүтээгдэхүүнээр Хятадын зах зээлд бусад улстай өрсөлдөн борлуулах зах зээл бий болгох боломжтой гэж дүгнэж байна. Манай улсаас 2012, 2013 онд БНХАУ-д экспортолсон хүнсний дайвар мах 800 орчим тонн болж, 2009 онтой харьцуулбал 2.5 дахин буурсан. Хятадын энэ бүтээгдэхүүнд ногдуулж байгаа гаалийн тариф 12-20 хувьтай байна.

МХЕГ-аас мэдээлснээр БНХАУ-д салаа туурайт малын гаралтай дайвар мах экспортлоогүй, харин адууны дотор эрхтэнд БНХАУ-ын Чанарын хяналт шалгалт, хорио цээрийн ерөнхий газраас олгосон зөвшөөрлөөр экспортолсон байна. Иймд, БНХАУ-д хүнсний дайвар мах экспортлоход эрүүл ахуй, хорио цээрийн шаардлагыг хангасан байх ёстой.

Тарифын бус зохицуулалтын хувьд, БНХАУ-ын Экспорт, импортын барааны хяналтын тухай хууль, Амьтан, ургамлын гаралтай барааны экспорт, импортын хорио цээрийн тухай хуулийн дагуу махны импортын асуудлыг зохицуулж байна. Хуулийг БНХАУ-ын Чанарын хяналт шалгалт, хорио цээрийн ерөнхий газар хэрэгжүүлж, мах импортлоход тавих нөхцлийг тодорхойлдог. Импортын маханд дээрх хуулиас гадна үндэсний хүнсний аюулгүй байдлын стандарт, шаардлагыг хангах ёстой бөгөөд улсын хилээр оруулах тусгай зөвшөөрлийг дээрх хяналтын байгууллагаас авдаг. Манай улс БНХАУ-тай Мал, амьтны хорио цээр болон мал эмнэлгийн салбарт хамтран ажиллах тухай хэлэлцээрийг 1994 онд байгуулсан боловч хонины махны экспорттой холбоотой хоёр талын хэлэлцээр байгуулаагүй байна. Хавсралт 2-т хоёр орны хооронд энэ чиглэлээр байгуулсан хэлэлцээрийн дэлгэрэнгүйг үзнэ үү.

Манай мах боловсруулах үйлдвэрүүд БНХАУ-ын эрүүл ахуй, хорио цээрийн шаардлагыг хангах боломжийг эрэлхийлж байна. Тухайлбал, 2014 онд Монгол Улсаас БНХАУ-д дулааны аргаар боловсруулсан мах, махан бүтээгдэхүүн экспортлох аж ахуйн нэгж болон нядалгааны үйлдвэрүүдэд БНХАУ-ын холбогдох байгууллага үнэлгээ хийсэн. Үнэлгээний дагуу “Хатансүйх импекс”, “Хүн-Од”, “Мах маркет” ХХК БНХАУ-д бүртгүүлэх зөвшөөрөл авсан. Мөн нядалгааны газрын хувьд аж ахуйн нэгжүүдийг үнэлсэн. Мах маркет ХХК-ыг бүртгэхийг зөвшөөрч, Эрдэнэт хүнс, Грийн грасланд, Эрдмийт, Жиаб, Монгол эко мах, Дархан мийт фүүд ХХК зэрэг 6 компанийг засвар хийсний дараа бүртгэхийг зөвшөөрсөн бол Мах импекс, Хангай хүнс ХХК-ийг шаардлага хангахгүй хэмээн үнэлж, зөвшөөрөгдсөн нядалгааны газар нь бүртгэгдсэн аж ахуйн нэгжүүдэд түүхий эд нийлүүлж болох бөгөөд үхэр, хонины мах, махан бүтээгдэхүүн БНХАУ-д экспортлохыг хориглоно хэмээн үнэлжээ.

⁶¹Мөн тэнд.

Бусад улстай байгуулсан ЧХХ

БНХАУ Шинэ Зеланд, Австрали зэрэг хонины махны томоохон үйлдвэрлэгч улстай ЧХХ байгуулсан. Шинэ Зеланд улстай байгуулсан хэлэлцээр 2008 онд хэрэгжиж эхэлсэн бөгөөд Австрали улстай 2014 оны 11 дүгээр сард үзэглэсэн. Хэлэлцээрийн дагуу, Шинэ Зеланд Улсаас авах хонины маханд ногдуулж байгаа гаалийн тарифыг 2016 оноос тэглэхээр тохирсон. Австрали улсаас импортлох хонины махны тарифыг 2023 оноос тэглэх тохиролцоо хийсэн. Иймээс, манай улс хонины мах, махан бүтээгдэхүүн БНХАУ-д экспортлох бол Шинэ Зеланд, Австрали болон Хятадын дотоодын махтай өрсөлдөх шаардлага гарна. Хятадын зах зээлд манай хонины махны өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэхэд тарифыг тэглэх буюу ЧХХ байгуулах замаар шийдвэрлэх боломжтой. Үүний тулд юуны өмнө хятадын эрүүл ахуй, хорио цээрийн шаардлагад махны боловсруулалтыг нийцүүлэх, малыг эрүүлжүүлэх нь нэн тэргүүний зорилго байх ёстой гэж үзэж байна.

3.5 Бусад

Энэхүү судалгаанд тодорхой нэр төрлийн барааг БНХАУ-ын зах зээлд гаргах, ЧХХ байгуулах боломжийг судлах даалгавар өгсөн. Гэсэн хэдий ч өнөөгийн байдлаар БНХАУ-д экспортод гарч байгаа болон гарах боломжтой түүхий газрын тос, зэс болон түүгээр хийсэн барааг нэмж товч судалсан болно. Учир нь, ЧХХ байгуулсан тохиолдолд эдгээр барааны тарифыг бууруулах хэлэлцээ хийх зайлшгүй шаардлага гарна.

Түүхий газрын тос

Түүхий газрын тосны олборлолт, экспорт жилээс жилд тогтмол өсөлттэй байна. 2004 онд 180 мянган баррелийг экспортолж байсан бол 2012 онд 3568, 2013 онд 5244, 2014 оны эхний 10 сард 5710 мянган баррелийг экспортолсон нь бүгд БНХАУ-д гарчээ.

БНХАУ-ын газрын тосны импортод Монгол Улсын экспорт өчүүхэн байгаа бөгөөд өнөөгийн байдлаар Хятад Улс түүхий газрын тосны импортыг чөлөөтэй буюу тэг тарифаар оруулж байна. Иймд, ЧХХ байгуулсан ч энэ бараагаар хэлэлцээ хийгдэхгүй.

Зэс болон түүгээр хийсэн зүйлс

Монгол Улс зэс-порфирын төрлийн ордоор баялаг орны тоонд багтдаг. Зэсийн 30 орд, 1170-аад илрэл тогтоогдсон ба 7979 сая тонн хүдэр, 54.8 сая тонн зэсийн нөөц бүртгэгдсэн. Манай дотоодын үйлдвэрлэл өнөөгийн байдлаар жилд 1.6 сая тонн байна (Эрдэнэт, Оюутолгой). Цагаан суваргын орд ашиглалтад орсноор үйлдвэрлэл 1.9 сая тоннд хүрнэ. “Эрдэнэт”, “Оюутолгой”-н баяжуулсан зэсийг 100 хувь экспортод буюу БНХАУ-д голлон гаргаж байна.

Өнөөгийн байдлаар манай улс катодын зэс, зэсийн баяжмал гаргаж байгаа бөгөөд зэсийн боловсруулалтыг нэмэгдүүлэн бэлэн бүтээгдэхүүн гаргах асуудлыг бодлогын түвшинд гаргаж, зэсийн баяжмал хайлах үйлдвэр байгуулах талаар Улсын Их Хурлын тогтоолд⁶² заасан байдаг. Үйлдвэр ашиглалтанд орсноор 120 мянган тонн катодын зэс, түүний дайвар бүтээгдэхүүн 480 мянган тонн хүхрийн хүчил үйлдвэрлэж, БНХАУ-ын зах зээлд гаргах боломжтой.

⁶²Монгол Улсад зэсийн баяжмал хайлуулах, цэвэршүүлэх үйлдвэр байгуулах тухай УИХ-ын 2010 оны 21 дүгээр тогтоол.

Зэсийн хүдэр, баяжмалыг 2004-2012 онуудад “Эрдэнэт” УБҮ дангаар экспортод гаргадаг байсан бөгөөд 600 мянган тоннд хүрч байсан. 2013 онд Оюутолгойн орд нэмэгдсэнтэй холбоотойгоор зэсийн хүдэр, баяжмалын экспорт нэмэгдэж, 2013 онд 650 мянган тонн, 2014 оны эхний 10 сарын байдлаар 1095 мянган тоннд хүрчээ. Зэсийн хүдэр, баяжмалын экспортын 99.7 хувь нь БНХАУ-д ногдож байна.

2013 онд БНХАУ 10.1 сая тонн зэсийн хүдэр, баяжмал импортоор авсан (Чили-28 хувь, Перу-19 хувь, Австрали-9 хувь, Монгол-5.6 хувь).

2013 онд БНХАУ 3.3 сая тонн катодын зэс импортолсон ба үүний 34.4 хувийг Чили улсаас, 6 хувийг тус тус Энэтхэг, Австрали, Япон улсаас авчээ.

Ирээдүйд манай улсад зэс хайлуулах үйлдвэр байгуулна гэж тооцвол дайвар бүтээгдэхүүн болох хүхрийн хүчил, фторын хүчил, криолит, фосфорын бордоог ч урьд хөршид гаргах боломжтой.

Дэлхийн зэсийн олборлолт 2016 онд 27.7 сая тонн-д хүрнэ гэж тооцоолж байна. БНХАУ нь 2012 онд 1.5 орчим сая тонн зэс үйлдвэрлэж, дэлхийд Чили улсын дараа хоёрт⁶³, Монгол Улс 19 дүгээрт орсон.⁶⁴

БНХАУ-д бүтээн байгуулалт ихээр хийгдэж, дэд бүтцийн салбар хурдацтай хөгжиж, зэсийн хэрэглээ 2015 он гэхэд 8,8 сая тонн хүрэх тооцоо байна. Түүнчлэн эрчим хүч, автомашин болон гэр ахуйн барааны үйлдвэрлэлт нэмэгдэх нь тодорхой байгаа тул Хятад улсын хэрэглээг улам өсгөх ажээ.⁶⁵

Зэс хайлуулах үйлдвэрийн дайвар бүтээгдэхүүн болох хүхрийн хүчлийн импортын гаалийн тариф 3 хувь. Хүхрийн хүчлийн хэрэглээг бий болгоход гарах фторын хүчил болон криолитын гаалийн тариф 5.5, фосфорын бордоо 1 хувь байна.

Цаашид хар болон өнгөт төмөрлөгийн үйлдвэрийг хөгжүүлсэнээр үйлдвэрлэх боломжтой цайрын исэл, хромын гуравч исэл, титаны исэл, хар тугалганы дан исэл, болон мангааны давхар исэл, гидразин болон гидроксиламин, тэдгээрийн органик биш давсны гаалийн тариф 5.5 хувь, худалдааны кобальтын исэл 2 хувьтай байна.

БНХАУ нь АСЕАН, Шинэ-Зеланд, Сингапуртай хийсэн хэлэлцээрт дээр дурдагдсан барааны гаалийн тарифыг тэглэсэн. Иймд Монгол Улс БНХАУ-тай ЧХХ байгуулсан тохиолдолд эдгээр оронд олгож байгаа нөхцлөөр хэлэлцээ хийх нь зүйтэй.

4. ДҮГНЭЛТ, САНАЛ

Энэхүү судалгаанд БНХАУ-тай цөөн нэр төрлийн бараагаар ЧХХ байгуулах боломжийг нүүрс, синтетик газ, төмөр болон ган, тэдгээрээр хийсэн зүйлс, хонины мах зэргийг онцлон авч үзэв.

Хэсэгчилсэн, эсхүл цөөн нэр төрлийн бараагаар ЧХХ байгуулах боломжийг авч үзэхэд ДХБ-ын хөгжиж байгаа гишүүн орнууд хоорондоо хөнгөлөлттэй нөхцлөөр хэсэгчилсэн (дан бараагаар) хэлэлцээр байгуулах боломжтой боловч сүүлийн үед олон улсын хэмжээнд цогц хэлэлцээр байгуулах чиг хандлагатай байна. БНХАУ ийм хэлэлцээр байгуулахад прагматик байдлаар ханддаг бөгөөд АСЕАН-ы орнууд, Пакистантай “тэгш бус” зарчмаар

⁶³Катодын зэс үйлдвэрлэлээр нэгдүгээр байр.

⁶⁴World Copper Factbook 2013.

⁶⁵Мөн тэнд.

хэлэлцээр байгуулсанаас үзэхэд хэсэгчилсэн, эсвэл “тэгш бус” байдлаар хэлэлцээр байгуулах боломжтой гэж дүгнэж байна.

БНХАУ-д манай улстай ЧХХ байгуулах сонирхол (улс төр, эдийн засгийн болон түүхий эдийн хангамжийг бэхжүүлэх) их байна. Иймд, хэсэгчилсэн хэлэлцээр байгуулахыг зөвшөөрөх магадлал маш өндөр бөгөөд цаашид цогц хэлэлцээр байгуулах шахалт шат дараатай гарч болзошгүйг анхаарах нь зүйтэй юм.

Манай өмнөд хөрш бол маш том зах зээл бөгөөд нүүрс, синтетик газ, төмөр болон ган, хонины махны хэрэгцээ цаашид нэмэгдэх хандлагатай байна. Нүүрс, коксжих нүүрсэнд Хятад Улс 2015 оноос 3-6 хувийн гаалийн тариф ногдуулах ба ЧХХ байгуулсан тохиолдолд манай сонирхлын бүлгийн бараа байна. БНХАУ-ын нүүрсний импортын зах дээр манай улс Австрали, Индонези Улстай өрсөлддөг бөгөөд эдгээр улстай ЧХХ байгуулж, нүүрсний гаалийн тарифыг тэглэсэн. Иймд ирэх оноос Монгол Улсын нүүрсний экспорт буурах, олох ашиг 3 орчим хувиар багасна.

Нүүрс-химийн бүтээгдэхүүн дотооддоо үйлдвэрлэн БНХАУ-д нийлүүлэх зах зээлийг ЧХХ байгуулах замаар нээсэн нөхцөлд энэ боломжийг ашиглан Япон зэрэг бусад улсаас хөрөнгө оруулалт татаж болно. Эсвэл БНХАУ-тай ЧХХ байгуулахдаа хамтын ажиллагааны хүрээнд үйлдвэр байгуулах асуудлыг тохиролцох боломжтой. Нүүрснээс ирээдүйд гарган авах боломжтой нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүнүүдийг тодорхойлох нь чухал байна.

БНХАУ төмөр болон гангийн бүтээгдэхүүнд 0-10 хувь, тэдгээрээр үйлдвэрлэсэн эдлэлд 23 хүртэл хувийн гаалийн тарифыг ЧХХ-ээр чөлөөлөх боломжтой бөгөөд ингэсэн тохиолдолд Япон Улсын талаас ижил төрлийн бүтээгдэхүүнийг Монгол Улсад үйлдвэрлэх сонирхол бий болох боломжтой. Өвөр Монголын Baotou Steel Union үйлдвэрийн жилийн хүчин чадлаа нэмэгдүүлэхэд бэрхшээлтэй байдал нь Монгол Улс эхний ээлжинд анхдагч ширэм үйлдвэрлэж, БНХАУ-ын дээрхи бүс нутагт нийлүүлэх боломж байна.

Хонины махны хувьд БНХАУ-ын гаалийн тариф 12-23 хувь бөгөөд ЧХХ-ээр үүнийг чөлөөлөх хэлэлцээ хийх боломжтой гэж үзэж байна. Монгол Улсын гол өрсөлдөгчид болох Шинэ Зеланд (2016), Австрали (2023) Улстай ЧХХ байгуулж тарифыг чөлөөлөх болсон. Энэ байдал нь цаашид Монгол Улсын хонины махны өрсөлдөх чадварыг бууруулах болно. Түүнчлэн хятадын эрүүл ахуй, хорио цээрийн шаардлагад махны боловсруулалтыг нийцүүлэх, малыг эрүүлжүүлэх нь нэн тэргүүний асуудал болоод байна. Түүнчлэн, манай улс хонины махыг стратегийн бараа болгож, экспортод тоон хязгаарлалт тогтоосон тул хүнсний дайвар мах, эсвэл нөөц их байгаа ямааны махны экспортыг дэмжиж болох юм.

БНХАУ-тай хэсэгчилсэн ЧХХ байгуулсан тохиолдолд манай улсаас одоо гарч байгаа болон цаашид гаргах боломжтой түүхий газрын тос, зэсийг товч авч үзэв. Түүхий газрын тосны импортыг чөлөөтэй оруулдаг тул ЧХХ-т ямар нэг нөлөө үзүүлэхгүй. Харин зэс, түүгээр хийсэн зүйлсийн хувьд 1-5.5 хувийн гаалийн тариф ногдуулж байгаа ба ЧХХ-ээр тарифыг чөлөөлөх хэлэлцээ хийх нь зүйтэй.

БНХАУ-ын нүүрс, синтетик газ, төмөр болон ган, тэдгээрээр хийсэн зүйлс, хонины маханд ногдуулж байгаа гаалийн тарифыг ЧХХ байгуулах замаар чөлөөлсөн тохиолдолд 2013 оны үнийн дүнгээр авч үзвэл 1.6 орчим сая ам.долларын хэмнэлт гарах тооцоо байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Эдийн засгийн хөгжлийн яам (хуучин нэрээр)-ны судалгааны материал
- Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн яамны судалгааны материал
- Ашигт малтмалын газрын судалгааны материал
- “Худалдааны гол түнш орнуудтай ЧХХ байгуулах боломж болон эрсдэл”, 2012 (захиалагч ҮХШХ, гүйцэтгэгч МУИС)
- “Монгол Улс, БНХАУ хоорондын ЧХХ-ийн төслийн үндэслэл”, 2013 (захиалагч ГХЯ, гүйцэтгэгч ШУА)
- “БНХАУ, ОХУ-тай ЧХХ байгуулах боломж, ач холбогдол”, 2014 (захиалагч ЭЗХЯ, гүйцэтгэгч ОУСХ)
- Монгол Улсад ээсийн баяжмал хайлуулах, цэвэршүүлэх үйлдвэр байгуулах тухай УИХ-ын 2010 оны 21 дүгээр тогтоол
- Н.Отгонсайхан “Монгол Улс, БНХАУ-ын хоорондын худалдааны өнөөгийн байдал” МУ-ын ШУА-ийн Олон улс судлалын хүрээлэнгийн “Олон улс судлал” сэтгүүл. -УБ 2014. - № 1. -Х.45-55
- Монгол Улс, БНХАУ-ын хооронд Стратегийн түншлэлийн харилцааг хөгжүүлэх дунд, урт хугацааны хөтөлбөр
- www.wto.org
- www.mram.gov.mn
- Дэлхийн нүүрсний ассоциаци. www.worldcoal.org
- Олон улсын худалдааны төв. www.intracen.org
- www.fortune.com
- www.dfat.gov.au
- World Copper Factbook 2013, www.icsg.org
- www.mongolianminingjournal.com
- John Ravenhill, Yang Jiang “China’s Move to Preferential Trading: An Extension of Chinese Network Power?”, www.dur.ac.uk
- “Opportunities for NZ Meat in China”, www.thebeefsite.com

ХАВСРАЛТ 1.

БНХАУ-ЫН ИМПОРТЫН ГААЛИЙН ТАРИФ (Сонгосон бараагаар)

Хавсралт 1.1. Нүүрс, химийн бүтээгдэхүүн

№	Код	Барааны бичиглэл	Мөрдөж буй тариф (2014.10.15)			Тарифын дээд түвшин (ДХБ)	
			Тарифын задлага	Доод	Дээд	Доод	Дээд
1	270111	Anthracite, whether or not pulverised, non-agglomerated	1	0	0	3	3
2	270112	Bituminous coal, whether or not pulverised, non-agglomerated	2	0	0	3	6
3	270119	Coal, whether or not pulverised, non-agglomerated (excl. anthracite and bituminous coal)	1	0	0	6	6
4	270120	Briquettes, ovoids and similar solid fuels manufactured from coal	1	0	0	5	5
5	270210	Lignite, whether or not pulverised, non-agglomerated (excl. jet)	1	3	3	3	3
6	270220	Agglomerated lignite (excl. jet)	1	3	3	3	3
7	270300	Peat, incl. peat litter, whether or not agglomerated	1	5	5	5	5
8	270400	Coke and semi-coke of coal, of lignite or of peat, whether or not agglomerated; retort carbon	2	0	0	5	5
9	270500	Coal gas, water gas, producer gas, lean gas and similar gases (excl. petroleum gases and other gaseous hydrocarbons)	1	1	1	5	5
10	270600	Tar distilled from coal, from lignite or from peat, and other mineral tars, whether or not dehydrated or partially distilled, incl. reconstituted tars	1	1	1	6	6
11	270710	Benzol "benzene" containing > 50% of benzene (excl. chemically defined)	1	6	6	6	6
12	270720	Toluol "toluene" containing > 50% of toluene (excl. chemically defined)	1	6	6	6	6
13	270730	Xylol "xylenes" containing > 50% of xylenes (excl. chemically defined)	1	3	3	6	6
14	270740	Naphthalene containing > 50% of naphthalene (excl. chemically defined)	1	7	7	8	8
15	270750	Aromatic hydrocarbon mixtures of which >= 65% by volume, incl. losses, distills at 250°C by the ASTM D 86 method (excl. chemically defined compounds)	1	3	3	8	8
16	270791	Creosote oils (excl. chemically defined)	1	7	7	8	8

17	270799	Oils and other products of the distillation of high temperature coal tars; similar products in which the weight of the aromatic constituents exceeds that of the non-aromatic constituents (excl. chemically-defined compounds, benzol "benzene", toluol "toluene", xylol "xylenes", naphthalene, aromatic hydrocarbon mixtures of subheading 2707.50)	2	7	7	8	8
18	270810	Pitch obtained from coal tar or from other mineral tars	1	7	7	8	8
19	270820	Pitch coke obtained from coal tar or from other mineral tars	1	6	6	6	6
20	270900	Petroleum oils and oils obtained from bituminous minerals, crude	1	0	0	0	0
21	271011	Light oils and preparations, of petroleum or bituminous minerals which $\geq 90\%$ by volume "incl. losses" distil at 210°C "ASTM D 86 method"	5	1	9	1	9
22	271019	Medium oils and preparations, of petroleum or bituminous minerals, n.e.s.	11	0	9	0	9
23	271091	Waste oils containing polychlorinated biphenyls [PCBs], polychlorinated terphenyls [PCTs] or polybrominated biphenyls [PBBs]	1	6	6	6	6
24	271099	Waste oils containing mainly petroleum or bituminous minerals (excl. those containing polychlorinated biphenyls [PCBs], polychlorinated terphenyls [PCTs] or polybrominated biphenyls [PBBs])	1	6	6	6	6
25	271111	Natural gas, liquefied	1	0	0	6	6
26	271112	Propane, liquefied	1	2	2	5	5
27	271113	Butanes, liquefied (excl. of a purity of $\geq 95\%$ of N-butane or isobutane)	2	2	11	5	12
28	271114	Ethylene, propylene, butylene and butadiene, liquefied (excl. ethylene of a purity of $\geq 95\%$ and propylene, butylene and butadiene of a purity of $\geq 90\%$)	1	5	5	5	5
29	271119	Gaseous hydrocarbons, liquefied, n.e.s. (excl. natural gas, propane, butane, ethylene, propylene, butylene and butadiene)	2	3	10	3	12
30	271121	Natural gas in gaseous state	1	0	0	0	0
31	271129	Hydrocarbons in gaseous state, n.e.s. (excl. natural gas)	1	6	6	6	6
32	271210	Petroleum jelly	1	8	8	8	8
33	271220	Paraffin wax containing $< 0,75\%$ by weight of oil	1	8	8	8	8

34	271290	Paraffin wax, microcrystalline petroleum wax, slack wax, ozokerite, lignite wax, peat wax, other mineral waxes, and similar products obtained by synthesis or by other processes, whether or not coloured (excl. petroleum jelly and paraffin wax containing < 0,75% by weight of oil)	2	8	8	8	8
35	271311	Petroleum coke, non-calcined	2	3	3	3	3
36	271312	Petroleum coke, calcined	2	3	3	3	3
37	271320	Petroleum bitumen	1	8	8	8	8
38	271390	Residues of petroleum oil or of oil obtained from bituminous minerals (excl. petroleum coke and petroleum bitumen)	1	6	6	8	8
39	271410	Bituminous or oil-shale and tar sands	1	6	6	6	6
40	271490	Bitumen and asphalt, natural; asphaltites and asphaltic rocks	3	0	8	0	8
41	271500	Bituminous mastics, cut-backs and other bituminous mixtures based on natural asphalt, on natural bitumen, on petroleum bitumen, on mineral tar or on mineral tar pitch	1	8	8	8	8
42	271600	Electrical energy	1	0	0	0	0

Хавсралт 1.2. Органик химийн нэгдэл

№	Код	Барааны бичиглэл	Мөрдөж буй тариф (2014.10.15)			Тарифын дээд түвшин (ДХБ)	
			Тарифын задаргаа	Доод	Дээд	Доод	Дээд
1	280110	Chlorine	1	5.5	5.5	5.5	5.5
2	280120	Iodine	1	5.5	5.5	5.5	5.5
3	280130	Fluorine; bromine	2	2	5.5	5.5	5.5
4	280200	Sulphur, sublimed or precipitated; colloidal sulphur	1	3	3	5.5	5.5
5	280300	Carbon "carbon blacks and other forms of carbon", n.e.s.	1	5.5	5.5	5.5	5.5
6	280410	Hydrogen	1	5.5	5.5	5.5	5.5
7	280421	Argon	1	5.5	5.5	5.5	5.5
8	280429	Rare gases (excl. argon)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
9	280430	Nitrogen	1	5.5	5.5	5.5	5.5
10	280440	Oxygen	1	5.5	5.5	5.5	5.5
11	280450	Boron; tellurium	1	5.5	5.5	5.5	5.5
12	280461	Silicon containing $\geq 99,99\%$ by weight of silicon	4	4	4	4	4
13	280469	Silicon containing $< 99,99\%$ by weight of silicon	1	4	4	4	4

14	280470	Phosphorus	2	5.5	5.5	5.5	5.5
15	280480	Arsenic	1	5.5	5.5	5.5	5.5
16	280490	Selenium	2	0	4	4	5.5
17	280511	Sodium	1	1	1	5.5	5.5
18	280512	Calcium	1	1	1	5.5	5.5
19	280519	Alkali or alkaline-earth metals (excl. sodium and calcium)	1	1	1	5.5	5.5
20	280530	Rare-earth metals, scandium and yttrium, whether or not intermixed or interalloyed	8	0	0	5.5	5.5
21	280540	Mercury	1	5.5	5.5	5.5	5.5
22	280610	Hydrogen chloride "hydrochloric acid"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
23	280620	Chlorosulphuric acid	1	5.5	5.5	5.5	5.5
24	280700	Sulphuric acid; oleum	1	3	3	5.5	5.5
25	280800	Nitric acid; sulphonitric acids	1	5.5	5.5	5.5	5.5
26	280910	Diphosphorus pentaoxide	1	1	1	1	1
27	280920	Phosphoric acid; polyphosphoric acids, whether or not chemically defined	3	1	5.5	1	5.5
28	281000	Oxides of boron; boric acids	2	5.5	5.5	5.5	5.5
29	281111	Hydrogen fluoride "hydrofluoric acid"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
30	281119	Inorganic acids (excl. hydrogen chloride "hydrochloric acid", chlorosulphuric acid, sulphuric acid, oleum, nitric acid, sulphonitric acids, phosphoric acid, polyphosphoric acids, boric acids and hydrogen fluoride "hydrofluoric acid")	2	5.5	5.5	5.5	5.5
31	281121	Carbon dioxide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
32	281122	Silicon dioxide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
33	281129	Inorganic oxygen compounds of non-metals (excl. diphosphorus pentaoxide, oxides of boron, carbon dioxide and silicon dioxide)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
34	281210	Chlorides and chloride oxides	10	2	5.5	5.5	5.5
35	281290	Halides and halide oxides of non-metals (excl. chlorides and chloride oxides)	3	5.5	5.5	5.5	5.5
36	281310	Carbon disulphide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
37	281390	Sulphides of non-metals (excl. carbon disulphide); commercial phosphorus trisulphide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
38	281410	Anhydrous ammonia	1	0	0	5.5	5.5
39	281420	Ammonia in aqueous solution	1	0	0	5.5	5.5
40	281511	Sodium hydroxide "caustic soda" solid	1	10	10	10	10
41	281512	Sodium hydroxide "caustic soda" in aqueous solution "soda lye or liquid soda"	1	8	8	8	8
42	281520	Potassium hydroxide "caustic potash"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
43	281530	Peroxides of sodium or potassium	1	5.5	5.5	5.5	5.5
44	281610	Hydroxide and peroxide of magnesium	1	5.5	5.5	5.5	5.5

45	281640	Oxides, hydroxides and peroxides, of strontium or barium	1	2	2	5.5	5.5
46	281700	Zinc oxide; zinc peroxide	2	5.5	5.5	5.5	5.5
47	281810	Corundum, artificial, whether or not chemically defined	2	5.5	5.5	5.5	5.5
48	281820	Aluminium oxide (excl. artificial corundum)	1	0	0	8	8
49	281830	Aluminium hydroxide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
50	281910	Chromium trioxide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
51	281990	Chromium oxides and hydroxides (excl. chromium trioxide)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
52	282010	Manganese dioxide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
53	282090	Manganese oxides (excl. manganese dioxide)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
54	282110	Iron oxides and hydroxides	1	5.5	5.5	5.5	5.5
55	282120	Earth colours containing $\geq 70\%$ by weight of combined iron evaluated as Fe_2O_3	1	5.5	5.5	5.5	5.5
56	282200	Cobalt oxides and hydroxides; commercial cobalt oxides	2	2	2	5.5	5.5
57	282300	Titanium oxides	1	5.5	5.5	5.5	5.5
58	282410	Lead monoxide "litharge, massicot"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
59	282490	Lead oxides (excl. monoxide "litharge, massicot")	2	5.5	5.5	5.5	5.5
60	282510	Hydrazine and hydroxylamine and their inorganic salts	3	5.5	5.5	5.5	5.5
61	282520	Lithium oxide and hydroxide	2	5.5	5.5	5.5	5.5
62	282530	Vanadium oxides and hydroxides	2	5.5	5.5	5.5	5.5
63	282540	Nickel oxides and hydroxides	1	2	2	5.5	5.5
64	282550	Copper oxides and hydroxides	1	5.5	5.5	5.5	5.5
65	282560	Germanium oxides and zirconium dioxide	1	5.5	5.5	5.5	5.5
66	282570	Molybdenum oxides and hydroxides	1	5.5	5.5	5.5	5.5
67	282580	Antimony oxides	1	5.5	5.5	5.5	5.5
68	282590	Bases, inorganic, and metal oxides, hydroxides and peroxides, n.e.s.	8	5.5	5.5	5.5	5.5
69	282612	Fluoride of aluminium	2	5.5	5.5	5.5	5.5
70	282619	Fluorides (excl. of aluminium and mercury)	3	5.5	5.5	5.5	5.5
71	282630	Sodium hexafluoroaluminate "synthetic cryolite"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
72	282690	Fluorosilicates, fluoroaluminates and other complex fluorine salts (excl. sodium hexafluoroaluminate "synthetic cryolite" and inorganic or organic compounds of mercury)	2	5.5	5.5	5.5	5.5
73	282710	Ammonium chloride	2	4	5.5	4	5.5

74	282720	Calcium chloride	1	5.5	5.5	5.5	5.5
75	282731	Magnesium chloride	1	5.5	5.5	5.5	5.5
76	282732	Aluminium chloride	1	5.5	5.5	5.5	5.5
77	282735	Nickel chloride	1	5.5	5.5	5.5	5.5
78	282739	Chlorides (excl. ammonium, calcium, magnesium, aluminium, nickel and mercury chloride)	4	5.5	5.5	5.5	5.5
79	282741	Chloride oxides and chloride hydroxides of copper	1	5.5	5.5	5.5	5.5
80	282749	Chloride oxides and chloride hydroxides (excl. copper and mercury)	2	5.5	5.5	5.5	5.5
81	282751	Bromides of sodium or of potassium	1	5.5	5.5	5.5	5.5
82	282759	Bromides and bromide oxides (excl. of sodium, potassium and mercury)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
83	282760	Iodides and iodide oxides (excl. inorganic or organic compounds of mercury)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
84	282810	Calcium hypochlorites, incl. commercial calcium hypochlorite	1	12	12	14	14
85	282890	Hypochlorites, chlorites and hypobromites (excl. calcium hypochlorites)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
86	282911	Chlorate of sodium	1	12	12	13	13
87	282919	Chlorates (excl. sodium)	2	5.5	5.5	5.5	5.5
88	282990	Perchlorates; bromates and perbromates; iodates and periodates (excl. inorganic or organic compounds of mercury)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
89	283010	Sodium sulphides	2	5.5	5.5	5.5	5.5
90	283090	Sulphides (excl. sodium); polysulphides, whether or not chemically defined (excl. inorganic or organic compounds of mercury)	3	5.5	5.5	5.5	5.5
91	283110	Dithionite and sulfoxylate of sodium	2	5.5	5.5	5.5	5.5
92	283190	Dithionites and sulfoxylates (excl. sodium)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
93	283210	Sodium sulphites	1	5.5	5.5	5.5	5.5
94	283220	Sulphites (excl. sodium)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
95	283230	Thiosulphates	1	5.5	5.5	5.5	5.5
96	283311	Disodium sulphate	1	5.5	5.5	5.5	5.5
97	283319	Sodium sulphates (excl. disodium)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
98	283321	Sulphate of magnesium	1	5.5	5.5	5.5	5.5
99	283322	Sulphate of aluminium	1	5.5	5.5	5.5	5.5
100	283324	Sulphates of nickel	1	5.5	5.5	5.5	5.5
101	283325	Sulphates of copper	1	5.5	5.5	5.5	5.5
102	283327	Sulphate of barium	1	5.5	5.5	5.5	5.5
103	283329	Sulphates (excl. of sodium, magnesium, aluminium, nickel, copper, barium and mercury)	4	5.5	5.5	5.5	5.5

104	283330	Alums	2	5.5	5.5	5.5	5.5
105	283340	Peroxosulphates "persulphates"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
106	283410	Nitrites	1	5.5	5.5	5.5	5.5
107	283421	Nitrate of potassium	2	1	5.5	4	5.5
108	283429	Nitrates (excl. of potassium and of mercury)	2	5.5	5.5	5.5	5.5
109	283510	Phosphinates "hypophosphites" and phosphonates "phosphites"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
110	283522	Mono- or disodium phosphate	1	5.5	5.5	5.5	5.5
111	283524	Phosphates of potassium	1	5.5	5.5	5.5	5.5
112	283525	Calcium hydrogenorthophosphate "dicalcium phosphate"	3	5.5	5.5	5.5	5.5
113	283526	Phosphates of calcium (excl. calcium hydrogenorthophosphate "dicalcium phosphate")	1	5.5	5.5	5.5	5.5
114	283529	Phosphates (excl. phosphates of monosodium, disodium, potassium, calcium and mercury)	2	5.5	5.5	5.5	5.5
115	283531	Sodium triphosphate "sodium tripolyphosphate", whether or not chemically defined	2	5.5	5.5	5.5	5.5
116	283539	Polyphosphates, whether or not chemically defined (excl. sodium triphosphate "sodium tripolyphosphate")	3	5.5	5.5	5.5	5.5
117	283620	Disodium carbonate	1	5.5	5.5	5.5	5.5
118	283630	Sodium hydrogencarbonate "sodium bicarbonate"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
119	283640	Potassium carbonates	1	5.5	5.5	5.5	5.5
120	283650	Calcium carbonate	1	5.5	5.5	5.5	5.5
121	283660	Barium carbonate	1	2	2	5.5	5.5
122	283691	Lithium carbonates	1	2	2	5.5	5.5
123	283692	Strontium carbonate	1	2	2	5.5	5.5
124	283699	Carbonates and peroxocarbonates "percarbonates"; commercial ammonium carbonate containing ammonium carbamate (excl. disodium carbonate, sodium hydrogencarbonate "sodium bicarbonate", potassium carbonates, calcium carbonate, barium carbonate, lithium carbonates, strontium carbonate and inorganic or organic compounds of mercury)	5	2	5.5	5.5	5.5
125	283711	Sodium cyanide	2	5.5	5.5	5.5	5.5
126	283719	Cyanides and cyanide oxides (excl. sodium and mercury)	2	5.5	5.5	5.5	5.5
127	283720	Complex cyanides (excl. inorganic or organic compounds of mercury)	1	5.5	5.5	5.5	5.5

128	283911	Metasilicates of sodium, incl. commercial metasilicates	1	5.5	5.5	5.5	5.5
129	283919	Silicates of sodium, incl. commercial silicates (excl. sodium metasilicates)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
130	283990	Silicates, incl. commercial alkali metal silicates (excl. sodium silicates)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
131	284011	Anhydrous disodium tetraborate "refined borax"	1	2	2	5.5	5.5
132	284019	Disodium tetraborate "refined borax" (excl. anhydrous)	1	2	2	5.5	5.5
133	284020	Borates (excl. disodium tetraborate "refined borax")	1	5.5	5.5	5.5	5.5
134	284030	Peroxoborates "perborates"	1	5.5	5.5	5.5	5.5
135	284130	Sodium dichromate	1	5.5	5.5	5.5	5.5
136	284150	Chromates and dichromates; peroxochromates (excl. sodium dichromate and inorganic or organic compounds of mercury)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
137	284161	Potassium permanganate	1	5.5	5.5	5.5	5.5
138	284169	Manganites, manganates and permanganates (excl. potassium permanganate)	2	5.5	5.5	5.5	5.5
139	284170	Molybdates	2	5.5	5.5	5.5	5.5
140	284180	Tungstates "wolframates"	5	5.5	5.5	5.5	5.5
141	284190	Salts of oxometallic or peroxometallic acids (excl. chromates, dichromates, peroxochromates, manganites, manganates, permanganates, molybdates and tungstates "wolframates")	1	5.5	5.5	5.5	5.5
142	284210	Double or complex silicates of inorganic acids or peroxyacids, incl. aluminosilicates whether or not chemically defined (excl. inorganic or organic compounds of mercury)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
143	284290	Salts of inorganic acids or peroxyacids (excl. of oxometallic or peroxometallic acids, double or complex silicates [incl. aluminosilicates whether or not chemically defined], azides, and inorganic or organic compounds of mercury)	4	5.5	5.5	5.5	5.5
144	284310	Colloidal precious metals	1	5.5	5.5	5.5	5.5
145	284321	Silver nitrate	1	5.5	5.5	5.5	5.5
146	284329	Silver compounds, inorganic or organic, whether or not chemically defined (excl. of mercury and silver nitrate)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
147	284330	Gold compounds, inorganic or organic, whether or not chemically defined	1	5.5	5.5	5.5	5.5

148	284390	Inorganic or organic compounds of precious metals, whether or not chemically defined (excl. silver and gold); amalgams of precious metals	1	5.5	5.5	5.5	5.5
149	284410	Natural uranium and its compounds; alloys, dispersions, incl. cermet, ceramic products and mixtures containing natural uranium or natural uranium compound [Euratom]	1	5.5	5.5	5.5	5.5
150	284420	Uranium enriched in U 235 and its compounds; plutonium and its compounds; alloys, dispersions, incl. cermet, ceramic products and mixtures containing uranium enriched in U 235, plutonium or compounds of these products [Euratom]	1	5.5	5.5	5.5	5.5
151	284430	Uranium depleted in U 235 and its compounds; thorium and its compounds; alloys, dispersions, incl. cermet, ceramic products and mixtures containing uranium depleted in U 235, thorium or compounds of these products	1	5.5	5.5	5.5	5.5
152	284440	Radioactive elements, isotopes and compounds, and alloys and dispersions, incl. cermet, ceramic products and mixtures, containing these elements, isotopes and compounds; radioactive residues (excl. natural uranium, uranium enriched and depleted in U 235; plutonium, thorium and compounds of these products)	3	4	5.5	4	5.5
153	284450	Spent "irradiated" fuel elements "cartridges" of nuclear reactors [Euratom]	1	5.5	5.5	5.5	5.5
154	284510	Heavy water "deuterium oxide" [Euratom]	1	5.5	5.5	5.5	5.5
155	284590	Non-radioactive isotopes; inorganic or organic compounds of such isotopes, whether or not chemically defined (excl. heavy water "deuterium oxide")	1	5.5	5.5	5.5	5.5
156	284610	Cerium compounds	4	0	0	5.5	5.5
157	284690	Compounds, inorganic or organic, of rare-earth metals, of yttrium or of scandium or of mixtures of these metals (excl. cerium)	22	0	0	5.5	5.5
158	284700	Hydrogen peroxide, whether or not solidified with urea	1	5.5	5.5	5.5	5.5
159	284800	Phosphides, whether or not chemically defined (excl. ferrophosphorus)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
160	284910	Carbides of calcium, whether or not chemically defined	1	5.5	5.5	5.5	5.5
161	284920	Carbides of silicon, whether or not chemically defined	1	5.5	5.5	5.5	5.5
162	284990	Carbides, whether or not chemically defined (excl. of calcium or silicon)	3	5.5	5.5	5.5	5.5

163	285000	Hydrides, nitrides, azides, silicides and borides, whether or not chemically defined (excl. compounds which are also carbides of heading 2849)	3	5.5	5.5	5.5	5.5
164	285200	Compounds, inorganic or organic, of mercury (excl. amalgams)	1	5.5	5.5	5.5	5.5
165	285300	Inorganic compounds, incl. distilled or conductivity water and water of similar purity, n.e.s.; liquid air, whether or not rare gases have been removed; compressed air; amalgams (excl. amalgams of precious metals)	3	5.5	5.5	5.5	5.5

Хавсралт 1.3. Хүдэр, баяжмал

№	Код	Барааны бичиглэл	Мөрдөж буй тариф (2014.10.15)			Тарифын дээд түвшин (ДХБ)	
			Тарифын задлага	Доод	Дээд	Доод	Дээд
1	260111	Non-agglomerated iron ores and concentrates (excl. roasted iron pyrites)	3	0	0	0	0
2	260112	Agglomerated iron ores and concentrates (excl. roasted iron pyrites)	1	0	0	0	0
3	260120	Roasted iron pyrites	1	0	0	0	0
4	260200	Manganese ores and concentrates, incl. ferruginous manganese ores and concentrates, with a manganese content of $\geq 20\%$, calculated on the dry weight	1	0	0	0	0
5	260300	Copper ores and concentrates	1	0	0	0	0
6	260400	Nickel ores and concentrates	1	0	0	0	0
7	260500	Cobalt ores and concentrates	1	0	0	0	0
8	260600	Aluminium ores and concentrates	1	0	0	0	0
9	260700	Lead ores and concentrates	1	0	0	0	0
10	260800	Zinc ores and concentrates	1	0	0	0	0
11	260900	Tin ores and concentrates	1	0	0	0	0
12	261000	Chromium ores and concentrates	1	0	0	0	0
13	261100	Tungsten ores and concentrates	1	0	0	0	0
14	261210	Uranium ores and concentrates	1	0	0	0	0
15	261220	Thorium ores and concentrates	1	0	0	0	0
16	261310	Roasted molybdenum ores and concentrates	1	0	0	0	0
17	261390	Molybdenum ores and concentrates (excl. roasted)	1	0	0	0	0
18	261400	Titanium ores and concentrates	1	0	0	0	0
19	261510	Zirconium ores and concentrates	1	0	0	0	0

20	261590	Niobium, tantalum or vanadium ores and concentrates	2	0	0	0	0
21	261610	Silver ores and concentrates	1	0	0	0	0
22	261690	Precious-metal ores and concentrates (excl. silver ores and concentrates)	1	0	0	0	0
23	261710	Antimony ores and concentrates	2	0	0	0	0
24	261790	Ores and concentrates (excl. iron, manganese, copper, nickel, cobalt, aluminium, lead, zinc, tin, chromium, tungsten, uranium, thorium, molybdenum, titanium, niobium, tantalum, vanadium, zirconium, precious-metal or antimony ores and concentrates)	2	0	3	0	4
25	261800	Granulated slag "slag sand" from the manufacture of iron or steel	2	4	4	6	6
26	261900	Slag, dross, scalings and other waste from the manufacture of iron or steel (excl. granulated slag)	1	4	4	6	6
27	262011	Hard zinc spelter	1	4	4	6	6
28	262019	Slag, ash and residues containing mainly zinc (excl. hard zinc spelter)	1	4	4	6	6
29	262021	Leaded gasoline sludges and leaded anti-knock compound sludges, obtained from storage tanks of leaded gasoline and leaded anti-knock compounds and containing mainly lead, lead compounds and iron oxide	1	4	4	6	6
30	262029	Slag, ash and residues containing mainly lead (excl. leaded gasoline sludges and leaded anti-knock compound sludges)	1	4	4	6	6
31	262030	Slag, ash and residues containing mainly copper	1	4	4	6	6
32	262040	Slag, ash and residues containing mainly aluminium	1	4	4	6	6
33	262060	Slag, ash and residues, containing arsenic, mercury, thallium or their mixtures, of a kind used for the extraction of arsenic or those metals or for the manufacture of their chemical compounds (excl. those from the manufacture of iron or steel)	1	4	4	6	6
34	262091	Slag, ash and residues, containing antimony, beryllium, cadmium, chromium or their mixtures (excl. those from the manufacture of iron or steel)	1	4	4	6	6

35	262099	Slag, ash and residues, containing metals or metal compounds (excl. those from the manufacture of iron or steel, those containing primarily zinc, lead, copper or aluminium, those containing arsenic, mercury, thallium or their mixtures of a kind used for the extraction of arsenic or those metals or for the manufacture of their chemical compounds and those containing antimony, beryllium, cadmium, chromium or their mixtures)	2	4	4	6	6
36	262110	Ash and residues from the incineration of municipal waste	1	4	4	6	6
37	262190	Slag and ash, incl. seaweed ash "kelp" (excl. slag, incl. granulated, from the manufacture of iron or steel, ashes and residues containing arsenic, metals or metal compounds and those from the incineration of municipal waste)	1	4	4	6	6

Хавсралт 1.4. Төмөр болон ган

№	Код	Барааны бичиглэл	Мөрдөж байгаа тариф			Тарифын дээд түвшин (ДХБ)	
			Тарифын задаргаа	Доод	Дээд	Доод	Дээд
1	720110	Non-alloy pig iron in pigs, blocks or other primary forms, containing, by weight, <= 0,5% of phosphorous	1	1	1	1	1
2	720120	Non-alloy pig iron in pigs, blocks or other primary forms, containing by weight >= 0,5% phosphorus	1	1	1	1	1
3	720150	Alloy pig iron and spiegeleisen, in pigs, blocks or other primary forms	1	1	1	1	1
4	720211	Ferro-manganese, containing by weight > 2% of carbon	1	2	2	2	2
5	720219	Ferro-manganese, containing by weight <= 2% carbon	1	2	2	2	2
6	720221	Ferro-silicon, containing by weight > 55% of silicon	1	2	2	2	2
7	720229	Ferro-silicon, containing by weight <= 55% silicon	1	2	2	2	2
8	720230	Ferro-silico-manganese	1	2	2	2	2
9	720241	Ferro-chromium, containing by weight > 4% of carbon	1	1	1	2	2
10	720249	Ferro-chromium, containing by weight <= 4% of carbon	1	1	1	2	2
11	720250	Ferro-silico-chromium	1	2	2	2	2
12	720260	Ferro-nickel	1	1	1	2	2
13	720270	Ferro-molybdenum	1	2	2	2	2

14	720280	Ferro-tungsten and ferro-silico-tungsten	2	2	2	2	2
15	720291	Ferro-titanium and ferro-silico-titanium	1	2	2	2	2
16	720292	Ferro-vanadium	2	9	9	9	9
17	720293	Ferro-niobium	1	1	1	2	2
18	720299	Ferro-alloys (excl. ferro-manganese, ferro-silicon, ferro-silico-manganese, ferro-chromium, ferro-silico-chromium, ferro-nickel, ferro-molybdenum, ferro-tungsten, ferro-silico-tungsten, ferro-titanium, ferro-silico-titanium, ferro-vanadium and ferro-niobium)	5	2	2	2	2
19	720310	Ferrous products obtained by direct reduction of iron ore, in lumps, pellets or similar forms	1	2	2	2	2
20	720390	Spongy ferrous products, obtained from molten pig iron by atomisation, iron of a purity of $\geq 99,94\%$, in lumps, pellets or similar forms	1	2	2	2	2
21	720410	Waste and scrap, of cast iron (excl. radioactive)	1	0	0	2	2
22	720421	Waste and scrap of stainless steel (excl. radioactive, and waste and scrap of batteries and electric accumulators)	1	0	0	0	0
23	720429	Waste and scrap of alloy steel (excl. stainless steel, and waste and scrap, radioactive, or waste and scrap from batteries and electric accumulators)	1	0	0	0	0
24	720430	Waste and scrap of tinned iron or steel (excl. radioactive, and waste and scrap of batteries and electric accumulators)	1	0	0	2	2
25	720441	Turnings, shavings, chips, milling waste, sawdust, filings, trimmings and stampings of iron or steel, whether or not in bundles (excl. those of cast iron, alloy steel or tinned iron or steel)	1	0	0	2	2
26	720449	Waste and scrap of iron or steel (excl. slag, scale and other waste of the production of iron and steel; radioactive waste and scrap; fragments of pigs, blocks or other primary forms of pig iron or spiegeleisen; waste and scrap of cast iron, alloy steel or tinned iron or steel; turnings, shavings, chips, milling waste, sawdust, filings, trimmings and stampings; waste and scrap of primary cells, primary batteries and electric accumulators)	1	0	0	0	0
27	720450	Remelting scrap ingots of iron or steel (excl. products whose chemical composition conforms to the definitions of pig iron, spiegeleisen, or ferro-alloys)	1	0	0	0	0

28	720510	Granules, of pig iron, spiegeleisen, iron or steel (excl. granules of ferro-alloys, turnings and filings of iron or steel, certain small calibre items, defective balls for ball-bearings)	1	2	2	2	2
29	720521	Powders, of alloy steel (excl. powders of ferro-alloys and radioactive iron powders "isotopes")	1	2	2	2	2
30	720529	Powders, of pig iron, spiegeleisen, iron or non-alloy steel (excl. powders of ferro-alloys and radioactive iron powders "isotopes")	1	2	2	2	2
31	720610	Ingots, of iron and non-alloy steel (excl. remelted scrap ingots, continuous cast products, iron of heading 7203)	1	2	2	2	2
32	720690	Iron and non-alloy steel, in puddled bars or other primary forms (excl. ingots, remelted scrap ingots, continuous cast products, iron of heading 7203)	1	2	2	2	2
33	720711	Semi-finished products of iron or non-alloy steel containing, by weight, < 0,25% of carbon, of square or rectangular cross-section, the width measuring < twice the thickness	1	2	2	2	2
34	720712	Semi-finished products of iron or non-alloy steel containing, by weight, < 0,25% of carbon, of rectangular "other than square" cross-section, the width measuring >= twice the thickness	1	2	2	2	2
35	720719	Semi-finished products of iron or non-alloy steel containing, by weight, < 0,25% of carbon, of circular cross-section, or of a cross-section other than square or rectangular	1	2	2	2	2
36	720720	Semi-finished products of iron or non-alloy steel containing, by weight, >= 0,25% of carbon	1	2	2	2	2
37	720810	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of >= 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, with patterns in relief directly due to the rolling process	1	5	5	5	5
38	720825	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of >= 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of >= 4,75 mm, pickled, without patterns in relief	1	5	5	5	5
39	720826	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of >= 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of >= 3 mm but < 4,75 mm, pickled, without patterns in relief	2	5	5	5	5

40	720827	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of < 3 mm, pickled, without patterns in relief	2	5	5	5	5
41	720836	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of ≥ 10 mm, not pickled, without patterns in relief	1	6	6	6	6
42	720837	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of $\geq 4,75$ mm but < 10 mm, not pickled, without patterns in relief	1	5	5	5	5
43	720838	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of ≥ 3 mm but $< 4,75$ mm, not pickled, without patterns in relief	2	5	5	5	5
44	720839	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of < 3 mm, not pickled, without patterns in relief	2	3	3	3	3
45	720840	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, with patterns in relief directly due to the rolling process	1	6	6	6	6
46	720851	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width ≥ 600 mm, not in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of > 10 mm, without patterns in relief	3	6	6	6	6
47	720852	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of $\geq 4,75$ mm but ≤ 10 mm, without patterns in relief	1	6	6	6	6
48	720853	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of ≥ 3 mm but $< 4,75$ mm, without patterns in relief	2	6	6	6	6
49	720854	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of < 3 mm, without patterns in relief	2	6	6	6	6
50	720890	Flat-rolled products of iron or steel, of a width ≥ 600 mm, hot-rolled and further worked, but not clad, plated or coated	1	6	6	6	6

51	720915	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of ≥ 3 mm	2	6	6	6	6
52	720916	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of > 1 mm but < 3 mm	2	6	6	6	6
53	720917	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of $\geq 0,5$ mm but ≤ 1 mm	2	3	3	3	3
54	720918	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of $< 0,5$ mm	2	6	6	6	6
55	720925	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of ≥ 3 mm	1	6	6	6	6
56	720926	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of > 1 mm but < 3 mm	1	6	6	6	6
57	720927	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of $\geq 0,5$ mm but ≤ 1 mm	1	6	6	6	6
58	720928	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, not in coils, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, of a thickness of $< 0,5$ mm	1	6	6	6	6
59	720990	Flat-rolled products of iron or steel, of a width of ≥ 600 mm, cold-rolled "cold-reduced", and further worked, but not clad, plated or coated	1	6	6	6	6
60	721011	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", tinned, of a thickness of $\geq 0,5$ mm	1	10	10	10	10
61	721012	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", tinned, of a thickness of $< 0,5$ mm	1	5	5	5	5
62	721020	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", plated or coated with lead, incl.terne-plate	1	4	4	4	4

63	721030	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", electrolytically plated or coated with zinc	1	8	8	8	8
64	721041	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", corrugated, tinned (excl. electrolytically plated or coated with zinc)	1	8	8	8	8
65	721049	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", not corrugated, tinned (excl. electrolytically plated or coated with zinc)	1	4	4	4	4
66	721050	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", plated or coated with chromium oxides or with chromium and chromium oxides	1	8	8	8	8
67	721061	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", plated or coated with aluminium-zinc alloys	1	8	8	8	8
68	721069	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", plated or coated with aluminium (excl. products plated or coated with aluminium-zinc alloys)	1	8	8	8	8
69	721070	Flat products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", painted, varnished or coated with plastics	1	4	4	4	4
70	721090	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", clad, plated or coated (excl. tinned, plated or coated with lead, zinc, chromium oxides, chromium and chromium oxides, or aluminium, painted, varnished or coated with plastics)	1	8	8	8	8
71	721113	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, simply hot-rolled on four faces or in a closed box pass, not clad, plated or coated, of a width of > 150 mm but < 600 mm and a thickness of ≥ 4 mm, not in coils, without patterns in relief, commonly known as "wide flats"	1	6	6	6	6
72	721114	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width < 600 mm, not further worked than hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness of $\geq 4,75$ mm (excl. "wide flats")	1	6	6	6	6
73	721119	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width < 600 mm, simply hot-rolled, not clad, plated or coated, of a thickness $< 4,75$ mm (excl. "wide flats")	1	6	6	6	6

74	721123	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, containing by weight < 0,25% of carbon	1	6	6	6	6
75	721129	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, simply cold-rolled "cold-reduced", not clad, plated or coated, containing by weight \geq 0,25% of carbon	1	6	6	6	6
76	721190	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced" and further worked, but not clad, plated or coated	1	6	6	6	6
77	721210	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", tinned	1	5	5	5	5
78	721220	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", electrolytically plated or coated with zinc	1	8	8	8	8
79	721230	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", tinned (excl. electrolytically plated or coated with zinc)	1	8	8	8	8
80	721240	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", painted, varnished or coated with plastics	1	4	4	4	4
81	721250	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", plated or coated (excl. tinned, plated or coated with zinc, painted, varnished or coated with plastics)	1	8	8	8	8
82	721260	Flat-rolled products of iron or non-alloy steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", clad	1	8	8	8	8
83	721310	Bars and rods, hot-rolled, in irregularly wound coils of iron or non-alloy steel, with indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process	1	3	3	3	3
84	721320	Bars and rods, hot-rolled, in irregularly wound coils, of non-alloy free-cutting steel (excl. bars and rods containing indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process)	1	3	3	3	3

85	721391	Bars and rods, hot-rolled, in irregularly wound coils, of iron or non-alloy steel, of circular cross-section measuring < 14 mm in diameter (excl. bars and rods of free-cutting steel, and bars and rods with indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process)	1	5	5	5	5
86	721399	Bars and rods, hot-rolled, in irregularly wound coils, of iron or non-alloy steel (excl. products of circular cross-section measuring < 14 mm in diameter, bars and rods of free-cutting steel, and bars and rods with indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process)	1	5	5	5	5
87	721410	Bars and rods, of iron or non-alloy steel, not further worked than forged (excl. in irregularly wound coils)	1	7	7	7	7
88	721420	Bars and rods, of iron or non-alloy steel, with indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process	1	3	3	3	3
89	721430	Bars and rods, of non-alloy free-cutting steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or hot-extruded (excl. containing indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process or twisted after rolling)	1	7	7	7	7
90	721491	Bars and rods, of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or hot-extruded, of rectangular "other than square" cross-section (excl. containing indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process, bars and rods twisted after rolling and free-cutting steel)	1	3	3	3	3
91	721499	Bars and rods, of iron or non-alloy steel, only hot-rolled, only hot-drawn or only hot-extruded (excl. of rectangular [other than square] cross-section and those containing indentations, ribs, grooves or other deformations produced during the rolling process, and of non-alloy free-cutting steel)	1	3	3	3	3
92	721510	Bars and rods, of non-alloy free-cutting steel, not further worked than cold-formed or cold-finished	1	7	7	7	7
93	721550	Bars and rods, of iron or non-alloy steel, not further worked than cold-formed or cold-finished (excl. of free-cutting steel)	1	7	7	7	7
94	721590	Bars or rods, of iron or non-alloy steel, cold-formed or cold-finished and further worked or hot-formed and further worked, n.e.s.	1	3	3	3	3

95	721610	U, I or H sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or extruded, of a height of < 80 mm	3	3	3	3	3
96	721621	L sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or extruded, of a height of < 80 mm	1	6	6	6	6
97	721622	T sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or extruded, of a height of < 80 mm	1	6	6	6	6
98	721631	U sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or hot-extruded, of a height >= 80 mm	1	6	6	6	6
99	721632	I sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or hot-extruded, of a height >= 80 mm	2	6	6	6	6
100	721633	H sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or hot-extruded, of a height >= 80 mm	3	6	6	6	6
101	721640	L sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or hot-extruded, of a height >= 80 mm	2	3	3	3	3
102	721650	Sections of iron or non-alloy steel, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or hot-extruded (excl. U, I, H, L or T sections)	3	3	6	3	6
103	721661	Angles, shapes and sections, of iron or non-alloy steel, from flat-rolled products simply cold-formed or cold-finished (excl. profiled sheet)	1	3	3	3	3
104	721669	Angles, shapes and sections, of iron or non-alloy steel, not further worked than cold-formed or cold-finished (excl. profiled sheet)	1	3	3	3	3
105	721691	Angles, shapes and sections, of iron or non-alloy steel, cold-formed or cold-finished from flat-rolled products and further worked	1	3	3	3	3
106	721699	Angles, shapes and sections, of iron or non-alloy steel, cold-formed or cold-finished and further worked, or not further worked than forged, or forged, or hot-formed by other means and further worked, n.e.s. (excl. from flat-rolled products)	1	3	3	3	3
107	721710	Wire of iron or non-alloy steel, in coils, not plated or coated, whether or not polished (excl. bars and rods)	1	8	8	8	8
108	721720	Wire of iron or non-alloy steel, in coils, plated or coated with zinc (excl. bars and rods)	1	8	8	8	8
109	721730	Wire of iron or non-alloy steel, in coils, plated or coated with base metals (excl. plated or coated with zinc, and bars and rods)	2	8	8	8	8

110	721790	Wire of iron or non-alloy steel, in coils, plated or coated (excl. plated or coated with base metals, and bars and rods)	1	8	8	8	8
111	721810	Steel, stainless, in ingots and other primary forms (excl. waste and scrap in ingot form, and products obtained by continuous casting)	1	2	2	2	2
112	721891	Semi-finished products of stainless steel, of rectangular "other than square" cross-section	1	2	2	2	2
113	721899	Semi-finished products of stainless steel (excl. of rectangular [other than square] cross-section)	1	2	2	2	2
114	721911	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, in coils, of a thickness of > 10 mm	1	4	4	4	4
115	721912	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, in coils, of a thickness of $\geq 4,7$ mm and ≤ 10 mm	1	4	4	4	4
116	721913	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, in coils, of a thickness of ≥ 3 mm and $< 4,75$ mm	4	4	4	4	4
117	721914	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, in coils, of a thickness of < 3 mm	4	4	4	4	4
118	721921	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, in coils, of a thickness of > 10 mm	1	10	10	10	10
119	721922	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, not in coils, of a thickness of $\geq 4,75$ mm and ≤ 10 mm	1	10	10	10	10
120	721923	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, not in coils, of a thickness of ≥ 3 mm and $< 4,75$ mm	1	10	10	10	10
121	721924	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, not in coils, of a thickness of < 3 mm	3	10	10	10	10
122	721931	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced", of a thickness of $\geq 4,75$ mm	1	10	10	10	10
123	721932	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced", of a thickness of ≥ 3 mm but $< 4,75$ mm	1	10	10	10	10

124	721933	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced", of a thickness of > 1 mm but < 3 mm	2	10	10	10	10
125	721934	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced", of a thickness of $\geq 0,5$ mm but ≤ 1 mm	1	10	10	10	10
126	721935	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced", of a thickness of $< 0,5$ mm	1	10	10	10	10
127	721990	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced" and further worked	1	10	10	10	10
128	722011	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of < 600 mm, not further worked than hot-rolled, of a thickness of $\geq 4,75$ mm	1	10	10	10	10
129	722012	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of < 600 mm, not further worked than hot-rolled, of a thickness of $< 4,75$ mm	1	10	10	10	10
130	722020	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of < 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced"	3	10	10	10	10
131	722090	Flat-rolled products of stainless steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced" and further worked	1	10	10	10	10
132	722100	Bars and rods of stainless steel, hot-rolled, in irregularly wound coils	1	10	10	10	10
133	722211	Bars and rods of stainless steel, only hot-rolled, only hot-drawn or only hot-extruded, of circular cross-section	1	10	10	10	10
134	722219	Bars and rods of stainless steel, only hot-rolled, only hot-drawn or only extruded (excl. of circular cross-section)	1	10	10	10	10
135	722220	Other bars and rods of stainless steel, not further worked than cold-formed or cold-finished	1	10	10	10	10
136	722230	Other bars and rods of stainless steel, cold-formed or cold-finished and further worked, or not further worked than forged, or forged, or hot-formed by other means and further worked, n.e.s.	1	10	10	10	10
137	722240	Angles, shapes and sections of stainless steel, n.e.s.	1	10	10	10	10
138	722300	Wire of stainless steel, in coils (excl. bars and rods)	1	10	10	10	10
139	722410	Steel, alloy, other than stainless, in ingots or other primary forms (excl. waste and scrap in ingot form, and products obtained by continuous casting)	1	2	2	2	2

140	722490	Semi-finished products of alloy steel other than stainless	2	2	2	2	2
141	722511	Flat-rolled products of silicon-electrical steel, of a width of ≥ 600 mm, grain-oriented	1	3	3	3	3
142	722519	Flat-rolled products of silicon-electrical steel, of a width of ≥ 600 mm, non-grain-oriented	1	6	6	6	6
143	722530	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, in coils (excl. products of silicon-electrical steel)	1	3	3	3	3
144	722540	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than hot-rolled, not in coils (excl. products of silicon-electrical steel)	1	3	3	3	3
145	722550	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of ≥ 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced" (excl. products of silicon-electrical steel)	1	3	3	3	3
146	722591	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced" and electrolytically plated or coated with zinc (excl. products of silicon-electrical steel)	1	7	7	7	7
147	722592	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced" and plated or coated with zinc (excl. electrolytically plated or coated and products of silicon-electrical steel)	1	7	7	7	7
148	722599	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of ≥ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced" and further worked (excl. plated or coated with zinc and products of silicon-electrical steel)	2	3	7	7	7
149	722611	Flat-rolled products of silicon-electrical steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", grain-oriented	1	3	3	3	3
150	722619	Flat-rolled products of silicon-electrical steel, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced", not grain-oriented	1	3	3	3	3
151	722620	Flat-rolled products of high-speed steel, of a width of ≤ 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced"	1	3	3	3	3
152	722691	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of < 600 mm, not further worked than hot-rolled (excl. products of high-speed steel or silicon-electrical steel)	1	3	3	3	3

153	722692	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of < 600 mm, not further worked than cold-rolled "cold-reduced" (excl. products of high-speed steel or silicon-electrical steel)	1	3	3	3	3
154	722699	Flat-rolled products of alloy steel other than stainless, of a width of < 600 mm, hot-rolled or cold-rolled "cold-reduced" and further worked (excl. products of high-speed steel or silicon-electrical steel)	3	7	7	7	7
155	722710	Bars and rods of high-speed steel, hot-rolled, in irregularly wound coils	1	3	3	3	3
156	722720	Bars and rods of silico-manganese steel, hot-rolled, in irregularly wound coils	1	6	6	6	6
157	722790	Bars and rods of alloy steel other than stainless, hot-rolled, in irregularly wound coils (excl. products of high-speed steel or silicon-electrical steel)	1	3	3	3	3
158	722810	Bars and rods of high-speed steel (excl. semi-finished products, flat-rolled products and hot-rolled bars and rods in irregularly wound coils)	1	3	3	3	3
159	722820	Bars and rods of silico-manganese steel (excl. semi-finished products, flat-rolled products and hot-rolled bars and rods in irregularly wound coils)	1	6	6	6	6
160	722830	Bars and rods of alloy steel other than stainless, not further worked than hot-rolled, hot-drawn or extruded (excl. products of high-speed steel or silico-manganese steel, semi-finished products, flat-rolled products and hot-rolled bars and rods in irregularly wound coils)	1	3	3	3	3
161	722840	Bars and rods of alloy steel other than stainless, not further worked than forged (excl. products of high-speed steel or silico-manganese steel, semi-finished products, flat-rolled products and hot-rolled bars and rods in irregularly wound coils)	1	3	3	3	3
162	722850	Bars and rods of alloy steel other than stainless, not further worked than cold-formed or cold-finished (excl. products of high-speed steel or silico-manganese steel, semi-finished products, flat-rolled products and hot-rolled bars and rods in irregularly wound coils)	1	3	3	3	3
163	722860	Bars and rods of alloy steel other than stainless, cold-formed or cold-finished and further worked or hot-formed and further worked, n.e.s. (excl. products of high-speed steel or silico-manganese steel, semi-finished products, flat-rolled products and hot-rolled bars and rods in irregularly wound coils)	1	3	3	3	3

164	722870	Angles, shapes and sections of alloy steel other than stainless, n.e.s.	2	6	6	6	6
165	722880	Hollow drill bars and rods, of alloy or non-alloy steel	1	7	7	7	7
166	722920	Wire of silico-manganese steel, in coils (excl. bars and rods)	1	7	7	7	7
167	722990	Wire of alloy steel other than stainless, in coils (excl. bars and rods and wire of silico-manganese steel)	2	3	7	7	7

Хавсралт 1.5. Төмөр болон гангаар хийсэн эдлэл

№	Код	Барааны бичиглэл	Мөрдөж байгаа тариф			Дээдтүвшин (ДХБ)	
			Тарифын задаргаа	Доод	Дээд	Доод	Дээд
1	730110	Sheet piling of iron or steel, whether or not drilled, punched or made from assembled elements	1	7	7	7	7
2	730120	Angles, shapes and sections, of iron or steel, welded	1	7	7	7	7
3	730210	Rails of iron or steel, for railway or tramway track (excl. check-rails)	1	6	6	6	6
4	730230	Switch blades, crossing frogs, point rods and other crossing pieces, for railway or tramway track, of iron or steel	1	8	8	8	8
5	730240	Fish-plates and sole plates of iron or steel, for railways or tramways	1	7	7	7	7
6	730290	Sleepers "cross-ties", check-rails, rack rails, chairs, chair wedges, rail clips, bedplates and ties and other specialised material for the jointing or fixing of railway or tramway track, of iron or steel (excl. rails, switch blades, crossing frogs, point rods and other crossing pieces, and fish-plates and sole plates)	2	6	7	7	7
7	730300	Tubes, pipes and hollow profiles, of cast iron	2	4	4	4	4
8	730411	Line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, seamless, of stainless steel	4	5	5	5	5
9	730419	Line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, seamless, of iron or steel (excl. products of stainless steel or of cast iron)	4	5	5	5	5
10	730422	Drill pipe, seamless, of stainless steel, of a kind used in drilling for oil or gas	2	4	4	4	4
11	730423	Drill pipe, seamless, of a kind used in drilling for oil or gas, of iron or steel (excl. products of stainless steel or of cast iron)	2	4	4	4	4

12	730424	Casing and tubing, seamless, of a kind used for drilling for oil or gas, of stainless steel	1	4	4	4	4
13	730429	Casing and tubing, seamless, of iron or steel, of a kind used in drilling for oil or gas (excl. products of cast iron)	1	4	4	4	4
14	730431	Tubes, pipes and hollow profiles, seamless, of circular cross-section, of iron or non-alloy steel, cold-drawn or cold-rolled "cold-reduced" (excl. cast iron products and line pipe of a kind used for oil or gas pipelines or casing and tubing of a kind used for drilling for oil or gas)	3	4	8	4	8
15	730439	Tubes, pipes and hollow profiles, seamless, of circular cross-section, of iron or non-alloy steel, not cold-drawn or cold-rolled "cold-reduced" (excl. cast iron products, line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, casing and tubing of a kind used for drilling for oil or gas)	3	4	5	4	5
16	730441	Tubes, pipes and hollow profiles, seamless, of circular cross-section, of stainless steel, cold-drawn or cold-rolled "cold-reduced" (excl. line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, casing and tubing of a kind used for drilling for oil or gas)	2	10	10	10	10
17	730449	Tubes, pipes and hollow profiles, seamless, of circular cross-section, of stainless steel, not cold-drawn or cold-rolled "cold-reduced" (excl. line pipe of a kind used for oil or gas pipelines or of a kind used for drilling for oil or gas)	2	10	10	10	10
18	730451	Tubes, pipes and hollow profiles, seamless, of circular cross-section, of alloy steel other than stainless, cold-drawn or cold-rolled "cold-reduced" (excl. line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, casing and tubing of a kind used for drilling for oil)	3	4	4	4	4
19	730459	Tubes, pipes and hollow profiles, seamless, of circular cross-section, of alloy steel other than stainless, not cold-drawn or cold-rolled "cold-reduced" (excl. line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, casing and tubing of a kind used for drilling for oil)	3	4	4	4	4
20	730490	Tubes, pipes and hollow profiles, seamless, of non-circular cross-section, of iron or steel (excl. products of cast iron)	1	4	4	4	4
21	730511	Line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, having circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, of iron or steel, longitudinally submerged arc welded	1	7	7	7	7

22	730512	Line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, having circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, of iron or steel, longitudinally arc welded (excl. products longitudinally submerged arc welded)	1	3	3	3	3
23	730519	Line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, having circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, of flat-rolled products of iron or steel (excl. products longitudinally arc welded)	1	7	7	7	7
24	730520	Casing of a kind used in drilling for oil or gas, having circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, of flat-rolled products of iron or steel	1	7	7	7	7
25	730531	Tubes and pipes having circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, of iron or steel, longitudinally welded (excl. products of a kind used for oil or gas pipelines or of a kind used in drilling for oil or gas)	1	6	6	6	6
26	730539	Tubes and pipes having circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, of iron or steel, welded (excl. products longitudinally welded or of a kind used for oil or gas pipelines or of a kind used in drilling for oil or gas)	1	6	6	6	6
27	730590	Tubes and pipes having circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, of flat-rolled products of iron or steel, welded (excl. welded products or products of a kind used for oil or gas pipelines or of a kind used in drilling for oil or gas)	1	6	6	6	6
28	730611	Line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, welded, of flat-rolled products of stainless steel, of an external diameter of <= 406,4 mm	1	7	7	7	7
29	730619	Line pipe of a kind used for oil or gas pipelines, welded, of flat-rolled products of iron or steel, of an external diameter of <= 406,4 mm (excl. products of stainless steel or of cast iron)	1	7	7	7	7
30	730621	Casing and tubing of a kind used in drilling for oil or gas, welded, of flat-rolled products of stainless steel, of an external diameter of <= 406,4 mm	1	3	3	3	3
31	730629	Casing and tubing of a kind used in drilling for oil or gas, welded, of flat-rolled products of iron or steel, of an external diameter of <= 406,4 mm (excl. products of stainless steel or of cast iron)	1	3	3	3	3

32	730630	Tubes, pipes and hollow profiles, welded, of circular cross-section, of iron or non-alloy steel (excl. products having internal and external circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, or line pipe of a kind used for oil or gas pipelines or casing and tubing of a kind used in drilling for oil or gas)	3	3	3	3	3
33	730640	Tubes, pipes and hollow profiles, welded, of circular cross-section, of stainless steel (excl. products having internal and external circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, and products of a kind used for oil or gas pipelines or of a kind used in drilling for oil or gas)	1	6	6	6	6
34	730650	Tubes, pipes and hollow profiles, welded, of circular cross-section, of alloy steel other than stainless (excl. tubes and pipes having internal and external circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, and line pipe of a kind used for oil or gas pipelines or casing and tubing of a kind used in drilling for oil or gas)	1	3	3	3	3
35	730661	Tubes and pipes and hollow profiles, welded, of square or rectangular cross-section, of iron or steel	1	3	3	3	3
36	730669	Tubes, pipes and hollow profiles, welded, of non-circular cross-section, of iron or steel (excl. tubes and pipes having internal and external circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm, line pipe of a kind used for oil or gas pipelines or casing and tubing of a kind used in drilling for oil or gas, and tubes and pipes and hollow profiles of square or rectangular cross-section)	1	3	3	3	3
37	730690	Tubes, pipes and hollow profiles "e.g., open seam, riveted or similarly closed", of iron or steel (excl. of cast iron, seamless or welded tubes and pipes and tubes and pipes having internal and external circular cross-sections and an external diameter of > 406,4 mm)	1	6	6	6	6
38	730711	Tube or pipe fittings of non-malleable cast iron	1	5	5	5	5
39	730719	Cast tube or pipe fittings of iron or steel (excl. products of non-malleable cast iron)	1	8	8	8	8
40	730721	Flanges of stainless steel (excl. cast products)	1	8.4	8.4	8.4	8.4
41	730722	Threaded elbows, bends and sleeves of stainless steel (excl. cast products)	1	8.4	8.4	8.4	8.4
42	730723	Butt welding tube or pipe fittings of stainless steel (excl. cast products)	1	8.4	8.4	8.4	8.4

43	730729	Tube or pipe fittings of stainless steel (excl. cast products, flanges, threaded elbows, bends and sleeves and butt weldings fittings)	1	8.4	8.4	8.4	8.4
44	730791	Flanges of iron or steel (excl. cast or stainless products)	1	7	7	7	7
45	730792	Threaded elbows, bends and sleeves, of stainless steel (excl. cast or stainless products)	1	4	4	4	4
46	730793	Butt welding fittings of iron or steel (excl. cast iron or stainless steel products, and flanges)	1	7	7	7	7
47	730799	Tube or pipe fittings, of iron or steel (excl. cast iron or stainless steel products; flanges; threaded elbows, bends and sleeves; butt welding fittings)	1	4	4	4	4
48	730810	Bridges and bridge-sections, of iron or steel	1	8	8	8	8
49	730820	Towers and lattice masts, of iron or steel	1	8.4	8.4	8.4	8.4
50	730830	Doors, windows and their frames and thresholds for doors, of iron or steel	1	10	10	10	10
51	730840	Equipment for scaffolding, shuttering, propping or pit-propping (excl. composite sheetpiling products and formwork panels for poured-in-place concrete, which have the characteristics of moulds)	1	8.4	8.4	8.4	8.4
52	730890	Structures and parts of structures, of iron or steel, n.e.s. (excl. bridges and bridge-sections, towers and lattice masts, doors and windows and their frames, thresholds for doors, props and similar equipment for scaffolding, shuttering, propping or pit-propping)	1	4	4	4	4
53	730900	Reservoirs, tanks, vats and similar containers, of iron or steel, for any material "other than compressed or liquefied gas", of a capacity of > 300 l, not fitted with mechanical or thermal equipment, whether or not lined or heat-insulated (excl. containers specifically constructed or equipped for one or more types of transport)	1	10.5	10.5	10.5	10.5
54	731010	Tanks, casks, drums, cans, boxes and similar containers, of iron or steel, for any material, of a capacity of ≥ 50 l but ≤ 300 l, n.e.s. (excl. containers for compressed or liquefied gas, or containers fitted with mechanical or thermal equipment)	1	10.5	10.5	10.5	10.5
55	731021	Cans of iron or steel, of a capacity of < 50 l, which are to be closed by soldering or crimping (excl. containers for compressed or liquefied gas)	1	17.5	17.5	17.5	17.5

56	731029	Tanks, casks, drums, cans, boxes and similar containers, of iron or steel, for any material, of a capacity of < 50 l, n.e.s. (excl. containers for compressed or liquefied gas, or containers fitted with mechanical or thermal equipment, and cans which are to be closed by soldering or crimping)	1	17.5	17.5	17.5	17.5
57	731100	Containers of iron or steel, for compressed or liquefied gas (excl. containers specifically constructed or equipped for one or more types of transport)	2	8	17.5	8	17.5
58	731210	Stranded wire, ropes and cables, of iron or steel (excl. electrically insulated products and twisted fencing wire and barbed wire)	1	4	4	4	4
59	731290	Plaited bands, slings and the like, of iron or steel (excl. electrically insulated products)	1	4	4	4	4
60	731300	Barbed wire of iron or steel; twisted hoop or single flat wire, barbed or not, and loosely twisted double wire, of a kind used for fencing, of iron or steel	1	7	7	7	7
61	731412	Endless bands of stainless steel wire, for machinery	1	12	12	12	12
62	731414	Woven cloth, incl. endless bands, of stainless steel wire (excl. woven products of metal fibres of a kind used for cladding, lining or similar purposes and endless bands for machinery)	1	12	12	12	12
63	731419	Woven cloth, incl. endless bands, of iron or steel wire (excl. stainless and woven products of metal fibres of a kind used for cladding, lining or similar purposes)	1	7	7	7	12
64	731420	Grill, netting and fencing, welded at the intersection, having a mesh size of ≥ 100 cm ² , of iron or steel wire with a maximum cross-sectional dimension of ≥ 3 mm	1	7	7	7	7
65	731431	Grill, netting and fencing, of iron or steel wire, welded at the intersection, plated or coated with zinc (excl. products of wire with a maximum cross-sectional dimension of ≥ 3 mm and having a mesh size of ≥ 100 cm ²)	1	7	7	7	7
66	731439	Grill, netting and fencing, of iron or steel wire, welded at the intersection (excl. products of wire with a maximum cross-sectional dimension of ≥ 3 mm and having a mesh size of ≥ 100 cm ² , and grill, netting and fencing plated or coated with zinc)	1	7	7	7	7
67	731441	Grill, netting and fencing, of iron or steel wire, not welded at the intersection, plated or coated with zinc	1	8	8	8	10

68	731442	Grill, netting and fencing, of iron or steel wire, not welded at the intersection, coated with plastics	1	8	8	8	10
69	731449	Grill, netting and fencing, of iron or steel wire, not welded at the intersection (excl. plated or coated with zinc or coated with plastics)	1	8	8	8	10
70	731450	Expanded metal, of iron or steel	1	8	8	8	8
71	731511	Roller chain of iron or steel	3	12	12	12	12
72	731512	Articulated link chain of iron or steel (excl. roller chain)	1	12	12	12	12
73	731519	Parts of articulated link chain, of iron or steel	1	12	12	12	12
74	731520	Skid chain for motor vehicles, of iron or steel	1	12	12	12	12
75	731581	Stud-link of iron or steel	1	12	12	12	12
76	731582	Welded link chain of iron or steel (excl. articulated link chain, skid chain and stud-link chain)	1	12	12	12	12
77	731589	Chain of iron or steel (excl. articulated link chain, skid chain, stud-link chain, welded link chain and parts thereof; watch chains, necklace chains and the like, cutting and saw chain, skid chain, scraper chain for conveyors, toothed chain for textile machinery and the like, safety devices with chains for securing doors, and measuring chains)	1	12	12	12	12
78	731590	Parts of skid chain, stud-link chain and other chains of heading 7315 (excl. articulated link chain)	1	10	10	10	10
79	731600	Anchors, grapnels and parts thereof, of iron or steel	1	10	10	10	10
80	731700	Nails, tacks, drawing pins, corrugated nails, staples and similar articles of iron or steel, whether or not with heads of other material (excl. such articles with heads of copper and staples in strips)	1	10	10	10	10
81	731811	Coach screws of iron or steel	1	10	10	10	10
82	731812	Wood screws of iron or steel (excl. coach screws)	1	10	10	10	10
83	731813	Screw hooks and screw rings, of iron or steel	1	10	10	10	10
84	731814	Self-tapping screws, of iron or steel (excl. wood screws)	1	10	10	10	10
85	731815	Threaded screws and bolts, of iron or steel, whether or not with their nuts and washers (excl. coach screws and other wood screws, screw hooks and screw rings, self-tapping screws, lag screws, stoppers, plugs and the like, threaded)	1	8	8	8	8

86	731816	Nuts of iron or steel	1	8	8	8	8
87	731819	Threaded articles, of iron or steel, n.e.s.	1	5	5	5	5
88	731821	Spring washers and other lock washers, of iron or steel	1	10	10	10	10
89	731822	Washers of iron or steel (excl. spring washers and other lock washers)	1	10	10	10	10
90	731823	Rivets of iron or steel (excl. tubular and bifurcated rivets for particular uses)	1	10	10	10	10
91	731824	Cotters and cotter pins, of iron or steel	1	10	10	10	10
92	731829	Non-threaded articles, of iron or steel	1	10	10	10	10
93	731920	Safety pins of iron or steel	1	10	10	10	10
94	731930	Pins of iron or steel, n.e.s.	1	10	10	10	10
95	731990	Knitting needles, bodkins, crochet hooks, embroidery stilettos and similar articles, for use in the hand, of iron or steel	1	10	10	10	10
96	732010	Leaf-springs and leaves therefor, of iron or steel (excl. clock and watch springs and shock absorbers and torque rod or torsion bar springs of Section 17)	3	6	10	6	10
97	732020	Helical springs, of iron or steel (excl. flat spiral springs, clock and watch springs, springs for sticks and handles of umbrellas or parasols, and shock absorbers of Section 17)	2	6	10	6	10
98	732090	Springs and leaves for springs, of iron or steel, incl. flat spiral springs (excl. helical springs, spiral springs, leaf-springs and leaves therefor, clock and watch springs, spring washers and other lock washers and shock absorbers and torque rod or torsion bar springs of Section 17)	2	6	12	6	12
99	732111	Appliances for baking, frying, grilling and cooking and plate warmers, for domestic use, of iron or steel, for gas fuel or for both gas and other fuels (excl. large cooking appliances)	1	15	15	15	15
100	732112	Appliances for baking, frying, grilling and cooking and plate warmers, for domestic use, of iron or steel, for liquid fuel (excl. large cooking appliances)	2	21	21	21	21
101	732119	Appliances for baking, frying, grilling and cooking and plate warmers, for domestic use, of iron or steel, for solid fuel or other non-electric source of energy (excl. liquid or gaseous fuel, and large cooking appliances)	1	21	21	21	21

102	732181	Stoves, heaters, grates, fires, wash boilers, braziers and similar appliances, of iron or steel, for gas fuel or for both gas and other fuels (excl. cooking appliances, whether or not with oven, separate ovens, plate warmers, central heating boilers, geysers and hot water cylinders and large cooking appliances)	1	23	23	23	23
103	732182	Stoves, heaters, grates, fires, wash boilers, braziers and similar appliances, of iron or steel, for liquid fuel (excl. cooking appliances, whether or not with oven, separate ovens, plate warmers, central heating boilers, geysers, hot water cylinders and large cooking appliances)	1	21	21	21	21
104	732189	Stoves, heaters, grates, fires, wash boilers, braziers and similar domestic appliances, of iron or steel, for solid fuel or other non-electric source of energy (excl. liquid or gaseous fuel, and cooking appliances, whether or not with oven, separate ovens, plate warmers, central heating boilers, hot water cylinders and large cooking appliances)	1	21	21	21	21
105	732190	Parts of domestic appliances non-electrically heated of heading 7321, n.e.s.	1	12	12	12	12
106	732211	Radiators for central heating, non-electrically heated, and parts thereof, of iron or steel (excl. parts, elsewhere specified or included, and central-heating boilers)	1	21	21	21	21
107	732219	Radiators for central heating, non-electrically heated, and parts thereof, of iron other than cast iron or steel (excl. parts, elsewhere specified or included, and central-heating boilers)	1	21	21	21	21
108	732290	Air heaters and hot-air distributors, incl. distributors which can also distribute fresh or conditioned air, non-electrically heated, incorporating a motor-driven fan or blower, and parts thereof, of iron or steel	1	20	20	20	20
109	732310	Iron or steel wool; pot scourers and scouring or polishing pads, gloves and the like, of iron or steel	1	14	14	14	14
110	732391	Table, kitchen or other household articles, and parts thereof, of cast iron, not enamelled (excl. cans, boxes and similar containers of heading 7310; waste baskets; shovels, corkscrews and other articles of the nature of a work implement; articles of cutlery, spoons, ladles, forks etc. of heading 8211 to 8215; ornamental articles; sanitary ware)	1	10	10	20	20

111	732392	Table, kitchen or other household articles, and parts thereof, of cast iron, enamelled (excl. cans, boxes and similar containers of heading 7310; waste baskets; shovels, corkscrews and other articles of the nature of a work implement; articles of cutlery, spoons, ladles, forks etc. of heading 8211 to 8215; ornamental articles; sanitary ware)	1	10	10	20	20
112	732393	Table, kitchen or other household articles, and parts thereof, of stainless steel (excl. cans, boxes and similar containers of heading 7310; waste baskets; shovels, corkscrews and other articles of the nature of a work implement; articles of cutlery, spoons, ladles, forks etc. of heading 8211 to 8215; ornamental articles; sanitary ware)	1	12	12	12	12
113	732394	Table, kitchen or other household articles, and parts thereof, of iron other than cast iron or steel other than stainless, enamelled (excl. cans, boxes and similar containers of heading 7310; waste baskets; shovels, corkscrews and other articles of the nature of a work implement; articles of cutlery, spoons, ladles, forks etc. of heading 8211 to 8215; ornamental articles; sanitary ware; articles for table use)	3	10	20	20	20
114	732399	Table, kitchen or other household articles, and parts thereof, of iron other than cast iron or steel other than stainless (excl. enamelled articles; cans, boxes and similar containers of heading 7310; waste baskets; shovels and other articles of the nature of a work implement; cutlery, spoons, ladles etc. of heading 8211 to 8215; ornamental articles; sanitary ware)	1	20	20	20	20
115	732410	Sinks and washbasins, of stainless steel	1	10	10	18	18
116	732421	Baths of cast iron, whether or not enamelled	1	10	10	10	10
117	732429	Baths of steel sheet	1	15	15	30	30
118	732490	Sanitary ware, incl. parts thereof (excl. cans, boxes and similar containers of heading 7310, small wall cabinets for medical supplies or toiletries and other furniture of chapter 94, and fittings, complete sinks and washbasins, of stainless steel, complete baths and fittings)	1	15	15	25	25
119	732510	Articles of iron or steel, of non-malleable cast iron, n.e.s.	2	7	20	7	20
120	732591	Grinding balls and similar articles for mills, cast (excl. such articles of non-malleable cast iron)	1	10.5	10.5	10.5	10.5
121	732599	Cast articles of iron or steel, n.e.s. (excl. articles of non-malleable cast iron, and grinding balls and similar articles for mills)	2	10.5	20	10.5	20

122	732611	Grinding balls and similar articles for mills, of iron or steel, forged or stamped, but not further worked	1	10.5	10.5	10.5	10.5
123	732619	Articles of iron or steel, forged or stamped, but not further worked, n.e.s. (excl. grinding balls and similar articles for mills)	2	10.5	20	10.5	20
124	732620	Articles of iron or steel wire, n.e.s.	2	10	18	10	18
125	732690	Articles of iron or steel, n.e.s. (excl. cast articles or articles of iron or steel wire)	2	8	10.5	8	10.5

Хавсралт 1.6. Хонины мах

<i>HS subhdg</i>	<i>HS subheading 6-digit description</i>	<i>Мөрдөж буй тариф (2014.10.15)</i>	<i>Тарифын дээд түвшин (ДХБ)</i>
020410	Fresh or chilled lamb carcasses and half-carcasses	15	15
020421	Fresh or chilled sheep carcasses and half-carcasses (excl. lambs)	23	23
020422	Fresh or chilled cuts of sheep, with bone in (excl. carcasses and half-carcasses)	15	15
020423	Fresh or chilled boneless cuts of sheep	15	15
020430	Frozen lamb carcasses and half-carcasses	15	15
020441	Frozen sheep carcasses and half-carcasses (excl. lambs)	23	23
020442	Frozen cuts of sheep, with bone in (excl. carcasses and half-carcasses)	12	12
020443	Frozen boneless cuts of sheep	15	15
020450	Fresh, chilled or frozen meat of goats	20	20

ХАВСРАЛТ 2.

Монгол Улс, БНХАУ-тай байгуулсан мал эмнэлэг, хорио цээрийн салбарт хамтран ажиллах тухай хэлэлцээр, санамж бичиг, протокол

<i>№</i>	<i>Баримт бичгийн нэр, огноо</i>	<i>Зохицуулж буй гол болон зарим харилцаа</i>
1	МУ-ын ЗГ, БНХАУ-ын ЗГ хооронд Мал, амьтны эрүүл мэндийн салбарт хамтран ажиллах тухай хэлэлцээр 1994 04.29, Улаанбаатар	Талууд мал амьтан, тэдгээрийн гаралтай бүтээгдэхүүний хорио цээр болон мал эмнэлэгийн салбарт хамтран ажиллах. Мал амьтан, тэдгээрийн гаралтай бүтээгдэхүүн, түүхий эд, тэжээл зэргийг хилээр оруулах, гаргахтай холбогдсон хорио цээр болон тусгай нөхцлийн тохирч гарын үсэг зурах талаар хэлэлцэн тохирогч Талууд 2 орны яамд болон холбогдох байгууллагад эрх олгох.

2	<p>Хүнсний бүтээгдэхүүний импорт, экспортын аюулгүй байдлын тухай МУ-ын ХХААХҮЯ болон БНХАУ-ын Чанар, хяналт, шалгалт, хорио цээрийн ерөнхий газар хоорондын хэлэлцээр</p> <p>2009.04.17, Санья</p>	<p>Талууд Хүнсний аюулгүй байдлын хамтын ажиллагааны тогтолцоо бий болгох, ХАБ-ын салбарт мэдээлэл, технологи, менежментийн солилцоо хэрэгжүүлэх, ХАБ-ыг хангах, тал хоорондын ХАБ-тай холбоотой асуудлыг зохицуулан шуурхай шийдвэрлэх, экспортын хүнсний бүтээгдэхүүнийг импортлогч улсын чанарын шаардлагад нийцүүлэх, ХАБ-ын талаар гарах эрсдлээс 2 орны хэрэглэгчдийн эрүүл мэнд, аюулгүй байдлыг хамгаалахад оршино.</p> <p>Талууд хүнсний бүтээгдэхүүний төрөл бүрээр бүртгэлтэй (сертификат/экспорт лиценз) үйлдвэрлэгч, аж ахуйн нэгжийн жагсаалтыг солилцох;</p> <p>Шаардлагатай үед эдгээр үйлдвэрлэгч, аж ахуйн нэгж болон итгэмжлэгдсэн лабораторийн үйл ажиллагаатай танилцах боломжийг харилцан олгох;</p> <p>Эрсдэл өндөртэй бүтээгдэхүүний нөхцлийг зөвшөөрөх;</p> <p>Экспортын хүнсний зүйл, бүтээгдэхүүн нь импортлогч талын стандарт, хуль тогтоомжид нийцсэн байх;</p> <p>Бүтээгдэхүүний савлагаа, хаяг, шошго нь импортлогч талын стандарт, хуль тогтоомжид нийцсэн байх;</p> <p>Хэлэлцээр 5 таван жилээр сунгагдана</p>
3	<p>МУЗГХАгентлаг МЭҮГ болон БНХАУ-ын ХААЯ-ны МЭТовчоо хооронд Мал, амьтны эрүүл мэндийн салбарт хамтран ажиллах тухай санамж бичиг</p> <p>2011.11.02, Бээжин</p>	<p>Талууд мал, амьтны мэдээлэл гоц халдварт өвчний гаралт, вакцинжуулалт, эпидемиологийн судалгаа, эрсдлийн шинжилгээ, урьдчилан сэргийлэлт зэргийн талаар мэдээлэл солилцох, хамтран ажиллах;</p> <p>Мэдээлэл солилцох албан тушаалтан: МУ-ын Ерөнхий эпидимиологич; Орон нутагт Баян-Өлгий, Ховд, Говь-Алтай, Дорноговь, Сүхбаатар, Дорнод аймаг болон Нийслэлийн мал эмнэлэгийн албаны дарга нар;</p>
4	<p>Дулааны аргаар боловсруулсан үхэр, хонь, ямааны мах, махан бүтээгдэхүүнийг Монгол Улс, БНХАУ-д экспортолж, импортлох үеийн хяналт шалгалт, хорио цээр, мал эмнэлэг, ариун цэврийн нөхцлийн тухай МУ-ын МХЕГ, БНХАУ-ын ЧХШХЦЕГ хоорондын протокол</p> <p>2011.10.27, Дальянь</p>	<p>Талууд хорио цээр, хяналт шалгалтыг хариуцаж, мал эмнэлэг, ариун цэврийн гэрчилгээ олгоно.</p> <p>Үхрийн сархиатах, хонь ямааны скрепи өвчингүйг баталгаажуулах;</p> <p>Сүүлийн 24 сар шүлхий, мялзан, үхрийн цээж өвчин болон тунгалагийн зангилаа, арьсны өвчингүй аж ахуйгаас гаралтай, сүүлийн 12 сар боом, бруцеллёз, Аускийн өвчин, сүрье, галзуу, мелиоидоз, параво өвчний вирус өвчин гараагүй аж ахуйгаас гаралтай байх зэрэг хорио цээрийн шаардлага;</p> <p>Экспортлогч орны боловсруулах түүхий эд нь импортлогч оронд бүртгэгдсэн мал нядлах, боловсруулах үйлдвэрээс ирсэн, импортлогч оронд бүртгэгдсэн байх;</p> <p>Усанд буцалгах, жигнэх тосонд шарахдаа хонь ямааны мах болон гаралтай бүтээгдэхүүний төв хэсгийн дулааныг 70°С болон дээш 10-т 5 минут, 65°С болон дээш 10-т 30 минут байлгах;</p> <p>Бүтээгдэхүүнийг стандартын шинэ материалаар бооно. Гадна баглаан дээр монгол, хятад, англи хэлээр стандарт, үйлдвэрлэсэн газар, очих газар, бүт.нэр, жин, үйлдвэрлэгчийн нэр, бүртгэлийн дугаар, үйлдвэрлэлийн цувралын дугаар, хадгалах нөхцөл, үйлдвэрлэсэн болон хадгалах хугацаа, 2 талаас тэмдэглэсний дагуу хяналт, шалгалт, хорио цээрийн нөхцлийг хангасан тэмдэглэгээг заана.</p> <p>Бүтээгдэхүүн нь баглах, хадгалах, тээвэрлэх явцад мал эмнэлэг, ариун цэврийн нөхцлийг хангасан байх, хорт болон аюултай бодисоос бохирдохоос сэргийлнэ.</p> <p>Бүтээгдэхүүн гэж үхэр, хонь, ямааны ясгүй шууд хэрэглэх гол түүхий махыг хэлэх бөгөөд зөвшөөрөгдсөн аргаар боловсруулагдана. Үүнд цус, толгой, сүүл, шийр, туурай, дотор эрхтэн орохгүй.</p>

БАНКНААС ОЛГОХ ЗЭЭЛ, ЗЭЭЛТЭЙ АДИЛТГАН ТООЦОХ АКТИВ ХӨРӨНГӨ, БАТАЛГАА, БАТЛАН ДААЛТЫН ДЭЭД ХЭМЖЭЭ: БУСАД ОРНУУДЫН ЖИШИГ*Ч.Онончимэг, Д.Халиун, Ц.Элбэгзаяа***АГУУЛГА**

Оршил

- Нэг. Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээлийн талаарх Олон Улсын эрх зүйн зохицуулалт, банкны үр дүнтэй хяналт шалгалтын Олон Улсын Базелийн зарчим
- Хоёр. Монгол Улсын Банкны тухай хуульд банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээний талаарх эрх зүйн зохицуулалт
- Гурав. Зарим орны эрх зүйн зохицуулалтаас
- Дөрөв. Монголбанкнаас 2014 оны 9 дүгээр сарын 18-ны өдрийн а-1/994 тоот албан бичгээр ирүүлсэн санал дүгнэлт

ОРШИЛ

Судалгааны сэдвийн хүрээнд Дэлхийн банкнаас гаргасан “Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээ”-г бусад орнууд хэрхэн тогтоосныг дэлхийн 124 орноор харьцуулан гаргасан мэдээлэл, дээрх үзүүлэлтийн зохистой харьцаа ямар байх талаар Банкны үр дүнтэй хяналт шалгалтын Олон улсын Базелийн хорооноос тогтоосон зарчим болон Монгол Улсын эрх зүйн зохицуулалтын талаарх мэдээллийг гаргаж хүргүүлэв. Мөн дээрх хувь хэмжээг өсгөж тогтоосон орнуудын жишээ болгон ОХУ, Ирланд улсын хууль тогтоомжид оруулсан өөрчлөлтийн талаар дэлгэрэнгүй байдлаар судалсан болно.

УИХ-ын Тамгын газрын Судалгаа шинжилгээний хэлтсийн ажилтнууд нь дээрх хязгаарыг өөрчлөхөд гарах эерэг, сөрөг үр дагаврын талаар нарийвчилсан тооцоо судалгаа хийж, шинжээчийн дүгнэлт гаргах боломжгүй тул Монгол банкинд хандаж холбогдох дүгнэлтийг гаргуулан авсаныг судалгаанд хавсаргав.

Судалсан байдал

Судалгаанд дараах асуудлуудыг хамруулан авч үзлээ. Үүнд:

- Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээлийн талаарх олон улсын эрх зүйн зохицуулалт, банкны үр дүнтэй хяналт шалгалтын олон улсын Базелийн зарчим болон Монгол Улсын эрх зүйн зохицуулалт;
- ОХУ болон Ирланд улсуудын хуулийн зохицуулалт /дэлгэрэнгүй/;
- Дэлхийн 124 орны холбогдох этгээдийг тодорхойлсон байдал, холбогдох этгээдэд олгох зээлд тавих хязгаарлалтын хэмжээ;
- Олон улсын байгууллагууд, гадны судалгааны байгууллагуудын холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээтэй холбоотой гаргасан судалгаа, зөвлөмжийн тойм;
- Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээ нь банкны өөрийн хөрөнгийн 5 хувиас хэтэрч болохгүй гэсэн зохицуулалтыг өөрийн хөрөнгийн 10 хувь болгон өөрчлөхөд нийгэм, эдийн засагт гарах эерэг сөрөг нөлөө, үр дагаварын талаарх мэргэжлийн байгууллага /Монгол банк/-ын дүгнэлт зэрэг болно.

Судалгааны үр дүн

Банкны систем дахь холбогдох этгээдийн ашиг сонирхлын зөрчлийг бууруулах, эрх мэдлээ урвуулан ашиглах боломжийг хязгаарлах үүднээс Базелийн хяналт шалгалтын хорооноос 2006 болон 2012 онд гаргасан үр ашигтай хяналт шалгалтын үндсэн зарчимд (Core Principles for Effective Banking Supervision) өөрийн орны санхүүгийн салбарын онцлог, хөгжлийн байдалтай нь уялдуулан нэг болон нийт холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалтыг тогтоож, мөрдүүлэхийг эрх бүхий байгууллагуудад зөвлөсөн байдаг.

Мөн Дэлхийн банкнаас гаргасан судалгаанд хамрагдсан орнуудын ихэнх нь банкны холбогдох этгээдийг нарийвчлан тогтоож, холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээнд тодорхой хэмжээний хязгаарлалтыг тогтоосон байна. 124 орны хязгаарлалтын дундаж хэмжээ 25 хувьтай тэнцүү байгаа бол 18 улс холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээ банкны хөрөнгийн 5 буюу түүнээс доош хувьтай тэнцүү тогтоосон байна. /дэлгэрэнгүйг хүснэгт 2-оос үзнэ үү/

Гэвч эдгээр улс орнуудын хувьд холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээг тогтоохдоо тухайн улс орны онцлог, эдийн засгийн нөхцөл байдал, мөнгөний бодлого, санхүүгийн зах зээлийн хөгжил зэргээс хамааран хувь хэмжээг ялгаатай байдлаар тогтоодог байна. Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээг банкны өөрийн хөрөнгийн одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж буй 5 хувийг 10 хувь болгон өөрчлөхөд гарах нийгэм, эдийн засгийн хүрээнд дараах эерэг, сөрөг үр дагавар гарч болох юм. Үүнд:

- Банкны хувьд өндөр дүнгээр зээл олгох боломж бүрдэх ба тэр хэмжээгээр хүүгийн орлого нэмэгдэж, ашигт ажиллагаанд эерэгээр нөлөөлнө. (Том дүнтэй төслүүдийг санхүүжүүлэх боломж бүрдэнэ.)
- Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээг 10 хувь болгох нь гадны банкууд манай зах зээлд ихээр орж ирж байгаа нөхцөлд манай банкуудын өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлнэ.
- Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээг 10 хувь болгон нэмэгдүүлснээр өндөр дүнгээр зээл олгох ба энэ нь эрсдлийг тэр хэмжээгээр нэмэгдүүлэх аюултай. Эргээд зээлээ төлөх чадваргүй бол банкны үйл ажиллагаа доголдох, зээлийн эрсдлийг нэмэгдүүлэх, улмаар банкны салбарын тогтвортой байдалд сөргөөр нөлөөлнө.
- Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хяналт тавих процесс буюу хараат бус байдал алдагдаж, тэдгээрийн бизнесийн үйл ажиллагаанд сөрөг нөлөөг үзүүлж болзошгүй, банкны зүгээс тэдгээрийн бизнесийн эрсдлийг зөв оновчтой байдалд удирдаж чадахгүй байдалд хүрэх зэрэг болно.

НЭГ. БАНКНААС ХОЛБОГДОХ ЭТГЭЭДЭД ОЛГОХ ЗЭЭЛИЙН ТАЛААРХ ОЛОН УЛСЫН ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ, БАНКНЫ ҮР ДҮНТЭЙ ХЯНАЛТ ШАЛГАЛТЫН ОЛОН УЛСЫН БАЗЕЛИЙН ЗАРЧИМ

Банкны хяналт шалгалтын ажлын үндсэн зорилго нь санхүүгийн салбарын тогтвортой байдлыг хангах, харилцагчдын хөрөнгийг хамгаалах явдал юм. Иймээс банкны үйл ажиллагаа, цар хүрээ нэмэгдэж, үүрэг ач холбогдол нь өсөхийн хэрээр хяналт шалгалтын арга механизмыг боловсронгуй болгох шаардлагыг хангах зорилгоор банкны хяналтын олон улсын стандарт буюу нэгдсэн зарчмыг санхүүгийн салбар өндөр хөгжсөн Америк, Япон болон Европын 9 оронд үйл ажиллагаагаа явуулдаг олон улсын хэмжээний банкуудад зориулан 1988 онд Швейцар улсын Базел хотод батлан гаргасан.

Хяналтын энэхүү зарчим нь хэдийгээр олон улсын чанартай банкинд зориулагдсан хэдий ч улс орны үндэсний болон орон нутгийн банкуудад нэгэн адил үйлчлэх боломжтойг анхнаасаа харгалзан үзсэн тул эдүгээ бараг бүх улс орны хэмжээнд энэхүү стандартыг бүхэлд нь буюу хэсэгчлэн мөрдөх болсон байна.

Олон улсын Базелийн энэхүү зарчим нь анх гарахдаа зээлийн эрсдэлд голлон төвлөрч байсан бол 1996 оноос эхлэн зах зээлийн эрсдлийг нэмж хамруулах болсон. Базелийн зарчим нь банкны активыг эрсдлээс нь хамааруулан 4 ангилж, ангилал тус бүрд нь тохирсон тодорхой хэмжээний эрсдлийн жинг оноож өгсөн байдаг.

Базелийн зарчим ёсоор эрсдэлтэй активын 8 хувьтай тэнцэх хэмжээний өөрийн хөрөнгөтэй байх шаардлага тавьдаг. Харин манай улсын хувьд энэ шаардлагыг 12 хувь гэж үздэг нь бизнесийн салбарын эрсдэл харьцангуй өндөр, эдийн засгийн өсөлт хөгжилт тогтмол бус, хэлбэлзэл ихтэй байдагтай холбоотой юм.

Одоо дэлхий нийтийн анхаарлын төвд байж, ихэнх улс орнуудад мөрдөгдөж байгаа банкны хяналтын олон улсын зарчмыг Базел-2⁶⁶ хэмээн нэрлэж байна.

Зээлийн эрсдлийг банкны үйл ажиллагааны цар хүрээ, тархац зэргийг харгалзан дараах аргаар тооцдог. Үүнд:

- 1) Стандарт арга - хамгийн хялбар, зардал багатай арга бөгөөд ингэхдээ активын позицйн эрсдлийн жинг урьдчилан тодорхойлсон байх ёстой. Банкны активын позицйн эрсдлийн жинг мэргэжлийн байгууллагаас тогтоосон тусгай рейтингээр тодорхойлно.⁶⁷
- 2) IRB буюу дотоод рейтингийн арга юм. Энэ аргын үед зарим шаардлагатай параметрийг банк өөрийн боловсруулсан математик, статистикийн загварт үндэслэн тооцох шаардлагатай болно. Энэ аргачлалын үед тухайн зээлээс алдаж болзошгүй эрсдлийг зээлдэгчийн дампуурах магадлал дампуурсан тохиолдолд алдах хувь хэмжээ, зээл эргэн төлөгдөх хүртэл үлдсэн хугацаа, зээлийн хэмжээ зэрэг хүчин зүйлсүүдийг харгалзан үзнэ.

Базел 3-ын стандартыг 2010-2011 онд боловсруулсан бөгөөд Базел 2-ыг боловсронгуй болгох, 2000 оны сүүлээр үүссэн санхүүгийн хямралтай холбоотой авч хэрэгжүүлэх арга хэмжээ, зөвлөмжийг багтаасан. Базел 3-т 2012-2019 онд бүрэн шилжих төлөвлөгөөтэй байна.

⁶⁶Базел-2 гэхийн учир бол анх 1988 онд батлагдан гарахдаа зээлийн эрсдэлд тулгуурлаж байсан зарчимд, 1996 онд зах зээлийн эрсдлийг тооцох нэмэлт оруулсан бөгөөд 2004 онд улам боловсронгуй болгон үндсээр нь шинэчлэн баталсан тул ийнхүү Базел-2 гэх болсон байна. Базел-2 нь үндсэн 3 хэсгээс бүрдэх бөгөөд нэг дэх хэсэг нь эрсдлээс хамаарсан ямар хэмжээний өөрийн хөрөнгөтэй байхыг заасан бол хоёр дахь хэсэг нь хяналт шалгалтын байгууллагаас банкны мэдээллийг баталгаажуулах болон шалган үзэх, ямар нэмэлт шаардлагууд тавихыг заасан хяналт шалгалт гэсэн хэсэг юм.

Банкны харилцагчдаас банкинд тавих хяналтыг сайжруулах замаар санхүүгийн тогтвортой байдлыг бэхжүүлэх тухай зах зээлийн сахилга бат гэсэн хэсэг бол Базел-2 зарчмын 3 дахь хэсэг юм. Ийм учраас банк нь Базел-2 зарчмын дагуу 3 гол эрсдэлээ тооцож хянаж байх учиртай. Эдгээр нь зээлийн эрсдэл, үйл ажиллагааны эрсдэл, зах зээлийн эрсдэл юм.

⁶⁷Олон улсын үнэлгээний байгууллагууд болох Moody's, Standard and Poors болон Fitch Group зэргийн зэрэглэл бууруулах нэг шалтгаан нь холбогдох этгээдэд олох зээлтэй холбоотой байдаг. Тус үнэлгээний байгууллагуудын судлаачдын үзэж байгаагаар Хадгаламж банкны татан буугдах болсон гол шалтгааныг тус банкны гол эзэмшигч болох Жаст Групп-д олгосон зээлийн хэмжээ зохих хэмжээнээс хэтэрсэн гэж үзсэн бөгөөд, холбогдох хяналт шалгалт, хуулийн хэрэгжилт муу байсныг дурдаж, Монголын Банкны системийн эмзэг байдлыг онцолсон байна. Тэрээр банкны системийг эрүүлжүүлэх, үйл ажиллагааг тогтворжуулахын тулд үйл ажиллагааны зохистой харьцааг чанд сахих, холбогдох хууль, дүрэм журмын хэрэгжилтийг хангуулах шаардлагатайг цохон тэмдэглэжээ. Дэлгэрэнгүй мэдээллийг дараах хаягаар орж үзнэ үү: www.reuters.com/

ХОЁР. МОНГОЛ УЛСЫН БАНКНЫ ТУХАЙ ХУУЛЬД БАНКНААС ХОЛБОГДОХ ЭТГЭЭДЭД ОЛГОХ ЗЭЭЛ, ЗЭЭЛТЭЙ АДИЛТГАН ТООЦОХ АКТИВ ХӨРӨНГӨ, БАТАЛГАА, БАТЛАН ДААЛТЫН ДЭЭД ХЭМЖЭЭНИЙ ТАЛААРХ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

• Банкны тухай хууль /2010.01.28/

17.3.Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээ нь **банкны өөрийн хөрөнгийн таван хувиас**, тэдгээрийн нийлбэр дүн нь өөрийн хөрөнгийн 20 хувиас тус тус хэтэрч болохгүй бөгөөд ийнхүү олгохдоо дараахь шаардлагыг баримтална:

17.3.1.зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтад тавих шаардлага, хүү, нөхцөл нь тухайн банкны зээл олгох ердийн шаардлага, хүү, нөхцөлөөс хөнгөлөлттэй байж болохгүй;

17.3.2.тухайн банкны хувьцааг барьцаалан зээл олгохгүй, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө үүсгэхгүй, баталгаа, батлан даалт гаргахгүй байх;

17.3.3.олгосон зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгийн төлөгдөх хугацаа болон, гаргасан баталгаа, батлан даалтын дуусах хугацаа нь зургаагаас дээш сараар хэтэрсэн, эсхүл тухайн этгээдэд олгосон зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын нийт дүн нь тухайн банкны өөрийн хөрөнгийн таван хувиас хэтэрсэн бол уг этгээд банкны удирдах үйл ажиллагаанд аливаа хэлбэрээр оролцохгүй байх.

Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээг зээлийн болзошгүй алдагдлаас хамгаалах зорилгоор Монголбанкнаас тогтоосон хязгаарлалтуудыг хэтрүүлэн хувь нийлүүлэгчдэдээ их хэмжээний зээл олгосон нь хугацаа хэтэрч, улмаар тухайн банкны санхүү төлбөрийн чадвар, цаашдын үйл ажиллагаанд сөргөөр нөлөөлж байгаагаас үүдэн банкны нэг хувь нийлүүлэгч, захирал ажилтан болон холбогдох этгээдэд олгох зээл, төлбөрийн баталгааны дээд хэмжээ нь дүрмийн сангийн тодорхой хувиас хэтрэхгүй байх, үйл ажиллагааны зохистой харьцааны үзүүлэлтүүдийг хуулиар нарийвчлан тогтоох шаардлагатай гэсэн үндсэн дээр 1996 онд өргөн барьсан Банкны үйл ажиллагааны тухай хуулийн төсөлд заасан байна.⁶⁸

Үүнтэй холбоотойгоор 1996 онд “Монголбанкнаас Зээлийн бодлого боловсруулах үлгэрчилсэн журам”-ыг боловсруулсан ба уг журамд холбогдох этгээдэд банкны хувьд хохиролтой, хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр буюу тогтоосон хязгаараас давуулан зээл олгох нь банкны зээлийн эрсдлийг нэмэгдүүлэх хүчин зүйл болохыг, банкны холбогдох этгээдийг тодорхойлж, тэдгээрт зээлийн илүү хатуу хязгаарлалтыг тогтоохоор заасан байна. Зээлийн хороо нь ийм төрлийн зээл олгогдож байгаа эсэх мөн хязгаарлалт тогтоох журам мөрдөгдөж байгаа эсэхийг тодруулах юм. Банкны зээлийн бодлогод холбогдох этгээдэд зээл олгох талаар дор дурдсан заавал биелүүлэх хэм хэмжээг тогтоож өгсөн байна. Үүнд:

“1. Банкны төв болон салбарын захирал, зээлийн зөвшөөрөл олгох эрх бүхий ажилтнууд өөртөө болон өөрт нь холбогдох этгээдэд зээлийн зөвшөөрөл олгохыг хориглоно. Зээл олгох зөвшөөрөл нь 2-оос доошгүй гарын үсэгтэй байх бөгөөд үүний нэг нь тухайн зээл олгох эрх бүхий албан тушаалтных байна. 3 зээлдэгч буюу түүнд холбогдох этгээд нь зээлийн зөвшөөрөл олгох эрх бүхий албан тушаалтнаас илүү эрх мэдэлтэй байх ёсгүй.

⁶⁸Тухайлбал, хувь нийлүүлэгчдэдээ ХОТШ банк дүрмийн сангаас хэтрүүлэн, Баянбогд банк дүрмийн сангийн хэмжээгээр, Ард банк дүрмийн сангийн 94.5 хувь, Төв Ази банк 50 хувь, Эдийн тэнгэр банк 43 хувь, Экспорт импорт банк 39.7 хувь, Монгол бизнес 33 хувь, ҮХН банк 24 хувиар тус тус зээл олгожээ.

2. Банкны удирдлага болон тэдгээрт холбогдох этгээдэд олгох зээлийн зөвшөөрөл нь зээлийн бодлого, дүрэм, Ёс зүйн дүрэмд нийцсэн байх бөгөөд зээлийн хязгаарлалтын журмын дагуу шийдвэрлэгдсэн байна.
 3. Холбогдох этгээдэд олгосон зээлийн тайланг Зээлийн хороонд цаг тухайд нь илтгэж байхын дээр Төлөөлөн удирдах зөвлөлд хүргүүлж байна. Эдгээр зээл нь Зээлийн хорооны хурлын тэмдэглэлд тусгагдсан байна.
 4. Төлөөлөн удирдах зөвлөл нь холбогдох этгээдүүдэд олгосон зээлийн тайланг авч хянан дүгнэлт хийх нь тус зөвлөлөөс явуулах хяналт шалгалтын ажлын нэг хэсэг болно” гэж тус тус заажээ.
- **“Үндсэн хуулийн цэцийн “Банкны тухай хуулийн зарим заалт Үндсэн Хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэсэн тухай” 2010.06.30-ны № 03 шийдвэр**

Банкны тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 17.1 дэх хэсэгт “Банкнаас аливаа этгээд, түүнтэй холбогдох этгээдэд олгосон зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын нийлбэр дүн нь тухайн банкны өөрийн хөрөнгийн 20 хувиас хэтэрч болохгүй”, мөн зүйлийн 17.3 дахь хэсэгт “Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээ нь банкны өөрийн хөрөнгийн таван хувиас, тэдгээрийн нийлбэр дүн нь өөрийн хөрөнгийн 20 хувиас тус тус хэтэрч болохгүй...” хэмээн заасан байна. Холбогдох этгээд гэсэн нэр томъёог хуульд хэтэрхий өргөн агуулгаар томъёолж, үүний дээр Монголбанк хүртэл өөрийн үзэмжээр тодорхойлох эрхийг олгосны сацуу тэдгээрт банкнаас үзүүлэх санхүүгийн үйлчилгээнд хэтэрхий өргөн хүрээтэй хязгаарлалт тавьсан нь банкны бизнесийн хэвийн үйл ажиллагааг хязгаарлан хөрөнгийн хөрвөх чадварт сөргөөр нөлөөлж байна.

Монгол Улсад банкны үйл ажиллагаа явуулах тусгай зөвшөөрөлтэй 14 банк байдаг бөгөөд эдгээрээс зээл олгох хөрөнгө, чадвартай, дээр нь орон нутагт өөрийн салбартай банк цөөхөн байна. Иймд дээрх зохицуулалт нь бодит байдалд төдийлөн нийцэхгүйн дээр зарим иргэдийн банкны үйлчилгээ авах эрх хумигдаж, улмаар Үндсэн хуулийн Арван зургадугаар зүйлийн 3-т заасан “хөдлөх, үл хөдлөх хөрөнгө шударгаар олж авах, эзэмших, өмчлөх, өв залгамжлуулах...” эрх үндэслэлгүйгээр хязгаарлагдаж байна.

2011 онд Монголбанкны Ерөнхийлөгч, Сангийн сайд, Санхүүгийн зохицуулах хорооны дарга, Үндэсний хөгжил, шинэтгэлийн хорооны даргын хамтарсан тушаалаар баталсан “Зээлийн хүү буурах зах зээлийн орчинг бүрдүүлэх хөтөлбөр”-т холбогдох этгээдэд олгох зээлийг: Банкны өмчлөгчид болон гүйцэтгэх удирдлагын ашиг сонирхлын тэнцвэрт байдал алдагдсанаас холбогдох этгээд, нэг зээлдэгчид олгох зээлийн хэмжээ зохистой харьцаанаас хэтрэх зэргээр банкны үйл ажиллагаа доголдох, зээлийн эрсдлийг нэмэгдүүлэх, улмаар банкны салбарын тогтвортой байдалд сөргөөр нөлөөлж байна.

Банкны салбар дахь байгууллагын зохистой засаглалыг бэхжүүлэх, ил тод, нээлттэй, шударга ёсны зарчмуудыг хэвшүүлэхэд банкны хяналт шалгалтыг сайжруулах, банкуудын сайн засаглалын хэрэгжилтэд олон нийтийн анхаарлыг хандуулах, том өмчлөгчийн өмчлөх хэмжээнд хязгаарлалт хийх шаардлагатай байна. Түүнчлэн зээлийн эрсдэл өндөр байгаа нь зээлийн хүү буурахгүй байхад нөлөөлж байна. Зээлийн эрсдлийг бууруулахад зээлийн мэдээллийн санг бүрдүүлэн зээл олгох үйл ажиллагааны зардал, хугацааг хэмнэх, аж ахуйн нэгжүүдийн өмчлөлийг ил тод болгож, нэг зээлдэгчид олгох зээлийн хэмжээ зохистой хязгаараас давах явдлыг зогсоох нь чухал ач холбогдолтой байна.

ГУРАВ. ЗАРИМ ОРНЫ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТААС**3.1 Оросын Холбооны Улс⁶⁹**

ОХУ-ын Төв банкны тухай хуулийн /О Центральном Банке Российской Федерации (Банке России)/ 64-65 дугаар зүйлд зээлийн байгууллагаас зээлдэгчид олгох зээлийн хэмжээг хуульчлан зохицуулсан байна.

ОХУ-ын Төв банкны тухай хуулийн 64 дүгээр зүйлд 2013.07.02-ны өдрийн хуулиар нэмэлт, өөрчлөлт оруулан 2015.01.01-ний өдрөөс мөрдөж эхлэнэ.

Уг хуулиар 64-р заалтыг дараах байдлаар нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан байна.

Хүснэгт 1. ОХУ-ын Төвбанкны тухай хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт

Одоо мөрдөж буй хуулиар	2015.01.01-нээс мөрдөх хуулиар оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт
<p>64-р зүйл: Нэг зээлдэгч эсхүл хоорондоо холбоо бүхий /хуулийн этгээдийн хувьд үндсэн, хараат, охин компани/ бүлэг зээлдэгч нарт тавигдах эрсдлийн дээд хэмжээ нь банк, санхүүгийн байгууллагын өөрийн хөрөнгө /капитал/-ийн хэмжээнээс хувиар тооцох бөгөөд энэ нь 25 хувиас хэтэрч болохгүй.</p> <p>Эрсдлийн дээд хэмжээг тодорхойлохдоо нэг зээлдэгч болон хоорондоо холбоо бүхий зээлдэгчийн нийт олгосон зээлийн хэмжээ, түүнчлэн баталгаа, батлан даалтын нийт нийлбэр дүнгээс тооцохыг харгалзан үзнэ.</p>	<p>64-р зүйл: Нэг зээлдэгч эсхүл хоорондоо холбоотой этгээд нь зээлийн байгууллагын хувьд тэдгээрийн өөрийн хөрөнгийн 25 хувиас хэтрэхгүй, банкны нэгдлийн хувьд банкны нэгдлийн өөрийн хөрөнгийн 25 хувиас хэтэрч болохгүй.</p> <p>64 /1/ зүйл: Нэг зээлдэгч эсхүл хоорондоо холбоо бүхий /хуулийн этгээдийн хувьд үндсэн, хараат, охин компани/ бүлэг зээлдэгч нарт тавигдах эрсдлийн дээд хэмжээ нь банк, санхүүгийн байгууллагын өөрийн хөрөнгө /капитал/-ийн хэмжээний 20 хувиас хэтэрч болохгүй.</p>

Нэг зээлдэгч эсхүл холбоотой зээлдэгч нарын эрсдлийн дээд хэмжээг тогтоохдоо тэдгээрийн зээлийн байгууллага /банкны нэгдлийн/ өмнө хүлээсэн үүрэг болон гуравдагч этгээдийн өмнө хүлээсэн үүрэг /тус гуравдагч этгээдийн өмнө хүлээх үүрэг нь зээлийн байгууллагад тус заагдсан этгээд /хоорондоо холбоотой зээлдэгчдийн бүлэг/ шаардлага үүсэх/ зэргийг тооцох шаардлагатай юм.

Холбогдох зээлдэгчийн бүлгийн хувьд энэхүү Төв банкны тухай хуулийн зорилгоор дараах байдлаар тодорхойлогдоно.

Зээлдэгчийн хэн нэгэн нь нөгөө зээлдэгчийг хянадаг буюу мэдэгдэхүйц нөлөө үзүүлэх эрх бүхий бол, эсхүл зээлдэгч нар нь зээлдэгч бус гуравдагч этгээдийн мэдэгдэхүйц нөлөөнд ор, эсхүл хяналтад байгаа нөхцөлд холбоотой зээлдэгч гэж үзнэ.

Хяналтандаа байлгах буюу мэдэгдэхүйц нөлөө үзүүлдэг этгээд гэдэгт ОХУ-ын нутаг дэвсгэрт хүлээн зөвшөөрөгдсөн санхүүгийн тайлангийн Олон Улсын стандартад нийцүүлэн тодорхойлсон этгээд байна.

Мөн түүнчлэн энэ хуулийн зорилгод нийцүүлэн зээлийн байгууллагын холбоотой байгууллага гэдэгт дараах хүмүүсийг тооцно.

- Зээлдэгч нар нь хоорондоо холбоотой, нэг этгээдийн эдийн засгийн байдал муудсан нь нөгөө этгээдээс зээлийн байгууллагын өмнө хүлээсэн үүргээ биелүүлээгүй эсхүл зохих ёсоор биелүүлээгүй шалтгаан болох. Тухайлбал,

⁶⁹www.fms.gov.ru

хуулийн этгээд хувь хүн нь зээлийн байгууллагаас баталсан зээлийн гэрээ, хадгаламжийн гэрээний үндсэн дээр зээлийн байгууллагаас авсан мөнгөн хөрөнгийг шууд болон гуравдагч этгээдээр дамжуулан өөр этгээдэд шууд шилжүүлсэн этгээд;

- Зээлийн байгууллагын өмнө зээл, хадгаламж, зээлийн гэрээний дагуу үүрэг хүлээгээгүй гуравдагч этгээд биелүүлсэн этгээдийг тус тус хамааруулж үзнэ.
- ОХУ-ын Төв банкны тухай хуульд 2013.07.02-ны өдрийн хуулиар 64 /1/ зүйлийг нэмэлтээр оруулсан.

64 /1/ зүйл: Нэг зээлдэгч эсхүл хоорондоо холбоо бүхий /хуулийн этгээдийн хувьд үндсэн, хараат, охин компани/ бүлэг зээлдэгч нарт тавигдах эрсдлийн дээд хэмжээ нь банк, санхүүгийн байгууллагын өөрийн хөрөнгө /капитал/-ийн хэмжээний 20 хувиас хэтэрч болохгүй.

Зээлийн байгууллагатай холбоотой этгээд гэдгийг энэхүү хуулийн зорилгод нийцүүлэн дараах байдлаар тодорхойлно.

1. Зээлийн байгууллагыг хянадаг хуулийн этгээд эсхүл түүнд томоохон нөлөө үзүүлдэг хуулийн этгээд
2. Зээлийн байгууллагыг хянадаг хувь хүн /түүний төрөл садан, эхнэр нөхөр, эцэг эх, төрсөн болон үрчилсэн хүүхэд, ах, дүү, ач зээ/
3. Төлөөлөн удирдах зөвлөл /Хяналтын зөвлөл/ захирлуудын зөвлөл, гүйцэтгэх удирдлага, түүний орлогч, зээлийн байгууллагын ерөнхий нягтлан, хамтын гүйцэтгэх удирдлагын гишүүн бусад удирдах албан тушаалтан нь зээлийн байгууллагын хувьд заавал биелүүлэх норм, нормативыг хангуулах эсхүл банкны дампуурлын урьдчилан мэдэгдэх, арга хэмжээг авахад нөлөөлөх шийдвэр гаргах, оролцох албан тушаалтан хамаарна.

Зээлийн байгууллагын этгээдийн эрсдлийн дээд хэмжээг тодорхойлохдоо дараах зүйлийг харгалзан үзнэ.

- Зээлийн байгууллагын өмнө үүрэг хүлээсэн;
- Гуравдагч этгээдийн өмнө хүлээсэн үүрэг, тэдгээрийн үр дүнд зээлийн байгууллагын өмнө шаардах эрх үүссэн;
- Зээлийн байгууллагатай холбоотой этгээдийн эрсдлийн дээд хэмжээг тогтоохдоо бүлэг этгээдийн ойлголтыг ОХУ-ын өрсөлдөөнийг хамгаалах 2006 оны хуульд тодорхойлсоноор ойлгоно.

ОХУ-ын Төв банкны тухай хуулийн 95-р зүйл: Нэг том зээлдэгчийн эрсдлийн дээд хэмжээ нь зээлийн байгууллагын өөрийн хөрөнгийн 5 хувиас хэтэрч болохгүй Нийт хэмжээ нь 800 хувиас хэтэрч болохгүй бөгөөд Төв банк нь том зээлдэгчийн бүртгэлийг хөтөлнө.

3.2 Ирланд улс

1989 оны Төв Банкны тухай хуулийн 117 дугаар зүйлд “Банк нь Сайдтай зөвшилцсөний үндсэн дээр банкны хяналтан дор үйл ажиллагаа явуулж буй этгээд, эсхүл бүхий л ангиллын лиценз эзэмшигч нарт хамаарах асуудлаарх үйл ажиллагааны дүрмийг батлах бөгөөд холбогдох банкны хяналтан дор үйл ажиллагаа явуулж буй этгээд, эсхүл бүхий л ангиллын лиценз эзэмшигч нар тус дүрмийг даган мөрдөнө” гэж заасны дагуу Ирланд улсын Төв Банкаас Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн үйл ажиллагааны дүрмийг /Code of Practice on Lending to Related Parties/ батлан 2011 оны 1 дүгээр сарын 1-ний өдрөөс даган мөрдөж байна.

Тус дүрмийн 6.9-р заалтад: Зээлийн байгууллага нь холбогдох этгээдэд зээл олгохдоо дараах хувь хэмжээнээс хэтрүүлэн зээл олгохыг хориглоно.

Хүснэгт 2: Ирланд улсын холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хувь хэмжээ

№	Төрөл	Хувь хэмжээ
1	Тухайн зээлийн байгууллагын удирдлага, удирдах албан тушаалтан болон тэдгээрийн холбогдох этгээд, мөн удирдлага, эсхүл удирдах албан тушаалтны нөлөө бүхий хувьцаа эзэмшиж буй байгууллага	Өөрийн хөрөнгийн 0.5 хувь
2	1-д заасан нийт хэмжээ	Өөрийн хөрөнгийн 5 хувь
3	Зээлийн байгууллагаа бус нэг нөлөө бүхий хувьцаа эзэмшигч, тухайн хувьцаа эзэмшигчийн нөлөө бүхий хувьцаа эзэмшиж буй бусад байгууллага	Өөрийн хөрөнгийн 5 хувь
4	3-т заасан нийт хэмжээ	Өөрийн хөрөнгийн 15 хувь
5	Тухайн зээлийн байгууллага нь зээлийн байгууллагаа бус зээлдэгч, эсхүл бүлэг зээлдэгчдийн нөлөө бүхий хувьцаа эзэмшигч	Өөрийн хөрөнгийн 5 хувь
6	5-д заасан нийт хэмжээ	Өөрийн хөрөнгийн 5 хувь

Эх сурвалж: *Bringing down the banking system: Lessons from Iceland, 2014, Chapter 11. Tunneling money through related party lending* <http://books.google.mn>

Хүснэгт 3: Гадаад зарим орны холбогдох этгээдийг тодорхойлсон байдал, холбогдох этгээдэд олгох зээлд тавих хязгаарлалтын хэмжээ /Дэлхийн Банк, 2011/

№	Улс орны нэр	Холбогдох этгээдийн тодорхойлолтод дараах этгээдүүд хамаарах эсэх				Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээнд хязгаарлалт тавигдах эсэх	Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээнд хязгаарлалтын хэмжээ /хувь/
		1 Нөлөө бүхий хувьцаа эзэмшигч /Дагуу эрхтэй хувьцаа эзэмшигчид/	2 Төлөөлөн удирдах зөвлөлийн гишүүд	3 1 болон 2-н гэр бүлийн гишүүн, төрөл, садангийн хүн	4 3-н нэгдмэл сонирхолтой этгээд		
1	Ангол	-	-	-	-	+	100.00
2	Аргентин	+	+	+	+	+	20.00
3	Армен	+	+	+	+	+	5.00
4	Австрали	+	+	+	+	+	25.00
5	Австри	+	-	+	-	+	25.00
6	Бахрейн	+	+	+	+	+	40.00
7	Бангладеш	+	+	+	+	+	10.00
8	Беларусь	+	+	+	+	+	15.00
9	Бельги	+	+	+	+	+	25.00
10	Белиз	+	+	+	+	+	2.00*
11	Бенин	+	+	+	+	+	10.00

12	Бутан	+	+	+	+	+	40.00
13	Босни Герцеговин	---	+	+	+	+	40.00
14	Ботсвана	+	+	+	+	+	25.00
15	Болгар	+	+	+	+	+	1.00
16	Буркина Фасо	+	+	+	+	+	10.00
17	Бурунди	+	+	+	+	+	20.00
18	Кайманы Арлууд	+	+	+	+	+	25.00
19	Чили	+	+	+	+	+	10.00
20	БНХАУ	+	+	+	+	+	50.00
21	Колумб	+	+	+	+	+	30.00
22	Кукийн Арлууд	+	+	+	+	+	25.00
23	Коста Рика	+	+	+	+	+	20.00
24	Кот Дивуар	+	+	+	+	+	10.00
25	Хорват	+	+	+	+	+	10.00
26	Кипр	+	+	+	+	+	20.00
27	Доминикан	+	+	+	+	+	50.00
28	Египет	+	+	+	+	+	50.00
29	Эль Сальвадор	+	+	+	+	+	5.00
30	Эстон	+	+	+	+	+	5.00
31	Эфиопи	+	+	+	+	+	35.00
32	Фижи	+	+	-	+	+	25.00
33	Финлянд	+	+	+	+	+	25.00
34	Франц	+	+	+	+	+	25.00
35	Гамби	+	+	+	+	+	25.00
36	Гана	+	+	+	+	+	10.00
37	Гибралтар	+	+	+	+	+	20.00
38	Грек	+	+	+	+	+	25.00
39	Гватемал	+	+	+	+	+	15.00
40	Гвиней Бисау	+	+	+	+	+	10.00
41	Гвиана	+	+	+	+	+	2.00
42	Гондурас	+	+	+	+	+	30.00
43	Гонг Конг	+	+	+	+	+	10.00
44	Унгар	+	+	+	+	+	0.00
45	Исланд	+	+	+	+	+	1.00
46	Энэтхэг	-	+	-	+	-	0.00
47	Индонез	+	+	+	+	+	10.00
48	Ирак	+	+	+	+	+	10.00

49	Ирланд	+	+	+	+	+	5.00
50	Мэн Арал	+	+	+	+	+	25.00
51	Израиль	+	+	+	+	+	10.00
52	Ямаик	+	+	+	+	+	20.00
53	Иордан	+	+	+	+	+	50.00
54	Кени	+	+	+	+	+	100.00
55	БНСУ	+	+	+	-	---	8.00
56	Косово	+	+	+	+	+	20.00
57	Кувейт	+	+	+	+	+	50.00
58	Латви	+	+	+	+	+	15.00
59	Ливан	+	+	+	+	+	5.00
60	Лесото	+	+	+	+	+	10.00
61	Лихтенштейн	+	+	+	+	-	25.00
62	Литв	+	+	+	+	+	25.00
63	Люксембург	+	+	+	+	+	25.00
64	Макао	+	+	+	+	+	20.00
65	Мадагаскар	+	+	+	+	+	35.00
66	Малави	+	+	+	+	+	25.00
67	Малайз	+	+	+	+	+	100.00
68	Мали	+	+	+	+	+	10.00
69	Мальт	+	+	+	+	+	25.00
70	Мавритани	+	+	+	+	+	150.00
71	Мексик	+	+	+	+	+	50.00
72	Молдов	+	+	+	+	+	10.00
73	Монтенегро	+	+	+	+	+	200.00
74	Мозамбик	-	-	-	-	+	20.00
75	Мьянмар	+	+	+	+	+	30.00
76	Намиби	+	+	+	+	+	30.00
77	Непал	+	+	+	+	+	15.00
78	Шинэ Зеланд	+	+	+	+	+	15.00
79	Нигер	+	+	+	+	+	10.00
80	Нигери	-	+	+	+	+	20.00
81	Норвеги	+	+	-	+	+	25.00
82	Оман	+	+	+	+	+	15.00
83	Пакистан	+	+	+	+	+	30.00
84	Палестинын газар нутаг	+	+	+	+	+	20.00
85	Панам	+	+	+	-	+	25.00
86	Парагвай	+	+	+	+	+	20.00
87	Перу	+	+	+	+	+	30.00
88	Польш	+	+	-	+	+	10.00

89	Португали	+	+	+	+	+	10.00
90	Пуэрто Рико	+	+	+	+	+	15.00
91	Катар	+	+	+	+	+	100.00
92	Румын	+	+	+	+	+	25.00
93	ОХУ	+	+	+	+	+	25.00 (2015 - 20%)
94	Самоа	+	+	+	+	+	20.00
95	Сенегал	+	+	+	+	+	10.00
96	Серби	+	+	+	+	+	5.00
97	Сейшел	+	+	-	+	+	25.00
98	Сьерра Леон	+	+	+	+	+	0.67
99	Словак	+	+	+	+	+	40.00
100	Словени	+	+	+	+	+	25.00
101	Өмнөд Африк	+	+	+	+	+	25.00
102	Испани	+	+	+	+	+	20.00
103	Шри Ланка	+	+	+	+	+	30.00
104	Суринам	+	+	+	+	+	25.00
105	Свазиленд	+	+	+	+	+	25.00
106	Сири	+	+	+	+	+	0.00
107	Тайван	+	+	+	+	+	10.00
108	Тажикстан	+	+	+	+	+	10.00
109	Танзани	+	+	+	+	+	0.00
110	Тайланд	+	+	+	+	+	5.00
111	Того	+	+	+	+	+	10.00
112	Тонга	+	+	+	+	+	100.00
113	Тринидад ба Тобаго	+	+	+	+	+	25.00
114	Тунис	+	+	+	+	+	10.00
115	Турк	+	+	+	+	+	20.00
116	Уганда	+	+	+	+	+	20.00
117	Украин	+	+	+	+	+	5.00
118	Их Британи	+	+	+	+	+	25.00
119	АНУ	+	+	+	+	+	10.00
120	Уругвай	+	+	+	+	+	0.00
121	Вануату	+	+	+	+	+	25.00
122	Виргинийн Арлууд	+	+	+	+	+	25.00
123	Йемен	+	+	+	+	+	50.00
124	Зимбабве	+	+	+	+	+	25.00

Эх сурвалж: <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-5570>

Дээрх орнуудын ихэнх нь банкны холбогдох этгээдийг нарийвчлан тогтоож, холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээнд тодорхой хэмжээний хязгаарлалт тогтоосон байна. 124 орны хязгаарлалтын дундаж хэмжээ 25 хувьтай тэнцүү байгаа бол 18 улс холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээ банкны хөрөнгийн 5 буюу түүнээс доош хувьтай тэнцүү тогтоосон байна.

Олон улсын байгууллагууд, гадны судалгааны байгууллагуудын холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээтэй холбоотой гаргасан судалгаа, зөвлөмжөөс тоймлон үзвэл агуулгын хувьд хоёр хувааж үзэж болохоор байна⁷⁰.

Ихэнх судлаачдын үзэж байгаагаар холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээ тогтоосон хэмжээнээс хэтрэх, хууль дүрэм журмыг зохих хэрэгжилтийг хангахгүй байх явдал нь санхүүгийн хямралын нэг шалтгаан, өдөөгч хүчин зүйл болдог гэж үзсэн байна. Үүнд 1997 оны Азийн санхүүгийн хямрал, мөн түүнчлэн Индонез, Тайланд, Исланд, Латин Америкийн орнууд дахь банкны салбарын хямралыг дурдаж болох юм.

Нөгөөтэйгүүр банкны үйл ажиллагааны зохистой харьцааны шалгуур үзүүлэлтийн хэмжээг өөрчлөх нь банкны үйл ажиллагаа, тогтвортой байдалд төдийлөн хүчтэй нөлөө үзүүлж чадахгүй, гагцхүү тухайн орны хуулийн хэрэгжилтээс шалтгаалан тус өөрчлөлт нь эерэг, эсхүл сөрөг үр дагавартай гэж зарим судалгаа дүгнэсэн байна. Энэ нь ялангуяа хөгжиж буй, хууль эрх зүйн орчин сул, хуулийн хэрэгжилт тааруу орнуудын хувьд сөрөг үр дагавар дагуулах нь элбэг гэж үзжээ.

- 2010 онд Европын компанийн засаглалын хүрээлэнгийн судлаачдын хийсэн судалгаанд төрийн өмчит банкуудын холбогдох этгээдэд олгох зээлийн талаар авч судалсан байна. Тус судалгаанд төрийн өмчит банкууд нь эргээд холбогдох этгээд болох засгийн газарт зээл олгох асуудлыг түлхүү судалсан ба энэхүү үзэгдэл нь сонгуулийн үеэр улс төрийн нөлөөн дор ихээхэн явагдаж байгааг олж тогтоосон. Судлаачдын үзэж байгаагаар хууль дүрэм, банкны засаглал, ил тод байдал ихээхэн хөгжсөн барууны орнуудад тус үзэгдэл ажиглагдаж байгаа нь засаглалын хэм хэмжээ бүрэн хөгжөөгүй, хөгжиж буй орнуудын хувьд илүү байх магадлалтай гэж үзсэн байна.⁷¹
- 2009 онд хийсэн судалгаанд Австрийн төрийн өмчит банкууд, тэдгээрийн холбогдох этгээдэд олгох зээл болон улс төрийн нөлөөллийн тухай судалж үзсэн байна. Судалгаанд 1995 онд Австрийг ЕХ-д элсэхээс өмнө банкны холбогдох этгээдүүд нь өөрсдийн банкнаас хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр, бага зээлийн хүүтэй зээл авч байсан нь тогтоогдсон байна. ЕХ-д элсэж чанга стандартыг дагаж мөрдөх болсноор уг үзэгдэх үлэмж хэмжээгээр буурсныг онцолсон. Харин улс төрийн нөлөөлөл дор үйл ажиллагаа явуулдаг банкуудын хувьд банкныг тонох /санаатайгаар дампууруулах - looting/ үзэгдэл түлхүү анзаарагддаг, улс төрийн нөлөө ихтэй боловч төлөөлөн удирдах зөвлөлийн хэмжээ томтой банкуудад бага байсныг тэмдэглэсэн байна. Иймд улс төрийн нөлөөлөл их банкуудад ТУЗ-ын том бүтэц илүү үр дүнтэй гэж үзсэн байна.⁷²
- 2004 онд АСЕАН-н зөвлөгөөнд зориулан гаргасан Холбогдох этгээдэд олгох зээл болон банкны эрүүл тогтолцоог Индонезийн жишээн дээр судалсан бөгөөд холбогдох этгээдэд олгох зээлийг 1997 оны Азийн санхүүгийн хямралын гол хөшүүрэг болсон гэж үзжээ.⁷³

⁷⁰Bank Regulation and Supervision Around the World a Crisis Update. www.asbaweb.org/

⁷¹Судалгааны дэлгэрэнгүй тайланг дараах хаягаар орж үзнэ үү: <https://enim.wiwi.hu-berlin.de/>

⁷²Дэлгэрэнгүй мэдээллийн доорх хаягаас харна үү: <http://home.business.utah.edu/>

⁷³Холбогдох мэдээллийг дараах хаягаас үзнэ үү. www.pem.org.my/

- Латин Америкийн санхүүгийн хямрал нь банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл нь төвлөрлийн эрсдлийг нэмэгдүүлэх, банкны тогтвортой байдалд сөрөг нөлөөтэйг харуулсан. Доминикан улсад үүссэн хямралыг холбогдох этгээдэд олгох зээлтэй нягт холбоотойг дурдсан байна. Банкны хяналт шалгалтын Базел II стандартад харьцангуй бага/зөөлөн зохицуулагдсан, уг стандарт нь холбогдох этгээдэд банкны хөрөнгийн тодорхой хэмжээний хязгаарлан олгохыг зөвшөөрдөг.⁷⁴
- Холбогдох этгээдэд олгох зээлтэй холбоотойгоор Исланд Улсыг дурдаж болох юм. Тус улсад 2008 онд 3 томоохон банкны дампуурлаас үүдсэн банкны системийн хямрал, түүний шалтгаан болон холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хоорондын уялдаа хамаарлыг мөн адил холбогдох этгээдэд олгох зээлтэй шууд хамааралтай гэж тайлбарласан байна.⁷⁵

Манай улсын хувьд ОУВС, Дэлхийн банк зэрэг Олон улсын байгууллагаас гаргасан судалгаанаас үзэхэд:

- Дэлхийн банкнаас гарсан 2013 оны Монгол Улсын эдийн засгийн улирлын тоймд: Зохистой байдлын журам, шаардлагууд Базел 2, 3-ын стандартад нийцсэн боловч мөрдүүлэлт хоцорсоор байна. Тухайлбал, хэд хэдэн банк холбогдох этгээд, том зээлдэгчид олгох зээлийн дээд хязгаарыг мөрдөж ажиллахгүй байна.
- Бүс нутгийн бусад улсуудтай харьцуулахад Монгол Улсад өөрийн хөрөнгийн нөөц доогуур, чанаргүй зээлийн харьцаа өндөр байна. Алдагдлын сан байгуулах шаардлагыг бүрэн биелүүлэхгүй байгаа учраас албан ёсоор зарлаж байгаа тоонууд нь байж болох алдагдлыг гүйцэд харуулж чадахгүй байгааг (зохицуулагч байгууллагын хүлээцтэй байдал) ОУВС-аас 2011 оны дундуур хийсэн Санхүүгийн тогтвортой байдлын үнэлгээнд онцолсон байна. Хугацаа хэтрэлттэй байгаа зарим томоохон зээлдэгчид дээр алдагдлын санг зохих ёсоор байгуулахгүй, томоохон зээлдэгчдэд дамжуулан олгосон зээлээр бүртгэлтэй банк хоорондын зээлийн эрсдлийн жинг зохистой тооцохгүй байгаагаас ийм байдал үүсч байна.⁷⁶
- Хамгийн том гурван банк өөрийн хөрөнгөө олон янзын эх үүсвэрээс нэмэгдүүлж чадсан. Харин Монголбанк нөгөө гурван банкны хувьд (системийн ач холбогдолтой нэг банк ороод) зохицуулалтын журам зааврыг биелүүлэхгүй байгаад нь хүлээцтэй хандаж байна. 2011 оны эхнээс хяналтын ажлын төлөвлөгөө гаргаж, нэг жилийн дотор зохистой байдлын үзүүлэлтүүдийг хангаж ажиллах үүргийг банкуудад өгсөн. Банкуудын зээл, хадгаламжийн харьцаа (засгийн газрын хадгаламж ороогүй) 2010 онд 77 хувьтай байсан бол 2011 оны 12 дугаар сард 100 хувийг бага зэрэг давж, хөрвөх чадварын эрсдэл нэмэгдэж байгааг харуулж байна.
- Иймд Монголбанк санхүүгийн эрсдлийг сайтар хянаж, зохистой байдлын үзүүлэлтүүдийг арилжааны банкуудад бүрэн мөрдүүлэх нь чухал байна. Нэн ялангуяа, өөрийн хөрөнгийн нөөцийг зохистой хэмжээнд байлгаж, одоо байгаа болон цаашид үүсч болзошгүй чанаргүй зээлийн алдагдлыг хаах нөхцөлийг бүрдүүлэхэд анхаарах хэрэгтэй.⁷⁷
- Хадгаламжийн банкны саяхны дампуурал Монгол банк нь 2013 оны 7 дугаар сард Хадгаламжийн банк төлбөрийн чадваргүй болох үед өөрийн оролцоог гаргасан. Хувийн өмчит Хадгаламжийн банк нь нийт банкны хөрөнгийн 8 хувийг эзэлдэг байсан (тухайн улсад томоороо тавд харин таван системийн чанартай банкны хамгийн жижиг нь). Банк нь сул корпорац, холбоотой компаниудад олгосон зээл нь төлөгдөх чадваргүй болсны үр дүнгээс дампуурсан харагдаж байна. Холбогдох этгээдэд олгосон зээл нь хөрөнгөөс 2 дахинаас илүү хэмжээгээр давж гарсан (нийт холбогдох этгээдэд олгох хөрөнгийн хязгаарлалт нь 20 хувь, банкны холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээ нь 5 хувь). Хадгаламж банк нь сүүлийн хоёр

⁷⁴<http://books.google.mn/books>

⁷⁵Bringing down the banking system: Lessons from Iceland, 2014, Chapter 11. Tunneling money through related party lending, Холбогдох мэдээллийг дараах хаягаар орж үзнэ үү: <http://books.google.mn/books>

⁷⁶www.oecd.org/corporate/ca/

⁷⁷Эх сурвалж: Дэлхийн Банкны мэргэжилтнүүд, ОУВС-ийн Санхүүгийн тогтвортой байдлын үнэлгээ, 2011.

жилийн хугацаанд МБ-ны хяналт, шалгалтын тусгай хөтөлбөрийн хүрээнд үйл ажиллагаагаа явуулж байсан боловч дотоод/асуудлыг багасгаж чадаагүй бөгөөд түүний хөрөнгийн хүрэлцээтэй байдлыг сэргээж чадаагүй юм.⁷⁸

- 2011 онд Дэлхийн Банкны судалгааны албаны холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалтын талаар хийсэн судалгаанд судлаачид нь холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалт болон банкны салбарын хөгжлийн хооронд ямарваа нэгэн эерэг болон сөрөг харилцан хамаарлыг олж тогтоогоогүй байна. Харин дээрх хоёрын харьцаан дээр ил тод байдал /авлига/, хуульд захирагдах ёсыг чанд баримталж буй орнуудад дээрх хамаарал эерэг байсан бол хууль, дүрэм журам хэрэгжилт сул, авилгын хэмжээ ихтэй орнуудад тус үзүүлэлт нь сөрөг хамааралтай байсан байна. Ийнхүү тус орнуудад холбогдох этгээдүүд нь банкныг хохироох, дампууруулах боломж, бололцоо өндөртэй байсан байна.
- Судалгаанд мөн банкныг санхүүгийн бус байгууллага өмчлөх нь банк өөрөө санхүүгийн бус байгууллагыг өмчлөхөөс илүү эрсдэлтэй гэж үзсэн байна. Санхүүгийн хямралын үед буурай хөгжилтэй орнуудад санхүүгийн бус байгууллага нь банкаа /тонох, дампууруулах/ үзэгдэл нэмэгддэгийг тогтоожээ. Иймд банкууд нь холбогдох этгээдэд зээл олгох явдлыг буруу, зөв гэж тогтоогоогүй гагцхүү өөрийн орны нөхцөл байдалд хэрхэн зөв нийцүүлэхийн ач холбогдлыг цохон тэмдэглэжээ.⁷⁹

Монгол Улс хоёр шатлалтай банкны тогтолцоонд шилжсэнээс хойш нийт 31 банкинд банкны үйл ажиллагаа явуулах зөвшөөрөл олгосноос өнөөдрийн байдлаар 14 арилжааны банк үйл ажиллагаа явуулж байна. Банкуудын дампуурал болон татан буулгахад макро эдийн засгийн тогтворгүй байдлаас гадна бүтцийн сул байдал нөлөөлсөн гэж үзсэн байна. Банкны хямрал, дампуурлын шалтгааныг эдийн засагчид, мэргэжлийн байгууллагын хүмүүс макро эдийн засгийн тогтворгүй байдал, бүтцийн сул байдал гэсэн 2 үндсэн хэсэгт хуваан авч үзсэн байна. Бүтцийн сул байдлын илрэлийг банкны удирдлага, зохион байгуулалт хангалтгүй, банкны тухай бодит мэдээлэл дутмаг, банкны гишүүд болон удирдах ажилтнуудтай холбоотой зээлүүд их хэмжээгээр байсан, Монголбанкнаас авч хэрэгжүүлж байсан арга хэмжээ үр дүн муутай байсан зэргийг дурджээ.

Хүснэгт 4. Дампуурсан болон төлбөрийн чадваргүй болсон Монголын арилжааны банкууд, тэдгээрийн дампуурах болсон шалтгаан

№	Банкны нэр	Байгуулагдсан он	Үйл ажиллагаа зогсоосон	Шалтгаан
1	ХОТШ	11/19/90	2000-01	<ul style="list-style-type: none"> • Чанаргүй зээл • Ажилтан албан хаагчдын хариуцлагагүй үйл ажиллагаа
2	Монгол хоршоо	09/30/90	09/15/94	<ul style="list-style-type: none"> • Шинжилгээ хангалтгүй зээл • Захиргааны зардал өндөр • Дотоод хяналт сул • Ашиг, алдагдал шинжилгээ хийгээгүй • Зээлийн чанар муудсан
3	Ард	1990	1996	<ul style="list-style-type: none"> • Судалгаа хангалтгүй зээл • ААХ-ын хариуцлагагүй үйл ажиллагаа • Пассив нь активаасаа давсан
4	Монгол даатгал	10/09/90	12/13/96	<ul style="list-style-type: none"> • Хугацаа хэтэрсэн чанаргүй зээл их • Банкны удирдлага муу ажилласан (хувь нийлүүлэгчдийнхээ оруулсан хөрөнгийг үрэгдүүлсэн)

⁷⁸Дэлгэрэнгүй тайланг дараах хаягаар орж үзнэ үү: www-wds.worldbank.org/ 35 дахь тал.

⁷⁹Дэлгэрэнгүй мэдээллийг дараах хаягаар орж үзнэ үү: <http://elibrary.worldbank.org/>

5	Их зам	12/02/90	01/01/96	<ul style="list-style-type: none"> • Дүрмийн сангийн хэмжээ 400 сая төгрөг хүрээгүй • Банкны эх үүсвэр бүрдүүлэх төлөвлөгөө хангалтгүй • МБ-ны бүрэн эрхт төлөөлөгч хангалтгүй ажилласан • Өөрийн хөрөнгө дутагдсан
6	Сэлэнгэ банк	11/07/92	10/01/94	<ul style="list-style-type: none"> • Өөрийн хөрөнгө хүрэлцээгүй • Валютын ханшны алдагдал • 2 улсын хоорондын төлбөр тооцоог үндэсний валютаар хийхэд хязгаарлагдмал эрхтэй байсан
7	Төв ази	06/01/92	06/29/96	<ul style="list-style-type: none"> • Өөрийн хөрөнгийн дутагдал • Дүрмийн сан нь 80 сая төгрөг байсан • Чанаргүй зээл • Гол буруутан нь хувь нийлүүлэгчид, банкны удирдлага
8	Баянбогд	1992	1999х	
9	Монгол бизнес	1995	1999-09	<ul style="list-style-type: none"> • Хувь нийлүүлэгчид нь гол буруутан • Банкны удирдлага
10	Эдийн тэнгэр	1993-06	1999-09	<ul style="list-style-type: none"> • Чанаргүй зээл • Гол буруутан нь хувь нийлүүлэгчид, банкны удирдлага
11	Экспорт импортын банк	1993-6	1999-12	<ul style="list-style-type: none"> • Чанаргүй зээл • Хувь нийлүүлэгчид нь их хэмжээний зээл аваад эргүүлж төлөөгүй
12	ММ Инвест	1996-07	05/01/99	<ul style="list-style-type: none"> • Зээлдэгчид олгох зээлийн дээд 1 хэмжээг хэтрүүлсэн • Төв банкны шалгуур үзүүлэлтүүдийг биелүүлээгүй • Банкны удирдлага муу ажилласан
13	Сэргээн босголтын банк	1996	2000-01	<ul style="list-style-type: none"> • Хугацаа хэтэрсэн чанаргүй зээл (9 тэр бус төгрөгийн зээлийн 8,3 тэр бус буюу 93% нь чанаргүй зээл байсан) • МБ-с тогтоосон шалгуур үзүүлэлтийг хангаагүй • Харилцагчдын төлбөр тооцоо саатсан • Банкны удирдлага муу ажилласан
14	ХАА-н	1990	хх	Хуучин тогтолцооноос шилжин ирсэн зээл болон Засгийн газрын шийдвэрээр газар тариаланд зориулан олгосон зээлийн хүүгийн хамт төлөгдөөгүйгээс шалтгаалж 4,1 тэрбум төгрөгийн зээл төлөгдөөгүй

15	АНОД банк	1999	2008	<ul style="list-style-type: none"> • Хугацаа хэтэрсэн чанаргүй зээл • 1 зээлдэгчид олгох зээлийн дээд хэмжээ хэтрүүлсэн • Банкны удирдлага муу ажилласан
16	Зоос банк	05/18/99	Төрийн банк болсон	<ul style="list-style-type: none"> • Хугацаа хэтэрсэн чанаргүй зээл • Банкны удирдлага муу ажилласан • Зээлийн нөхцөл тохироогүй
17	Шуудан банк	04/01/93	04/01/10	<ul style="list-style-type: none"> • Малчны чанаргүй зээл • Зээлийн судалгаа шинжилгээ муу хийсэн
18	Хадгаламж банк		2013	Холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хэмжээ зөвшөөрөгдсөн хэмжээнээс хоёр дахин хэтэрсэн

Эх сурвалж: www.mongolbank.mn

ДӨРӨВ. МОНГОЛБАНКНААС 2014 ОНЫ 9 ДҮГЭЭР САРЫН 18-НЫ ӨДРИЙН А-1/994 ТООТ АЛБАН БИЧГЭЭР ИРҮҮЛСЭН САНАЛ ДҮГНЭЛТ

“Банкны тухай хуулийн 17.3 т заасан “Банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, зээлтэй адилтган тооцох актив хөрөнгө, баталгаа, батлан даалтын дээд хэмжээ нь банкны өөрийн хөрөнгийн 5 хувиас хэтэрч болохгүй гэсэн зохицуулалтыг өөрийн хөрөнгийн 10 хувь болгон өөрчлөхөд гарах эерэг сөрөг нөлөө, үр дагаварын талаар” мэргэжлийн байгууллагаас дараах дүгнэлтийг ирүүлсэн.

Монголбанкнаас “банкнаас холбогдох этгээдэд олгох зээл, түүнтэй адилтган тооцох активын хязгаарлалтыг нэмэгдүүлж өөрийн хөрөнгийн 10 хувьд хүргэх саналыг банкны зохистой засаглалын түвшин, системд үзүүлж болзошгүй эрсдэл, эдийн засгийн өнөөгийн байдлыг харгалзан Монгол банкнаас дэмжих боломжгүй байна.” Энэхүү хязгаарлалтыг нэмэгдүүлэхэд нийгэм, эдийн засагт дараах эерэг болон сөрөг нөлөө, үр дагаварыг үзүүлэхээр байна.

Давуу тал:

Санхүүгийн салбарын хөгжилтэй уялдан банк нь санхүүгийн нэгдэлд оролцогч хэлбэрээр зохион байгуулагдаж, санхүүгийн бусад салбарт үйл ажиллагаа явуулах охин болон хараат компани байгуулан ажиллах замаар салбарын хөгжилд тодорхой түлхэц өгч байна. шинэ үйл ажиллагаа эхлүүлэх төсөл, хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах хөрөнгө оруулалт, зээлийг дээрх хязгаарлалтаас шалтгаалан тухайн банк бүрэн шийдвэрлэх боломжгүй үед гуравдагч этгээдээс нэмэлт эх үүсвэр татах шаардлага гарах юм.

Энэ тохиолдолд зээлдэгч, зээлдүүлэгч хоорондын мэдээллийн ялгаа их тул нэмэлт зээлийн хүү, шимтгэл өндөр байх, цаг алдах зэрэг сөрөг нөлөөтэй байж болзошгүй. Иймд дээрх хязгаарлалтыг нэмэгдүүлэх нь нэгдэл оролцогчдыг өргөжүүлэх ялангуяа өөрийн хөрөнгө багатай жижиг банкууд үйл ажиллагаагаа төрөлжүүлэх, санхүүгийн бусад салбарт өрсөлдөөн бий болгосон үр өгөөжтэй ажиллагааг дэмжих давуу талыг үүсгэх бололцоотой.

Сул тал:

Банкны салбарт зохистой засаглалын үндсэн зарчмууд бүрэн нэвтрээгүй өнөөгийн нөхцөлд холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалтыг нэмэгдүүлэх нь системийн хэмжээнд эрсдэлтэй активыг өсгөх эрсдэлтэй. Тухайлбал: өнгөрсөн хугацаанд нэг эсвэл

бүлэг холбогдох этгээдэд олгосон зээл чанаргүй болсны улмаас төлбөрийн чадварын хүндрэлд орж, өөрийн хөрөнгөгүй болж татан буугдсан банкуудын жишээ тодорхой байна.

Холбогдох этгээд, ялангуяа гүйцэтгэх удирдлага болон эздэд олгох зээлийн шаардлага буурах, явцын хяналтын чанар сулрах, эргэн төлөлтийн доголдлыг нуун дарагдуулах, эрсдлийн санг тухай бүр байгуулахгүй байх зэрэг банкны салбарын тогтвортой байдалд сөргөөр нөлөөлөх үйл ажиллагаа гарах өндөр эрсдэлтэй байдаг.

Өөрөөр хэлбэл холбогдох этгээд, том зээлдэгчид олгох зээлийн хязгаарлалтыг өсгөж, зээлийн төвлөрлийг нэмэгдүүлэх боломжийг банкуудад олгох нь системд учирч болзошгүй эрсдлийг нэмэгдүүлж, хямралын үед санхүүгийн зуучлалыг хэвийн үзүүлэх боломжийг бууруулдаг сөрөг талтай. Жишээ нь 2014 оны 07 сарын 31 ны байдлаарх банкны өөрийн хөрөнгийн 10 хувьтай тэнцэх хэмжээний зээл авсан зөвхөн 3 холбогдох этгээдийн зээлийг чанаргүй болгож үзэхэд өнөөдөр үйл ажиллагаа явуулж буй 13 банкны 8 нь Монголбанкнаас тогтоосон I зэрэглэлийн өөрийн хөрөнгийн зохистой харьцааг хангахгүй хэмжээнд хүрэхээр байна. (5 нь системийн нөлөө бүхий банк⁸⁰).

Харин дээрх хязгаарлалт 5 хувь хэвээр байх үед тус шокийг системд үзүүлэхэд бүх банкууд зохистой харьцааг хангахаар байна. Үүнээс дүгнэхэд холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалтыг нэмэгдүүлэх нь банкны салбарын эрсдэл даах чадварыг сулруулж, эдийн засгийн хямралын үед төлбөрийн чадварын болон үйл ажиллагааны хүндрэлд орох эрсдлийг огцом нэмэгдүүлж байна.

Олон улсын туршлага:

Банкны систем дахь холбогдох этгээдийн ашиг сонирхлын зөрчлийг бууруулах, эрх мэдлээ урвуулан ашиглах боломжийг хязгаарлах үүднээс Базелийн хяналт шалгалтын хорооноос 2006 болон 2012 онд гаргасан үр ашигтай хяналт шалгалтын үндсэн зарчимд (Core Principles for Effective Banking Supervision) өөрийн орны санхүүгийн салбарын онцлог, хөгжлийн байдалтай нь уялдуулан нэг болон нийт холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалтыг тогтоож, мөрдүүлэхийг эрх бүхий байгууллагуудад зөвлөсөн байдаг.

Олон улсын туршлагаас харахад манай улсын санхүүгийн салбарын хөгжилтэй ойролцоо орнуудад (Словени, Орос, Чех, Аргентин гэх мэт) нэг холбогдох этгээдэд банкны өөрийн хөрөнгийн 5-10 хувь, нийт холбогдох этгээдэд 15-25 хувь байх хязгаарлалтыг түгээмэл ашиглаж байна. харин санхүүгийн салбар зохистой сайн засаглал өндөр хөгжсөн орнууд нэг холбогдох этгээдийн хязгаарлалтаас зайлсхийж нийт хязгаарлалтыг ашиглах нь түгээмэл болсон байна. (Шинэ Зеланд, Сингапур гэх мэт) Харин зарим Африкийн оронд энэхүү хязгаарлалтыг 60 хувьд хүргэсэн тохиолдол ч байна (Нигер).

Дүгнэлт:

Хэдийгээр холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалтыг нэмэгдүүлэх нь банкуудын бусад санхүүгийн болон түүнд хамааралтай бусад салбарт хөрөнгө оруулах боломжийг өсгөх сайн талтай боловч тэдгээрийн зээлийн төвлөрлийг нэмэгдүүлж, улмаар хэвийн үйл ажиллагаа нь холбогдох этгээдэд олгосон зээлийн чанараас хэт мэдрэмтгий болох өндөр эрсдлийг агуулж байна. Тиймээс банкны зохистой засаглалын түвшин, эдийн засгийн өнөөгийн байдлыг харгалзан холбогдох этгээдэд олгох зээлийн хязгаарлалтыг нэмэгдүүлэх оновчгүй байна.

⁸⁰Системийн нөлөө бүхий 6 банк байдаг. Эдгээр нь үйл ажиллагааны үзүүлэлтээр банкны салбарын 90-ээс дээш хувийг эзэлдэг.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Монгол Улсын Банкны тухай хууль /2010.01.28/
- “Үндсэн хуулийн цэцийн “Банкны тухай хуулийн зарим заалт Үндсэн Хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэсэн тухай” 2010.06.30-ны № 03 шийдвэр
- www.legalinfo.mn
- www.mongolbank.mn
- www.reuters.com
- Bank Regulation and Supervision Around the World a Crisis Update www.asbaweb.org
- <https://enim.wiwi.hu-berlin.de>
- <http://home.business.utah.edu/finmh/RelatedLendNovember.pdf>
- www.pem.org.my
- <http://books.google.mn>
- Bringing down the banking system: Lessons from Iceland, 2014, Chapter 11. Tunneling money through related party lending <http://books.google.mn>
- www.oecd.org/corporate/ca/corporategovernanceprinciples/44372710.pdf
- Дэлхийн Банкны мэргэжилтнүүд, ОУВС-ийн Санхүүгийн тогтвортой байдлын үнэлгээ, 2011
- www-wds.worldbank.org
- <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-5570>

МОНГОЛ УЛСЫН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ЗАНГИЛАА АСУУДЛУУДЫН ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа

Нэг. Макро эдийн засгийн үндсэн /зангилаа/ асуудлууд, төрийн зохицуулалт:

Онолын хувьд макро эдийн засгийн зангилаа асуудлуудыг дараах асуудлуудын хүрээнд авч үзсэн бөгөөд төрөөс эдгээр асуудлуудыг зохицуулж, зохистой байдлыг хангахад түлхүү анхаардаг байна. Үүнд:

- Ажил эрхлэлтийг дэмжих;
- Инфляцийг зохистой түвшинд хязгаарлан барих;
- Эдийн засгийн мөчлөгийг тогтворжуулах;
- Улсын төсвийн алдагдлыг бууруулах;
- Эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг хангах

Эдгээр эдийн засгийн зорилтуудыг хангахын тулд төрийн зүгээс сангийн болон мөнгөний бодлогын арга хэрэгслээр дамжуулан төрийн зохицуулалт хийж тодорхой арга хэмжээ авдаг.

Макро эдийн засгийн үндсэн зорилгууд болох урт хугацааны эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг бий болгох, инфляцийг тогтворжуулах болон ажилгүйдлийг бууруулах зэрэг эдийн засгийн хөгжлийн тулгуур асуудлуудыг шийдвэрлэхэд чиглэсэн төрийн үйл ажиллагааг **сангийн бодлого** гэж ойлгож болно. Тодорхойлолтоос харахад татварын болон төсвийн зарлагын өөрчлөлт гэсэн параметрууд нь сангийн бодлогын үндсэн арга хэрэгслүүд болдог. Иймд сангийн бодлогыг явуулахдаа эдгээр арга хэрэгслүүдийг хослуулах, угсруулах зэргээр төр эдийн засгийн төлөв байдалдаа нөлөөлөх боломжтой. Гэхдээ сангийн ямар бодлого явуулах нь эдийн засгийн тухайн үеийн төлөв байдлаас шалтгаална.

Сангийн бодлоготой ижил зорилготой боловч мөнгөний нийлүүлэлт, хүү зээлийн нөхцлийн өөрчлөлтөөр дамжин хэрэгждэг бодлогыг төрийн мөнгө-зээлийн бодлого гэж нэрлэдэг.

Мөнгөний нийлүүлэлт-зээл гэсэн параметрууд нь мөнгө зээлийн бодлогын үндсэн арга хэрэгслүүд болдог байна. Үндсэн параметруудийг хэрхэн өөрчлөх нь эдийн засгийн тухайн үеийн нөхцөл байдлаас хамаарна. *Тухайлбал*, эдийн засгийн уналтын үед мөнгөний нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэн, зээлийн хүүг бууруулдаг байхад, хэт халалтын үед эсрэгээр гүйлгээн дэх мөнгөний тоо хэмжээг багасгаж, харин зээлийн хүүг өсгөдөг. Эдгээр арга хэмжээний үр дүнд эдийн засаг ерөнхий хандлагынхаа дагуу өсөх боломжтой болдгийн зэрэгцээгээр үнийн ерөнхий түвшин тогтворждог байна.

Манай улсын макро эдийн засгийн үндсэн /зангилаа/ асуудлуудын өнөөгийн төлөв байдлын талаарх тоон мэдээллийг Үндсэний Статистикийн Хорооны www.nso.mn, www.1212.mn сайтаас авч ашигласан болно.

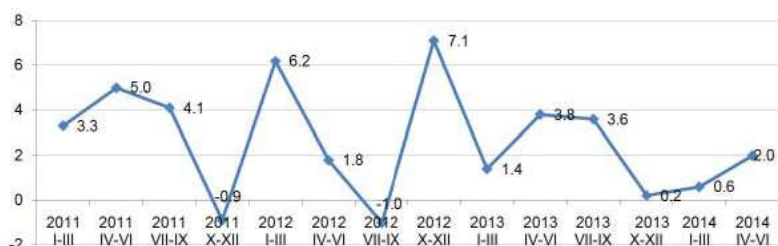
Хоёр. Макро эдийн засгийн өнөөгийн төлөв байдал

2014 оны эхний хагас жилийн байдлаар манай улсын макро эдийн засгийн үзүүлэлтүүд, төлбөрийн тэнцэл, төсвийн алдагдал, инфляци, валютын ханш зэрэг нь өмнөх онуудад байгаагүйгээр өндөр үзүүлэлттэй гарсан.

Энэ нь 2012 оноос эхлэн эдийн засгийн нөхцөл байдал хүндэрсэн, эдийн засгийн мөчлөн дагасан төсвийн бодлого, ирээдүйд олох экспортын бүтээгдэхүүн /уул уурхайн орлого/-ийг барьцаалж авсан богино хугацаатай зээлээр санхүүжсэн нийгмийн хавтгайрсан халамж буюу бэлэн мөнгө тараалт, гадаад секторын эрсдэлд өртөмтгий байдал, эдийн засгийн хувьд эрдэс баялгийн салбараас хэт хараат байдал зэргээс шалтгаалсан байна.

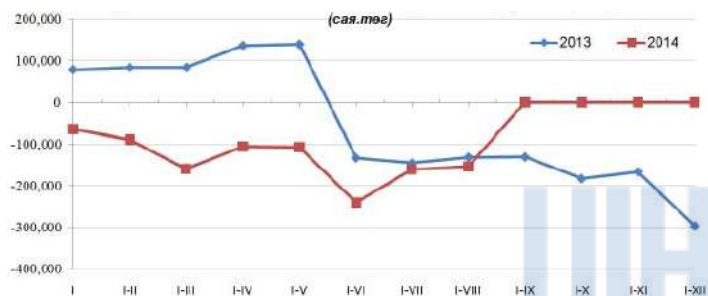
Макро эдийн засгийн үндсэн үзүүлэлтүүдийн өнөөгийн нөхцөл байдлыг зургаар авч үзвэл:

Зураг 1. ДНБ-ний өсөлт, бууралт (%) (улирлын нөлөөллийг арилгасан)

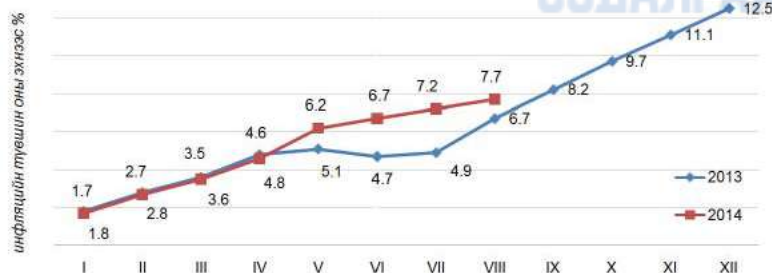

Монгол Улсын эдийн засгийн өсөлт 2011 онд 17.5 хувь хүрч байсан бол энэ өсөлт жил, улирал, сар дараалан буурсаар 2012 онд 12.3 хувь, 2013 онд 11.7 хувь, энэ онд 9 орчим хувь байхаар байна. Монгол Улсын инфляцын түвшин сүүлийн 3 жил дараалан 2-оос дээш оронтой тоогоор илэрхийлэгдэж энэ үзүүлэлтээрээ дэлхийд эхний арванхоёрдугаарт бичигдэж байна. Иргэдийн өдөр тутмын амьдралдаа хэрэглэдэг өргөн хэрэглээний бараа бүтээгдэхүүний үнэ өнгөрсөн 2 жилийн хугацаанд 10.6 хувиас 177 хувь хүртэл өсч, инфляцийн өсөлт иргэдийн амьжиргаанд хүчтэй дарамт үзүүлж нийгэмд сөрөг үзэгдэл үзүүлж байна.

Зураг 2. Улсын нэгдсэн төсвийн тэнцвэржүүлсэн тэнцэл, өссөн дүнгээр (сая.төг)

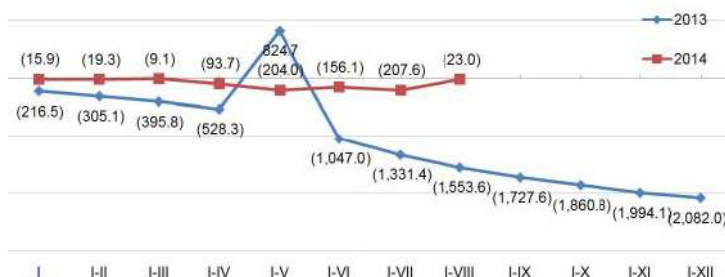
Зураг 3. Инфляцийн түвшин, оны эхнээс (%)

Ам.долларын ханшийн өсөлт үргэжилсээр байна. Ам долларын ханш 2012 оны 7 дугаар сард 1349 төгрөгтэй тэнцэж байсан бол өнөөдрийн байдлаар төгрөгийн ам.доллартай харьцах ханш 1844 төгрөг болж 38 хувиар уналаа. Үндэсний мөнгөн тэмдэгт төгрөгийн ханш ийнхүү огцом суларч байгаа нь иргэд, аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаанд хүнд дарамт учруулж байна.

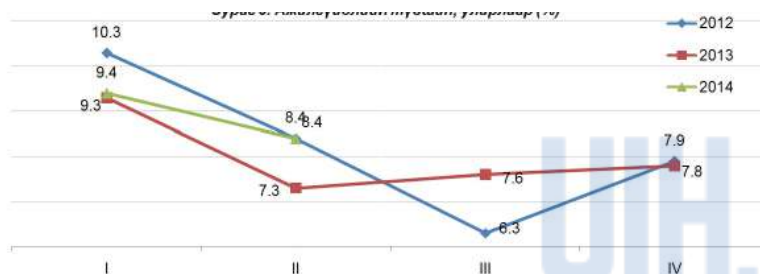
Монгол Улсын гадаад валютын албан нөөц өнгөрсөн зургадугаар сарын байдлаар 1.31 тэрбум ам.доллар болж буурсныг Төвбанк мэдээлсэн. Энэ нь өмнөх сарынхаас 17.9, өнгөрсөн оны мөн үеэс 57.6 хувиар доошилж, 2012 оны 7 дугаар сард байсан 2.8 тэрбум ам долларын нөөц 2.2 дахин багассан үзүүлэлт юм.

Зураг 4. Гадаад худалдааны нийт тэнцэл, өссөн дүнгээр (сая. ам.доллар)

Банк санхүүгийн салбарт ч өндөр эрсдэл бий болсныг Үндэсний статистикийн хорооноос гаргасан тайлангаас харж болно. Банкны системийн хэмжээгээр чанаргүй зээлийн хэмжээ 7 дугаар сарын эцэст 599.7 тэрбум төгрөг, хугацаа хэтэрсэн зээлийн хэмжээ 550.1 тэрбум төгрөг болж, өмнөх оны мөн үеэс 32.4 хувиар, хугацаа хэтэрсэн зээлийн өрийн үлдэгдэл 3.4 дахин өссөн үзүүлэлтэй гарч, нийт банкны систем дэх эрсдэл эрс нэмэгдсэн байна.

Зураг 5. Ажилгүйдлийн түвшин, улирлаар (%)

Энэ оны 7 дугаар сарын байдлаар Монгол Улсад бүртгэлтэй аж ахуйн нэгжүүдийн 54.3 хувь нь буюу 54.8 мянган аж ахуйн нэгжүүд үйл ажиллагаагаа зогсоосон нь 2012 оны мөн үетэй харьцуулахад 84.5 хувиар нэмэгдсэн байна. Энэ нь манай улсын бизнесийн орчин муудсаны илэрхийлэл юм.

Гурав. Эдийн засгийн салбарын эрх зүйн зохицуулалт, тулгамдаж буй асуудал**1. “Төсвийн тогтвортой байдлын тухай” хуулийн хувьд:**

- Төсвийн тогтвортой байдлын тухай хуулийн хувьд Төсвийн орлогын төлөвлөлтөнд уул уурхайн бүтээгдэхүүний үнийн хэлбэлзлийн нөлөөллийг бууруулах үүднээс тэнцвэржүүлсэн үнээр тооцдог болсон хэдий ч биет хэмжээгээний өөрчлөлт томоохон эрсдэл учруулж байна. Иймээс төсвийн орлогын төлөвлөлтөнд эрсдлийг индексжүүлж тооцох, зардлын төлөвлөгөөг орлогын төлөвлөгөөнөөс шууд хамааруулан тооцдог болох шаардлагатай байна.
- Төсвийн Тогтвортой байдлын хуулийн 6.1.3-т “Тухайн жилийн нэгдсэн төсвийн нийт зарлагын өсөлтийн хувь нь тухайн жилийн эрдэс баялгийн бус ДНБ- өсөлтийн хувь, тухайн жилийн өмнөх дараалсан 12 жилийн эрдэс баялгийн бус ДНБ-ий өсөлтийн дунджийн аль ихээс хэтрэхгүй байх” гэж заасан. Гэвч хуулийн заалт нь төсвийн зарлагын өсөлтийн хязгаарлахад бодит үр дүн үзүүлж чадахгүй байна. Төсвийн орлогын өсөлтийг дагасан төсвийн зарлагын хэт өсөлтийг хязгаарлах, түүхий эдийн экспортоос хамааралтай төсвийн орлогын хэлбэлзлийг бууруулах, улмаар үндэсний санхүүгийн хуримтлал бүрдүүлэх зорилгоор Төсвийн тогтвортой байдлын тухай хуулинд “Төсвийн тусгай шаардлага”-ыг тодорхойлж өгсөн. Үүний дагуу тухайн жилийн төсвийн нийт зарлагын өсөлтийн хувь нь тухайн жилийн эрдэс баялагийн бус дотоодын нийт бүтээгдэхүүний өсөлтийн хувь, тухайн жилийн өмнөх дараалсан 12 жилийн эрдэс баялагийн бус дотоодын нийт бүтээгдэхүүний өсөлтийн дунджийн аль ихээс хэтрэхгүй байх ёстой.
- Мөн хуулийн 6.1.1-т “уул уурхайн салбарын гадаадын хөрөнгө оруулалттай хуулийн этгээдийн дүрмийн санд хувь оруулах зориулалттай бөгөөд тухайн хуулийн этгээдийн ирээдүйн ашгаас эргэн төлөгдөх нөхцөлтэй байгуулсан гэрээний дагуу авсан Засгийн газрын зээл, эсхүл гэрээний энэхүү нөхцөлөөр гаргасан Засгийн газрын баталгааг хамааруулахгүйгээр тооцсон улсын өрийн өнөөгийн үнэ цэнээр илэрхийлсэн үлдэгдэл нь тухайн жилийн оны үнээр тооцсон дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 40 хувиас хэтрэхгүй байх” гэж заасан. Үүнд “улсын өр” гэж Засгийн газрын дотоод, гадаад зээл, санхүүгийн түрээс, Засгийн газраас гаргасан баталгаа, өрийн бичиг, төрийн болон орон нутгийн өмчит болон тэдгээр өмч давамгайлсан хуулийн этгээдийн ирээдүйд эргэн төлөх үүрэг хүлээсэн санхүүгийн бүх төрлийн төлбөрийн үүргийн мөнгөн дүн, түүнд ногдох хугацаа хэтэрсэн хүү, алданги, торгуулийн нийлбэрийг ойлгоно гэж заажээ. Засгийн газар сүүлийн жилүүдэд хөнгөлттэй нөхцөлтэй зээлийн багцыг удирдан ашиглаж ирсэн төдийгүй эдийн засгийн хурдацтай өсөлтийн улмаас Монгол Улсын зээлжих эрх нэмэгдэж өнөөгийн байдлаар манай улсын нийт гадаад өрийн хэмжээ 2013 оны 3-р улирлын байдлаар 18,199,703 мянган ам.доллар хүрч өмнөх улирлаас 4 хувь, өмнөх оны мөн үеэс 39 хувиар өссөн дүнтэй байна. Үүнээс компани хоорондын зээллэг 56.1 хувь, засгийн газрын өр 23.3 хувь, Төв банк 4.9 хувь, арилжааны банкууд 6 хувь, бусад сектор 9.1 хувь эзэлж байна.⁸¹

2. Татварын хууль тогтоомжийн хувьд:

- Татварын хууль эрх зүйн орчинд өөрчлөлт орох, татварын хөнгөлөлт, чөлөөлөлттэй холбоотой хууль, тогтоомж батлагдан гарах нь төсвийн орлого буурах, төсвийн зарлагад нөлөөлөх үр дагавар бүхий хууль, эрх зүйн орчны аливаа өөрчлөлт, мөн төсвийн зарлагын норм, нормативыг өөрчлөх, орон тоо нэмэгдүүлэх шийдвэрүүд нь 2014 онд төсвийн суурь зарлагыг нэмэгдүүлэх эрсдэлийг бий болгосон. Мөн хууль эрх зүйн орчин тодорхой бус, өөрчлөлт орох хүлээлт бий болох нь хөрөнгө оруулагчдын шийдвэрт нөлөөлж, улмаар гадаадын хөрөнгө оруулалт буурах,

⁸¹Үндэсний статистикийн хороо, Монголбанк.

үүнийг дагаад бүтээн байгуулалт, импорт багасч эдийн засагт сөргөөр нөлөөлснөөс үүдэх улс төр, хууль эрх зүйн орчны эрсдэл үүсч болзошгүй байна. /Эдийн засгийн өршөөлийн тухай хууль, Татварын өршөөл үзүүлэх тухай гэх мэт/

3. Төсөв, мөнгөний бодлогын тухайд:

- Төсөв, мөнгөний бодлого хоорондын уялдааны хувьд хангалтгүй. Макро эдийн засгийн түвшинд төрийн гол зохицуулалт болохын хувьд эдгээр хоёр бодлого хоорондын уялдаа чухал байдаг хэдий ч өнөөгийн байдлаар эдгээр бодлогууд нь нэлээн тэлэлттэй байна. Эдийн засгийн халалт үүсгэж, улмаар тогтворгүй байдал бий болсон нь макро эдийн засгийн бодлогуудын хоорондын уялдаагүй байгааг харуулж байна. Төсөв, мөнгөний бодлогын хэт тэлэлт нь эдийн засаг дах нийт эрэлтийг өсгөж, улмаар инфляцийг онилоод байгаа мөнгөний бодлогын нөлөөг сулруулах, инфляцийн түвшинг өсгөхөд нөлөөлнө. Монгол Улсын хувьд мөнгөний болоод сангийн бодлогын хамгийн муу, буруу хослолыг хэрэгжүүлж байна. Сангийн бодлогын бодит секторын өсөлтөнд чиглэсэн биш, хэрэглээнд чиглэсэн хэт тэлэлт нь үнийн түвшинд нөлөөлж улмаар мөнгөний хатуу бодлого явуулах арга хэмжээ авч энэ нь бодит секторын өсөлтөд сөргөөр нөлөөлдөг.⁸²

Дөрөв. Эдийн засгийн салбарын хууль, эрх зүйн орчинд гарсан зарим өөрчлөлт

- **Банкин дахь мөнгөн хадгаламжийн даатгалын тухай хууль** 2013 оны 01 дүгээр сарын 10-ны өдөр батлагдсан. Энэ хуульд банкны мөнгөн хадгаламж эзэмшигчдийн эрх ашгийг хамгаалах, санхүүгийн зах зээлийн тогтвортой байдлыг хангах зорилго бүхий банкин дахь мөнгөн хадгаламжийн албан журмын даатгалын эрх зүйн үндсийг тогтоож, хадгаламжийн даатгалын сангийн үйл ажиллагаатай холбогдсон харилцааг зохицуулсан.

Банкин дахь мөнгөн хадгаламжийн албан журмын даатгалын үйл ажиллагааг эрхлэн явуулах тусгайлсан чиг үүрэг бүхий хуулийн этгээд /Хадгаламжийн даатгалын корпораци/-ийг үүсгэн байгуулж, банкнаас харилцах болон хадгаламжийн дансан дахь мөнгөн хөрөнгийг Хадгаламжийн даатгалын корпорацид даатгуулах, даатгалын тохиолдолд бий болоход хадгаламж эзэмшигчид даатгалын нөхөн төлбөр төлөхтэй холбогдсон үйл ажиллагааг зохицуулснаараа ач холбогдолтой юм.

Энэ хууль батлагдсанаар санхүүгийн зах зээлийн тогтвортой байдлыг хангах, хадгаламж эзэмшигчдийн эрх ашгийг хамгаалах, даатгалын тохиолдол бий болоход Хадгаламжийн корпораци хадгалмж эзэмшигчийн тухайн банкин дахь төрөг ба валютын нийт 20 сая хүртэл төгрөгийн хадгаламжийг нөхөн төлөхдөө тухайн банкны хадгаламж эзэмшигч бүрийг хамруулах, Банкны тухай хуулийн дагуу банкны үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрөл бүхий банк хадгаламжийн даатгалд хамрагдах зэргийг зохицуулахаар тусгажээ.

- **Мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх тухай хуулийн** шинэчилсэн найруулга 2013 оны 5 дугаар сарын 31-ний өдөр батлагдсан. Уг хууль /2006/-ийг мөрдсөн хугацаанд Монгол Улсад банк, санхүүгийн тогтолцоо хөгжиж, гадаадын хөрөнгө оруулалт нэмэгдэхийн хирээр түүний тогтвортой байдлыг хангах, хууль бус хөрөнгийг илрүүлэх, таслан зогсоох, битүүмжлэх, хураах талаарх эрх зүйн орчны илүү боловсронгуй болгох зүй ёсны шаардлага гарсан. Өмнө нь НҮБ-ын холбогдох конвенц, Санхүүгийн гэмт хэрэгтэй тэмцэх олон улсын

⁸²"Төсөв, мөнгөний бодлогын уялдааг хангах асуудал буюу инфляцийн эсрэг хамтын ажиллагаа" СЯ-ны ТБГ, Монголбанкны МБСГ, ОУВС-ийн зөвлөх Жап-тай хамтарсан судалгааны тайлан.

байгууллагын зөвлөмжид манай эрх зүйн орчин нийцэхгүй байснаас олон улсын хяналт, шаардлагад өртөх үндсэн нөхцөл болж байв. Иймд Мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх тухай хуулийг энэ шаардлагад нийцүүлэн шинэчилснээр банк, санхүүгийн үйл ажиллагаанд учирч болох эрсдлийг хаах эрх зүйн үндэс бүрдсэн байна.

- **Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль** нь 2013 оны 10 дугаар сарын 13-ны өдөр батлагдсан. Энэ хуульд Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт хөрөнгө оруулагчийн хууль ёсны эрх, ашиг сонирхлыг хамгаалах, хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн нийтлэг баталгааг тогтоох, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, татварын орчныг тогтворжуулах, хөрөнгө оруулалтын талаар төрийн байгууллагын эрх хэмжээ, хөрөнгө оруулагчийн эрх, үүргийг тодорхойлох зохицуулалт оржээ.
- **Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хуулийг** 2013 оны 5 дугаар сарын 24-ний өдөр батлагдсан. Энэ хууль нь үнэт цаасны зах зээлд оролцогчдын үйл ажиллагааг зохицуулах, хяналт тавих, хөрөнгө оруулагчийн эрх ашгийг цогцоор нь хамгаалсан, уг зах зээлийн тогтвортой байдлыг хангасан эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх явдал байсан. Мөн түүнчлэн энэхүү хууль батлагдсанаар үндэсний болон гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хөрөнгийн зах зээлд оролцох сонирхол нэмэгдэж, уг зах зээлийн эдийн засгийн хөгжилд оруулах хувь нэмэр өссөн явдал юм.
- **Хөрөнгө оруулалтын сангийн тухай хуулийг** 2013 оны 10 дугаар сарын 03-ны өдөр тус тус баталсан. Энэхүү хууль батлагдсанаар үнэт цаасны бүртгэл, хөрөнгө оруулагчдын эрх ашиг, мэргэжлийн хөрөнгө оруулагчдын эрх зүйн статус зэрэг харилцааг илүү нарийвчлан зохицуулснаараа ач холбогдолтой юм. Хөрөнгө оруулалтын сангийн тухай харилцааг хуульчлан зохицуулж өгснөөр санхүүгийн зах зээлийн зөв, тэнцвэртэй бүрээц бүрэлдэн тогтох боломж нээгдэж өгсөн төдийгүй цаашид хөрөнгө оруулалтын сангууд үүсэх нь жижиг дунд үйлдвэр, компаниуд зөвхөн банкны зээл бус, харин хөрөнгө оруулалт хэлбэрээр санхүүжилт болгох замаар томорч, үйл ажиллагаагаа тэлэх боломжтой болно.

ХАВСРАЛТ.

ЭДИЙН ЗАСГИЙН САЛБАРЫН ХУУЛЬ ТОГТООМЖИЙН ЛАВЛАГАА

№	Хууль	Зохицуулалт /холбогдох хуулийн заалтын хэсэгчлэн авав/
Үнэт цаасны зах зээл		
1	Аудитын тухай 1997.05.01	4 дүгээр зүйл. Аудитын үйл ажиллагаа 1. Аудитын үйл ажиллагаанд: 7/ үнэт цаас гаргахтай холбогдсон эдийн засгийн тооцоо, судалгааны үндэслэлийг хянаж дүгнэлт гаргах; 7 дугаар зүйл. Санхүүгийн тайлангаа баталгаажуулах байгууллага 1. Дараахь аж ахуйн нэгж, байгууллага санхүүгийн тайлангаа аудитын байгууллагаар заавал баталгаажуулна: 1/ хөрөнгийн биржид бүртгэлтэй бүх төрлийн хувьцаат компани; 2/ хөрөнгийн биржид бүртгүүлэх зөвшөөрөл хүсч буй компани; 6/хадгаламж, зээлийн үйл ажиллагаа эрхэлж байгаа хоршоо; 7/ банк, санхүү, даатгалын байгууллага; 8/ брокер, дилерийн үйл ажиллагаа явуулдаг үнэт цаасны компани болон хөрөнгө оруулалтын сангийн үйл ажиллагаа эрхэлдэг компани;

2	Валютын зохицуулалтын тухай 1994.05.12	1 дүгээр зүйл. Хуулийн зорилт Энэ хуулийн зорилт нь валютын зохицуулалтын талаарх төрийн зохих байгууллагын бүрэн эрхийг тодорхойлж, аж ахуйн нэгж, байгууллага, иргэд валютын гүйлгээ хийх, валютын гүйлгээнд хяналт тавих, Монгол Улсын үндэсний валютыг үнэгүйдлээс хамгаалахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.
3	Иргэний хууль 2002.01.10	47 бүлэг Үнэт цаасны эргэлтээс үүсэх үүрэг 467-475 зүйл
4	Монгол Улсын Хөгжлийн банкны тухай 2011.02.10	7.1.Хөгжлийн банк дараахь үйл ажиллагааг эрхэлнэ: 7.1.1.зээл олгох, авах; 7.1.2.зээлдэгчийн харилцах данстай холбоотой гадаад, дотоод төлбөр тооцоо хийх; 7.1.3.өөрийн нэрийн өмнөөс зээлийн баталгаа, батлан даалт гаргах; 7.1.4.үнэт цаас гаргах, худалдах, худалдан авах; 7.1.5.гадаад валют худалдах, худалдан авах, хадгалуулах; 7.1.6.зээл худалдах, санхүүгийн бусад хэрэгслийг худалдах, худалдан авах; 7.1.7.хөрөнгө, өр төлбөрийн зүй зохистой удирдлагыг хэрэгжүүлэх зорилгоор хуулиар хориглоогүй бусад үйл ажиллагаа. 14 дүгээр зүйл.Үнэт цаас гаргах, худалдах, худалдан авах 14.1.Энэ хуулийн 24.1-д заасан хязгаарлалтын хүрээнд хөрөнгийн болон мөнгөний зах зээл дээр арилжаалагдах үнэт цаас гаргах, худалдах, худалдан авах шийдвэрийг Хөгжлийн банкны Төлөөлөн удирдах зөвлөл болон эдийн засгийн хөгжлийн, санхүү, төсвийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүний саналыг тус тус үндэслэн Хувь нийлүүлэгчдийн хурал гаргана.
5	Санхүүгийн зохицуулах хорооны эрх зүйн байдлын тухай 2005.11.17	3 дугаар зүйл. Хуулийн үйлчлэх хүрээ 3.1. Энэ хуульд заасан санхүүгийн үйлчилгээнд дараахь үйл ажиллагаа хамаарна: 3.1.1. банк бус санхүүгийн байгууллагын Банк бус санхүүгийн үйл ажиллагааны тухай хуульд заасан үйл ажиллагаа; 3.1.2. үнэт цаасны зах зээлд мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхлэх этгээдийн Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хуульд заасан үйл ажиллагаа; 3.1.3. даатгагчийн Даатгалын тухай хуульд заасан үйл ажиллагаа; 3.1.4. даатгалын төлөөлөгч, зуучлагч, хохирол үнэлэгчийн Даатгалын мэргэжлийн оролцогчийн тухай хуульд заасан үйл ажиллагаа; 3.1.5. хоршооны Хадгаламж, зээлийн хоршооны тухай хуульд заасан хадгаламж, зээлийн үйл ажиллагаа; 3.1.6.хөрөнгөөр баталгаажсан үнэт цаас гаргах үйл ажиллагаа; 3.1.7. Зээлийн батлан даалтын сангийн тухай хуульд заасан үйл ажиллагаа; 3.1.8.Малын индексжүүлсэн даатгалын тухай хуульд заасан даатгалын үйл ажиллагаа; 3.1.9. хуульд заасан санхүүгийн бусад үйл ажиллагаа.

6	<p>Үнэт цаасны зах зээлийн тухай</p> <p>2013.05.24</p>	<p>5 дугаар зүйл. Үнэт цаас</p> <p>5.1.Энэ хуулийн зохицуулалтад хамрагдах үнэт цаасанд дараах санхүүгийн хэрэгсэл хамаарна:</p> <p>5.1.1.хувьцаат компанийн хувьцаа /цаашид “хувьцаа” гэх/;</p> <p>5.1.2.компанийн өрийн хэрэгсэл;</p> <p>5.1.3.Засгийн газар, аймаг, нийслэлийн Засаг даргын гаргасан өрийн хэрэгсэл;</p> <p>5.1.4.хөрөнгө оруулалтын сангийн хувьцаа, нэгж эрх;</p> <p>5.1.5.хадгаламжийн бичиг;</p> <p>5.1.6.хөрөнгөөр баталгаажсан үнэт цаас;</p> <p>5.1.7.үнэт цаас гаргагчаас хөрөнгө оруулагчид санал болгож байгаа тодорхой тооны хувьцаа болон өрийн хэрэгслийг тодорхой хугацааны дотор тохиролцсон үнээр захиалах эрх /варрант/;</p> <p>5.1.8.энэ хуульд заасан үүсмэл санхүүгийн хэрэгсэл;</p> <p>5.1.9.энэ хуульд заасны дагуу Санхүүгийн зохицуулах хорооноос үнэт цаас гэж тогтоосон бусад санхүүгийн хэрэгсэл.</p> <p>5.2.Хуульд өөрөөр заагаагүй бол дор дурдсан санхүүгийн хэрэгсэл энэ хуулийн зохицуулалтад хамаарахгүй:</p> <p>5.2.1.хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн хувьцаа;</p> <p>5.2.2.зохицуулалттай зах зээлд арилжихыг зөвшөөрөөгүй үүсмэл санхүүгийн хэрэгсэл;</p> <p>5.2.3.шилжүүлгийн болон энгийн вексель;</p> <p>5.2.4.банкаас гаргасан хадгаламжийн сертификат;</p> <p>5.2.5.Банкны тухай хуулийн 15.2-т заасны дагуу банкаас мөнгөний зах зээлд арилжихаар гаргаж байгаа нэг жил хүртэлх хугацаатай бусад санхүүгийн хэрэгсэл.</p> <p>5.3.Энэ хуулийн 5.2.4-т заасан санхүүгийн хэрэгсэл нь хадгаламжийн бичигт хамаарахгүй.</p>
7	<p>Хөрөнгө оруулалтын сангийн тухай</p> <p>2013.10.03</p>	<p>3 дугаар зүйл. Хөрөнгө оруулалтын сангийн тухай хуулийн үйлчлэх хүрээ</p> <p>3.1.Энэ хуулиар хөрөнгө оруулалтын санд тусгай зөвшөөрөл олгох, сангийн хөрөнгийг итгэмжлэн удирдах, сангийн хөрөнгөөр үйл ажиллагаа эрхлэх болон сангийн хөрөнгийг хадгалах, бүртгэх, хөрөнгө оруулагчийг мэдээллээр хангах, хөрөнгө оруулалтын санд үйлчилгээ үзүүлэх үнэт цаасны зах зээлийн зохицуулалт бүхий хуулийн этгээдийн үйл ажиллагаатай холбогдсон харилцааг зохицуулна.</p> <p>3.2.Тусгай хуулиар зохицуулагдсан сан, түүний хөрөнгөөр хөрөнгө оруулалтын үйл ажиллагаа эрхлэхтэй холбогдсон харилцаа энэ хуульд хамаарахгүй.</p> <p>3.3.Банк, банк бус санхүүгийн байгууллага, даатгалын болон даатгалын мэргэжлийн оролцогч, Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хуулийн 24.1.12, 24.1.13-т зааснаас бусад зохицуулалттай хуулийн этгээд өөрийн хөрөнгөөр хөрөнгө оруулалт хийхтэй холбогдсон харилцаа энэ хуульд хамаарахгүй.</p> <p>3.4.Банк нийтээс төвлөрүүлсэн хадгаламжийн хөрөнгөөр хөрөнгө оруулалт хийхтэй холбогдсон харилцааг Банкны тухай хуулиар зохицуулна.</p>
8	<p>Хөрөнгө оруулалтын тухай</p> <p>2013.10.03</p>	<p>5 дугаар зүйл. Хөрөнгө оруулалтын хэлбэр</p> <p>5.1.Хөрөнгө оруулалтыг Монгол Улсад дараах хэлбэрээр хэрэгжүүлнэ:</p> <p>5.1.1.хөрөнгө оруулагч дангаараа болон бусад хөрөнгө оруулагчтай хамтран аж ахуйн нэгж байгуулах;</p> <p>5.1.2.хөрөнгө оруулагч хувьцаа, өрийн бичиг, бусад төрлийн үнэт цаасыг худалдан авах;</p> <p>5.1.3.компанийг нэгтгэх, нийлүүлэх замаар хөрөнгө оруулалт хийх;</p> <p>5.1.4.концесс, бүтээгдэхүүн хуваах, маркетинг, менежментийн болон бусад гэрээ байгуулах;</p> <p>5.1.5.санхүүгийн түрээс /лизинг/-ийн болон франчайзийн хэлбэрийн хөрөнгө оруулалт хийх;</p> <p>5.1.6.хуулиар хориглоогүй бусад хөрөнгө оруулалтын хэлбэр.</p>

9	Хөрөнгөөр баталгаажсан үнэт цаасны тухай хууль 2010.04.23	1 дүгээр зүйл. Хуулийн зорилт 1.1.Энэ хуулийн зорилт нь хөрөнгөөр баталгаажсан үнэт цаас гаргах, түүнд хяналт тавих, хөрөнгө оруулагчийн эрх ашгийг хамгаалахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.
Банкны салбар		
10	Банк, эрх бүхий хуулийн этгээдийн мөнгөн хадгаламж, төлбөр тооцоо, зээлийн үйл ажиллагааны тухай 1995.10.31	1 дүгээр зүйл. Хуулийн зорилт Энэ хуулийн зорилт нь иргэн, хуулийн этгээдээс банк, мөнгөн хадгаламжийн үйл ажиллагаа эрхлэх эрх бүхий хуулийн этгээдэд мөнгөн хөрөнгө хадгалуулах, хоорондын төлбөр тооцоогоо банк, төлбөр тооцооны үйл ажиллагаа эрхлэх эрх бүхий хуулийн этгээдээр дамжуулан гүйцэтгэх, банк, зээлийн үйл ажиллагаа эрхлэх эрх бүхий хуулийн этгээдээс зээл авах, түүнийг эргүүлэн төлөх үйл ажиллагаатай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.
11	Банкин дахь мөнгөн хадгаламжинд даатгалын тухай 2013.01.10	1 дүгээр зүйл.Хуулийн зорилт 1.1.Энэ хуулийн зорилт нь банкны мөнгөн хадгаламж эзэмшигчдийн эрх ашгийг хамгаалах, санхүүгийн зах зээлийн тогтвортой байдлыг хангах зорилго бүхий банкин дахь мөнгөн хадгаламжийн албан журмын даатгалын эрх зүйн үндсийг тогтоож, хадгаламжийн даатгалын сангийн үйл ажиллагаатай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.
12	Банкны тухай хууль 2010.01.28	6 дугаар зүйл. Банкны эрхлэх үйл ажиллагаа 6.1.Банк Монголбанкны тусгай зөвшөөрөлтэйгээр дараахь үйл ажиллагаа эрхэлнэ: 6.1.1.мөнгөн хадгаламж; 6.1.2.зээл; 6.1.3.төлбөр тооцооны үйлчилгээ; 6.1.4.өөрийн нэрийн өмнөөс гуравдагч этгээдэд баталгаа, батлан даалт гаргах; 6.1.5.гадаад валют худалдах, худалдан авах, хадгалах, хадгалуулах; 6.1.6.үнэт металл, эрдэнийн чулуу худалдах, худалдан авах, хадгалах, хадгалуулах; 6.1.7.үнэт зүйл хадгалах; 6.1.8.гадаад төлбөр тооцоо хийх; 6.1.9.үнэт цаас гаргах, худалдах, худалдан авах; 6.1.10.санхүүгийн түрээсийн үйл ажиллагаа; 6.1.11.зээл болон санхүүгийн бусад хэрэгслийг худалдах, худалдан авах; 6.1.12.хууль тогтоомжоор хориглоогүй бөгөөд Монголбанкнаас зөвшөөрсөн санхүүгийн бусад ажил, үйлчилгээ. 6.2.Банк, түүний хараат болон охин компани Санхүүгийн зохицуулах хорооны тусгай зөвшөөрөлтэйгээр дараахь үйл ажиллагаа эрхэлнэ: 6.2.1.санхүү, хөрөнгө оруулалтын чиглэлээр зөвлөгөө, мэдээлэл өгөх; 6.2.2.итгэлцлийн үйлчилгээ; 6.2.3.даатгалын зуучлагч; 6.2.4.андеррайтерын үйлчилгээ; 6.2.5.кастодиан; 6.2.6.факторингийн үйлчилгээ; 6.2.7.харилцагчийн нэрийн өмнөөс түүний даалгавраар гүйцэтгэх хөрөнгө оруулалтын бусад ажил, үйлчилгээ. 15 дугаар зүйл. Үнэт цаас гаргах, худалдах, худалдан авах 15.1.Энэ хуулийн 17.4-т заасан хязгаарлалтын хүрээнд хөрөнгийн зах зээл дээр арилжаалагдах үнэт цаас гаргах, барьцаалах, худалдах, худалдан авахтай холбогдсон банкны үйл ажиллагааг холбогдох хууль тогтоомжоор зохицуулна. 15.2.Банк мөнгөний зах зээл дээр арилжаалагдах нэг жил хүртэлх хугацаатай үнэт цаасыг Монголбанкны зөвшөөрлөөр гаргах буюу худалдаж, худалдан авч, барьцаалж болох бөгөөд энэ нь хөрөнгөөр баталгаажсан үнэт цаасанд хамаарахгүй.

13	Векселийн тухай 1995.11.02	1 дүгээр зүйл. Хуулийн зорилт Энэ хуулийн зорилт нь иргэн,хуулийн этгээд болон тэдгээрийн хооронд хийх төлбөр тооцоонд векселийг хэрэглэхтэй холбогдон үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино.
14	Иргэний тухай хууль 2002.01.10	44 бүлэг Зээл тооцооны үүрэг 445-466 зүйл Банк төлбөр тооцоо
15	Монгол Улсын Хөгжлийн банкны тухай 2011.02.10	7.1.Хөгжлийн банк дараахь үйл ажиллагааг эрхэлнэ: 7.1.1.зээл олгох, авах; 7.1.2.зээлдэгчийн харилцах данстай холбоотой гадаад, дотоод төлбөр тооцоо хийх; 7.1.3.өөрийн нэрийн өмнөөс зээлийн баталгаа, батлан даалт гаргах; 7.1.4.үнэт цаас гаргах, худалдах, худалдан авах; 7.1.5.гадаад валют худалдах, худалдан авах, хадгалуулах; 7.1.6.зээл худалдах, санхүүгийн бусад хэрэгслийг худалдах, худалдан авах; 7.1.7.хөрөнгө, өр төлбөрийн зүй зохистой удирдлагыг хэрэгжүүлэх зорилгоор хуулиар хориглоогүй бусад үйл ажиллагаа.
16	Төв банк /Монгол банк/-ны тухай 1996.09.03	5 дугаар зүйл. Монголбанкны үйл ажиллагааны чиглэл Монголбанк энэ хуульд заасан өөрийн зорилтыг биелүүлэхийн тулд дараахь чиглэлээр үйл ажиллагаа эрхэлнэ: 1/ мөнгөн тэмдэгт гүйлгээнд гаргах; 2/мөнгөний бодлого боловсруулж, хэрэгжүүлэх; 3/ Засгийн газрын санхүүгийн зуучлагчийн үүрэг гүйцэтгэх; 4/ банкны үйл ажиллагаанд хяналт тавих; 5/ банк хоорондын төлбөр тооцоог зохион байгуулах; 6/ гадаад валютын улсын нөөцийг эзэмшиж, удирдах.
17	Шилэн дансны тухай 2014.07.01	6 дугаар зүйл. Шилэн дансны мэдээлэл 6.9.Арван сая төгрөгөөс дээш үнийн дүнгээр улс, орон нутгийн төсөв, Засгийн газрын болон орон нутгийн тусгай зориулалтын сан, орон нутгийн хөгжлийн сангийн хөрөнгө оруулалт, санхүүжилт, Засгийн газар, түүний харьяа байгууллагаас гаргасан бонд, үнэт цаас, өрийн бичиг, баталгаа, төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн гэрээний дагуу хэрэгжүүлж байгаа төсөл, хөтөлбөр, арга хэмжээний дагуу санхүүжиж байгаа энэ хуулийн 3.1.4, 3.1.5-д заасан этгээд нь нийт төсөвт өртөг, хэрэгжилтийн явц, үе шат, зарлага, санхүүжилтийн мэдээллийг Засгийн газраас тогтоосон журмын дагуу улирал бүр хөрөнгө оруулалт, санхүүжилтээ хүлээн авсан төсвийн байгууллагын цахим хуудас, мэдээллийн самбар, шилэн дансны нэгдсэн цахим хуудсанд байрлуулах ба шаардлагатай гэж үзвэл олон нийтийн бусад цахим хуудас, өөрийн цахим хуудсаар давхар мэдээлж болно. Мэдээллийг төсвийн байгууллагын цахим хуудас, мэдээллийн самбар, шилэн дансны нэгдсэн цахим хуудсанд байрлуулахад энэ хуулийн 3.1.4, 3.1.5-д заасан этгээд төлбөр төлөхгүй.
18	Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай 2010.10.11	4-р бүлэг Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, үндсэн чиглэл, мөнгөний бодлого, төсөв, түүний гүйцэтгэлийг хэлэлцэх журам 25-р Үндсэн чиглэл, мөнгөний бодлого, төсөв хэлэлцэх

Бичил санхүүгийн зах зээл		
19	Банк бус санхүүгийн үйл ажиллагааны тухай 2002.12.12	<p>7 дугаар зүйл. Банк бус санхүүгийн үйл ажиллагаа</p> <p>7.1. Банк бус санхүүгийн үйл ажиллагаа гэж дараахь үйл ажиллагааг ойлгоно:</p> <p>7.1.1. зээл;</p> <p>7.1.2. факторингийн үйлчилгээ;</p> <p>7.1.3. санхүүгийн түрээс;</p> <p>7.1.4. төлбөрийн баталгаа гаргах;</p> <p>7.1.5. төлбөр тооцооны хэрэгсэл гаргах;</p> <p>7.1.6. цахим төлбөр тооцоо, мөнгөн гуйвуулгын үйлчилгээ;</p> <p>7.1.7. гадаад валютын арилжаа;</p> <p>7.1.8. итгэлцлийн үйлчилгээ;</p> <p>7.1.9. богино хугацаат санхүүгийн хэрэгсэлд хөрөнгө оруулалт хийх;</p> <p>7.1.10. хөрөнгө оруулалт, санхүүгийн чиглэлээр зөвлөгөө, мэдээлэл өгөх.</p> <p>7.1.11. үл хөдлөх эд хөрөнгө барьцаалахтай холбоотой санхүүгийн зуучлалын үйл ажиллагаа.</p>
20	Хадгаламж зээлийн хоршооны тухай 2011.10.27	<p>16 дугаар зүйл. Хадгаламж, зээлийн хоршооны хадгаламжийн үйл ажиллагаа</p> <p>16.1. Хадгаламж, зээлийн үйл ажиллагаа эрхлэх тусгай зөвшөөрөл бүхий хадгаламж, зээлийн хоршоо нь бичгээр байгуулсан гэрээний үндсэн дээр зөвхөн гишүүдийнхээ мөнгөн хөрөнгийг хадгалж болно.</p> <p>16.2. Хадгаламжийн үйл ажиллагааны бодлогыг хадгаламж, зээлийн хоршооны бүх гишүүдийн хурлаас батална.</p> <p>16.3. Хадгаламж хэлбэрээр татан төвлөрүүлсэн мөнгөн хөрөнгө нь тухайн хадгаламж, зээлийн хоршооны өөрийн хөрөнгөд хамаарахгүй бөгөөд уг хөрөнгийг зөвхөн зээлийн болон Хорооноос зөвшөөрсөн санхүүгийн бусад ажил, үйлчилгээний эх үүсвэр болгон ашиглахаас бусад зориулалтаар ашиглахыг хориглоно.</p> <p>16.4. Гишүүний хадгаламжийг барьцаалж, түүнд зээл олгож болно.</p> <p>16.5. Хадгаламжийг хамтран эзэмшиж болох бөгөөд хамтран эзэмшигч нь хадгаламж, зээлийн хоршооны гишүүн байх эсэх асуудлыг тухайн хадгаламж, зээлийн хоршооны дүрмээр зохицуулна.</p> <p>16.6. Нэг гишүүнээс авч болох хадгаламжийн хэмжээнд Хороо хязгаарлалт тогтоож болно.</p> <p>16.7. Хадгаламж, зээлийн хоршоо гишүүдийнхээ хадгаламжийн баталгааг хангах үүрэгтэй.</p>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- “Эдийн засгийн ухаан Макро экономикс” Н.Грегори Мэнкью УБ, 2009 он;
- “Макро эдийн засгийн төрийн зохицуулалт, санхүү-мөнгөний бодлого” Д.Лувсанцэрэн УБ, 2008 он;
- “Төсөв, мөнгөний бодлогын уялдааг хангах асуудал буюу инфляцийн эсрэг хамтын ажиллагаа” Сангийн яамны Төсвийн бодлогын газар нь Монголбанкны Мөнгөний бодлого, судалгааны газар болон ОУВС-ийн зөвлөх Жап-тай хамтарсан судалгааны тайлан, www.iltod.gov.mn;
- “Монголын эдийн засгийн эмзэг байдлын үнэлгээ” Д.Ган-Очир, УБ, 2012 он;
- “Монгол Улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн өнөөгийн байдал, цаашдын хандлага ” Ч.Хашчулуун УБ, 2012 он;
- “Монгол Улсын эдийн засгийн өсөлтийн үр өгөөжийг дээшлүүлэх нь” судалгааны тайлан, Т.Нарантуяа, Д.Баярмаа, М.Сарантуяа , ШУТИС, КтМС УБ, 2012 он;
- www.legalinfo.mn
- www.nso.mn
- www.1212.mn
- www.frc.mn

МОНГОЛ УЛСАД БОЛОН ГАДААДЫН УЛС ОРНУУДАД ГАЗАР ӨМЧЛӨЛИЙН АСУУДЛЫГ ЭРХ ЗҮЙН ТАЛААС НЬ ЗОХИЦУУЛСАН БАЙДАЛ, ЗАРИМ ЖИШИГ

Г.Чулуун, Б.Ариунжаргал, Р.Нургүл

АГУУЛГА

Удиртгал

А) Монгол Улсын газрын харилцааны хууль тогтоомж дахь газар өмчлөлийн холбогдолтой “тодруулбал зохих” зарим асуудал

- 1) “Газрыг өмчлөх” –ийн учир шалтгааны зарим үндэс
- 2) [Монголын нийгмийн] Газрын харилцааны түүхэн уламжлал
- 3) Монгол Улсад газар өмчлөх, эзэмших, ашиглах харилцааг эрхзүйн талаас нь зохицуулсан өнөөгийн байдал
- 4) Үндсэн хуульд «... Газрыг ... Монгол Улсын иргэнд газар өмчлүүлж болно» гэсний тайлбарт холбогдох нэмэлт өгүүлэмж
- 5) Газар төрийн өмч үү, улсын өмч үү .. бүр ард түмний өмч үү?!
- 6) Конституцид өөрчлөлт оруулахад “баримтлах зарчим” –ын зарим асуудал

В) Гадаадын зарим орны газар өмчлөлийн эрх зүйн зохицуулалтын зарим онцлог

- Сингапур Улс
- Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
- Бүгд Найрамдах Казахстан Улс
- Румын Улс
- Оросын Холбооны Улс

Ашигласан материал

УДИРТГАЛ

Гадаадын улс орнуудад болон монголд газар өмчлөлийн байдал ямар байгаа тодруулахыг, улмаар удирдамж чиглүүлгийн чанартай нэр бүхий 9 багц сэдвийг зарим тодотголтойгоор зааж ирүүлсэн захиалагчийн хүсэлтийн дагуу доорх мэдээллийг бэлтгэв. Захиалагч тал “газар өмчлөл, газар хувьчлалын асуудал” –ыг тухайлан сонирхож буй тул, мэдээлэлдээ бид “газрыг өмчийн талаас нь” түлхүү харж, харин түүний “эзэмших ба ашиглах” –тай холбогдох харилцааны онцлогийг аль болохоор тойрохыг эрмэлзсэн болно.

Гэвч, гадаадын зарим оронд (жишээ нь, ОХУ–д) “собственник земли” буюу “газар өмчлөгч” ухагдахуунд газар түрээслэгч ашиглагчийг ч хамаатуулдаг. (Тоймын “гадаадын туршлага” –ын талаарх хэсэгт энэ талаар дэлгэрүүлж дурдана) Орос хэлний тайлбар тольд өгүүлснээр “ямар нэг зүйлийг өөртөө өмчлөгчийг өмч эзэмшигч буюу “собственник” гэсэн байв. Монголын газрын харилцааны түүхэн уламжлалаас ч харсан “газрын түрээс” ухагдахуунд газрыг эзэмших ба газрыг ашиглах ойлголтууд багтдаг байсан харагдсан. Нэр томьёоны асуудал хууль тогтоомжийн агуулгад шийдвэрлэх нөлөөтэй байдаг. Тиймээс, газар эзэмших ба газар ашиглахтай холбоотой харилцааг хөндөхгүй орхиж бас болохгүй байв.

Газрын харилцаа, газрын шинэтгэлийн асуудлыг, олон улсын төвшиндээ ч тэр, монголын хувьд ч тэр, эдүгээ эрх зүйн хүрээний урт удаан хугацаанд нилээн сайн судлагдсан, “нуруу нь авагдсан” сэдвийн нэг үздэг. Олон судалгаа бий. Тэдгээрээс жишээлж дурдахад,

- 2007 оны зун Монгол Улсын Засгийн газрын тухайн үеийн тохируулагч агентлаг-Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн газар, Ази, Номхон далайн газар зүйн нийгэмлэгийн дэд бүтцийн байнгын хороо (PC GIAP), Швед Улсын Швейдсурвей (Swedesurvey) байгууллагууд хамтран НҮБХХ, АХБ, Нээлттэй нийгэм хүрээлэн, Германы техникийн хамтын ажиллагааны нийгэмлэг (GTZ), Олон улсын хэмжин

зураглаачдын холбоо (FIG) –ны дэмжлэгтэйгээр Сайн газрын харилцаа ба түүний эдийн засгийн хөгжилд гүйцэтгэх үр нөлөө” сэдэвт олон улсын Бага хурал монголд зохион байгуулагдаж байв.

- Монголын нээлттэй нийгэм хүрээлэн (Соросын сан) –гаас Иргэнд газар өмчлүүлэх тухай Монгол Улсын хуулийн агуулга үзэл санаанд дүн шинжилгээ хийгдэж, хөндлөнгийн [шинжээчийн] дэлгэрэнгүй дүгнэлт гарсан байдаг.
- Монгол Улсын Их сургууль, Удирдлагын академийн эрдэмтэн судлаачдын бүтээл [Г.Жаргал (Ph.D), Д.Солонго (Ph.D), М.Уянга, “Газар: Баялагаас өмч үүсгэх арга (Газрын эрх зүй)”, УБ, 2014] –д Монгол Улсын газрын эрх зүйн түүхэн харьцуулалт, Газрын харилцааны шинэтгэлийн асуудал, Австрали, Герман болон бусад улсын газрын эрх зүйн зохицуулалтыг дэлгэрэнгүй авч үзсэн.

Газар бол, нэг талаас, байгалийн объект тул, түүнд байгаль хамгааллын үүднээс хандах, газар нь үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл тул түүнтэй хэрхэн харьцах ёстойг “заах чиглүүлэх”, мөн газар нь үл хөдлөх хөрөнгө тул өмчлөгчийн эрхийг хамгаалах асуудуудыг цогцоор харах .. гэсэн олон замын уулзавр дээр газрын харилцааны асуудлыг зохицуулдаг гэж хэлж болно.

Газрыг эдийн засгийн эргэлтэд оруулах эрх зүйн орчныг сайн бүрдүүлж чадвал газрын харилцаагаар дамжиж улсын төсвийн орлого, хөрөнгө оруулалт нэмэгдэж, үйлдвэржих хотжих үйл явц түргэсч, иргэдийн ахуй амьдралд эерэг бодит нөлөөгөө үзүүлдэг. Хэрэв энэ чиглэлийн эрх зүйн зохицуулалт нийгмийн амьдралын шаардлагаас хоцорч, удааширч, улмаар хүлээлт үүсгэвэл газрын хууль бус элдэв бизнес өрнөж, далд эдийн засгийн сөрөг үзэгдэл, авилга хахууль дэлгэрэх хөрс бий болдог.

Газрын харилцааны эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд газар өмчлөл, газар хувьчлалын асуудлыг монголд болон гадаадын улс орнуудад хэрхэн шийдэж ирснийг авч үзэхдээ, захиалагчийн нэрлэсэн сэдвүүдийг дотор нь төсөөтэйгээр бүлэглэн, тэдгээрт, дараалын дагуу хариулах байдлаар тоймлов. Тойм мэдээлэл,

- А. Монгол Улсын газрын харилцаан хууль тогтоомж дах дахь газар өмчлөлийн холбогдолтой “тодруулбал зохих” зарим асуудал (судл. реф. Г.Чулуун)
- В. Гадаадын зарим орны газар өмчлөлийн эрх зүйн зохицуулалтын зарим онцлог (судл. реф. Р.Нургүл, Б.Ариунжаргал) гэсэн 2 хэсгээс бүрдэх ба хэсгүүд дотроо [хоорондоо агуулгын хувьд тэр бүр хамааралгүй, нийт 8 дэд] гарчигт хуваагдана.

Газар өмчлөлийн асуудлын ард оршиж болох философ сэтгэлгээний үндсийг болон улстөрийн философийн нэр бүхий (ард түмэн, төр, улс, улстөр) ухагдахуунуудыг энгийн ойлгомжтой тайлбарлахыг хүсэхдээ захиалагч “судлаачдын бүтээлч санаалчлагад итгэж найдаж” байгаагаа илэрхийлсэн байв. Үүнийг бид “газрын харилцаан дах өмчлөлийн асуудлыг авч үзэхдээ өнөөгийн Үндсэн хуулийн үзэл санаанд хэт захирагдаж явцууралгүй, чөлөөтэй ажиллах” агуулгаар ойлгож хүлээж авсан болно. Тиймээс манай тоймын зарим хэсэг харьцангуй нийтлэг биш өгүүлэмжтэй болсон байх магадлалтайг анхаарна уу.

А) МОНГОЛ УЛСЫН ГАЗРЫН ХАРИЛЦААНЫ ХУУЛЬ ТОГТООМЖ ДАХЬ ГАЗАР ӨМЧЛӨЛИЙН ХОЛБОГДОЛТОЙ “ТОДРУУЛБАЛ ЗОХИХ” ЗАРИМ АСУУДАЛ

1) “Газрыг өмчлөх” –ийн учир шалтгааны зарим үндэс

Аливаа баялагийн анхдагч эх булаг бологч газар нь байгалийн үндсэн бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд хүн төрөлхтний хөгжил, дэвшилд чухал үүрэг гүйцэтгэсээр иржээ. Бүх баялаг

газраас эхтэй, түүнээс төлжин амилж байдаг. Газрын асуудлыг шинжлэх ухааны үүднээс танин мэдэх нь нийгэм, эдийн засаг, оюун санааны амьдрал, эрх зүйн хувьд ч олон талын чухал ач холбогдолтой юм.

Хөрөнгө гэж юу вэ?

Хөрөнгө гэж эзэндээ орлого ашиг авчирдаг эд зүйлсийг хэлнэ.

Хөдлөх хөрөнгө орлого бий болгодог. Үл хөдлөх хөрөнгө орлого авчирдаг гэж үзэх бичих нь бий. Газар нь үл хөдлөх хөрөнгийн сонгодог нэг хэлбэр юм. Хүний гараар бүтээгдсэн зүйлс (хөрөнгө) өртгөө нөхөөд ашиг өгдөг байх учиртай. Харин, газарт ийм шаардлага “тавигддаггүй”, тэрийг хүн бүтээгээгүй, элэгдэж эвдэрсэн ч устаж үгүй болдоггүй онцлогтой.

Газар эзэндээ ашиг орлого авчирна. Түүний “энэ чанар” –ыг харьцуулан жиших, хэмжих хэрэгцээ үүсдэг. Ингэж “газрыг үнэлэх” шаардлага бий болдог. Газрыг өмчилнө, эзэмшинэ, ашиглана, түрээслэнэ гэдэг нь түүний энэ шинжтэй чанартай холбоотой.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн газрын харилцаанд хамаарах өгүүлэмжийг зөвхөн түүний 6 дугаар зүйлийн агуулгаар явцуу харах нь өрөөсгөл юм. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 зүйлд, жишээ нь, “хөдлөх, үл хөдлөх хөрөнгө шударгаар олж авах, эзэмших, өмчлөх, өв залгамжлуулах, хувийн аж ахуй эрхлэх, байнга оршин суух газраа сонгох зэрэг иргэний үндсэн эрхүүдийг нэрлэн зааж баталгаажуулсан.

Хүний эрхийн үндэсний комиссоос иргэний “үл хөдлөх эд хөрөнгө өмчлөх эрх” –ийг, танин мэдэхүйн агуулгаар хялбаршуулан тайлбарлажээ. Тэнд дурдсанаар,

- Монгол Улсын Үндсэн хуульд заасан “эд хөрөнгийг шударгаар олж авах” гэдэг нь түүнийг эзэмших, өмчлөхийн өмнөх зайлшгүй шат, шаардлага юм. Тодруулбал, иргэн бие махбодоороо хийсэн, мэдлэг оюунаараа бүтээсэн хөдөлмөр, гараараа хийж буй ажил .. эд бүгдийн үр шим нь эд хөрөнгийг шударгаар олж авах урьдач нөхцөл болно;

Эд хөрөнгө гэж юу вэ?

Эд хөрөнгөд эд юмс болон эдийн бус баялаг багтана. Эд юмс гэсэн ойлголтыг монголын хууль тогтоомжид нарийвчлан тодорхойлсон нь үгүй ч энэ нь биет байдалтай аливаа объектыг хэлдэг гэж ойлгоно, өөрөөр хэлбэл гарт баригдах зүйлсийг хэлнэ. Салхи, агаар, урсгал ус зэрэг нь мэдрэгддэг хэдий ч барьж авах боломжгүй зүйл учраас эд хөрөнгө болох боломжгүй талдаа байдаг. Харин эдийн бус баялаг гэдэг нь физик утгаараа “биегүй” байж болох ба үүнд оюун санааны шинжтэй зүйлс хамаарна. Оюуны өмч, зохиогчийн эрх, патент гэх мэт.

- Монгол Улсын Үндсэн хуулиар баталгаажсан иргэний өмчлөх эрх [саяын дурдсан бүх төрлийн] эд хөрөнгөд хамаатай гэж ойлгоно. Хуульд өөрөөр зохицуулсан тохиолдол байдаг. Үүнийг Үндсэн хуулиас өөрөөс нь жишээлье. Үндсэн хуулийн 6 дугаар зүйлийн 3 –т, “Бэлчээр, нийтийн эдэлбэрийн ба улсын тусгай хэрэгцээнийхээс бусад газрыг зөвхөн Монгол Улсын иргэнд өмчлүүлж болно” гэж заасан. Энэ заалт ёсоор, Монгол Улсад бэлчээр, нийтийн эдэлбэрийн ба улсын тусгай хэрэгцээний газрыг [иргэнд] өмчлүүлэхгүй.

Үл хөдлөх эд хөрөнгө гэж юу вэ?

Эд хөрөнгийн талаарх ерөнхий ойлголтыг “үл хөдлөх эд хөрөнгө” гэх мэтээр, тухайлсан ухагдахуунуудаар нарийсган авч үздэг. Эд хөрөнгө нь үл хөдлөх ба хөдлөх гэсэн хэлбэртэй. Хөдлөх, үл хөдлөх гэж эд

юмсыг ялгаж байгаа нь түүнийг анх олж авах, бусдад шилжүүлэх үйл явц нь ялгаатай байдагтай холбоотой.

Үнэлгээний олон улсын стандартанд «газар болон түүний салшгүй хэсэг болох мод, эрдэс баялаг, түүн дээр хүмүүсийн бий болгосон барилга ба сайжруулалт, шугам сүлжээ, хоолой, цахилгаан утас, цахилгаан шат зэрэг барилгад хөдөлгөөнгүй бэхлэгдсэн байгууламж зэрэг газрын дээрх болон доорх зүйлсийг үл хөдлөх хөрөнгөд хамруулна» гэж заасан. Нийтлэг практикт үйлдвэрийн тоног төхөөрөмжийг өмчлөгч нь үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэлд оруулаад данс тооцоондоо тусгасан бол тэдгээр нь үл хөдлөх хөрөнгийн татварын объект болно, эсрэг тохиолдолд үгүй.

Монгол Улсын Иргэний хуульд зааснаар газар, түүнээс салгасан тохиолдолд зориулалтын дагуу ашиглах боломжгүй болох эд юмсыг үл хөдлөх эд хөрөнгө гэж үзнэ. Үл хөдлөх эд хөрөнгийг тодорхойлох урьдач нөхцөл бол тухайн эд хөрөнгө газартай бат бэх холбогдсон байх явдал юм. (Энд “батбэх” гэдэг нь салшгүй гэсэн туйлын утга агуулаагүйг тэмдэглэе) Үл хөдлөх эд хөрөнгийг газраас салгамагц тэрээр ашиглагдах боломжоо алддаг.

Барилга байгууламж, хашаа саравчийг газраасаа салбал ашиглагдах боломжгүй болох тул тэдгээрийг үл хөдлөх эд хөрөнгө гэж үзнэ. Нүүдлийн мал аж ахуйг олон зуун жил эрхэлж уламжилж ирсэн монгол орны хувьд малчдын өвөлжөө хаваржааны зориулалттай хашаа, саравч нь үл хөдлөх эд хөрөнгөд хамаарна.

Үл хөдлөх хөрөнгө нь хүний амьдралын гол хэрэгцээ болсон хэвийн аж төрөх боломжийг нөхцөлдүүлдэгээрээ бусад эд баялагтай харьцуулбал хамгийн ашиг тустай өмч юм. Эдгээр зориулалт нь үл хөдлөх аливаа хөрөнгийг өмчлөлийн зүйл, бизнес, хөрөнгө оруулалтын эх сурвалж болгож байдаг. Үл хөдлөх эд хөрөнгийг үл хөдлөх эд хөрөнгийн бүртгэлд бүртгүүлснээр, харин, хөдлөх хөрөнгийн хувьд түүнийг бусдад шилжүүлснээр өмчлөх эрх нь баталгаажна.

“Газар олох” зарим боломжийн талаар

Хэний нэгний өмчлөл, эзэмшилд байгаа нь тодорхойгүй ямар нэг эд зүйлийг олж аваад түүнийгээ өөрийн өмчийн адил тордон хамгаалж, эзэмшиж, ашиглаж байсан бол 5 жил өнгөрсний дараа уг эд зүйлсээ өөрийн хууль ёсны өмч болгох боломж байдаг.

Түүнчлэн эзэнгүй үл хөдлөх эд хөрөнгө, жишээ нь, барилга байшинг олж авсан бол түүнийгээ улсын бүртгэлд бүртгүүлснээс хойш 15 жилийн хугацаанд өмчлөгчийн адил эзэмшсэн бол уг хөрөнгийг өөрийн хууль ёсны өмч болгох боломжтой. Гэхдээ тохиолдлуудын аль алинд нь нэг шаардлага зайлшгүй тавигдана. Тэр нь, тухайн эд хөрөнгийг шударга арга замаар олж авсан байх явдал юм. Хэрэв тэрхүү эд хөрөнгийг бусдын өмчлөл, эзэмшилд байгааг мэдсээр байж мэдээгүй дүр эсгэх, эсвэл эзэнгүй эд хөрөнгийг нийтийн ашиг сонирхолд харшаар ашигласан үйлдэл гарсан бол өмчлөх эрх үүсэхгүй. [1]

ОХУ –ын холбогдох хууль тогтоомжид “газар олж төвхнөх”(самовольное занятие земель) тухай өгүүлэмж бий. Тэдгээрт, олж буусан газраа 15 жилийн турш өмчлөгчийн адилаар эзэмшсэн бол тэр газрыг нь “түүний өмч мөн” гэж үзэх ба зөвшөөрөх

санаа туссан байдаг ч, тухайн асуудалд холбогдох хуулийн заалтууд нь хоорондоо нийцэмжгүй байх зөрөх явдал бас гардаг.

“Газар олж буух боломжийг нээх”, “газрыг олж авсан хугацааны факторыг тооцох”, “олж авсан газраа өмчлөх эрхтэйг хүлээн зөвшөөрөх, уг эрхийг нь хангах” [признание права собственности в силу приобретательной давности (пятнадцатилетнее добросовестное, открытое и непрерывное владение чужим недвижимым имуществом как своим собственным)], “олсон газраа урьчилан бүртгүүлэх боломжийг нээлттэй байлгах” гэх мэт утгачилсан хэллэгүүдийг тухайлан тодотгож лавшруулан ухварлах замаар “бүх газар төрийн өмч байх ёсгүй” –г дамаар нотлох боломжтой гэж үзнэ.

* * *

Дээрх тайлбарт, хүний гараар бүтсэн, газраасаа салбал үл хөдлөх хөрөнгө байх чанараа гээдэг, газартай бэхлэгдсэн өмчийн талаар голлон өгүүлжээ. Харин, хүний хөдөлмөрөөр бүтсэн үл хөдлөх объектийн доорх газар, эсхүл дээрээ объектгүй сул газар [өөрөө] үл хөдлөх хөрөнгө байх боломж чанарыг “тайлбарлахгүй” –гээр тойрсон байдал анзаарагдаж байна.

Үл хөдлөх хөрөнгийн эрх нь албан ёсоор баталгаажуулах газар дээр “түүнтэй бэхлэгдсэн объект барьж байгуулж”, улмаар уг объектийг үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэлд бүртгүүлэхэд “объектийн доорх газар” автоматаар үл хөдлөх хөрөнгө болж хувирдаг, эсвэл бүртгэгддэг эсэх талаар барьцтай мэдээлэл олдохгүй талдаа байв.

Газар бол үл хөдлөх хөрөнгө мөн гэдэг нь манай улсын хууль тогтоомжид дам байдлаар хангалттай тусгасан. **Жишээ нь,**

а) Монгол Улсын Үл хөдлөх эд хөрөнгийн барьцааны тухай хуульд “газар барьцаалах онцлог” –ийн талаар дэлгэрэнгүй туссан:

- 53.1. Монгол Улсын иргэнд өмчлүүлсэн газар болон газар эзэмших эрх барьцааны зүйл байж .. болно.
- 54.1. [...] Газрын хувьд зээлдэгчийн өмчлөх эрхийг улсын бүртгэлд бүртгэснээр барьцааны эрх үүснэ.

б) Үл хөдлөх эд хөрөнгийн албан татварын тухай хуульд ч газраас авах үл хөдлөх хөрөнгийн татварын заалтууд бий.

“Газрыг зээлийн барьцаанд авч байгаа байдал”-ыг ХААН банкны жишээн дээр товч тодруулахад,

- ХААН банк бизнесийн зориулалттай зээлийг үйлчлүүлэнчдийхээ үл хөдлөх хөрөнгө, мөн газрыг нь барьцаалан олгосоор ирсэн. Тус банкинд, өмчлөл бүхий газар болон газар ашиглалтын лицензыг барьцаалах боломжтой. Харин, газар ашиглах болон эзэмших эрх нь худалдан борлуулах боломжгүй учраас эдийн засагийн эргэлтэнд дангаараа орох боломж байдаггүй ба [уг газар баригдсан байгаамжийнх нь хамтаар] хосолсон барьцааг хэрэглэнэ. Энэ тохиолдолд, хэрэв тухайн газрын ашиглах, эзэмших эрхийн гэрчилгээний хугацаа богино байвал банкнаас урт хугацаат зээл олгох боломжгүй.
- Газар өмчлөх эрх зохих шийдвэрээр баталгаажихи Улсын бүртгэлд бүртгүүлж гэрчилгээ авсан Улсын бүртгэлийн дугаартай газрыг барьцаалдаг.

- Газар ашиглалтын лицензийг барьцаалдаг. Уул уурхайн чиглэлээр бизнес эрхлэгчдийн хувьд ашигт малтмал ашиглалтын лицензийг барьцаалан зээл олгож байгаа бөгөөд Газрын кадастрын албанд бүртгүүлсэнээр зээлийн барьцаа баталгаажиг байна.
- Улсын бүртгэлийн дугаартай өмчлөх эрхийн гэрчилгээтэй тохиолдолд газрыг дангаар нь барьцаалж байгаа ба барьцааны гэрээг Улсын бүртгэлийн албанд бүртгүүлэн баталгаажуулдаг. Газар ашиглах эсвэл эзэмших гэрчилгээтэй тохиолдолд тухайн газрын дээр баригдсан үл хөдлөх хөрөнгийг газрын хамт барьцаална.

2) [Монголын нийгмийн] Газрын харилцааны түүхэн уламжлал

Газрын харилцааны эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох асуудлыг шийдэхэд монгол түмний газар бэлчээр ашиглаж ирсэн түүх уламжлалыг, түүний эрх зүйн эртний үндсийг сонирхох хэрэгцээ гардаг.

Малын бэлчээрийг өмчлөх – эзэмших – ашиглах – хамгаалах тал дээр монголын түүхийн сурвалжид нэгдөр багцалсан шинжтэй тухайлсан өгүүлэмж ховор юм. Түүхэн урт хугацаанд малын бэлчээр нутаг [гэдэг] хамгаалбал зохих түр зуурын чухаг объект байсан нь үнэн ч, талын нүүдэлчдийн хувьд, энэ нь хэзээ ч тэргүүн зэргийн ач холбогдолтой нүд салгалгүй манавал зохих үл хөдлөх өмч хөрөнгө байж болж чадаагүй байдаг. Ган гачиг, хор хохирол дагуулах дайн байлдаан нүүрлэсэн үед хаяад нүүж болдог, хожим сүүлд эргээд эзэмшиж болдог байсан учраас тэр байх. Харин, сурвалж бичигт бэлчээр нутгийн талаар тэмдэглэсэн дам өгүүлэмж их.

Олон зууны туршид малчин монголчууд газрыг [зөвхөн] бэлчээр нутгийг агуулгаар харж хандаж иржээ. Малын бэлчээрийг эзэмшиж ашиглаж ирсэн монгол түмний арга ухаан түүхэн урт хугацаанд ямар байсан, яаж өөрчлөгдөж хөгжиж ирсэн тухай сэдэвчилсэн мэдээлэл УИХ –ын Тамгын газрын Судалгааны санд бий. Түүхэн сурвалжийн эш бүхий Газрын мэдээний бяцхан тойм гаргая. Үүнд:

- Нийтийн тооллоос өмнө Түмэн шанюйн хүү “улсын үндэс газар мөн” хэмээсэн домогтой. “Миний нутгийн газар шорооноос бурхан гуйсан ч бүү өг” хэмээсэн Моадун “шаньюйн үг” Ардын уран зохиолч Тангадын Галсангийн мөртүүд бөгөөд эх нутгийн газар шорооны үнэ цэнийг уран бүтээлчийн зүгээс уран сайхны аргаар тодруулсан ийн тодруулсан хэрэг юм.
- Х зуунд хүчирхэгжсэн хятан нар “улсын сүргийг эрхлэх [адууны] яам” –тай байж. Тэд мал аж ахуйн [нэг ёсны] удирдах газартай байсан эндээс харагдах бөгөөд тэр үед газар бэлчээрийн эрх зүйн бүдүүлэг боловч зохицуулалттай, газрыг язгуурын эдэлбэр газар, тариа ногооны, бэлчээрийн, ан гөрөөний, хүүр оршуулгын гэж ангилж байжээ.
- Монголын нууц товчоонд бэлчээр нүүдэлтэй холбоотой өгүүлэмж элбэг. Нутаг сонгож нүүнэ гэдэг бол малчин монголчуудын хувьд, угтаа бэлчээр сэлгэх шилжилт хөдөлгөөн юм. Сонгосон газрыг нь өөр этгээд давхар сонгочихсон байвал аюул болно. Тиймээс аливаа нүүдэл их дэгтэй харуул хамгаалалтын дор явагддаг байж. Бэлчээр дагасан нүүдэл суудал хэзээнээсээ малчин монгол ахуйн [өдөр тутмын] үндэс суурь байсан нь МНТ –ны агуулгаас тод харагддаг.

- Чингис хаан мянган бүртээ газар хуваарилан, түүнийг эзэмших, зохицуулах эрхийг мянгатын ноён [засаг захиргааны нэгжийн удирдлага] -д мэдүүлсэн. МНТ-ны §219-д, Сорхон шар, Хорч зэрэг үнэнч зүтгэж үйл бүтээсэн эрх бүхий ноёдод газар нутаг, өрх иргэнийг зарлигаар эзэмшүүлжээ.
- Чингис хааны “Их засаг” –т малын бэлчээрийг онцгойлон үзэж, түүнийг эвдлэн сүйтгэх явдлаас хамгаалахыг чухалчилсан байна. Өвс ургамал ногоорсон хойно газар нүхэлсэн, бэлчээр сүйтгэсэн хүнийг шийтгэх, малын бэлчээрийг мянган (засаг захиргааны нэгж) бүрд хувааж “өгч” тэдний эзэмшилд байлгах, гал түймэр алдаж бэлчээр шатаасан хүнийг алах, малын хэвтэр, хашаан дотор шээхийг цээрлэх тухай тэнд заасан байдаг.
- Их Юань улсын “Хар татаарын хэргийн товчоон” сударт дээрхтэй төстэй өгүүлэмж бий.

Монголын эзэнт гүрний үед хязгаарын доторхи бүх газар нутгийг эзэн хааны мэдлийн (улсын өмч) гэж үзэж байсан бололтой. Газар шороо, уул ус, нутаг бэлчээр, өвс ургамалаа хайрлан дээдлэж, зөв зохистой ашиглахыг их хаанд “дээрээс” хүлээлгэсэн тэнгэрийн захиас гэж үзнэ. Ийм учраас хуулийн заалтууд нь шашин суртахууны, зан заншлын хэв шинжийг ихээр агуулдаг. Мөн “газар нутаг”, “ус бэлчээр” гэсэн ойлголт нь түүн дээр оршин ахуй айл хунар, ургамал ногоо, нуур ус, ан амьтантайгаа үргэлж “нэг цул, цуг явж ирсэн” нь нүүдэлч амьдралын онцлогтой холбоотой.

- Халхын үйсэн дээр бичсэн цааз эрхэмжийн бичиг (1600) -т мод хатгасан газар мэдэж байж бууваас гурван ест буй, эс мэдэж бууваас нэгэн морь ав; гэсэн нь тухайн үедээ газар бэлчээр эзэмших ашиглах харилцааны өвөрмөц нэг зохицуулалт байв.

Энд анхаарууштай зүйл ажиглагдсан. Эрх дархтай хөрөнгө чинээтэй нь эхэлж очоод “хожим (нүүж) буух газартаа мод хатгаж тэмдэг тавьдаг” байж. Зэлүүд газарт хаана хэн “гадас шаасныг” тэр бүр мэдэх бололцоогүй. Гэтэл, шав тавьсныг мэдэлгүйгээр ирээд буусан ч гэсэн уг айл шийтгэлээс мултарч чадахааргүй тийм хуультай байж. Эрхэм дээдэстэн эхэлж буудаг суудаг, эрх мэдэлгүй нь “шав тавьсан эсэхийг асууж мэдсэн байхыг албадсан шинжтэй”, хүнийг нийгмийн байдалаар нь эрэмбэлсэн нэгийг нөгөөгөөс нь хараат байлгахад чиглэсэн тийм зохицуулалт юм.

- Манжийн үед (1691–1911) монголыг Улиастайн жанжны газраас захирч, ингэхдээ монгол түмэн “Манж чин улсын бүгд хууль, Халх журам, Гадаад монголын төрийг засах явдлын яамны хууль зүйлийн бичиг (Монгол цаазын бичиг)” –ийг дагаж байв.

Манжийн хаанаас “шинэ дагасан халх нарыг тэдний хууль ёсоор болтугай” хэмээн зарлиг буулгаж байсан нь тэдний “захиран засах арга ухаан” уян хатан байсныг харуулна. Манжууд монголчуудын бэлчээрийг хамгаалах, ялангуяа түймрийн эсрэг тэмцэхдээ хэрэглэж байсан уламжлалт хууль ёсыг говийн умард (Шар мөрнөөс хойшхи нутаг) –д 300 шахам жилд төдийлэн хөндөөгүй юм.

- Гурван хушууны их цааз буюу “Халх журам” (1709) -д газар эзэмшил, бэлчээр хамгаалах, газар нутгийг онголон дархлах тухай хэм хэмжээг тогтоожээ. Бусдын өвсийг мэдэж байж малд идүүлэн сүйтгэх тарианд мал оруулж сүйтгэл тарихыг хориглох, түймэр шатваас зартай заргүй ирж унтраах тухай заажээ. 1700 -аад оны эхээр манжийн цэрэг монголд ихээр байршиж, цэргийн хэрэглээний зориулалтаар ялангуяа сэлэнгэ тийшээ тариа ногоо тарих ажил [нэг хэсэг] эрчимжсэн байдаг.
 - Энд, [эрт дээр үед] өвсийг хэн нэгний өмч гэж үзсэн нь ил байна. Харьцуулах үүднээс хожмын жишээ татвал, Монгол Улсын хязгаарын доторх ой мод газрыг захирах дүрэм (1925) –ийн нэгдүгээр зүйлд, харъяат хязгаарын доторх ой мод цөм “улсын хөрөнгө” болно гэж заасан. Тэр үед “төрийн өмч” гэсэн ойлгоц хэлц байгаагүй, харин “улс нийтийн хөрөнгө” гэж ярьдаг байлаа. Сонирхолтой нь, энэхүү Газрыг захирах дүрэмд өвсийг байтугай “газрыг улсын хөрөнгө” гэж заагаагүй байна.
 - Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992) –ийн 6.1. –т “Монгол Улсад газар, түүний хэвлий, ой, ус, амьтан, ургамал болон байгалийн бусад баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна” гэснээс үзвэл өвс ургамал өнөөдөр манайд төрийн өмч гэхээсээ илүү төрийн хамгаалалтанд байдаг “нийтийн өмч” гэж харагдахаар байгаа. Гэвч, төрийн өөрийн өмч, төрийн нийтийн өмч гэсэн ухагдахуун хууль тогтоомжид бий.

Энд хамгаалах гэж юуг хэлэх, мөн хэнээс хамгаалах гэх зэргээр асуудлыг нарийсган ярих боломжтой. Хамгаалж байгаа нэрээр өмчлөөд байж болох эсэхийн тухай асуулт ч гарч ирж байна. Хамгаалах процесс иргэдийн зохист хэрэглээг боогдуулахгүй байх учиртай болов уу.
 - Газрын тухай хуулиар “иргэдэд өмчлүүлснээс бусад бүх газар төрийн өмч” юм. Мөн тэнд “газар” гэж газрын гадаргуу, түүний хөрс, ой, ус, ургамал бүхий орон зайн давхаргыг гэснээс үзвэл монголын төр өнөөдөр өвсийг хүртэл өмчилжээ. Үндсэн хуульд үүнийг арай өөр агуулгаар дурдсан байдаг. Ой бол ой байдаг, харин ургамал бол товчдоо өвс юм.
- “Монгол цаазын бичиг” (1795) -ээр газар ба бэлчээрийн асуудлыг зохицуулахдаа тогтоосон засаг захиргааны нэгжийн хуваарийг зөрчих, мөн өөрийн харьяалагдах засаг захиргааны нэгжийн хилээс дур мэдэн гадагш гарч нутаглахыг шууд хориглож байв.

Цааз бичгийн агуулгаас тухайн үед газар, бэлчээр түүнийг эзэмших хамгаалахтай холбогдсон зөрчил маргаан түгээмэл байсныг харагддаг. Газар бэлчээр эзэмших журам зөрчсөн этгээдэд хүлээлгэж байсан хариуцлага хэлбэрийн хувьд [нилээн] хүнд шийтгэлд орохоор байна. 50 адуугаар торгох, харцыг боол болгон хувиргах ял нь бусад төрлийн гэмт хэрэгт ногдуулснаас эрэмбэ дээгүүр хүнд шийтгэл юм.
- [XIX зуун, XX зууны эх] хүртэлх үеийн манжийн төрийн бодлого монголчуудыг уламжлалт аж төрөх байдлаар нь байлгаж, хэрэгтэй цагт ашиглах, түшиг тулгуур болгох, холбоотон байлгах зорилго бүхий байжээ. Хожим Чин гүрний засгийн бодлого нь аажмаар хятадын бодлого болон

хувирч Халхын хүрээний газарт монголын нийгмийн байдал хүндэрсэн байдаг. Хятадууд монголчуудын малын бэлчээрийн зарим хэсгийг хурааж, [бас] худалдан авч, дотор газраас газаргүй олон ядуу иргэнийг авчирч ар газар суулган тэдний амьдралыг өөд татахыг эрмэлзэв. Хятад шинэ засгийн хахир бодлого монгол газар ийн хэрэгжсэнээр монгол түмэн зовлон гамшиг амсаж, өрөнд баригдаж, улмаар тусгаар тогтнолынхоо төлөө босч тэмцсээр төр улсаа дахин сэргээж (1911) байсан түүхтэй.

Энэ мэдээнд газрыг хураасан, худалдан авсан тухай гарч байна. Энэ нь Халхын хүрээний газарт тэр үед газар [хэдийгээр нийтлэг биш ч гэсэн] эдийн засгийн эргэлтэнд жинхэнэ утгаараа орж, тодорхой тохиолдолд өмч болж, өмчлөгдөж байсныг илтгэнэ. Богд хаант Монгол Улсын үед газрыг худалддаггүй түрээсэлдэг байсан. Газрыг албан ёсоор зохих гэрээний дагуу түрээслэж хэрэглэсэн иргэн, гадаадын харъяатууд цөөнгүй байжээ. Дашрамд тэмдэглэхэд, хятад хүнийг монгол хүнээс ялгамжлахын тулд “иргэн” гэдэг байв. “Иргэн” гэдэг нь Дундад иргэн улсын харъяат гэсэн утга бүхий болов уу.

Түүх уламжлал түшиж яривал, нүүдэлч монголчуудын хувьд “газар” ба “бэлчээр” нь олон зууны туршид ойлголтынхоо хувьд бараг ялгамжгүй нэг зүйл байсан гэж хэлж болохуйц байдаг ч Монгол Улсад газар өмчилж ирсэн түүх, түүхэн уламжлал огт байхгүй, байгаагүй гэж яг таг хэлэхэл бас эрт, тодруулах зүйлс байдаг.

- Богд хаант Монгол Улсын үед (1911) одоогийнхоор бол, хөдөө аж ахуйн газрын улсын нэгдсэн тооллого явагдаж, газар тариаланд тохиромжтой 512400 га. газар байгааг тогтоон, Түшээт ханы Хараа, Засагт ханы Буянт (Ховдын) зэргэмжийн газарт «сангийн тариа» –ны улсын [сангийн] аж ахуй байгуулж, аймгуудын ноёдод тариаланг хөгжүүлэх зарлиг хүргүүлсэн байдаг ч, орон нутагт уг зарлигийг төдийлэн хайхралгүй харин ч бүр тариалангийн талбайг улам багасган, үүнийгээ малын бэлчээрийг хамгаалах нэрээр зөвтгөн тайлбарлаж байв. Улмаар Богдын засгийн газар 1919 онд “аяндаа нурсан” хэрэгжээгүй энэ шийдвэрээ арга буюу цуцалжээ.

Барон жанжинд газар олгосон нь

Шашныг мандуулагч, амьтныг жаргуулагч, умар зүгийн аврал итгэл, хамгийг айлдагч, оройн дээд чандмань, очир дара ийн хувилгаан, нарангэрэлт түмэннаст, номын богд лам, шашин төрийг хослон баригч Жибзундамба хутагт хааны зарлиг (1921.02.21) –т “Орос жанжин генерал Барон болбоос бидний Монголын өөрөө эзэрхэх засгийн газрыг дахин байгуулах хэрэгт тэргүүлэн чармайн зүтгэсэн гавъяа бүхий хүмүүн мөн. Түүний бие анх цэрэг авч ирснээс нааш хүйтэн жихүүнд халиралгүй, олон ардыг өчүүхэн төдий гаслаасан үгүй, эцэстэлээ зоригийг хатуужин явсаар халхын Хүрээний газрыг байлдан авч гавьяаг бүтээсэн ба шан хорыг тэгшлэн цэргийн цаазыг явуулсныг үзвээс үнэхээрийн тодорхой чанга хэмээвээс болмой. Тиймийн тул би бээр их сайшаан үзэж генерал Баронд үе улиран ханы

зэргэ, дархан хошой чин вангийн хэргэм, ногоон жууз, улбар шар хүрэм, шар жолоо, гурван нүдэт тогосын отго, Улсыг мандуулагч их баатар жанжин цол шагнав. Хойч өдөр үе улиран тасрал үгүй залгамжлуулагтун. Иймийн тул шар торгоны өргөмжлөлд эрдэнэ дарж олгов. Олноо өргөгдсөний Арван нэгдүгээр он” гэсэн нь бий.

Дахин сэргэсэн орчин цагийн шинэ Монгол Улсыг туурга тусгаар үлдэхэд хүндтэй гавъяа байгуулсан, Богд хаант Монгол Улсын зарлигаар тохоогдсон Батлан хамгаалахын сайд, европын язгууртан, германы барон, оросын генерал, Азийн морин дивизийн ерөнхий командлагч, хүн төрөлхтний түүхийн нэгэн их хөлөг баатар Унгерн фон Штернбергт монголын хойд хил тушаа Зэлтэрийн гацаа орчимд 40 десятин үр тарианы талбай, 50 верст эдлэнгийн зориулалттай суурьшлын газрыг олгосон [нэмж шагнасан] мэдээ байдаг.

Газар, бэлчээрийг эзэмших, ашиглах талаар нутаг ус, өвөлжөө бууцаа миний, чиний хэмээн булаалдах зарга маргаан үе дамжин маш ихээр гарч байсан бөгөөд түүнийг харьяат хушуу ноёд ихэвчлэн түүгээрээ шийдэн зохицуулдаг байжээ.

Дашрамд тэмдэглэхэд, ус бэлчээр арвин, ургац гарцыг тэгш дүүрэн байлгах гэж монголчууд “тэнгэр тайх эртний ёс” –ыг уулан дээр “тэнгэртээн илүү ойртож байгаад” үйлддэг байж. Уул овоог биш уулын тэнгэрийг тахина. Сурвалжид, “уулын тэнгэрийг тайх” гэдгээрээ тэмдэглэгдсэн нь бий. Харин, уул усыг онголон дархлах нь тахилга сүлднээс өөр, жинхэнэ бэлчээр ус нөөцлөх - аривтгах чиглэлийн “бодит ажил” байсан гэж үзмээр юм уу.

- Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичгийн XII дэвтэр (1918) -т, “гадаадын хүнд газар түрээслэх” заалт бий. Тэнд, “гадаадын хүн газар түрээслэх болбол гадаад яамнаас уг газар харштай харшгүйг нутгийн захиргаанаас байцааж, үнэхээр харшгүй тогтоогдвол ёсоор болгоно, энэ хэрэгт зориудаар гадаадын хүнийг элсээж болохгүй, зөрчвөөс харц хүнийг 100 ташуур занч, байцаахыг алдсан засгуудын хагас жилийн пүнлүүг хас” гэсэн байдаг.
- 1921 он. Энэ үеийн ардын засгийн бодлогын нэг хэсэг нь газрын харилцааны эрхзүйн зохицуулалтыг өөрчлөхөд чиглэж байв. Үүнд холбогдох гол баримт бичиг нь 1921.5.21 -ний өдрийн Түр засгийн газрын XIX хурлын тогтоол юм. Энэ тогтоолд,

Монгол Улсын бүх газар шороог үүнээс хойш гадаад дотоодын хүн нар миний хэмээн түрэмгийлэн эзлэхийг үүрд зогсоовой; хэмээсэн.

Энэ нь, газрыг улсын өмч, ард нийтийн хүртээл болохыг анх удаа хуульчилсан улс төр, нийгэм, эдийн засаг, хууль зүйн ач холбогдолтой, тухайлсан заалтынхаа хувьд, эдүгээчилбэл, үндсэн хуулийн шинжтэй чухал баримт бичиг байсан юм.

- Анхдугаар конституц (1924) -д “БНМАУ -ын хязгаарын дотор бүхий газар ба уурхай хийгээд ой мод, ус, тэдгээрийн баялгууд нь ардын мэдэлд байвал зохих бөгөөд энэ тухай хувийн өмч байгуулж үл болно”, “Газар эдлэх нийтийн дүрмийг батлах, аймаг, хушуудын нутгийн хил хязгаарыг байгуулах, дэлхийн баялгийг ашиглах дүрэм заавар тогтоох” -ыг Улсын дээд эрхийг хадгалах газрууд эрхлэн шийтгэвэл зохимой” хэмээжээ.
- Үндсэн хуулийн [дээрх] заалтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Засгийн газраас олон шийдвэр гарсны нэг нь “Газар бэлчээрийг эдлэх тухай” 227 дугаар тогтоол (1926) юм. Тогтоолд “ард олны дотор бие биесийг нутаг бэлчээр, өвөлжөө бууц зэргээр гачигдуулан хохироож, маргаан будлиан үүсгэн, илүү нутаг эзэрхэх явдал гарч байгааг зогсоох, гагцхүү олон онд нутаглаж, хүн мал идээшсэн, хөрөнгө малын олон цөөний байдалд тохируулан аль бололцоод бууц бэлчээрийг нутгийн эрх баригчдаас зүй зохисоор заан олгуулж байх” -ыг заажээ.

Ардын засгийн жилүүдэд ч тэр өнөө цагт ч тэр монгол газарт монгол малчид өвөлжөө бууц нутаг бэлчээрээ булаалдаж нэг нь нөгөөгөөс илүүг эзэмшихээр тэмцэлдсээр ирсэн нь дам харагдаж байна.

Бэлчээрээр нь бүдүүлгээр оролдвол монголчууд хэзээнээсээ босдог тэмцдэг байсан төлөв ажиглагддаг. Дээхнэ үедээ ч тийм байж, одоо ч тийм байх боломжтой. Жишээ нь, Өвөрмонголд, өнөө цагийн монгол малчид бэлчээрээ тойруулж хашч эзэмшдэг. 2010.5.10 –нд Шилийн гол аймгийн Баруун үзэмчин хошууны малчин эзэмшсэн бэлчээртээ автомашин оруулахгүй гэж эсэргүүцтэл тэндэхийн нүүрсний уурхайн жолооч дайрч амь насыг нь хөнөөжээ. Хохирогч хэсэг нөхдийн хамт бэлчээрээ хамгаалан нүүрсний тээврийн замыг хаасан байдаг.

Хэрэг явдал нутгийн монгол иргэдийн дургүйцлийг хүргэснээр өвөрмонголын олон газар эсэргүүцлийн хөдөлгөөн өрнөв. Оюутан голцуу олон мянган хүн оролцсон жагсаалыг цагдаагийн хүчээр дарж, 90 гаруй жагсагчийг баривчлан, 40 гаран хүнийг барьж хорьсон талаар Dailynews мэдээлж байсан.

БНХАУ –ын Засгийн газар олон нийтийн эсэргүүцлийг анхаарч хүн дайрсан хятад жолоочид цаазын ял, түүний сэлгээ жолоочид бүх насаар нь хорих ял оноож, хохирогчийн ар гэрт нөхөн олговороор 560000 юань (86000 ам. долл.) өгсөн ба ус бэлчээрээ хамгаалан тэмцсэн монголчуудын шаардлагад “дураараан загнаж байгаа нүүрсний компаниудад хатуу арга хэмжээ арга хэмжээ авна” гэсэн тайтгаруулсан хариу мэдэгджээ.

- БНМАУ –ын Засгийн тогтоолоор “Монголчууд тус улсын хязгаарын дотор нутаг бэлчээрийг эдлэх түр дүрэм” (1928) -ийг баталж, олон ардууд эрх биш өөр өөрийн нутгийн хязгаар дотор нутаглавал зохих, шалтгаангүйгээр бусад хушууны нутагт нүүдэллэн орохыг хязгаарлах, хэрэв хил тодорхойгүй бол түүнийг шинэчлэн тогтоох, ган зуд тохиолдох үед өөр өөрсдийн захиргааны байгууллагаар уламжлан урдаас зөвшөөрүүлж байх” -ыг тогтоожээ.

- 1935.8.25 –нд Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчид, Сайд нарын Зөвлөлөөс “Бэлчээр усыг эдлэх дүрэм” –ийг баталж, тэнд, тус улсын харьяат нар, улсын ба хоршоо аж үйлдвэр, олон нийтийн байгууллагууд бэлчээр усыг үнэ төлбөргүй, хугацаагүй эдлэх бөгөөд гадаадын харьяат нарт түрээсээр эдлүүлэхээр болсон. Газрын харилцааг зохицуулахад тэр үеийн “Газар шороог хэрхэн эдлэх тухай дүрэм”, “Хадлан хадах, тариалан ногоо тарих тухай хууль” чухал үүрэг гүйцэтгэжээ.
- Газар эдэлбэрийн тухай хууль (1942)-иар нэгдэл ба хоршоо, үйлдвэр зэрэг улсын байгууллагад газар шороог бэлчээр өвс, хадлан тариаланд ямар ч үнэ төлбөргүй, хугацаагүй ашиглуулахаар болсон.
- БНМАУ-ын [1960 оны] Үндсэн хуульд газрын асуудлаар өмнөхөөсөө ялгаатай “хөдөө аж ахуйн газрын газрыг [эзэмшигчид нь] үнэ төлбөргүй, байнга эдлүүлнэ” гэсэн заалт нэмж оруулсан.
- [1971 онд] “БНМАУ-ын газар эдэлбэрийн хууль” гарч, түүгээр газрын харилцааг тусгайлан зохицуулсан, газрын санд улсын нөөцийн газар гэсэн шинэ ангилал бий болсон. Энэ хуульд газар эзэмшигчид, тэдний эрх, үүрэг, газар олгох, авах журам, газрын бүртгэл, тоо бүртгэл, хяналт, газар зохион байгуулалт, газрын маргааныг шийдвэрлэх талаар тодорхой заасан байв.

Хуулийн хэрэгжилтийн хүрээнд хөдөө аж ахуйн үлгэрчилсэн дүрэм (1974) батлагдсан. Гүн социализмын үед бэлчээрийн бэрхшээл харьцангуй бага, улсын хэмжээнд нийт малын тоо толгой 25 саяаас хэтрээгүй, газар бэлчээрийн байдал өнөөгийнхөөс сайн нөхцөлтэй байсны дээр улс төрийн тогтолцооныхоо онцлогоо дагаад “газрыг өмчлөх өмчлүүлэх тухай ойлголт” нийгэмд зохих ёсоор бүрдээгүй, энэ байдал тогтвортой үргэлжилсээр 1990-ээд онтой золгожээ.

Хүснэгт⁸³

Он	1911-1923 он	1924-1940 он	1941-1960 он	1961-1991 он	1992 оноос
Үндсэн хуулийн онцлог	Хуулийн утгал үе	Феодал ангийг устгах	Хувийн өмчийг устгах	Социализмыг байгуулах	Иргэний нийгэмд шилжих
Хууль, дүрмийн нэр	Тариалангийн газар түрээслэх дүрэм	Газар бэлчээрийг эдлэх, Уурхайн дүрэм	БНМАУ-ын Газар эдэлбэрийн хууль	БНМАУ-ын Газар эдэлбэрийн хууль	Газрын тухай хууль
Товч нэр, баталсан огноо	Дүрэм, 1913 он	Дүрэм, 1923.08.30;	Хууль-1, 1942.02.06	Хууль-2, 1971.11.30	Хууль-3, 1994.11.11; Хууль-4, 2002.06.07
Газрын тухай хуулийн онцлог	Тариалангийн газар	Тариалан, бэлчээр, уурхай эрхлэх	Газар ашиглагч субъектийн ангилал	Газрын нэгдмэл сан, объектын ангилал	Газрын нэгдмэл сан, объектын ангилал
Газрын эдийн засаг	дурдаагүй	дурдаагүй	Газар ашиглагчийн төрлөөс хамаарсан рент	Газрыг үнэгүй, хугацаагүй ашиглах	Газар өмчлөх; эзэмших, ашиглах

⁸³Эх сурвалж: Г.Жаргал (Ph.D), Д.Солонго (Ph.D), М.Уянга нарын “Газар: Баялагаас өмч үүсгэх арга (Газрын эрх зүй)”, УБ, 2014, хуудас 3.

Газрыг өмчлөх сэтгэхүйн хандлага	Ардын хөрөнгө	Нийтийн хөрөнгө	Улсын хөрөнгө	Ард түмний хөрөнгө	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Төрийн өмч ▪ Хувийн өмч
-------------------------------------	------------------	--------------------	------------------	-----------------------	--

Газрын харилцааны хууль тогтоомжийн хөгжлийн эволюц (сүүлийн ~100 жилд)

Эртний монголчууд төр ёсоо дээдэлж, засаг хуулийг биелүүлж, “малдаа захирагдаж, малаа дагаж [эцсийн дүндээ] ямагт ялж дийлж явсан бахархалт түүхтэй. Нүүдэлчин малчин монголчуудын аж төрөх арга ухааны анхдагч арга сэдэл сүргийн бэлчээр, суух буух нутаг эзэмшлийн хүрээгээр тодорхойлогддог байсан нь дээрх хроно-тоймоос ерөнхийдөө ил байна.

Тал нутгийн эсгий туургатны улс гэрээ засч ирсэн “эзэнт бодлого” –ын нэг гол чиглэл нь газраа, малаа, хүнээ яг таг хуваагаад авчихдаг, тэрийгээ угсаа залгамжлан [хадгалах], захирах, цааз дэг тогтоох явдалд оршиж байжээ. Засаг ноёдууд газар нутгаа “өөрсдийн мэдэлд” хуваагаад авчихдаг болохоор харъяа нутаг бэлчээртээ, мэдээж хэрэг, эзэн сэтгэлээр хандана.

Эрт үед улсын хил хүрээ нааш цааш “хөдөлдөг”, газрын эн их, хүн зон цөөн, нүүдэлчдийн аж байдал байгалиас шууд хараат байсан учраас эзэн мэдсэн гэх газраа өвөг дээдэс маань өнөөгийн сонгодог утгаар нь “өмчилж бардаггүй” тэгж чаддаггүй байв. Тиймээс, монголын эртний түүхэн болон хууль цаазын сурвалж бичгүүдэд, газрын холбогдолтой заалтууд нь ерөнхийдөө “заншлын хэм хэмжээ” –г нэг их хол давж гараагүй гэж үздэг.

Газар бэлчээрийн асуудлыг заншлын эрхзүйн хүрээнд зохицуулж, хүний ёс жудагт их төлөв даатган, харьцангуй чөлөөтэй, олон зууны туршид ерөнхийдөө “сул зоргоор” явж явуулж ирсэн уламжлалт сэтгэлгээний хуучин арга өнөөгийн нийгэм – эдийн засгийн харилцаанд улам бүр таарахгүй болсоор байгаа ч урьдын инерцээрээ тэссээр оршсоор байна. Үүнд нөлөөлдөг хөндлөнгийн хүчин зүйл олон байна.

Судлаач мэргэжилтнүүдийн, монголд, газрыг албан ёсоор өмчилж эхэлсэн энэ цаг үеийг хүртэл газар нутаг ус бэлчээр монголд өмчлөлийн зүйл болж байгаагүй, харин, бэлчээрийг эзэмших, хамгаалах эрхийн харилцаа сүрхий мөрдөгдөж ирсэн гэж үздэгийн зарим талаар эргэлзээтэй дүгнэлт гэж үзнэ. Монголын түүхэнд газрыг улсын хаан (Чингэс хаан, Богд хаан) мэддэг хуваарилдаг бэлэглэдэг байсан мэдээ цөөнгүй.

Эртний монголчуудын хувьд бэлчээрийг эзэмших ашиглах өмчлөх нь олон талаар хэзээнээсээ нэг утгатай зүйл байсан, нүүдэлчдийн газар бэлчээрийн харилцааны түүхэн уламжлал ерөнхийдөө ийм юм. Одоогоос зуу (100) -хан жилийн өмнө бид “газар эзэмших” гэж ярьдаггүй “газар эдлэх” гэдэг, “газрыг эзэмших – ашиглах” гэдэггүй “газар түрээслэх” гэдэг байжээ.

3) Монгол Улсад газар өмчлөх, эзэмших, ашиглах харилцааг эрхзүйн талаас нь зохицуулсан өнөөгийн байдал

Газрын харилцааны, түүн доторх газар хувьчлал, газар өмчлөлийн асуудал олон хуулиар зохицуулагддаг. 1990 –ээд оноос үеэс газрын харилцааны шинэтгэлийн олон асуудал эрх зүйн хүрээндээ шийдэгдэж холбогдох хууль тогтоомжоор зохицуулагдсан. 1992 оны Үндсэн хуульд газрын харилцааны баримтлах үндсэн зарчим туссаны дагуу Газрын тухай (1994), Газрын төлбөрийн тухай (1997), Геодези, зураг зүйн тухай (1997), Кадастрын зураглал ба кадастрын тухай (1999), Үл хөдлөх хөрөнгийн албан татварын тухай (2000), Монгол Улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай (2002), Эд хөрөнгө өмчлөх эрх, түүнтэй холбоотой эд хөрөнгийн бусад эрхийн тухай (2003) хуулиуд батлагдан хэрэгжиж байна.

Эрүү, иргэн, засаг захиргааны холбогдолтой хуулиудаар ч газрын харилцааны асуудал дамаар мөн зохицуулагдаж явдаг.

Монгол Улсын Үндсэн хуульд газрын асуудалтай шууд ба дам холбогдох заалтууд олон. Тэдгээрээс дурдвал,

- Монгол Улсад газар, газрын болон байгалийн бусад баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна;
- Монгол Улсын иргэдэд өмчлүүлснээс бусад газар ... төрийн өмч мөн;
- Мал сүрэг үндэсний баялаг мөн бөгөөд төрийн хамгаалалтад байна. Бэлчээр, нийтийн эдэлбэрийн ба улсын тусгай хэрэгцээнийхээс бусад газрыг Монгол Улсын иргэнд өмчлүүлж болно;

Газрыг ашиглах тухай заалт Монгол Улсын Үндсэн хуульд байхгүй. Тэнд, газрыг хамгаална, өмчлүүлнэ, эзэмшүүлнэ гэсэн. Иргэн хүн газрын эзэмшиж байгаа бол ашиглах, эдийн засгийн эргэлтэд оруулах эрх нь нээлттэй байх ёстой гэсэн асуудал хөндөгдөх болов. Газрыг эзэмшиж ашиглаж байгаа тохиолдолд түүнийг эдийн засгийн эргэлтэд [жинхэнэ утгаар] оруулах боломж хомс гэж үздэг.

Бэлчээрийг өмчлүүлж болохгүй; гэсэн Үндсэн хуулийн заалт социализмын үеийн нэгдлийн дарга нар зонхилсон хурлаас гарсан шийдвэр юм. Тухайн цаг үеийн засаг захиргааны нэгжийн удирдагч нар бол “мал–малчин–бэлчээр хадлан” –гийн асуудал дээр “салбарын гаршууд мэргэжилтнүүд” байсныг тэмдэглэхгүй байхын аргагүй. Тэд (тэр баг) туршлагаараа, зөнгөөрөө “бэлчээрийг өмчлүүлж болохгүй” гэдгийг “мэдсэн” бололтой байдаг. Уг нь, бэлчээр бол газар мөн, газрыг бол өмчилж болдог, тиймээс бэлчээрийг ч өмчилж болох учиртайсан. Гэтэл тэгээгүй, тэгүүлээгүй. Яагаад тэд энд итгэл төгс “үгүй” гэж хэлж чадав. Ихээхэн бодууштай, “тэднийг сонсох” газар бол энэ юм. Конституцийн агуулгын энэ хэсэгт логикийн зөрчил байна уу, бэлчээрийг газар гэж үзэх үү, газар биш гэж үзэх үү гэдэгт хариу эрэх шаардлага үүсч байна.

Тухайн үеийн шийдвэр гаргагч нар тэрхэн үедээ нэг зүйлийн урьчилан сайн төсөөлөөгүй шиг байдаг. Улс орны хөгжил дэвшил урт хугацааны үйл явц. Үйлдвэржилт, уурхайжилт өндөр эрчимтэйгээр өсөн нэмэгдэх тусам хөдөө аж ахуйн, ялангуяа мал аж ахуйн салбараас олж байгаа орлого [улсын хэмжээндээ] үйлдвэрлэл эрхэлснээс олдож байгаа ашгаас хавьгүй доогуур болж ирнэ, буурна. Ийм байхад хүмүүсийн (залуусын) мал дагах сонирхол үргэж багасах чигт тэмүүлэх бөгөөд тэгсээр ч ирсэн зүй тогтолтой. Ийм “уналттай” үзүүлэлтийг шаардлагатай гэж үзвэл улсаас бодлогоор дэмждэг. Улам бүр хагас нүүдэлчин, хагас суурин суугч болж өөрчлөгдсөөр байгаа [өнөөгийн] малч түмний малаа дагах сонирхлыг элдэв аргаар хөхиүлэн дэмжих, тэдний гарт “бэлчээрийг нь хүртэл зоригтой өгөх” санал санаачлага эндээс эхэлж үүсдэг, гардаг. АИХ –ын депутатууд асуудлыг тухайн тохиолдолдоо зөв, ерөнхий тохиолдолдоо зөв бус өнцгөөс харсан байх бололцоотой.

Монгол Улсын Газрын тухай хуульд, газрыг эзэмших, өмчлөх, ашиглах гэсэн харилцааны гурван хэлбэр туссан. Өмчлөх нь мэдээж Үндсэн хуулинд заасны дагуу Монгол Улсын газрыг Монголын төр, мөн, Монгол Улсын иргэн өмчилнө. Өмчлөх эрхтэй өөр субъект үгүй. Газрыг эзэмшиж болно. Хэнд ямар зориулалтаар эзэмшүүлэх нь тодорхой, гадаадын иргэнд газар эзэмшүүлэхгүй, харин газрыг ашиглуулна. Газрыг гадаадын иргэнд ашиглуулах нь аль ч улсад байдаг зүйл. [А. Бакей]

Газрын тухай хууль дурдсанаар,

- “газар өмчлөх” гэдэг нь тухайн газрыг захиран зарцуулах эрхтэйгээр хуулиар зөвшөөрсөн хүрээнд өөрийн мэдэлд байлгахыг; (Энэ нь газрын эзэн өөрөө газраа хэрхэн ашиглах вэ гэдэг нь түүний үзэмжийн асуудал гэсэн утгатай)
- “газар эзэмших” гэж газрыг гэрээнд заасан зориулалт, нөхцөл, болзлын дагуу хуулиар зөвшөөрсөн хүрээнд өөрийн мэдэлд байлгахыг; (Гэрээний хугацаа дууссаны дараа эзэмших эрх нь хүчин төгөлдөр бус болно. Энэ нь түрээслэх хэлбэртэй ойролцоо арга юм)
- “газар ашиглах” гэж хуулиар зөвшөөрсөн хүрээнд газар өмчлөгч, эзэмшигчтэй байгуулсан гэрээнд заасны дагуу газрын аль нэг ашигтай чанарыг нь гаргаж хэрэглэхийг хэлнэ. (Үүнийг ч мөн түрээслэх хэлбэр талаас нь харж болно)

Амьдрал баян, бүхнийг хуульчлан зохицуулах гэж оролдох тэмүүлэх тоолонгоор түүнтэй холбоотой шинэ шинэ нөхцөл “дахин” үүсч дараа дараагийн эрх зүйн зохицуулалтыг “нэхэх” хүлээх хэрэг гардаг.

Буяны ажил хариуцсан компаниудын оршуулгын цогц үйлчилгээний нэрлэсэн багцын үнэд “газрын өөрийх үнэ” шингэсэн байдаг. Газар зохион байгуулах зөвшөөрөл авсан, “буяны төрлийн” үйлчилгээ үзүүлэх эрхтэй компаниуд, одогсодыг нутаглуулах алга дарам газрыг талийгаачийн ар гэрийнхэнд нь өндөр үнээр, хэрэг дээрээ “зарчихдаг” –аас болж иргэд үнийн дарамтад арга буюу өртдөг, гэвч ёс заншлаа бодож хэнд ч гомдоллодоггүй тухай мэдээ их.

Энэ нь газрыг зохион байгуулах, эзэмших, ашиглах, өмчлөхийн хоорондын ялгаа заримдаа ихээхэн бүдэг, зохих ёсоор тодорч өгдөггүйн жишээ юм. Газар ашиглах эрхийг хэн нэгэнд худалдах, ашиглаж байгаа газраа хэсэгчлэн “худалдахын” хооронд мэдэгдэхүйц том ялгаа энд илрээд гараад ирж байна. Газар “ашиглах эрхийг худалдаж болохгүй” гэсэн хязгаарлалт энэ тохиолдолд газрыг “худалдахад” саад болоогүй мэт. Тиймээс, газрын харилцааны эрх зүйн зохицуулалтын нэр томъёоны асуудалд онцгой анхаарах шаардлагатай гэж үзнэ.

Газрыг өмчилж болох төдийгүй, тэгэх зайлшгүй гэдэг нь эдүгээ нэгэнт тодорхой болж, хууль дүрэм нь гарч улам бүр боловсронгуй болсоор байна. Газрын харилцааны түүхэн тойм зэргээс үзвэл, газрыг монголд түрээслэж байсан туршлагатай. Богд хаант Монгол Улсын үеийн “Өвс хадах, мал адгуулах газрыг гадаадын харъяат нарт түрээслэх дүрэм (1913), [гадаад дотоодын харъяат нарт] Тариалангийн газар түрээслэх дүрэм (1913) нь, өнөөгийн хэлээр бол, тус тусдаа бие даасан “Монгол Улсын нэр бүхий хуулиуд” юм. “Газар түрээслэх” уламжлалт энэхүү “хуулийн хэллэг” –ийн илэрхийлэмж дотор, өнөөгийн маргаан дагуулдаг “газар ашиглах”, “газар эзэмших” ойлголтууд цөм багтжээ.

Газрын эзэн өмчилсөн газраа худалдаад олсон мөнгийг банкинд хадгалуулан, улмаар түүний “хүү”гээс ашиг олно гэж сэтгэв. Хадгаламжийн хүүгээс олох “түүний ирээдүйн орлого” нь уг газрын ренттэй жишихүйц байг. Энэ тохиолдолд газрын эзэн өмчилсөн газраа бусдад зарах борлуулах боломжтой бөгөөд түүний “газраасаа салах” сонирхлыг ойлгож болно. Газрын үнэ бол капиталчлагдсан рент мөн. [К. Маркс] Газрын түрээсийн (монополь, абсолют, дифференциал .. гэх мэт) олон хэлбэр төрөл бий.

Эх орныхоо уудам дэлгэр нутгийн зах хязгаарын дотор, алс хэтдээ өмчлөх боломж бүхий “улсын тусгай хэрэгцээнийхээс бусад” –т, амьдрах зориулалтаар, “стандарт хэмжээтэй газар олж” буусан айл өрх (иргэн) –д уг газрыг нь төрөөс өгөх өмчлүүлэхийн төлөө байх учиртай. Төрийн зүгээс улсын бүх газрыг “өөрийн хэмээн сэтгэх” (өмчлөх), эсхүл бүх

газрыг жишээ нь бэлчээр байлгах гэж үзэх арга хандлагатай байж болохгүй. Монгол Улсын Үндсэн хууль ёсоор, улсын хязгаарын доторх газар нь ард түмний (нийтийн) мэдэлд байдаг (өмч) юм.

4) Үндсэн хуульд «... Газрыг ... Монгол Улсын иргэнд газар өмчлүүлж болно» гэсний тайлбарт холбогдох нэмэлт өгүүлэмж

“Газрын харилцааны холбогдолтой хуулиудад Монгол Улсын иргэний газар өмчлөх эрхийг зохих ёсоор хамгаалаагүй нь Үндсэн хуулийн тодорхой заалтуудыг зөрчиж байна” гэсэн утгатай маргааныг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц 1995 онд хянан хэлэлцсэн, улмаар дүгнэлт гаргасан байдаг. Үндсэн хуулийн цэцийн 1995.3.09 –ний өдрийн 03 тоот дүгнэлтийг сөхөж харъя. Энд, Үндсэн хуулийн цэцийн [эцсийн] дүгнэлтийг гэхээсээ илүү, мэтгэлцэгч талуудын гаргасан аргууд сонируул татахуйц байсныг тэмдэглэж байна.

- Монгол Улсын иргэн [хүсвэл] газар өмчлөх эрхтэй. Газрыг “зөвхөн Монгол Улсын иргэнд өмчлүүлнэ” гэсэн нөхцөлт хязгаарлалтыг хангахын тулд [наад зах нь] газрын аливаа хөдөлгөөнийг төрөөс бүртгэн хянах хэрэгцээ шаардлага үүсдэг. Энэ нь газар төрийн хамгаалалтанд байна гэсэн заалттай уялдаж байдаг. Мөн, Үндсэн хуулийн 6 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт байгаа «Монгол Улсын иргэдэд өмчлүүлснээс бусад газар ... төрийн өмч мөн» гэсэн заалтаар “давхар өмчлөл” гэсэн хууль зүйн талаасаа утгагүй зүйл тусгаагүй. Улсын Их Хурал бол хууль тогтоох дээд байгууллага болохынхоо хувьд газар өмчлөх эрхийг устгасан хууль гаргах эрхтэй боловч үүнийгээ эрх зүйн соёлтой хийх үүрэгтэй. Үүний тулд Үндсэн хуулинд иргэний өмчийн эрхэнд халдана гэсэн утга бүхий өөрчлөлт оруулахаас эхлэх ёстой. [нэг талаас Д. Ламжав]
- Үндсэн хуульд «Бэлчээр, нийтийн эдэлбэрийн ба улсын тусгай хэрэгцээнийхээс бусад газрыг зөвхөн Монгол Улсын иргэнд өмчлүүлж болно» гэснийг хууль зүйн талаас нь зөв ойлгох явдал чухал. Иргэн Д.Ламжав дээрх заалтыг тайлбарлахдаа иргэнд газар өмчлүүлэхийг [Үндсэн хуульд] хоёрдмол санаагүй шийдвэрлэсэн гэснийг зөвшөөрөх боломжгүй. Үндсэн хуульд «... газрыг зөвхөн Монгол Улсын иргэнд өмчлүүлнэ» гээгүй. Харин «... өмчлүүлж болно» гэсэн. Энэ хоёр үг утга агуулгаараа ялгаатай. Өмчлүүлж болно гэдэг нь энд агуулгаараа өмчлүүлж болохыг ч, мөн өмчлүүлэхгүй ч байж болохыг хэлж байна. [нөгөө талаас С. Нямзагд, Ц. Шаравдорж]

Иргэний хуулийн хэлэлцүүлгийн үед 1994.11.21 -ний хуралдаан дээр, газрыг “Үндсэн хуулинд төр иргэн хоёрт хоёуланд нь өмчлүүлнэ гэсэн. Газрыг “дан ганц төр өмчилнэ” гэсэн санааг Иргэний хуульд оруулбал “Үндсэн хуулийн заалтыг зөрчсөн хэрэг болно, улмаар тэр заалт [хожим, ҮХЦ дээр] унана; гэсэн [Ж. Бямбадорж] байдаг.

5) Газар төрийн өмч үү, улсын өмч үү .. бүр ард түмний өмч үү?!

Захиалагчийн зүгээс, газрыг өмчлөх эзэмших ашиглах асуудлыг судлаачийн бодомжийн үүднээс лавшруулж авч үзэх, газар нь төрийн өмч ба улсын өмчийн алин болох, газрыг улс өмчилж, төр ба иргэн хоёр эрх тэгш эзэмшигч байхуйцаар эрх зүйн талаас нь зохицуулах боломж бий эсэхэд анхаарахыг мөн хүссэн. Тавигдсан асуулт ярвигтайг тэмдэглэхийн сацуу түүнд тойруугаар, “эсрэг талаас нь, өөр зүйл ярих замаар” харах хариулахыг эрмэлзэв.

а) Бэлгэдэл булаацалдах боломж

Монголын төр хуульчлагдсан хуульчлагдаагүй олон бэлгэдэлтэй. Монголын төр сүлдтэй, тамгатай, далбаатай, дуулалтай, хүндэтгэлийн өргөөтэй, хан хууртай, соёмботой, тугтай, бас баахан өмчтэй. Төрийн туг дотроо 9 задарна, батлан хамгаалахынхан байсхийгээд баахан хар цагаан сүлд цэнгүүлнэ. Анхдугаар Үндсэн хуульд, төрийн далбааг “туг далбаа” гэсэн хоршоо үгээр нэрийдэж байж. Өнөөдөр, туг нь тусдаа, далбаа нь бас тусдаа болж “хөгжин” салжээ. Энэ бүхэн ард олны төрөө дээдлэх уламжлалт сэтгэлгээ урьдын адил хүчтэй хэвээр байгааг, түүнийг нь шүүрч төр өөртөө “хэт ашигласаар” яваагийн илрэл юм.

Монголчуудын бэлгэдэл дээдлэх зан үйл тухайн үеийн бурангуй заншилтайгаа нэгдэн хавсарч хүчээ авсаар, сүүлдээ “хүнээр туг тахиx” хэмжээнд хүртлээ гажуудсан гунигт түүхтэй. Ихэнхи уламжлалыг санаатайгаар болон санамсаргүйгээр гэж явах нь өлзийтэй бөгөөд ингэх нь нийгмийн хөгжлийг нөхцөлдүүлэхэд дэм болдог. Уламжлалаа гээхгүй улам бүр шинэ шатанд гаргаж “хөгжүүлсээр” байвал, сүүлдээ, дээд газраас дэглэн найруулдаг “жүжгийн” тоо хэт олширох боломжтой. Өмч, газар, банк, архив, хэл .. гээд, бүх юм өмнөө “төрийн” гэсэн тодотголтой болсоор байна. Уг нь, саяхан болтол бид улсын банк, улсын хөрөнгө, нийгмийн өмч гэж ярьдаг байлаа.

Д. Нацагдорж “амьд явбал улсын наадам үзнэ” гэсэн. Эдүгээ нийтээрээ төрийн наадам (үндэсний баяр) гэх хандлагатай болов. “Нандигнан хайрлах нийгмийн өмчийг алхам тутамдаа нүдлэн хамгаалж хир буртаг өчүүхэн ч хүргэлгүй цэвэр ариун байлгах ёстой” гэж уншиж цээжилж бичиж дуулж явсан түрүү үеийнхэнд халх аялгуут монгол хэл ярианы өөрчлөлтийг харьцуулан жишиг боломж дурсамж элбэг бий. Үсэг бичиг өөрчлөгдөөгүй ч энэ хооронд хэл яриа “хөгжсөн” байхыг үгүйсгэхгүй. Гэхдээ л эргэлзэх, эргэж харах зүйл байна.

Товчдоо, бүхнийг төрийн нэртэй яаж ийгээд холбоод авах гэсэн үзэл хандлага эдүгээ нийгэмд нэоэнхүйдээ хавтгайрчээ. Зохимжгүй чиглэл рүү зоргоор тэмүүлэх энэ мэт явдлыг төрийн зүгээс журамлаж зохицуулдаггүй юм аа гэхэд “ташуур өгч” хөгжөөмөөргүй байна. Ингээд байдгийн нэг учир нь шалтгаан нь “албаны [модон] хэл, албан бичгийн гэх хэл, хуулийн хэлний зарим онцлогт оршиж байна.

Төрийн хэл гэх нь эргэлзээтэй хэллэг юм. Төр бас тусдаа хэлтэй “байх” хэрэг үү?! Бид төрийг “хүнчилж” ойлгоод байна. [Энэ тухай хойно тусгай дэд гарчигт тусад нь өгүүлнэ]. Харин, улсын албан ёсны хэл гэвэл өөр хэрэг. Европын холбооны албан ёсны хэл гэж байна, европын холбооны төрийн хэл гэж үгүй. Нэр томьёо, нэр тодотголын талаасаа байдал нэг иймэрхүү. Бүх “юмыг” төрийн нэртэй холбоод авах сонирхол засагдахааргүй гүнзгийрч “нийгмийн үзэгдлийн” хэмжээний гажуудал болжээ.

Газар төрийн өмч үү, улс нийтийн өмч үү?! гэсэн захиалагчийн лавласан асуултад эрх зүйн болон улс төрийн гүн сэтгэлгээний “том” хариулт эрэхээсээ өмнө, ухагдахууныг нэршлийн талаас нь бяцхан шинжье. Ингэхдээ, энэ зорилгод нийцэх “төстэй бэлэн өгүүлэмж” –ийг сонгов. УИХ –ын Тамгын газрын Судалгааны санд байгаа “төрийн далбаа ба улсын далбааны ялгаа” –ны талаарх лавлагаа “төрийн өмч”, “нийтийн өмч” ухагдахууны тодотголын тайлбарт хамаарч бүрнээ болохоор байна.

1945 оноос өмнө монголчууд бид төрийн далбаагаа “улсын далбаа” гэж нэрлэдэг байв. 1940 оны Үндсэн хуулийн 106 дугаар зүйлд “улсын далбаа” гэсэн нь бий. 1945 оны 7 дугаар сарын 10 -ны өдөр [Х. Чойбалсан нарын] хуралдсан Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 43 дугаар хурлаар “БНМАУ -ын төрийн далбааны маяг, найрууллын тухай” тусгайлан хэлэлцээд улсын далбааг төрийн далбаа болгожээ. (Болгох ч гэж дээ, зүгээр л тэгж нэрлээд бичээд явчихсан гэвэл үнэнд илүү дөхөм. Тэрнээс биш “улсынхаа далбааг цаашдаа төрийн далбаа гэе” гэсэн тухайлсан тусдаа шийдвэр хаанаас ч гараагүй)

Хэт гүрнээс улстөр-эдийн засгийн хараат явж ирсэн бидний улс, орчуулгын хэлний нөлөөнд арга буюу орж, түүнээс улбаалсан олон зовлонг одоо ч эдэлсээр байна. “Государственная граница” –ыг “улсын хил” гэж орчуулдаг атлаа “государственный флаг” -ыг болохоор “төрийн далбаа” гэж хэлж бичиж, хуульчилж баталгаажуулах ямар хэрэг байв? Бид чинь улсынхаа далбааг төрийн далбаа гэж “андуураад” байгаа юм биш байгаа! гэдэг дээр бодох ёстой. “Государственная библиотека” гэвэл нийтийн номын сан, улсын номын сан, “государственные праздники” гэвэл “улс-нийтийн баяр” болоод явчихдаг. Эрдэмтэн Я. Цэвэлийн “Монгол хэлний тайлбар толь”-д “төрийн далбаа” –ны ард, хашилтанд, улсын далбаа гэсэн байна.

Тэгэхээр, хэргийн хамаг учир орчуулгын хэлэнд оршиж байна. “Государство, государственный” гэх үг монголоороо “улс”, “нийтийн..”, “ард нийтийн..”, “нийгмийн..”, “төр”, “төр-улс”, “засаг-төр” гэхчилэнгийн олон салаа утгатай. Ямар үгтэй хоршихоосоо хамаарч, заримдаа “улс”-аар, заримдаа “төр”-өөр нь явах хэрэг гарна. Эдүгээ ихэнхи тохиолдолд “государство [бол] төр” гэсэн хөшүүн хадмал ганц хувилбарлуу хэлбийжээ.

Төрийн далбааг Үндэсний далбаа гэсэн ч болно. “Төрийн далбаа”, “улсын далбаа” -н дээр нэмэгдээд “Үндэсний далбаа” гэсэн 3 дахь хэллэг үүсээд гараад ирэхээр зэрэг ердийн ухамсрын түвшинд хүмүүс хавтгайдаа будилаад эхэлдэг. Энэ бүхнээс сэргийлсэн ч байж магадгүй, польшид жишээ нь, улсынхаа далбааг төр нь авч хэрэглэх тохиолдолд, дээр нь [хэн хэрэглэж байгаагаа илтгэх] тусгай таних тэмдэг тавьдаг.

Улсынхаа наадмаар, улсынхаа далбааг хацар дээрээ зуруулчихаад (ийм үйлчилгээ дэлгэрсэн) баяр бахархалаар гэрэлтэн гийж, инээж баясан итгэл төгс алхаж яваа хүүхэд залуусаа харахад хичнээн гоё байх вэ! Улсынхаа наадмаар улсынхаа далбаагаар гоёх эрхийг нь хууль зарлигаар “булааж” авч болохгүй. Төрийн далбаа бол төрийн [л] далбаа болохоороо төрд тодорхой хэмжээгээр өмчлөгдөнө.

Төрийн далбааг үйлдэх, мандуулах, байрлуулах, дүрслэх, дурсгах, хэрэглэхтэй холбогдсон харилцааг Төрийн бэлгэ тэмдгийн хуулиар зохицуулсан. Төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай Монгол Улсын хуульд Төрийн бэлгэ тэмдгийг хэрэглэх эрх чөлөөг хангасан заалт бий нь бий. Гэхдээ л, тухайн хуулийн хэрэгжилтийг хангахтай холбогдсон тэр хэсэгт, “хяналтыг .. цагдаагийн байгууллага хэрэгжүүлнэ” гэсэн заалттай. Хариуцлага шийтгэл нь ч тодорхой. Энэ нь төр өөрийнхөө өвөрмөц өмчийг хамгаалж байгаа хэрэг.

Улсын далбааг төр шүүрч өмчилснөөс үүдсэн бяцхан мөртөө ноцтой хэрэг явдлын талаар утгачилан өгүүлье. ОХУ –ын Нижегород мужийн прокурор төрөлх хотыхоо төвөөс “улсынхаа далбааг буруу цагт өлгөсөн” зөрчил олныг илрүүлж, улмаар, хотын мэр –ийг хуулийн заалтаар айлган “дарамталжээ”. Цаад зөрчил нь “баярын өдрөөр мандуулах ёстой далбааг баярын бус өдөр төв гудамжинд зүүсэн” –ээс цаашгүй ялихгүй зүйл байв.

Сонин болгоноор шуугисан их маргаанаас үзвэл, хотын дарга Вадим Булавинов “халуун эх оронч, зоригтой эр” тул прокурорт бууж өгөлгүй тэсч, бүр шийтгүүлэлгүй зүгээр өнгөрчээ. Өмнө нь ийм асуудлаар Калининград, Казань хотын удирдлагууд, Белгород мужийн хэсэг бизнесмэн .. олон хүн торгуулж, хуулийн өмнө арга буюу “гараа өргөж” байлаа. Харин, хотын мэр яагаад зүгээр өнгөрөв, түүнд [хэн] туслав?! Урьд нь ийм төсөөтэй хэргээр 5 сарын цалингийн хэмжээний торгууль хүлээсэн сувиллын газрын нэр хүндтэй захирлыг хотын оршин суугчид хотлоороо нэгдэн өмөөрч, айл болгон тагтан дээрээ улсынхаа далбааг зэрэг зэрэг мандуулав. Болдоггүй хуультайг нь мэдсээр байж тэгэхээс тэгж хууль зөрчсөн” инээдэмтэй төдийгүй эмгэнэлтэй энэ сургамж прокурорын хатуу байр суурийг жаахан ч гэсэн зөөлрүүлсэн байх гэж нэгэн сурвалжлагч “Флаги долой!” (Далбаа сөнөтүгэй!) өгүүлэлдээ бичсэн байв. Гарсан зөрчил маргааны уг чанар нь, “төр иргэн 2 улсынхаа далбааг булаацалдсан” –д оршиж байна.

b) Газар булаацалдах боломж

Үүн лүгээ адил, манай тохиолдолд, төр иргэн хоёр “төрийн нийтийн өмчийн” талбарт өөр өөрийн эрх ашгийг хамгаалан элдвээр маргах боломжтой гэж үзнэ. Тиймээс, “газрыг улс өмчилж, төр ба иргэн эзэмшиж байх” –уйц эрх зүйн зохицуулалт боломжтой юу гэсэн захиалагчийн асуултад “тийм” гэж хариулах үндэс бүхий байна.

“Улсын бүх газрыг өмчлөх” төрийн “сонирхол” газрын шинэтгэлийн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд саад болж байгаа ба монголын төр энэ эрхээсээ татгалзах боломжтой төдийгүй шаардлагатай талаар “Сайн” газрын харилцаа, эдийн засгийн хөгжилд түүний гүйцэтгэх үүрэг” сэдэвт Олон улсын Бага хурал (2007) дээр яригдсан болно.

Газрын тухай хуулийн 5.1. –д “Монгол Улсын иргэдэд өмчлүүлснээс бусад [бүх] газар төрийн өмч мөн” гэсэн. Монгол Улсын Үндсэн хуульд зааснаас үзвэл “нийтийн хэрэгцээний газар” хүртэл төрийн өмч “болж” таардаг. Монголд “хэн нэгний өмч биш газар” үлдэх боломжгүй болчихож байна.

Үндсэн хууль ёсоор, монгол газар ард түмний мэдэлд байх ёстой, ард түмний мэдэлд байгаа газрыг төр хамгаалах үүрэгтэй. Газрын тухай хуульд байгаа “газар өмчлөх” ухагдахууныг харвал, “газрыг хэн мэдэлдээ байлгана, тэр түүний өмчилдөг” гэсэн санаа ил. Үндсэн хуульд заасанаар бол “газар ард түмний мэдэлд байдаг. Энэ нь “монголын бүх газрыг өмчлөгч нь төр биш, харин, газрыг өөрийн мэдэлдээ байлгадаг (үндсэн хуульд ингэж заасан) “монголын ард түмэн” мөн гэж хэлсэн мэт.

“Ард түмэн” ба “төр” гэсэн ухагдахуунуудыг тайлбарлах хэрэгцээ шаардлага эндээс ийн арга буюу урган гарч ирж байна. Захиалагчийн зүгээс ч эдгээр нэр томьёог тус тус тайлбарлахыг хүссэн байв.

с) Ард түмэн гэж хэн бэ?

Дэлхийн бараг бүх улсын конституц “... ард түмэн бид ...” гэж эхэлдэг нь түүнийг “бодитой оршигч субъект мөн” гэдгийг зэрэг зэрэг нотолж байгаа хэрэг юм. Үндсэн хууль бүхэн ийн хэлж байхад маргах хүн ховор биз. Гэтэл, тоталитар дэглэмт хуарангийн (соц.) нийгмийн нэрт лидер ард түмнийг хоосон цаастай адилтган үгүйсгэсэн гэлцэх.

Олон улсын харилцаанд оролцогч субъектын хоорондын харилцааг зохицуулах хууль зүйн зарчим хэм хэмжээний системийг олон улсын эрх зүй, олон улсын эрх зүйн харилцаанд оролцож эрх эдлэж үүрэг хүлээж буй этгээдийг олон [нийтийн] эрх зүйн субъект гэнэ. Бүрэн эрхт улс, ард түмэн, тусгаар тогтнож хараахан чадаагүй байгаа түүний төлөө тэмцэж байгаа [өөрийгөө зарласан] улс үндэстэн олон улсын нийтийн эрх зүйн субъектэд тооцогддог.

Үндсэн хуулийн бус замаар бий болсон Засгийн газрыг тухайн ард түмэн хүлээн зөвшөөрсөн бол түүнийг олон улсад хүлээн зөвшөөрөх тухай асуудал яригддаг зэргээс үзвэл аливаа ард түмэн нь яах аргагүй эрх зүйн субъект мөн нь тодорч байна. Засгийн эрх ард түнээс үүсэлтэй, засаг төрийн дээр ард түмэн байдаг учраас ингэдэг.

Энд зарим тохиолдолд “үндсэн хуулийг үл тоох” үзэл санаа цухалзаж, конституциас дээгүүр эрэмбийн зүйл яригдаж байгааг уншигч анзаарсан байх. Ер нь эрх зүйн аливаа асуудлыг үндсэн хуульд нийцүүлж ярих судлах гэж эрмэлзэх нь өөрөө буруу хандлага гэж үзнэ. Байх ёстой юмыг байх ёстой тэр өнцгөөс нь харах ярих учиртай. Газар ард түмний мэдэлд байна гэж Монгол Улсын Үндсэн хууль заасан. Иргэдэд өмчлүүлснээс бусад газар төрийн өмч гэж Үндсэн хууль “хэлснийг” мөн тэмдэглэх нь зөв болов уу.

“Ард түмэн” –ийг ард түмэн байлгах чигт чухал чухал шийдвэрүүдийг дэлхийн улс орнууд гаргасаар ирсэн жишээ жишиг олон бий. Зарим улсад “ард түмэн хууль санаачлах эрхтэй” байдаг. Энэ тохиолдолд, мөн ард нийтийн санал асуулгын практиктаас чухам хичнээн хүнийг ард түмэн гэж үзэх вэ гэсэн асуултын хариу дам байдлаар тодрох боломжтой. Энэ хэмжээс хүн амын тоотой уялддаг учраас орон гүрэн болгонд харилцан ялгаатай.

d) Төр гэж юу вэ?!

Төрийн онол, төрийн тусгай онолын ном сурах бичиг хангалттай их бөгөөд энэ талын мэдлэгийг их дээд сургуульд тусгай предмет болгон судалдаг. Улс орныг удирдан зохион байгуулах, газар нутгаа бусдаас хамгаалах, нийгмийн дэг журмыг сахиулах, нийгмийн баялгийг бий болгох, бий болгосныгоо хуваарилах, нийгмийн ерөнхий зорилтыг хэрэгжүүлэх, улс орны тэнцвэрт байдлыг хадаглах зэрэг олон асуудлыг “засаглахгүйгээр хэрэгжүүлэх” боломжгүй. Энэ зорилгоор Засгийн газрыг байгуулна. Засгийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлдэг тогтолцоо нь төр юм. Төрийг “төр” гэж нэрлэх, өөрөөр нэрлэхээс үл хамааран засаглах тогтолцоо оршин байдаг. Монголын ард түмэн бараг XX зууныг дуустал “нам-засаг” гэсэн нэр бүхий төртэй явж иржээ гэх мэт. Харин засаглах арга хэлбэрийн тухай асуудал тусдаа зүйл.

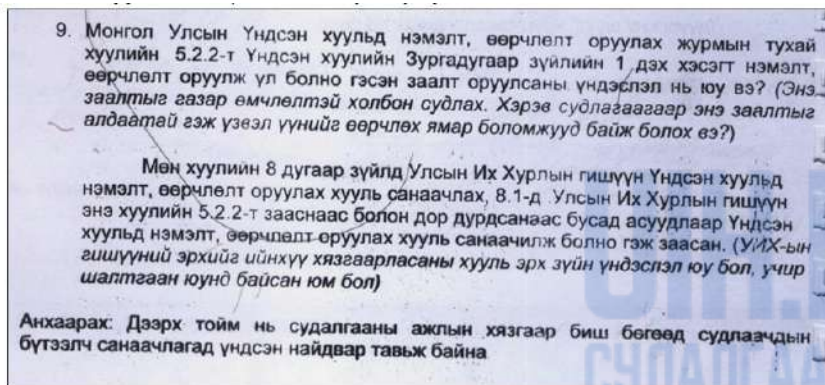
Төр бол засаглах тогтолцоо, засаглах үйл явц юм. Үүний хэрэгжүүлэх процессийг ерөнхийд нь “улстөр” гэж хялбаршуулан нэрлэнэ. Улстөр (police, политика) бол ард түмэн, иргэд, сонирхлын бүлгүүдийн шийдвэр гаргах үйл явц мөн гэсэн үзэл санаа түгээмэл. Эндээс, төр өөрөө “өмчийн эзэн байх” чадамжийн хэр хэмжээ ямар нэг байдлаар тодорч харагдах болов уу. Төр газрыг өмчилж чадах ч ашиглах эзэмших тал дээр “газрын эзэн иргэн”-ээс илүү бүтээлч байж чадах эсэх нь тун эргэлзээтэй.

Канадын нэрт эрдэмтэн Дэвид Истон (David Easton, 1917 - 2014) “Улстөр гэдэг нь засгийн эрх мэдлийг ашиглан нийгэм дэх үнэт зүйлсийг хуваарилан байршуулах үйл явц мөн” гэсэн бол “Хүнд угаас эрх мэдэл рүү тэмүүлэх төрөлхийн чанар оршин байдаг. Эд баялаг, нэр хүнд, эрх чөлөөтэй болж авах, улмаар аж амьдралаа сайжруулах арга хэрэгсэл түүнд хэрэгтэй. Тэр нь эрх мэдэл юм. Эрх мэдэлтэй байж улс төр хийнэ. Тиймээс улстөр бол «хэн, юуг, хэзээ, хэрхэн олж авч буйг илтгэх тэмцэл мөн» гэж улстөрийн шинжлэх ухааныг үндэслэгчийн нэг, америкийн политологч Г. Лассуэл (Harold Lasswell, 1902—1978) хэлжээ.

Аливаа засаглалын харилцаа, үйл ажиллагааны зөвхөн төрийн эрх мэдэлтэй холбогдох тэр хэсгийг улстөр гэж ойлгож болно.

6) Конституцид өөрчлөлт оруулахад “баримтлах зарчим” –ын зарим асуудал

Үндсэн хуулийн 6.1. –д “Монгол Улсад газар, түүний хэвлий, ой, ус, амьтан, ургамал болон байгалийн бусад баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна” гэсэн. Аливаа хуулийг, бүр конституцийг ч амьдралд нийцүүлэн өөрчилдөг, үүнийг нийгмийн хөгжил өөрөө шаарддаг юм. Гэтэл, Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах журмын тухай хууль (2010) –ийн 5.2.2. –т “дурдсан заалтыг өөрчилж үл болно” гэжээ. Үүний үндэслэлийг тодруулна уу гэсэн асуултад дор байдлаар хариулья.

Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах журмын тухай хууль (2010) –ийн 5 дугаар зүйл “**Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах үйл ажиллагааны үндсэн зарчим**” гарчгийн дор “Үндсэн хуулийг дээдлэн сахих, түүний тогтвортой байдлыг хамгаалах, ард түмний бүрэн эрхт байдла, оролцоог хангах, бодитой байх, ил тод байх” зарчмыг дурдсан. Мөн тэнд эдгээр “зарчмыг хангах арга зам” –ыг ч заасан гэж оролджээ. Тухайлбал,

5.2. Улсын Их Хурал, хууль санаачлагч нь дээрх зарчмыг дор дурдсан үндсэн арга замаар хангана. Үүнд:

- 5.2.1. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хуулийн төсөл нь Үндсэн хуулийн үндсэн бүтэц, суурь үзэл баримтлалд харшлахгүй байх;
- 5.2.2. Үндсэн хуулийн Нэг, Хоёр, Гурав, Дөрөвдүгээр зүйл, Тавдугаар зүйлийн 1-4 дэх хэсэг, Зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Наймдугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Есдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэг, Аравдугаар зүйлийн 1, 2 дахь хэсэг, Арван хоёрдугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Арван дөрөв, Арван тав, Арван ес, Хорьдугаар зүйл, Хорин хоёрдугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Гучдугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Гучин наймдугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Дөчин нэг, Дөчин долдугаар зүйл, Дөчин есдүгээр зүйлийн 1, 2 дахь хэсэг, Жаран найм, Жаран есдүгээр зүйлд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж үл болно; гэх мэт.

Баримтлах зарчмын тухайд нэмж хэлэхэд “... өөрчлөлт оруулах журмын тухай хууль” өөрөө конституцийн аливаа өөрчлөлтийг “дэмжсэн” агуулгатай байх учиртай. Зорилго нь өөрөө нэг юмыг өөчлөхөд оршиж байна. Гэтэл, конституцийн олон заалтыг “өөрчлүүлэхгүй” гээд байгаа нь зорилгоо “мартсан”, үндсэн хуулийн агуулгын өөрчлөлтийг дэмжих зарчимдаа харш үзэл санаа юм.

Үндсэн хуулийн 68, 69 дүгээр зүйлд “~~Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах санаачилгыг хууль санаачлах эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан гаргах бөгөөд саналыг Үндсэн хуулийн цэц Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлж болно.~~ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлаар Улсын Их Хурлын гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүйн саналаар ард нийтийн санал асуулга явуулж болно”, “Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийг Улсын Их Хурлын нийт гишүүний дөрөвний гурваас доошгүйн саналаар батална” гэсэн “цоож” –оор үндсэн хууль “өөрөө өөрийгөө хамгаалсан” байдаг ч “заасан хаалгыг зохих ёсоор нээж орж ирээд намайг өөрчил, ямар ч өөрчлөлтийг хүлээж авахад бэлэн” гэдгээ дамаар илэрхийлжээ. Эндээс харвал Үндсэн хууль “тодорхой болзол” –тойгоор Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийг өөрөө дэмжиж байдаг” нь, үгйдээ л тас хориглоогүй нь ил байна.

Гэтэл, Үндсэн хуулийн үзэл санаанд нийцсэн эсэх нь эргэлзээтэй, чухамдаа “энийг ч тэрийг ч өөрчилж болохгүй” гэсэн олон заалтыг дурдан, ингэснээрээ “нэмэлт шинэ цоож” –уудыг Журмын тухай хуульд “суулгасан” –ыг ойлгох тайлбарлахад бэрх байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 68, 69 дүгээр зүйлд заасан “конституцийн хамгаалалтын механизмын бат бөхийн зэрэг” –ийг үнэлж цэнэлгүйгээр, үндсэн биш “бусад” хуулиар конституцийг давхар цоожлох гэсэн эрмэлзэл өөрөө эргэлзээтэй алхам гэж үзнэ. Энд “давхар цоожилсон” гээгүй, “давхар цоожлохыг эрмэлзсэн” гэснийг анхаарна уу. Бусад хуульд суусан цоожоор конституцийн тогтвортой байдлыг хангана гэж сэтгэж болохгүй. Бусад хууль өөртөө “цоож” үгүй учраас тэдгээрийг өөрчлөх хэцүү биш. Тиймээс ... Журмын тухай хуулийг аюул авралын туйлширсан өнцгөөс харах шаардлагагүй гэж үзнэ.

Дашрамд тэмдэглэхэд “Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах санаачилгыг хууль санаачлах эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан гаргах бөгөөд саналыг Үндсэн хуулийн цэц Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлж болно” гэсэн заалтад яг юун тухай ярьж байгаа нь мэдэгддэггүй, үүнийг хүмүүс өөрийнхөөрөө ойлгож тайлбарласаар олон жил болов. Адаглаад энийг хүртэл Үндсэн хуульдаа өөрчлөлт оруулан тодруулах гэхээр ... Журмын тухай хууль хууль “саатуулагч хүчин зүйл болж үйлчлэхүйц болжээ. (“Монгол Улсад газар .. байгалийн баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна” гэсэн заалтыг өөрчлөх, эс өөрчлөхөд холбогдох зарим аргументыг өмнөх дэд гарчгуудад авч үзсэн болно)

Конституцийн тодорхой заалтуудыг хэзээ ч хэн ч үл өөрчлөхөөр консервлох санаа өөрөө яав ч саруул ухаан байж чадахгүй бөгөөд Үндсэн хуулийн “өөрийх нь дотоод” асуудлыг үндсэнбус хуулиар зохицуулах нь “түр зуурын шинжтэй, найдваргүй төдийгүй [эцсийн дүндээ] бүтэшгүй” оролдлого юм. Конституцийн нэр бүхий заалтыг өөрчилж болохгүй гэж үйлдээрээ ч болов хэлнэ гэдэг хэрэг дээрээ Үндсэн хуульд гар хүрч болохгүй гэсэнтэй агаар нэг утгатай.

* * *

В) ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ГАЗАР ӨМЧЛӨЛИЙН ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ЗАРИМ ОНЦЛОГ

Гадаадын зарим оронд “газрыг улс өмчлөх болсны учир шалтгаан, түүний давуу ба сул тал, үр дүн үр дагавар

Ихэнх улс оронд газрыг хувьд өмчлөхийг зөвшөөрдөг байхад зарим улс орны хувьд зөвхөн төрийн өмчид байдаг байна. Газар нь төрийн өмчид байдаг улсуудаас Сингапур болон Хятадын газар өмчилж ирсэн түүх, газрыг улс өмчлөх болсны давуу тал, үр дүн, газар ашиглах хэлбэрийн талаар авч үзье.

• СИНГАПУР УЛС

Сингапур улс 1965 онд тусгаар тогтнолоо олж авсны дараа хөгжлийн хөтөлбөрүүдийг, ялангуяа хот дахин хөгжүүлэх болон үйлдвэржилтийн төслүүдийг хэрэгжүүлэхэд багахан газар нутагтай тус улсын хувьд газраар хангах нь тусламдсан асуудал байлаа⁸⁴.

Улмаар 1996 онд Газар худалдан авах тухай хууль гарснаар нийгмийн хөгжлийн төлөө улс нь газрын эздээс газрыг худалдан авч, өмчлөх эрхтэй болсон. Газар худалдан авах тухай хууль нь 1966 онд парламентаар батлагдсан бөгөөд дараа жилийн 7 дугаар сараас хэрэгжиж эхэлсэн. Энэ хуулинд газрыг улсын өмчид шилжүүлснээр газрын эзэнд төлөх нөхөн төлбөрийн хэмжээг мөн зохицуулсан байна.

Хожим, газрыг дамлан худалдахыг зогсоох болон газар худалдан авах үнийн хязгаарыг тогтоох зорилгоор 1973 онд хуулинд нэмэлт өөрчлөлт оруулжээ. Шинэчлэгдсэн хуулиар өмнө арай бага байсан нөхөн төлбөрийн хэмжээг зах зээлийн үнээр тогтоохоор болсон байна.

Газар худалдан авах тухай хууль гарснаар газрыг улс өмчлөх процесс илүү хурдацтай явагдах болсон. Үүний үр дүнд 1959-1984 онуудад Сингапурын Засгийн газар нийт газрын гуравны нэг буюу 43713 акр (17690 га, эсвэл 177 км²) газрыг өмчлөх болсон байна. Засгийн газар 1949 онд нийт газрын дөнгөж 31 хувийг өмчилдөг байсан бол 1985 онд ихэнхийг буюу 76.2 хувийг өмчлөх болов. Ийнхүү газрыг улс өмчлөх болсноор Сингапур дараах давуу байдлыг бий болгож, сайн үр дүнд хүрсэн байна. Үүнд:

- Орон сууцны болон аж үйлдвэрийн зориулалттай байшин барилгын үнийг тогтвортой байлгаж чадсан.
- Дэд бүтцийн төлөвлөлт, хотын хөгжлийг илүү сайн үр ашигтай хийх болсон.
- Газрыг зөв зохистой, үр ашигтай ашиглах маш сайн бодлого хэрэгжүүлдэг.
- Улс орныг хөгжүүлэх төсөл хөтөлбөрүүд хэрэгжиж, хурдацтай хөгжих боломж бүрдсэн.

⁸⁴<http://eresources.nlb.gov/history/events/>

Газрыг ашиглах эрх, газар ашиглалтыг зохицуулсан байдал

Сингапур нь олон жил английн колони байсан тул үл хөдлөх хөрөнгөтөй холбоотой хууль эрх зүйн актууд английн хуулиудад суурилсан. Бүх газар улсын өмч бөгөөд эзэмших, түрээслэх гэсэн 2 хэлбэрийн эрх байдаг⁸⁵.

Эзэмших эрх нь Засгийн газраас зөвшөөрөл олгосны дагуу газрыг хэсэгхэн хугацаанд хувьд эзэмшиж байгаа хэлбэр юм. Харин түрээслэх эрх нь газар эзэмших гол хэлбэр бөгөөд Засгийн газраас 99 хүртэл жилийн хугацаатай олгодог. Энэхүү хугацааг 1992 оны Улсын газрын тухай хуулинд тодорхойлсон байна⁸⁶. Сингапурт газар ашиглалтыг төлөвлөж зохицуулах үүрэг бүхий 3 төрийн агентлаг ажилладаг. Үүнд:

- Орон сууц болон хөгжлийн зөвлөл (Housing and Development Board);
- Дэд бүтцийг дахин хөгжүүлэх газар (Urban Redevelopment Authority);
- Журоны⁸⁷ корпораци (Jurong Town Corporation) орно.

Орон сууц болон хөгжлийн зөвлөл, Дэд бүтцийг дахин хөгжүүлэх газар нь бизнес арилжааны болон орон сууцны зориулалтаар өөрөөр хэлбэл, орон сууц, оффис, худалдаа үйлчилгээний байшин барилга барих газар түрээслүүлдэг. Оффис болон худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар газар түрээслэхэд 3-5 жил байх ба хугацаа дуусахад шинээр эрх олгох замаар зохицуулдаг. Орон сууцны хувьд 1-3 жил байна. Харин Журоны корпораци нь аж үйлдвэрийн барилга байгууламж барих зориулалтаар газар түрээслэх асуудлыг хариуцдаг.

Газрыг улсын өмчид авсан явдал нь багахан хэмжээний газар нутагтай Сингапур шиг хот-улсын хувьд сайн үр дүнд хүргэсэн бөгөөд газрыг төрийн нэгдсэн бодлогоор зөв зохистой төлөвлөн зарцууж, улс орны хөгжилд чухал хувь нэмэр оруулсан юм.

• БҮГД НАЙРАМДАХ ХЯТАД УЛС

Хятад улсад газар өмчлөлийн байдал нийгмийн хөгжлийг дагаад янз бүрээр хөгжиж ирсэн.

Хаант засгийн үе⁸⁸

Газрыг тариалан тариалах болон газар доорх баялгийг ашиглах гэсэн 2 хэлбэрээр ашиглаж байлаа. Газар эзэмшигч нь улсад татвар төлдөг байсан бөгөөд эргээд тариаланчдад газраа түрээслэж түрээсийн төлбөр авдаг байв. Гэхдээ энэ үед газар хувийн өмч байв уу, үгүй юу гэдэг нь одоог хүртэл маргаантай байдаг байна.

Коммунист нийгэм⁸⁹

Энэ үед газар бүхэлдээ улсын өмч, эсвэл хамтралын өмч байсан бөгөөд газрын эздийг хувьсгалын эсэргүү, дайсан хэмээн үзэж байлаа. Коммунистууд газар эзэмшигчдээс газрыг нь хураан авч тариачдад хуваарилан өгөв. Гэвч удалгүй хятадын коммунист нам хамтралуудыг байгуулж эхэлсэн бөгөөд тариачид газар болон тариалангийнхаа ажлыг орхиод хамтралд элсэн орох болсноор газар хамтралын өмчид шилжсэн.

⁸⁵Land rights usage: Types of land tenure. www.realtor.org/intlprof.nsf/all/singapore

⁸⁶State Lands Act. <http://statutes.agc.gov.sg/aol/>;

⁸⁷Журон (Jurong) нь Сингапурын аж үйлдвэрийн бүс юм.

⁸⁸http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_property_law#Imperial_China

⁸⁹Мөн тэнд.

Дэн Сяопины үе⁹⁰

1982 онд хятадын Үндсэн хууль батлагдсан бөгөөд үүнд өмч болон өмчийн эрхийн талаарх суурь зарчмуудыг тусгасан. Үндсэн хуулинд “социалист нийтийн өмч”-ийн талаарх зохицуулалтуудыг тодорхойлсон бөгөөд улсын өмч болон хамтралын өмч гэсэн 2 хэлбэртэй байв.

Үндсэн хуулинд 2004 онд 4 дэх удаа нэмэлт өөрчлөлт оруулж, өмч, ялангуяа хувийн өмчтөй холбоотой зарим зохицуулалтыг хийсэн байна. Үүнд, Үндсэн хуулийн 13 дугаар зүйлд “Иргэдийн хууль ёсны хувийн өмч халдашгүй дархан байна. Улс нь иргэдийн хувийн өмчийн болон өв залгамжлах эрхийг хуулийн дагуу хамгаална. Шаардлагатай тохиолдолд нийгмийн хэрэгцээний улмаас хувийн өмчийн өмчлөх эрхийг хүчингүй болгох, мөн улсын өмчид шилжүүлж болох ба энэ тохиолдолд нөхөн төлбөр олгогдоно” хэмээн тодорхойлсон⁹¹.

Энэ нь хятадад өмч хөрөнгөтэй холбоотой хууль эрх зүйн орчин илүү боловсронгуй болсныг харуулж байна. Ялангуяа, 14 жил маргаантай байсны эцэст 2007 онд Өмчийн тухай хуулийг батлан гаргасан нь дэвшилтэд алхам байлаа.

Газар ашиглах эрх, газар ашиглалтыг зохицуулсан байдал

Хятадад өмчийн дараах 3 хэлбэрийн эрх байдаг⁹².

- өмчлөх эрх (ownership right);
- ашиглах эрх (usufructuary right);
- барьцаалах эрх(security right).

Өмчлөх эрх (ownership)

Үүнийг Өмчийн тухай хуулийн 39 дүгээр зүйлд тусгасан⁹³. Энэ нь өмчлөгчид газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг эзэмших, ашиглах, захиран зарцуулах, газрын давуу талыг ашиглаж ашиг олох эрхийг олгоно. Гэхдээ энэхүү эрхийг хуулийн дагуу хэрэгжүүлэх бөгөөд олон нийтийн эрх ашгийг зөрчиж болохгүй. Нийгмийн ёс суртахуун болон хэм хэмжээнд нийцүүлэх ёстой.

Хятадад газар нь улсын өмчид байдаг боловч хөдөө аж ахуйн зориулалттай газрыг ерөнхийдөө хөдөө аж ахуй эрхлэгчид, харин дэд бүтцийн зориулалттай газрыг зөвхөн улс өмчилдөг байна.

Ашиглах эрх (usufructuary)

Энэ нь бусдын өмчийг эзэмших, ашиглах, түүний давуу талыг ашиглаж ашиг олох боломж олгох юм. Өмчийн эзэн нь өмчийг ашиглагчид энэхүү эрхээ хэрэгжүүлэхэд хөдлөнгөөс оролцож болохгүй.

Ашиглах эрхийн хэд хэдэн төрөл байдаг. Үүнд:

- Газрыг гэрээгээр ашиглах. Энэ нь газрыг хөдөө аж ахуйн зорилгоор эзэмших, ашиглах, ашиг олох боломж олгоно. Энэхүү эрхийг бусдад шилжүүлэх боломжтой, харин хөдөө аж ахуйн бус зориулалтаар дүр мэдэн ашиглаж болохгүй.

⁹⁰Мөн тэнд.

⁹¹Constitution of the People's Republic of China. www.npc.gov.cn/englishnpc/Constitution/

⁹²http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_property_law#Imperial_China

⁹³Property Law of the People's Republic of China www.lawinfochina.com/

- Барилга байгууламж барих зориулалтаар ашиглах. Зөвхөн улсын өмчит газрыг энэ зориулалтаар ашиглах бөгөөд газрыг эзэмших, ашиглах, ашиг олох боломжтой юм. Энэхүү эрх нь эрх шилжүүлэх замаар олгогдож байгаа ч бусдад шилжүүлэх нь хязгаарлагдмал байна. Хэрэв газрыг өмчлөх эрх өөрчлөгдвөл түүн дээрх үл хөдлөх хөрөнгө буюу барилга байгууламжийг өмчлөх эрх мөн адил өөрчлөгдөх онцлогтой. Газрыг ашиглах эрх дуусгавар болонгуут газар болон түүн дээрх үл хөдлөх хөрөнгийн эрх автоматаар төрд шилждэг. Харин ашиглах хугацаа дуусахаас өмнө буцаан авах шаардлага гарвал нөхөн төлбөр олгогдоно.
- Орон сууц барих зориулалтаар ашиглах. Энэхүү эрхийг хамтран эзэмшиж, ашиглах замаар хэрэгжүүлнэ.
- Хязгаарлагдмал эрхтэйгээр ашиглах. Энэ нь өөрийн өмчийн үр ашгийг хүртэхийн тулд бусдын өмчийг ашиглах эрх юм. Энэхүү эрхийг эдлэхэд гэрээний нөхцөлийг дагаж мөрддөг.

Барьцаалах эрх

Энэ нь моргейж, зээл болон барьцаа гэсэн хэлбэртэй байна.

Хятадад газрыг ашиглаж хэрэглэх хугацаа нь орон сууц, байшин барих зориулалтаар 70 жил; аж үйлдвэрийн зориулалтаар 50 жил; боловсрол, шинжлэх ухаан технологи, соёл урлаг, эрүүл мэнд, спортын зориулалтаар 50 жил; худалдаа арилжаа, аялал жуулчлал, амралт зугаалгын зориулалтаар 40 жил; бусад зориулалтаар 50 жил байна.

Үндсэн хуулинд 2004 онд оруулсан нэмэлт өөрчлөлтийн дагуу улс иргэнээс газрыг нь авах тохиолдолд нөхөн төлбөр олгохоор тусгасан. Хуулиар дэвшилттэй алхам хийсэн хэдий ч хятадын Засгийн газар олон нийтийн эрх ашгийн төлөө гэх нэрийдлээр ямар ч хувийн өмчийг хураан авах эрхээ хадгалсан хэвээр байна. Ялангуяа, фермерүүдээс газрыг нь эргүүлэн авахад нөхөн төлбөрийн хэлбэр, хэмжээ зэргээс шалтгаалж Засгийн газар болон фермерүүдийн хооронд томоохон асуудал үүсдэг байна. Энэхүү асуудлыг шийдэхийн тулд 2011 онд хятадын Засгийн газар илүү сайн нөхөн төлбөрийн системийг нэвтрүүлэх журам гаргасан. Гэвч барууны шүүмжлэгчид илүү сайн, ил тод байдлыг хүлээж байгаа ч хятад шиг хэт их хүнд сурталтай оронд энэ нь ихээхэн бэрхшээлтэй байгаа юм.

Монгол Улсад газрыг өмчлөх, эзэмших, ашиглах гэсэн 3 хэлбэр байдаг бол Сингапурт эзэмших, түрээслэх гэсэн 2 хэлбэр байна. Харин хятадад өмчлөх, ашиглах, барьцаалах гэсэн хэлбэрүүд байдаг.

СОЦИАЛИЗМААС ЗАХ ЗЭЭЛИЙН ЭДИЙН ЗАСАГТ ШИЛЖСЭН ОРНУУДЫН ГАЗАР ӨМЧЛӨЛ, ШИНЭТГЭЛИЙН ТАЛААРХ ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

• БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС

Казахстан нь хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан тул газрын харилцааны асуудал ЗХУ-ын хууль эрх зүйн хүрээнд зохицуулагддаг, хараат байдалтай байлаа. Энэхүү дэглэм задарч, Казахстан улс тусгаар тогтнолоо тунхагласны дараа газрын харилцаа бие даан хөгжиж эхэлсэн бөгөөд шинэ Үндсэн хууль болон зах зээлийн эдийн засгийн, өөрөөр хэлбэл, цоо шинэ нөхцөлд зохицон хөгжих болжээ. Ийнхүү газрын харилцаанд шинэтгэл хийх болсноор газар зөвхөн төрийн өмчид байхаа больж, эдэлбэр газрыг хувьд өмчлүүлэх, газрын зах зээл хөгжиж газар худалдах, худалдан авах зэрэг боломжийг бүрдүүлснээр газрын бодлого болон харилцааг хөгжүүлэх хууль эрх зүйн орчин улам боловсронгуй болсон.

Казахстаны газрын харилцаатай холбоотой хууль эрх зүйн актууд нь Үндсэн хуулийн зохицуулалтыг баримталдаг бөгөөд Үндсэн хуулинд газар болон түүний бүх нөөц баялаг төрийн өмчид байдаг боловч хуулийн хүрээнд хувийн өмчид байж болохыг зөвшөөрсөн байна⁹⁴.

Казахстаны тусгаар тогтнолын дараах газрын харилцааны хөгжлийг хэд хэдэн үе шатад хувааж үздэг⁹⁵. Үүнд:

- 1-р үе буюу 1991-1993 он. 1990 онд Казахстан улсын Дээд Зөвлөлөөс гаргасан шийдвэрийн дагуу тухайн үеийн хууль эрх зүйн актуудад газрыг зөвхөн түрээслэх боломжтой бөгөөд худалдах, худалдан авах зэрэг бусад харилцааг хориглосон байна.
- 2-р үе буюу 1994-1995 он. 1994 онд Ерөнхийлөгч шийдвэр гаргаснаар газрын харилцаанд дэвшилтэд алхам хийгдсэн бөгөөд зах зээлийн хэлэлцээрийн журмаар газар ашиглах эрх нээлттэй болсон юм.
- 3-р үе буюу 1996-2000 он. 1995 онд Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр газрын хуулинд анх удаа газрыг хувьд өмчлөх тухай зохицуулалт оруулжээ. Хүн ам оршин суудаг бүсүүдэд эдэлбэр газрыг хувьд өмчлүүлэхээр болсон байна.
- 4-р үе. Парламентын 2 танхимаар 2 жилийн турш хэлэлцэгдсэний эцэст 2001 оны 1-р сарын 24-нд Газрын тухай хууль батлагдан гарснаар хууль эрх зүйн орчин илүү сайжирсан байна.
- 5-р үе. 2003 оны 6-р сарын 20-нд одоогийн хүчин төгөлдөр хэрэгжиж буй Газрын тухай хуулийг шинээр батлан гаргасан ба энд газрын харилцаанд чухал шаардлагатай зохицуулалтуудыг тусгасан нь дэвшилтэт алхам байлаа.

Шинэ хууль гарснаар өмнө нь зөвхөн төрийн өмч байсан хөдөө аж ахуйн зориулалттай газар болон ой, усны нөөц газрын зарим хэсгийг хувьд өмчлөх боломж бүрдсэн байна. Газрын харилцаанд хийгдсэн энэхүү шинэтгэл нь газрыг өмчлөх, ашиглах хууль эрх зүйн орчныг улам боловсронгуй болгож, илүү таатай боломжуудыг бий болгосон.

Газрын шинэтгэлийн үр дүнд бий болсон хамгийн дэвшилтэт алхам нь газрыг зөвхөн төр өмчилдөг хатуу дэглэм бүхий төрийн ноёрхлыг халж, газрын зарим хэсгийг хувьд өмчлүүлэх болсон явдал юм. Үүний үр дүнд газрыг төлбөртөйгөөр ашиглах, ялангуяа бүх хэлбэрийн аж ахуйн зориулалтаар ашиглах боломж бүрдсэн нь олон төрлийн аж ахуйн хэлбэр хөгжих сайхан боломжийг олгосон. Мөн газар болон үл хөдлөх хөрөнгийн зах зээл үүсч хөгжих таатай нөхцөл бүрдсэн юм.

Газар нь нэг талаар байгалийн бүтээгдэхүүн, нөгөө талаар өмчийн нэг хэлбэр болдгоороо өвөрмөц онцлогтой. Иймд газрыг ашиглахаас гадна түүнийг байгалийн баялаг болохынх нь хувьд хамгаалах асуудлыг хууль, журамд зайлшгүй тусгах шаардлагатай. Өнөө үед газрыг зөв зохистой ашиглах, газар болон түүний нөөц баялгийг хамгаалах нь эдийн засаг, нийгэм, байгаль-экологи гээд аль ч салбарын бодлогод чухал байр суурь эзэлдэг бөгөөд илүү их анхаарал хандуулах чухал асуудал болоод байна.

⁹⁴Конституция Республики Казахстан. Статья 6.3. <http://adilet.zan.kz/rus/>

⁹⁵<http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-zemelnyh-otnosheniy-v-respublike-kazahstan>

• РУМЫН УЛС

Газрыг өмчилж ирсэн түүх

Румын улсад удаан хугацааны турш тариачдын ихэнх нь язгууртан, газрын эздийн өмчлөлд байсан бөгөөд тэдний хяналтан доор газрыг ашиглан амьдарч байжээ. 19 дүгээр зуунд болсон газрын шинэтгэл нь хамжлагат ёсийг халж тариачдыг өөрсдийн газрын өмчлөгчид болгон шинэчлэх удаан хугацааны үйл явц байсан. Тухайн шинэтгэл нь зөвхөн хэсэгчилсэн байдлаар амжилтад хүрсэн бөгөөд харин эцсийн дүндээ тариачдыг ихээхэн өрөнд унагаж, өөрсдийн эзнээс хамааралтай болгосон байна.

Дэлхийн нэгдүгээр дайны дараа газрыг дээд ангийхнаас авч тариачдад дахин хуваарилан өгөх нь эдийн засгийг шинэчлэн дунд хэмжээний, гэр бүлийн фермүүдийг бий болгох зорилготойгоор коммунистууд газрын шинэчлэлийг хийсэн байна. Тариачдад нэг бол өөрсдийн газраа улсад тушаах эсвэл шинээр байгуулагдаж байсан хамтрал, сангийн аж ахуйд гишүүнээр орохыг тулгаж байсан нь удаан хугацаанд үргэлжилсэн, хүч хэрэглэсэн үйл ажиллагаа болсон байна.

Румын улсын уур амьсгал болон газар зүйн байрлал нь хөдөө аж ахуйн салбар хөгжихөд маш тохиромжтой бөгөөд үр тарианы үйлдвэрлэл нь Европын тариаланд томоохон байр суурийг эзэлж байсан байна. Социалист нийгмийн үед хөдөө аж ахуйн салбарт хөрөнгө оруулалт ихээхэн хийгдсэн ч тухайн салбарыг аж үйлдвэржилтийн нөхцөлийг хангах, гадаадын өрийг төлөхөд ашиглаж байжээ. 1945 оноос хөдөө аж ахуй давамгайлсан эдийн засгаас хүн амын ихэнх нь хот суурин газарт амьдарч томоохон үйлдвэрт ажиллах болсон байна.

1980 оноос Чаушескугийн дэглэмийг түлхэн унагасан үеэс, 1990-1991 онд улс төрийн уур амьсгал ихээхэн тогтворгүй болж иргэд нь өмнө өмчилж байсан газартаа төр засгийн зөвшөөрлийг хүлээлгүйгээр өөрсдийн тариалангийн аж ахуйг эрхлэх болсноор газрыг дахин хуваарилах талаарх хууль гаргах шаардлагатай болсон байна.

Газрын шинэтгэлийн гол асуудал

Румын улсын Үндсэн хуулиар өмчийн эрхийн талаархи заалт нь зарим талаар тодотгогдож, шинэ өмчлөх эрхийг бий болгосон байна. Тухайн хуулинд 2013 оны 12 дугаар сарын 31 хүртэл “гадаадын иргэн хөдөө аж ахуйн газар худалдан авах эрхгүй” гэж заасан байна.⁹⁶

Румын улс 1949-1962 онуудад жил болгон газрыг улсын мэдэлд авсан нь үйлдвэрлэл хөдөө аж ахуйн хоршоо (SEC)-ны үндэс болсон байна. 1990 онд батлагдсан хөдөө аж ахуйн шинэчлэлийн хөтөлбөр нь газрыг хуваарилах, ашиглах давхарга бий болгох зорилготой байсан.

1991 онд батлагдсан “Газрын сангийн тухай хууль” нь газрыг дахин хуваарилах үндэс болсон. Энэ хуулийн хүрээнд хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн газар нутгийн 47 хувь буюу 4,3 нь (SEC)-д хамрагдсан байна. Газрын сангийн тухай хуульд газар эзэмших эрх бүхий хүнд: сүүлийн 5 жилд гэрээтэй ажиллаж байгаа иргэд болон уг газрын эзэмшиж байсан хүмүүсийн өв залгамжлагчид газар авах эрх үүссэн байна.⁹⁷

⁹⁶Dela roumanie 1991. www.cdep.ro

⁹⁷Газрын сангийн тухай хууль 1991. www.consultant.ru

Газрын шинэтгэлийн асуудлыг дараах байдлаар авч үзсэн байна. Үүнд:

- газар хуваарилалт
- газрын ашиглалтыг зохицуулах явцад үүссэн хөрөнгийн горимын талаар

Газар өмчлөлийн талаар 4 төрлийн нэхэмжлэл байна. Үүнд:

- өмнө эзэмшиж байсан газар дээр нь хамтрал, сангийн аж ахуй байгуулагдсан иргэд байна. Тэдгээр иргэд нь анх сангийн аж ахуйд нэгдэн орохдоо нийгэмчилсэн 1 хүртэлх гектар газрыг эргүүлэн шаардах эрхтэй байна.
- хамтрал, сангийн аж ахуйд ямар нэгэн хэмжээгээр газар нийлүүлээгүй боловч тухайн ферм, сангийн аж ахуйд 3 аас дээш жил ажилласан иргэд байна. Эдгээр иргэд нь хамгийн багаар 0.5 гектараас 10 гектар хүртэлх газрыг нэхэмжилж болно.
- өмнө нь хөдөө аж ахуйн газрыг эзэмшиж байсан, гэхдээ тухайн сангийн аж ахуй, фермийн хувьцаанаас оногдсон боловч ямар нэгэн шалтгааны улмаас газар аваагүй иргэд багтдаг. Эдгээр иргэд өөрсдийн газрыг 1945 оны шинэтгэлийн үед хууль бусаар хураалгасан эсвэл өөрийн газраа хүчээр нийгэмчилсэн байна.
- фермерийн аж ахуй эрхлэхээр шинээр газар нэхэмжлэх хүмүүс. Үүнд: шинээр фермерийн аж ахуй эрхлэхийг хүсэж байгаа залуу гэр бүлүүдэд өгөх боломжтой.

Газар өмчлөлийн онцлог

Социалист үйлдвэрлэлд хүмүүс өөрсдийн эзэмшлийн газарт ирж үйл ажиллагаа явуулах болсон ч ургацын даатгалын тогтолцоо байхгүйгээс газар эзэмших нь хүндрэл учирсан байна. Тус улсад газрын зах зээл харилцан адилгүй хөгжиж байгаагаас шалтгаалан иргэд газраа худалдахаас өмнө үнэ өсөхийг хүлээсэн байна. Зарим иргэд өөрсдийн газрыг гэр бүлийн түүхийн нэгэн хэсэг хэмээн үздэг бөгөөд газраа зарахыг хүсдэггүй зэрэг олон шалтгаанууд байдаг. Румынд гадаадын иргэд газар худалдан авах хоригын хугацаа дууссаны дараа энэ салбарт бизнес эрхлэснээр таатай орчин бүрдэж хөгжинө гэж эдийн засагчид үзсэн байна.

- Гэр бүлийн хэрэгцээнд 0,5 га газар олгогддог. Олгогдсон газраа 3 жилийн дотор ашиглаагүй тохиолдолд төр газрыг буцаан хурааж авдаг.
- 100 га хүртэлх газрыг эзэмшүүлэхээр өгч байсан.
- Хүлэмжийн тариалан эрхэлж байгаа газрыг бүрэн хувьчлаагүй байдаг. 1996 онд 2-3 жилийн дотор хувьчилж дуусгах зорилттой байсан ч төлөвлөсөн хугацаандаа бүрэн дуусаагүй.
- Хөдөө аж ахуйн газрыг (SEC) татан буулгахдаа тухайн төрийн мэдлийн газрыг (цэцэрлэг, зам гм) нийт хөдөө аж ахуйн газар нутгийн 28 хувь байсан.
- Тухайн хувьчилж байгаа газрын 30 хүртэл хувийн газрыг тухайн газарт ажиллаж байгаа хүмүүст өгсөн. Үлдсэн 70 хувийг дуудлага худалдаагаар худалдахыг зөвшөөрсөн бөгөөд тухайн үед ажиллаж байсан хүмүүст үнийн саналаа хэлж худалдан авах эрхийг мөн өгсөн⁹⁸.

Румын улсын газрын шинэтгэлийн үр дүн

Энэхүү шинэтгэл нь газар ашиглах болон өмчлөх хууль зүйн шинэ бүтцийг бий болгох, түүгээр төр болон иргэний газрын харилцааг шинэчлэн тогтоож, хүмүүс өөрийн газраа эзэмших, захиран зарцуулах(хуваах, үйл ажиллагаа явуулах, үл хөдлөх хөрөнгө байгуулах, бусдад түрээслэх, өвлүүлэх г.м), ашиглах эрх зүйн нөхцөлийг бүрдүүлэхийг зорьсон. Төр иргэнд газраа өмчлүүлээд, тухайн хөрөнгө эзэмшигчтэй харилцах эрх зүйн орчинг бүрдүүлэхэд тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэх, төрийн өөрийн үйл ажиллагааны

⁹⁸www.vasilievaa.narod.ru

хүрээг бий болгох, олон нийтийн эрх ашгийг хамгаалах үүрэг оролцоог тодорхой болж чадсан байна.

1991 оны шинэчлэлийн бодлогын эцсийн үр дүнд төр нь газрыг хувьчлахдаа өөрөө хөрөнгө болгон батлан дааж, газрын өмчлөлийн системээр дамжуулан газар эзэмшигчдэд өмчлөх эрхийг өгөх болсон.

Газрыг ингэж харилцан эрх үүсгэн өмчлүүлснээр санхүүгийн гүйлгээ, хөрөнгийн барьцаа болгон ашиглах боломжийг нээсэн байна. Энэхүү газар өмчлөлийн шинэтгэлийн явцыг Румын улсын газрын шинэчлэлийн туршлагыг ОХУ хөдөө аж ахуйн газрын шинэчлэл хийхдээ анхааран үзэж, шинэтгэл, газар өмчлөлийн эрх зүйн орчин бүрдүүлэх, хувьчлалыг хэрэгжүүлэхэд ашигласан байна. Иймээс Румын улсын газар өмчлөлийн үйл явц нь манай Монголын газар өмчлөлийн бодлогод хамаарах нь дамжиггүй юм. Харин энэхүү шинэтгэлийн 1991 оноос хойших 6 жилийн туршид хөдөө аж ахуйн салбарт маш их хямрал, уналтыг дагуулсан бөгөөд, төдий л бүрэн дүүрэн үр дүнд хүрээгүй гэдгийг анхаарна уу.

Үүний цаад нөхцөл нь ХАА -н зах зээлийн уналт явагдаж, эдийн засгийн алдагдал хүлээсэн байна. Яагаад алдагдал хүлээсэн хүчин зүйлсээс дурьдвал, газрыг ашигтай хэрэглэж чадаагүй, их хэмжээний тариалаагүй, орхигдсон газрууд бий болж, үүний хэрээр үндэсний бүтээгдэхүүний нийлүүлт буурч байсан байна. Хөдөө аж ахуйн шинэтгэлийг хийхийн тулд дэд бүтцийг бий болгох, төрөөс бодитой дэмжлэг зайлшгүй үзүүлэх хэрэгтэй. Газар өмчлөлд суурилсан хөдөө аж ахуй нь хууль эрх зүйн зохион байгуулалтын хэлбэр, удирдлагын болон үйл ажилагааны шинэлэг байдал, хангалттай зах зээлийг бий болгох нь чухал байсан.

• ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

ОХУ -д газар өмчлөлийн хэлбэр нь улсын, орон нутгийн, хувийн болон нийтийн өмчийн гэсэн хэлбэрүүд байна. Дараах байгууллагын мэдэлд байна. Үүнд: Засгийн газрын эзэмшдэг, ОХУ-ын эрх бүхий байгууллагын мэдлийн, орон нутгийн засаг захиргааны мэдлийн эзэмшдэг, хувийн өмчийн газар байна.

1990 оны “Газрын шинэтгэлийн тухай” хуульд дараах байдлаар ангилсан байна. Үүнд:

- иргэдийн эзэмшлийн - туслах ба тариачны аж ахуй, жимс жимсгэний, мал аж ахуй, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалтаар олгосон газар;
- өвлөн эзэмших, түрээслэх, газар ашиглалт
- Газар нэгдэл, сангийн аж ахуй болон хамтын цэцэрлэгжүүлэлт хамтын эзэмших төрийн бусад хөдөө аж ахуйн аж ахуйн нэгж, иргэдийн үндсэн дээр бий болгосон тэр дундаа хөдөө аж ахуйн хоршооллын бусад аж ахуйн нэгж, хувьцаат компани болон тариачдын санхүүг зохицуулах түүнээс гарах үед багийн гишүүн бүр газар хэлбэрээр өөрийн хувийг авах эрхтэй байсан.

2014 оны зургадугаар сард Төрийн Дум иргэн, газраа 5 -аас дээш жилээр эзэмшсэн гэр бүлд үнэ төлбөргүй газар өмчлүүлэх тухай хуулийг баталсан байна.⁹⁹

ОХУ -ын газрын шинэчлэл

1990 онд ОХУ-д эхэлсэн Газрын шинэтгэлээр газрын холимог (төрийн болон хувийн) харилцааг зохицуулах эдийн засгийн тогтолцоо бий болгох, тогтвортой ашиглах, газар нутгийг нь хамгаалах явдлыг хөхиүлэн дэмжих, бусад байгалийн нөөцийг ашиглах эрх

⁹⁹www.zakonrf.info

зүйн нөхцөлийг хангах, ялангуяа хөдөө аж ахуйн, төрийн газрын монополь эрхээс эзэмших татгалзсан хэдий ч газар хувьчлалын явц удаашралтай байжээ.

1990 оны дөрөвдүгээр сард ОАСДН-ын Дээд Зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн зарлигаар орон нутагт хөдөө аж ахуйн газрыг, түрээсээр ашиглах тухай газар ашиглалтын хэв журамд нэмэлт өөрчлөлт оруулсан байна.

1990 оны сүүлээр, ОАСДН-ын Дээд Зөвлөл “Газрын шинэчлэл”-ийн хуульд “фермер байгуулах” хуулийг хэлэлцэн баталсан байна. «Тосгоны нийгмийн хөгжил», “Тариачин (фермер) эдийн засгийн тухай” акцад хамтын аж ахуй (аж ахуйн ажилтан) -ын гишүүн нь гишүүнээс татгалзвал газраа давуу эрхээр эзэмших, түрээслэх эрх олгосон байна..

ОХУ-д хувийн хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлд ашиглах газрыг дараах байдлаар өмчлөх эрх өгчээ. Энэ нь фермерүүд, цэцэрлэгч, хувийн аж ахуй, хувь хүний орон сууцны барилгыг 5-10 жилээр ашиглах хамтын хоршооллын хэлбэрийг зөвшөөрсөн байна.

- 1991 онд Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар “Нэгдэл, сангийн аж ахуй өөрчлөн байгуулах тухай» «ОАСДН-ын газрын шинэчлэлийг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний тухай» нэгдэл, улсын сангийн аж ахуй нь хувийн, хамтынхэлбэрт шилжих талаар шийдвэр нэгдэл -dolevoу болон тариачны (фермерүүд) зарах, өмчлөхөөр шийдвэрлэж газрын өөрийн өртгийг тогтоосон байна.
- 1992 “хувийн хэвшлийн болон туслах болон зуслан аж ахуй, цэцэрлэгт, хувь хүний орон сууцны барилгын газрыг худалдах тухай хуулиар баталсан байна. 1992 оны сүүлч, 1993 оны газар, зах зээлийн эргэлтийн хувьд газрын эдийн засгийн үнэлгээний арга барилыг тодорхойлох тоон болон чанарын шинж чанарыг харгалзан барьж, газар эзэмших төрөл бүрийн бүртгэлийн тогтолцоог боловсронгуй болгох зэрэг 50 гаран томоохон журмыг баталсан байна.
- 1993 оны тавдугаар сард RF Засгийн газрын тогтоолоор “ОХУ-ын газар нутгийн иргэдэд худалдах журам” баталсан юм.

Төрийн өмчийн монополь байдлыг халж, дунд жижиг хэмжээний газар эзэмшигчийн газрын харилцааг зохицуулах, газар ашиглах эдийн засгийн тогтолцоог нэвтрүүлэх, газар зохион байгуулалтыг төлөвлөх зэрэг газар эзэмшилтэй холбоотой арга хэмжээг авч байсан байна. Газрын харилцааны эрх зүйн зохицуулалтын нэг чухал алхам бол анхны хөрөнгө нутагт болсон «газрыг өмчлөх эрхийн харилцааг зохицуулах тухай нэмэлтийг ОХУ-ын арванхоёрдугаар сарын 12, (1993 оны 12сарын 2-нд баталсан) шинэ Үндсэн хуульд тусган баталсан байна.

- 1994 оны 3-ны өдрийн сарын ОХУ-ын Засгийн газрын тогтоолоор “газрын зах зээлийн жишиг үнийг тодорхойлох журам” -нд газрын нэгж талбайд ноогдох газрын татварын хувь тэнцүү газрын стандарт үнэ, тогтоосон юм.
- 1995 оны үл хөдлөх хөрөнгө (Үл хөдлөх эд хөрөнгийн) -д газрын хэвлийн болон усны тухай ОХУ-ын Иргэний хуулийн төслийг хэлэлцсэн байна.
- 1997 онд газрын харилцааны хөгжилд чухал ач холбогдолтой « Үл хөдлөх эд хөрөнгө, түүний эзэмшлийн эрх, улсын бүртгэлийн тухай» байгууллагын бүртгэлийн нэгдсэн тогтолцоо үүсэх, цуцлах журам баталсан. (1998 оны хоёрдугаар сард хүчин төгөлдөр болсон).
- 1998-2001 онд. “Улсын газрын кадастрын тухай”, “Газрын менежмент-нд”, “газар” болон ОХУ-ын Газрын хуулийн төрийн эзэмшлийн хязгаарын талаар тус улсад газрын харилцааны үүсэх асуудлыг боловсронгуй болгох: чухал ач холбогдолтой хэд хэдэн хууль тогтоомж баталсан байна.

Газрын шинэтгэлийн үр дүн

1991-2001 онд 275 орчим (тариачин) фермерийн аж ахуй өргөтгөсөн газар, орон нутгийн суурин газрыг дахин хуваарилах, аж ахуйн нэгжийн газрыг хувьчлах үйл явцыг эхэлжээ. Улсын хэмжээнд газрын кадастрын тогтолцоог бүрдүүлэх, газрыг зах зээлийн эргэлтэд оруулах, хувийн орон сууц, үл хөдлөх хөрөнгө барих, байгуулах нөхцөлийг бүрдүүлжээ. Гэхдээ газрын шинэтгэлийн үйл явцад газар ашиглалтын үр ашгийн асуудал, улс орны аюулгүй байдлын асуудал тулгамдсан байна. Жишээ нь, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн үр ашиг багасаж, тариалангийн газар, тариалангийн талбай болон бут шугуй, намгархаг, элэгдэлд орсон 13 сая гаруй га талбайн ашиглалт, газрын нөхөн сэргээлт, үр өгөөжийг сайжруулах шаардлагатай тулгарч байсан байна.

ОХУ-ын газрын шинэтгэлийн өнөөгийн байдал

2001 онд “Газрын хууль”-ийг шинэчлэн “Төрийн өмчийн газрын хязгаарын тухай” төрийн болон орон нутгийн өмчийн газар эзэмших зураглалыг баталсан бол (LCRF) 2014 оны 6 сарын 23 нд ОХУ-ын ерөнхийлөгч “ОХУ-ын Газрын тухай болон зарим хууль эрх зүйн актуудад нэмэлт өөрчлөлт” оруулсан байна. Энэ нэмэлт өөрчлөлт нь ОХУ-ын сүүлийн 14 жилийн хугацаанд гарсан газрын шинэтгэлийн талаарх томоохон өөрчлөлт болсон байна.

* * *

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Г.Жаргал (Ph.D), Д.Солонго (Ph.D), М.Уянга, “Газар: Баялагаас өмч үүсгэх арга (Газрын эрх зүй)”, УБ, 2014;
- НҮБХХ -ийн “Бэлчээрийн тогтвортой менежмент” төсөл (2003 - 2004) -ийн хүрээнд бэлтгэгдсэн “Бэлчээрийн менежментийн бодлогын гарын авлага”, УБ., 2004;
- Т.Алтангэрэл, “ХҮI - ХҮII зууны Монгол цаазын бичгүүд”, УБ., 1999;
- О.Амархүү, “Байгаль орчныг хамгаалах хууль тогтоомжийн түүхэн хөгжил, тогтвортой хөгжилд тэдгээрийн эзлэх байр суурийн асуудал”, УБ., 1999;
- Б.Баярсайхан, “Монгол цаазын бичиг”, УБ., 2001;
- Д.Лүндээжанцан, Ж. Болдбаатар, “Монгол Улсын төр эрх зүйн түүхэн уламжлал”, УБ., 1997;
- И.Дашням, “Монгол оронд дундад үеийн эрх зүйн тогтолцоог халж шинэ үеийн эрх зүйн анхны тогтолцоо бүрэлдэн тогтсон нь (1921 - 1940)”, УБ., 2002;
- С.Жалан-Аажав, “Халх журам бол Монголын хууль цаазны эртний дурсгалт бичиг мөн”, УБ., 1958;
- Монгол Улсын Хүний эрхийн Үндэсний Комисс, цахим хаяг: www.mn-nhrc.org/;
- <http://eresources.nlb.gov.sg/>;
- Land rights usage: Types of land tenure. www.realtor.org/intlprof.nsf/all/singapore;
- <http://statutes.agc.gov.sg/>;
- http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_property_law#Imperial_China;
- **Constitution of the People's Republic of China.** www.npc.gov.cn/englishnpc/Constitution/;
- Property Law of the People's Republic of China. www.lawinfochina.com/;
- Конституция Республики Казахстан. <http://adilet.zan.kz/rus/>;
- <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-zemelnyh-otnosheniy-v-respublike-kazahstan>;
- <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K030000442>;

**ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ХАЙГУУЛЫН БОЛОН
АШИГЛАЛТЫН ТУСГАЙ ЗӨВШӨӨРӨЛ ОЛГОХОД ХОРИГЛОХ,
ХЯЗГААРЛАХ НӨХЦӨЛҮҮД**

Г.Билгээ, Ч.Онончимэг, Д.Халиун

ОРШИЛ

Судалгааны зорилго

Захиалагчийн ирүүлсэн хүсэлтийн дагуу АНУ, ОХУ, БНХАУ, Канад, Австрали улсын ашигт малтмалын хууль тогтоомжийг судалсны үндсэн дээр дараах байдлаар тодруулан авч үзэхийг зорьсон болно.

- Дээр дурдсан орнуудын хувьд ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгоход хориглох нөхцөлүүд;
- Мөн ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгоход хязгаарлах нөхцөлүүд;

Судалгааны ерөнхий дүгнэлт:

Газрын тос болон эрдэс баялгийн арвин их нөөц илэрсэн улс орнуудад байгалиас заяасан энэхүү ашигт малтмал нь тухайн улс үндэстний хувьд урт хугацааны туршид стратегийн өндөр ач холбогдолтой байдаг билээ.

Судалгаанаас үзэхэд газрын тос, байгалийн хийн хайгуул, олборлолт явагдах үйл ажиллагаатай уялдаж тухайн орон нутгийн хийгээд бүс нутгийн нийт хэмжээнд байгаль орчин, нийгмийн бусад асуудлаар оршин суугчид, нийгэм-олон нийтэд үзүүлж болзошгүй сөрөг дагавар ба нөлөөллүүдийн урьдчилан тооцсон байдаг. Энэ асуудал ялангуяа засаг захиргаа-нутаг дэвсгэрийн бүтэц тогтолцоо нь холбооны улсын байдлаар зохион байгуулагдсан /Тухайлбал, АНУ, Канад, Австрали, ОХУ, Нигери гэх мэтчилэн/ улсуудад нэн чухалаар тавигддаг бөгөөд учир нь эдгээр улсуудад байгалийн ашигт малтмалын, түүний дотор газрын тос, байгалийн хийн нөөцийн хайгуул, олборлолтын үйл ажиллагаа эрхлэхтэй холбогдсон асуудлыг үндсэн нь тухайн муж улс, эсхүл орон нутгийн засаг захиргааны хүрээнд шийдвэрлэн зохицуулж байх зарчим үйлчилдэг байна.

АНУ

АНУ-ын газрын хэвлийн ашигт малтмал, баялгийн хайгуул, олборлолт, ашиглалттай холбоотой асуудлыг 1872 онд батлагдсан Ерөнхий уул уурхайн тухай хуулиар зохицуулдаг (General Mining Act of 1872 / бүтэн нэр нь: АНУ-ын уул уурхайн баялгийн хөгжлийг дэмжих тухай хууль, An Act to promote the Development of the Mining Resources of the United States).

АНУ-ын уул уурхай, газрын хэвлийн нөөц, баялгийн хайгуул, ашиглалт, хамгаалалттай холбоотой асуудал нь газрын хэвлийн өмчлөлийн олон шатлал бүхий тогтолцооноос үүдэн дэлхийн хамгийн ярвигтай тогтолцоонд зүй ёсоор тооцогддог. Газрын хэвлийн баялгийн ашиглах асуудлыг зохицуулсан эрх зүйн зохицуулалт нь тухайн газар нутгийн өмчлөгч субъект болон газрын доорх баялгийн өмчлөгчөөс ихээхэн хамаарна. АНУ-ийн хувьд газрын хэвлийн баялаг нь холбооны, мужийн болон хувийн өмч байж болно. Холбооны хэмжээнд газрын хэвлийн баялагтай холбоотой асуудлыг 1872 оны хууль, 1920 онд батлагдсан Уул уурхайн түрээсний тухай хууль (Mineral Leasing Act of 1920), 1947 оны Ашигт малтмалын тухай (Mineral Materials Act of 1947) хуулиар, муж улсын өмчлөлийн ашигт малтмалыг тухайн муж улсын уурхайн тухай хуулиар тус тус зохицуулна.

АНУ нь зөвхөн өөрийн иргэд болон өөрийн нутаг дэвсгэр дээр байгуулагдсан хуулийн этгээд газрын хэвлийг ашиглах эрх олгодог. Гадаадын иргэд нь зөвхөн гэрээний үндсэн дээр газрын хэвлийг ашиглах эрх эдэлнэ. Практик дээр газрын хэвлийг ашиглах тухай концесс болон бусад төрлийн гэрээ нь ихэвчлэн хувийн өмчлөлд байгаа газрыг ашиглуулахад хэрэглэгдэж байна. АНУ-д газрыг патент болон түрээс гэсэн хоёр үндсэн хэлбэрээр ашигладаг.

Хүдрийн болон зарим төрлийн хүдрийн бус ашигт малтмалын хайгуул болон олборлолтын патентыг орон нутгийн /муж/ Дотоод хэргийн яамны харьяа Газрын удирдлага хариуцсан товчооноос олгодог. Патент нь газар эзэмших зөвшөөрөл бөгөөд үүнд газрын доорх баялгийн хайгуул болон ашиглалтын эрх орох юм. Газрын тос, байгалийн хий, нүүрс, калийн болон бусад төрлийн давс, хүхэр зэргийн олборлолтын эрхийг түрээсийн гэрээний үндсэн дээр олгоно. Түрээсийн гэрээг тендерийн үндсэн дээр явуулах боловч хуульд заасан нөхцөлийн дагуу тендер явуулахгүйгээр түрээсийн гэрээ байгуулах боломжийг олгосон байна. Патентын тогтолцоо нь хүдрийн болон тодорхой төрлийн хүдрийн бус ашигт малтмал бүхий газрыг ашиглуулахад хэрэглэгдэнэ.

Холбооны газар нутаг, цэргийн объект, нутгийн уугуул оршин суугчдын газар нутаг буюу резерваци зэрэгт патент бус тусгай зөвшөөрөл болон гэрээний үндсэн дээр уул уурхайн ажиллагаа явуулахыг зөвшөөрнө.

АНУ-ын Ашигт малтмалын газар болон уул уурхай тухай хуулийн 3А бүлгийн Түрээс болон хайгуулын зөвшөөрлийн тухай хэсэгт Дотоод яамны төрийн нарийн бичгийн дарга нь хайгуулын зөвшөөрөл эзэмшигч, зөвшөөрлийн нөхцөлийн дагуу бус үйл ажиллагаа явуулсан тохиолдолд зөвшөөрлийг цуцлах эрх эдэлнэ гэж заасан байна.

АНУ-ын газрын нутаг дэвсгэр дээр уул уурхайн ажиллагаа явуулахад тавигдах нийтлэг шаардлагын нэг нь байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээ хийлгэсэн байх явдал юм. Үүнээс гадна уул уурхайтай холбоотой асуудлыг холбооны хэмжээний байгаль орчны 30 гаруй хуулиар зохицуулж байгаагаас гадна төрийн байгууллагуудын эрх, үүрэг давхацсан, уурхайн байрлал, байгаль орчны тогтоц зэргээс шалтгаалан ялгаатай зөвшөөрөл, баримт бичиг бүрдүүлдгээрээ онцлог юм. Ингэхдээ холбоо, муж улсын хэмжээнд тавигдах нийтлэг шаардлага нь цэвэр ус, агаарын чанар, агаар бохирдуулагч бодисуудыг бууруулах зэрэг асуудлаар холбогдох газруудаас зөвшөөрөл авахаар заасан байна.

ОХУ

ОХУ-д газрын хэвлийг ашиглах зөвшөөрлийг авахтай холбоотой харилцааг Газрын хэвлийн тухай Холбооны хууль болон Газрын хэвлийг ашиглах зөвшөөрлийг олгох журмын тухай Холбооны Дээд зөвлөлийн тогтоол зэрэг эрх зүйн баримт бичгээр зохицуулдаг байна.

Газрын хэвлийн тухай хуулийн 6 дугаар зүйлд хэвлийг ашиглах хэд хэдэн төрлийг тогтоосон ба үүнд ашигт малтмалын хайгуул, олборлолт, боловсруулалт хамаарна. Ингэхдээ газрын хэвлийг судлах, хайгуул хийх, олборлох буюу нэгэн зэрэг ашиглахыг зөвшөөрч болохыг заасан байна. Холбооны хуулиас гадна Газрын хэвлийг ашиглах зөвшөөрлийг олгох журмын тухай Холбооны Дээд зөвлөлийн тогтоол нь ашигт малтмалын хайгуул хийх, олборлох болон бусад зорилгоор газрын хэвлийг ашиглахтай холбоотой харилцааг зохицуулахыг тогтоолын 1 дүгээр зүйлд заасан байна.

Тус улсад олборлох ашигт малтмалын төрөл, газрын хэвлийд гүйцэтгэх ажлын төрөл зэргээс хамаарч зөвшөөрөл олгох журам янз бүр байна. Газрын хэвлийн тухай хуулийн Газрын хэвлийг ашиглахыг хязгаарлах тухай хуулийн 8 дугаар зүйлд зааснаар үндэсний

аюулгүй байдал болон хүрээлэн буй орчныг хамгаалах үүднээс газрын хэвлийн зарим хэсгийг ашиглахыг хязгаарлах, эсхүл ашиглахыг хориглож болно. Мөн суурьшмал газар, байгалийн зурвас газар, аж үйлдвэрийн объект, тээврийн хэрэгслэлийн зурвас газар зэрэгт хүний амь нас, эрүүл мэндэд аюул учруулах, тухайн объект болон хүрээлэн буй орчинд хохирол учруулахаар бол газрын хэвлийн зарим хэсгийг ашиглахыг хязгаарлах, эсхүл ашиглахыг хориглож болно. Онцгой хамгаалалтад байгаа газар нутгийн газрын хэвлийг ашиглах харилцааг тухайн газар нутгийн харилцааг зохицуулсан эрх зүйн баримтаар зохицуулна.

Холбооны Дээд зөвлөлийн Газрын хэвлийг ашиглах зөвшөөрлийг олгох журмын тухай тогтоолын 7.1-д лиценз олгох хугацааг тогтоосон байна. Үүнд: газрын хэвлийд геологийн судалгаа хийх зөвшөөрлийг 5 хүртэлх жил, ашигт малтмал олборлох зөвшөөрлийг 20 хүртэлх жил, газрын хэвлийд геологийн судалгаа хийх болон ашигт малтмал олборлох зөвшөөрлийг 25 хүртэлх жилийн хугацаатай олгоно.

ОХУ-ын Төрийн зөвлөлөөс явуулж буй монополийн эсрэг бодлогын дагуу, түүнчлэн эдийн засгийн шинэ салбарыг дэмжих үүднээс нэг аж ахуй нэгжид олгох нийт зөвшөөрлийн тоог хязгаарлах ба энэ нь тухайн аж ахуй нэгжийн зөвшөөрөл авах хүсэлтийг буцаах үндэслэл болох талаар тогтоолын 11.7-д заасан байна.

БНХАУ

БНХАУ-ын Ашигт малтмалын тухай хууль 1986 онд хүчин төгөлдөр болсон, 1996 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон бөгөөд гол онцлог нь тус хуулийг төрийн албан хаагч зөрчсөн тохиолдолд захиргааны хариуцлагаас гадна эрүүгийн хариуцлага ногдуулахаар тогтоосон явдал юм. Ашигт малтмалтай холбоотой асуудлыг Газар болон ашигт малтмалын яам (Ministry of Land and Natural Resources) эрхэлнэ.

Ашигт малтмалын тухай хуульд заасны дагуу БНХАУ-ын газрын хэвлий дахь ашигт малтмал нь төрийн өмч мөн бөгөөд улсын нутаг дэвсгэр дээрх ашигт малтмалын хайгуул болон ашиглалт явуулахад холбогдох яамнаас тусгай зөвшөөрөл авахаар заасан байна. Үүнээс гадна ашигт малтмалтай холбоотой асуудлыг 1994 онд Төрийн зөвлөлийн 152 дугаар тогтоолоор баталсан Ашигт малтмалын тухай хуулийг дагаж мөрдөх тухай журам (Rules for Implementation of the Mineral Resources Law) болон бусад тогтоолуудаар зохицуулж байна.

Ашигт малтмалын тухай хуулийн 5 дахь зүйлээр, Төр нь хайгуул болон олборлолт явуулах эрхийг худалдан авах зарчимд тулгуурласан системийг нэвтрүүлнэ; гэвч тухайн нөхцөл байдалд тохируулан татварыг бууруулах, эсвэл авахгүй байхаар шийдвэрлэж болохоор зохицуулжээ. Уурхай бүр холбогдох төрийн зохицуулалтын дагуу нөөцийн татвар болон нөөцийн нөхөн төлбөрийг төлөх үүрэг хүлээнэ.

Хуулийн 20-р зүйлд, Төрийн зөвлөлийн холбогдох эрх бүхий газар зөвшөөрөөгүй бол доорх газруудад ашигт малтмал олборлохгүй:

- Боомт, нисэх буудал болон батлан хамгаалах объектын дотор;
- Чухал үйлдвэрлэлийн бүсээс тодорхой зай хүртэлх, том хэмжээний ус нөөцлөх төсөл, байгууламж, хотын инженерийн байгууламжийн дотор;
- Төмөр зам, чухал хурдны авто замаас тодорхой зайд;
- Гол мөрөн, чухал суваг шуудуунаас тодорхой зайд;
- Төрийн хамгаалалттай дархан цаазат нутаг, гол байгалийн үзэсгэлэнт газар, түүхэн шүтээн газар, үл хөдлөх түүхийн үнэ цэнэтэй газар;
- Төрөөс өмнө нь зөвшөөрөгдсөн уурхайн газар.

32-р зүйлд, уул уурхайн салбарт ажиллаж байгаа хүн бүр байгаль орчныг хамгаалах болон байгаль орчны бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх тухай хуулийн холбогдох заалтуудыг сахиж мөрдөх үүрэгтэй гэж заасан. Хүн бүр газрыг арвич хямгач ашиглана. Уулын ажлын үр дүнд тариалангийн талбай, бэлчээр, эсвэл ой мод гэмтсэн бол холбогдох байгууллага нь мод тарих, өвс суулгах, эсвэл бусад аргаар тухайн газрыг сэргээх үүрэгтэй. Ашигт малтмалын олборлолтоос үүдэн бусдын үйлдвэрлэл болон амьдралд хохирол учруулсан хүн бүр нөхөн олговор олгох хариуцлага хүлээх буюу сэргээн засварлах үүрэг хүлээнэ.

33-р зүйлд, төмөр зам, үйлдвэр, нөөц хадгалах байгууламж, нефтийн хоолой, өндөр хүчдэлийн шугам, эсвэл том хэмжээний барилга байгууламж барихаас өмнө барилга угсралтын байгууллага нь геологи, эрдэс баялаг хариуцсан эрх бүхий газраас эрдэс баялгийн тархалт, олборлолтын талаар мэдээлэл авсан байх шаардлагатай гэж тусгажээ. Эрх бүхий газраас зөвшөөрөл аваагүй бол ийм барилга байгууламж нь чухал орд газрыг хамарч болохгүй.

Ашигт малтмалын тухай хуулийн 6 дугаар бүлэгт тус хуулийг зөрчсөн тохиолдолд хүлээлгэх хариуцлагыг тусгасан ба нэмэлт, өөрчлөлтөөр оруулсан гол онцлог нь 47, 48 дугаар зүйлд төрийн албан хаагчтай холбоотой үүссэн асуудлаар захиргааны хариуцлагаас гадна эрүүгийн хуулиар хариуцлага ногдуулахаар заасан байна.

Орон нутгуудын хувьд ашигт малтмалын асуудлаар бүс нутгийн эдийн засгийн хөгжил дэвшилд нэмэр оруулахуйц, өөрсдийн хүчээр боловсруулах боломжтой ашигт малтмалд тэргүүний ач холбогдол өгөхөөс гадна үндэсний цөөнхийн эрх ашгийг харгалзан үзэхээр заасан байна.

Ашигт малтмалын геологийн хайгуулын ажлыг Төрөөс тогтоосон нэгдсэн төлөвлөгөөний дагуу явуулах бөгөөд металл, цацраг идэвхт түүхий эдийг 40 үндсэн блокийн хэмжээ бүхий талбайд 3 жилийн хугацаатай тусгай зөвшөөрлийн дагуу явуулах бөгөөд байгалийн хий болон газрын тосны тухайд 2500 үндсэн блокийн хэмжээ бүхий талбайд дээд тал нь 7 жилийн хугацаатай тусгай зөвшөөрлийн дагуу тус тус явуулна. Дээрх тусгай зөвшөөрлийг авахдаа өргөдөл, байгууллагын гэрчилгээ, төслийг санхүүжүүлэх эх үүсвэрийн талаарх мэдээлэл, геологийн хайгуулын ажлын төлөвлөгөө зэргийг бүрдүүлэх тусгай зөвшөөрөл олгох эрх бүхий байгууллагад бүрдүүлж өгдөг. Өргөдлийг 40 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэнэ. Зарим тохиолдолд тендер зохион явуулж болдог. Ингэхдээ газрын хэвлийн талбай/блокийн дээд хэмжээг дараах байдлаар тогтоосон байна.

- Ус -10 блок,
- Металл, металл бус болон цацраг идэвхт түүхий эд – 40 блок,
- Халуун рашаан, нүүрс болон нүүрс хүчлийн хий – 200 блок,
- Газрын тос болон байгалийн хий – 2500 блок байхаар тус тус хязгаарласан байна.

Тусгай зөвшөөрөл авахад тавигдах шаардлага:

Газар болон ашигт малтмалын яам нь хоёр төрлийн тусгай зөвшөөрөл олгодог. Нэг нь хайгуулын, нөгөө нь ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл юм. Ашигт малтмалын хайгуул болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл авахад дараах шаардлагыг хангасан байх шаардлагатай. Үүнд:

- Хуулийн этгээд байх,
- Геологийн хайгуул явуулах эрхтэй байх, эсхүл хайгуул явуулах төлөвлөгөөндөө геологийн хайгуул явуулах эрх бүхий байгууллагаар явуулах итгэмжлэл олгосон байх,
- Хайгуулын болон олборлолтын үйл ажиллагаа явуулахдаа дэд гүйцэтгэгч байгууллагыг ажиллуулахгүй байх гэсэн шаардлагууд тус тус тусгагдсан байна.

Тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчийн эрх, үүрэг:

Ашигт малтмалын тухай хуульд дээрх хоёр тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчийн эрх, үүргийг нарийвчлан тогтоосон бөгөөд зөвшөөрөл авснаар тусгай зөвшөөрөлд заасан нөхцөлийн дагуу зөвшөөрөлд заасан талбайд хайгуул/ олборлолт явуулах, шугам хоолой, ус, цахилгаан татах, газар ашиглах зэрэг эрхтэй болох юм.

Өргөдлийг хүлээн авч, тусгай зөвшөөрлийг олгохоор шийдвэрлэсэн тохиолдолд өргөдөл гаргагч нь 30 хоногийн дотор хайгуул явуулах эрхийн мөнгөн төлбөр төлнө. Хайгуулын үйл ажиллагааг төрөөс санхүүжүүлсэн тохиолдолд, дээрх төлбөрөөс гадна хайгуулын ажил явуулсны нөхөн төлбөрийг нэмж төлнө. Төлбөл зохих нөхөн төлбөрийг тогтоосон хугацаанд /30 хоног/ төлөөгүй тохиолдолд алданги тооцно. Нөхөн төлбөрийг төлөөгүй нөхцөлд тусгай зөвшөөрлийг хүчин болгоно. Ийм тохиолдолд тус тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч 6 сарын хугацаанд холбогдох төрийн албадаас дахин хайгуул болон олборлолтын тусгай зөвшөөрөл авах эрхгүй байна. Газрын тос, байгалийн хий, нүүрс болон цацраг идэвх ашигт малтмалын тухайд ордын нөөцийн их, бага хэмжээнээс хамаараад тусгай зөвшөөрлийн хүчинтэй хугацаа ялгаатай байх бөгөөд бага нөөцтэй – 10 жил, бусад нь – 30 жилийн хугацаатай байна.

КАНАД

Канад улсын хувьд Холбооны болон муж улсын Засгийн газрын өмчлөлд байгаа газрын хэвлийн баялгийг төрийн өмч байхаар хуульчилжээ. Холбооны улсын уурхайн хууль нь зөвхөн холбооны улсын шүүх эрх мэдэлд хамаарагдах газар болон далай тэнгисийн доорх газрын хэвлийн ашигт малтмалыг ашиглах харилцааг зохицуулдаг байна.

Муж улсууд өөр өөрсдийн газар нутгийн газрын хэвлийг ашиглах уурхайн хуультай ба хайгуул хийх эрхийг хязгаарлагдмал талбайд олон хувь хүн, хуулийн этгээдийг дундын өмчлөлийн хөрөнгийн биржийг ашиглан санхүүгийн хэрэгслээр (хувьцаа, бонд) дамжуулан оролцуулахаар хуульчилсан байна. Ашигт малтмалын орд нээн илрүүлэгчдэд тухайн ордын хэсэгхэнийг ашиглах эрх олгох ба үлдсэн хэсгийг олон нийтийн өмчлөлд биржээр дамжуулан хувьцаа гаргаж худалдах замаар эзэмшүүлдэг байна.

Хайгуулын болон орд ашиглах эрхийг зөвхөн Канадын иргэд хяналтын багц хувьцааг эзэмшдэг уул уурхайн компани болон Канадын хөрөнгийн бирж дээр хувьцаа гаргасан гадаадын хөрөнгө оруулалттай компанид олгодог. Цөөн тохиолдлоос бусад үед ашигт малтмалыг хайх, олборлох эрхийг орон нутгийн Засгийн газар компаниудад олгоно. Өөрөөр хэлбэл, энэ нь тухайн муж, эсвэл нутаг дэвсгэрт бага хэмжээний хураамж төлж авсан ашигт малтмалын зөвшөөрөл эзэмшигчид уул уурхай эрхлэх эрх олгогдоно гэсэн үг юм. Энэхүү эрхийг гол төлөв нэг жилийн хугацаагаар олгох ба энэ хугацаанд тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч нь тухайн газартаа бага ч гэсэн ямар нэгэн ажил хийсэн байх ёстой.

Ашигт малтмалын эрэл хайгуулын ажиллагаа байгаль орчинд их хохирол үзүүлэх, газар нутгийг сүйтгэх магадлалтай тул зарим муж хайгуул хийгдэхийн өмнө тодорхой шаардлагууд тавьдаг байна. Тухайлбал, Ньюфаундленд гэхэд аюулгүй байдлын урьдчилгаа төлбөр авдаг бол Юконд 2 ба 3 дугаар шатны хайгуулын зөвшөөрөл авдаг.

Уул уурхайн үйл ажиллагаа эрхлэхэд газар, ус, байгаль орчин, аюулгүй байдал, ажиллах хүч зэрэгтэй холбоотой маш олон төрлийн зөвшөөрлийг орон нутгийн болон холбооны засаг захиргаанаас авах шаардлагатай, энэ нь муж бүрт харилцан адилгүй байна. Жишээ нь Онтарио мужид гэхэд л 23 төрлийн зөвшөөрөл шаарддаг. Дээрх зөвшөөрлүүдийг олгохын өмнө холбооны, мужийн болон нутаг дэвсгэрийн бүх хууль журам хүрээлэн

буй орчны үнэлгээг шаарддаг. Энэ үнэлгээг тусгай хуулийн (*Environmental Assessment Acts*) дагуу хийнэ. Хувийн эзэмшлийн газрын хэвлийг эзэмших эрхтэй иргэдийн газрын хэвлийн баялгийг хайгуул хийх, ашиглах эрхийг АНУ-ын адил газар өмчлөлийн хуулиар зохицуулдаг байна.

АВСТРАЛИ

Австралийн муж улсууд нь тус тусдаа “Mineral law” буюу ашигт малтмалын хуультай, эдгээр нь хоорондоо зохицуулалтын нарийн ялгаатай боловч ашигт малтмалын хуулийн үйлчлэх ерөнхий хүрээ нь ашигт малтмалын олборлолтын үйл ажиллагаа, түүнтэй шууд хамаатай байгаль орчныг нөхөн сэргээх, хаягдал зайлуулах, тээвэрлэх харилцааг зохицуулахаар хязгаарлагддаг тул агуулгын хувьд үндсэндээ хайгуулын болон олборлолтын гэсэн 2 төрлийн тусгай зөвшөөрөл олгогдож байна. (Зарим муж улсад, тухайлбал, Баруун Австрали мужид эрэх, хайх, хадгалах, олборлох гэсэн 4 төрлийн тусгай зөвшөөрөл олгодог бол Квинсленд мужид техникийн бус аргаар ашигт малтмал олборлох зөвшөөрлийг тусад нь олгохоор хуульчилсан байдаг).

Австралийн муж улсуудын ашигт малтмал, газрын тосны хуульд байдаг нийтлэг зохицуулалтуудын нэг нь, хэрэв тусгай зөвшөөрөл олгогч “боломжгүй” л гэж үзсэн бол тусгай зөвшөөрөл эзэмших хүсэлт гаргагч нь хуульд заасан болзол шаардлагуудыг хэдий хангаж байсан ч тусгай зөвшөөрөл олгогдохгүй байх явдал юм.

Австралийн Ашигт малтмалын болон Газрын тосны хууль (*Petroleum Law*) дах хайгуул олборлолтын тусгай зөвшөөрлийн эрх зүйн зохицуулалтад хайгуулын тусгай зөвшөөрөл олгогдсоноос хойш нэг жилийн дотор түүнийг шилжүүлэх, барьцаалахыг хориглодог нийтлэг зохицуулалт бий. Энэ хугацаанд лиценз эзэмшигч өөрийн хөрөнгөөр хайгуулаа хийх ёстой. Тэгж чадахгүй бол лицензийг нь буцаан хурааж авдаг. Учир нь хайгуулын лиценз анх олгохдоо санхүүгийн чадавхыг гол болгон шалгаруулах бөгөөд эхний жилд хайгуулын ажилд зарцуулах хөрөнгийн доод хэмжээ, заавал хийж гүйцэтгэх ажлыг яг тохирдог тул үүнийг биелүүлээгүй нь тусгай зөвшөөрлийг цуцлах үндэслэл болдог байна.

Австрали улсын хувьд Англи-Саксоны эрх зүйн тогтолцоотой бөгөөд газар зүйн байршил, ашигт малтмалын онцлогоос хамаараад Муж бүр тусдаа ашигт малтмалын хуулийг дагаж мөрддөг. Үүнд:

- Өмнөд шинэ Уэльс муж – 1992 онд батлагдсан “Уул уурхайн тухай хууль”-тай. Уг хуулиар алт, мөнгөний уурхайн үйл ажиллагааг зохицуулсан.
- Квинсленд муж – 1989 онд батлагдсан “Ашигт малтмалын нөөцийн тухай хууль”-тай. Энэ хуулиар бүх төрлийн ашигт малтмалын харилцааг зохицуулсан.
- Өмнөд Австрали муж – 1971 онд батлагдсан “Уул уурхайн тухай хууль”-тай. Энэ хуулиар бүх төрлийн ашигт малтмалын харилцааг зохицуулсан.
- Тасмани муж – 1995 онд батлагдсан “Ашигт малтмалын нөөцийн тухай хууль”-тай. Уг хуулиар алт, мөнгө, газрын тос, цацраг идэвх эрдэсийн харилцааг зохицуулсан.
- Виктория муж - 1990 онд батлагдсан “Ашигт малтмалын нөөцийн тухай хууль”-тай. Хуулиар ихэнх ашигт малтмалын харилцааг зохицуулсан.
- Өрнөд Австрали муж – 1978 онд батлагдсан “Уул уурхайн тухай хууль”-тай. Уг хуулиар бүх үнэт металл болон бусад ашигт малтмалын харилцааг зохицуулсан байна.

Австрали улсын уул уурхайн салбарын хууль эрх зүй нь хүдрийн төрлийн ашигт малтмалыг олборлох, газрын тос, хийн ашигт малтмалыг олборлох гэсэн 2 үндсэн чиглэлд хуваагддаг. (Зарим муж улсад, тухайлбал Баруун Австрали мужид эрэх, хайх, хадгалах, олборлох гэсэн 4 төрлийн тусгай зөвшөөрөл олгодог бол Квинсленд мужид техникийн бус аргаар ашигт малтмал олборлох зөвшөөрлийг тусад нь олгохоор хуульчилсан байдаг)

Австралийн ашигт малтмалын эрх зүйн зохицуулалт нь ашигт малтмалыг ялган авах, олборлох үйл ажиллагаа нь олборлолтын тусгай зөвшөөрлөөр буюу ашигт малтмалын хуулиар зохицуулагдаж, харин бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх асуудал нь ямар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, юунд ашиглахаас шалтгаалан ашигт малтмалын хуулиар бус тухайн салбар эрх зүйгээр нь зохицуулагддаг.

Тусгай зөвшөөрлийн төрөл:

- Хайгуулын тусгай зөвшөөрөл;
- Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл;
- Түр хадгалалтын гэрээ;
- Олон төрлийн зориулалт бүхий лиценз.

Австралийн муж улсууд нь тус тусдаа “Mineral law” буюу ашигт малтмалын хуультай, дор бүрнээ зохицуулалтын нарийн ялгаатай боловч ашигт малтмалын хуулийн үйлчлэх ерөнхий хүрээ нь ашигт малтмалын олборлолтын үйл ажиллагаа, түүнтэй шууд хамаатай байгаль орчныг нөхөн сэргээх, хаягдал зайлуулах, тээвэрлэх харилцааг зохицуулахаар хязгаарлагддаг тул агуулгын хувьд үндсэндээ хайгуулын болон олборлолтын гэсэн 2 төрлийн тусгай зөвшөөрөл олгогдож байна. (Зарим муж улсад, тухайлбал Баруун Австрали мужид эрэх, хайх, хадгалах, олборлох гэсэн 4 төрлийн тусгай зөвшөөрөл олгодог бол Квинсленд мужид техникийн бус аргаар ашигт малтмал олборлох зөвшөөрлийг тусад нь олгохоор хуульчилсан байдаг)

Тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчид тавих шаардлага, хязгаарлалт:

Хайгуулын тусгай зөвшөөрөл /лиценз/-г ямар ч хүнд олгоно. /Уул уурхайн тухай хуулийн 5 дугаар бүлэг./ Лицензээр олгогдох газар нь 1000 квадрат км-с ихгүй байх ба үнэт чулууны хайгуулын газрын хувьд уг хэмжээ 20 квадрат км-с ихгүй гэж заажээ.

Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл хүсэх өргөдөл гаргагч нь уурхайн үйл ажиллагаа, уг ордыг ашигласнаар байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөлөл, бусад бичиг баримт зэргийг бэлтгэхийн зэрэгцээ өргөдлийн төлбөрийг төлнө.

Тусгай зөвшөөрлийг олгохоос татгалзах, цуцлах эрх зүйн зохицуулалт

Австралийн эрх зүйн цаад үр дагавар нь ашигт малтмалын хайгуул, олборлолтыг хэзээ, хаана, хэнээр хийлгэхийг өмчлөгчийн хувьд төр шийдэх онцгой бүрэн эрхтэй хэдий ч нэгэнт шийдээд олгосон тусгай зөвшөөрөл хуулиар тогтоосон хугацаанд, үүргээ зохих ёсоор биелүүлж байгаа эзэмшигчдээ бүрэн хадгалагдах, хэрэв зайлшгүй шаардлагын улмаас цуцлагдахад хүрвэл хууль ёсны эзэмшигч төрөөс нөхөх олговор авах эрхээр хангагдахыг баталгаажуулсан байна. Харин зайлшгүй шаардлага гэдэг нь олон нийтийн тусын тулд, итгэлцлийн (in good faith) үүднээс урган гарсан байх нь гол зарчим. Байгаль орчинг хамгаалах, олон нийтийг болзошгүй аюулаас сэргийлэх, хүний амьдрах орчин, эрүүл мэндийг хамгаалах гэх мэт олон үндэслэл үүнд багтана. Эдгээр зорилгоор төрөөс тусгай зөвшөөрлийг цуцлах нь эрх зүйн ерөнхий зарчим, шударга ёсны үнэлэмжид харшлахгүй хэмээн үзэж болно.

Квинсленд Үүний зэрэгцээ дээрх зорилгоор тусгай зөвшөөрлийг цуцалсан нь төр болон бусад сонирхогч этгээдэд санхүүгийн ашиг орлого авчраагүй байх нь дараагийн нэг чухал зарчим Тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч хэдийгээр үнэ цэнэтэй эрхээ алдаж байгаа ч түүний оронд хэн ч, түүний дотор төр, санхүүгийн аливаа ашиг олоогүй байх нь энэ зарчмын гол агуулга аж.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Rules for implementation of the mineral resources law of the People's Republic Of China. www.mlr.gov.cn/mlrenglish/laws/
- Mineral resources law of the People's Republic Of China, 1986. www.mlr.gov.cn/mlrenglish/laws/
- A Guide to Investment in China's Mineral Industry, 2012. www.chinaminingtj.org/esp/document/
- Mining overview. www.un.org/esa/dsd/
- www.blm.gov/wo/st/en.html
- Закон Российской Федерации от 21 февраля 1992 г. N 2395-I "HYPERLINK "http://ivo.garant.ru/document?id=10004313&sub=0"О недрахHYPERLINK "http://ivo.garant.ru/document?id=10004313&sub=0""
- Положением о порядке лицензирования пользования недрами, утвержденным постановлением Верховного Совета РФ от 15 июля.
- www.elaws.gov.on.ca/html/statutes/english/elaws_statutes_90m14_e.htm
- www.gov.pe.ca/law/statutes/pdf/m-07.pdf
- www.gov.yk.ca/legislation/acts/qumi.pdf

**МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОН ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ УУЛ УУРХАЙН
ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН САЛБАРЫН ТАТВАРЫН ТОГТОЛЦОО***Ч.Онончимэг, Д.Халиун, Ц.Элбэгзаяа***ОРШИЛ**

Захиалгын дагуу Монгол Улсын уул уурхайн салбарт хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж буй татварын тогтолцоо, хувь хэмжээ, татварын ачаалал болон гадаадын зарим орны уул уурхайн салбарын татварын хувь хэмжээ, 2014-2015 онд гарсан өөрчлөлт, шинэчлэлийн талаарх харьцуулсан судалгааг дараах байдлаар хийж гүйцэтгэлээ.

- Монгол Улсын уул уурхайн салбарын татварын тогтолцоо, эрх зүйн зохицуулалт;
- Монгол Улсын уул уурхайн салбарын татварын ачаалал болон уул уурхайн салбараас улсын төсөвт оруулж буй орлого;
- Гадаадын зарим орны уул уурхайн салбарын татварын тогтолцоо, хувь хэмжээ.

Судалгааны ерөнхий тойм:

Судалгааны 1-р хэсэгт: Судалгааны энэхүү хэсэгт хууль тогтоомжийн www.legalinfo.mn мэдээллийн сангаас манай улсын уул уурхайн салбарт үйлчилж буй хууль тогтоомжийг авч судлав. Одоогийн байдлаар хууль тогтоомжийн хүрээнд хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа нийт 21 татвар, төлбөрөөс уул уурхайн салбарт 15 төрлийн татвар, төлбөр, хураамж мөрдөгдөж байгааг Хүснэгт 1-т дэлгэрэнгүй байдлаар гаргав.

Судалгааны 2-р хэсэгт: Монгол Улсын уул уурхайн салбар сүүлийн жилүүдэд эрчимтэй хөгжиж улсын аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний 60-70 хувь, ДНБ-ний 20-30 хувь, экспортын бүтээгдэхүүний 90-ээд хувийг бүрдүүлж байна. Судалгааны энэхүү хэсэгт уул уурхайн салбарын өнөөгийн байдал, 2013 онд төсвийн орлого бүрдүүлэлтэд уул уурхайгаас оруулсан татварын орлого, уул уурхайн салбарын 2007-2013 оны татварын ачааллын түвшин, 2012-2013 оны байдлаарх гол нэр төрлийн ашигт малтмал тус бүрээр татварын ачааллын түвшинг харуулсан болно.

Судалгааны 3-р хэсэгт: Уул уурхайн салбар хөгжсөн улс орнуудад хүчин төгөлдөр үйлчилж буй татварын хувь хэмжээ, чиг хандлагаас харахад эдийн засгийн хямралын үед уул уурхайн салбарын татварын хувь хэмжээг өсгөх, хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх чиг хандлага ажиглагддаг. Энэ нь тус салбарын ашиг өндөр байдагтай холбоотой юм. Ийм ч учраас уул уурхайн салбарын татварын хувь хэмжээнд олон орон 2015 оноос эхлэн хууль тогтоомжиндоо нэмэлт, өөрчлөлт оруулсныг судалгааны энэхүү хэсэгт дэлгэрэнгүй байдлаар харууллаа. Мөн түүнчлэн Авсртали, Канадын мужууд болон нийт БНХАУ, Индонез, Чили зэрэг есөн орны уул уурхайн татварын хувь хэмжээг Монгол Улсын татварын хувь хэмжээтэй харьцуулан дэлгэрэнгүй байдлаар судаллаа.

**НЭГ. УУЛ УУРХАЙН ТАТВАРЫН ТОГТОЛЦОО, МОНГОЛ УЛСЫН УУЛ УУРХАЙН
САЛБАРТ ҮЙЛЧИЛЖ БУЙ ТАТВАРЫН ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ**

Уул уурхайн татварын үндсэн зорилго нь төр газрын хэвлийд байгаа баялгаа бусдад худалдаж төлбөр ногдуулж байгаа нь уул уурхайн компаниудын хувьд ашигт малтмалыг худалдан авч байгаагаас гадна олборлох эрх авч байна гэсэн үг юм. Өөрөөр хэлбэл уул уурхайн үйлдвэрлэл, үйл ажиллагаа эрхлэж буй компанийн хувьд тухайн баялгийн эзэн болон орлогын албан татварыг ногдуулагч нь зөвхөн төр байна.

Байгалийн баялагаа худалдаалахдаа дэлхийн нийтээр дараах гурван төрлийн татварыг ашиглаж байна¹⁰⁰:

- Олборлож борлуулсан тоо хэмжээнд суурилсан нөөцийн төлбөр (жин, эзлэхүүний нэгж тутамд);
- Ашигт малтмалын борлуулалтын үнэлгээнд суурилсан нөөцийн төлбөр (ad valorem-тухайн бүтээгдэхүүний зах зээлийн үнэлгээ буюу борлуулалтад тодорхой хувиар);
- Resource rent буюу ашиг хуваах (олборлогч компанийн хөрөнгө оруулалтын үр өгөөжийн тодорхой хэмжээнээс давсан хэсгийг нь Засгийн газар хуваан хүртэх).

Эдгээр татвар тус бүрээр товч үзвэл:

Олборлож борлуулсан тоо хэмжээнд суурилсан нөөцийн төлбөр (жишээ нь: олборлож борлуулсан хүдрийн тонн тутамд тодорхой хэмжээгээр ногдуулах төлбөр) нь төрийн өмч болох байгалийн баялгийг бусдад төлбөртэйгээр ашиглуулахад төлбөр ногдуулах хамгийн энгийн арга боловч тухайн баялгийн дэлхийн зах зээлийн үнийн өсөлт бууралтын нөлөөллийг тусгаж чаддаггүй онцлогтой. Бодит байдал дээр бараа бүтээгдэхүүн борлуулж байгаа эзэн нь тухайн барааныхаа зах зээлийн нөхцөл байдалтай уялдуулан үнэ ханшаа уян хатан өөрчилдөг.

Бас нэг сул тал нь уул уурхайн салбарт эргээд сөргөөр нөлөөлж болно. Энэ арга нь олборлогч компанийн олборлолтын зардлыг тооцдоггүй. Нөөцийн төлбөр нь бүтээгдэхүүний өртгийн зөвхөн нэг хэсэг тул хүдрийг газрын хэвлийгээс олборлохтой холбоотой бүх шууд болон шууд бус зардлыг нэмж байж нийт олборлолтын зардлыг тодорхойлно. Газрын өнгөн хэсэг дэх нөөц жил бүр багасаж олборлолт газрын гүн рүү явагдах бөгөөд олборлолтын зардал улам нэмэгдсээр байдаг.

Газрын гүнд байгаа ашигт малтмалын үнэлгээ нь газрын өнгөн хэсэгт байгаа олборлоход хялбар ашигт малтмалын үнэлгээтэй харьцуулахад хэд дахин хямд байдаг. Энэ хэлбэрийн нөөцийн төлбөр нь олборлолтын нөхцөл, үнэлгээний дээрх зөрүүг тусгаж чаддаггүй бөгөөд зарим уурхайн хувьд ажиллах боломжгүйд ч хүргэж болно.

Ашигт малтмалын борлуулалтын үнэлгээнд суурилсан нөөцийн төлбөр¹⁰¹ (ad valorem-борлуулалтын үнэлгээнд тодорхой хувиар татвар ногдуулдаг) нь Монгол Улсад мөрдөж байгаа хувилбартай ижил бөгөөд зах зээлийн үнийн өөрчлөлтийг тодорхой хэмжээгээр тусгаж чаддаг. Ашигт малтмалын зах зээлийн үнэ өссөнөөс борлуулалтын орлого өсөх бөгөөд улмаар нөөцийн төлбөрийн хэмжээ дагаж өснө. Гэвч өмнө дурдсан биет хэмжээнд ногдуулдаг аргатай нэгэн адилаар газрын хэвлий дэх баялгийн үнэлгээг (олборлолтын өртгийг) тухай бүр тусгаж чаддаггүй. Тухайлбал, борлуулалтын үнэлгээг дэлхийн зах зээлийн үнэлгээгээр тооцооло гэхэд газрын доор байрлаж байгаа байгалийн баялгийг олборлож, тээвэрлэж борлуулах зардал харилцан адилгүй байдаг. Харин борлуулалтад ногдуулах нөөцийн төлбөр нь газрын гадаргад ойр олборлоход хялбар ашигт малтмал, газрын гүнд байрлалтай олборлолтын хүнд нөхцөлтэй ордын хувьд ижил хэмжээгээр татвар ногдуулдаг.

Мөн дэд бүтцэд ойр орд, дахин шинээр хөрөнгө оруулалт хийж дэд бүтэц бий болгосны үндсэн дээр олборлолт, борлуулалт хийх ордуудад ижил хэмжээгээр татвар ногдуулдаг. Ийнхүү борлуулалтын орлогод ногдуулдаг нөөцийн төлбөр нь биет хэмжээнд ногдуулдаг төлбөртэй нэгэн адилаар борлуулалтын орлого, түүнд ногдох татвар нь тогтмол байж хөрөнгө оруулалтын эцсийн өгөөжийг үл харгалзан тооцогддог тул олборлогч компаниудын үйл ажиллагаанд сөрөг нөлөө үзүүлдэг гэж тооцогддог.

¹⁰⁰"Монгол Улсын татварын тогтолцоо ба уул уурхайн салбар" Дэлхийн өсөлт Олон Улсын байгууллагын судалгаа, 2008-XII сар

¹⁰¹<http://mining.news.mn/content/108410.shtml>

Resource rent буюу ашиг хуваах хувилбар нь олборлолтын зардал, дэлхийн зах зээлийн үнийг үндэслэн тухайн ашигт малтмалын үнэлгээг тодорхойлдог арга юм. Энэ татварын тооцоолол нь тухайн уул уурхайн компанийн оруулсан хөрөнгө оруулалт болон хөрөнгө оруулалтын өгөөжийг Засгийн газрын бонд авсантай адил аливаа эрсдэлгүй, баталгаатай байхаар тогтоосон тооцооллоор эхэлнэ. Нэгэнт Засгийн газрын бондод бус уул уурхайн бизнест хөрөнгө оруулсны хувьд өмнө тооцсон хөрөнгө оруулалтын өгөөжийг тодорхой нэмэлт хувиар нэмэгдүүлж өгнө. Энэхүү хөрөнгө оруулалтын өгөөжүүдийн нийлбэр нь тухайн уул уурхайн компанийн хөрөнгө оруулалтыг ашигласны төлбөр болон тэдний хүлээж байгаа эрсдлийн үнэлгээ юм. Энэ дүн нь тухайн ашигт малтмалын үнэлгээний түвшинг тодорхойлно. Энэ түвшин хүртэлх ашгийг хөрөнгө оруулалтын өгөөж, эрсдлийн үнэлгээ гэж үзнэ. Харин давсан ашгийг ашигт малтмалын өөрийн үнэлгээнд хамааруулна. Хэрэв тухайн улс нь resource rent буюу ашиг хуваах хувилбарыг сонгосон бол ашигт малтмалын үнэлгээнд ногдох хэсгийг тухайн олборлогчтой хуваана. Төр нь ашигт малтмалын үнэлгээнд ногдох ашгийн тодорхой хувийг нь авна гэсэн үг.

Монгол Улсын хууль тогтоомжийн хүрээнд хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа нийт 21 татвар, төлбөрөөс уул уурхайн салбарт дараах 15 төрлийн татвар, төлбөр, хураамж мөрдөгдөж байна.

№	Татварын төрөл	Эрх зүйн зохицуулалт	Хувь хэмжээ	Тайлбар
1	Ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр	Ашигт малтмалын тухай хуулийн 47.3 ¹⁰² -т, 47.5-т	<p>47.3.1.дотоодод борлуулж байгаа нүүрсний нөөц ашигласны төлбөр тухайн уурхайн эдэлбэрээс олборлож худалдсан, эсхүл худалдахаар ачуулсан болон ашигласан бүтээгдэхүүний борлуулалтын үнэлгээний 2,5%;</p> <p>47.3.2.энэ хуулийн 47.3.1, 47.3.3-т заасан Монголбанк, түүнээс эрх олгосон банкинд худалдсан алтнаас бусад ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн доод хэмжээ нь тухайн уурхайн эдэлбэрээс олборлож худалдсан, эсхүл худалдахаар ачуулсан болон ашигласан бүтээгдэхүүний борлуулалтын үнэлгээний 5,0 хувьтай тэнцүү.</p> <p>47.3.3.Монголбанк, түүнээс эрх олгосон банкинд худалдсан алтанд энэ хуулийн 47.3.2-т заасан ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн хэмжээ 2,5 хувь, энэ хуулийн 47.5-д заасан нэмэлт төлбөрийн хэмжээ 0 хувьтай тэнцүү.</p> <p>47.5 т заасан нэмж ногдуулах төлбөрийн хэмжээ</p>	

¹⁰²Ашигт малтмалын тухай хууль, "Төрийн мэдээлэл" эмхэтгэлийн 2006 оны №30 -т нийтлэгдсэн.

2	ААН-ийн орлогын албан татвар	ААНОАТТХ-ийн 17.2.1, 17.2.2, 17.2.5, 17.2.6, 17.2.7, 17.2.8, 17.2.9.а-г, 17.2.10	<p>17.2.1 Ногдол ашгийн орлогод 10%;</p> <p>17.2.2 Эрхийн шимтгэлийн орлогод 10%;</p> <p>17.2.5 Үл хөдлөх эд хөрөнгө борлуулсны орлогод 2%;</p> <p>17.2.6 Хүүгийн орлогод 10%;</p> <p>17.2.7 Эрх борлуулсны орлогод 30%;</p> <p>17.2.8 Гадаадын аж ахуйн нэгжийн төлөөний газар өөрт ногдох ашгаасаа гадаадад шилжүүлбэл шилжүүлсэн ашгийн 20%;</p> <p>17.2.9 Монгол Улсад байрладаггүй албан татвар төлөгчийн Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт болон Монгол Улсаас эх үүсвэртэй олсон орлогод 20%;</p> <p>17.2.10 Монгол Улсын арилжааны банкны гадаад, дотоодын хөрөнгийн биржид гаргасан бондыг худалдан авсан Монгол Улсад байрладаггүй албан татвар төлөгчийн бондын хүүгийн орлогод 10%.</p>	17.2.10 дахь заалтыг 2014 оны 06 дугаар сарын 26-ны өдрийн хуулиар нэмсэн бөгөөд үүнийг 2015 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө.
3	Гаалийн албан татвар	Гаалийн тариф, гаалийн татварын тухай хуулийн		
4	НӨАТ	Нэмэгдсэн өртгийн албан татварын тухай хууль ¹⁰³ -ийн 11.1, 12.1.1, 12.1.2, 12.1.3, 12.1.7	<p>11.1.Импортлолсон болон үйлдвэрлэсэн, борлуулсан бараа, гүйцэтгэсэн ажил, үзүүлсэн үйлчилгээний албан татвар тооцох үнэлгээний 10%;</p> <p>12.1.1.худалдах зориулалтаар Монгол Улсын нутаг дэвсгэрээс экспортод гаргасан бөгөөд гаалийн байгууллагад мэдүүлсэн бараа-0%;</p> <p>12.1.2.Монгол Улсын нутаг дэвсгэрээс гадаад улсад, гадаад улсаас Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт, түүнчлэн гадаад улсаас Монгол Улсын нутгаар дамжуулан бусад улсад гаргасан зорчигч болон ачаа тээврийн үйлчилгээ 0%;</p> <p>12.1.3.Монгол Улсын нутаг дэвсгэрээс гадна үзүүлсэн /албан татвараас чөлөөлсөн үйлчилгээг оролцуулан/ үйлчилгээ 0%;</p> <p>12.1.7.экспортод гаргасан уул уурхайн эцсийн бүтээгдэхүүн 0%.</p>	Засгийн газрын 2010 оны №286 тоот тогтоолоор Уул уурхайн эцсийн бүтээгдэхүүний жагсаалтыг баталсан. Энэ тогтоолд Засгийн газрын 2013 оны 296 тоот тогтоолоор өөрчлөлт орсон.

¹⁰³Нэмэгдсэн өртгийн албан татварын тухай хууль, "Төрийн мэдээлэл" эмхэтгэлийн 2006 оны №40-т нийтлэгдсэн.

5	Автобензин, дизелийн түлшний албан татвар	Автобензин, дизелийн түлшний албан татварын тухай хуулийн 6-р зүйл	6-р зүйл. Тонн тутамд дараахь хэмжээгээр ногдуулна: 1. Автобензин 90 хүртэл октантай-20350 төг/тн 90-ээс дээш октантай-25700 төг/тн /шинжилгээний аргаар тодорхойлсон/ 2. Дизелийн өвөл, зуны түлш-2140 төг/тн	
6	Хайгуулын тусгай зөвшөөрлийн төлбөр	AMTX-ийн 32.2	Хайгуулын талбайн гектар тутамд эхний жилд 0,1 америк доллар, 2 дахь жилд 0,2 америк доллар, 3 дахь жилд 0,3 америк доллар, 4-6 дахь жилд тус бүр 1,0 америк доллар, 7-9 дэх жилд тус бүр 1,5 америк доллар, 10-12 дахь жилд 5 америк доллар байна.	Нэмэлт орсон.
7	Ашиглалтын тухай зөвшөөрлийн төлбөр	AMTX-ийн 32.3	Уурхайн талбайн гектар тутамд 15 америк доллар байх бөгөөд харин шохойн чулуу, нүүрс, дотоодын үйлдвэрлэлийн зориулалттай ашигт малтмалын хувьд гектар тутамд 5 америк доллар байна.	
8	Агаарын бохирдлын төлбөр	Агаарын бохирдлын төлбөрийн тухай хуулийн 7.1 ¹⁰⁴	7.1 Олборлосон түүхий нүүрсний төлбөрийн хувь, хэмжээг нүүрсний килограмм тутамд 1-2 төгрөгийн хязгаарт багтаан Засгийн газар тогтооно.	
9	Байгалийн нөөц ашигласны төлбөр	Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн тухай хууль ¹⁰⁵	6.1.2.уул уурхайн үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашигласан 10.1-т уул уурхайн үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ашигласан усыг шоо метрээр тооцох бөгөөд Төлбөрийн хязгаар /экологи-эдийн засгийн үнэлгээний хувиар/ байна. Уул уурхайн үйлдвэрлэлд ашигласан усны шоометр тутамд: а/ашигт малтмал олборлох, баяжуулах гадаргын усанд 10-40% газар доорх усанд 20-60%, б/зэсийн баяжмал, хайлуур жонш баяжуулах гадаргын усанд 10-50%, газар доорх усанд 20-70%, в/усыг шавхан зайлуулах гадаргын усанд 10-15%, газар доорх усанд 15-50%, г/эрэл, хайгуулын өрөмдлөг хийх гадаргын усанд 10-30%, газар доорх усанд 20-50%.	

¹⁰⁴ Агаарын бохирдлын төлбөрийн тухай хууль, "Төрийн мэдээлэл" эмхэтгэлийн 2010 оны №29-т нийтлэгдсэн.

¹⁰⁵ Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн тухай хууль, "Төрийн мэдээлэл" эмхэтгэлийн 2012 оны №22-т нийтлэгдсэн.

10	Газрын тосны нөөц ашигласны төлбөр	Газрын тосны тухай хуулийн 31 зүйл	31 дүгээр зүйл. Нөөц ашигласны төлбөр, түүнийг хуваарилах 31.1.Газрын тос, байгалийн хийн нөөц ашигласны төлбөрийн хэмжээ нь олборлосон түүхий тос, байгалийн хийн 5-15 %; 31.2.Уламжлалт бус газрын тосны нөөц ашигласны төлбөрийн хэмжээ нь 5-10%; 31.3.Нөөц ашигласны төлбөрийн 30 хувийг тухайн орон нутгийн хөгжлийн нэгдсэн санд, 70 хувийг улсын төсөвт тус тус төвлөрүүлнэ. 31.4.Засгийн газарт ногдох түүхий тосны жил бүрийн борлуулалтын орлогын гурван хувийг Газрын тосны салбарыг хөгжүүлэх санд төвлөрүүлнэ.	
11	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тусгай зөвшөөрлийн төлбөр	“Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай” ¹⁰⁶ хуулийн 4.1.11, “Улсын тэмдэгтийн хураамжийн тухай” хуулийн 35.6-т	35.6. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч нь доор дурдсан төлбөр төлнө: 35.6.1.түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын тусгай зөвшөөрлийн төлбөр хайгуулын талбайн гектар тутамд эхний жилд 100 төгрөг, хоёр дахь жилд 200 төгрөг, гурав дахь жилд 300 төгрөг, дөрвөөс тав дахь жилд тус бүр 1000 төгрөг; 35.6.2.түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашиглалтын тусгай зөвшөөрлийн төлбөр нь тухайн тусгай зөвшөөрлөөр олгогдсон талбайн 0-20 гектар тутамд 5000 төгрөг, 30 гектар хүртэл 8000 төгрөг, 50 гектар хүртэл 10000 төгрөг, 100 гектар хүртэл 15000 төгрөг, 200 гектараас дээш 20000 төгрөг.	Энэ хэсгийг 2014 оны 01 дүгээр сарын 09-ний өдрийн хуулиар нэмсэн.
12	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр	“Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай” ¹⁰⁷ хуулийн 33.1	33 дугаар зүйл. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр 33.1.Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч нь олборлож худалдсан, эсхүл худалдахаар ачуулсан болон ашигласан бүх төрлийн түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын бүтээгдэхүүний борлуулалтын үнэлгээнээс тооцож түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийг орон нутгийн төсөвт төлнө. 33.2.Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр нь олборлож худалдсан, эсхүл худалдахаар ачуулсан болон ашигласан бүх төрлийн түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын бүтээгдэхүүний борлуулалтын үнэлгээний 2,5 хувьтай тэнцүү байна.	

¹⁰⁶Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль, “Төрийн мэдээлэл” эмхэтгэлийн 2014 оны №7-д нийтлэгдсэн.¹⁰⁷Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль, “Төрийн мэдээлэл” эмхэтгэлийн 2014 оны №7-д нийтлэгдсэн.

13	Ус ашигласны төлбөр	Усны тухай хуулийн ¹⁰⁸ 31-т	31 дүгээр зүйл. Ус ашигласны төлбөр 31.1.Ус ашиглагч иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага нь ус, рашааны нөөц ашигласны төлбөр төлнө. 31.2.Зөвшөөрсөн хэмжээнээс илүү ашигласан усны төлбөрийг 50 хүртэл хувиар шатлан өсгөх хэлбэрээр тооцож төлөх бөгөөд шатлан өсгөх хэлбэрээр төлбөр тооцох журмыг байгаль орчны асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага боловсруулж, Засгийн газар батална. 31.3.Ус, рашааны нөөц ашигласны төлбөрийн хэмжээ, нөхцөлийг хуулиар тогтооно.	
14	Ус бохирдуулсны төлбөр	Ус бохирдуулсны төлбөрийн тухай ¹⁰⁹ хуулийн 7-р зүйл	7 дугаар зүйл. Төлбөрийн хэмжээ, түүнийг төвлөрүүлэн зарцуулах 7.1.Төлбөрийн хэмжээг дараах хязгаарт багтаан тогтооно: Бохирдуулах бодис Хэмжих нэгж Төлбөрийн хязгаар /төгрөгөөр/ доод дээд Жинлэгдэх бодис килограмм 100 500 Органик бодис килограмм 100 500 Эрдэс бодис килограмм 50 200 Хүнд металл килограмм 1000 5000 Аюултай бохирдуулах бодис грамм 1000 5000 7.2.Төлбөрийн хэмжээг усны сав газар тус бүрээр усны экологи-эдийн засгийн үнэлгээг үндэслэн энэ хуулийн 7.1-д заасан хязгаарт багтаан Засгийн газар тогтооно. 7.3.Төлбөрийн орлогыг Байгаль хамгаалах санд төвлөрүүлэн, усыг хамгаалах, усны бохирдлыг арилгах, хяналт-шинжилгээ хийх, нөхөн сэргээх арга хэмжээнд зарцуулна.	
15	Газрын хэвлийг олгох тэмдэгтийн хураамж	"Улсын тэмдэгтийн хураамжийн тухай" хуулийн 39.1.8-т	39.1.Газар өмчлүүлэх, эзэмшүүлэх, ашиглуулах зөвшөөрөл олгох, газрын хэвлийг олгоход дор дурдсан хэмжээгээр тэмдэгтийн хураамж хураана. 39.1.8.ашигт малтмал олборлоход зориулан газрын хэвлийг олгоход 1 000 000 төгрөг;	

ХОЁР. МОНГОЛ УЛСЫН УУЛ УУРХАЙН САЛБАРЫН ТАТВАРЫН ОРЛОГО БА ТАТВАРЫН АЧААЛАЛ

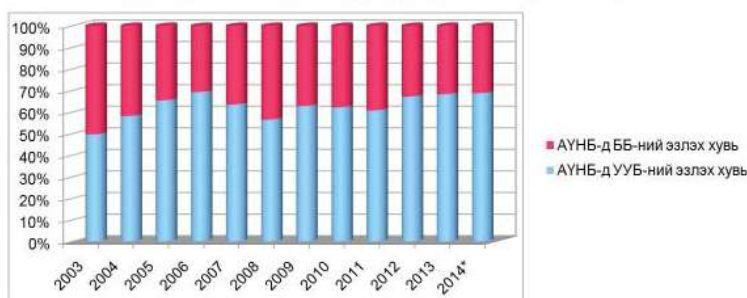
Сүүлийн жилүүдэд уул уурхайн салбар нь Монгол Улсын аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний 60-70 хувь, ДНБ-ний 20-30 хувь, экспортын бүтээгдэхүүний 90-ээд хувийг бүрдүүлж байгаа тэргүүлэгч томоохон салбар бөгөөд энэ нь манай улсын эдийн засгийн үзүүлэлтүүдэд уул уурхайн салбар шууд нөлөө үзүүлсээр байгааг харуулж байна.

¹⁰⁸www.legalinfo.mn/law/details/8683?lawid=8683

¹⁰⁹Ус бохирдуулсны төлбөр тухай хууль, "Төрийн мэдээлэл" эмхэтгэлийн 2012 оны №22 нийтлэгдсэн.

Уул уурхайн үйлдвэрлэл нь эдийн засгийн эрсдэл өндөртэй, нөхөн сэргээлт байгаль орчны тогтвортой байдлыг хангахад их хэмжээний хөрөнгө зарцуулдгаараа бусад салбаруудаас онцлог юм. Иймд хөрөнгө оруулалт татахын тулд татварын орчин тогтвортой байх нь урт хугацаанд салбарыг хөгжүүлэх чухал үзүүлэлт болдог байна.

Аж үйлдвэрийн нийт бүтээгдэхүүнд уул уурхайн салбарын эзлэх хувь

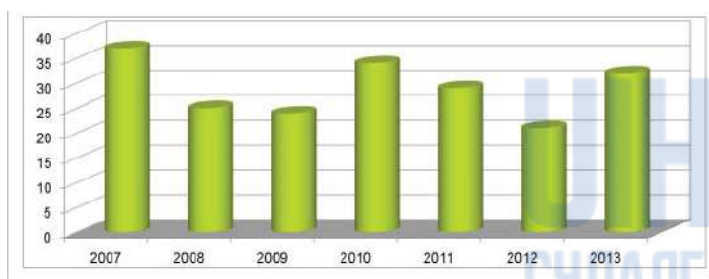
Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо

Эрдэс баялгийн үйлдвэрлэлд татварын хувь хэмжээ бага бол шавхагдах эрдэс баялгийн ашиглалтаас улсын төсвийн орлогын хэмжээ багасах ба харин хөрөнгө оруулагчдад татварын дарамт их байвал хөрөнгө оруулалт багасах хандлагатай болдог байна. Иймд төр засгийн болон хөрөнгө оруулагч компаниудын ашиг сонирхлыг уялдуулсан татварын бодлого нэн чухал юм.

Уул уурхайн салбар нь асар их хөрөнгө оруулалтыг шаардаж байдаг ба тухайн оруулсан хөрөнгөтэйгөө дүйцэхүйц хэмжээний эрсдэлийг дагуулж байдаг. Иймд хөрөнгө оруулагчдын хувьд татварын орчин тогтвортой байх нь чухал асуудлуудын нэг болдог.

Ашигт малтмалын газраас уул уурхайн салбарын 2007-2013 оны татварын ачааллын түвшинг тооцоолон гаргасныг зурагт үзүүлбэл:

Уул уурхайн салбарын татварын ачаалал /хувиар/

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын газар /2014 оны статистик мэдээлэл хараахан гараагүй байгаа болно./

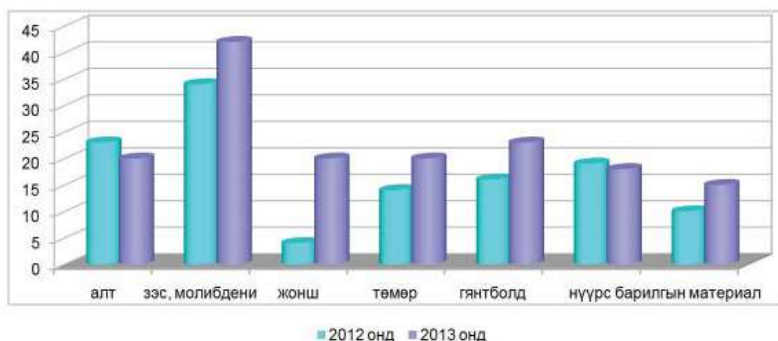
Үүнд: 2007 онд 37 хувь, 2008 онд 25 хувь, 2009 онд 23 хувь болж буурсан бол 2010 онд 34 хувь болж өсөж, 2011 онд 29 хувь, 2012 онд 21 хувь болж буурсан бол 2013 онд эргээд өсөж 32 хувьд хүрсэн байна. Энэ нь 2008 оны 11 дүгээр сарын 25-ны өдрийн зарим бүтээгдэхүүний үнийн өсөлтийн албан татварын хуулиар өөрчлөлт орж алтны босго үнийг 1 унци алтны үнэ 850 ам доллар болгож өөрчлөгдсөнтэй холбоотойгоор 2009 онд татварын ачаалал буурсан ба ихэнх алт олборлогч аж ахуйн нэгжүүд Монгол банкинд тушаах алтны хэмжээ багассантай холбоотой байна. 2011 онд үнийн өсөлтийн албан татвар хүчингүй болж Ашигт малтмалын тухай хуулийн 47 дугаар зүйлийн 5-д заасан нэмж ногдуулах

өсөн нэмэгдэх ашигт малтмалын төлбөрийн хувь хэмжээг тогтоосноор татварын ачаалал өссөн байна.

2011 оны 1 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн зарим бүтээгдэхүүний үнийн өсөлтийн татвар хүчингүй болсон нь 2011-2012 оны татварын ачаалал бууруулсантай шууд хамааралтай байна¹¹⁰.

2012 болон 2013 оны байдлаар уул уурхайн салбарын гол нэр төрлийн ашигт малтмал тусбүрээр татварын ачааллын түвшинг тооцсоныг харуулав.

Татварын ачааллын түвшин

Эх сурвалж: Ашигт малтмалын газар

Зургаас харахад 2012 онд зэсийн баяжмалд ногдох татварын ачаалал хамгийн их буюу 34 хувьтай байсан бол 2013 онд 42 хувь, жоншны татварын ачаалал хамгийн бага буюу 4 хувьтай байсан бол 2013 онд огцом нэмэгдэж 20 хувьд хүрсэн байна. Үүнийг ашигт малтмалын өсөн нэмэгдэх нөөцийн төлбөрийн хэмжээ зэсийн баяжмалд харьцангуй өндрөөр тогтоосноор тайлбарласан байна.

Алт болон нүүрсний татварын ачаалал 2013 онд өмнөх оноос 1-3 хувиар буурч, татварын ачаалал 18-20 хувьтай байна.

Ашигт малтмалын газраас хийсэн судалгаагаар татварын хамгийн өндөр ачаалал нь зэсэн дээр байгаа нь Ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийг тооцох хувь нь өндөр, мөн алтны ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрөөс авах татварын хэмжээ өндөр зэргээс шалтгаалан татварын ачаалал өндөр гарахад нөлөөлж байна хэмээн дүгнэсэн байна. Мөн судалгаанд өсөн нэмэгдэх нөөцийн төлбөрийн сөрөг үр дагавар нь алт, зэсийн бүтээгдэхүүнд ногдуулах татварын хэмжээ эрс нэмэгдсэн нь зах зээлийн үнийн өсөлттэй шууд холбоотой гэж үзсэн байна. Үүнээс үүдэн алтны олборлолтын хэмжээ эрс буурч зэсийн орд газруудыг ашиглах, эхлүүлэх боломж үндсэндээ хаагдсан байна¹¹¹.

Бусад ашигт малтмал болох жонш, уулын гянтболдын баяжмал, төмөр, барилгын материалын татварын ачааллын дундаж түвшин 2012 онтой харьцуулахад 5-16 хувиар тус тус нэмэгдсэн байна.

¹¹⁰Ашигт малтмалын газар, Монгол Улсын уул уурхайн салбарын татварын ачаалал ба өөрчлөлт, шинэчлэлтийн судалгаа, 2013 он.

¹¹¹Ашигт малтмалын газар, Монгол Улсын уул уурхайн салбарын татварын ачаалал ба өөрчлөлт, шинэчлэлтийн судалгаа, 2013 он.

Уул уурхайн салбарын орлого сүүлийн 5 жилд төсвийн орлогын 20 орчим хувийг бүрдүүлж ирсэн бөгөөд 2010 онд хамгийн өндөр буюу 28 хувьд хүрч байсан бол сүүлийн жилүүдэд тасралтгүй буурч, 2014 оны урьдчилсан гүйцэтгэлээр хамгийн бага түвшинд буюу 14 хувь байхаар байна.

Уул уурхайн салбараас улсын төсөвт оруулсан нийт орлогын хэмжээ (сая.төг)

Татвар, төлбөрүүд	2008	2009	2010	2011	2012	2013
АМНА төлбөр	98 141.3	121 358.4	235 358.8	532 564.85	684 544.1	461 089.4
Аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар	119 099.4	132 466.8	213 427.4	299 652.34	277 875.6	184 924.3
НӨАТ	31 490.9	24 321.5	43 636.1	212 980.1	136 778.7	107 182.0
Тусгай зөвшөөрлийн төлбөр	4 177.8	3 323.9	56 789.6	3 950.97	7 165.4	7 143.2
Газар ашигласны төлбөр	10 089.2	19 952.7	11 465.9	12 957.9	12 086.0	14 098.8
Ус ашигласны төлбөр	2 400.7	2 493.6	3 776.3	3 552.5	11 191.4	37 959.34
ТХӨЯМ-ын татвар	189.9	1 020.7	548.2	1 921.2	965.5	2284.6
Гадаад ажилчдын ажлын байрны төлбөр	3 377.6	3 078.2	4 865.2	13 907.7	8 020.1	7 297.3

Үл хөдлөх хөрөнгийн татвар	32 682.5	2 647.7	2 913.6	3 780.0	4 321.9	13 172.3
Улсын төсвийн хөрөнгөөр хийсэн хайгуулын нөхөн төлбөр	5 035.1	11 835.0	4 635.9	2 276.4	2 465.9	1 975.9
Бусад татвар /гааль агаарын бохирдол, төрийн өмчийн дивидент, ХАОАТ г.м/	419 613.4	217 638.2	466 204.8	-	-	63 403.7
Нийт татварын хэмжээ	726 297.9	540 136.9	1 043 622.0	1 087 543.9	1 145 414.5	1 301 431.2

Сүүлийн 5 жилд (2008-2013) уул уурхайн салбарын татварын орлогын дундаж өсөлт нь 13 хувь байсан бол уул уурхайн бус салбарын татварын өсөлт 31 хувь байсан.

Харин 2014 оны хувьд уул уурхайн салбар өсөлтөө хадгалж 14 хувиар өсөх төсөөлөлтэй байгаа бол уул уурхайн бус салбарын хувьд 7 хувиар буурах төсөөллийг Сангийн яамнаас гаргасан байна.¹¹² Төсөвт оруулсан орлого нэмэгдсэн гол нөлөө нь нүүрсний бүтээгдэхүүний хэмжээ, ус ашигласны төлбөр, жижиг үнээс хамаарч өсөн нэмэгдэх татвар авдаг болсон зэрэг нь нөлөөлсөн байна.

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

¹¹²Ашигт малтмалын газар, Монгол Улсын уул уурхайн салбарын татварын ачаалал ба өөрчлөлт, шинэчлэлтийн судалгаа, 2013 он.

Уул уурхайн салбараас 2013 онд улсын нэгдсэн төсөвт оруулсан нийт орлогын хэмжээ (сая.төг)(Татварын ерөнхий газрын мэдээгээр)

№	Татварын төлбөрүүд	Алт	Зэс,молибдени	Бар/мат	Төмөр	Жонш	Нуурс	Гянтболд	Бусад	Нийт
1	Аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар	15,865,126.5	69,418,588.2	1,487,609.4	15,709,257.0	2,654,105.4	50,517,140.8	3,296.1	23,248,306.5	178,903,409.9
2	Бараа, үйлчилгээний НӨАТ	846,144.7	1,791,008.4	4,211,418.4	1,451,784.1	98,932.9	8,826,244.7	24,432.5	52,163,891.0	69,413,856.7
3	Нөөц ашигласны төлбөр	18,208,680.9	102,255,349.4	185,227.2	29,995,055.2	2,926,940.5	137,612,331.3	7,657.6	22,332,573.2	313,523,815.3
4	Үнийн өсөлтийн албан татвар	77,680.2							2,614.5	80,294.7
5	Цалин хөлс түүнтэй адилтгах орлого	6,369,642.3	14,599,500.2	1,777,066.8	1,874,539.9	568,169.9	8,209,739.5	14,760.2	20,885,226.2	54,298,635.0
6	Суутлагчийн хувь хүнд олгосон орлогоос суутгасан албан татвар	171,390.6	86,488.1	68,716.5	1,347,928.2	22,686.6	325,295.8	2,254.3	921,571.3	2,946,331.4
7	Ус, рашаан ашигласны төлбөр	442,322.2	6,898,624.9	17,864.5	24,150.4	42,624.2	520,643.5	1,490.4	397,095.2	8,344,815.3
8	АТБӨЯХ татвар	98,657.8	49,196.4	90,067.1	217,113.6	13,144.8	232,048.7	21,561.0	670,836.5	1,392,625.9
9	Агаарын бохирдлын төлбөр-АТБӨЯХ	7,658.3	3,042.7	5,882.6	10,086.3	986.0	98,523.8	25.4	17,549.7	143,754.8
10	Агаарын бохирдлын төлбөр-Түүхий нуурс олборлогч		10,178.5		5.0	26,069.8	18,788,941.0		3,624,049.9	22,449,244.2
11	Бусад орлого	714.8	17,852.8	1,932.7	14,132.8	2,616.6	18,452.6	212.5	1,494,697.7	1,550,612.5
12	Бууны татвар	134.0	128.0	182.0	20.0	148.0	86.0	8.0	34.0	740.0
13	Газрын төлбөр	156,787.0	7,751,913.8	48,623.5	138,505.8	47,564.5	842,725.9	599.0	2,150,886.9	11,137,606.4
14	Дундын суутгал - 3%	188.9	1,122.7				348.3		976.8	2,636.7
15	Өсөн нэмэгдэх ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр	7,942,638.3	153,181,053.9		4,345,130.9	5,895.3	22,441,526.3		7,761,478.3	195,677,723.0
16	Үл хөдлөх хөрөнгийн татвар	137,871.5	2,605,718.3	244,513.5	102,022.4	27,654.5	560,420.1	3,720.7	546,917.9	4,228,838.9
17	Үл хөдлөх эд хөрөнгө борлуулсны албан татвар	236,190.1		31,930.0	9,880.0		9,891.3		2,651.3	290,542.7
18	Татварын алданийн орлого	47,506.1		25,826.5	70,376.4	48,539.3	252,025.5	132.5	1,551,399.2	1,995,805.5
19	Татварын торгуулийн орлого	122,473.4		61,934.4	113,042.2	42,786.0	775,927.3	139.2	1,627,049.4	2,743,351.9
20	Татварын хүүгийн орлого	4,746,981.3		380,336.8	9,114.9	17,038.8	319,830.1		9,416,558.1	14,889,860.0
21	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашигласан нөөцийн төлбөр	19,324.4	32,000.0	145,141.3	44,288.3	48.0	53,817.3		3,269,326.4	3,563,945.7
22	Улсын тэмдэглэлийн хураамж		11,160.0	309.5	990.0	12.0	986.4		1,255.0	14,712.9
23	2013 онд төлсөн	55,498,113.3	358,712,906.3	8,784,582.7	55,477,423.4	6,545,963.1	250,406,946.2	80,279.4	152,086,945.0	887,593,159.4

ГУРАВ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ УУЛ УУРХАЙН САЛБАРТ ҮЙЛЧИЛЖ БУЙ ТАТВАРЫН ХУВЬ, ХЭМЖЭЭНД 2015 ОНД ГАРСАН ӨӨРЧЛӨЛТ, ТАТВАРЫН ТОГТОЛЦОО, ХУВЬ ХЭМЖЭЭ

Сүүлийн жилүүдэд байгалийн баялгийн үндсэрхэг үзэл (resource nationalism) хүчтэйгээр ажиглагдаж байгаа хэдий ч дэлхийн уул уурхайн салбар удааширч байгаатай холбоотойгоор ихэнх улс оронд хөрөнгө оруулалтыг татах, татварыг хөнгөвчлөх асуудлаар ихээхэн ач холбогдол өгч байгаа бөгөөд зарим орнуудад ашигт малтмалын татварыг бууруулах, болиулах арга хэмжээ авч байгаа бол нөгөөтэйгүүр дотоодын үйлдвэрлэл, нэмүү өртөг шингэсэн аж үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх бодлого хүчээ аваад байна.

Уул уурхайн салбар хөгжсөн улс орнуудад тус салбарт хүчин төгөлдөр үйлчилж буй татварын хэмжээний чиг хандлага нь эдийн засгийн хямралын үед уул уурхайн салбарын татварын хувь хэмжээг өсгөх, хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх хандлага ажиглагддаг. Энэ нь тус салбарын ашиг өндөр байдагтай холбоотой.

Тухайлбал, Австралид 2012 оны 7 дугаар сарын 1-ний өдрөөс эхлэн Эрдэс баялгийн нөөцийн түрээсийн татварын тухай хуулийг баталсан боловч 2014 оны байдлаар Австрали, Зимбабве зэрэг улс орнууд уул уурхайн эрх зүйн орчинг гадаадын хөрөнгө оруулагчдад таатай, уян хатан болгох бодлого барьж Австрали Улс нь Эрдэс баялгийн нөөцийн түрээсийн татварыг болиулсан бол Индонез Улс нь ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийг нэмэгдүүлэх бодлого барьж байна.

2014 оны 1-р сард Индонезийн Засгийн газар нь дотоодын боловсруулах үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх бодлогын хүрээнд боловсруулаагүй ашигт малтмалын экспортын хориг тавьсан. Шинэ дүрмийн дагуу компаниуд 2016 он гэхэд боловсруулах үйлдвэр байгуулах үүрэгтэй бөгөөд тэр хүртэл түүхий эдээ 25-60 гаруй хувийн экспортын татвар төлж гаргах ёстой байсан ч уг хоригийг 7 сарын дараагаар цуцалсан байна.¹¹³

3.1 Олон улс дахь уул уурхайн болон ашигт малтмалын хууль эрх зүй, татварын орчинд гарч буй өөрчлөлт шинэчлэлтүүд

2015 оны 1-р сараас эхлэн хэрэгжих өөрчлөлтүүд¹¹⁴

Гарсан өөрчлөлт, шинэчлэл	Улс орон	Тайлбар
Роялти болон татварын хэмжээ нэмэгдсэн	Гватемал, Замби, Бразил	Бразил-демпингийн эсрэг нэмэгдэл татвар ногдуулна. Гватемал-АМНАТ-ыг 5%-иас 10% болгож нэмэгдүүлэхээр өргөн барьсан. Замби-ил уурхайн АМНАТ-ыг 6%-иас 20% болгон нэмэгдүүлсэн.
Хөрөнгө оруулалт татах, дэмжлэг үзүүлэх	Ангол, Австрали, БНХАУ, Эквадор, Энэтхэг	Ангол-уул уурхай, гаалийн татвараас чөлөөлнө.
Уул уурхайн шинэчлэл	Өмнөд Африк, ИБУИНВУ	Өмнөд Африк - Байгаль орчны нэгдсэн тогтолцоог нэвтрүүлсэн, зөвшөөрөл лиценз олгох асуудлыг хялбаршуулсан. ИБУИНВУ-газрын тос, байгалийн хий, уул уурхайн ил тод байдлын тухай хуулийг баталсан.

¹¹³www.reuters.com/article/2014/08/29/indonesia-metals-exports-idUSL3N0QZ30020140829

¹¹⁴www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-resource-nationalism-update-january-2015/

Импорт, экспортын хязгаарлалт	Энэтхэг	Энэтхэг-Алтны хувьд 80:20-ийн зарчмыг цуцлах шийдвэр гаргасан. ¹¹⁵
Өөрчлөлтөд хамрагдсан бүтээгдэхүүн	Нүүрс-БНХАУ, Энэтхэг	БНХАУ-2015 оны 1-р сараас коксжих, эрчим хүчний нүүрс болон бүх төрлийн нүүрсний бүтээгдэхүүний экспортын татварыг 10%-иас 3% болгож бууруулсан. Ферроникелийн импортын 1%-ийн татварыг цуцалсан.
	Алт-Энэтхэг	Энэтхэг-алт, мөнгөнд ногдуулдаг 10%-ийн импортын татварыг бууруулна.
	Ган-Бразил	Энэтхэг-нүүрсний татварыг бууруулна.
	Төмрийн хүдэр-Австрали	Энэтхэг-нүүрсний татварыг бууруулна.
2014 он		
Гарсан өөрчлөлт, шинэчлэл	Улс орон	Тайлбар
Роялти болон татварын хэмжээ нэмэгдсэн	Индонез	Индонез-боловсруулаагүй ашигт малтмалын экспортын хориг тавьсан. /2014.07 сард цуцлагдсан/
Хөрөнгө оруулалт татах, дэмжлэг үзүүлэх	Австрали, Зимбабве	Австрали-төмрийн хүдэр болон нүүрсний орлого 30 хувийн татвар ногдуулах Эрдэс баялгийн нөөцийн түрээсийн татвар (Mineral Resources Rent Tax)-ын хуулийг 2014 оны 10-р сарын 1-ний өдрөөс хүчингүй болгож ЭБНТТ-г болиулсан.
Уул уурхайн шинэчлэл	БНХАУ, Энэтхэг, Индонез, Өмнөд Африк, Танзани	БНХАУ- нүүрсэнд ногдуулах татварын шинэчлэлийн хүрээнд байгаль орчны нөхөн сэргээлтийн татвар зэргийг болиулсан. Татварыг олборлолтын хэмжээ бус нүүрсний үнэнд суурилж ногдуулна. Энэтхэг-Энэтхэгийн дээд шүүхээс 1993 оноос хойш олгосон 218 блок/талбайн зөвшөөрлийн 214-ийг шударга бусаар олгосон гэх үндэслэлээр цуцалсан, нүүрсний компаниудад 2015 оны 3-р сар хүртэл олборлолт явуулахыг зөвшөөрсөн.
Импорт, экспортын хязгаарлалт	Индонез, Филиппин	Филиппин-Индонезийн адилаар боловсруулаагүй ашигт малтмалын экспортод хориг тавихаар Конгрессын доод танхимын байнгын хороогоор дэмжигдсэн. /Хэлэлцэх шатандаа/
Өөрчлөлтөд хамрагдсан бүтээгдэхүүн	Нүүрс-Австрали, Энэтхэг, Индонез, БНХАУ	БНХАУ-нүүрсний татвар нь бүс нутгаас хамааран 2-10% байна. ¹¹⁶
	Алт - Зимбабве	Индонез-нүүрсний борлуулалтын роялтийг чанараас хамааран тус тус 7%, 9%, 13.5% тогтоосон байна.
	Төмрийн хүдэр - Австрали	Австрали-Эрдэс баялгийн нөөцийн түрээсийн татварыг болиулсан. Зимбабве-Алтны роялтиг 2014 оны 10-р сарын 1-ний өдрөөс 7%-иас 5% хүртэл бууруулсан.

¹¹⁵80:20 rule on gold, which decreed that 20% of imported gold has to be re-exported (primarily as jewelry). The import controls were put in place because the value of gold imports had been so substantial that they were a major contributor to the country's current account deficit and thus a serious factor in a fall in the value of the rupee against the US dollar. However, there has been no discussion of a relaxation on the 10% import duty on gold and silver. The Indian Government has also waived duties and taxes on the import of coal in the category of "other coal." The waiver follows a ban on coal mining and export by the state of Meghalaya, which supplies around 80% of the coal demand for Bangladesh. Since the ban, local brick-manufacturing companies have had to suspend operations of their kilns, which use coal. The Bangladesh demand is likely to be filled by countries such as Vietnam, Indonesia and China. Tax costs on coal import totaled nearly 30%: 4% advance trade value-added tax (VAT), 5% customs duty, 5% advance income tax and 15% VAT. Now only the VAT remains. Coals in other categories, including anthracite and bituminous are not exempt from duties and taxes since those are not used in brick kilns.

¹¹⁶www.stratfor.com/analysis/china-imposes-new-coal-production-tax

3.2 Гадаадын улс орнуудын уул уурхайн салбарт үйлчилж буй татвар, хураамжууд

Уул уурхайн салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуйн нэгжид ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр, татвар, ААНОАТ, газар ашигласны төлбөр зэргийг ногдуулж байна.

Төв болон Зүүн Өмнөд Азийн орнуудын уул уурхайн эрх зүйн орчин нь Хойд болон Латин Америк, Европ болон Африкийн эрх зүйн орчныг төдийлөн гүйцдэггүй гэж үздэг. Харин уул уурхайн бүтээгдэхүүний хамгийн том хоёр хэрэглэгч болох БНХАУ болон Энэтхэг орнуудтай хөрш зэргэлдээ байрлалтай, тэдгээрийн эдийн засаг сүүлийн үед эрчимтэй өсөж байгаатай холбоотой Монгол төдийгүй Казахстан, Индонез зэрэг улс орнууд уул уурхайн эрх зүйн орчноо боловсронгуй болгох, сайжруулах асуудлаар сүүлийн жилүүдэд эрчимтэй ажиллаж байна.

Казахстан улс 2009 оноос хойш уул уурхайн салбарын хөгжилд ихээхэн шинэчлэл хийсэн, Индонез улс нь уул уурхайн салбарт арвин туршлагатай бөгөөд эрх зүйн орчны хувьд ихээхэн туршлага хуримтлуулсан орон юм.

Аливаа улс орны уул уурхайн салбарын хувьд улс орон болон олборлогчдын эрх ашгийн сонирхлыг тэнцүүлэх нь нэн тэргүүний асуудал юм. Төрийн оролцоо хэт их буюу төрийн дарамт их байх тусам уул уурхайн салбарын хөгжил тааруу, уул уурхайн салбарт тавих хяналт сул байх нь эргээд байгаль орчин, эдийн засаг, аюулгүй байдалд хохирол учруулж болзошгүй.

Чили улс нь татварын цар хүрээг нэмэгдүүлж, татварын ачааллыг бууруулах бодлого явуулж байна. Энэ нь 2009 оны аж ахуйн нэгжийн татварыг 28 хувиас 2010 онд 25 хувь хүртэл бууруулсан байна. Харин 2014 онд Чилийн конгресс нь татварын тогтолцооны шинэчлэлд нэмэлт өөрчлөлт оруулахыг дэмжсэн бөгөөд тус шинэчлэлийн дагуу аж ахуйн нэгжийн татварыг 20 хувиас 25 хувь болгон нэмэгдүүлсэн байна. Ингэхдээ татварыг хувьцаа эзэмшигчдэд аккруэль сууриар тооцох тогтолцоог нэвтрүүлсэн байна. Өмнө нь хувьцаа эзэмшигчдэд зөвхөн бэлэн мөнгөнд ногдуулдаг байсныг давхар татвар ногдуулах боломжийг олгож байгаа юм. Чили нь татварын хоёр хэлбэрийг нэвтрүүлсэн бөгөөд татвар төлөгчид нь аль тохиромжтой хувилбарыг сонгох боломжтой болох юм.

Татвар	Үндэслэл	Жишээ	Тайлбар
Газрын хэвлий ашигласны төлбөр	Улсын төсөвт түрээсийн орлогыг төвлөрүүлэх	Канад, Австрали. Холбооны улсуудын субъектүүд ногдуулна. Холбоо болон орон нутгийн төсвийн хуваарилалтад дээр маргаан гардаг.	
Газрын хэвлий нөхөн сэргээх, хамгаалах хураамж	Татвар	АНУ /Нью Мексик, Аляск, Монтана/, Канад /Альберта/	Тодорхойлолт нь тодорхой бус, газрын хэвлий ашиглах төлбөрт хамаарч болно.
Акциз	Байгаль орчин хамгаалахад чиглэгддэг	Европ болон Японд АНУ-с өндөр.	Төсвийн гол эх үүсвэрийн нэг, байгаль орчин хамгаалахад ашиглаж болно.
НӨАТ	Хэрэглэгчид чиглэгддэг	АНУ-ын хувьд худалдааны татвар, Европт НӨАТ, түлшний татвар бусад татвараас ялгаатай байж болно.	Ашиг дахин хуваарилахад үйлчилнэ. ЕХ-ны хувьд гол төсөв бүрдүүлэгч татвар.

ОАТ	Гэнэтийн /илүү ашгийн татвар ногдуулж болно.	Татварыг холбоо болон түүний субъектүүд ногдуулах эрхтэй. Татварын ерөнхий тогтолцооны нэг хэсэг юм.	Илүү ашгийн татвар нь АМНАТ-тай төстэй татвар юм.
Экспортын хураамж	Дэлхийн болон дотоодын зах зээл дээрх ялгавартай үнээс үүдэлтэй.	ДХБ-ын олон тооны гэрээг цуцалсан.	Дэлхийн болон дотоодын зах зээл дээрх ялгавартай үнээс үүдэлтэй.
Хаягдлын төлбөр	Байгаль орчин учруулсан гарз хохиролд	АНУ/Вайоминг/ зэрэг зарим мужууд зорилтот хөтөлбөр санхүүжүүлэхэд ашигладаг.	Байгаль орчинд гарз хохирол учруулсан нөхцөлд хариуцлага эсхүл татвар ногдуулна.
Газрын татвар	Орон нутгийн төсөвт, орон нутгийн хэрэгцээнд	ЭЗХАХБ-ын бүхий л гишүүн орнуудад үйлчилдэг. Татварын хэмжээ нь газар ашиглалтын хэлбэрээс хамаарна.	Орон нутгийн төсөв бүрдүүлэгч гол бүрэлдэхүүн болно.

3.3 Монгол Улс болон гадаадын зарим орны уул уурхайн салбарт үйлчилж буй татварын хувь хэмжээ

Монгол Улс болон гадаадын зарим орны уул уурхайн салбарт үйлчилж буй төлбөр хураамжуудыг хүснэгтэд харуулав.

Улс орон	Роялти	ААН-ийн орлогын албан татвар	Эрдэс баялгийн нэмэлт татвар	Импортын татвар	НӨАТ	Татварын суутгал	
						Хүүгийн орлогод	Ногдол ашгийн орлогод
Австрали							
Баруун Австрали ¹¹⁷	Тоо хэмжээнд суурилсан роялтиг зориулалтаар: Барилгад: 1 тонн – 0.62 AUD Төмөрлөгийн агууламжийн хувьд: 1 тонн – 1 AUD (2015 онд шинэчлэгдэнэ) Хүдэр: 7.5% Баяжмал: 5% Металл: 2.5% Алт: үнээс хамааран 1.25-2.5% Экспортын нүүрс: 7.5% Экспортын бус нүүрс: Тусгай роялти	Холбооны хувь хэмжээ: 30% (2015.07.01-ний өдрөөс хойш олсон орлогод 28.5-ийн татвар ногдуулна) Муж улсын орлогын албан татваргүй	Муж улсын уул уурхайн роялти татвар	байхгүй	10%, экспортод гаргаж буй эрдэст татвар ногдуулахгүй	10%, эсхүл гэрээнд заасан хэмжээ	30%
Квинсленд	Нүүрс: 7% (тухайн үеийн ханшнаас хамааран 7%-15%) Бусад эрдэс - Тогтсон хувь: 2.7% Хувьсах хувь: үүнээс хамааран 1.5-4.5%						

¹¹⁷www.dmp.wa.gov.au/4407.aspx

Шинэ Өмнөд Уэльс	Хөнгөн цагаан: 1тонн боксит - 0.35 AUD Аж үйлдвэрийн эрдэс: 1 тонн – 0.4- 0.7 AUD Нүүрс: 4-7% борлуулалтын үнэ Фосфат: Зэс, Алт: 2.5-5%						
Хойд нутаг Дэвсгэр	18%, ашигт суурилсан						
Канад							
Бритиш Колумб	Татварын доод хэмжээ: 2% (үнээс) Ашгийн роялти:13%	14.38% эрдэс баялгаас олж буй нийт ашигт	Муж улсын уул уурхайн татвар /Квебек, Бритиш Колум, Онтарио/	Ихэнх эрдэст ногдуулахгүй	Бараа үйлчилгээний тариф: 7% экспортод гаргаж буй эрдэст хамаарахгүй	25%	
Баруун Хойд Нутаг Дэвсгэр	Ашгийн роялти:5-14% Орлого 10,000 CAN\$ доош - ногдуулахгүй	Холбооны хэмжээнд: 22.12% Холбооны татвараас роялти болон уул уурхайн татварыг хасахгүй					
Онтарио	Ашгийн роялти:10% Орлого 500,000 CAN\$ дээш ногдуулахгүй Алслагдмал бүсэд байрлах уурхай татварын хөнгөлөлт эдэлнэ						
Ботсван	Ихэнх эрдэс: 5% Металл: 5% Үнэт чулуу: 10%	Доод тал нь 25%	байхгүй	байхгүй	байхгүй	15%	15%
Мозамбик	Нүүрс болон бусад эрдэс: 3% Үндсэн эрдэс: 5% Хагас үнэт чулуу: 6% Үнэт металл: 10% Алмаз: 10-12%	32%	байхгүй	5 жил чөлөөлнө	байхгүй	20%	20%
Өмнөд Африк	Боловсруулсан эрдэс дээд хэмжээ: 5% боловсруулаагүй 7%	28%	Уул уурхай болон газрын тосны нууцын роялти	байхгүй	байхгүй	10%	байхгүй
Танзани	Хөнгөн цагаан, зэс, алт, төмөр болон аж үйлдвэрийн эрдэс: 3% Алмаз: 5%	30% Шинээр	байхгүй	Олборлолтын эхний жил чөлөөлнө, 5%	байхгүй	10%	10%
БНХАУ	Нүүрс: 2-10% Алт: 0.5-4% Зэс: 0.5-4% Төмрийн хүдэр: 0.5-4%	25%	байхгүй	Экспорт – 0% Уул уурхай тоног төхөөрөмжид импортын татвар ногдуулахгүй	байхгүй	10%	Байхгүй

Индонез	Нүүрс: 7-13.5% Алт: 3.75% Зэс: 4% Төмрийн хүдэр: 3%	25%	Засгийн газрын роялти	байхгүй	байхгүй	20%	20%
Чили	Нүүрс: 0-14% Алт: 0-14% Зэс: 0-20% Төмрийн хүдэр: 0-14%	25-27%	Уул уурхайн тусгай татвар		байхгүй	4-35%	35%
Монгол	Нүүрс: 2.75-7.5% Алт: 5-7.5% Зэс: 5-30% Төмрийн хүдэр: 5-7.5%	10-25%	Ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр	Импорт - татвар тооцох үнэлгээний 10%;	экспортод гаргасан уул уурхайн эцсийн бүтээгдэхүүн 0%.	Хүүгийн орлогод 10% ААНОАТ	Ногдол ашгийн орлогод 10% ААНОАТ

* * *

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- “Монгол Улсын татварын тогтолцоо ба уул уурхайн салбар” Дэлхийн өсөлт Олон Улсын байгууллагын судалгаа, 2008-XII сар.
- Ашигт малтмалын газар, Геологи, уул уурхайн салбарын мэдээллийн товхимол 2014 оны 6 сар.
- Үндэсний Статистикийн Хороо, Статистикийн эмхэтгэл, 2013 он.
- Ашигт малтмалын газар, Монгол Улсын уул уурхайн салбарын татварын ачаалал ба өөрчлөлт, шинэчлэлтийн судалгаа, 2013 он.
- <http://mining.news.mn/content/108410.shtml>
- www.legalinfo.mn/law/details/8683?lawid=8683
- <https://www.stratfor.com/analysis/china-imposes-new-coal-production-tax>
- www.dmp.wa.gov.au/4407.aspx
- Mining tax alert, Chile, Ernst&Young, November 2014. www.ey.com/Publication/
- Resource nationalism, Metals and mining, Ernst&Young, November 2014. www.ey.com/Publication/
- Trends in taxation, Coping with transparency, mining royalties and volatility, KPMG INTERNATIONAL, 2014. www.kpmg.com/Global/en/
- Corporate income taxes, mining royalties and other mining taxes A summary of rates and rules in selected countries, PwC, 2012. www.pwc.com/en_GX/gx/

ХОТЫГ ДАХИН ХӨГЖҮҮЛЭХ ЧИГЛЭЛЭЭРХ КАЗАХСТАН УЛСЫН ЭРХ ЗҮЙН ОРЧНЫ СУДАЛГАА

Г. Алтан-Оч (Ph.D), Р. Нургүл

Засгийн газраас УИХ-д өргөн мэдүүлээд байгаа “Хотыг дахин хөгжүүлэх тухай” хуулийн төслийг боловсруулахдаа Япон, Герман, Орос, АНУ-ын эрхзүйн орчны зохицуулалтаас санаа авсан бөгөөд “Жайка” байгууллагатай хамтарч удаа дараа олон нийтийн хэлэлцүүлэг явуулсаныг дашрамд тэмдэглэх нь зүйтэй байна.

Казахстан улсад хотыг дахин хөгжүүлэх тухай тусдаа хууль байдаггүй бөгөөд Казахстан улсын хот байгуулалт, барилгын салбарын асуудлыг нийтэд нь 2001 оны 6 дугаар сарын 16-нд батлагдсан “Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны тухай” хууль, “Хувийн орон сууцын тухай» хууль болон бусад холбогдох хууль тогтоомжуудаар зохицуулдаг байна.

Хотуудын хувьд хот байгуулах, хот хөгжүүлэх асуудлыг зохицуулахад “Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны тухай” хууль болон бусад хуулийн хүрээнд батлагдсан тусгай дүрэм, журмуудыг хэрэглэдэг байна.

I. Хуулийн ерөнхий бүтэц, зохицуулах харилцаа, хамрах хүрээ

Казахстан Улсын “Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны тухай” хууль нь дараах 3 хэсгээс бүрдэнэ. Үүнд:

- 1) Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааг төрөөс зохицуулах;
- 2) Архитектур болон хот байгуулалт;
- 3) Барилгын тухай гэсэн 3 хэсэгтэй бөгөөд нийт 11 бүлэг, 79 зүйлтэй.

Энэ хуулийн аль бүлэгт ямар харилцааг хэрхэн зохицуулсныг ерөнхий байдлаар авч үзвэл:

1 дүгээр бүлэг - Ерөнхий үндэслэл. Хуулийн 1 дүгээр бүлэгт энэ хуулинд хэрэглэгдэх нэр томъёоны тодорхойлолт; архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагаатай холбоотой хууль тогтоомжууд; архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны үндсэн чиг үүрэг; архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагаанд оролцох субъектүүд; архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны объектууд; архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны хүрээнд тусгай зохицуулалт хийгдэх объектуудын талаарх ойлголтуудыг тодорхойлжээ.

2 дугаар бүлэг - Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааг гүйцэтгэхэд оршин суух болон амьдрахад тохиромжтой тав тухтай орчныг бүрдүүлэх /орчноор хангах/. Тус бүлэгт суурин газарт иргэдийн тав тухтай, аюулгүй орчинд амьдрах эрхийн талаар тодорхой зааснаас гадна экологийн аюулгүй байдал, хүрээлэн буй орчныг хамгаалах талаар, түүх соёлын объектууд болон байгалийн үзэсгэлэнт газрыг хамгаалах талаарх зохицуулалтуудыг хийжээ. Мөн суурин газруудын ногоон байгууламж, дэд бүтцийн асуудлыг шийдэх, түүнчлэн эдэлбэр газрыг хот байгуулалтын салбарын хууль, дүрэм, журамд нийцүүлэн ашиглах; архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагаанд хувь хүн болон хуулийн этгээдийн оролцоог хэрхэн хангах талаар тус тус заасан байна.

3 дугаар бүлэг - Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагаанд оролцох субъектүүдйн эрх, үүрэг, хүлээх хариуцлага. Энэ бүлэгт архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхэд талуудын оролцоо, мөн тэдгээрийн эрх, үүргийг тодорхойлж, энэ хууль болон бусад холбогдох хууль тогтоомжуудыг зөрчсөн тохиолдолд авах арга хэмжээний талаар хуульчилсан байна.

4 дүгээр бүлэг - Архитектур, хот байгуулалт, барилгын салбарын үйл ажиллагаан дахь төрийн оролцоо /төрөөс удирдах/. Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэхэд оролцох төрийн этгээд /хүн/ болон холбогдох төрийн байгууллагууд, тэдгээрийн хэрэгжүүлэх бүрэн эрхийг тодорхойлсон. Үүнд: Казахстан Улсын Засгийн газар; архитектур, хот байгуулалт, барилгын асуудал эрхэлсэн эрх бүхий байгууллага; орон нутгийн иргэдийн төлөөллийн байгууллага буюу орон нутгийн Маслихат; хотын иргэдийн төлөөллийн байгууллага буюу хотын Маслихат; районы иргэдийн төлөөллийн байгууллага буюу районы Маслихат; орон нутгийн захиргааны байгууллага; улсын нийслэл болон улсын ач холбогдол бүхий хотуудын захиргааны байгууллага; орон нутгийн ач холбогдол бүхий хотуудын захиргааны байгууллага; районы захиргааны байгууллага; орон нутгийн архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааг гүйцэтгэх байгууллагын хэрэгжүүлэх бүрэн эрхийн талаар хуулийн энэ бүлэгт тодорхой заасан байна.

4-1 дүгээр бүлэг - Архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны аюулгүй байдлыг хангахад тавигдах ерөнхий шаардлагууд. Энэ хуулийн 4-1 дүгээр бүлэгт барилгын объектуудад хийгдэх техник үйлчилгээний талаар, мөн түүнчлэн барилга байгууламжид тавигдах шаардлагууд болон барилгын материалд тавигдах шаардлагуудын талаарх зүйл заалтуудыг оруулсан байна. Хуулинд тодорхойлсноор байшин барилга, бусад байгууламжууд болон тэдгээрийн зураг төслийг хийх, тэдгээрийг барих, дахин шинэчлэн барих /дахин хөгжүүлэх/, өргөжүүлэх, тэдгээрт их засвар хийх болон ашиглах зэрэг процессыг объектод техник үйлчилгээ хийх гэж ойлгодог. Мөн барилгын материал болон барилгын хийцийг үүнд хамруулжээ.

5 дугаар бүлэг - Архитектур, хот байгуулалт, барилгын салбарын үйл ажиллагаанд тавигдах норм нормативууд. Архитектур, хот байгуулалт, барилгын салбарын үйл ажиллагаанд тавигдах норм норматив бүхий баримт бичгийн улсын системийн талаар, мөн ямар төрлийн норматив бүхий баримт бичгүүдийг хэрэглэдэг ба барилга барих дүрэм журмуудын талаар хуулийн энэ бүлэгт тусгагдсан байна.

6 дугаар бүлэг - Архитектур болон барилгын ажилд хяналт, шалгалт хийх. Энэ бүлэгт архитектур болон барилгын ажлыг хянах, шалгах процессыг хэрхэн зохион байгуулах, хяналт шалгалт хийхэд юуг анхаарах, түүнчлэн лиценз олгох тухай, архитектур болон барилгын улсын мэргэжлийн хяналтын талаар холбогдох зохицуулалтуудыг хийсэн. Мөн барилга байгууламжийн зураг төсөл боловсруулагчийн эрх, архитектур зохиогчийн эрх, түүнийг хянаж шалгах болон бусад асуудлын талаар хуульчилсан байна. Түүнээс гадна техникийн үзлэг шалгалтыг хэзээ, хэрхэн хийх талаар, хяналт болон шалгалтыг гүйцэтгэх этгээд, архитектур болон барилгын ажлыг хянах, шалгах байгууллагаас өгөх журам заавар зэрэг хяналт шалгалттай холбоотой ойлголтуудыг дэлгэрэнгүй тусгажээ.

7 дугаар бүлэг - Улсын хот байгуулалтын кадастр. Хуулийн 7 дугаар бүлэгт улсын хот байгуулалтын кадастр хийх зорилт болон кадастрын төрөл, улсын хот байгуулалтын кадастр хийх тухай зэрэг кадастртай холбоотой ойлголтуудыг зохицуулжээ. Мөн архитектур, хот байгуулалт, барилгын үйл ажиллагааны объектууд болон улсын хот байгуулалтын кадастрт мониторинг хийх талаар хуульчилсан байна.

8 дугаар бүлэг - Нутаг дэвсгэрийг хөгжүүлэх болон нутаг дэвсгэрийг барилгажуулах хот байгуулалтын төлөвлөгөө. Энэ бүлэгт хот байгуулалтыг төлөвлөх буюу Казахстан улсын

нутаг дэвсгэрийг төлөвлөх ерөнхий схем, нутаг дэвсгэрийг хөгжүүлэх нэгж хоорондын схем, нутаг дэвсгэрийн хот байгуулалтыг төлөвлөх цогц схемүүдийн тухай ойлголтыг тодотгожээ. Түүнээс гадна суурин газрын нутаг дэвсгэр болон түүний хил хязгаар, суурин газрын хот байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний талаар, мөн суурин газрын нутаг дэвсгэрийг бүсүүдэд (нэгжүүдэд) хуваах талаар, өөрөөр хэлбэл, нутаг дэвсгэрийн хүн суурьшдаг бүсүүд, нутаг дэвсгэрийн нийгмийн хэрэгцээнд ашиглах бүсүүд, амралт чөлөөт цагаа өнгөрөөхөд зориулсан бүсүүд, инженерийн болон замын дэд бүтэц бүхий бүсүүд, суурийн газрын аж үйлдвэрийн бүсүүд, суурин газрын хөдөө аж ахуйн бүсүүд, тусгай зориулалтын бүсүүд, цэрэг армийн зориулалттай бүсүүд, хотын ойролцоох бүсүүд, нөөцөд байлгах бүсүүдийн талаарх ойлголт болон зохицуулалтыг хийсэн байна.

9 дүгээр бүлэг - Хот байгуулалт болон хотын архитектурын (барилгын архитектур) баримт бичиг. Энэ бүлэгт хот байгуулалтын болон архитектурын зураг төсөлтэй холбоотой баримт бичгүүд өөрөөр хэлбэл, хот байгуулалтын төслүүд, архитектурын төслүүд, барилгын төслүүдийг хэрхэн бэлтгэх. Эдгээр төсөлд эксперт хийх талаар хуульчилжээ.

10 дугаар бүлэг - Барилгын ажлыг төрөөс зохицуулах. Захиалагч ба гэрээт ажил гүйцэтгэгчийн талаар, гэрээт хийх гүйцэтгэгчийг хэрхэн сонгох болон сонгон шалгаруулалт (тендер) амжилтгүй болох тохиолдолд хэрхэх талаар зохицуулсан байна. Түүнээс гадна барилгын ажилд тавигдах шаардлагууд, баригдсан объектын ашиглалтын хугацаа болон чанарын асуудал, баригдсан объектын аюулгүй байдал ба чанарын үзүүлэлтийг хангахад өмч эзэмшигч болон ашиглагчийн үүрэг оролцоо зэргийг тодорхойлсон.

11 дүгээр бүлэг - Бэлэн болсон барилга байгууламжуудыг ашиглалтад хүлээн авах. Хуулийн энэ бүлгээр бэлэн болсон барилга байгууламжуудыг ашиглалтанд хүлээж авах журмын талаар, мөн ямар объектыг улсын комиссоор, ямар объектыг эзэмших этгээд өөрөө хүлээн авах талаар зохицуулсан байна. Хүлээн авах комисс, ажлын комиссын тухай ойлголтууд, түүнчлэн баригдсан объектуудыг ашиглалтанд өгөх, хүлээн авах харилцаа зэргийг энэ бүлгийн зүйл заалтаар зохицуулна.

II. Иргэн болон бусад этгээдээс түүний мэдлийн газрыг улсын хэрэгцээнд авахтай холбоотой хуулийн зохицуулалтууд

Хот байгуулалт болон хот төлөвлөлтийг хэрэгжүүлэх, хотыг дахин хөгжүүлэх явцад хамгийн чухал асуудлын нэг бол газрын тухай асуудал юм. Иргэн болон бусад этгээдээс түүний эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд ямар зарчмаар хэрхэн авах талаар Казахстан улсын холбогдох хууль тогтоомжид шаардлагатай зохицуулалтуудыг хуульчилсан байна. Энэ төрлийн харилцааг “Казахстан улсын газрын тухай” хууль, “Хувийн орон сууц барих тухай”, “Төрийн өмчийн тухай” хуулиуд, мөн бусад хуулиар зохицуулдаг.

“Казахстан улсын газрын тухай” хуулинд зохицуулалтыг хэрхэн тусгасан талаар авч үзье.

Иргэн болон бусад этгээдээс түүний эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах үндэслэл, шаардлага

“Казахстан улсын газрын тухай” хуулийн 6 дугаар бүлэг 84 дүгээр зүйлийн 1-д “Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээний улмаас онцгой тохиолдол буюу энэхүү хэрэгцээг өөрөөр зохицуулах боломжгүй тохиолдолд газар эзэмшигчтэй, эсвэл газар ашиглагчтай (төрийн бус) гэрээ хэлэлцээр хийсний үндсэн дээр, мөн шүүхийн шийдвэрээр албадан авч болно” гэжээ. Мөн 84 дүгээр зүйлийн 2-т эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах зайлшгүй тохиолдлуудыг заасан бөгөөд бусад тохиолдолд, өөрөөр хэлбэл, хэн нэгний бизнесийн үйл ажиллагааг дэмжих, хэн нэгэнд ашигтай давуу байдал олгох г.м. ашиг

сонирхлын үүднээс авахыг хориглоно. Түүнээс гадна эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа хэрэгцээт хэмжээнээс хэтрүүлж болохгүй талаар хуульчилсан байна.

84 дүгээр зүйл. Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээний улмаас албадан авах үндэслэл, шаардлага

2. Эдэлбэр газрыг дараах тохиолдолд улсын хэрэгцээнд албадан авна:

1) Казахстан Улсын олон улсын гэрээнд хүлээсэн үүргийн дагуу;

2) Батлан хамгаалах болон үндэсний аюулгүй байдлын шаардлагаар, байгалийн тусгай хамгаалалтанд авах, эрүүлийг хамгаалах, амарч зугаалах болон түүх соёлын хэрэгцээнд өгөхөөр болсон, мөн эдийн засгийн тусгай бүсүүдийг байгуулан үйл ажиллагаа явуулахад;

3) ашигт малтмал уурхайн орд олдох болон тэдгээрийг олборлоход;

4) автозам болон төмөр замын байгууламжууд (тэдгээрийг шинэчлэн барих), нисэх онгоцны буудал, аэронавигацийн объектууд болон авиатехникийн төвүүд, төмөр замын тээврийн объектууд, гүүр, метрополитен, туннель, эрчим хүч болон цахилгаан дамжуулах шугам, харилцаа холбооны шугам, сансар судлалын объектууд, магистраль хоолойнууд, инженер-холболтын шугамуудыг барьж байгуулах, концессын төслүүдийг хэрэгжүүлэх, суурин газарт нийтийн эзэмшлийн барилга объектуудыг барьж байгуулахад (тэдгээрийг шинэчлэн засварлах);

5) хүн ам оршин суудаг нутаг дэвсгэрийн ерөнхий төлөвлөгөөнд энд заасан онцгой объектууд баригдахаар тусгагдсан бол, түүнчлэн “Казахстан Улсын төлөвлөлтийн ерөнхий систем”-ийн баримт бичигт тусгасан объектуудыг төсвийн хөрөнгөөр барихад.

Дээр дурдсанаас гадна зарим онцгой тохиолдолд газар эзэмшигчээс, эсвэл газар ашиглагчаас (төрийн бус) түүний эдэлбэр газрыг түр хугацаагаар авч хэрэглээд, буцаан өгөх боломжтой. Энэ харилцааг хуулийн 91 дүгээр зүйлд дараах байдлаар зохицуулсан байна:

91 дүгээр зүйл. Онцгой тохиолдолд эдэлбэр газрыг түр хугацаагаар авах

1. Байгалийн давагдашгүй хүчин зүйл, дайны нөхцөл байдал үүсэх, аваар осол, халдварт өвчин гарах, бусад онцгой нөхцөл байдал үүсэхэд нийгмийн тусын тулд орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллагын шийдвэрээр эдэлбэр газрыг эзэмшигч, эсвэл ашиглагч этгээдэд (төрийн бус) гарах өртөг зардлыг төлж, түр хугацаагаар авна.
2. Онцгой байдал өнгөрсний дараа эдэлбэр газрыг эзэнд буцаан өгөх бөгөөд ямар нэг маргаан гарвал эзэн нь түүнийг шүүхийн журмаар шийдүүлэх эрхтэй.
3. Эдэлбэр газрыг эзэнд буцаан өгөх боломжгүй болсон тохиолдолд газрын үнэ өртгийг, эсвэл газар ашиглах эрхийн үнэ өртгийг төлнө.
4. Эдэлбэр газрыг түр хугацаагаар авахад хөрөнгө, тодруулбал, үл хөдлөх хөрөнгийг улсын мэдэлд авах үйл ажиллагааг Казахстан Улсын иргэний хуулийн дагуу хийнэ.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах

Энэхүү харилцааг “Казахстан улсын газрын тухай” хууль болон “Төрийн өмчийн тухай” хуулиар зохицуулна. Одоо эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах ажлыг гүйцэтгэх процессын талаар үзье. Энэ нь дараах дарааллын дагуу явагдана:

1. Шийдвэр гаргах: “Казахстан Улсын Газрын тухай” хуулийн 84 дүгээр зүйлд заасан онцгой нөхцөлд эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах болсноор газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авах ажлыг эхлүүлэх тухай Засгийн газраас, эсвэл орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллагаас албан ёсны шийдвэр (тогтоол) гаргах бөгөөд энэ талаар ажлын

3 хоногт хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр зарлана. Уг шийдвэрт дараах зүйлсийг заавал тусгах ёстой. Үүнд:

- 1) улсын хэрэгцээнд албадан авах болсон зорилго, үндэслэл;
- 2) эдэлбэр газрын байршил, талбайн хэмжээ, кадастрын дугаар;
- 3) газар эзэмшигч, эсвэл газар ашиглагчийн (төрийн бус) нэр;
- 4) албадан авах он, сар, өдрийг заах. Энэ хугацаа нь эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахаар албан ёсоор зарласнаас хойш 3 сараас багагүй байх;
- 5) гэрээ хэлэлцээр хийх газрыг тодорхой заана.

Шаардлагатай бол шийдвэрт бусад материалуудыг хавсаргадаг байна. Хэрэв 2) болон 4)–д өөрчлөлт орохоор бол нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай шийдвэрийг зарласан өдрөөс эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах ажлыг дахин эхлүүлнэ.

2. Мэдэгдэх: Албан ёсны шийдвэр гарснаас хойш 3 өдрөөс хэтрэхгүй хугацаанд, газар эзэмшигчид, эсвэл газар ашиглагчид (төрийн бус) түүний газрыг улсын хэрэгцээнд авах болсноор газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авах тухай бичгээр мэдээлнэ. Мөн түүнд газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг худалдан авах талаар гэрээний төслийг хавсаргаж шуудангаар явуулна. Хэрэв бичиг авснаа мэдэгдэж хариу ирүүлэхгүй байвал материалыг дахин явуулна.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах болсноор газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авах тухай газар эзэмшигчид, эсвэл газар ашиглагчид (төрийн бус) мэдэгдсэнээс хойш төр түүнийг худалдаж авах давуу эрх эдэлнэ.

Газар эзэмшигч, эсвэл газар ашиглагч (төрийн бус) нь эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах мэдэгдэл авсан өдрөөс хойш эдэлбэр газрыг төрийн өмчид бүртгэх хүртэл, эсвэл газар ашиглах эрхийг дуусгавар болгох хүртэл хугацаанд эрхээ /газар эзэмших, ашиглах/ бусдад шилжүүлэх, өв залгамжлуулах зэргээр эзэн өөрчлөгдсөн ч албадан авах ажлыг үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлнэ.

3. Хэрэгжүүлэх: Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах болсноор газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авах ажлыг Казахстан Улсын хуулиудад өөрөөр заагаагүй бол шийдвэрт заасан хугацаанд газар эзэмшигчийн, эсвэл газар ашиглагчийн (төрийн бус) зөвшөөрлөөр, мөн шүүхийн шийдвэрээр гүйцэтгэнэ.

Газар эзэмшигчийн, эсвэл газар ашиглагчийн (төрийн бус) зөвшөөрлөөр, түүнд зохих үнэ төлбөрийг төлснөөр газар эзэмших, эсвэл газар ашиглах эрхийг дуусгавар болгоно. “Үл хөдлөх хөрөнгийн эрхийг улсын бүртгэлд бүртгэх байгууллага”-д төлбөр төлөгдсөнийг батлах баримтыг өгсөнөөр уг хөрөнгө төрийн эзэмшилд бүртгэгдэх эрх үүсэх буюу төрийн өмчид шилжинэ.

4. Шаардлагатай бол шүүхэд хандах: Хэрэв Засгийн газар, эсвэл орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллагаас эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авахтай холбоотой гаргасан шийдвэрийг хүлээн зөвшөөрөөгүй бол талууд хуулийн дагуу шүүхэд өргөдөл гомдол гаргаж болно.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах асуудлыг шүүхийн шийдвэрээр зохицуулах: “Казахстан Улсын газрын тухай” хуулийн 88 дугаар зүйлд энэ талаар хуульчилсан байна.

- Хэрэв газар эзэмшигч, эсвэл газар ашиглагч этгээд (төрийн бус) эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах ажил эхлүүлэх тухай шийдвэрийг хүлээн зөвшөөрөөгүй, газрын үнэ төлбөр болон бусад асуудлаар тохиролцоонд хүрээгүй бол орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллага уг асуудлаар шүүхэд хандах эрхтэй.

- Эдэлбэр газрыг эзэмшигч, эсвэл газар ашиглагч (төрийн бус) нь эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах тухай мэдэгдэл авснаас хойш 3 сарын хугацаанд /гэхдээ эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах ажлыг эхлүүлэх тухай шийдвэрт заасан гүйцэтгэх хугацаанаас хэтрэхгүй хугацаанд/ уг асуудлаар шүүхэд өргөдөл гомдол гаргаж болно.
- Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах талаар гаргасан өргөдөл гомдлыг иргэний шүүх хүлээн авч, хэлэлцэхэд бэлэн болсон өдрөөс 1 сарын хугацаанд хэлэлцэж шийдвэрлэнэ.

“Төрийн өмчийн тухай” хуулийн 65 дугаар зүйлийн 8-д зааснаар эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах болсноор газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авах талаар орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллагаас шүүхэд гаргасан өргөдөл гомдлыг хэрэгсээгүй бол газар эзэмшигчид, эсвэл газар ашиглагчид (төрийн бус) учирсан хохирлыг төсвөөс төлнө.

5. Хэрэгжүүлж дуусах: Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахтай холбоотой газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авах ажил хуулийн дагуу амжилттай хэрэгжин, гэрээнд зааснаар зохих төлбөр төлөгдөж, газар хууль дүрмийн дагуу төрийн өмчид шилжсэнээр уг ажил дуусгавар болно.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах болсноор газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авах ажил хэрэгжиж дуусахад энэ талаар Засгийн газраас, эсвэл орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллагаас шийдвэр гарах бөгөөд үүнийг ажлын 3 хоногт багтааж хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр зарлана.

Гэрээ байгуулах тухай

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг худалдан авах талаар газар эзэмшигчтэй, эсвэл газар ашиглагчтай гэрээ байгуулна. Гэрээнд дараах зүйлийг тусгах ба үүнийг “Төрийн өмчийн тухай” хуулийн 65 дугаар зүйлийн 6-д зохицуулжээ:

- 1) Улсын хэрэгцээнд авах газрын үнийг, эсвэл газрын оронд өөр газар олгохоор бол тэр тухай;
- 2) Хэрэв улсын хэрэгцээнд авсан газрын үнэ түүний оронд өгөх газрын үнээс илүү бол зөрүү үнийг;
- 3) Улсын хэрэгцээнд авах газарт буй үл хөдлөх хөрөнгийн үнэ болон бусад зардлуудыг;
- 4) Газар болон үл хөдлөх хөрөнгийн үнийг төлөх хугацаа, эсвэл улсын хэрэгцээнд авах газрын оронд өөр газар (үл хөдлөх хөрөнгө) олгохоор бол ямар хугацаанд хэрэгжүүлэх тухай;
- 5) Улсын хэрэгцээнд авах хөрөнгийн бүрэлдэхүүний талаар;
- 6) Улсын хэрэгцээнд авах хөрөнгөтэй хамааралтай эрх дуусгавар болсон, эсвэл эрх хязгаарлагдсан этгээдийн нэрсийн жагсаалт;
- 7) Улсын хэрэгцээнд худалдаж авах хөрөнгийн төсөв зардлыг хаанаас санхүүжүүлэх талаар гэрээнд тусгана.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авахдаа газар эзэмшигчид, эсвэл газар ашиглагчид (төрийн бус) төлөх төлбөр

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авахдаа газар эзэмшигчид, эсвэл газар ашиглагчид зохих төлбөр төлөх ёстой бөгөөд үүнд газрын үнэ, газарт буй үл хөдлөх хөрөнгийн үнэ болон бусад зардлыг оруулна.

Төлөх төлбөрийн хэмжээ, төлбөр төлөх хэлбэр, хугацаа зэргийг “Казахстан Улсын газрын тухай” хуулийн 87 дугаар зүйл, 96 дугаар зүйл болон “Төрийн өмчийн тухай” хуулийн 6 дугаар бүлэгт заасны дагуу зохицуулна. Төлбөрийг 2 хэлбэрээр олгож болно. Үүнд:

1. бэлэн мөнгөөр
2. газрын оронд газар олгох буюу эд хөрөнгөөр

Төлбөрийг бэлэн мөнгөөр төлөх: Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авахдаа эзэмшигчид, эсвэл ашиглагчид (төрийн бус) газрын төлбөрийг гэрээний дагуу, эсвэл шүүхийн шийдвэрээр, гэхдээ зах зээлийн үнээс хэтрэхгүй байхаар үнэлж олгоно. Хэрэв гэрээнд газрын үнийг заагаагүй бол түүнийг кадастрын үнээр тооцно.

Улсын хэрэгцээнд авч буй эдэлбэр газрын эзэмшигч, эсвэл ашиглагч (төрийн бус) түүнийг улсаас худалдаж авсан байвал газрын төлбөрийг тэр үнээр олгоно.

Хэрэв газар эзэмшигч, эсвэл ашиглагч (төрийн бус) улсаас худалдаж авсан газрынхаа төлбөрийг бүтэн төлөөгүй, хэсэгчлэн төлж байсан бол уг газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа улсад төлөгдсөн хэмжээгээр нь төлбөрийг олгоно.

Эдэлбэр газарт буй үл хөдлөх хөрөнгийг түүний зах зээлийн үнээс хэтрэхгүй байхаар тооцно. Газар, газарт буй үл хөдлөх хөрөнгийн үнийг төлөхөөс гадна эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авахаас үүдэлтэй газар эзэмшигчид, эсвэл газар ашиглагчид (төрийн бус) учирсан хохирол зардал болон гуравдагч этгээдэд учруулсан хохирлыг бүрэн тооцож төлнө.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа газар болон бусад үл хөдлөх хөрөнгийн үнэ, мөн төлөх шаардлагатай бусад зардлууд газрын эрх улсад, эсвэл орон нутгийн захиргааны нэгжид шилжих хүртэл бүрэн төлөгдөх бөгөөд төлбөрийг төсвийн хөрөнгөнөөс гаргана. Төлбөрийг үндэсний мөнгөн тэмдэгт тенгегээр тооцож олгоно.

Төлбөрийг бэлэн мөнгөөр бус эд хөрөнгөөр төлөх: Эдэлбэр газрыг эзэмшигчид, эсвэл ашиглагчид (төрийн бус) тохирсны үндсэн дээр улсын хэрэгцээнд авах газрынх нь оронд өөр газар өгч болно. Энэ тохиолдолд шинээр өгөх газарт үнэлгээ хийх хэрэгтэй.

Төлбөрийг бэлэн мөнгөөр бус эд хөрөнгөөр төлөх тохиолдолд нэг талаас улсын нэрийн өмнөөс Засгийн газар, эсвэл орон нутгийн захиргааны нэгжийн өмнөөс орон нутгийн гүйцэтгэх байгууллага, нөгөө талаас өмчийн эзэн хооронд байгуулсан гэрээний дагуу хийнэ. Энэхүү гэрээг бичгээр хийнэ.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг худалдаж авах тухай гэрээнд гарын үсэг зурагдсанаас хойш, эсвэл шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс сарын дотор төлбөрийг бүрэн төлнө. Төлбөр төлөх хугацааг хэтрүүлж болохгүй.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг үнэлэх

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг үнэлэх талаар “Төрийн өмчийн тухай” хуулийн 16 дугаар бүлэгт хуульчилжээ. Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд албадан авах тухай эзэмшигчид, эсвэл ашиглагчид (төрийн бус) мэдэгдсэнээс хойш газар болон үл хөдлөх хөрөнгийн зах зээлийн үнийг, мөн бусад хохирол зардлыг тогтоох зорилгоор үнэлгээ хийх этгээдийг томилно. Үнэлгээ хийх этгээд нь хараат бус байна. Үнэлгээ хийх этгээдийг “Казахстан Улсын үнэлгээ хийх ажлыг зохицуулах тухай” хуулийн дагуу сонгож томилох бөгөөд түүний ажлын хөлсийг улсын төсвөөс гаргана. Ер

нь төрийн өмчид эрх олгох, эрх дуусгавар болгох, мөн төрийн өмчийг эзэмших болон ашиглах эрх олгохдоо өмчийг үнэлдэг байна.

Үнэлгээг Казахстан Улсын Засгийн газрын 2013 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдрийн 124 тоот тогтоолоор гаргасан “Үнэлгээний тооцооллын хэлбэр болон агуулгад тавигдах шаардлагууд” нэртэй стандартын дагуу хийнэ. Үнэлгээ хийхдээ объектив байх, үнэн зөв байх зарчмыг баримталдаг. Үнэлгээнд дараах 3 төрлийн аргыг хэрэглэнэ:

1. Харьцуулах арга: Үнэлэх гэж буй объекттой ижил төстэй объектууд зах зээлд ямар ханшаар худалдаалагдаж байгааг судлаад, харьцуулах замаар үнэлгээ хийнэ. Энэ арга нь харьцуулах зарчимд суурилсан учраас үүнийг хэрэглэснээр объектын зах зээлийн үнийг нэлээд бодитой тооцоолох боломжтой.
2. Орлогын арга: Объектын тодорхой хугацааны дараа ашиг өгөх чадвар буюу ирээдүйн үнэ цэнийг тооцож үнэлгээ хийнэ. Энэ аргыг хэрэглэхдээ худалдаж авах объектын тухайн газар нутагт орлого оруулах эдийн засгийн үр ашигтай байдлыг бүх талаас нь судалж тооцох шаардлагатай.
3. Зарлагын арга: Энэ арга нь объектыг, ялангуяа газрыг сайжруулах зорилгоор худалдаж авах тохиолдолд голдуу хэрэглэдэг бөгөөд газар үнэлэхэд ач холбогдол багатай арга юм. Зарлагын аргаар газрыг худалдаж авах үнэ болон сайжруулах зардлыг үнэлэхдээ зах зээлд ижил төстэй газрыг сайжруулахад хэр хэмжээний зардал зарцуулдгийг тооцож, түүнээс хэтрэхгүй хэмжээнд үнэлгээ хийх зарчим баримтална.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авахдаа зөвхөн газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг үнэлээд зогсохгүй түүнээс үүдэлтэй гарах бусад зардал хохирлыг мөн адил үнэлж, төлөх үүрэгтэй. Үүнийг бас “Үнэлгээний тооцооллын хэлбэр болон агуулгад тавигдах шаардлагууд” стандартын дагуу хийнэ.

Газар эзэмшигч, эсвэл ашиглагчаас (төрийн бус) гарах бусад зардал хохирол гэж түүний газар болон эд хөрөнгийг улсын хэрэгцээнд авах ажлыг хэрэгжүүлэх явцад эд хөрөнгө алга болох, эвдэрч хэмхрэх, мөн ердийн үед түүний олдог байсан орлого зогсох зэргийг ойлгоно. Өөрөөр хэлбэл, эзэмших, эсвэл ашиглах эрх зөрчигдсөн гэж үзнэ.

Бусад зардал хохирлыг үнэлэхдээ төлбөрийн баримт г.м гэрчлэх баримттай бол түүнийг үндэслэж, үгүй бол ижил төстэй зардлуудын зах зээлийн дундаж үнээр тооцож үнэлгээ хийнэ. Жишээлбэл, газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг улсын хэрэгцээнд авах болсноор эд хөрөнгөө зөөх, нүүх зардал, үл хөдлөх хөрөнгийн зуучлал (реалтор)-ын үйлчилгээ, улсад өгсөн хөрөнгийн оронд шинээр авсан хөрөнгөө бүртгүүлэх зардал г.м байж болно.

Бусад зардал хохирлыг үнэлэхдээ газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг улсын хэрэгцээнд авснаар гуравдагч этгээдэд учруулах зардлыг мөн тооцож үнэлнэ. Гуравдагч этгээдэд учруулах хохирол зардлыг үнэлэхдээ:

- газар эзэмшигчээс, эсвэл газар ашиглагчаас (төрийн бус) гуравдагч этгээдийн өмнө хариуцлага алдсаны буюу гэрээ зөрчсөний торгууль, гуравдагч этгээдийн хүлээх алдагдал, зээл болон зээлийн хүүгийн төлбөр зэргийг авч үзнэ.

Эдгээрийг газар эзэмшигчийн, эсвэл газар ашиглагчийн (төрийн бус) гуравдагч этгээдтэй байгуулсан гэрээг нягтлан судалсны үндсэн дээр тооцоолж үнэлнэ. Өөрөөр хэлбэл, газар болон үл хөдлөх хөрөнгийг албадан авахаас үүдэлтэй гэрээ зөрчигдөх нөхцөл үүсэх бөгөөд түүний үр дүнд ямар төрлийн хариуцлагыг ямар хэмжээнд хүлээх болсныг тооцоолж гаргана.

- гуравдагч этгээдийн алдагдсан ашиг орлогыг тооцоолно.

Үүнийг газар эзэмшигчийн, эсвэл газар ашиглагчийн (төрийн бус) санхүү, аж ахуйн үйл ажиллагаанд дүн шинжилгээ хийсний үндсэн дээр тооцоолж үнэлнэ. Ийнхүү дүн шинжилгээ хийснээр газар эзэмшигчийн, эсвэл ашиглагчийн эрх зөрчигдөхөд, мөн хэвийн ажиллагаа нь алдагдаж бэрхшээл хүндрэл үүсэх үйл ажиллагааны төрлүүдийг тодорхойлно. Түүнээс гадна үүсэх бэрхшээл хүндрэлийг хэмжээг тогтооно.

Эдэлбэр газрыг улсын хэрэгцээнд авах ажил хэрэгжиж, үнэлгээ хийгдэж байгаа үед газар болон үл хөдлөх хөрөнгийн зах зээлийн үнийн өөрчлөлтийг харгалзахгүй.

Газар эзэмшигчээс, эсвэл газар ашиглагчаас (төрийн бус) шаардлага тавьсны дагуу эдэлбэр газар, үл хөдлөх хөрөнгө, бусад зардалд дахин үнэлгээ хийж болох бөгөөд энэ тохиолдолд үнэлгээ хийх этгээдийг шинээр томилно.

* * *

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Закон “Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности в Республике Казахстан” http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000242_
- Закон “О государственном имуществе” http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000413_
- Земельный кодекс Республики Казахстан http://adilet.zan.kz/rus/docs/K030000442_
- Закон “Об индивидуальном жилищном строительстве” http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940001100_
- “Требования к форме и содержанию отчета об оценке” http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000124_

КОМПАНИЙН САЙН ЗАСАГЛАЛЫН ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН БОДЛОГЫГ ТОДОРХОЙЛОХ НЬ

А.Пагма, Б.Ариунжаргал

Компанийн сайн засаглал нь тухайн компанийн төлөөлөн удирдах зөвлөлийг хувьцаа эзэмшигчдийн өмнө хариуцлага хүлээх чадвартайг илтгэж, мэдээллийг ил тод байх нөхцөлийг бүрдүүлдэг байна. Компанийн шударга ил тод байдал, ганц улс орны төдийгүй дэлхийн эдийн засгийн тогтвортой байдалд ихээхэн нөлөөтэй.

Компанийн сайн засаглал нь компаниудын үйл ажиллагааны үр дүнг сайжруулж, хөндлөнгийн эх үүсвэр татаж ашиглах боломжийг нэмэгдүүлэх замаар эдийн засгийн тогтвортой хөгжлийг дэмжиж байдаг. Ийм засаглалтай компанийн удирдлага компани дотроо удирдлагын ямар арга барил, соёл, ёс заншлыг дэлгэрүүлэх вэ гэдэгт шийдвэрлэх гол үүрэгтэй байж, компанийн үнэт зүйлсийг сахин дээдлэхийг уриалан, өөрсдөө үлгэр жишээ болоод зогсохгүй хэрэгжилтийг нь хянаж байдаг ажээ.

Компанийн сайн засаглал нь компанийн энгийн засаглалаас дараах шинжүүдээр ялгаатай байдаг. Үүнд:

- ТУЗ-ын ихэнх гишүүд нь хараат бус захирлууд байдаг,
- Гадны гишүүд нь компаниас хараат бус,
- Гүйцэтгэх удирдлагын цалин хөлсний ихэнх нь хувьцаа ба опционоор хийгддэг,
- Гүйцэтгэх удирдлагын ажлын гүйцэтгэлийн үнэлгээний албан ёсны тогтолцоотой,
- Хөрөнгө оруулагчид болон оролцогч бусад талуудын мэдээллийн лавлагааг идэвхтэй хүлээн авдаг зэрэг болно¹¹⁸.

Түүнчлэн компанийн сайн засаглал нь дараах зарчмуудыг баримталдаг. Үүнд:

- Шударга бүртгэл тайлагнал,
- Ил тод /тунгалаг/ байдал,
- Ёс зүйтэй үйл ажиллагаа,
- Хувьцаа эзэмшигчид, оролцогч бусад талуудын ашиг, сонирхлыг хүндэтгэх,
- Хууль дээдлэх зэрэг болно.

Компанийн засаглал сайн төлөвшөөгүй, хөгжөөгүй газар ямар ч сайн хүний нөөцийн бодлого хэрэгждэггүй гэж үздэг байна.

Зах зээлийн өрсөлдөөн ширүүсч буй өнөөгийн нөхцөлд компанийн өмнө тавигдаж буй чухал зорилгын нэг нь хүний нөөцийн чадварыг бүрэн дүүрэн ашиглах явдал юм. Энэ зорилгод хүрэхийн тулд байгууллага бүр сайн боловсруулагдсан хүний нөөцийн менежментийн бодлоготой байх шаардлагатай болж байна. Тэгээд ч хүний нөөцийн бодлогоор дамжуулан ажилтнуудад компанийнхаа /цаашид байгууллага гэх/ удирдлагын философи, үнэт зүйлийг ойлгуулахад хялбар байдаг.

Байгууллагын хүний нөөцийн бодлого

Байгууллагын хүний нөөцийн бодлого гэдэг нь энэ асуудал хариуцсан салбар нэгжийн үйл ажиллагааны ерөнхий чиглэл бөгөөд хүн хүчний чадавхийг хадгалах, бэхжүүлэх, хөгжүүлэх болон зах зээлийн байнга хувьсан өөрчлөгдөж буй өөрчлөлтөд тухайн цаг үед нь хариу өгөх чадвартай, мэргэшсэн өндөр бүтээмж бүхий нягт хамт олныг бий болгохын тулд чиглэгдсэн зорилго ба зорилтуудыг боловсруулахад баримтлах зарчим, хэрэгжүүлэх арга, хэлбэр хийгээд зохион байгуулалтын механизмуудын нийлбэр цогц юм.¹¹⁹

¹¹⁸Шуурав Я. Компанийн засаглалын загварууд. УБ., 2012 он, 23 дахь тал.

¹¹⁹Кабинов А.Я. Основы управления персоналом: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2005, стр. 91-96

Хүний нөөцийн бодлого аливаа байгууллагын ерөнхий бодлогын нэг хэсэг тул түүний хөгжлийн үзэл баримтлалд бүрэн нийцэж байвал зохино. Хүний нөөцийн бодлого байгууллагын бодлогод ямар байр суурь эзэлдгийг хавсралт 1- д үзүүлэв.

Ерөнхий бодлого. Уг бодлого нь байгууллагын удирдлага ажилчдынхаа өмнө хүлээсэн нийгмийн хариуцлагаа хэрхэн биелүүдэг ба тэдэнд хандах хандлагаа дэвшүүлэн тавьсан эсэхийг тодорхойлдог. Хүний нөөцийн бодлогын ерөнхий мэдээлэлд тусгагддаг үнэт зүйлүүд нь дараах үзэл баримтлалуудыг тусгасан байвал зохино.¹²⁰

Тэгш байдал: “ялгаварлалгүй” хандлагад дасан зохицсоноор ажиллагчид шударга ба үнэн зөв байдаг гэсэн ойлголттой байх. Энэ нь менежерүүд шударга бус шийдвэр гаргахаас хувь хүнийг хамгаалах, ажил эрхлэлтийн хувьд эрх тэгш боломжийг хангах, цалин хөлсний ялгаваргүй систем үйлчлэх зэргийг багтаана.

Хүндэтгэл эсвэл анхаарал халамж: ажиллагчдын ирээдүй, аюулгүй байдал, эсвэл өөрийн нэр хүндийг хөндсөн шийдвэр гаргах үедээ хувь хүний байдал, нөхцөлийг тооцож үзэх.

Зохион байгуулалттай сурч хөгжих боломж: шаардагдаж буй дэмжлэг, үйл ажиллагаануудыг хангах замаар байгууллагын бүх гишүүдийн сурч, хөгжих боломжоор хангана гэдэгт итгэх.

Хүмүүст тулгуурласан гүйцэтгэл: гүйцэтгэлийн соёлыг хөгжүүлэх, тасралтгүй сайжруулалтад хүрэхэд ач холбогдолтой, хоёр талын хүлээлтийг тодорхойлох, тохиролцоо замаар гүйцэтгэлийн удирдлагад чухал, хүмүүс ажлыг хэрхэн гүйцэтгэсэн талаар шударга эргэх холбоог хангах.

Хөдөлмөрийн орчин дахь үйл ажиллагааны чанар: . Энэ нь нэг хэв маягийг багасгах, олон янз байдал, бие даасан байдал ба хариуцлагыг нэмэгдүүлэх, стресст хүмүүсийг оруулахаас зайлхийх, ажил ба амьдралын хүлээн зөвшөөрөгдсөн тэнцвэрийг хангах замаар хүмүүсийн ажлаас авах сэтгэл ханамжийг нэмэгдүүлэх асуудлыг тусгана. Энэ чиглэлээр зөвшилцсөн ба тасралтгүй зорилготой байх.

Ажиллах нөхцөл: аль болохоор амьдралд нийцсэн тав тухтай ажлын орчин бүрдүүлэх, эрүүл мэнд, аюулгүй байдлыг хангах.

Дээр дурьдсан үнэт зүйлүүд нь олонх байгууллагын бодлогод тусгагддаг боловч зарим байгууллагуудын хувьд бизнесийн амжилтад тулгуурлан амьдрал дээр тэдгээрийг өргөжүүлэх, эсвэл хүний нөөцийн ямар асуудлыг тэргүүн зэрэгт тавьж байгаагаас хамааран өөр өөр байж болно.

Тусгай бодлого. Энэ бодлогод эрх тэгш боломж, олон янз байдлыг удирдах, нас ба ажил эрхлэлт, идэвхжүүлэлт, ажиллагчдын хөгжил, цалин хөлс, ажилд орох ба ажлаас гарах, ажиллагчдын харилцаа, шинэ технологи, эрүүл мэнд ба аюулгүй байдал, сахилга бат, санал гомдол, цомхтгол, тамхи таталт зэргийг тусгана.

Байгууллагын хүн хүчний өнөөгийн нөхцөл байдалд удирдлагын аппаратын нөлөөллийн түвшингээс шалтгаалан хүний нөөцийн бодлогыг дараах байдлаар ангилан үзэж болно. Үүнд:

¹²⁰M.Armstrong. A Handbook of HRM Practice, - 9 th ed., 2003, p. 131-132.

Идэвхигүй хүний нөөцийн бодлого - байгууллагын удирдлага ажиллагчдын талаар баримтлах үйл ажиллагааны боловсруулсан тодорхой хөтөлбөр байхгүй, харин ажилтны үнэлгээ болон хүний нөөцийн ерөнхий нөхцөл байдлын оношлогооны үр дүнд гарч ирсэн сөрөг үр дагаваруудыг арилгахад чиглэсэн ажлыг зохион байгуулдаг. Энэ тохиолдолд удирдлага үүсэн маргаантай нөхцөл байдлыг зохицуулахын тулд “онцгой байдлын дэг” зарлан ажиллахад хүрнэ.

Мэдрэмжтэй хүний нөөцийн бодлого - удирдлагын зүгээс хүний нөөцийн үйл ажиллагаатай холбоотой сөрөг байдлын шинж тэмдэг илрэх, маргаантай нөхцөл байдал бий болох шалтгаан, өндөр бүтээмжтэй хөдөлмөрт мотиваци байхгүй байх зэрэгт хяналт тавина. Товчоор хэлбэл, хямрал бий болох нөхцөл байдлыг хянаж зохицуулах боломжтой. Удирдлага хүний нөөцийн үйл ажиллагаатай холбогдон гарах ээдрээтэй асуудлын шалтгааныг судлахад тулгуурлан түүнийг арилгах арга хэмжээ авдаг. Ийм байгууллагын хүний нөөцийн алба нь тухайн нөхцөл байдлын оношлогоо болон тохирсон яаралтай тусламжийн арга хэрэгслүүдийг бэлэн байлгах хэрэгтэй болно.

Болгоомжилсон хүний нөөцийн бодлого – энэ тохиолдолд удирдлага нөхцөл байдлын ирээдүйн талаар үндэслэл бүхий таамаглалтай байна. Ийм байгууллагын хүний нөөцийн алба зөвхөн оношлогооны төдийгүй дунд хугацааны хүний нөөцийн нөхцөл байдлын таамаглалын арга хэрэгслүүдтэй байх шаардагатай. Байгууллагын хөгжлийн хөтөлбөрүүдэд ажиллах хүчний хэрэгцээ дунд ба богино хугацааны тоон төдийгүй чанарын таамаглалууд багтсан байх бөгөөд хүний нөөцийн хөгжлийн зорилтууд тодорхойлогдсон байдаг.

Идэвхитэй хүний нөөцийн бодлого – Байгууллагын удирдлага зөв таамаглалтай байгаад зогсохгүй нөхцөл байдалд нөлөөлөх арга хэрэгсэлтэй байдаг. Харин хүний нөөцийн алба нь хямралын эсрэг зорилтот хөтөлбөр боловсруулах, нөхцөл байдалд байнгын мониторинг хийх, гадаад ба дотоод хүчин зүйлсийн нөлөөллийг харгалзан хөтөлбөрүүдийн хэрэгжилтэд засвар өөрчлөлт оруулах чадвартай байх нь чухал. Идэвхитэй хүний нөөцийн бодлого нь оновчтой ба давшингүй гэж байж болно.

Оновчтой бодлогын үед байгууллагын удирдлага хүн хүчний нөхцөл байдлын ирээдүйн талаар чанарын оношлогоо болон үндэслэл бүхий таамаглалтай байна. Түүнчлэн хүний нөөцийн оношлогооны арга хэрэгсэлтэй байгаад зогсохгүй боловсон хүчний байдлын талаар дунд ба урт хугацааны төлөвлөгөөтэй байна. Байгууллагын хөгжлийн хөтөлбөрүүдэд ажиллах хүчний хэрэгцээний урт, дунд, богино хугацааны таамаглал чанар болоод тоон байдлаар хийгдсэн байдаг. Үүнээс гадна төлөвлөгөөний салшгүй хэсэг нь хүний нөөцийн талаар явуулах үйл ажиллагааны хөтөлбөр, түүнийг хэрэгжүүлэх хувилбарууд юм.

Давшингүй бодлогын үед байгууллагын удирдлага нөхцөл байдлын ирээдүйн талаар чанарын оношлогоо, үндэслэлтэй таамаглалгүй байдаг боловч түүнд нөлөөлөхийг хичээдэг. Хүний нөөцийн алба нь боловсон хүчний нөхцөл байдлыг оношлох ба таамаглах арга хэрэгсэл байхгүй, гэхдээ хөгжлийн хөтөлбөрт байгууллагын хөгжлийн хамгийн чухал зорилгод хүрэхэд тулгуурласан боловч ажиллагчдын нөхцөл байдлын өөрчлөлтийн талаас шинжилж судлаагүй хүний нөөцийн ажлын төлөвлөгөө багтсан байдаг. Ийм тохиолдолд, хүний нөөцтэй ажиллах ажлын төлөвлөгөө сэтгэл хөдлөл дээр илүү тулгуурласан байх бөгөөд хүнтэй ажиллах ажлын зорилгын талаар бага төсөөлөлтэй байна гэсэн үг юм.

Байгууллагын удирдлагын зүгээс хүний нөөцийн бодлого боловсруулах явцад дотоод болон гадаад ажиллах хүчний алинд илүү ач холбогдол өгч байгаа, гадаад орчинд нээлттэй хандаж байгаа төвшин зэргээс хамаарч хүний нөөцийн нээлттэй ба хаалттай бодлого гэж хувааж үздэг.

Нээлттэй бодлого – хэдийд байгууллага удирдлагын төвшин бүртээ боломжит бүх хамтрагчдынхаа хувьд нээлттэй байж чадна тэр үед хэрэгждэг хамгийн бага албан тушаалаас эхлээд дээд албан тушаалтан хүртэл нээлттэй ажиллаж эхлэнэ гэсэн үг. Байгууллага өөрөө болон харьяа салбаруудад ажилласан эсэхээс үл хамааран шаардлагатай мэдлэг, ур чадвартай л бол дурын мэргэжилтэнг ажилд авахад бэлэн байна.

Ийм маягийн хүний нөөцийн бодлого нь зах зээлийг эзлэх түрэмгий бодлоготой, өөрийн салбартаа тэргүүлэх байр суурийг эзлэх эрмэлзэлтэй, хурдан өсөлтөд тулгуурласан шинэ байгууллагууд баримтлахад тохиромжтой.

Хаалттай хүний нөөцийн бодлого – сул чөлөөтэй ажлын байранд зөвхөн өөрийн ажиллагчдаас томилон ажиллуулах бодлогод тулгуурласан байгууллага ашигладаг. Ийм маягийн хүний нөөцийн бодлого нь тодорхой нөхөрлөлийн соёлыг бий болгоход чиглэсэн байгууллагын хувьд тохиромжтой. Товчоор хэлбэл, байгууллага гадаад орчинтой харилцаа тааруу байна гэсэн үг юм.

Байгууллагын хүний нөөцийн бодлогын зорилго нь тухайн байгууллагын хэрэгцээ, үйлчилж буй хууль эрх зүйн шаардлага, хөдөлмөрийн зах зээлийн байдал зэрэгт нийцсэн хүний нөөцийн тоо ба бүрэлдэхүүнийг чанарыг хадгалах, тухайн үед нь шинэчлэх, хөгжлийг хангахад оршино.

Хүний нөөцийн бодлогыг боловсруулахдаа доорх дэс дарааллыг ихэвчлэн баримталдаг байна. Үүнд:

- Хүний нөөцийн бодлогын ерөнхий зарчмуудыг боловсруулах, зорилгуудын тэргүүлэх чиглэлийг тодорхойлох
- Ажиллах хүчний хэрэгцээгээ төлөвлөх, бүтэц ба орон тоогоо тодорхойлох, боловсон хүчний нөөцийг бий болгох
- Хүний нөөцийн мэдээллийн систем бий болгох, дэмжиж туслах, боловсон хүчний хяналт явуулах
- Хөрөнгө хуваарилах зарчмыг бий болгох, хөдөлмөрийн мотиваци болон хөшүүргийн үр ашигтай систем буй болгох
- Ажиллагчдын хөгжлийн хөтөлбөр, мэргэжлийн баримжаа олголт ба дасан зохицолт, хувь хүний албан тушаал ахих төлөвлөлт, баг бүрдэлт, мэргэжлийн бэлтгэл, мэргэжил дээшлүүлэлт болон дахин бэлтгэлийг хангах
- Хүний нөөцийн бодлого байгууллагын ажиллагчдыг удирдах стратегитэй тохирч байгаа эсэх талаар судалгаа болон хүний нөөцийн чадавхийн үнэлгээ хийх зэрэг болно.¹²¹

Хүний нөөцийн бодлого нь байгууллагын аж ахуй эрхлэлтийн бодлогын бүх салбартай нягт холбоотой. *Нэг талаас*, хүний нөөцийн салбарын шийдвэр гаргалт нь бүх функциональ дэд системүүдийг хамардаг шинжлэх ухаан техникийн удирдлага, үйлдвэрлэлийн удирдлага, эдийн засаг ба гадаад харилцааны удирдлага, хүний нөөцийн удирдлага. *Нөгөө талаас*, энэ салбарын шийдвэр нь функциональ дэд системүүдэд нөлөөлдөг. Хүний нөөцийн бодлогын зорилт нь дээрх дэд системүүдийн хэвийн үйл ажиллагааг хангахын тулд шаардлагатай ажиллах хүчээр хангахад оршино. Иймээс ажилд авалт, үнэлгээ, мотиваци ба идэвхжүүлэх сургалт, аттестачлал, хөдөлмөр ба ажлын байрны зохион байгуулалт, хүний нөөцийн ашиглалт, албадаар хөдөлгөөн хийх төлөвлөлт, ажиллах хүчний нөөцийн удирдлага, хүний нөөцийн салбарт шинэ зүйл нэвтрүүлэх ажлын зохион байгуулалт, ажилтны аюулгүй байдал ба эрүүл мэнд, ажлаас халах, удирдах арга барилыг тодорхойлох зэрэг асуудлаар гаргасан шийдвэр байгууллагын аж ахуйн

¹²¹Цэцэгмаа Ц. Хүний нөөцийн менежмент. Уб., 2009 он, 95 дахь тал.

бодлогын салбарт гаргах шийдвэрт хүчтэй нөлөөлөх нь ойлгомжтой. Тухайлбал, шинжлэх ухаан техник, үйлдвэрлэл, эдийн засаг, гадаад харилцаа, аж ахуйн үйл ажиллагаа зэрэгт ихээхэн нөлөөлөл үзүүлнэ.

Дээр өгүүлсэнчлэн байгууллага л зорилготой байдаггүй гэдгийг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй. Ажилтан бүр өөр өөрийн гэсэн хувийн зорилготой байдаг. Иймээс хэрвээ хувь хүний болон байгууллагын зорилгыг нийцүүлэх шаардлагаас үүдэн хүний нөөцийн бодлогын үндсэн зарчмыг бий болгож болно. ***Уг зарчим нь хувь хүний болон байгууллагын аль алиных нь зорилгод нэгэн адил хүрэх боломжтой байх явдал.*** Энэ нь аливаа маргаан бий болоход байгууллагын зорилгыг илүүд үзэлгүйгээр шударга шийдлийг эрж хайх хэрэгтэй гэсэн үг. Ийнхүү хүний нөөцийн бодлогын мөн чанарын зөв ойлголт зөвхөн энэ бүх нөхцөл байдлыг бүрэн хэмжээгээр тусгасан тохиолдолд л байх боломжтой.

Хүний нөөцийн менежментийн стратегийн загварууд

Хүний нөөцийн бодлого нэн тэргүүнд байгууллагын хөгжлийн стратегид нийцсэн хүний нөөцийн стратегийг бий болгохыг шаарддаг. Бизнесийн стратеги өрсөлдөөнт давуу талыг олж авахад чиглэгдсэн байдаг. Үүний тулд байгууллагын удирдлагын зүгээс төрөл бүрийн стратегийг тодорхойлж хэрэгжүүлдэгийн дотор нөөцөд тулгуурласан стратеги голлох байр суурийг эзэлдэг байна. Хүний нөөцийн менежментийн стратеги нь боломж ба нөөцүүдийг хэрхэн төвлөрүүлэх, хуваарилах, ашиглах, зохицуулахыг тодорхойлох үйл явц юм.

Хүний нөөцийн менежментийн стратеги гэдэг нь байгууллагын хөгжлийн стратегийг хэрэгжүүлэхийн тулд хүний нөөцөд үнэлгээ өгөх, нөлөөлөх үр ашигтай системийг боловсруулах зохистой аргууд болон ажилд авалт, сургалт ба хөгжил, гүйцэтгэлийн удирдлага, цалин ба шагнал урамшуулал, хөдөлмөрийн харилцааны бусад асуудлаар баримтлах бодлого хийгээд үйл ажиллагааны чиглэл, төлөвлөгөөнүүд, гаргаж буй шийдвэрүүдийн дэс дараалал юм. Хүний нөөцийн менежментийн стратеги нь байгууллагын удирдлагын төдийгүй ажилтнуудын сонирхлыг илэрхийлсэн байвал зохино. Энэ стратеги нь дараах зүйлүүдийг тусгана. Үүнд:

Хүний нөөцийн менежментийн зорилго тодорхойлох. Зорилго тодорхойлохдоо байгууллагын эдийн засгийн талаас авч үзэхээс гадна ажилтны хэрэгцээ, сонирхлыг тусгах нь зүйтэй. Тухайлбал, хангалттай цалин хөлс, хөдөлмөрийн таатай нөхцөл, ажилтнуудын хөгжих болон ур чадвараа хэрэгжүүлэх боломж г.м.

Хүний нөөцтэй холбоотой үйл ажиллагааны үзэл санаа, баримтлах зарчмуудыг бий болгох. Энэ үзэл санаа нь дүрэм, журам хэлбэрээр илэрхийлэгдэнэ. Байгууллага хөгжих болон хүний нөөцийн менежментийн гадаад нөхцөл байдал өөрчлөгдөх тусам дүрэм журмыг улам нарийвчлах шаардлагатай болдог.

Байгууллагын хүний нөөцийн ашиглалтын эдийн засаг болон нийгмийн үр ашгийн тэнцвэрийг хангах нөхцөлийг тодорхойлох. Хүний нөөцийн удирдлагын салбар дахь эдийн засгийн үр ашгийг хангах гэдэг нь байгууллагын үйл ажиллагааны зорилгод хүрэхэд хүмүүсийн мэдлэг, ур чадварыг зөв ашиглах явдал юм. Харин нийгмийн үр ашиг нь ажилтнуудын нийгэм-эдийн засгийн хэрэгцээ, сонирхол, хүлээлтийг хангахад чиглэсэн системтэй арга хэмжээнүүдийг хэрэгжүүлэх байдлаар тодорхойлогдоно.

Орчин үед нөөцийн менежментийн стратегийн олон загварууд бий болсон ба эдгээр нь байгууллагын гадаад, дотоод орчны харилцан холбоо, хүний нөөцийн менежментийн бодлого, чиг хандлагыг тодорхойлдог. Хүний нөөцийн менежментийн стратегийн загваруудыг гурван хэсэгт хувааж үздэг. Үүнд:

Ерөнхий хүрээний – байгууллагын гадаад болон дотоод хүчин зүйлүүдийн хоорондын харилцан холбоог тодорхойлдог байна.

Байгууллагын хүрээний – байгууллагын доторх хүчин зүйлүүдийн харилцан холбоог тодорхойлдог.

Тусгай хүрээний – байгууллагын болон гадаад орчин нөхцөлийн хувьд тодорхой хүний нөөцийн бодлогыг тодорхойлно.

Ерөнхий хүрээний хэсэгт Виер , Спектор, Лоуренс, Миллс болон Волтрон нарын боловсруулсан Харвард загвар (1985), Коллинзын зохиосон загвар (1994) багтдаг. Харин **байгууллагын хүрээний хэсэгт** стратеги, бүтэц, хүний нөөцийн бодлого зэргийн хоорондын тодорхой харилцан холбоог тодорхойлдог Деванн, Фромбрун нарын зохиосон загвар (1984), Шулерын “5P” загвар ордог. Тусгай хүрээний хэсэгт маш тодорхой нөхцөл байдлын хувьд ашиглах бодлогын нарийн төрлүүдийг багтаадаг Даулин болон Шулер нарын (1991), Дани болон Стейдж нарын загвар (1991,1994)-ууд орно.

Ерөнхий загварууд

Харвард загвар. Хүний нөөцийн менежментийн анхны загварыг Виер нарын тэргүүтэй Харвардын их сургуулийн профессорууд 1985 онд боловсруулжээ. Хүний нөөцийн бодлогыг дөрвөн үндсэн зүйлд тулгуурлан тодорхойлжээ. Үүнд:

- Ажиллагчдын нөлөөлөл
- Хүний нөөцийн урсгал
- Шагналын систем
- Ажлын тогтолцоо.

Энэ загвар хүний нөөцийн менежментийн бодлогын үр дүн болон төрөл бүрийн өмч эзэмшигчдийн сонирхлыг тодорхойлж өгсөн. Энэ нь өмч эзэмшигчдийн сонирхол, нөхцөл байдлын хүчин зүйлүүд, хүний нөөцийн бодлогын сонголтууд ба гарц, урт хугацааны үр дүнгийн хоорондын харилцан холбоог илэрхийлдэг. Гэвч, энэ загвар хүний нөөцийн менежментийн бодлогын томъёолол болон хэрэгжилтийн үйл явц дахь уялдааг хангадаггүй. Уг загварыг хавсралт 2-оос үзнэ үү.

Коллинзын загвар. 1994 онд анх Коллинз хүний нөөцийн менежментийн үр ашигтай стратегид багтдаг үндсэн хүчин зүйлүүдийн харилцан холбоог тодорхойлохын тулд системийн хүрээг ашигласан. Энэ загварыг хавсралт 3-аас харж болно.

Энэ загвар нь гадаад, дотоод орчны нэгдлийг бий болгохтой холбоотой зарим гол асуудлыг тодорхойлсноороо чухал ач холбогдолтой юм. Үүнд эрхэм зорилго, стратеги, бүтэц, соёл, ажиллах хүчний шинж чанарууд болон хүний нөөцийн бодлогууд багтана.

Нэгдмэл байдлыг бий болгох бодлогын үр дүн нь ашигтай ажиллах боломж, зах зээлийн хувь хэмжээ, бүтээгдэхүүний чанар, байгууллагын дүр төрх, шинэчлэл өөрчлөлт, бүтээмж, ажилчдын ёс суртахуун болон тогтворжилт зэрэг болох юм. Мөн энэ загвар хүний нөөцийн менежментийн стратеги, бодлогууд тухайн байгууллагын стратеги бүтцийн хувьд хэрхэн уялдах вэ гэдгийг харуулж өгч чадахгүй. Гэхдээ энэ нь хүний нөөцийн менежментийн бодлогын хангалтыг илэрхийлэх бүтэц болон байгууллага дахь бусад бүтцүүд, стратегиудын хоорондын нэгдмэл байдал бий болох ач холбогдлыг авч үздэг.

Байгууллага доторх харилцан холбоог нарийвчлан гаргах загварууд

Фрумбрун, Тийчи ба Деванн нарын загвар. 1984 онд Фрумбрун, Тийчи ба Деванн нар стратеги, бүтэц болон хүний нөөцийн бодлогууд хоорондын харилцан холбоог нарийвчлан гаргаж хөгжүүлсэн билээ. Тэд хоцрогдсон бүтэцтэйгээр шинэ стратегийг хөгжүүлэхийг оролдох үед байгууллагууд үр ашиггүй байдал буй болгоход хүний нөөцийн системтэй үл нийцэх стратегийг хэрэгжүүлэхийг чармайл болно хэмээн маргалдсан байна. Тэд хүний нөөцийн системд сонголт, ажлын үнэлгээ, шагнал урамшууллын болон хөгжлийг чухалчлах хэрэгтэй гэж үзжээ. Эдгээр нь өдөр тутмын үйл ажиллагааны, дунд хугацаанд удирдлагын, урт хугацаанд стратегийн төвшинд бизнес чиг үүрэг болон хүний нөөцийн чиг үүргийн, хоорондын харилцан холбоог нарийвчлан гаргадаг. Стратегийн төвшинд үйл ажиллагаанууд нь ирээдүйд зохицоход дөхөм болохоор зохиомжлогдсон бодлогуудыг багтаадаг, удирдлагын төвшинд хүмүүсийг олж авах, ашиглах, хөгжүүлэх боломжтой үйл ажиллагаанууд багтдаг, харин үйл ажиллагааны төвшинд бизнесийн өдөр тутмын үйл ажиллагааг дэмжих үйл ажиллагаанууд багтдаг.

Шулерын 5P загвар. 1992 онд Шулерын зохиосон энэ загвар хүний нөөцийн үйл ажиллагаанд гүнзгий нэвтрэн орж чадсан. Энэ 5P загвар нь байгууллагын стратегийн хэрэгцээ ба хүний нөөцийн үйл ажиллагаа хоорондын харилцан холбоог харуулдаг бөгөөд хүний нөөцийн эдгээр таван үйл ажиллагааны харилцан үйлчлэл нь байгууллагын стратегийн зорилгод хүрэхэд зайлшгүй хувь хүн болон бүлгийн харилцааг нягтруулахад маш их нөлөөлөл үзүүлдэг. Энэ стратегийн зорилгуудад шилждэг байна.

Байгууллагын доторх харилцааг сайжруулахад ашиглагддаг хүний нөөцийн таван үйл ажиллагааг товчхон тодорхойлж, тэдгээрийг схемчлэн Хавсралт 4-д үзүүлэв.

- **Хүний нөөцийн философи** – байгууллага хүний нөөцтэй хэрхэн холбоотой байдаг талаарх албан ёсны мэдэгдэл.
- **Хүний нөөцийн бодлогууд** – хүмүүстэй харилцан хамаатай асуудлаар явуулах үйл ажиллагааны удирдамж болон ашиглагдахаар маш тодорхой илэрхийлэгдсэн хамтын үнэт зүйл.
- **Хүний нөөцийн хөтөлбөрүүд** – байгууллагын стратегийн зорилго ба хүний нөөцийн стратегид хүрэх зөвшөөрөгдсөн оролдлогууд.
- **Хүний нөөцийн практик үйл ажиллагаа** – манлайлах, хөгжүүлэх, удирдах гэсэн гурван үүргийг хүний нөөцийн практик үйл ажиллагаанд шаардлагатай байгууллага дахь харилцааг бэхжүүлэх.

Хүний нөөцийн үйл явцууд. Дээрх үйл ажиллагаанууд хэрхэн тодорхойлогдож, томъёологдож, хэрэгжиж байгаа вэ гэдгийг харуулдаг. Шулер, хүний нөөцийн менежментийн стратегийн амжилттай байх эсэх нь стратегийн бизнесийн хэрэгцээг тодорхойлохоос болон хүний нөөцийн менежментийн дээрх таван үйл ажиллагааны уналтад системтэй шинжилгээ хийх зэргээс эхэлдэг гэж үзсэн. Байгууллагын стратеги болон хүний нөөцийн практик үйл ажиллагааны хоорондын холбоо нь ажилчдыг өөрсдийн шинэ үүрэг ролийг тодорхойлох оролцуулахад туслах явдал байж болно.

Сүүлийн үед байгууллагын хүний нөөцийн удирдлагын стратегийг боловсруулах болон хэрэгжүүлэх явцад чиг үүргийн удирдлагын технологийг өргөн ашиглах болжээ. Чиг үүргийн удирдлага гэдэг нь байгууллагын ажиллах хүчний хэрэгцээг одоо байгаа хүний нөөцтэй харьцуулах үйл явц бөгөөд тэднийг үйлдвэрлэлийн шаардлагад нийцүүлэхийн тулд нөлөөлөх хэлбэрүүдийн сонголт хийх явдал юм. Энэ тохиолдолд, ажиллах хүчний хэрэгцээ гэдгийн дор байгууллагын хөгжлийн стратегитай уялдан зайлшгүй шаардлагатай хүний нөөцийн тоон ба чанарын бүрэлдэхүүнийг ойлгоно. Харин хүний нөөц гэдэг нь

тодорхой түвшний мэдлэг, хүсэл сонирхол, мотиваци, зорилго чиглэл бүхий ажилтнууд юм. Хэрэгцээг нөөцтэй харьцуулсны үр дүн нь ажилтнуудын ажил сэлгэлт, ажилд авалт, албан тушаал дэвшилт, хөгжлийн талаар удирдлагын гаргах шийдвэрүүд болдог.

Ийнхүү зах зээлийн өнөөгийн харилцаанд аливаа байгууллагын оршин тогтнох, цар хүрээгээ тэлэх гол үндэслэл нь нөөцийн харилцан хамаарал бүхий төлөвлөгөөт менежмент байдаг. Өөрөөр хэлбэл хүний нөөц, мэдээллийн нөөц, санхүүгийн нөөц, материаллаг нөөцүүдийг харилцан уялдаа, нэгдэлтэйгээр төлөвлөх, зохион байгуулах, идэвхижүүлэх, хянах явдал юм.

Хүний нөөцийн менежментийн үе шатуудыг ерөнхийлөн дараах байдлаар тодорхойлдог. Хүний нөөцийн (ажиллах хүчний) төлөвлөлт, ажлийн байрны шинжилгээ, тодорхойлолт, ажиллах хүчний үндсэн нөөц бүрдүүлэлт (татах, элсүүлэх, сонгох, ажилд авах) зэргээр хүний нөөц бүрдүүлэлт нь тодорхойлогддог. Хүний нөөцийг бүрдүүлэх **эхний үе шат нь** хүний нөөцийн төлөвлөлт юм. Эхний үед менежрүүд байгууллагад байгаа сул орон тоонд үндэслэн шинэ ажилчдын хэрэгцээг таамагладаг. **Хоёр дахь үе шат нь** боломжийн нэр дэвшигчидтэй холбоо тогтоох үе буюу элсүүлэлт юм. **Гурав дахь үе шат нь** нэр дэвшигчдээс байгууллагад хамгийн их хувь нэмэр оруулж чадах хүмүүсийг сонгох явдал юм. **Дөрөв дэх үе шат нь** шинэ ажилчдыг байгууллагад ажиллах зөвшөөрлийг олгосон удирдлагын шийдвэр гарна.

Хүний нөөцийг төлөвлөхдөө дор дурьдсан үе шатыг баримжаалж болно.¹²² Үүнд:

1. Төлөвлөлтийн баг бүрдүүлэх,
2. Дор дурьдсан үзүүлэлтээр хүний нөөцийн өнөөгийн байдалд үнэлгээ өгөх, ирээдүйн төлөвийг төсөөлөх, ажилчдын тоог тогтвор суурьшил түүнд нөлөөлөх хүчин зүйл ажилчдын чадвар гүйцэтгэл, цалин хөлсний түвшин шилжих хөдөлгөөн, ажилд авах, цомхотгох бодлого, ажил эрхлэлтийн шинэ категори бий болгох боломж, бүтээмж ажлын цаг гаргах өөрчлөх гэх мэт,
3. Байгууллагын гадаад орчин хүчин зүйлийг тооцох, Үүнд: Нөөц бүрдүүлэх бололцоо хүн ам зүйн судалгаа, засгийн газрын бодлого түүнд гарах өөрчлөлт гэх мэт,
4. Байгууллагынхаа хүний нөөцийн зорилгыг тодорхойлох,
5. Зорилгодоо хүрэх арга замаа тодорхойлж, төлөвлөх,
6. Төлөвлөгөөний үзүүлэлтийг үнэлэх арга замыг тодорхойлох, Хүний нөөцийн богино хугацааны төлөвлөлт нь нэг жил хүртэл байна. Энэ нь урт хугацааны төлөвлөлтөнд үндэслэх учраас хүний нөөцийн төлөвлөлтийг хийхдээ функц бүрээр, байршил ажил мэргэжил, хэрэгцээний хүрээгээр нарийвчилсан судалгаа хийнэ. Төлөвлөлтийн үр дүнд дараах асуудлыг шийднэ. Шинээр бий болох эсвэл байхгүй болох, өөрчлөгдөх ажлын байр хяналтын ба удирдлагын түвшний өөрчлөлт сургалтын хэрэгцээ ажилд авах, цомхотгох, тэтгэврийн хөтөлбөрүүд зэргийн асуудлыг хамарна.

Ажлын байрны шинжилгээ, тодорхойлолт

Хүний нөөцийн менежментийн салшгүй хэсэг нь ажлын байрны шинжилгээ тодорхойлолт байдаг. Байгууллагын удирдлага нь хүнийг ажилд хөлслөхийн өмнө түүгээр ямар ажил үүрэг гүйцэтгүүлэх өөрөөр хэлбэл ямар ажил гүйцэтгүүлэх вэ? Энэ нь нийтийн болоод хувь хүний хувьд ямар шинж чанартай зүйл байх түүнийг гүйцэтгэснээр аль хир үр дүнд хүрэх вэ гэдгийг нарийн мэдсэн байх хэрэгтэй. Энэ талын менежментийг хүний нөөцийн хамгийн гол үндэс болгон ажлын байрны шинжилгээг хийснээр олж авна. Үүнгүйгээр бусад чиг үүргийг гүйцэтгэх боломжгүй.

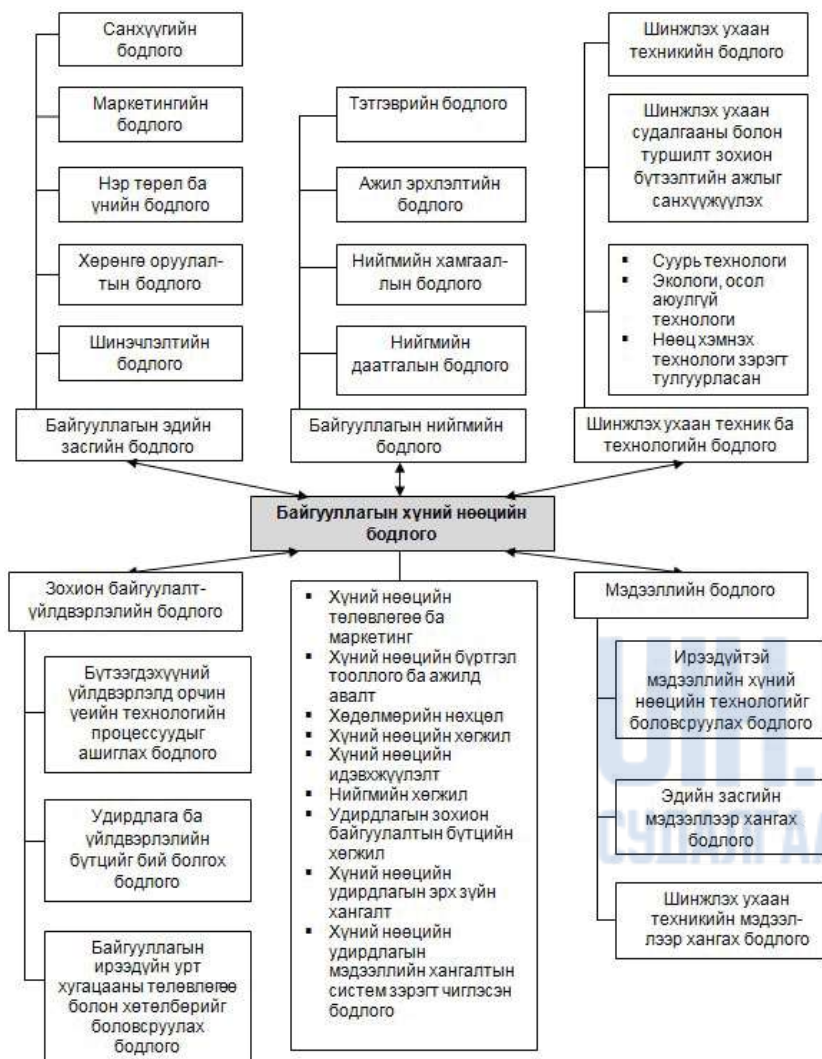
¹²²Нандинцэцэг Ё. Хүний нөөцийн менежмент.УБ., 2012 он, 7 дахь тал.

Ажлын байр бүрт бүх шатны шинжилгээг хийснээр үнэлгээ өгснөөр ажилтныг сонгох цалин хөлсний хэмжээг тогтоох, ажлын үр дүнг тогтоох, зэрэг дэв ахиулах, албан тушаал дэвшүүлэх зэрэг олон асуудлыг амжилттай шийдвэрлэх ажил нь найдвартай үр дүнд хүргэж ажлын байрны тодорхойлолт гаргах бололцоо бүрдэнэ.

Ийнхүү компани, байгууллагын хүний нөөцийн бодлогыг оновчтой, зөв тодорхойлох нь компанийн засаглалыг сайжруулах, чанартай, мэдлэгтэй боловсон хүчнээр багаа бүрдүүлэх үндсэн нөхцөл болдог.

ХАВСРАЛТ 1.

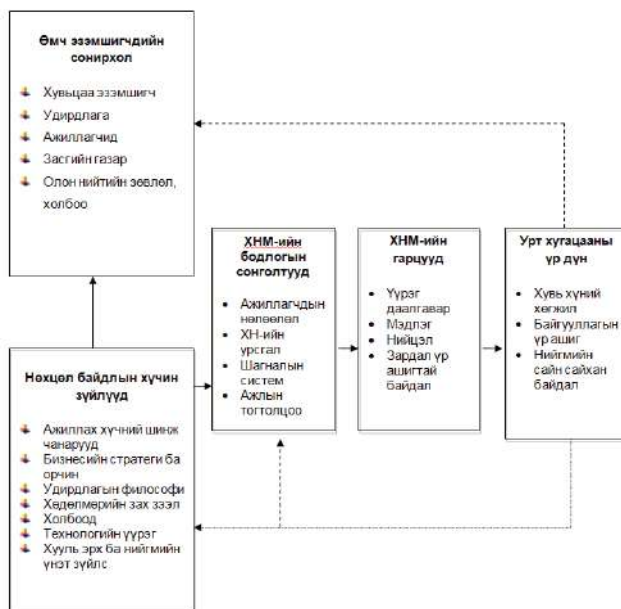
БАЙГУУЛЛАГЫН БОДЛОГОД ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН БОДЛОГЫН ЭЗЛЭХ БАЙР СУУРЬ БА ҮҮРЭГ

Эх сурвалж: Кибанов А.Я. Основы управления персоналом: Учебник.-М:ИНФРА-М, 2005, стр.93.

ХАВСРАЛТ 2.

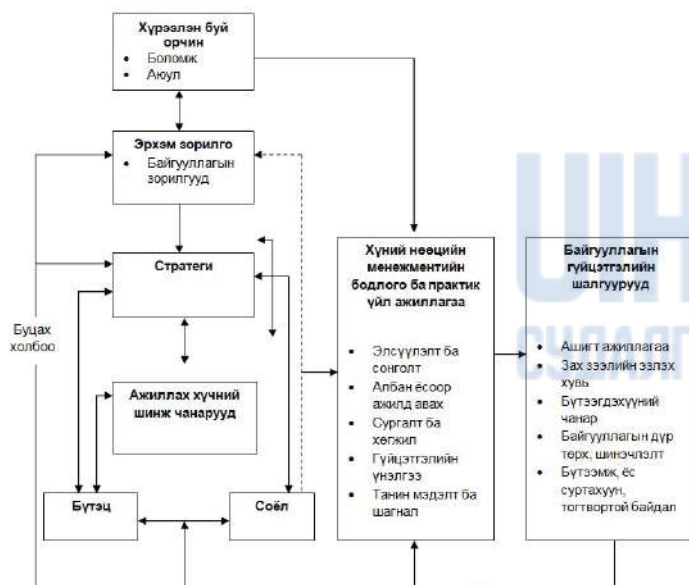
ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН МЕНЕЖМЕНТИЙН ЕРӨНХИЙ БҮДҮҮВЧ

Эх сурвалж: Kramar R, McGraw P, Schuler R Human resource management in Australia. Perth, 1997, p.57.

ХАВСРАЛТ 3.

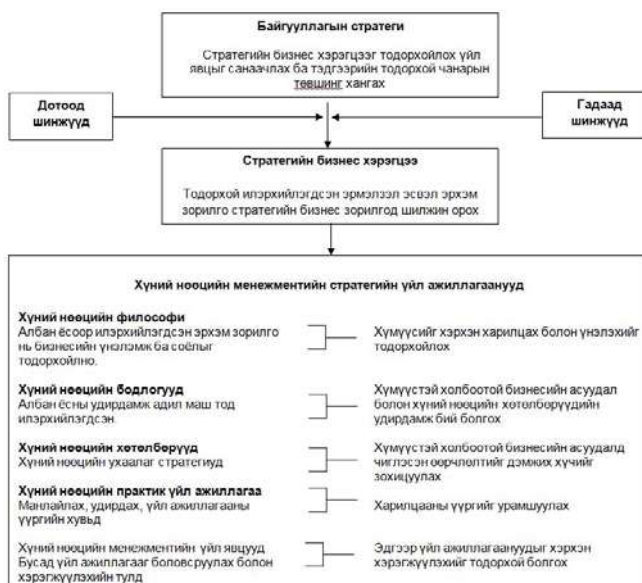
БАЙГУУЛЛАГЫН СТРАТЕГИ, БОДЛОГО ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА БА ГҮЙЦЭТГЭЛТЭЙ ХОЛБОГДОХ ХҮРЭЭ

Эх сурвалж: Kramar R, McGraw P, Schuler R Human resource management in Australia. Perth, 1997, p.58.

ХАВСРАЛТ 4.

5Р ЗАГВАР: БИЗНЕСИЙН СТРАТЕГИЙН ХЭРЭГЦЭЭ БА ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН МЕНЕЖМЕНТИЙН СТРАТЕГИ ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНУУДЫН ХОЛБОО

Эх сурвалж: Kramar R, Mcgraw P, Schuler R Human resource management in Australia. Perth, 1997, p.60.

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Я.Шуурав Компанийн засаглалын загварууд. Уб., 2012.
- Ё.Нандинцэцэг Хүний нөөцийн менежмент.Уб., 2012.
- Ц.Цэцэгмаа Хүний нөөцийн менежмент. Уб., 2009.
- Кабинов А.Я. Основы управления персоналом: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2005.
- M.Armstrong. A Handbook or HRM Practice, - 9 th ed., 2003.
- Kramar R, Mcgraw P, Schuler R Human resource management in Australia. Perth, 1997.

БАЙГАЛЬ ОРЧИНД УЧРУУЛСАН ХОХИРЛЫГ ТООЦОЖ НӨХӨН ТӨЛҮҮЛЭХ, ХАРИУЦЛАГА НОГДУУЛАХ ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

*Р. Хатанбаатар, А. Пагма,
Р. Нургүл, Г. Алтан-Оч (Ph.D)*

БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

Байгаль орчинд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлж хариуцлага хүлээлгэх талаар

Солонгос улсад байгаль орчинд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлж, хариуцлага хүлээлгэх асуудлыг Байгаль орчныг хамгаалах тухай (Natural Environment conservation act) хуулиар¹²³ зохицуулдаг.

Хуулинд зааснаар байгаль экологийн хамгаалалттай бүс, байгалийн үзэсгэлэнт газар болон түүний ойр орчмын бүсэд хохирол учруулах аливаа үйл ажиллагааг хориглодог. Үүнд:

- Ямар нэг арга хэрэглэж амьтан, ургамлыг хөнөөх, тухайлбал, ургамлын зүйлийг түүх, шилжүүлэн суулгах, гэмтээх, мөн тэсрэх бөмбөг, гох дэгээ, тор, урхи ашиглаж ан амьтныг барих, гэмтээх, хөнөөх, эсвэл химийн бодис, хор ашиглаж амьтан, ургамлыг хөнөөх гэх мэт.
- Барилга байгууламж барих, өргөжүүлэх үйл ажиллагааны улмаас газрын төрх байдал болон чанар алдагдах;
- Гол, нуурын хэлбэр, усны түвшин болон хэмжээ өөрчлөгдөх;
- Хөрс шороо, чулууг ашиглах;
- Байгаль орчинд хор хохирол учруулах бусад үйл ажиллагаанууд орно.

Зөвхөн онцгой тохиолдол буюу цэрэг дайны зорилгоор, байгалийн гамшгийн улмаас, байгаль экологийн хамгаалалтын бүс болон байгалийн үзэсгэлэнт газар оршин суугаа хүмүүсийн амьдрал ахуйг дэмжих болон бусад онцгой тохиолдолд л Ерөнхийлөгчийн зөвшөөрлөөр дээрх үйл ажиллагааг явуулж болно.

Хэрэв хууль дүрэм зөрчиж байгаль орчинд хохирол учруулсан бол хорих ялаар шийтгүүлэх, эсвэл мөнгөн торгууль төлөх шийтгэлтэй байдаг.

1. Дараах байдлаар байгаль орчинд хохирол учруулбал 3 жил хүртэл хорих ялаар шийтгүүлэх, эсвэл 20 сая хүртэл вонны мөнгөн торгууль төлнө. Үүнд:

- Байгаль экологийн хамгаалалттай бүс болон байгалийн үзэсгэлэнт газар байгаль орчинд хохирол учруулсан бол;
- Байгаль экологийн хамгаалалттай бүс болон байгалийн үзэсгэлэнт газрын орчин тойрны бүсэд байгаль орчинд хохирол учруулсан бол;
- Экологийн хамгаалалттай бүс болон байгалийн үзэсгэлэнт газар үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллага, хүний үйл ажиллагааг зогсоох, эсвэл тодорхой хугацаанд байгаль орчныг нөхөн сэргээх, нөхөн сэргээх нь хүнд хэцүү бөгөөд боломжгүй бол нөхөн сэргээхийг орлохуйц ямар нэг арга хэмжээ авах зэрэг Байгаль орчны яамнаас гаргасан шийдвэрийг биелүүлээгүй зэрэг орно.

2. Байгаль экологийн хамгаалалттай бүс болон байгалийн үзэсгэлэнт газрын шилжилтийн бүсэд (transition area) байгаль орчинд хохирол учруулсан бол 2 жил хүртэл хорих ялаар, эсвэл 10 сая хүртэл вонны мөнгөн торгуулиар шийтгүүлнэ.

¹²³Natural Environment conservation act. http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/

Хуулийн этгээд болон аж ахуйн нэгжийн төлөөлөгч, төрийн албан хаагч болон хуулийн этгээдэд ажилладаг ажилтан, хувь хүн байгаль орчинд хохирол учруулсан бол тухайн хүн дээр дурдсан хорих ял, мөнгөн торгуулиар шийтгүүлэхээс гадна түүний ажилладаг байгууллага мөн хариуцлага хүлээнэ.

3. Байгаль экологийн хамгаалалттай бүс болон байгалийн үзэсгэлэнт газрыг хамгаалах талаар хотын дарга, эсвэл Засаг даргын гаргасан шийдвэрийг биелүүлээгүй тохиолдолд 10 сая вонн хүртэл мөнгөн торгууль ногдуулна.

4. Дараах тохиолдолд 2 сая вонн хүртэл мөнгөн торгуулиар шийтгүүлнэ. Үүнд:

- Байгалийн үзэсгэлэнт газар болон байгаль экологийн хамгаалалттай бүсэд усны чанарт нөлөөлөх аюултай бодис, хог хаягдал, хорт бодис хаях; шатамхай бодис байлгах, аялал зугаалгаар явж, хоол унд хийх; байгаль орчныг хамгаалах тэмдэг, тэмдэглэгээ бүхий самбарыг будах, гэмтээх, байрнаас нь зөөх; өвс ногоо таслах, мод огтлох зэргээр байгаль орчинд хохирол учруулах (Зөвхөн цэрэг дайны зорилгоор, байгалийн гамшгийн улмаас болон Ерөнхийлөгчийн зөвшөөрөл олгосон тохиолдолд л эдгээр үйл ажиллагааг зөвшөөрнө);
- Хуулийн дагуу зөвшөөрөлтэй хүн байгаль орчныг хамгаалах зорилгоор бусдын эзэмшил газар нэвтрэх эрхтэй байдаг бөгөөд зөвшөөрөгдсөн үйл ажиллагаануудыг явуулах боломжтой. Тухайн газрын эзэн үүнийг эсэргүүцэж биелүүлэхгүй байх;
- Мод бэлтгэх, газрын төрх байдал, чанарт нөлөөлөх үйл ажиллагаа явуулах, газар ашиглах, аялал зугаалга хийж хоол бэлтгэх зэрэг үйл ажиллагааг Орон нутгийн засаг захиргаанаас байгаль орчинд хохирол учруулахаас урьдчилан сэргийлэх зорилгоор хязгаарлах шийдвэр гаргасныг биелүүлээгүй зэрэг тохиолдлууд орно.

ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

Тус улсад 2002 онд батлагдсан “Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах тухай”¹²⁴ хуулийн 16 дугаар бүлэгт хүрээлэн буй орчныг хамгаалах тухай хууль, тогтоомжийг зөрчсөн тохиолдолд хүлээлгэх хариуцлагын тухай заасан.

Уг хуулиар хүрээлэн буй орчны чанарын норм, норматив, байгаль орчинд нөлөөлөх бүх нөлөөллийн нормативыг тогтоосон байдаг ба тэдгээрийн дагуу байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээ, экологийн хяналт, шалгалт хийгдэж учруулсан хохирлыг тооцдог байна.

Энэхүү хуулийн 75 дугаар зүйлд хүрээлэн буй орчныг хамгаалах тухай хууль, тогтоомжийг зөрчсөн тохиолдолд эд хөрөнгийн, сахилгын, захиргааны, эрүүгийн хариуцлагыг хууль, тогтоомжийн дагуу хүлээлгэх тухай зааж хариуцлагын хэлбэрийг тодорхойлсон.

Дээр дурдсан хуулийн 77 дугаар зүйлд хүрээлэн буй орчинд хохирол учруулсан хувь хүн, хуулийн этгээд хууль, тогтоомжийн дагуу уг хохирлыг заавал бүрэн дүүрэн нөхөн төлөх үүрэгтэй болохыг хуульчилсан байна.

Түүнчлэн байгаль орчинд учруулсан хохирлыг хэрхэн тооцож, нөхөн төлүүлэх талаар хуульчилсан. Ингэхдээ аж ахуйн ба бусад үйл ажиллагааны улмаас байгаль орчинд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэхдээ тогтоогдсон журмын дагуу батлагдсан татвар хураамж, байгаль орчинд учруулсан хохирлын хэмжээг тооцох аргачлалын дагуу, хэрэв ийм хураамж, аргачлал үгүй бол байгаль орчныг нөхөн сэргээхэд гарсан бодит зардлыг алдагдсан ашгийн хэмжээтэй хамтатган тооцож нөхөн төлүүлнэ.

¹²⁴ФЗ “О защите окружающей среды”. <http://base.garant.ru/>

Мөн хуулиар байгаль орчинд учруулсан хохирлыг сайн дурын үндсэн дээр ба шүүхийн шийдвэрийн дагуу нөхөн төлүүлэхийг заасан. Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах тухай хууль, тогтоомжийг зөрчиж, байгаль орчинд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх талаарх нэхэмжлэлийг 20 жилийн хугацаанд гаргаж болно.

Төрийн өмчлөлийн байгалийн объектод учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэхдээ ихэнх төлөв Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах Улсын Хорооноос баталсан “Экологийн зөрчлийн улмаас байгаль орчинд учруулсан хохирлын хэмжээг тооцох аргачлал”-ын¹²⁵ дагуу мөнгөн төлбөрийг тогтоохдоо байгаль орчныг нөхөн сэргээхэд гарсан бодит зардлыг алдагдсан ашгийн хэмжээтэй хамтатган тооцож нөхөн төлүүлнэ. Жишээ нь: Тус Аргачлалын 4.5-д агаар мандлыг бохирдуулсны нөхөн төлбөрийг тооцохдоо агаар мандалд ууршиж замхарсан бохирдуулагч бодисын нийт хэмжээгээр тооцоно. Бохирдуулагч бодисын хэмжээг хүчин төгөлдөр хэрэглэгдэж байгаа аргачлалын дагуу тооцооны ба шинжилгээний аргаар тодорхойлно гэж заажээ¹²⁶.

Тогтсон үнэлгээгүй байгалийн объектод учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэхдээ хохирлыг тооцох таксийн арга буюу хураамжийн аргыг ашигладаг байна. Ингэхдээ хууль бусаар устгаж сүйтгэсэн байгалийн объект нэг бүрийг нөхөн төлөх төлбөрийн хэмжээг тогтоон, үүнийг стандарт болгон мөрдөнө. Энэхүү стандартыг экологийн онцгой аюултай объект болох ойн сан, амьтны аймгийн объект, усны биологийн нөөцөд хохирол учруулсан нөхцөлд мөрддөг.

Такс буюу хураамж нь иргэний эрх зүйн хариуцлагын хүрээнд байгальд учруулсан хохирлыг тооцох арга бөгөөд түүнийг байгальд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх загварчилсан хэмжээ гэж үздэг ажээ.

Хураамж тогтоох аргын онцлог нь зөвхөн учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх бус, хууль зөрчигчдийг шийтгэх зорилгыг агуулдаг учраас нөхөн төлбөрийн хэмжээг сүйтгүүлж, устгагдсан байгалийн объектын үнээс байнга өндөр тогтоодог.

Тухайлбал, ОХУ-ын Засгийн газрын 2007 оны 273 дугаар Тогтоолоор батлагдсан ойн сан, ойн санд бүртгэгдээгүй ойд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх хэмжээг тооцох хураамжийн дагуу зарим төрлийн мод, суулгацийг хууль бусаар огтолсоны нөхөн төлбөрийг ийм төрлийн мод тармилын нэг бүрийн үнийг 50 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний мөнгөн дүнгийн хэмжээгээр тооцохыг тогтоосон байна.¹²⁷

Дээр хүрээлэн буй орчныг хамгаалах тухай хууль, тогтоомжийг зөрчсөн тохиолдолд хүлээлгэх хариуцлагын хэлбэрийн талаар дурдсан.

Тухайлбал, ОХУ-ын Захиргааны хариуцлагын тухай хуулийн 8 дугаар бүлэгт хүрээлэн буй орчныг хамгаалах тухай хууль, тогтоомжийг зөрчсөн тохиолдолд хүлээлгэх захиргааны хариуцлагын талаар хуульчилсан. Жишээ нь, усны хамгаалалт бүхий газар газар, ойг ашиглах журмыг зөрчсөн тохиолдолд иргэнд 3000-5000 руб., албан тушаалтанд 40000-50000 руб., хуулийн этгээдэд 200000-300000 рублийн торгууль ногдуулах эсвэл 90 хүртэл хоногоор үйл ажиллагааг нь захиргааны журмаар зогсоох, хуулийн этгээлийн статусгүйгээр бизнесийн үйл ажиллагаа явуулж буй этгээдэд 40000-50000 рублийн торгууль ногдуулах

¹²⁵Методические указания по оценке и возмещению вреда, нанесенного окружающей природной среде в результате экологических правонарушений. base.consultant.ru

¹²⁶Мөн тэнд.

¹²⁷Постановление Правительства РФ от 26.11.2007 г. N 273 «Об утверждении такс для исчисления размера взысканий за ущерб, причиненный лесному фонду и не входящим в лесной фонд лесам нарушением лесного законодательства РФ». base.consultant.ru

эсвэл 90 хүртэл хоногоор үйл ажиллагааг нь захиргааны журмаар зогсоох захиргааны арга хэмжээ авахаар хуульчилсан байна.¹²⁸

Түүнчлэн ОХУ-ын Эрүүгийн хуулийн онцгой ангийн 9 дүгээр хэсгийн 26 дугаар бүлэгт экологийн гэмт хэрэгт ногдуулах эрүүгийн хариуцлагыг хуульчилжээ. Тухайлбал, 250 дугаар зүйлд хөрсний, гүний, ундны ус бохирдуулсан, ширгээсэн, байгалийн шинж чанарыг нь алдагдуулсан, эдгээр үйлдлийн улмаас ургамал, амьтны аймаг, ой, хөдөө аж ахуйд ихээхэн хохирол учруулсан тохиолдолд 80000 хүртэл рубль буюу эсвэл гэмт хэрэгтний 6 сар хүртэлх хугацааны цалин, түүнтэй тэнцэх орлогтой тэнцэх мөнгөөр торгох, эсвэл 5 жил хүртэлх хугацаагаар тодорхой албан тушаал хаших, үйл ажиллагаа явуулах эрхийг нь хасах, эсвэл 360 хүртэл цагаар албадан хөдөлмөр эрхлүүлэх, эсвэл 3 сар хүртэл хугацаагаар баривчлах шийтгэл ногдуулахаар хуульчилсан байна.¹²⁹

БҮГД НАЙРАМДАХ ХЯТАД АРД УЛС

БНХАУ-ын байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль¹³⁰

Уг хуулийг 1989.12.26-ны өдөр баталсан. 6 бүлэг, 47 заалттай.

1-р зүйл: Ерөнхий зүйл; 2-р бүлэг: Байгаль орчны хяналт шалгалт, удирдлага; 3-р бүлэг: Байгаль орчныг хамгаалах, сайжруулах; 4-р бүлэг: Байгаль орчны бохирдол болон бусад нийтийг хамарсан аюул эрсдлээс урьдчилан сэргийлэх, хяналт тавих; 5-р Эрхзүйн хариуцлага; 6-р бүлэг: Бусад гэсэн бүлгүүдээс бүрдэнэ.

Хуулийн 5-р зүйлд, байгаль орчныг хамгаалах чиглэлийн шинжлэх ухааны боловсролыг хөгжүүлэх, шинжлэх ухаан, технологийн судалгаа шинжилгээг эрчимжүүлэх, түүний төвшнийг нэмэгдүүлэх, шинжлэх ухааны мэдлэгийг нийтийн хүртээл болгохыг төр хөхиүлэн дэмжинэ гэж заажээ.

6-р зүйлд, бүх байгууллага, хувь хүн байгаль орчныг хамгаалах үүрэгтэй бөгөөд байгаль орчин бохирдуулсан буюу түүнд хохирол учруулсан байгууллага, хувь хүний эсрэг зарга мэдүүлэх эрхтэй гэж заасан байдаг.

Төрийн зөвлөлийн дэргэдэх байгаль орчны хамгаалалтын захиргааны эрх бүхий газар нь байгаль орчны чанарын үндэсний стандартыг бий болгоно. Төв засгийн газрын шууд удирдлага дор байх муж, автономит бүс, хотын захиргааны ардын засгийн газар нь үндэсний стандартад тусгагдаагүй асуудлаар өөрийн стандартыг тогтоож болох ба үүнийгээ дээрх байгууллагад тайлагнах үүрэг хүлээнэ. Мөн дээрх газар нь хяналтын системийг бий болгож, хяналтын нормативыг тогтоохоос гадна холбогдох газартай хамтран хяналтын сүлжээг зохион байгуулж, байгаль орчны хяналтын удирдлагыг боловсронгуй болгоно. Уг газар болон засгийн газрууд байгаль орчны нөхцөл байдлын талаар тогтмол тайлан мэдээлэл гаргаж байна.

Байгаль орчныг бохирдуулахуйц барилгын төслийн нэгжүүд нь байгаль орчин хамгаалах хууль тогтоомжуудыг мөрдөх шаардлагатай. Төлөвлөлтийн газар нь барилгын төслийн байгаль орчинд нөлөөлөх үнэлгээ хийгдэж зөвшөөрөл авах хүртэл барилгын төслийн зохион бүтээлтийн нарийвчилсан төлөвлөгөөг батлахгүй.

¹²⁸Кодекс об административных правонарушениях (КоАП РФ). Ст.8.12. <http://base.garant.ru/>

¹²⁹Уголовный кодекс (УК РФ) > Особенная часть >. Раздел IX. Глава 26. Ст.250. <http://base.garant.ru/>

¹³⁰www.china.org.cn/english/environment/34356.htm

Төрөл бүрийн төвшний ардын засгийн газрууд нь өөрийн харъяалах нутгийн байгаль орчны чанарыг хариуцах ба сайжруулах арга хэмжээ авах үүрэгтэй. Эдгээр засгийн газрууд нь байгаль экологийн төрөл бүрийн систем бүхий бүс нутаг, ховор болон устаж буй зэрлэг амьтан, ургамал бүхий бүс нутаг, усны үндсэн эх үүсвэрийг хадгалсан бүс нутаг, шинжлэх ухаан, соёлын хувьд үнэ цэнэ бүхий геологийн тогтоц, алдартай агуй, органик биетийн чулуужсан үлдэгдэл бүхий бүс нутаг, мөсөн гол, галт уул, халуун рашаан, хүн төрөлхтний түүхэн ул мөр, эртний болон ховор модыг тус тус хамгаалах үүрэгтэй. Дээрх зүйлүүдийг гэмтээхийг хатуу хориглоно.

Байгалийн үзэсгэлэнт, эсвэл түүхт газар, дархан цаазат болон бусад Төрийн зөвлөл болон түүний дэргэдэх эрх бүхий газар, цаашилбал, муж, автономит бүс нутаг болон Төв засгийн газарт шууд харъяалагдах хотын захиргааны ардын засгийн газрын тогтоосон хамгаалалт шаардлагатай бүсийн дотор байгаль орчин бохирдуулахуйц үйлдвэрлэлийн байгууламж барьж болохгүй; тогтоосон бохирдлын стандартаас хэтрэхгүй бол бусад байгууламж барьж болно. Нэгэнт баригдсан байгууламжийн ялгаруулах бохирдол стандартын хэмжээнээс давбал түүнийг тодорхой хугацааны дотор арилгах буюу хянаж байх шаардлагатай.

Хэрэв байгалийн баялаг боловсруулах буюу олборлож байгаа бол байгаль орчны экологийг хамгаалах үүднээс зохих арга хэмжээнүүдийг авсан байвал зохилтой.

Бүх төвшний ардын засгийн газар нь хөрсний бохирдол, газар цөлжилт болон шүлтжилт, хөрсийг сайжруулах, газрын намагжин доройтолт, хөрсний гулгалт, ургамлын гэмтэл, хөрсний эвдрэл, усны нөөцийн хаталт, төрөл зүйлийн мөхөл болон бусад экологийн тэнцвэрт байдал алдагдахаас урьдчилан сэргийлэх буюу хянах замаар, ургамлын өвчин, хортон шавьжийг бүр мөсөн урьдчилан сэргийлэх буюу хянах замаар, химийн бордоо, пестицид болон ургац нэмэгдүүлэх гормоныг үр ашигтай хэрэглэх замаар тариалангийн байгаль орчныг илүү сайн хамгаалах үүрэгтэй.

Хотод болон орон нутагт барилга байгууламж барихдаа ургамал, ус, байгалийн ландшафтыг хамгаалах бөгөөд тухайн байгаль орчны онцлогт тохирсон цэцэрлэгт хүрээлэн, ногоон бүс болон түүхт газар, байгалийн үзэсгэлэнт газар байгуулахад анхаарна.

Байгаль орчны бохирдол болон нийтийг хамарсан аюул эрсдэл үүсгэх бүх байгууллага нь үйлдвэрлэл явуулах, барилга байгууламж барих болон бусад үйл ажиллагааны улмаас үүсэх бохир хий, бохир ус, бохир хаягдал, тоос, өмхий хий, цацраг идэвхт бодис, шуугиан, чичиргээ, цахилгаан соронзон цацрагийн нөлөөгөөр байгаль орчинд учрах бохирдол, хохирлоос урьдчилан сэргийлэх буюу хянах үр дүнтэй арга хэмжээ авч, байгаль орчны хамгааллын хариуцлагын системийг бий болгож, байгаль орчныг хамгаалах асуудлыг төлөвлөгөөндөө тусгаж ажиллах үүрэгтэй.

Шинээр байгуулах үйлдвэр болон оршин байгаа үйлдвэрийн газарт технологи дамжуулахдаа түүхий эдийг дээд зэргээр ашигладаг, байгаль орчинд хамгийн бага хор хөнөөлтэй тоног төхөөрөмж, технологийн процессыг ашиглах ба хаягдал материалыг бүр мөсөн ашигладаг, бохирдлыг цэвэршүүлдэг эдийн засгийн үр ашигтай, хэмнэлттэй технологийг ашиглах үүрэгтэй.

Үндэсний болон орон нутгийн байгаль орчны бохирдлын стандартын шаардлагаас хэтрүүлэн бохирдуулсан бүх үйлдвэр, байгууллага нь тогтоосон хэмжээний татвар төлөх ба бохирдлыг арилгах болон хянахад хариуцлага хүлээнэ. Хэрэв шаардлагатай бол Усны бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх болон түүнийг хянах тухай хуулийг ч хослуулан мөрдөнө. Бохирдол ялгаруулалтын стандартыг хэтрүүлсэнээс орох татварын орлогыг зөвхөн бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх болон хянах зорилгоор ашиглах ба бусад ямар ч зорилгоор үрэхгүй. Энэ тухайд Төрийн зөвлөлөөс тусгайлан арга хэмжээ авна.

Байгаль орчны хамгаалалтын журамд тусгасан шаардлагыг хангахгүй технологи, тоног төхөөрөмжийг импортлоход торгууль ногдуулна.

Цацраг идэвхт бодис агуулсан хортой химийн бодис болон материал үйлдвэрлэх, хадгалах, тээвэрлэх, борлуулах болон хэрэглэхэд холбогдох төрийн хууль тогтоомжийг хослуулан мөрдүүлнэ.

Бохирдлыг нь урьдчилан сэргийлэх буюу хянах боломжгүй, түүнийг хэрэглэснээр асар их бохирдол гаргадаг үйлдвэрлэлийн тоног төхөөрөмжийг нэг этгээдээс нөгөөд шилжүүлэхийг зөвшөөрөхгүй.

БНХАУ-ын ашигт малтмалын тухай хууль¹³¹

Уг хууль нь 1986.10.01-ний өдрөөс эхлэн хүчин төгөлдөр болсон, 1996 онд өөрчлөлт оруулсан. Нийт 7 бүлэг, 53 зүйлтэй. Ашигт малтмалын хайгуулын бүртгэл ба уул уурхайн зөвшөөрөл; Ашигт малтмалын хайгуул; Уул уурхайн ашиглалт; Хамтын хүчээр олборлох байгууллага ба хувь хүний олборлолт зэрэг үндсэн бүлгүүдээс бүрдэнэ.

Хуулийн 4 дэх зүйлд, Төрийн өмчит уурхай нь ашигт малтмал олборлох гол этгээд мөн. Төр нь төрийн өмчит уурхайн бэхжил, дэвшлийг батлан даана гэж заажээ.

5 дахь зүйлээр, Төр нь хайгуул болон олборлолт явуулах эрхийг худалдан авах зарчимд тулгуурласан системийг нэвтрүүлнэ; гэвч тухайн нөхцөл байдалд тохируулан татварыг бууруулах, эсвэл авахгүй байхаар шийдвэрлэж болохоор зохицуулжээ. Уурхай бүр холбогдох төрийн зохицуулалтын дагуу нөөцийн татвар болон нөөцийн нөхөн төлбөрийг төлөх үүрэг хүлээнэ.

Хуулийн 20-р зүйлд, Төрийн зөвлөлийн холбогдох эрх бүхий газар зөвшөөрөөгүй бол доорх газруудад ашигт малтмал олборлохгүй:

1. Боомт, нисэх буудал болон батлан хамгаалах объектын дотор;
2. Чухал үйлдвэрлэлийн бүсээс тодорхой зай хүртэлх, том хэмжээний ус нөөцлөх төсөл, байгууламж, хотын инженерийн байгууламжийн дотор;
3. Төмөр зам, чухал хурдны авто замаас тодорхой зайнд;
4. Гол мөрөн, чухал суваг шуудуунаас тодорхой зайнд;
5. Төрийн хамгаалалттай дархан цаазат нутаг, гол байгалийн үзэсгэлэнт газар, түүхэн шүтээнт газар, үл хөдлөх түүхийн үнэ цэнэтэй газар;
6. Төрөөс өмнө нь зөвшөөрөгдсөн уурхайн газар.

22-р зүйлд, Ашигт малтмалын хайгуул болон олборлолт явуулж буй хэн боловч геологийн ховор олдвор, эсвэл шинжлэх ухаан, соёлын илэрхий үнэ цэнэ бүхий соёлын шүтээн олбол түүнийг хамгаалалтанд авах ба холбогдох газарт цаг алдалгүй мэдэгдэнэ гэж заажээ.

32-р зүйлд, Уул уурхайн салбарт ажиллаж байгаа хүн бүр байгаль орчныг хамгаалах болон байгаль орчны бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх тухай хуулийн холбогдох заалтуудыг сахиж мөрдөх үүрэгтэй гэж заасан.

Хүн бүр газрыг арвич хямгач ашиглана. Уулын ажлын үр дүнд тариалангийн талбай, бэлчээр, эсвэл ой мод гэмтсэн бол холбогдох байгууллага нь мод тарих, өвс суулгах, эсвэл бусад аргаар тухайн газрыг сэргээх үүрэгтэй.

¹³¹www.lehmanlaw.com/resource-centre/laws-and-regulations/

Ашигт малтмалын олборлолтоос үүдэн бусдын үйлдвэрлэл болон амьдралд хохирол учруулсан хүн бүр нөхөн олговор олгох хариуцлага хүлээх буюу сэргээн засварлах үүрэг хүлээнэ.

33-р зүйлд, Төмөр зам, үйлдвэр, нөөц хадгалах байгууламж, нефтийн хоолой, өндөр хүчдэлийн шугам, эсвэл том хэмжээний барилга байгууламж барихаас өмнө барилга угсралтын байгууллага нь геологи, эрдэс баялаг хариуцсан эрх бүхий газраас эрдэс баялгийн тархалт, олборлолтын талаар мэдээлэл авсан байх шаардлагатай гэж тусгажээ. Эрх бүхий газраас зөвшөөрөл аваагүй бол ийм барилга байгууламж нь чухал орд газрыг хамарч болохгүй.

АВСТРАЛИ УЛС

Австралийн хувьд муж болгон байгаль орчинд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлж, хариуцлага хүлээлгэх асуудлыг зохицуулдаг тусдаа хуультай байдаг.

Тухайлбал, **New South Wales** буюу Австралийн зүүн өмнөд мужид *Байгаль орчны үйл ажиллагааг хамгаалах тухай хуулиар*¹³² (*Protection of the Environment Operation Act 1997*) зохицуулдаг.

Уг хуулиар байгаль орчинд учруулсан хохирол буюу байгаль орчны гэмт хэргийг 3 түвшинд авч үздэг бөгөөд торгууль, шийтгэлийн хэмжээ нь эдгээр түвшинээс хамаарна.

1-р түвшиний гэмт хэрэг хамгийн ноцтой нь бөгөөд дараах үйлдлүүдийг хамруулна. Үүнд:

- санаатайгаар, эсвэл санамсаргүй үйлдлээр хог хаягдал хаяж байгаль орчныг бохирдуулах;
- санаатай болон санамсаргүй үйлдлээр бодис асгарсны улмаас байгаль орчинд хор хохирол учруулах;
- санаатай болон санамсаргүй үйлдлээр Озон хамгаалах тухай журмыг зөрчих буюу озон задлагч бодисын нөлөөгөөр байгаль орчинд хор хохирол учруулах зэрэг болно.

Эдгээр тохиолдолд 5 сая доллар хүртэл мөнгөн торгууль болон 7 жилийн хорих ялаар шийтгүүлнэ.

2-р түвшинд байгаль орчны дунд зэргийн ноцтой гэмт хэргүүд багтана. Үүнд:

- ус бохирдуулах;
- агаар бохирдуулах;
- чимээ шуугиан;
- хог хаягдал хаях, хууль бусаар тээвэрлэх, хог хаягдал хадгалах зорилгоор хууль бусаар газрын зөвшөөрөл олгох
- газар бохирдуулах зэрэг орно.

2-р түвшиний гэмт хэргийн хувьд байгаль орчин бохирдуулсан тухай мэдэгдлийг үл ойшоосон тохиолдолд корпораци дээд тал нь 2 сая доллар хүртэл, хувь хүн 500000 долларын мөнгөн торгуулиар шийтгүүлэх юм. Бусад тохиолдолд байгууллагад дээд тал нь 1 сая доллар, хувь хүнд 250000 долларын мөнгөн торгууль ногдуулна.

¹³²Protection of the Environment Operation Act 1997. www.epa.nsw.gov.au/

3-р түвшиний гэмт хэрэг буюу байгаль орчинд учруулсан хохирол нь харьцангуй хөнгөнд тооцогддог бөгөөд түүнийг холбогдох байгууллагаас өгсөн “мэдэгдэх хуудас”-ын дагуу төлж барагдуулдаг.

Австралийн хойд нутагт энэхүү асуудлыг *Байгаль орчны гэмт хэрэг ба торгууль, шийтгэлийн тухай хуулинд (Environmental offences and penalties act)*¹³³ тусгасан байна. Хуулиар байгаль орчны гэмт хэрэг буюу байгаль орчинд учруулсан хохирлыг 4 түвшинд ангилж үздэг. Үүнд:

- 1-р түвшинд, хувь хүн бол 385-3850 торгуулийн нэгжээр, эсвэл 5 жил хүртэл хорих ялаар шийтгүүлнэ. Харин корпорацийн хувьд 1924-19240 торгуулийн нэгжээр (penalty unit) торгуулдаг.
- 2-р түвшинд, хувь хүн 154-1540 торгуулийн нэгжээр, корпораци 770-7700 торгуулийн нэгжээр шийтгүүлнэ.
- 3-р түвшинд, хувь хүн 770-7700 торгуулийн нэгжээр, корпораци 385-3850 торгуулийн нэгжээр торгууль төлнө.
- 4-р түвшинд, хувь хүн 77 торгуулийн нэгж хүртэл, корпорацийн хувьд 385 торгуулийн нэгж хүртэл торгууль төлөх шийтгэлтэй.

Өнөөдрийн байдлаар Австралийн хойд нутагт 1 торгуулийн нэгж 149 доллартай тэнцүү байна¹³⁴.

*Жич: penalty unit буюу торгуулийн нэгж нь хууль, журам зөрчсөний улмаас мөнгөн торгууль төлөх тохиолдолд мөнгөний хэмжээг тооцоход хэрэглэдэг нэгж юм. Энэ нь Австралийн муж бүрийн хувьд ялгаатай байдаг. Жишээ нь: New South Wales буюу Австралийн зүүн өмнөд мужид 1 торгуулийн нэгж 110 доллар байхад, Queensland 113.85 доллар байна*¹³⁵.

3 ба 4-р түвшиний хохирлыг шүүхийн шийдвэрээр бус, цагдаагийн байгууллага болон бусад холбогдох байгууллагын “мэдэгдэгдэх хуудас”-аар төлж барагдуулах боломжтой бөгөөд энэ тохиолдолд торгууль, шийтгэлийг дараах байдлаар ногдуулна. Үүнд:

- 3-р түвшинд хувь хүн 1.7 торгуулийн нэгжээр, корпораци 8.8 торгуулийн нэгжээр торгууль төлнө.
- 4-р түвшинд хувь хүн 0.8 торгуулийн нэгжээр, корпорацийн хувьд 4.4 торгуулийн нэгж байна.

Бусад мужуудын хувьд байгаль орчныг бохирдуулсны улмаас хүлээх хариуцлага, шийтгэлийн талаарх зохицуулалтыг байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль бүрт оруулсан байна. Жишээ нь, Өмнөд Австралийн Цэвэр агаарын тухай хуулийг (*Clean Air Act 1984*) зөрчвөл корпорацийн хувьд дээд тал нь 15000 доллар хүртэл, хувь хүн дээд тал нь 8000 доллар хүртэл мөнгөн торгууль төлнө¹³⁶.

Queensland мужийн Чимээ шуугиантай тэмцэх тухай хуулийг (*Noise Abatement Act 1978*) зөрчвөл 5000 доллар хүртэл мөнгөн торгуулийн шийтгэл хүлээх бөгөөд гэмт хэрэг үргэлжилсэн өдөр болгоны хувьд 300 долларын мөнгөн торгууль төлөх юм¹³⁷.

¹³³Environmental offences and penalties act. <http://notes.nt.gov.au/>

¹³⁴Northern territory of Australia., Penalty units regulations. <http://notes.nt.gov.au/>

¹³⁵http://en.wikipedia.org/wiki/Penalty_unit

¹³⁶Jennifer Norberry., Australian pollution laws % offences, penalties and regulatory agencies. www.aic.gov.au/

¹³⁷Мөн тэнд

ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛС

Байгаль орчинд учруулсан хохирлыг хэрхэн тооцож, нөхөн төлүүлдэг, хариуцлагыг хэрхэн ногдуулдаг талаар

ХБНГУ-ын Холбооны байгаль хамгаалах тухай хууль нь нийт 11 бүлэг 74 зүйлээс бүрдэнэ. Уг хуулийн бүлэг, зүйлийн гарчгийг дор сийрүүлье. Үүнд:

1-р бүлэг. Ерөнхий зүйл

- 1-р зүйл. Байгаль хамгаалалт болон газар нутгийн тордолтын зорилго
- 2-р зүйл. Зорилгын хэрэгжилт
- 3-р зүйл. Төрийн байгууллагуудын ажил үүргийн хуваарилалт, эрх үүрэг, гэрээт тохиролцоонууд ба хамтын ажиллагаа
- 4-р зүйл. Нийтийн зориулалтаар талбайд явуулах үйл ажиллагааны баталгаа
- 5-р зүйл. Газар тариалан (хөдөө аж ахуй¹³⁸), ой мод болон загасны аж ахуй
- 6-р зүйл. Байгаль болон газар нутгийн¹³⁹ ажиглалт
- 7-р зүйл. Нэр томьёоны тодорхойлолт

2-р бүлэг. Газар нутгийн төлөвлөлт

- 8-р зүйл. Ерөнхий дүрэм
- 9-р зүйл. Газар төлөвлөлтийн үүрэг, агуулга; Бүрэн эрх
- 10-р зүйл. Газар нутгийн хөтөлбөрүүд, төлөвлөлтийн хүрээ
- 11-р зүйл. Газар нутгийн төлөвлөлтөө ба ногоон журмын төлөвлөгөөнүүд
- 12-р зүйл. Төлөвлөлт дэх муж улсуудын хамтын ажиллагаа/оролцоо

3-р бүлэг. Байгаль болон газар нутгийн ерөнхий хамгаалалт

- 13-р зүйл. Ерөнхий дүрэм
- 14-р зүйл. Байгаль болон газар нутгийн ашиглалт¹⁴⁰
- 15-р зүйл. Ашиглагчийн¹⁴¹ үүрэг; Ашиглахад хориглох зүйлс; Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх¹⁴²
- 16-р зүйл. Нөхөн сэргээх үйл ажиллагааны нөөц сан
- 17-р зүйл. Байцаан шийтгэл¹⁴³; Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх
- 18-р зүйл. Барилгын эрхзүйтэй харьцах нь
- 19-р зүйл. Тодорхой төрөл зүйл болон амьд байгалийн орон зайд учруулсан хохирлууд

4-р бүлэг. Байгаль болон газар нутгийн тодорхой хэсгийг хамгаалах**1-р хэсэг. Биотопын холбоо болон биотопын сүлжээ; Байгаль болон газар нутгийн хамгаалалттай хэсэг**

- 20-р зүйл. Ерөнхий дүрэм
- 21-р зүйл. Биотопын холбоо, биотопын сүлжээ
- 22-р зүйл. Байгаль болон газар нутгийн хамгаалалттай хэсгийн тайлбар
- 23-р зүйл. Байгалийн хамгаалалттай нутаг дэвсгэр¹⁴⁴
- 24-р зүйл. Үндэсний парк¹⁴⁵; Үндэсний байгалийн дурсгалт газар¹⁴⁶ (Дархан цаазат газрууд¹⁴⁷)

¹³⁸Landwirtschaft-“Хөдөө аж ахуй” гэж ерөнхий утгаар нь ойлгоно.

¹³⁹Landschaft

¹⁴⁰Eingriffe

¹⁴¹Verursacher

¹⁴²Ermächtigung zum Erlass von Rechtsordnungen

¹⁴³Verfahren

¹⁴⁴Naturschutzgebiet

¹⁴⁵Nationalparke

¹⁴⁶Nationale Naturmonumente

¹⁴⁷ГА (зохиогч)

25-р зүйл. Шим мандлын нөөц газар¹⁴⁸

26-р зүйл. Газар нутгийн хамгаалалттай нутаг дэвсгэр¹⁴⁹

27-р зүйл. Байгалийн цогцолбор газар¹⁵⁰

28-р зүйл. Байгалийн хөшөө дурсгал¹⁵¹

29-р зүйл. Хамгаалалттай газар нутгийн бүрэлдэхүүн хэсэг¹⁵²

30-р зүйл. Хуулиар хамгаалагдсан биотоп¹⁵³

2-р хэсэг. “Натура 2000” сүлжээ

31-р зүйл. “Натура 2000” сүлжээний бүтэц, хамгаалалт

32-р зүйл. Хамгаалалттай нутаг дэвсгэр¹⁵⁴

33-р зүйл. Хамгаалах ерөнхий журам

34-р зүйл. Төслийн зөвшөөрөгдсөн хэм хэмжээ ба хориглох зүйлс; Үл хамруулалт

35-р зүйл. Гентехникээр хувиргасан организм

36-р зүйл. Төлөвлөгөө

5-р бүлэг. Зэрлэг амьтан, ургамлын төрөл зүйл, тэдгээрийн амьдрах газар орон болон биотопын хамгаалалт

1-р хэсэг. Ерөнхий журам

37-р зүйл. Төрөл зүйлийн хамгаалалтын үүрэг зорилго

38-р зүйл. Төрөл зүйл, амьдрах газар орон болон биотопын хамгаалалтын ерөнхий журам

2-р хэсэг. Төрөл зүйлийн ерөнхий хамгаалалт

39-р зүйл. Зэрлэг амьтан, ургамлын төрөл зүйлийн ерөнхий хамгаалалт; Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх

40-р зүйл. Уугуул бус, өөр нутаг дэвсгэрийн болон түрэмгий¹⁵⁵ төрөл зүйл

41-р зүйл. Цахилгаан дамжуулах шугаман дахь шувууны хамгаалалт

42-р зүйл. Амьтны хүрээлэн¹⁵⁶

43-р зүйл. Амьтны хайсаар хүрээлсэн газар нутаг¹⁵⁷

3-р хэсэг. Төрөл зүйлийн тусгай хамгаалалт

44-р зүйл. Тусгай хамгаалагдсан болон тодорхой ялгаатай төрөл зүйлийн журам

45-р зүйл. Үл хамаатуулалт; Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх

46-р зүйл. Нотлох үүрэг

47-р зүйл. Баривчлах

4-р хэсэг. Хариуцах төрийн байгууллага; Амьтан, ургамлыг байршуулах

48-р зүйл. Хариуцах төрийн байгууллага

49-р зүйл. Гаалийн байгууллагын оролцоо; Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх

50-р зүйл. Хилээр оруулах, дамжуулах, гаргахад албадан мэдүүлэх буюу Гуравдагч улсаас оруулж хонуулах;

51-р зүйл. Гаалийн байгууллагын түр хадгалалт, улсын орлогод авах ба хураан авалт

5-р хэсэг. Мэдээлэл авах ба нэвтрэх эрх; Хураамж болон төлбөр

52-р зүйл. Мэдээлэл авах ба нэвтрэх эрх

53-р зүйл. Хураамж болон төлбөр; Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх

6-р хэсэг. Бүрэн эрх

54-р зүйл. Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх

55-р зүйл. Дотоодын хууль тогтоомж буюу олон улсын дүрэм журмыг мөрдөх; Эрхзүйн хэм хэмжээний бүрэн эрх

¹⁴⁸Biosphärenreservate

¹⁴⁹Landschaftsschutzgebiete

¹⁵⁰Naturparke

¹⁵¹Naturdenkmäler

¹⁵²Geschützte Landschaftsbestandteile

¹⁵³Gesetzlich geschützte Biotop

¹⁵⁴Schutzgebiete

¹⁵⁵invasive

¹⁵⁶Zoos

¹⁵⁷Tiergehege

6-р бүлэг. Далайн байгаль хамгаалалт

...

7-р бүлэг. Байгаль болон газар нутагт амрах

59-р зүйл. Чөлөөтэй газар нутагт нэвтрэх

60-р зүйл. Хариуцлага

61-р зүйл. Усан болон эргийн бүсийг чөлөөтэй байлгах

62-р зүйл. Эдлэн газрыг бэлэн болгох

8-р бүлэг. Хүлээн зөвшөөрөгдсөн байгаль хамгаалах төрийн бус байгууллагуудын оролцоо

63-р зүйл. Оролцох эрх

64-р зүйл. Эрхзүйн туслалцаа

9-р бүлэг. Өмчийн өглөг/облигац¹⁵⁸, хөнгөлөлт

65-р зүйл. Төлбөр барагдуулах үүрэг

66-р зүйл. Давуу эрхээр худалдан авах эрх

67-р зүйл. Хөнгөлөлт

68-р зүйл. Өмчийг хязгаарлах; Нөхөн олговор ба хохирол барагдуулах

10-р бүлэг. Торгууль, шийтгэлийн журам

69-р зүйл. Торгуулийн журам

70-р зүйл. Төрийн захиргааны байгууллага

71-р зүйл. Шийтгэлийн журам

72-р зүйл. Хураах

73-р зүйл. Гаалийн байгууллагын эрх мэдэл

11-р бүлэг. Шилжилтийн болон дамжуулах үеийн журам

74-р зүйл. Шилжилтийн болон дамжуулах үеийн зохицуулалт

Хуулийн 68-р зүйлд зааснаар, энэхүү хууль болон түүнийг хэрэгжүүлэхээр гаргасан болон мөрдөгдөж буй хууль тогтоомжоос шалтгаалан буюу үл хамаатуулалт, эсвэл хөнгөлөлт чөлөөлөлт зэрэг арга хэмжээнүүдийг авсан боловч ганцаарчилсан тохиолдолд үндэслэлтэй хүндрэл учруулан хөрөнгийг хязгаарласан бол тохирсон нөхөн олговор олгоно. Уг зүйлийн 2-р хэсэгт, Нөхөн олговрыг мөнгөн дүнгээр барагдуулна. Дахин давтагдах байдлаар барагдуулж болно. Хэрэв эдийн засгийн хувьд үр ашиггүй аж ахуй үлдэнэ гэж үзвэл өмчийн эзэн эдлэн газрыг авахыг шаардах эрхтэй. Энэ тохиолдолд Газрын хуулиар нарийвчлан зохицуулна гэж заажээ.

Хуулийн 69-р зүйлд торгууль ногдуулах хэв журмын зөрчлүүдийг хуулийн зүйл заалт бүрээр тодорхойлжээ. Хэв журмын зарим зөрчил гаргавал 50 мянган евро хүртэл, бусад зөрчлийн хувьд 100 мянган евро хүртэл хэмжээгээр тус тус торгохоор заасан байна.

Хуулийн 71-р зүйлд зааснаар, зарим зөрчилд аж ахуйн зориулалтаар буюу дадаж занших хүртлээ үйлдсэн бол 3 хүртэл жилээр хорих буюу мөнгөн шийтгэл, заримд нь 5 хүртэл жилээр хорих буюу мөнгөн шийтгэл, дээрх зөрчлийг аж ахуйн зориулалтаар буюу дадаж занших хүртлээ үйлдсэн бол 3 сараас 5 жил хүртэл хорих шийтгэл, харин санамсаргүй үйлдсэн бол 1 жил хүртэл хугацаагаар хорих буюу мөнгөн шийтгэл тус тус ногдуулна.

Хуулийн 69-р зүйлийн 1-5 дахь хэсэгт заасан зөрчил гаргасан буюу 71-р зүйлд заасан гэмт хэрэг үйлдсэн бол зөрчил буюу гэмт хэрэгт холбогдох эд зүйлс болон үйлдэх буюу бэлтгэхэд ашигласан эд зүйлсийг хураан авна (улсын орлого болгоно¹⁵⁹). Энэ тохиолдолд Хэв журмын зөрчлийн тухай хуулийн 23-р зүйл, Эрүүгийн хэргийн тухай хуулийн 74-р зүйлийн “а” дахь хэсгийг тус тус хэрэглэнэ.

¹⁵⁸Bindung¹⁵⁹ГА (зохиогч)

ХБНГУ-д Бавар муж улсын Дотоод хэргийн, Эдийн засаг, Дэд бүтэц, Зам тээвэр болон Технологийн, Байгаль орчин болон Эрүүл мэндийн сайд нарын хамтран баталсан “Байгаль орчны хамгаалалт” сэдэвт мөнгөн торгуулийн каталоги гэдэг журмыг 2011.12.01-ний өдрөөс эхлэн мөрдүүлж байна.

Уг журамд байгаль орчны эсрэг хэв журмын зөрчилд ногдуулах мөнгөн торгуулийн болон сануулах арга хэмжээ, прокурорт шилжүүлэн өгөх, давж заалдсаны дараах процесс зэргийг тодорхойлсноос гадна санамсаргүй (хайнга) үйлдэл, хураах болон өмчлөлөөс салгахад баримтлах үндсэн зарчмыг тусгажээ. Мөн нэг удаагийн (дан) болон олон удаагийн (давтан) гэмт үйлдэл, тодорхой хүмүүсийн бүлэг (эвсэл холбоод)-ийн талаар тусгайлан зааварлажээ.

Байгаль орчны эсрэг хэв журмын зөрчлүүдийг доорх салбаруудад ангилан хувааж үзжээ. Үүнд:

- Хог хаягдал зайлуулах,
- Хөрс хамгаалалт ба хур хаягдал¹⁶⁰,
- Эмисийн хамгаалалт¹⁶¹ (Агаарын бохирдол),
- Усны ай савын хамгаалалт¹⁶²,
- Байгаль хамгаалалт болон газар нутгийн тордолт¹⁶³,
- Гений инженерчлэл¹⁶⁴.

Журамд мөнгөн торгуулийн хэмжээг 20-50,000 еврогийн хооронд байхаар тогтоожээ.

* * *

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Natural Environment conservation act. <http://elaw.klri.re.kr/>
- ФЗ “О защите окружающей среды”. <http://base.garant.ru/>
- Кодекс об административных правонарушениях (КоАП РФ). <http://base.garant.ru/>
- Уголовный кодекс (УК РФ). <http://base.garant.ru/>
- БНХАУ-ын байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль. www.china.org.cn/english/
- БНХАУ-ын ашигт малтмалын тухай хууль. www.lehmanlaw.com/
- Методические указания по оценке и возмещению вреда, нанесенного окружающей природной среде в результате экологических правонарушений. base.consultant.ru
- Постановление Правительства РФ от 26.11.2007 г. N 273 «Об утверждении такс для исчисления размера взысканий за ущерб, причиненный лесному фонду и не входящим в лесной фонд лесам нарушением лесного законодательства РФ». base.consultant.ru
- Jennifer Norberry., australian pollution laws ¾ offences, penalties and regulatory agencies. www.aic.gov.au/
- Protection of the Environment Operation Act 1997. www.epa.nsw.gov.au/
- Холбооны байгаль хамгаалах тухай хууль - Bundesumweltschutzgesetz. www.schleswig-holstein.de/
- “Байгаль орчин хамгаалах” сэдэвт мөнгөн торгуулийн каталог - BuYgeldkatalog „Umweltschutz“. www.stmuv.bayern.de/

¹⁶⁰Altlasten

¹⁶¹Immissionsschutz

¹⁶²Gewässerschutz

¹⁶³Naturschutz und Landschaftspflege

¹⁶⁴Gentechnik

ЖИЖИГ ДУНД ҮЙЛДВЭРИЙН АСУУДЛААРХ МЭДЭЭЛЭЛ ЛАВЛАГАА*Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа***АГУУЛГА****Нэг. Тойм мэдээлэл****Хоёр. Хавсралт мэдээлэл**

- 2.1 Бизнес регистрийн санд бүртгэлтэй ААН, байгууллагын тоо
- 2.2 Төрөөс ЖДҮ-г дэмжих зээл авсан аж ахуйн нэгж, иргэдийн тоо
- 2.3 Жижиг дунд бизнес эрхлэгчдийн татвар төлөлтийн хувь хэмжээ
- 2.4 Гаалийн татвараас чөлөөлөгдсөн тоног төхөөрөмж авсан аж ахуйн нэгж, иргэдийн тоо
- 2.5 Татан буугдсан аж ахуйн нэгжийн тоо, үйл ажиллагааны чиглэлээр

Нэг. ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

- Аж ахуйн нэгжийн ажиллагсадын тоо болон тухайн жилийн борлуулалтын орлого нь харилцан адилгүй байх бөгөөд 2011-2013 оны байдлаар аж ахуйн нэгжийн ажиллагсадын тоо, борлуулалтын орлогыг он тус бүрээр гаргалаа. Мөн энэхүү судалгаанд төрийн үйлчилгээ болон төрийн бус байгууллагаас үзүүлж буй үйлчилгээний хувьд борлуулалтын орлого байхгүй учир үйлчилгээ эрхлэгч аж ахуйн нэгжийн тоонд оруулаагүй болно.
- Түүнчлэн ЖДҮ эрхлэгчдийг бүртгэлжүүлэх асуудлыг 2011 оноос эхлэн эрчимтэй хэрэгжүүлж эхэлсэн хэдий ч ЖДҮ эрхлэгч хуулийн этгээдийг Улсын бүртгэлийн Ерөнхий Газарт бүртгэж, харин иргэнийг Татварын Ерөнхий газарт бүртгэж байгаатай холбоотойгоор ЖДҮ эрхлэгчдийн хувьд нэгдсэн бүртгэлийн систем болон тоон мэдээлэл хараахан бүрдээгүй байгаа бөгөөд ихээхэн удаашралтай байгаа талаар ЖДҮХГ-ийн мэргэжилтэнтэй холбогдож мэдээлэл авсан. Дээрх газруудад бүртгэлд хамрагдаагүй, ЖДҮ дэмжих сангаас хөнгөлөлттэй зээл аваагүй олон ЖДҮ эрхлэгч иргэн болоод хуулийн этгээдүүд байна.
- Жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчидэд олгосон хөнгөлөлттэй зээлийн хэмжээг орон нутгийн зээл болон бүсийн зээлийн ангиллаар гаргасны зэрэгцээ, ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх санд ирүүлсэн төслийн хүрээнд шинээр бий болсон ажлын байрны тоог улсын хэмжээнд 2009-2014 оны байдлаар гаргасан болно.
- Төрөөс ЖДҮ-ийг дэмжих чиглэлээр тодорхой арга хэмжээ авч, төрийн бодлогыг хэрэгжүүлсний дүнд ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх сангаас олгосон зээлийн хэмжээ болон шинээр бий болсон ажлын байр улсын хэмжээнд жил тутам нэмэгдэж байна. Тухайлбал, 2011 онд 175 013 /сая.төг/ хөнгөлөлттэй зээлийг олгож, 9604 шинээр ажлын байр бий болсон бол 2014 онд 357 298 /сая.төг/ хөнгөлөлттэй зээл олгож, 28 586 ажлын байрыг шинээр бий болгосон байна.

Хоёр. ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ

2.1 Бизнес регистрийн санд бүртгэлтэй ААН, байгууллагын тоо

№	Үзүүлэлт	2011		2012		2013	
		Бүртгэлтэй	Үйл ажиллагаа явуулж байгаа	Бүртгэлтэй	Үйл ажиллагаа явуулж байгаа	Бүртгэлтэй	Үйл ажиллагаа явуулж байгаа
1	Ажиллагсдын тоо нь 199-өөс дээшгүй бөгөөд 1.5 тэрбум төгрөг хүртэлх жилийн борлуулалтын орлого бүхий үйлдвэрлэл эрхэлдэг аж ахуйн нэгж, байгууллагын тоо	6 186	4 338	7 847	4 705	8 596	4 425
2	Ажиллагсдын тоо нь 149-өөс дээшгүй бөгөөд 1.5 тэрбум төгрөг хүртэлх жилийн борлуулалтын орлого бүхий бөөний худалдаа эрхэлдэг аж ахуйн нэгж, байгууллагын тоо	15 993	7 962	27 234	10 612	29 720	11 486
3	Ажиллагсдын тоо нь 199-өөс дээшгүй бөгөөд 1.5 тэрбум төгрөг хүртэлх жилийн борлуулалтын орлого бүхий жижиглэн худалдаа эрхэлдэг аж ахуйн нэгж, байгууллагын тоо	10 098	7 541	12 400	8 524	13 404	8 890
4	Ажиллагсдын тоо нь 49-өөс дээшгүй бөгөөд 1.0 тэрбум төгрөг хүртэлх жилийн борлуулалтын орлого бүхий үйлчилгээ эрхэлдэг аж ахуйн нэгж, байгууллагын тоо	23 590	16 765	30 399	17 731	35 351	19 997
БҮГД		55 867	36 606	77 880	41 572	87 071	44 798

* Төрийн байгууллага болон төрийн бус байгууллагыг хамруулаагүй болно.
Эх сурвалж: ҮСХ

ХҮСНЭГТ 2. ЖИЖИГ ДУНД ҮЙЛДВЭР ЭРХЛЭГЧЭЭР БҮРТГҮҮЛСЭН ХУУЛИЙН ЭТГЭЭД

№	Он	Тоо
1	2011	20
2	2012	189
3	2013	897
Нийт		1106

Эх сурвалж: Улсын Бүртгэлийн Ерөнхий Газар

Жич: 2010 оноос өмнө жижиг дунд үйлдвэр эрхлэгчээр бүртгүүлсэн хуулийн этгээд байхгүй байна.

2.2 Төрөөс ЖДҮ-г дэмжих зээл авсан аж ахуй нэгж, иргэдийн тоо

ХҮСНЭГТ 3. 2009 онд ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх сангаас ЖДҮ эрхлэгчдэд олгосон хөнгөлөлттэй зээлийн мэдээ

/бүс нутгийн болон орон нутгийн зээлийн ангиллаар/

№	Аймаг	Орон нутгийн зээл				Бүсийн зээл				2009 онд нийт			Ажлын байр	
		төсвийн тоо		Шинэ /м.н.т./	Хад	төсвийн тоо		Шинэ /м.н.т./	Хад	төсвийн тоо	Зээлийн хэмжээ /м.н.т./	Шинэ	Хад	
		төсвийн тоо	Зээлийн хэмжээ /м.н.т./			төсвийн тоо	Зээлийн хэмжээ /м.н.т./							
1	Архангай	70	845,000	173	1	300,000	21	22	71	1,145,000	194	22		
2	Баян-Өлгий	83	763,000	361	1	400,000	31	39	84	1,163,000	392	39		
3	Баянхонгор	53	778,050	182					53	778,050	182	0		
4	Булган	57	807,993	562					57	807,993	562	0		
5	Говь-Алтай	82	801,690	241					82	801,690	241	0		
6	Говьсүмбэр	64	737,650	78					64	737,650	78	0		
7	Дархан-Уул	37	763,250	134	3	1,420,000	90	103	40	2,183,250	224	103		
8	Дорнод	71	604,180	113	2	120,000	24	24	73	724,180	137	24		
9	Дорноговь	61	783,850	82					61	783,850	82	0		
10	Дундговь	46	735,758	113					46	735,758	113	0		
11	Завхан	81	780,000	114					81	780,000	114	0		
12	Орхон	46	780,000	107	2	1,000,000	68	88	48	1,780,000	175	88		
13	Өмнөговь	48	645,971	99					48	645,971	99	0		
14	Өвөрхангай	77	808,462	330	1	400,000	60	78	78	1,208,462	390	78		
15	Увс	79	828,400	117					79	828,400	117	0		
16	Сүхбаатар	54	780,000	236					54	780,000	236	0		
17	Сэлэнгэ	55	727,600	158	4	2,780,000	99	89	59	3,507,600	257	89		
18	Төв	128	906,620	192	1	100,000	7	5	129	1,006,620	199	5		
19	Ховд	80	782,000	225					80	782,000	225	0		
20	Хөвсгөл	70	745,600	391					70	745,600	391	0		
21	Хэнтий	51	716,100	155					51	716,100	155	0		
22	Улаанбаатар	211	9,668,180	1092	19	6,320,000	501	268	230	15,988,180	1593	268		
	БҮГД	1604	25,789,354	5,255	34	12,840,000	901	716	1,638	38,629,354	6,156	716		

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яам, Жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сан

ХҮСНЭГТ 4. 2010 ОНД ЖДҮ-ИЙГ ХӨГЖҮҮЛЭХ САНГААС ЖДҮ ЭРХЛЭГЧДЭД ОЛГОСОН ХӨНГӨЛӨЛТТЭЙ ЗЭЭЛИЙН МЭДЭЭ
/бүс нутгийн болон орон нутгийн зээлийн ангиллаар/

№	Аймаг	2010 он									
		Орон нутгийн зээл		Бүсийн зээл		Хад		Шинэ		2010 онд нийт	
		төслийн тоо	/₮·нвм/ €€жмєх нийлээс	төслийн тоо	/₮·нвм/ €€жмєх нийлээс	Хад	Шинэ	төслийн тоо	/₮·нвм/ €€жмєх нийлээс	Шинэ	Хад
1	Архангай	86	805,700	2	450,000	168	207	88	1,255,700	288	267
2	Баян-Өлгий	152	815,600			239	162	152	815,600	162	239
3	Баянхонгор	76	919,980			333	196	76	919,980	196	333
4	Булган	44	649,000	2	645,000	87	106	46	1,294,000	140	136
5	Говь-Алтай	61	645,600			108	177	61	645,600	177	108
6	Говьсүмбэр	39	652,100			62	142	39	652,100	142	62
7	Дархан-Уул	92	913,700	2	600,000	229	155	94	1,513,700	165	312
8	Дорнод	73	724,200	1	70,000	131	222	74	794,200	232	142
9	Дорноговь	61	765,046			137	199	61	765,046	199	137
10	Дундговь	38	527,200			49	76	38	527,200	76	49
11	Завхан	76	621,600	2	400,000	127	121	78	1,021,600	149	171
12	Орхон	25	695,000	7	852,000	113	89	32	1,547,000	188	213
13	Өмнөговь	38	690,510			60	60	39	890,510	60	60
14	Өвөрхангай	75	689,500	2	490,000	149	95	77	1,179,500	125	249
15	Увс	65	812,950	2	580,000	153	151	67	1,392,950	172	198
16	Сүхбаатар	46	610,800			31	85	46	610,800	85	31
17	Сэлэнгэ	61	698,500	4	1,200,000	246	286	65	1,898,500	356	338
18	Төв	49	641,300	8	1,910,000	139	245	57	2,551,300	406	440
19	Ховд	114	916,000	1	400,000	316	159	115	1,316,000	187	329
20	Хөвсгөл	81	881,500			199	311	81	881,500	311	199
21	Хэнтий	20	650,000	2	200,000	125	106	22	850,000	137	155
22	Улаанбаатар	151	6,950,010	49	9,940,000	1126	524	199	16,690,010	1667	2212
	БҮГД	1523	22,275,796	84	17,737,000	4327	3874	1607	40,012,796	5620	6380

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яам, Жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сан

ХҮСНЭГТ 5. 2011 ОНД ЖДҮ-ИЙГ ХӨГЖҮҮЛЭХ САНГААС ЖДҮ ЭРХЛЭГЧДЭД ОЛГОСОН ХӨНГӨЛӨЛТТЭЙ ЗЭЭЛИЙН МЭДЭЭ

/бүс нутгийн болон орон нутгийн зээлийн ангиллаар/

№	Аймаг	2011 он											
		Орон нутгийн зээл		Шнэ	Хад	Бүсийн зээл		Шнэ	Хад	2011 онд нийт		Ажлын байр	
		төслийн тоо	сээлийн хэмжээ /т.нвм./			төслийн тоо	сээлийн хэмжээ /т.нвм./			төслийн тоо	сээлийн хэмжээ /т.нвм./	Шнэ	Хад
1	Архангай	50	1,467,900	153	80	2	1,210,000	80	12	52	2,677,900	233	92
2	Баян-Өлгий	92	1,718,548	613	515	2	180,000	38	13	94	1,898,548	651	528
3	Баянхонгор	52	1,630,783	175	146	1	500,000	12	0	53	2,130,783	187	146
4	Булган	46	1,271,016	150	82	2	600,000	65	4	48	1,871,016	215	86
5	Говь-Алтай	52	1,178,250	129	155					52	1,178,250	129	155
6	Говьсүмбэр	24	682,500	68	34					24	682,500	68	34
7	Дархан-Уул	89	2,891,092	215	271	8	9,200,000	766	100	97	12,091,092	981	371
8	Дорнод	85	1,758,586	224	160	2	630,000	60	0	87	2,388,586	284	160
9	Дорноговь	20	842,000	63	90					20	842,000	63	90
10	Дундговь	33	1,267,150	91	147	1	80,000	18	16	34	1,347,150	109	163
11	Завхан	90	1,999,500	225	206					90	1,999,500	225	206
12	Орхон	46	1,920,422	46	74	3	435,000	82	40	49	2,355,422	128	114
13	Өмнөговь	27	872,500	31	60					27	872,500	31	60
14	Өвөрхангай	61	2,079,600	331	307	1	100,000	16	5	62	2,179,600	347	312
15	Увс	95	2,880,000	174	173	2	7,130,000	28	23	97	10,010,000	202	196
16	Сүхбаатар	31	1,049,500	116	87	1	800,000	20	18	32	1,849,500	136	105
17	Сэлэнгэ	20	387,800	80	54	7	1,408,500	208	54	27	1,796,300	288	108
18	Төв	25	663,500	131	86	2	1,600,000	42	12	27	2,263,500	173	98
19	Ховд	45	1,421,000	141	144	1	400,000	7	0	46	1,821,000	148	144
20	Хөвсгөл	73	1,714,400	285	225	1	500,000	50	18	74	2,214,400	335	243
21	Хэнтий	27	702,700	56	36	1	100,000	5	0	28	802,700	61	36
22	Улаанбаатар	443	26,957,050	1373	1857	143	92,784,100	3237	2171	586	119,741,150	4610	4028
	БҮГД	1526	57,355,797	4870	4989	180	117,657,600	4734	2486	1706	175,013,397	9604	7475

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яам, Жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сан

ХҮСНЭГТ 6. 2012 ОНД ЖДҮ-ИЙГ ХӨГЖҮҮЛЭХ САНГААС ЖДҮ ЭРХЛЭГЧДЭД ОЛГОСОН ХӨНГӨЛӨЛТТЭЙ ЗЭЭЛИЙН МЭДЭЭ
/бүс нутгийн болон орон нутгийн зээлийн ангиллаар/

2012 он													
№	Аймаг	Орон нутгийн зээл		Шнэ	Хад	Бүсийн зээл		Шнэ	Хад	2012 онд нийт		Ажлын байр	
		төслийн тоо	төс.т./н.нвм/сн			төслийн тоо	төс.т./н.нвм/сн			төслийн тоо	төс.т./н.нвм/сн	Шнэ	Хад
		1	Архангай	2	85,000	8	3					2	85,000
2	Баян-Өлгий	1	15,000	2						1	15,000	2	0
3	Баянхонгор									0	0	0	0
4	Булган	1	10,000		1					1	10,000	0	1
5	Говь-Алтай	3	230,000	30	22					3	230,000	30	22
6	Говьсүмбэр	1	50,000	6						1	50,000	6	0
7	Дархан-Уул	1	50,000	5	7	1	2,070,000	0	35	2	2,120,000	5	42
8	Дорнод					2	2,200,000	38	0	2	2,200,000	38	0
9	Дорноговь	2	28,000	6	5					2	28,000	6	5
10	Дундговь									0	0	0	0
11	Завхан									0	0	0	0
12	Орхон	2	51,600	6	8					2	51,600	6	8
13	Өмнөговь	1	8,000	1		1	100,000	4	4	2	108,000	5	4
14	Өвөрхангай									0	0	0	0
15	Увс									0	0	0	0
16	Сүхбаатар									0	0	0	0
17	Сэлэнгэ					2	103,000	4	3	2	103,000	4	3
18	Төв					2	250,000	28	35	2	250,000	28	35
19	Ховд	1	50,000	18						1	50,000	18	0
20	Хөвсгөл	3	30,000	9	5					3	30,000	9	5
21	Хэнтий	3	60,000	3	7					3	60,000	3	7
22	Улаанбаатар	47	3,410,100	155	264	28	16,779,000	479	454	77	20,189,100	634	718
	БҮГД	68	4,077,700	249	322	36	21,502,000	553	531	104	25,579,700	802	853

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яам, Жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сан

ХҮСНЭГТ 7. 2013 ОНД ЖДҮ-ИЙГ ХӨГЖҮҮЛЭХ САНГААС ЖДҮ ЭРХЛЭГЧДЭД ОЛГОСОН ХӨНГӨЛӨЛТТЭЙ ЗЭЭЛИЙН МЭДЭЭ
/бүс нутгийн болон орон нутгийн зээлийн ангиллаар/

№	Аймаг	2013 он											
		Орон нутгийн зээл		Шинэ	Хад	Бусийн зээл		Шинэ	Хад	2013 онд нийт		Ажлын байр	
		төсвийн	т/х, н/х/м/х нийлээс			төсвийн	т/х, н/х/м/х нийлээс			төсвийн	т/х, н/х/м/х нийлээс	төсвийн	т/х, н/х/м/х нийлээс
1	Архангай	13	410,000	44	11	1	150,000	10	1	14	560,000	54	12
2	Баян-Өлгий	20	475,000	126	83					20	475,000	126	83
3	Баянхонгор	20	502,000	134	38	1	400,000	6	25	21	902,000	140	63
4	Булган	16	503,500	77	31	1	150,000	15	7	17	653,500	92	38
5	Говь-Алтай	9	500,000	32	15					9	500,000	32	15
6	Говьсүмбэр	4	200,000	20	18					4	200,000	20	18
7	Дархан-Уул	18	457,700	144	44	4	1,530,000	140	69	22	1,987,700	284	113
8	Дорнод	12	450,500	68	32	6	1,520,000	93	37	18	1,970,500	161	69
9	Дорноговь	13	498,000	79	23					13	498,000	79	23
10	Дундговь	16	500,000	122	80					16	500,000	122	80
11	Завхан	30	349,000	96	27	4	2,620,000	68	59	34	2,969,000	164	86
12	Орхон	12	549,000	87	89	2	220,000	30	21	14	769,000	117	110
13	Өмнөговь	12	460,000	54	35					12	460,000	54	35
14	Өвөрхангай	10	491,000	39	33	2	380,000	45	39	12	871,000	84	72
15	Увс	16	495,000	104	69					16	495,000	104	69
16	Сүхбаатар	18	500,000	61	58					18	500,000	61	58
17	Сэлэнгэ	18	500,000	70	30	5	3,096,000	160	24	23	3,596,000	230	54
18	Төв	19	578,000	88	136	5	3,961,000	177	19	24	4,539,000	265	155
19	Ховд	17	500,000	85	59	1	150,000	10	10	18	650,000	95	69
20	Хөвсгөл	21	515,000	154	58	1	200,000	8	10	22	715,000	162	68
21	Хэнтий	21	485,000	150	77					21	485,000	150	77
22	Улаанбаатар	117	3,782,100	623	526	97	44,823,100	2533	1272	214	48,605,200	3156	1798
	БҮГД	452	13,700,800	2457	1572	130	59,200,100	3295	1593	582	72,900,900	5752	3165

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яам, Жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сан

ХҮСНЭГТ 8. 2014 ОНД ЖДҮ-ИЙГ ХӨГЖҮҮЛЭХ САНГААС ЖДҮ ЭРХЛЭГЧДЭД ОЛГОСОН ХӨНГӨЛӨЛТТЭЙ ЗЭЭЛИЙН МЭДЭЭ

/бүс нутгийн болон орон нутгийн зээлийн ангиллаар/

№	Аймаг	2014 он										2009-2014 онд нийт			Ажлын байр	
		Бүсийн зээл		Шуэ	Хад	2014 онд нийт		Шуэ	Хад	төсвийн тоо	ХЭМЖЭХ НҮЙЛСЭЭ /мн.т/	төсвийн тоо	ЗЭЭЛИЙН НҮЙЛСЭЭ /т.н.мн/	Шуэ	Хад	
		төсвийн тоо	ЗЭЭЛИЙН НҮЙЛСЭЭ /мн.т/			төсвийн тоо	ЗЭЭЛИЙН НҮЙЛСЭЭ /мн.т/									
1	Архангай	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	227	5,723,600	777	396	
2	Баян-Өлгий															
3	Баянхонгор	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	351	4,367,148	1,333	889	
4	Булган	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	203	4,730,813	705	542	
5	Говь-Алтай															
6	Говьсүмбэр															
7	Дархан-Уул	1	200,000	26	15	1	200,000	26	15	256	20,095,742	1,685	8,201,466	857	399	
8	Дорнод	1	124,000	5	4	1	124,000	5	4	255	2,916,896	429	2,916,896	429	255	
9	Дорноговь															
10	Дундговь															
11	Завхан	2	140,000	16	21	2	140,000	16	21	285	6,910,100	668	3,110,108	420	292	
12	Орхон	1	200,000	16	14	1	200,000	16	14	146	6,703,022	630	2,976,981	249	159	
13	Өмнөговь															
14	Өвөрхангай	0	0	0	0	0	0	0	0	229	5,438,562	946	11,301,400	1,192	615	
15	Увс	1	140,000	6	15	1	140,000	6	15	260	12,866,350	601	3,740,300	518	194	
16	Сүхбаатар															
17	Сэлэнгэ	3	400,000	57	23	3	400,000	57	23	179	10,610,420	1,071	11,301,400	1,071	733	
18	Төв	0	0	0	0	0	0	0	0	239	4,619,000	673	4,586,500	1,208	515	
19	Ховд	0	0	0	0	0	0	0	0	250	2,913,800	506	225,171,640	12,186	9,337	
20	Хөвсгөл	0	0	0	0	0	0	0	0	125	2,913,800	506	225,171,640	12,186	9,337	
21	Хэнтий															
22	Улаанбаатар	30	3,958,000	526	313	30	3,958,000	526	313	1,336	357,298,147	28,586	357,298,147	28,586	18,994	
БҮГД		39	5,162,000	652	405	39	5,162,000	652	405	5,676	357,298,147	28,586	357,298,147	28,586	18,994	

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яам, Жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сан

2.3 Жижиг дунд бизнес эрхлэгчдийн татвар төлөлтийн хувь хэмжээ

ХҮСНЭГТ 9. ЖИЖИГ, ДУНД БИЗНЕС ЭРХЛЭГЧДИЙН БОРЛУУЛАЛТЫН ОРЛОГО ТАТВАР ТӨЛӨЛТИЙН ХУВЬ ХЭМЖЭЭ

Борлуулалтын орлого	2011 он			2012 он			2013 он		
	ТТТоо	Борлуулалтын орлого	Төлсөн татвар	ТТТоо	Борлуулалтын орлого	Төлсөн татвар	ТТТоо	Борлуулалтын орлого	Төлсөн татвар
0-1 сая	31065	1,691,782.6	12,470,884.4	34061	1,702,525.8	10,395,434.4	33459	1,712,828.1	37,802,829.3
1-2 сая	2118	3,199,898.9	465,988.2	1984	2,991,798.4	787,213.1	1943	2,915,977.2	2,676,344.3
2-3 сая	1645	4,113,401.4	1,326,202.1	1649	4,155,564.8	538,579.4	1583	3,962,779.0	966,058.6
3-5 сая	2759	11,072,449.0	792,364.7	2663	10,625,228.4	1,214,246.6	2484	10,017,788.0	1,449,569.9
5-10 сая	7610	61,088,388.1	2,401,884.9	7987	64,516,940.8	2,960,613.9	8128	65,807,468.9	4,236,159.3
10-15 сая	2090	25,773,735.6	1,486,674.9	2213	27,270,311.5	1,733,253.9	2239	27,814,231.6	2,338,593.2
15-20 сая	1319	22,942,970.1	1,264,530.7	1563	27,157,125.1	1,399,889.5	1712	29,824,650.1	2,167,071.2
20-50 сая	4572	150,147,395.5	8,553,958.0	5202	170,773,282.3	8,829,674.5	5785	189,716,689.6	9,753,856.3
50-100 сая	3095	220,218,097.7	9,070,445.5	3548	255,430,936.8	13,637,755.6	4002	287,791,757.4	11,716,255.8
100-150 сая	1514	185,525,081.6	6,782,429.5	1779	217,979,441.3	10,144,554.9	2096	257,305,676.5	11,069,425.3
150-200 сая	948	163,470,637.7	5,552,359.0	1133	196,095,381.5	9,382,185.8	1340	232,376,860.8	9,082,908.0
200-250 сая	643	143,858,924.1	4,803,385.2	803	179,770,735.5	7,786,398.8	894	199,447,296.4	8,618,512.9
250-1 тэрбум	2854	1,429,255,608.2	53,160,444.2	3554	1,787,326,909.2	69,737,174.6	4031	2,026,694,433.9	68,336,150.2
1-1.5 тэрбум	519	636,865,353.6	22,347,912.2	604	737,722,097.7	30,940,749.0	685	844,202,749.0	29,845,060.7

Эх сурвалж: Гаалийн Ерөнхий Газар

2.4 Гаалийн татвараас чөлөөлөгдсөн тоног төхөөрөмж авсан аж ахуйн нэгж, иргэдийн тоо

ХҮСНЭГТ 10. 401, 402, 403, 421, 461, 462, 463 ЗЭРЭГ ГОРИМУУДААР ГААЛИЙН ТАТВАР, НӨАТ-ААС ЧӨЛӨӨЛӨГДӨХ БАРААНД БҮРДҮҮЛЭЛТ ХИЙСЭН ААН, ИРГЭДИЙН ТОО

Он	Иргэдийн тоо	Аж ахуйн нэгжийн тоо
2010	160	1029
2011	260	1152
2012	261	1276
2013	257	1313
2014-эхний хагас жил	97	559

Эх сурвалж: Гаалийн Ерөнхий газар

2.5 Татан буугдсан аж ахуйн нэгжийн тоо, үйл ажиллагааны чиглэлээр

ХҮСНЭГТ 11. ТАТАН БУУГДСАН ХУУЛИЙН ЭТГЭЭД

№	Үйл ажиллагааны чиглэл	Татан буугдсан тоо				
		2009	2010	2011	2012	2013
1	Гадаад худалдаа	344	269	100	75	253
2	Хүнс, барааны дэлгүүр	108	39	13	15	37
3	Барьцаалан зээлдүүлэх үйлчилгээ	32	16	2	9	20
4	Барилга угсралт, барилгын завсар, засал чимэглэл, барилгын материалын үйлдвэрлэл, худалдаа	44	33	14	8	21
5	Аялал жуулчлал	18	21	9	8	11
6	Цайны газар, зоогийн газрын үйлчилгээ	21	20	5	6	14
7	Хэвлэх үйлдвэр, хэвлэлийн эх бэлтгэл	3	4	2	2	4
8	Мал аж ахуй	11	9	2	1	4
9	Ойн аж ахуй, мод бэлтгэл	4	1	0	0	3
10	Компьютер, программ хангамжийн үйлчилгээ	14	7	0	1	3
11	Газар тариалан эрхлэх, үр тариа, хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ тариалах	40	12	2	15	17
12	Үйл хөдлөх хөрөнгийн худалдаа, зуучлал, түрээс	7	2	1	0	8
13	Оёдлын үйлдвэрлэл, худалдаа	3	1	5	1	7
14	Бизнесийн зөвлөгөө, зуучлал	5	3	1	7	7
15	Мод, модон эдлэлийн үйлдвэрлэл	4	2	2	0	3
16	Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл	5	2	0	2	1
17	Үсчин, гоо сайхны үйлчилгээ	4	4	1	0	2
18	Хадгаламж зээлийн үйл ажиллагаа	14	14	3	2	1
19	Шатахууны жижиглэн худалдаа	8	2	0	2	2
20	Автомашин угаалга, засвар үйлчилгээ	10	8	3	2	5
21	Мал эмнэлгийн үйлчилгээ	5	8	2	3	1
22	Талх нарийн боов, үйлдвэрлэл	2	5	1	0	1
23	Хууль эрх зүйн зөвлөгөө өгөх	1	1	3	2	0
24	Ашигт малтмалын хайгуул хийх	6	1	2	0	2
25	Бусад	106	75	29	43	87
	НИЙТ	819	559	202	204	514

Эх сурвалж: Улсын Бүртгэлийн Ерөнхий Газар

2

БҮЛЭГ

НИЙГМИЙН БОДЛОГО

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

ХӨГЖЛИЙН БЭРХШЭЭЛТЭЙ ИРГЭДИЙН ЗАРИМ ЭРХИЙГ ХЭРЭГЖҮҮЛЭХЭД ТӨРӨӨС ҮЗҮҮЛЭХ ДЭМЖЛЭГ, ХӨНГӨЛӨЛТИЙН ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТАЛААРХ ГАДААД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА

Р.Хатанбаатар, А.Пагма, Д.Жигваагүнсэл, Р.Нургүл

1. ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

1.1 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн талаарх эрх зүйн зохицуулалт

- ОХУ-ын “Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн нийгмийн хамгааллын тухай”¹⁶⁵ хуулийн 20-24 дүгээр зүйлүүдэд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн баталгааг хангах дараах арга хэмжээг хуульчилсан. Үүнд:
- 100-аас дээш ажилтантай байгууллагад ажилтны дундаж тоонд хувь тэнцүүлэн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг авч ажиллуулах квот тогтоох (2 хувиас доошгүй, 4 хувиас дээшгүй),
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд мэргэжлээрээ хөдөлмөрлөх боломжтой ажлын байрны нөөцийг бий болгох,
- Аж ахуйн нэгж, байгууллагууд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн хувийн онцлогт тохируулан зохион байгуулсан, нэмэлт тоног төхөөрөмж суурилуулсан тусгай ажлын байр бий болгох явдлыг дэмжих,
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн хувийн нөхөн сэргээх хөтөлбөрийнх нь дагуу тэдний хөдөлмөрлөх нөхцөлийг бий болгох,
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулах, эрхлэх нөхцөлийг бий болгох,
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг шинэ мэргэжил эзэмших сургалтыг зохион байгуулах,
- Ажил олгогчид хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдэд ажлын байртай холбоотой мэдээллийг зохих журмын дагуу өгөх зэрэг болно.

ОХУ-ын “Хөдөлмөрийн тухай”¹⁶⁶ хуулийн дагуу хөдөлмөр эрхэлдэг хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд дараах хөнгөлөлтийг эдэлдэг. Үүнд:

- 1-2 дугаар группын хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн ажлын цаг долоо хоногт 35 цагаас илүүгүй байна.
- Ийм иргэнд жил бүр ээлжийн амралтыг календарийн 30 хоногоос доошгүй, харин цалингүй амралтыг 60 хүртэл хоног олгоно.
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг өөрийнх нь бичгээр өгсөн зөвшөөрөлгүйгээр амралтын өдөр, шөнийн цагаар ажиллуулахыг хориглоно.

1.2 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн сурах, бүх шатны боловсрол эзэмших талаарх эрх зүйн зохицуулалт

ОХУ-ын “Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн нийгмийн хамгааллын тухай” хуулийн 19 дүгээр зүйлд “Төрөөс хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг боловсрол эзэмших явдлыг бүхий л талаар дэмжин, үүний тулд шаардлагтай нөхцөлийг баталгаатай хангана”¹⁶⁷ гэж заажээ.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн бүх шатны боловсролыг үнэ төлбөргүй эзэмших эрхийг баталгаажуулсан бөгөөд энэ нь эдгээр иргэд бусад хүмүүсийн нэгэн адил хүний эрх, эрх

¹⁶⁵ФЗ “О социальной защите инвалидов в российской федерации”. www.docs.cntd.ru

¹⁶⁶ФЗ “Трудовой кодекс”. <http://base.garant.ru>

¹⁶⁷ФЗ “О социальной защите инвалидов в российской федерации.” www.docs.cntd.ru

чөлөөг эдлэх, тэдгээрийн бие хүний болон хувийн онцлог, боломжийг хөгжүүлэх, нийгмийн хөгжилд татан оролцуулахад чиглэгддэг байна.

Боловсролын удирдах болон боловсролын үйл ажиллагаа эрхэлдэг байгууллагууд хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхэд, залуучууд, тэдгээрийн эцэг, эх, хууль ёсны төлөөлөгчдийг хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн боловсрол эзэмшихтэй холбоотой мэдээллээр хангах үүрэгтэй.

Мөн дээрх байгууллагууд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн боловсрол эзэмших үйл явцад сэтгэл зүй-сурган хүмүүжүүлэх дэмжлэг үзүүлэн, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдийг гэрийн нөхцөлд нь сургахад дэмжлэг үзүүлнэ. Хүүхдээ гэрээр боловсрол олгоход гаргах зардлын хэмжээг ОХУ-ын субъектүүдийн эрх зүйн актын дагуу тодорхойлон эцэг, эхэд нь олгодог байна.

Түүнчлэн ОХУ-ын “Боловсролын тухай”¹⁶⁸ хуулийн дагуу хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд мэргэжлийн боловсролыг нэг бус удаа үнэ төлбөргүй эзэмших эрхтэй ба 1-2 дугаар группын хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд техникийн дээд сургууль, техникийн дунд боловсролын сургуульд элсэлтийн уралдаант шалгалтгүйгээр элсэн орох эрх эдэлдэг. Үүнээс гадна тэдэнд оюутны цалинг 50 хувь нэмэгдүүлэн олгодог ажээ.

1.3 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн өндөр насны тэтгэврийн талаарх эрх зүйн зохицуулалт

Энэхүү асуудлыг ОХУ-ын “Төрийн тэтгэврийн хангамжийн тухай”¹⁶⁹ Холбооны хуулиар зохицуулсан байна. Тус хуулийн дагуу хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн тахир дутуугийн тэтгэвэр, өндөр насны тэтгэвэр хоёрын аль нэгийг сонгох эрхтэй, өөрөөр хэлбэл, хөдөлмөр эрхэлж өндөр насны тэтгэвэр тогтоолгох насанд хүрсэн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн энэ хоёр тэтгэврийн аль өндөр хэмжээтэй тэтгэврийг сонгон авах эрхтэй юм.

Дээрх хоёр тэтгэврийг нэгэн зэрэг авах эрхтэй хүмүүсийн жагсаалтыг хуулиар тодорхой заасан. Дараах хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд нэгэн зэрэг тахир дутуугийн ба өндөр насны тэтгэвэр авах эрхтэй. Үүнд:

- Байлдааны ажиллагааны улмаас тахир дутуу болсон,
- Эх орны Агуу их дайнд оролцогч,
- “Ленинградд бүслэгдэгч” тэмдэгээр шагнагдсан иргэн зэрэг болно.

2. ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛС

Тус улсад хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн эрх ашиг, нийгмийн хамгаалал, хөнгөлөлт, тусламжийн талаарх асуудлыг дараах гол хууль эрх зүйн актуудаар зохицуулдаг. Үүнд:

- “Нийгэм, хөдөлмөр эрхлэлт, мэргэжлийн хүрээнд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн эрхийг хангах тухай” хууль - Schwerbehindertengesetz (SchwbG),
- “Нийгмийн тусламж, ажилгүйдлийн тэтгэмжийн тухай хууль - Sozialgesetzbuch II (SGBII),
- “Өндөр насны суурь хангамжийн тухай” хууль - Sozialgesetzbuch XII (SGBXII),
- “Дайнд хохирогчдод тусламж үзүүлэх тухай” хууль - Bundesversorgungsgesetz (BVG) зэрэг болно.

¹⁶⁸ФЗ “Об образовании”. www.consultant.ru

¹⁶⁹ФЗ “о государственном пенсионном обеспечении”. www.consultant.ru

ХБНГУ-д хөгжлийн бэрхшээлийг тухайн хүний бие организм үүргээ биелүүлэх чадвараа алдсан хувиар нь тодорхойлон хөгжлийн бэрхшээлийн түвшинг 20-100 хувь гэж ангилан (GradderBehinderung - GdB) тогтоодог байна. Ингэхдээ 50 хувиас доошгүй хөгжлийн бэрхшээлийг хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээл (Schwerbehinderter) гэж тооцон тусгай үнэмлэх олгодог.

2.1 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн талаарх эрх зүйн зохицуулалт

“Нийгэм, хөдөлмөр эрхлэлт, мэргэжлийн хүрээнд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн эрхийг хангах тухай” хуулиар хөдөлмөр эрхэлдэг хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн эрх ашгийг хамгаалсан байна.

Энэхүү хуулийн §§ 5-12 SchwbG (Beschäftigungspflicht)¹⁷⁰ зүйлийн дагуу 16-аас доошгүй тооны ажилтантай нийтийн болон хувийн хэвшлийн байгууллагууд нийт ажлын байрны 6 хувьтай тэнцэх ажлын байранд хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг ажиллуулах үүрэгтэй болно. Хэрэв ажил олгогч хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд хийх боломжтой ажлыг нь хийх боломж олгоогүй бол тэрээр тусгай сан болох Integrationsamt жилд 1200 евро төлөх ёстой.

Ажил олгогч нь 6 сараас дээш хугацаагаар ажилласан хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажлаас халахдаа (§§ 15-22 SchwbG) Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн нутгийн холбоо (Hauptförsorgestelle des Landes wohlfahrtsverbandes) эсвэл Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд, ажил олгогчдын зөвлөлдөх албаны зөвшөөрлийг заавал авсан байна.

Хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн нь ийм иргэдэд зориулсан тусгай газруудад (Werkstatt für Behinderte) ажил хөдөлмөр эрхлэх эрхтэйгээс гадна тусгай нөхөн сэргээх төвүүдэд (Berufshilfswerke) энгийн өөрт тохирсон мэргэжил эзэмших эрхтэй.

Түүнчлэн 50 хувиас доош түвшиний хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн зохих газруудад хандан хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнтэй нэгэн адил эрх эдлэн дээрх хуулийн заалтын дагуу хөдөлмөрлөх эрхээ хамгаалуулах боломжтой ажээ.

Мөн хувийн бизнесээ эрхэлж эхлэх (selbständiger Unternehmer) сонирхолтой хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн хөдөлмөрийн бирж ба интеграцийн товчоогоор дамжуулан санхүүгийн дэмжлэг хүртэх эрхтэй.

2.2 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн сурах, бүх шатны боловсрол эзэмших талаарх эрх зүйн зохицуулалт

ХБНГУ-ын Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжуудад хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд бусад хүмүүсийн нэгэн адил боловсрол эзэмших эрхтэй болохыг хуульчилж, төрөөс бүх иргэдэд заавал эзэмших үнэ төлбөргүй бүрэн дунд боловсролыг баталгаатай олгохыг заасан.

Тус улсад боловсролын тухай холбооны гол хуулийн үндсэн дээр муж улс бүрт өөрийн боловсролын хууль үйлчилдэг байна.

Ихэнх хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдүүд бусад хүүхдүүдийн нэгэн адил ердийн сургуульд суралцдаг ба ийм онцгой хэрэгцээтэй хүүхдүүд ердийн сургуульд суралцах боломжтой байдаг. Ердийн сургуулиуд эдгээр хүүхдүүдийн хэрэгцээнд тохируулан сурганы арга, арга зүйн үндсэн дээр зохих нөхцөлийг бүрдүүлсэн байна.

¹⁷⁰Schwerbehindertengesetz (SchwbG). <http://behinderung.org/gesetze/schwbg.htm>

Ийм маягийн инклюзив сургалттай ердийн сургууль нь нийгмийн харилцаанд эерэг уур амьсгалыг бий болгох, бүх нийтийг боловсролд тэгш хамруулах, ялгаварлан гадуурхах үзэлтэй хийх тэмцэлд ихээхэн үр нөлөө үзүүлдэг ажээ.

Ямар нэг шалтгааны улмаас ердийн ерөнхий боловсролын сургуульд суралцах боломжгүй хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдүүд тусгай сургалттай сургуульд суралцдаг.

ХБНГУ-ын боловсролын хууль тогтоомжийн дагуу хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд дээд, болон мэргэжлийн боловсрол эзэмших эрхээр бусад хүмүүсийн нэгэн адил хангагдсан ба ихэнх их, дээд сургуулиуд үнэ төлбөргүй байдаг. Үүний зэрэгцээ цөөн тооны оюутан элсүүлдэг зарим факультетад хөгжлийн бэрхшээлтэй элсэгчид зарим хөнгөлөлт эдэлдэг.

Хуулийн дагуу хөгжлийн бэрхшээлтэй оюутнуудын сурах үйл явцын үр өгөөжийг дээшлүүлэх зорилгоор тусгай тусламж авах эрхээр хангасан байдаг ба үүнд зарцуулагдах зардлыг холбооны муж улсын нийгмийн албад хариуцдаг. Харин хөгжлийн бэрхшээлтэй оюутны эцэг, эх нь дундаж цалингийн хэмжээнээс дээгүүр орлоготой бол тусгай тусламжийн зардлын тал хувийг өөрсдөө хариуцдаг байна.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй оюутанд түүний суралцахад нь тусламж үзүүлэх хувийн туслагч тодорхой хугацаагаар үйлчилж, тусламж үзүүлэхийг тусгай тусламж гэх бөгөөд энэ нь дадлагын ажил бичих, ном, сурах бичиг олох, дадлага хийх, хараагүй оюутанд хичээлийн материалыг уншиж сонсгох, сонсголгүйд нь хичээлийг нь тэмдэглэж өгөх, өөрөө явах, хөдлөх боломжгүйд нь сургуульдаа явж, хөдөлөхөд нь туслах гэх мэтээр тусладаг ажээ. Ийм маягийн туслагчаар тэр сургуулийнх нь оюутнууд ба тус сургуулийн дэргэдэх ийм тусламж үзүүлэх зорилго бүхий албаны ажилтнууд ажилладаг.

Үүнээс гадна хөгжлийн бэрхшээлтэй оюутнууд сургалтандаа нэмэлт техникийн тусламж авдаг, тухайлбал, тусгай программ бүхий зөөврийн компьютер, хараагүй оюутнууд номын санд тусгай тоноглолгдсон суудал, компьютертай байдаг.

Мөн хөгжлийн бэрхшээлтэй оюутнуудад улирлын шалгалтын хугацааг сунгах, шалгалт өгөх хэлбэрийг сонгох, шалгалтыг тусгайлан өгөх зэрэг хөнгөлөлт үзүүлдэг.

2.3 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн өндөр насны тэтгэврийн талаарх эрх зүйн зохицуулалт

ХБНГУ-д 2005 онд “Өндөр насны суурь хангамжийн тухай” хууль - Sozialgesetzbuch XII (SGBXII)-ийг шинэчлэн баталсан ба энэхүү хуулийн дагуу ажил хөдөлмөр эрхэлж байсан хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн өндөр насны тэтгэвэр тогтоолгохдоо өндөр насны суурь тэтгэвэр дээр 17 хувийн нэмэгдэл авах эрхээр хангагдсан байна¹⁷¹.

3. БҮГД НАЙРАМДАХ ХЯТАД АРД УЛС

1980-аад оны эхээр хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг “тахир дутуу ба хөдөлмөрийн чадваргүй /хэрэггүй/” гэх утгатай “can fei,” хэмээх ялгаварлан үзсэн нэр томъёогоор нэрийддэг байжээ. 1980-аад оны сүүлч үеэс эхлэн хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн тухайд нийгмийн ерөнхий хандлага аажим боловч суурь үндсээрээ өөрчлөгдсөн. Энэ нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн өмгөөлөл идэвхжисэн ба Засгийн газрын зүгээс энэ талаарх санал санаачилгуудыг сайн дэмжиж байсантай холбоотой. Өнөөдөр албан ёсны бичиг баримтууд ба нийтээр «хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүс» эсвэл “хөдөлмөрийн чадвараа алдсан хүмүүс” гэх утгатай “can ji ren” хэмээх нэр томъёог хэрэглэж байна.¹⁷²

¹⁷¹§30 Abs.1 SGBXII. www.gesetze-im-internet.de

¹⁷²The Protection of Rights of People with Disabilities in China, By Eric Zhang. www.disabilityworld.org/

Хятадад эдгээр иргэдийн эрх ашгийг хамгаалах үйл ажиллагаа 1980-аад оноос эрчимжсэн ба тэдгээрийн эрхийг хамгаалах Төрийн Консултай хамтран ажиллах хороо (The State Council Coordination Committee on Disability (SCCCD)), Хятадын Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн Холбоо (China Disabled Persons' Federation (CDPF))-г тус тус байгуулсан байна. Эдгээр байгууллага нь өөрийн орон нутаг дахь холбоодын хамтаар хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн эрхийг хамгаалах, тэдэнд хамаарах бодлого гаргах түвшний үйл ажиллагаанд оролцох зэрэгт гол чухал үүргийг гүйцэтгэдэг байна.

3.1 Хууль эрх зүйн орчин¹⁷³

Хятад улс Олон Улсын Хөдөлмөрийн Байгууллагын Конвенц 159 /ILO Convention 159/ зэрэг олон улсын хүний эрхийн хамгааллын 20 орчим гэрээ хэлэлцээрт нэгдэн орсон байдаг.

Харин дотоодын хууль эрх зүйн хувьд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг дэмжих, тэдний сурч боловсрох, ажиллаж амьдрах таатай орчныг бүрдүүлэх, эрхийг хамгаалах харилцааг зохицуулсан олон хууль, журамтай. Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хамгаалах тухай ерөнхий зарчмуудыг Үндсэн хуульд тодорхой заасан байдаг. Тухайлбал: Үндсэн хуулийн 45-р зүйлд¹⁷⁴: “бүх иргэд... өтөлсөн, өвдсөн эсвэл хөдөлмөрийн чадваргүй (тахир дутуу) болсон үедээ төр, нийгмээс материаллаг тусламж авах эрхтэй. Иргэддээ энэ эрхийг нь эдлүүлэх үүднээс төрөөс нийгмийн даатгал, нийгмийн халамж, эмнэлэг ба эрүүл мэндийн үйлчилгээг хөгжүүлнэ...” гэжээ.

Энэ ч үүднээс хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хамгаалах дараах хууль, журмуудыг баталсан байна. Үүнд:¹⁷⁵

- Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хамгаалах хууль /Law on the Protection of Persons with Disabilities/
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн ажил эрхлэлтийн тухай журам /Regulations on the Employment of Persons with Disabilities/
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсролын тухай журам /Regulations on the Education of Persons with Disabilities/
- Арван нэгдүгээр таван жилийн хөгжлийн төлөвлөгөөний үеийн Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн хөтөлбөр /The Outline of the Work for Persons with Disabilities during the 11th Five-year Development Program Period/ зэрэг болно.

Мөн Сонгуулийн хууль, Иргэний хууль, Иргэний үйл ажиллагааны хууль, Эрүүгийн хууль, Эрүүгийн үйл ажиллагааны хууль, Боловсролын хууль, Дээд боловсролын хууль, Хөдөлмөрийн хууль, Гэр бүлийн хууль, Эмэгтэйчүүдийн эрхийг хамгаалах хууль, Ахмад настнуудын эрхийг хамгаалах хууль, Өв залгамжлалын хууль, Хүүхэд үрчлэлийн тухай хууль, Даатгалын хууль гэх мэтчилэн 30 гаруй хууль тогтоомжид Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүс, тэдний эрхийг хамгаалахтай холбоотой тодорхой заалтууд байдаг байна.¹⁷⁶

Ийнхүү хэдийгээр хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүстэй холбогдох хууль тогтоомж хангалттай их байгаа боловч тэдгээрийн хууль ёсны хамгааллыг сайжруулахад засаг захиргааны үүрэг оролцоо ихээхэн чухал гэж үздэг.

“Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хамгаалах тухай хууль” нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн эрхийг хамгаалах тухайд чухал ач холбогдолтой гол хууль юм. Энэ хууль нь 1990 онд батлагдаж, 1991 оноос хүчин төгөлдөр болсон бөгөөд хөгжлийн бэрхшээлтэй

¹⁷³Мөн тэнд.

¹⁷⁴Constitutions of People's Republic of China, Article 45. www.constitution.org/cons/china.txt

¹⁷⁵Laws and documents. www.cdpc.org.cn/english/lawsdoc/lawsdoc.htm

¹⁷⁶The Protection of Rights of People with Disabilities in China, By Eric Zhang. www.disabilityworld.org/

хүмүүсийн сувилал, боловсрол, ажил эрхлэлт, нийгэм-соёлын амьдрал, халамж, үйлчилгээ, хууль зүйн үүрэг хариуцлага зэрэг асуудлыг хамарсан 9 бүлэг, 54 зүйлтэй.

Уг хуулийг хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн эрхийн тухай нийгмийн ухамсрыг дээшлүүлэх зорилгоор Хятад болон үндэсний цөөнхийн 7 хэл ба Брайл үсгээр 10 сая гаруй хувь хэвлэж, Засгийн газрын албад болон Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн олон нийтийн байгууллагуудын сүлжээгээр дамжуулан улс орон даяар түгээсэн байна.

Энэ хуулийн ихээхэн хэсэг нь сувилал, боловсрол, ажил эрхлэлт ба нийгмийн сайн сайхан гэх зэрэг Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн тусгайлсан хэрэгцээг зохистой хангахад чиглэсэн байна.

Дээрх хуулийн 3-р зүйлд¹⁷⁷: “Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүс нь улс төр, эдийн засаг, соёл ба нийгмийн салбарууд, гэр бүлийн амьдрал ба бусад бүх талаар бусад иргэдийн адил тэгш эрхийг эдлэх ёстой. Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн иргэний эрхийг, нэр төрийг хуулиар хамгаална. Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг ялгаварлан гадуурхах, гутаан доромжлох ба эрхийг нь зөрчихийг хориглоно.” хэмээн ялгаварлан гадуурхахын эсрэг зарчмыг үндэслэсэн байна.

Мөн 7-р бүлгийн 48-р зүйлд: 5-р сар бүрийн гурав дахь 7 хоногийн бүтэн сайн өдрийг “Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүнд туслах үндэстний өдөр” болгон тунхагласнаар Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хүндэтгэх соёл ба ёс зүйг сурталчилсан байдаг байна.

3.2 Боловсрол¹⁷⁸

Хятад улс нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн сурч боловсрох асуудлыг ихээхэн анхаарч ирсэн. Тухайлбал, Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хамгаалах тухай хуулийн 18-р зүйлд: «Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсрол эзэмших эрхийг төрөөс баталгаажуулна... Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхэд, залуучуудад албан ёсны боловсролыг олгоно... албан ёсны боловсрол эзэмшиж буй сурагчдад төрөөс сургалтын төлбөр ногдуулахгүй.”¹⁷⁹ гэхчлэн заажээ.

Үүнээс гадна «Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсролын тухай журам», Боловсролын хууль, Тусгай мэргэжлийн боловсролын тухай хууль, Дээд боловсролын тухай хууль гэх зэрэг холбогдох хуулиудад хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсролыг дэмжихэд чиглэсэн тусгай заалтууд бий. Жишээлэхэд, Боловсролын тухай хуульд¹⁸⁰: “Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсролын үйл ажиллагааг төр дэмжин хөгжүүлнэ», «Төр, нийгэм, сургууль ба бусад боловсролын байгууллагууд нь хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн бие ба сэтгэл зүйн шинж чанар, хэрэгцээнд тохируулан боловсрол олгож, тусалж, таатай нөхцөлийг нь бүрэлдүүлж өгөх ёстой” гэжээ.

Дээрхээс үзэхэд хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн тусгай сургуулийг төрийн холбогдох хууль, дүрмийн дагуу боловсролын захиргааны албадын хяналт шалгалт, зөвшөөрлийн дагуу байгуулах ба барилгыг тэдний тусгай эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн барихыг шаардахаас гадна ердийн сургуулиуд ч, тэдний үнэнхүү бодит нөхцөл байдлыг харгалзан үзэж, хөгжлийн бэрхшээлтэй суралцагчдыг суралцах таатай орчин нөхцөлөөр нь хангаж өгөх ёстой гэж үздэг байна.

¹⁷⁷Law on the Protection of Persons with Disabilities. www.cdprf.org.cn/english/lawsdoc/

¹⁷⁸The Protection of Rights of People with Disabilities in China, By Eric Zhang. www.disabilityworld.org/

¹⁷⁹Law on the Protection of Persons with Disabilities. www.cdprf.org.cn/english/lawsdoc/

¹⁸⁰Education Law of the People's Republic of China. www.moe.edu.cn/publicfiles/

Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсролын тухай журамд Сургуулийн өмнөх боловсрол, Албан ёсны боловсрол, Мэргэжлийн сургалт боловсрол, ба насанд хүрэгчдийн боловсрол, Багш нар болон Материаллаг нөхцөлийн баталгаа зэргийг илүү нарийн тусгасан байна. Журам¹⁸¹ нь 9 бүлэг, 52 зүйлтэй.

Журам ёсоор¹⁸² бүх түвшний Ардын засгийн газрууд нь хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсролын зардлыг төлөх санг бүрдүүлэх үүрэгтэй ба, тэдгээр сангууд нь баталгаатай байж, боловсролын үйл ажиллагааны зардал өсөхийн хэрээр эрэлт хэрэгцээнийх нь дагуу, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн боловсролын хөгжилд хэрэглэгдэх тусгай тэтгэлгийн сангуудыг байгуулж болно. Мөн бүх шатны орон нутгийн Ардын засгийн газруудаас албан ёсны боловсролд зориулан бүрдүүлсэн сангууд ба сургалтын төлбөрийн илүү төлөлтөөс үүссэн хуримтлалын тодорхой хувийг хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхэд залуучуудын албан ёсны боловсролд зарцуулах ёстой байдаг байна.

Энэ мэт хууль эрх зүйн боловсронгуй зохицуулалтын үр дүнд Төрөөс тэдгээр иргэдийн сурч боловсрох орчныг бүрдүүлэх, үнэ төлбөргүй суралцах боломжийг хангахын сацуу хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн боловсролыг дэмжих олон төсөл хөтөлбөр сангууд бий болох орчин нөхцлийг бүрдүүлсэн байна.

Тухайлбал, Тусгайлан зохион байгуулагддаг хонжворт сугалаанаас санхүүждэг Боловсролын сан нь ядуу өрхийн сургуулийн өмнөх шатны боловсролын насны хөгжлийн бэрхшээлтэй 10 000 гаруй хүүхдүүдэд санхүүгийн дэмжлэг үзүүлсэн байна. Энэ сан өөр олон сувгаар хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдэд сургуулийн өмнөх шатны боловсрол олгоход дэмжлэг үзүүлсэн байна.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдүүдэд зориулсан тусгай сургуулиуд байхын зэрэгцээ маш олон ердийн буюу үндсэн сургуулиуд хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдүүдийг элсүүлэн авдаг. Учир нь зарим хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүс ердийн сургуульд суралцахыг сонгох нь элбэг байдаг байна.

Дээд боловсролын тухай хууль ёсоор¹⁸³ бол аль ч сургууль ямарваа оюутныг хөдөлмөрийн бэрхшээлтэйгээр нь үндэслэн элсүүлэн авахаас татгалзах ёсгүй. Гэсэн хэдий ч, хөгжлийн бэрхшээлтэй зарим оюутнууд зарим их сургуулийн биеийн тамирын шалгалтын шаардлага зэргээс үүдэн багагүй саад бэрхшээлтэй тулгарсан хэвээр байгаа юм. 2013 оны байдлаар¹⁸⁴ 7538 хөгжлийн бэрхшээлтэй оюутан үндсэн дээд боловсролын сургуулиудад, харин 1388 хөгжлийн бэрхшээлтэй оюутан тусгай дээд боловсролын сургуулиудад элсэн орсон байна.

3.3 Ажил эрхлэлт

Хятадад ажил хөдөлмөр эрхлэх эрхийг хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хамгаалах хуулиар баталгаажуулдаг. Энэ хуульд¹⁸⁵: *“Ажил эрхлэлт, сүй тавих, нийгмийн байдлыг тогтоох, дэмжих, техникийн эсвэл мэргэжлийн цолыг тодорхойлох, хөдөлмөрийн хөлсийг тогтоох, тэтгэмж ба нийгмийн даатгал эсвэл аливаа бусад талаар хөгжлийн бэрхшээлтэй хүнийг ялгаварлан үзэх ёсгүй”* гэжээ.

Энэ ч үүднээс Засгийн газраас бүх улсын болон хувийн салбарын ажил олгогч нарт ажлын байрны 1,5%-аас багагүй орон тоог хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүст гаргах ёстой

¹⁸¹Regulations on the education of persons with disabilities, Beijing, China, 1997. www.cdpf.org.cn/english/lawsdoc

¹⁸²Мөн тэнд.

¹⁸³Higher Education Law of the People's Republic of China. www.moe.edu.cn/publicfiles/

¹⁸⁴Statistical Communique on the Development of the Work for Persons with Disabilities in 2013. www.cdpf.org.cn/english/

¹⁸⁵Law on the Protection of Persons with Disabilities. www.cdpf.org.cn/english/lawsdoc/

гэсэн квотын системийг шаардах болжээ. Үүнийг орон нутгийн, мужийн захиргааны тусгай захирамж, журмын дагуу үндэслэсэн байдаг. Ингэснээр энэ квотын шаардлагыг биелүүлээгүй газрууд “Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн ажил эрхлэлтийн хамгааллын сан-д төлбөр төлөх ёстой ба, үүгээрээ тэдгээр иргэдийн тусгай мэргэжлийн сургалт зэрэгт хандив тусламж үзүүлж байгаа хэрэг болдог байна. Энэ талын хяналт мониторингийн ажлыг татварын албад ба хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн эрхийг хамгаалах байгууллагууд хийдэг.

Засгийн газар нь татварын хөнгөлөлт урамшуулал, санхүү, техник ба бусад тусламж зэргээрээ хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүст ажил олгосон байгууллагуудыг дэмжих ба, Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хувиараа хөдөлмөр эрхлэхэд нь дэмжин урамшуулдаг¹⁸⁶ байна.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн хамгааллын хууль ба бусад холбогдох бодлогуудын шаардлагаар 2001 оны 6-р сард Барилгын Яамнаас Хотын зам ба барилга байгууламжийн хэрэглээний тухай загварын дүрмийг (JGJ 50-2001) 1988 оны бичиг баримтад үндэслэн шинэчлэн баталжээ. Эдгээр дүрмийг бүх хотын зам, барьж байгуулсан орчин, нийтийн хэрэглээтэй холбогдох хэрэгслүүд, байр, албан өрөө, бизнес, үйлчилгээ, соёл, боловсрол, спортын арга хэмжээ, ажлын газрууд, шинээр баригдах болон засварлагдаж буй бүх барилгуудад баримтлах бөгөөд энэ нь хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн таатай орчинг бүрдүүлж буй хэрэг юм. Энэ нь албан ёсны шаардлага болсон учир бүрэн хэрэгждэг.

Хөдөлмөрийн тухай хуулинд (1) Тэтгэвэрт гарах; (2) Өвдөх эсвэл гэмтэж бэртэх; (3) Ажлын байран дээрээ тахир дутуу болох эсвэл ажил мэргэжлийн өвчнөөр өвдөх; (4) Ажилгүй болох; (5) Хүүхэд төрүүлэх тохиолдлуудын алинд боловч нийгмийн даатгалын үйлчилгээнд хамрагдан холбогдох тэтгэмжийг авах эрхтэй.¹⁸⁷

3.4 Өндөр насны тэтгэвэр

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн өндөр насны тэтгэврийн асуудлыг Өндөр нас, Хөгжлийн бэрхшээлтэй ба тэжээгчээ алдсаны тэтгэмжийн тухай журмаар зохицуулахаас гадна Хөдөлмөрийн тухай хууль, Нийгмийн даатгалын тухай хууль, Халамжийн тухай хуулиар зохицуулдаг.

Өндөр нас, Хөгжлийн бэрхшээлтэй ба Тэжээгчээ алдсаны тэтгэмжийн тухай журамд зааснаар хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүст эрт тэтгэврийн насанд хүрээгүй буюу өндөр насны тэтгэврийн шаардлагыг хангаагүй тохиолдолд Хөдөлмөрийн чадварын үнэлгээний хорооны анагаахын мэргэжилтнүүдийн тогтоосон түвшинг үндэслэн 10 түвшингээр тэтгэвэр олгодог байна. Энэ нь бүрэн хөдөлмөрийн чадваргүй хүмүүст олгодог тэтгэвэр бөгөөд тогтмол удаан хугацаанд олгох тэтгэвэр юм.

Харин хөгжлийн бэрхшээлтэй хүн тэтгэврийн насанд хүрсэн болон өндөр настны тэтгэврийн шаардлагыг хангасан тохиолдолд өндөр настны эрт тэтгэврийг тогтоолгож болох бөгөөд өндөр настны тэтгэвэр нь хөдөлмөрийн бэрхшээлтэйн тэтгэврээс бага байгаа тохиолдолд тэнцвэржүүлэх үүднээс зөрүүг Нийгмийн даатгалын сангаас олгодог.¹⁸⁸ Өндөр настны эрт тэтгэврийн нөхцөл нь хөдөлмөрийн чадвараа бүрэн алдсан 50 нас хүрсэн эрэгтэй, 45 нас хүрсэн эмэгтэй дор хаяж 10 жил ажилласан байх, эсвэл хөдөлмөрийн хүнд, хортой нөхцөлд наанадаж 8-10 жил тасралтгүй ажилласан 55 нас хүрсэн эрэгтэй, 45 нас хүрсэн эмэгтэй байхыг тус тус шаарддаг.

¹⁸⁶Regulations on the Employment of Persons with Disabilities. www.cdprf.org.cn/english/lawsdoc/

¹⁸⁷Law of Labor in China. www.jus.uio.no/lm/china.labor.law.1994/doc.html

¹⁸⁸Old age, disability, survivors Regulatory Framework. www.socialsecurity.gov/policy/

2013 оны байдлаар¹⁸⁹ Хот суурин газрын 1.62 сая хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн өндөр насны тэтгэвэр авч байгаа бол орон нутгийн 6,281 сая хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн өндөр насны тэтгэвэр авч байна.

3.5 Мэдээлэл, үйлчилгээ

Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийг хамгаалах хуулиар¹⁹⁰ хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн мэдээлэл ба харилцаа холбоог хэрэглэх боломжийг баталгаажуулсан байдаг.

Улс үндэстний хэмжээний стандарт дохионы хэлийг хэдийнээ боловсруулсан бөгөөд Хятадын Брайл Хэвлэлийн газар ба бусад хэвлэн нийтлүүлэгчид Брайл үсэгтэй болон сонсдог ном, сэтгүүл хэвлүүлэх ажлыг хийж байна. Үүнд үндсэн хууль ба бусад хуулиудыг ийм хэлбэрээр хэвлүүлэх ажил ч орж байна.

Эдийн засгийн өндөр хөгжилтэй бүс нутгуудад хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн дунд тэдэнд зориулсан хэд хэдэн сониныг хэвлэн гаргаж түгээсэн. Тухайлбал, Бээжинд «Chinese Times» сониныг, Хятадын Хөгжлийн бэрхшээлтэй Хүмүүс гэдэг сар тутмын сэтгүүл зэрэг болно.

Хууль ёсоор¹⁹¹ хараагүй иргэдэд зориулсан унших материалыг улсын шуудангаар үнэ төлбөргүй хүргэх ёстой байдаг байна.

4. АВСТРАЛИ УЛС

4.1 Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүнийг ялгаварлан гадуурхахын эсрэг хууль¹⁹²

Хэсэг 2 – Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүнийг ялгаварлан гадуурхахыг хориглох

Бүлэг 1 – Хөдөлмөрийн ялгаварлан гадуурхалт

15. Хөдөлмөр эрхлэлтээр ялгаварлан гадуурхах

(1) Ажил олгогч, эсхүл ажил олгогчийн нэрийн өмнөөс үүрэг гүйцэтгэж буй этгээдийн зүгээс хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэй нь хувьд доор дурдсан хэлбэрээр ялгаварлан гадуурхах нь хууль бус:

- (a) ажлын байранд тавигдах шаардлагыг тодорхойлох зорилгоор тавигдах зохицуулалтаар;
- (b) ажлын байрыг хэнд өгөхийг тодорхойлохдоо;
- (c) ажлын байр санал болгох нөхцөлөөр.

(2) Ажил олгогч, эсхүл ажил олгогчийн нэрийн өмнөөс үүрэг гүйцэтгэж буй этгээдийн зүгээс ажилтныг хөгжлийн бэрхшээлтэй хувьд нь доор дурдсан хэлбэрээр ялгаварлан гадуурхах нь хууль бус:

- (a) ажил олгогчийн зүгээс ажилтны хөдөлмөр эрхлэх нөхцөл, хугацаагаар;
- (b) хөгжлийн бэрхшээлтэй хүнд зориулсан тоноглол хийхгүй байх, тоноглолыг хязгаарлах, ажилтны албан тушаал ахих, өөр ажилд шилжих, сургалтанд хамрагдах болон ажлын байртай нь холбоотой бусад ололт, дэвшилд хүрэх нөхцлийг нь хаах, хязгаарлах;
- (c) ажилтныг халах;
- (d) ажилтанд бусад хэлбэрээр хохирол учруулах.

¹⁸⁹Statistical Communique on the Development of the Work for Persons with Disabilities in 2013.

www.cdpf.org.cn/english/statistics/

¹⁹⁰Law on the Protection of Persons with Disabilities, Article 37,38. www.cdpf.org.cn/english/lawsdoc/

¹⁹¹Мөн тэнд.

¹⁹²Disability Discrimination Act 1992. www.comlaw.gov.au

Мөн энэ бүлгийн 16, 17, 18 дугаар заалтуудад худалдааны агент (*commission agents*), гэрээт ажилтан, хоршооллогчдын хувьд дээр дурдсан 15 дугаар заалттай адилаар хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэйн хувьд нь ялгаварлан гадуурхах нь хууль бус гэж тодорхойлжээ.

Энэ бүлгийн 19 дүгээр зүйлээр тодорхой мэргэжилийн дадлага олгох, мэргэшүүлэх, зөвшөөрөл олгох болон эгүүлэн хураах эрх, үүрэг бүхий тусгай байгууллагуудын зүгээс; 20 дугаар зүйлд аливаа бүртгэгдсэн байгууллага, түүний удирдлагын хорооны зүгээс хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэйн хувьд нь ялгаварлан гадуурхах нь хууль бус болохыг тус тус тодорхойлсон байна.

21. Хөдөлмөр эрхлэлтийн агентлагууд

(1) Хөдөлмөр эрхлэлтийн агентлагууд хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэйн хувьд нь дараах хэлбэрээр ялгаварлан гадуурхахыг хуулиар хориглоно:

- (a) өөрийн үзүүлдэг аливаа үйлчилгээг үзүүлэхээс татгалзах;
- (b) өөрийн үзүүлдэг аливаа үйлчилгээг үзүүлэхдээ тавигдах нөхцөл, хугацаагаар;
- (c) өөрийн үзүүлдэг аливаа үйлчилгээг үзүүлэх арга хэлбэрээр.

Бүлэг 2 – Бусад хэлбэрийн ялгаварлан гадуурхалт

22 Боловсрол

(1) Боловсролын байгууллага хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэйн хувьд нь дараах хэлбэрээр ялгаварлан гадуурхахыг хуулиар хориглоно:

- (a) хөгжлийн бэрхшээлтэй хүний суралцах хүсэлтийг хүлээн авахгүй байх, татгалзах;
- (b) суралцуулахаар авах нөхцлөөр ялгавар тогтоох.

(2) Боловсролын байгууллага суралцагчийг хөгжлийн бэрхшээлтэйн хувьд нь дараах хэлбэрээр ялгаварлан гадуурхахыг хуулиар хориглоно:

- (a) хөгжлийн бэрхшээлтэй суралцагчид зориулсан тоноглол хийхгүй байх, тоноглолыг хязгаарлах, боловсролын байгууллагын зүгээс олгох аливаа хөнгөлөлтийг хязгаарлах;
- (b) суралцагчийг хасах;
- (c) суралцагчид бусад хэлбэрийн хүндрэл учруулах.

(2A) Боловсролын байгууллага хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэйн хувьд нь дараах хэлбэрээр ялгаварлан гадуурхах нь хууль бус:

- (a) сургалтын хөтөлбөр болон дадлагын курсын агуулгыг боловсруулахдаа суралцагчын оролцох боломжийг хаасан, эсхүл хүндрэл учруулсан;
- (b) дээрх заалтанд тусгагдсан агуулга бүхий сургалтын хөтөлбөр болон дадлагын курсыг батлах.

4.2 Өндөр насны тэтгэвэр

1908 онд Өндөр насны болон тахир дутуугийн тэтгэврийн хууль (*Invalid and Old-Aged Pensions Act 1908*) батлагдаж, 1910 оноос хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдэд тэтгэвэр олгож эхэлжээ. Энэ тэтгэврийг цалин хөлстэй хөдөлмөр эрхлэн бие даан амьдрах бололцоогүй хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүст зориулан бий болгосон. Дээрх хуулиар 16 нас хүрсэн, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүнийг гэр бүл, төрөл төрөгсдийн зүгээс дэмжлэг авахгүй гэж үзэж, тэтгэвэр тогтоодог.

Одоо 1991 онд батлагдсан Нийгмийн хамгааллын хуулиар (*Social Security Act 1991*¹⁹³) хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн халамж, тэтгэвэр, бусад хөнгөлөлтүүдийг зохицуулдаг. Энэ хуулийн 2 дугаар хэсгийн (*Chapter 2-Pensions, benefits and allowances*) Бүлэг 2.3.-т

¹⁹³Social Security Act 1991. www.comlaw.gov.au

(*Part 2.3-Disability support pension*) хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн тэтгэврийн талаар заасан байдаг.

Энэ хуулиар:

- 16 наснаас тэтгэврийн нас хүртэл
- Хараагүй болон бие, оюун, сэтгэцийн хувьд хөгжлийн бэрхшээлтэйд тооцогдох
- Хөдөлмөрлөх чадваргүй, эсхүл хөгжлийн бэрхшээлээсээ шалтгаалан ойрын 2 жилд долоо хоногт 15 ба түүнээс дээш цагаар ажиллаж, хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээгээр цалинжихын тулд дахин бэлтгэгдэх шаардлагатай хүмүүс хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн тэтгэвэр авна.

Австралид өндөр насны тэтгэвэр тогтоолгох нас нь:

- 1949 оны 1 дүгээр сарын 1-нээс өмнө төрсөн эмэгтэй 64,5 насандаа, 1949 оны 1 дүгээр сарын 1-нээс 1952 оны 6 дугаар сарын 30-ны хооронд төрсөн эмэгтэй 65 насандаа, 1952 оны 7 дугаар сарын 1-нээс өмнө төрсөн эрэгтэй 65 насандаа тус тус тэтгэвэрт гарах эрхтэй болно. Харин 2017 оны 6 дугаар сарын 1-нээс эхлэн тэтгэвэр тогтоох насыг 65-аас 65 нас 6 сар болгон нэмэгдүүлнэ. Ингээд цаашид тэтгэвэр тогтоох насыг 2 жил тутамд 6 сараар нэмэгдүүлж, 2023 оны 7 сарын 1 гэхэд 67 нас хүргэнэ.
- 1991 оны Нийгмийн хамгааллын хуулийн 55 дугаар зүйлд зааснаар өндөр насны ба хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн тэтгэврийн хэмжээг хараагүй хүний хувьд энэ хуулийн 1065 дугаар зүйлээр, бусад хүний хувьд 1064 дүгээр зүйлээр тогтооно.

5. БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

Солонгост хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний боловсрол, төрөөс үзүүлэх тусламж дэмжлэг, хөнгөлөлт болон бусад асуудлыг ерөнхийд нь *Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний халамжийн тухай хуулиар* (*Act on Welfare of persons with disabilities*)¹⁹⁴ зохицуулдаг.

Энэ хуулийн зорилт нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдэд халамж үйлчилгээ үзүүлэх, тэдний нийгмийн оролцоог урамшуулан дэмжих замаар нийгэмд бусдын адил амьдрах нөхцөл бололцоогоор хангах, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний ая тухтай амьдрах нөхцөл болон түүний эрхийг хангах талаар төр, орон нутгийн засаг захиргааны үүрэг хариуцлагыг тодорхой болгох, зөвхөн мөнгө өгөх биш, эмнэлэгийн үйчилгээ, нөхөн сэргээх эмчилгээ, боловсрол, ажил эрхлэх, амьдралын нөхцөлөө дээшлүүлэх зэрэг тэдний хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлж бие даан амьдрах бололцоо болон амьжиргааны тогтвортой байдлыг дэмжихэд оршино.

Хуулинд тодорхойлсноор, биеийн болон оюуны чадамжаа урт хугацаагаар алдсаны улмаас нийгмийн болон өдөр тутмын амьдралд хэвийн амьдрах чадвараа алдсан хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн гэнэ.

Биеийн чадамжаа алдах гэж биеийн гаднах болон дотоод эрхтэний хэвийн үйл ажиллагаанд бэрхшээл үүсч хэвийн ажиллагаа алдагдахыг хэлнэ.

Оюуны чадамжаа алдах гэж сэтгэхүйн хөгжлийн бэрхшээл, эсвэл сэтгэцийн өвчинтөй тохиолдлыг хэлнэ.

¹⁹⁴Act on Welfare of persons with disabilities. http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/

5.1 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний сурах, бүх шатны боловсрол эзэмшихэд төрөөс үзүүлэх дэмжлэг, хөнгөлөлт

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний боловсролын асуудлыг *Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний тусгай боловсролын тухай хууль (Act on Special education for disabled person)*¹⁹⁵ болон холбогдох бусад хууль тогтоомжоор зохицуулдаг.

Хуулийн зорилт төр, орон нутгийн засаг захиргаа хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг хөгжлийн бэрхшээлийн төрөл, зэрэгт нь тохирсон тусгай боловсролоор хангах, сурч боловсрох орчин бүрдүүлэх зэргээр тэдний нийгмийн оролцоог хангах, авьяас чадвар, чадавхийг хөгжүүлэн дэмжихэд оршино.

Төр, орон нутгийн засаг захиргаа дараах үүрэгтэй. Үүнд:

- Төр, орон нутгийн засаг захиргаа нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний нас, боломж бололцоо, хөгжлийн бэрхшээлийн төрөл, зэрэгт нь тохирсон үр ашигтай боловсрол олгох ба түүний агуулга, арга хэлбэрийг хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний нийгмийн оролцоонд тохируулан сайжруулахад шаардлагатай арга хэмжээг авна.
- Төр, орон нутгийн засаг захиргаа нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний боловсролын талаарх судалгаа шинжилгээний ажлыг урамшуулан дэмжинэ.
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний нөхцөл байдал, онцлогт тохирсон мэргэжил олгох сургалтын системийг боловсруулна.

Боловсролын байгууллагын үүрэг:

- Аль ч шатны сургуулийн удирдлага хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний суралцах хүсэл, хэрэгцээг хүндэтгэн үзэх ба зүй зохисгүй хандаж болохгүй. Тухайлбал, сургуульд суралцах хүсэлт гаргах, эсвэл элсэлтийн шалгалтыг амжилттай өгч элсэх хүсэлт гаргахад хөгжлийн бэрхшээлтэй гэх шалтгаанаар татгалзаж болохгүй.
- Бүх боловсролын байгууллага хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг сургуульд элсэн орох болон суралцахад хөгжлийн бэрхшээлийн төрөл, зэрэгт нь тохирсон тав тухтай, тусгай нөхцөлөөр хангах ба бусад шаардлагатай арга хэмжээг авна.

Хуулинд тодорхойлсноор тусгай боловсрол гэдэг нь тусгай боловсрол авах эрх бүхий хүмүүст зориулсан ба тэдний онцлогт тохирсон боловсролоор хангах *“тусгай боловсролд хамаарах үйлчилгээ” (special education-related services)* юм.

“Тусгай боловсролд хамаарах үйлчилгээ” гэж хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг сурч боловсроход чухал шаардлагатай, хүний оролцоотой дэмжлэг туслалцаа болон материаллаг тусламжийг хэлнэ. Үүнд:

- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн, түүний гэр бүлд боловсролтой холбоотой болон бусад зөвлөгөө өгөх;
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний эмчилгээнд (физик) дэмжлэг туслалцаа үзүүлэх;
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд боловсрол эзэмшихэд нь туслах тусгай бэлтгэгдсэн хүнээр хангах;
- Бүх шатны сургууль нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг сурч боловсроход тохиромжтой сургалтын орчин, тусгай хэрэгсэл, зориулалтын техник, төхөөрөмжөөр хангах;
- Бүх шатны сургууль хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг автобус унаагаар хангах, сургуулийн төлбөр зардлыг хариуцах, суралцахад тав тухтай орчин бүрдүүлэх гэх мэт суралцахад шаардлагатай нөхцөлөөр хангах;
- Сургуулийн дэргэд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд зориулсан дотуур байртай байх;
- Интернет болон бусад хэлбэрээр мэдээлэл авах боломжоор хангах зэрэг үйлчилгээнүүд багтана.

¹⁹⁵Act on special education for the disabled persons. http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн:

- Ердийн сургуульд ердийн боловсрол эзэмших;
- Ердийн сургуульд тусгай боловсрол эзэмших;
- Тусгай сургуульд, эсвэл тусгай боловсролын төвд боловсрол эзэмших боломжтой.

Түүнээс гадна боловсрол олгох дараах 3 хэлбэр байдаг. Үүнд:

- 1) *Integrated education*: Хөгжлийн бэрхшээлийн төрөл, зэргээс үл хамааран нас чацуу хүмүүсийг нэгтгэн ердийн сургуулийн зарчмаар боловсрол олгоно. Сургуулийн удирдлага нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг сурч боловсрох нөхцөлөөр хангах цогц төлөвлөгөө боловсруулж хэрэгжүүлнэ. Үүнд тусгай сургалтын хөтөлбөр зохиох, хүний туслалцаагаар хангах, тусгай хэрэгсэл, зориулалтын техник төхөөрөмжөөр хангах, тусгай багш бэлтгэх зэрэг асуудлыг хамруулна. Түүнчлэн, тусгай анги нээж хуулинд заасан стандартын дагуу тоноглож тохижуулна.
- 2) *Individualized education*: Тухайн хүний нөхцөл байдал, онцлогт нь тохирсон зорилго, хөтөлбөр, арга барил, тусгай боловсролд хамаарах үйлчилгээ бүхий тусгай хөтөлбөрийг боловсролын бүх шатанд боловсруулж хэрэгжүүлнэ. Бүх шатны сургууль нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд боловсрол олгохын тулд тусгай баг зохион байгуулах ба үүнд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний асран хамгаалагч, багш, тусгай боловсролын багш, ирээдүйн ажил мэргэжил буюу ажил хөдөлмөр эрхлэхэд бэлтгэх багш, “тусгай боловсролд хамаарах үйлчилгээ”-ний хүрээнд бэлтгэгдсэн хүн хамрагдана. Тусгай баг нь семестер тутамд шинэ хичээлийн хөтөлбөр боловсруулан хэрэгжүүлдэг. Суралцагч өөр сургууль руу шилжих, эсвэл анги дэвших, дээд шатны сургуульд ороход хичээлийн хөтөлбөрийг дамжуулж өгнө.
- 3) *Itinerant education*: “Тусгай боловсролд хамаарах үйлчилгээ”-ний хүрээнд бэлтгэгдсэн хүн, эсвэл тусгай боловсролын багш бүх шатны сургуульд, эрүүл мэндийн байгууллагад, гэрт нь очиж боловсролын үйлчилгээ үзүүлнэ. Энэ тохиолдолд тусгай боловсролын төвүүд болон сургуулиудад тусгай багш, эсвэл “тусгай боловсролд хамаарах үйлчилгээ”-ний хүрээнд бэлтгэгдсэн хүнийг ажиллуулна. Хэрэв хөгжлийн бэрхшээлээс шалтгаалан тодорхой хугацаанд сургуульд явах боломжгүй бол энэхүү хэлбэрээр боловсрол эзэмших боломжтой. Мөн хөгжлийн бэрхшээлийн улмаас хөдлөх боломжгүй, эмнэлэг, асрамжийн газар болон гэртээ байдаг бол тусгай боловсролын багш, эсвэл тусгай бэлтгэгдсэн хүн очиж боловсролын үйлчилгээ үзүүлэх юм.

5.2 Ажил хөдөлмөр эрхлэх бэлтгэл сургалт (Education for future career and vocation).

Холбогдох агентлагууд хамтран ажиллах замаар хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг боловсрол эзэмшсэний дараа нийгэмд ажил хөдөлмөр эрхлэхэд бэлтгэлтэй болгох, биеэ даан амьдрахад сургах юм.

Ахлах-дунд сургууль болон дээд шатны сургуулиуд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ирээдүйд ажил хөдөлмөр эрхлэх бэлтгэл сургалтыг зохион байгуулдаг. Сургуулийн зүгээс стандартын дагуу сургалтын орчин бүрдүүлж, бусад шаардлагатай зүйлсээр хангах үүрэгтэй. Энэ сургалтын хүрээнд мэргэжил дээшлүүлэх, мэргэжлийн боловсрол олгох болон ажлаар хангана. Түүнээс гадна, өдөр тутмын амьдрал болон нийгэмд дасан зохицож бие даан амьдрах чадварыг эзэмшүүлэх юм.

Тусгай боловсролын байгууллага нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажил хөдөлмөр эрхлэхэд бэлтгэх зорилготой мэргэших тэнхим байгуулж, 1 ба түүнээс дээш жилийн сургалт явуулна. Тусгай сургалтын төвүүд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг энэхүү сургалтаар хангахын тулд холбогдох агентлагуудтай хамтарч ажилладаг.

Тусгай боловсролын сургууль болон бусад бүх шатны сургууль нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний боловсролд зориулж тусгай ангиудыг нээж ажиллуулна. Үүнд:

- Цэцэрлэгийн анги. Хэрэв тусгай боловсрол эзэмших суралцагчийн тоо 1-4 байвал 1 анги, 4-өөс их бол 2 болон түүнээс олон ангитай байна.
- Бага анги болон бага дунд анги. Суралцагчийн тоо 1-6 бол 1 анги, 6-аас их бол 2 болон түүнээс их анги байгуулна.
- Ахлах дунд анги. Суралцагчийн тоо 1-7 бол 1 анги, 7-оос их бол 2 болон түүнээс олон ангитай байна.

Цэцэрлэг, бага сургууль, бага дунд сургууль, ахлах дунд сургуулийн боловсрол нь заавал эзэмших боловсролд тооцогддог бөгөөд үүнийг 3-17 настай хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд ч эзэмших боломжтой.

Аль ч шатны сургууль, түүний удирдлага хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний суралцах хүсэлтийг хүлээн авахаас, элсэлтийн шалгалтад оруулахаас, шалтгалтаа амжилттай өгсөн иргэнийг суралцуулахаас татгалзах зэргээр ялгаварлан гадуурхаж, түүний суралцах боломжийг хааж болохгүй.

5.3 Хөдөлмөр эрхлэлт

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэх асуудлыг Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих, мэргэжлийн чадварыг сэргээх тухай (*Employment promotion and vocational rehabilitation*)¹⁹⁶ хуулиар зохицуулдаг.

Төр, орон нутгийн засаг захиргаа нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний боловсрол эзэмших, хөдөлмөр эрхлэх, энэ талаар олон нийтэд сурталчлан таниулах болон түүнтэй холбоотой үйл ажиллагааг байнга дэмжиж ажилладаг. Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих зорилгоор бизнес эрхлэгчид болон олон нийтэд илүү сайн ойлголт өгөх талаар түлхүү анхаардаг байна. Ялангуяа, хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн болон хөгжлийн бэрхшээлтэй эмэгтэй хүнийг илүү анхаарч үздэг.

Төр, орон нутгийн захиргаа нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих зорилгоор бизнес эрхлэгчид, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн болон тэдний хөдөлмөр эрхлэлтэд санаа тавьж буй байгууллага, хүний үйл ажиллагааг урамшуулан дэмждэг. Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих зорилгоор хэрэгжүүлж буй үйл ажиллагаанд зарцуулагдах зардлын зарим хэсгийг төрөөс санхүүжүүлдэг.

Төр, орон нутгийн засаг захиргааны үүрэг:

- Төр, орон нутгийн засаг захиргаа нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийг ажилд зуучилж хөдөлмөр эрхлэхэд дэмжлэг үзүүлнэ.
- Төр, орон нутгийн засаг захиргаа нь мэргэжлийн чиг баримжаа олгох, мэргэжлийн чадварыг хөгжүүлэх, ажил мэргэжилд дасан зохицох сургалт зохион байгуулах, ажилд сургаж авах зэргээр хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг авьяас чадвар, чадавхид тохирсон ажилтай болгоход шаардлагатай арга хэмжээг авна.
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд тохиромжтой мэргэжлийн төрөл болон бусад хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой судалгаа шинжилгээний ажлыг урамшуулан дэмжинэ.

¹⁹⁶Employment promotion and vocational rehabilitation of disabled persons. http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/

Бизнес эрхлэгчдийн үүрэг:

- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих төрийн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд хамтарч ажиллах бөгөөд тэдний авьяас чадвар, чадавхид тохирсон ажлаар хангах болон ажил эрхлэх талаар зохих бодлогыг хэрэгжүүлнэ.
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажил хөдөлмөр эрхлэхэд ялгаварлан гадуурхаж болохгүй.
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг мэдлэг, мэргэжлээ дээшлүүлэх боломжоор хангах, ажлын байрандаа тогтвортой ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлэх, өргөжүүлэхэд анхаарч ажиллах үүрэгтэй. Үүнд хөдөлмөрийн яамнаас бизнес эрхлэгчид дэмжлэг туслалцаа үзүүлдэг.
- Хөдөлмөрийн яам нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийн талаарх үндсэн төлөвлөгөөг боловсруулах бөгөөд үүнд дараах асуудлыг тусгана:
- хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих, мэргэжлийн чадварыг сэргээх;
- хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих сангийн талаар;
- хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих бусад үйл ажиллагааг оруулна.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжихийн тулд төр, орон нутгийн засаг захиргаа болон холбогдох яамдууд дараах дэмжлэг туслалцаа, хөнгөлөлтүүдийг үзүүлдэг.

Мэргэжлийн чиг баримжаа олгох (Vocational Guidance)

Хөдөлмөрийн яам болон Эрүүл мэнд, нийгэм хамгааллын яамнаас хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний онцлог, хэрэгцээ, чадавхид тохирсон ажлаар хангахын тулд мэргэжлийн талаар зөвлөгөө өгөх, мөн тэдний мэргэжлийн чадварыг тодорхойлох, ажлын байранд дасан зохицох чадварыг (workplace skill) үнэлэх, хөдөлмөр эрхлэлтийн талаарх мэдээллээр хангах зэргээр мэргэжлийн чиг баримжаа олгодог. Шаардлагатай тохиолдолд энэхүү үйлчилгээг үзүүлдэг мэргэжлийн байгууллагад хандах бөгөөд холбогдох зардлыг яамнаас гаргана. Мөн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн эрхлэхэд тохиромжтой ажлын байр болон ажлын төрлийг хөгжүүлэхэд анхаарч ажилладаг.

Түүнчлэн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд мэргэжлийн чиг баримжаа олгох үйл ажиллагаа эрхлэх гэж буй, эрхлэж буй байгууллага болон хүнд зээл, мөнгөн тусламж олгох замаар дэмжлэг үзүүлнэ.

Мэргэжлийн сургалтаар хангах (Vocational Adjustment Training)

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих асуудлаар Хөдөлмөрийн яам нь Эрүүл мэнд, нийгэм хамгааллын яамтай хамтран ажилладаг ба хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хүсэл эрмэлзэл, авьяас чадвар, чадавхид тохирсон мэргэжлийн сургалтаар хангах хөтөлбөр хэрэгжүүлдэг.

Хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих үйл ажиллагаа явуулж буй этгээдэд түүний энэхүү үйл ажиллагаанд зориулж зээл, мөнгөн тэтгэмж олгох зэргээр урамшуулан дэмждэг байна. Түүнчлэн, хөтөлбөр болон сургалтанд хамрагдаж буй хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд мөн зээл, сургалтын тэтгэмж олгох замаар дэмжлэг туслалцаа үзүүлдэг.

Ажлын байранд дасан зохицох чадварыг хөгжүүлэх (Workplace Skill Development Training)

Хөдөлмөрийн яам хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хүсэл эрмэлзэл, авьяас чадвар, чадавхид тохирсон ажлын байранд дасан зохицох чадварыг хөгжүүлэх хөтөлбөр гаргана.

Энэ хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж буй байгууллага, хүнд мөн үүнд хамрагдан суралцаж буй хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд зээл, мөнгөн тэтгэмж, сургалтын тэтгэмж олгох зэргээр дэмжлэг үзүүлнэ.

Ажил үүргээ биелүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх (Supportive Employment)

Хөдөлмөрийн яам болон Эрүүл мэнд, нийгэм хамгааллын яамнаас хөгжлийн бэрхшээл нь илүү хүнд бөгөөд үүний улмаас ажил үүргээ биелүүлэхэд бэрхшээл үүсч буй хүмүүст зориулан тусгай хөтөлбөр хэрэгжүүлдэг. Өөрөөр хэлбэл, ажил үүргээ хүндрэлгүй, амар хялбар гүйцэтгэхэд шаардлагатай тусламжаар хангах юм.

Protective employment

Төр, орон нутгийн захиргаа нь ердийн ажлын орчинд ажиллах боломжгүй хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг тусгай ажлын орчноор хангах хөтөлбөр хэрэгжүүлдэг.

Ажилд зуучлах үйлчилгээ (Job Placement Services, etc.)

Хөдөлмөрийн яам нь ажил эрхлэлтийн талаарх мэдээлэл болон хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хүсэл эрмэлзэл, авьяас чадвар, чадавхийг харгалзан тохиромжтой ажлаар хангах бодлого баримталдаг. Мөн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг өөрөө бие даан ажил хөдөлмөр эрхлэхэд тусалж дэмжих бөгөөд шаардлагатай арга хэмжээнүүдийг авдаг. Шаардлагатай үед энэ төрлийн арга хэмжээг зохион байгуулдаг мэргэжлийн байгууллагуудад хандах ба зардлыг яам хариуцна. Мөн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажилд зуучлах үйл ажиллагаа явуулж буй байгууллага, хүнд зээл болон мөнгөн тусламж олгох зэргээр урамшуулан дэмждэг.

Хөдөлмөрийн яам ажилд зуучлах үйлчилгээг өргөжүүлэх, илүү хүртээмжтэй болгох үүднээс компьютерийн сүлжээ ажиллуулж байна. Ингэснээр хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний мэргэжлийн чадварыг сэргээх чиглэлээр ажилладаг байгууллагууд болон ажилд зуучлах байгууллагууд нь хоорондоо ажлын байрны талаарх, бусад төрлийн мэдээлэл солилцох боломжтой болжээ.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг хувиараа хөдөлмөр эрхлэхэд дэмжиж туслах (Support for Self-Employed Disabled Persons)

Хөдөлмөрийн яам нь бизнес эрхлэхээр төлөвлөж буй хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг дэмжиж зээл олгох, бизнес явуулах байрыг хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр түрээслэх зэргээр дэмжлэг үзүүлдэг.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй ажилтанд олгох дэмжлэг тусламж (support for disabled workers)

Хөдөлмөрийн яам хөгжлийн бэрхшээлтэй ажилтанд тогтвортой ажиллахад нь шаардлагатай тохиолдолд зээл олгодог.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажлын удирдамжаар хангах (Adjustment guidance after employment)

Хөдөлмөрийн яам болон Эрүүл мэнд, нийгэм хамгааллын яамнаас хөдөлмөрийн аюулгүй байдлыг хангах үүднээс хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажлын орчинд хэрхэн ажиллах удирдамжаар хангана.

Бизнес эрхлэгчид зориулсан удирдамж (Employment Guidance for Business Proprietors)

Хөдөлмөрийн яам хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажилуулдаг болон ажиллуулахаар төлөвлөж буй бизнес эрхлэгчийг шаардлагатай удирдамжаар хангана. Үүнд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний ажил эрхлэлт, түүнд үзүүлэх тусламж дэмжлэг, түүний ажиллах орчин, тоног төхөөрөмж болон бусад асуудлын оруулна.

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг түүний онцлогт тохирсон ажиллах орчноор хангах (Support for Standard Workplaces for Disabled Persons)

Хөдөлмөрийн яам нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний стандартад тохирсон ажлын орчин бүрдүүлсэн болон уг орчныг бүрдүүлэхэд хувь нэмэр оруулсан бизнес эрхлэгчид зээл болон мөнгөн тусламж олгох зэргээр дэмжлэг үзүүлнэ. Ялангуяа, энэхүү орчныг хүнд хэлбэрийн хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн болон хөгжлийн бэрхшээлтэй эмэгтэй хүнд зориулсан бол зээл, мөнгөн тусламж үзүүлэхэд илүү давуу эрх олгоно.

Солонгосын Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих агентлаг

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих зорилготой Солонгосын Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих агентлаг (*Korea employment agency for the disabled*) ажилладаг. Агентлаг нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлттэй холбоотой мэдээлэл цуглуулж судалгаа, дүн шинжилгээ хийх, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд мэргэжлийн чиг баримжаа олгох, ажил болон ажлын орчинд дасан зохицох бэлтгэл сургалт явуулах, ажилд зуучлах гэх мэт олон төрлийн үйл ажиллагаа явуулдаг.

Бусад хүний нэгэн адил хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн ч өөрийн гэсэн тогтмол орлогогүйгээр, өөрөөр хэлбэл, ажиллаж хөдөлмөрлөхгүйгээр сайхан амьдрах боломжгүй юм. Иймд Хөдөлмөрийн яамнаас тэднийг тогтмол ажилтай байлгахад илүү анхаарлаа хандуулдаг. Энэ хүрээнд яамнаас зарим чухал арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлж байна. Тухайлбал, 300-аас дээш ажилтантай компаний ажилчдын 2% нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн байх талаар шийдвэр гаргажээ¹⁹⁷. Компани үүнийг биелүүлэхгүй бол торгууль төлөх юм. Харин хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг ажлаар хангасан компанид татварын хөнгөлөлт болон хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний цалин мөнгөнд тусламж үзүүлнэ.

Сүүл хотын засаг захиргаанаас хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих зорилгоор жил бүр шинээр бий болж буй төрийн албаны орон тооны 10%-д нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг авч ажиллуулахаар болсон байна¹⁹⁸. Энэ нь хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнийг тогтмол ажилтай болгож, тэдний тогтвортой амьжиргааг хангахад чухал хувь нэмэр оруулах юм.

5.6 Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний тэтгэвэр, тэтгэмж¹⁹⁹

Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн Үндэсний тэтгэвэрийн сангаас тахир дутуугийн тэтгэвэр авдаг бөгөөд тэтгэврийн хэмжээ хөгжлийн бэрхшээлийн зэргээс хамаардаг. Хөгжлийн бэрхшээлийн зэргийг 4 ангилдаг. Хөгжлийн бэрхшээлийн 1, 2, 3 дугаар зэрэг бүхий иргэн энэхүү тэтгэврийг авах эрхтэй. Харин 4 дүгээр зэрэг бүхий иргэнд нэг удаа бөөнд нь мөнгөн тэтгэмж олгоно.

¹⁹⁷<http://mojseul.ru/obshhestvo/lyudi-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami.html>

¹⁹⁸Мөн тэнд.

¹⁹⁹Social Security programs throughout the world: Asia and the Pacific, 2012. www.ssa.gov/

Хөгжлийн бэрхшээлийн зэрэг нь дараах байдлаар тодорхойлогдоно. Үүнд:

- 1 дүгээр зэрэг буюу хөдөлмөрийн чадвараа бүрэн алдсан бөгөөд байнгын асаргаа сувилгаанд байх шаардлагатай.
- 2 дугаар зэрэг буюу хөдөлмөрийн чадвараа их хэмжээгээр алдсан.
- 3 дугаар зэрэг буюу хөдөлмөрийн чадвараа бага хэмжээгээр алдсан.
- 4 дүгээр зэрэг буюу хөдөлмөрийн чадвараа хэсэгчлэн алдсан.

Үндэсний тэтгэврийн корпораци нь хөгжлийн бэрхшээлийн зэргийг тодорхойлж, тэтгэврийн хэмжээг тогтоодог.

Ийнхүү хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэнд тэтгэвэр өгөхөөс гадна хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний гэр бүл, түүнд хамааралтай зарим хүмүүст нэмэгдэл нөхөн олговор олгоно. Үүнд дараах хүмүүс хамрагдана:

- хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний гэр бүлийн хүн;
- 18-аас доош насны, эсвэл 1, 2 дугаар зэргийн хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхэд;
- хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний 60 ба түүнээс дээш насны, эсвэл 1, 2 дугаар зэргийн хөгжлийн бэрхшээлтэй эцэг, эх;
- хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний гэр бүлийн хүний 60 ба түүнээс дээш насны, эсвэл 1, 2 дугаар зэргийн хөгжлийн бэрхшээлтэй эцэг, эх орно.

* * *

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Constitutions of People's Republic of China, 1982. www.constitution.org/cons/china.txt
- Law on the Protection of Persons with Disabilities 1990. www.cdpf.org.cn/english/
- Education Law of the People's Republic of China, 1995. www.moe.edu.cn/
- Higher Education Law of the People's Republic of China. www.moe.edu.cn/
- law of Labor in China, 1994. www.jus.uio.no/lm/china.labor.law.1994/doc.html
- Regulations on the Employment of Persons with Disabilities. www.cdpf.org.cn/english/
- Regulations on the education of persons with disabilities, Beijing, China, 1997. www.cdpf.org.cn/english/
- Old age, disability, survivors Regulatory Framework 2011. www.socialsecurity.gov/
- The Protection of Rights of People with Disabilities in China, By Eric Zhang. www.disabilityworld.org/
- Statistical Communique on the Development of the Work for Persons with Disabilities in 2013. www.cdpf.org.cn/english/statistics/
- China Disabled Persons' Federation. www.cdpf.org.cn/english/
- Act on Welfare of persons with disabilities. http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/
- Act on special education for the disabled persons. http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/
- Employment promotion and vocational rehabilitation of disabled persons. http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/
- Social Security programs throughout the world: Asia and the Pacific, 2012. www.ssa.gov/
- ФЗ "О социальной защите инвалидов в российской федерации." www.docs.cntd.ru
- ФЗ "Трудовой кодекс". <http://base.garant.ru>
- ФЗ "О социальной защите инвалидов в российской федерации." www.docs.cntd.ru
- ФЗ "Об образовании". www.consultant.ru
- ФЗ "о государственном пенсионном обеспечении". www.consultant.ru
- Schwerbehindertengesetz (SchwbG). <http://behinderung.org/gesetze/schwbG.htm>
- SGBXII. www.gesetze-im-internet.de
- Disability Discrimination Act 1992. www.comlaw.gov.au
- Social Security Act 1991. www.comlaw.gov.au

ГАНЦ БИЕ ЭЦЭГТ ҮЗҮҮЛЖ БУЙ НИЙГМИЙН ХАЛАМЖ, ХӨНГӨЛӨЛТ, ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ, ХАНДЛАГА

Р.Хатанбаатар, А.Пагма, Д.Жигваагүнсэл,
Р.Нургул, Б.Ариунжаргал

Гадаадын зарим орны туршлагаас үзэхэд бүрэн бус гэр бүл, түүн дотроо ганц бие эцэгтэй гэр бүлийг төрийн зүгээс анхаарч ихээхэн дэмжлэг, тусламж үзүүлдэг болох нь харагдаж байна. Ялангуяа Европын улсуудад бүрэн бус гэр бүлийг бий болсон шалтгаанаас нь үл хамааран нэгдсэн нийгмийн бодлого хэрэгжүүлдэг ажээ.

Өнөөгийн байдлаар хүүхэдтэй гэр бүл, түүний дотор бүрэн бус гэр бүлд төрийн зүгээс халамж, хөнгөлөлт үзүүлдэг дараах 4 үндсэн хэлбэр бий. Үүнд:

1. Хүүхэд төрсөн, түүнийг өсгөн хүмүүжүүлэхтэй холбоотой мөнгөн төлбөр (тэтгэмж, тэтгэвэр);
2. Хөдөлмөр, татвар, орон сууц, зээл, эрүүл мэндийн болон бусад хөнгөлөлт үзүүлэх;
3. Гэр бүл ба хүүхдэд хүүхдийн хүнс, тэжээл, эм, хувцас, жирэмсэн эмэгтэйчүүдэд хоол, хүнс үнэгүй олгох;
4. Гэр бүлд тодорхой хууль, эрх зүй, сэтгэл зүй, сурган хүмүүжүүлэх тусламж, зөвөлгөө өгөх, нийгмийн үйлчилгээ үзүүлэх зэрэг болно.

Монгол Улс болон гадаадын зарим улсын ганц бие эцгүүдэд үзүүлдэг нийгмийн халамж, үйлчилгээний талаар доор авч үзье.

1. БҮГД НАЙРАМДАХ ФИЛИППИН УЛС

1.2 Хууль эрх зүйн орчин

Филиппин улсын хувьд өрх толгойлсон ганц бие эцгийн асуудлыг *Ганц бие эцэг, эхийн халамжийн тухай (Solo Parent's Welfare act)* хуулиар зохицуулдаг. Уг хууль 2000 онд батлагдсан ба түүнийг хэрэгжүүлэх журам болон зохицуулалтуудыг 2002 онд гаргасан байна.

Хуулийн зорилт нь өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эх болон түүний хүүхдийг дэмжих, тэдгээрийн эрх ашгийг хамгаалах явдал юм. Түүнчлэн, Нийгэм хамгаалал, хөгжлийн газраас (Department of Social Welfare and Development) боловсруулсан “Өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эх, түүний хүүхдэд зориулсан халамжийн цогц үйлчилгээ-хөтөлбөр”-ийг холбогдох төрийн агентлагууд, төрийн бус байгууллагууд хэрхэн хүргэх талаар зохицуулна.

Өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эхэд дараах хүмүүсийг хамруулах ба дээр дурдсан халамжийн үйлчилгээг авах эрхтэй. Үүнд:

- Хүчингийн хэргийн улмаас жирэмсэлж, хүүхдээ төрүүлсэн эх;
- Эцэг, эсвэл эх нас барсан;
- Эцэг, эсвэл эх 1 ба түүнээс дээш жилийн хугацаатай ял шийтгэл хүлээн хоригдож байгаа;
- Эцэг, эсвэл эх физиологийн болон оюуны чадамжаа алдсан;
- Хууль ёсны салалт, эсвэл де факто салалтын улмаас хүүхэд асрах үүрэг хүлээсэн эцэг/эх;
- Гэрлэлтийг шүүхийн, эсвэл сүмийн шийдвэрээр хүчингүй болгосон ба түүний улмаас дангаараа хүүхдээ асрах үүрэг хүлээсэн эцэг/эх;
- Хүүхдээ бусдаар, эсвэл асрамжийн байгууллагаар бус өөрөө өсгөн хүмүүжүүлж буй гэрлээгүй эцэг/эх;

- Ганцаараа хүүхэд өсгөн хүмүүжүүлж буй дурын хүн. (Нийгэм хамгаалал, хөгжлийн газраас албан ёсоор үрчлэх эрх авсан, эсвэл шүүхийн шийдвэрээр албан ёсны асран хамгаалагчаар томилогдсон байх);
- Эцэг/эх нь 1 ба түүнээс дээш жилээр гэр бүлээ орхиж явсан. Тухайлбал, эцэг/эх алга болох, урт хугацаагаар хол яваад сураггүй байгаа, тусдаа амьдардаг гэх мэт.

1.2 Нийгмийн халамж, хандлага

Өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эхийн ID карт

Орон нутгийн Нийгэм хамгаалал, хөгжлийн газраас өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эхэд ID карт (үнэмлэх) олгох ба ингэснээр холбогдох байгууллагуудаас халамжийн үйлчилгээ авах боломжтой болох юм. ID карт авахын тулд нийгмийн ажилтанд шаардлагатай бичиг баримтуудыг бүрдүүлж өгөх бөгөөд нийгмийн ажилтан өрх толгойлсон эцэг/эхтэй сайтар ярилцаж, түүний нөхцөл байдлын талаарх тооцоолол болон үнэлгээг хийнэ.

ID картыг материал өгснөөс хойш 30 хоногийн дараа олгоно. Түүний хүчинтэй хугацаа 1 жил бөгөөд хугацаа дуусахаар сунгана. Хэрэв өрх толгойлсон эцэг/эхийн нөхцөл байдал өөрчлөгдсөн бол сунгалт хийхэд тухайн өөрчлөлтүүдийг нэмж хийнэ.

Өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эхэд зориулсан халамжийн цогц үйлчилгээ-хөтөлбөр

Үүнд өрхийн амьжиргааг дэмжих, хувиараа хөдөлмөр эрхлэх ур чадварыг хөгжүүлэх, хөдөлмөр эрхлэхэд үзүүлэх хөнгөлөлтүүд, нийгмийн болон сэтгэл зүйн, боловсролын, эрүүл мэндийн туслалцаа үзүүлэх, орон байраар хангах зэрэг үйлчилгээнүүд багтана.

Халамжийн үйлчилгээнд өрх толгойлсон эцэг/эхээс гадна түүний гэрлээгүй, ажил эрхэлдэггүй 18-аас доош насны хүүхэд, 18-аас дээш настай боловч хөгжлийн бэрхшээлтэй бие даан амьдрах чадваргүй хүүхдийг хамруулна.

Хэрэв өрхийн орлого нь *Үндэсний эдийн засаг хөгжлийн газраас* тогтоосон хязгаараас доош буюу ядуурлын түвшинд байгаа бол халамжийн үйлчилгээ-хөтөлбөрт бүхэлдээ хамрагдана. Харин боломжийн орлоготой бол зөвхөн уян хатан ажлын цаг, эцэг/эхийн чөлөө болон Нийгэм хамгаалал, хөгжлийн газраас тодорхойлсон бусад үйлчилгээнд хамрагдана.

Халамжийн үйлчилгээ-хөтөлбөрийг дараах байгууллагууд хариуцдаг. Үүнд:

- Эрүүл мэндийн үйлчилгээг Эрүүл мэндийн газар (Department of Health);
- Боловсролын үйлчилгээг Дээд Боловсролын Комисс болон Техникийн боловсрол, ур чадварын хөгжлийн газар (Commission on Higher education, Technical Education and Skill Development Authority);
- Орон байрны үйлчилгээг Үндэсний Орон сууцны газар (National Housing Authority);
- Эцэг/эхийн чөлөөг Ажил олгогч, Хөдөлмөр, ажил эрхлэлтийн газар, Төрийн албаны зөвлөл (Employer, Department of Labor and Employment, Civil Service Commission) тус тус хариуцана.

Хөдөлмөр эрхлэхэд үзүүлэх хөнгөлөлтүүд

Уян хатан ажлын цаг:

Ажил олгогч нь өрх толгойлсон эцэг/эхийн ажлын цагийг уян хатан зохицуулах үүрэгтэй. Хөдөлмөр, ажил эрхлэлтийн газраас дараах уян хатан ажлын цагийг тодорхойлсон байна.

Үүнд:

- Compressed workweek - Ажлын хоногийг шахах. Энэ нь 7 хоногт 6 өдрийн нийт 48 ажлын цагийг 5 өдөрт буюу өдрийн 9.6 цагаар ажиллаж 1 өдрийн амралт гаргах юм. Энэ тохиолдолд илүү цагийн мөнгө бодогдохгүй, харин хоол унааны болон бусад нэмэгдэл ажлын 6 өдрөөр тооцогдоно.
- Gliding time schedule – Ажлын цагийг нөхөн ажиллах. Өглөө ажил эхэлсэний дараа тодорхой цагт ирж болох ба орой нөхөж ажиллана. Тухайлбал, ажилдаа өглөө 7-9 цагийн хооронд ирэх бөгөөд ирсэн цагаасаа ажлын 8 цагийг гүйцээн ажиллах юм.
- Зөвшөөрөгдсөн бусад ажлын цагийн хуваарь байж болно.

Өрх толгойлсон эцэг/эх хүсэлт гаргасан тохиолдолд ажил олгогч энэхүү хөнгөлөлтийг олгоно. Энэ нь байгууллагын ажлын бүтээмжид нөлөөлөхгүй байх ёстой. Хэрэв зайлшгүй үндэслэл шалтгаантай бол ажил олгогч энэ үүргээс татгалзах боломжтой. Энэ тохиолдолд Хөдөлмөр, ажил эрхлэлтийн газарт хүсэлт гаргана.

Ажил эрхлэхэд ялгаварлан гадуурхахгүй байх нөхцөлөөр хангах:

Ажил олгогч нь өрх толгойлсон эцэг/эхийг түүний амьдралын нөхцөл байдал, хөнгөлөлттэй нөхцөл эдэлсний төлөө болон бусад шалтгаанаар ялгаварлан гадуурхахыг хуулиар хориглосон байна.

Эцэг/эхийн чөлөө:

Энэ нь хүүхдийнхээ өмнө эцэг, эхийн үүрэг, хариуцлагыг биелүүлэх боломж бүрдүүлэх зорилготой юм. Үүнийг *Ганц бие эцэг, эхийн халамжийн тухай* хуулиас гадна Төрийн албаны комиссын 2004 оны 8 дугаар Санамж бичигт бас тусгажээ.

Эцэг/эхийн чөлөөг өрх толгойлсон эцэг/эхийн ID олгогдсоны дараа эдлэх боломжтой бөгөөд заавал нэг удаад биш, жилийн турш хуваан авч болно. Энэ нь ажлын 7 хоногийн хугацаатай, цалинтай олгогдоно.

Энэхүү чөлөөг өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эхийн өөртөй нь хамт амьдардаг 18-аас бага насны, мөн хөгжлийн бэрхшээлтэй 18 ба түүнээс дээш настай хүүхэд бүрийн хувьд олгоно.

Эцэг/эхийн чөлөөнд дараах нөхцөл, шаардлагууд тавигдана. Үүнд:

1. Өрх толгойлсон эцэг/эх 1 жил ажилласан байх (тасралтгүй, тасарсан байж болно).
2. Эцэг/эхийн чөлөө нь жил бүр олгогдох бөгөөд чөлөөний оронд мөнгө авч болохгүй. Энэхүү чөлөөг тухайн жилдээ багтаан авах бөгөөд авч чадаагүй бол тухайн жилийн хувьд хүчингүй болно.
3. Чөлөөг нэг удаад, эсвэл хуваан авах эсэхийг эцэг/эх ажиллаж буй байгууллагын удирдлагатай зөвшилцөж шийднэ. Яаралтай, онцгой тохиолдлоос бусад үед чөлөө авахаас ядаж 7 хоногийн өмнө хүсэлт гаргана.
4. Эцэг/эхийн чөлөөг дараах онцгой тохиолдлуудад авч болно. Үүнд:
 - Хүүхдийн төрсөн өдөр, төгсөлтийн баяр зэрэг онцгой үйл явдал тэмдэглэх;
 - Сургуулиас зохион байгуулж буй арга хэмжээ, багш-эцэг эхийн зөвлөлийн уулзалтад оролцох;
 - Хүүхэд өвдөх, эрүүл мэндийн үзлэгт хамрагдах;
 - Хүүхдийн оролцох арга хэмжээнд эцэг/эх нь заавал байлцах бусад арга хэмжээнүүд.
5. Тухайн байгууллагын удирдлага эцэг/эхийн чөлөөг олгох эсэхийг, эсвэл чөлөө авах эрх дуусгавар болох, хүчингүй болох үндэслэл байгаа эсэхийг тодруулахын тулд шалгалт хийх эрхтэй.

Бусад халамжийн үйлчилгээнүүд

Боловсролын үйлчилгээ: Дээд Боловсролын Комисс болон Техникийн боловсрол, ур чадварын хөгжлийн газраас өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эх, түүний хүүхдэд суурь болон дээд боловсрол, албан бус боловсрол олгох, техник ур чадварыг хөгжүүлэх тэтгэлэгт хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлдэг.

Эрүүл мэндийн үйлчилгээ: Эрүүл мэндийн газар нь эмнэлэг, эрүүл мэндийн төвүүд, тэдгээрийн орон нутаг дахь салбар, нэгжээр дамжуулан өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эх түүний хүүхдэд эрүүл мэндийн цогц үйлчилгээг үзүүлнэ.

Орон байраар хангах: Үндэсний орон сууцны газар нь Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй, үнийн хувьд хямд бөгөөд уян хатан төлбөрийн нөхцөлтэй орон байраар хангах хөтөлбөрт хамруулах ажлыг зохион байгуулдаг.

Өрх толгойлсон ганц бие эцэг, эхийн халамжийг зогсоох

Өрх толгойлсон ганц бие эцэг/эх хүнтэй сууж гэр бүл болох, гэрээс яваад сураггүй байсан эцэг/эх буцаад ирэх болон бусад тохиолдлоор хуулинд заасан нөхцөл байдал өөрчлөгдвөл халамжийн үйлчилгээг дуусгавар болгоно.

2. БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС**2.1 Хууль эрх зүйн орчин**

Солонгосын *Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийг дэмжих тухай хууль (Single-parent Family Support act)* нь 1989 онд батлагджээ. Хуулиар ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн тогтвортой амьжиргааг дэмжих, эрүүл, соёлтой амьдралын нөхцөл бүрдүүлэх зохицуулалтуудыг хийсэн байна.

Энэ хууль нь анх *Ганц бие эх болон хүүхдийн халамжийн тухай хууль* нэртэй, зөвхөн өрх толгойлсон ганц бие эхийг дэмжих зорилготой байсан бөгөөд яваандаа хүүхдийн асуудлыг хамруулж ганц бие эх, түүний хүүхдийг дэмжихэд чиглэгдэж байв. 2005 оноос хуулийн хамрах хүрээ улам өргөжиж ганц бие эцгийн асуудлыг мөн адил авч үзэх болжээ. 2007 оноос хүүхэд өсгөн хүмүүжүүлж буй ганц бие эцэг/эхийн асуудлыг гэр бүлийн хэмжээнд тодорхойлж, өөрчлөн найруулснаар одоогийн *Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийг дэмжих тухай* хууль гарсан байна. Хууль гарснаас хойш хөгжлийнхөө явцад хэд хэдэн удаа нэр нь өөрчлөгдсөн бөгөөд 20 удаа нэмэлт өөрчлөлт оруулсан байна.

Ганц бие эцэг/эх гэж хүүхдээ өөрөө өсгөн хүмүүжүүлж буй дараах хүмүүсийг хэлнэ. Үүнд:

- Эхнэр/нөхөр нас барсан, салсан, тусдаа амьдардаг;
- Эхнэр/нөхөр урт хугацаанд биеийн болон оюуны чадамжаа алдаж хөдөлмөрийн чадваргүй болсон;
- Эхнэр/нөхөр ял шийтгэл хүлээн хоригдож байгаа, эрүүл мэндийн улмаас эмнэлэг, эсвэл асрамжийн байгууллагад байгаа, цэргийн алба хааж буй;
- Гэрлээгүй хүн (де факто харилцаа хамаарахгүй);
- 24 ба түүнээс доош настай буюу өсвөр насны ганц бие эцэг/эхийг багтаана.

Хуулинд тодорхойлсноор ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүл гэж “эцэг болон хүүхэд”, эсвэл “эх болон хүүхэд”-тэй гэр бүлийг хэлнэ. Хүүхдийн хувьд 18-аас доош насны хүүхдийг хамруулж ойлгоно. Мөн 22-оос доош настай, сургуульд суралцдаг, эсвэл цэргийн алба хаасны дараа суралцаж буй хүүхдийг хамруулна.

2.2 Нийгмийн халамж, хандлага

Жендерийн тэнцвэрт байдал ба гэр бүлийн яамнаас шийдвэр гарснаар ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүл халамжийн үйлчилгээ авах эрх үүснэ. Энэ үйлчилгээнд ганц бие эцэг/эх, түүний хүүхэд хамрагдах бөгөөд мөнгөн болон мөнгөн бус халамжийн үйлчилгээнүүдийг үзүүлнэ.

Тэтгэмж тэтгэлэг олгох:

- Амьжиргааны тэтгэмж;
- Хүүхдийн сургалтын тэтгэлэг;
- Хүүхэд асрах тэтгэмж;
- Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр зөвшөөрөгдсөн бусад төрлийн тэтгэмжийг авна.

Түүнчлэн дараах тохиолдолд **халамжийн сангаас зээл** авах боломжтой:

- Бизнес эрхлэхэд;
- Хүүхдийн сургалтын төлбөр;
- Эмчилгээний төлбөр;
- Орон байрны төлбөр;
- Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр зөвшөөрөгдсөн бусад зээл болно.

Мөнгөн тусламжаас гадна **ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийг дэмжихэд дараах үйлчилгээнүүдийг** хэрэгжүүлдэг (*family support service*). Үүнд:

- Хүүхэд харах болон боловсрол олгоход туслах;
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй, ахмад настан, архаг хүнд өвчтэй хүмүүст тусламж үзүүлэх;
- Хоол хийх, цэвэрлэгээ, угаалга зэрэг гэр орны ажилд туслах;
- Гэр бүлийн холбоог бэхжүүлэх талаар боловсрол олгох, зөвлөгөө өгөх;
- Хууль эрх зүйн зөвлөгөө өгөх;
- Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр зөвшөөрөгдсөн бусад үйлчилгээг үзүүлнэ.

Өсвөр насны ганц бие эцэг/эхэд зориулсан боловсролын дэмжлэг. Үүнд:

- Сургууль завсардуулахгүй байх, сургалтын төлбөр, боловсролын зэрэг олгох шалгалт өгөхөд дэмжлэг туслалцаа үзүүлэх;
- lifelong education²⁰⁰ хөтөлбөрөөр боловсрол эзэмшиж байгаа тохиолдолд сургалтын төлбөрийг төлөх;
- Бага дунд боловсролын тухай хуулийн 28 дугаар зүйлд заасан дэмжлэгийг хэрэгжүүлэх буюу амьдралын гачигдалтай байдлаас сургууль завсардахад хүрсэн болон завсардсан суралцагчийг уян хатан хичээлийн цаг, сургалтын хөтөлбөрөөр хангах;
- бусад дэмжлэгээр хангана.

Өсвөр насны ганц бие эцэг/эхийн боловсролын асуудлаар Жендерийн тэнцвэрт байдал, гэр бүлийн яам нь Боловсролын яамтай хамтарч ажилладаг.

Түүнчлэн, өсвөр насны ганц бие эцэг/эхийн амьдрах чадавхийг дэмжих зорилгоор орон байр зэрэг үл хөдлөх хөрөнгөтэй болоход нь мөнгөн тусламж үзүүлнэ.

Ганц бие эцэг/эхийн гэр бүлд чухал шаардлагатай халамжийн нэг төрөл амьдрах орон байраар хангах дэмжлэг юм. “Ээж ба хүүхэд”, “Аав ба хүүхэд”, “Гэрлээгүй ээж ба хүүхэд” гэр бүлийг орон байраар хангах, амьдрах нөхцөлөө сайжруулахад тусламж дэмжлэг үзүүлнэ.

²⁰⁰Амьдралын гачигдлаас шалтгаалж сургуульд суралцан боловсрол эзэмших боломжгүй хүмүүст зориулсан боловсрол олгох хөтөлбөр.

Мөн ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлд зөвлөгөө өгөх төвүүд ажилладаг.

Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийг дэмжихэд төр, орон нутгийн засаг захиргаа болон олон нийтийн зүгээс дараах үүргийг хүлээнэ. Үүнд:

- Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн эрх ашгийг хамгаалах;
- Халамжийн үйлчилгээ үзүүлэх;
- Өөрийн хүчээр амьдрах чадварыг дэмжих;
- Боловсрол эзэмших болон бусад нийгмийн харилцаанд ямар нэг байдлаар хохирох, ялгаварлан гадуурхагдахаас урьдчилан сэргийлэх. Нийгмийн холбоо, нэгдлийн гишүүн бүр ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн байдлыг ойлгож, дэмжих үүрэгтэй;
- Иргэн бүр ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлд дэмжлэг үзүүлнэ.

Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүл дараах эрх, үүргийг эдэлнэ:

- Бусдын адил сурч боловсрох, хөдөлмөр эрхлэх эрхтэй. Зүй бусаар жирэмлэсэн, хүүхэд төрүүлсэн, ганц бие эцэг/эх болсны төлөө ялгаварлан гадуурхаж болохгүй.
- Ганц бие эцэг/эх, түүний хүүхэд давуу тал болон хөдөлмөрийн чадвараа ашиглаж өөрийн хүчээр амьдарлын нөхцөл байдлаа сайжруулахын төлөө санаачилгатай амьдарна.

Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн халамжид зарцуулагддаг зардлын талаар авч үзье. Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлд 1992 онд 40 орчим тэрбум вон зарцуулж байсан бол энэ тоо 2011 онд 780 тэрбум вон хүрчээ. Нийгмийн халамжийн зардлын ДНБ-д эзлэх хувь 1992 онд 3 хувь байснаа 2011 онд 10 хувь хүрч хурдтай өссөн. Харин ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлд зориулсан зардлын Нийгмийн халамжийн зардалд эзлэх хувь 1992 онд 0.04 хувиас 2001 онд 0.06 хувь хүрч, удааширалттай өссөн байна.

Хүснэгт 1. Нийгмийн халамжийн болон Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн халамжийн зардал²⁰¹ (1992-2011, тэрбум воноор)

Он	ДНБ (А)	Нийгмийн халамжийн зардал (В)	Нийгмийн халамжийн зардал ДНБ-д эзлэх хувь (В/А)	Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн халамж (С)	Ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн халамж Нийгмийн халамжийн зардалд эзлэх хувь (С/В)
1992	263.993	8.632	3.27	4	0.04
1993	298.762	10.104	3.38	5	0.05
1994	349.973	12.030	3.44	7	0.05
1995	409.654	14.984	3.66	7	0.05
1996	460.953	17.701	3.84	9	0.05
1997	506.314	21.769	4.30	11	0.05
1998	501.027	31.120	6.21	13	0.04
1999	549.005	37.700	6.87	13	0.04
2000	603.236	34.309	5.69	16	0.05
2001	651.415	38.866	5.97	19	0.05
2002	720.539	41.337	5.74	18	0.04
2003	767.114	46.500	6.06	18	0.04
2004	826.893	55.737	6.74	17	0.03
2005	865.241	61.873	7.15	21	0.03

²⁰¹Ministry of Gender Equality and Family Republic of Korea., Modularization of Korea's Development Experience: Korea's support policies for single parent families., 2014. www.kdevelopedia.org/

2006	908.744	73.760	8.12	33	0.05
2007	975.013	81.482	8.36	35	0.04
2008	1.026.452	93.429	9.10	45	0.05
2009	1.065.037	112.060	10.52	55	0.05
2010	1.173.275	118.775	10.12	74	0.06
2011	1.235.161	127.845	10.35	78	0.06

Хүснэгтээс харахад 1992 оноос хойш хориод жилийн дотор нийгмийн халамжийн зардал ДНБ-тэй харьцуулахад хурдацтай өссөн мөртлөө ганц бие эцэг/эхийн гэр бүлд зориулсан халамжийн зардал дөнгөж 0.04-0.06 хувиар буюу бага зэрэг л өссөн байна.

Анхны хууль буюу *Ганц бие эх түүний хүүхдийн халамжийн тухай* хууль хэрэгжсэнээс хойш ганц бие эцгийн гэр бүлийн асуудал бүхэлдээ орхигдсон бөгөөд сүүлийн 10 жилийн байдлаар ийм гэр бүлийн тоо нэмэгдэн, асуудал улам хүндрэх болжээ. Ганц бие өрх толгойлсон эхийнхтэй харьцуулахад тэдний асуудал илүү хүнд нөхцөлд байв. Иймээс хуулийг *Ганц бие эцэг, эх болон хүүхдийн халамжийн тухай* хууль болгон өөрчилсөн бөгөөд хуулийн хамрах хүрээг өргөжүүлэн, ганц бие эцгийн асуудлыг ч авч үздэг болсон.

Ер нь тооцоо судалгааны 95 хувь ганц бие эхийн тухай байдаг бол дөнгөж 5 хувь нь ганц бие эцгийн асуудлыг хөнджээ. Хэдийгээр хуулиндаа ганц бие эцгийн асуудлыг мөн адил тусгасан боловч ганц бие эхийн асуудал хамгийн түрүүнд хамгийн ихээр яригддаг, түүнд илүү ач холбогдол өгдөг. Харин бодит байдалд, хүүхдээ өөрөө өсгөн хүмүүжүүлж буй ганц бие эцгийн асуудал илүү эмзэг бөгөөд илүү их анхаарал халамж шаарддаг байна. Ганц бие эцгийн асуудал дөнгөж 5 хувь эзэлж байгаа нь тэдний ихэнх нь дахин гэр бүл зохиодогтой холбоотой. Харин ээж нарын хувьд эсрэгээрээ бөгөөд тэд ихэнх тохиолдолд дахин гэрлэхээс илүүтэй өөрөө гэр бүлээ авч явахын төлөө тууштай зүтгэдэг байна.

Жендэрийн тэнцвэрт байдал ба гэр бүлийн яамнаас 3 жил тутамд ганц бие эцэг/эхтэй гэр бүлийн асуудал болон түүнд зориулж буй халамж үйлчилгээний талаар судалгаа хийж, бодлого боловсруулахад ашигладаг байна.

3. НИДЕРЛАНДЫН ВАНТ УЛС²⁰²

Нидерландад өрх толгойлсон эцэг гэх ойлголт байдаггүй харин ганц бие эцэг, эх гэсэн ойлголт түгээмэл байна. Нидерландын бүх хүүхэдтэй өрхүүдийн 16 хувь нь ганц бие эцэг эсвэл эхчүүд байдаг байна. Энэ нь бусад оронтой харьцуулахад харьцангуй бага хувьтай үзүүлэлт юм. Нидерландын гэрлэлтийн хувь их өндөр, харин гэр бүл салалтын хувь нь дундаж байдаг. Ганц бие эцэг, эхийн тоог харьцуулан үзэхэд ганц бие эцэг нь эхээс харьцангуй цөөн байх боловч сүүлийн жилүүдэд нэлээд нэмэгдэж байгаа ажээ. Энэ нь нийгмийн байдал, гэрлэлт цуцлах үйл явц өөрчлөгдсөн зэрэг олон шалтгаантай юм байна.

3.1 Хууль эрх зүйн орчин

Тус улсад ганц бие эцэг, эхчүүдэд үзүүлдэг нийгмийн халамж, үйлчилгээний харилцааг дараах хууль, хөтөлбөрүүдээр нарийн зохицуулсан байдаг. Тухайлбал;

- Хөдөлмөр ба нийгмийн халамжийн хууль (Work and Social Assistance Act),
- Хөдөлмөрийн хууль (Labour Law),
- Нидерландын Иргэний Хууль (The Civil Code of the Netherlands),

²⁰²www.government.nl/documents-and-publications/

- Хүүхдийн Тэтгэмжийн тухай Ерөнхий Хууль (General Child Benefit Act-AKW),
- Нас барагсдын ар гэрийнхний тухай Ерөнхий хууль (General Surviving Relatives Act - ANW),
- Бэлэвсэрсний ба Өнчирсний Тэтгэмжийн тухай Ерөнхий Хууль (General Widow's and Orphan's Benefit Act),
- Эрүүл мэндийн онцгой зардлын тухай хууль (AWBZ),
- Ажилгүйдлийн даатгалын хууль (WW),
- Нэмэлт тэтгэмжийн тухай хууль (TW),
- Ажил ба Нийгмийн Тусламжийн Хууль (WWB),
- Ахмад болон Хөдөлмөрийн чадвараа (35 хувь) алдсан ажилгүй хүмүүсийн схемийн хууль (IOAW),
- Ахмад болон Хөдөлмөрийн чадвараа (35 хувь) алдсан, урьд нь хувиараа хөдөлмөр эрхэлж байсан хүмүүсийн орлогын схемийн тухай хууль (IOAZ) зэрэг ганц бие эцэг эсвэл эхийн авах тэтгэмж зэргийг тусгайлан заасан хуулиудтай байдаг байна.

Нидерланд улс нь ганц бие эцэг, эхчүүдийн нийгмийн халамжийг хэрхэн яаж олгохыг хуулиар нарийн зохицуулсан байдаг бөгөөд ганц бие эцэг, эхчүүдийг адил хэмжээнд авч үздэг ажээ.

3.2 Нийгмийн халамж, үйлчилгээ

Ганц бие эцэг ба эхчүүдэд ажилдаа эргэн орох урамшуулал хэлбэрийн мөнгө өгдөгөөс өөр тусгайлсан тэтгэмж байдаггүй. Ганц бие эцэг эсвэл эх хэрвээ 5-аас доош насны хүүхэдтэй бол заавал ажил хөдөлмөр эрхлэх албагүй. Хотын захиргаанаас тэднийг Нийгмийн Тусламжийн хөтөлбөрт (моргэйжийн зээлийн хүү төлөхөд туслах төлбөрийг оролцуулж бас болдог) хамруулан саяхныг болтол амьдралын баталгаажих түвшний бараг 90 хувьтай тэнцэх хэмжээний тэтгэмж олгож байв. Үүний ихэнхийг төв Засгийн газар санхүүжүүлнэ. Энэ тэтгэмжийг бага орлоготой өрхүүдэд тэтгэмж болгон хоёр жилийн хугацаатайгаар олгож болох ба хотын захиргаа шийдвэрлэнэ.

Нидерланд улсад бараг бүх нийтээрээ үндэсний даатгалын тогтолцоо ба нийгмийн хамгааллын тэтгэмжид хамрагддаг. Тодорхой хэлбэл, энэ улсад ажил хөдөлмөр эрхэлж буй хэн боловч цаанаа даатгагдсан орлогын албан татвар төлнө. Мөн цалинтай ажил эрхэлж буй хэн боловч ажилтан, албан хаагчийн даатгалын схемд хамрагдах үүрэгтэй. Тэгвэл албан даатгалд хамрагдаж чадаагүй хэн боловч тодорхой эрсдэлийг бууруулах нөхцөл бүхий сайн дурын даатгалд хамрагдах боломжтой. Үндэсний даатгалын схемээс гадна Нидерланд нь Нийгмийн хамгааллын тэтгэмжтэй ба энэ нь нийгмийн амьжиргааны доод түвшин хүртэлх маш бага орлого бүхий өрхүүдэд нэмэлт тэтгэмж өгөх зорилготой. Энэ схемд нь ганц бие эцэг эсвэл эх гэдгийг гэртээ 18 наснаас доош насны хүүхэдтэйгээ, түүний төлөө хүүхдийн тэтгэмж авч амьдардаг хүнийг хэлнэ гэжээ.

3.3 Хүүхдийн Тэтгэмжийн тухай Ерөнхий Хууль (General Child Benefit Act-AKW)

Хүүхдийн Тэтгэмжийн тухай Ерөнхий Хууль (AKW) -аар эцэг эхчүүдэд 18 хүртэлх насны хүүхдүүдээ асарч, өсгөхөд нь дэмжлэг болгон тэтгэмж олгоно. Үүнд 18 хүртэлх насны хүүхэдтэй эцэг, эхчүүд хамрагдана. Хүүхдэд олгох тэтгэмжийн хэмжээ нь хүүхдийн наснаас хамаарна. 1995 оны 1-р сарын 1-нээс өмнө төрсөн хүүхдүүдийн тухайд бас ам бүлийг тоог харгалзана.

Хүснэгт 2. Хүүхдийн тэтгэмжийн хэмжээ

1995 оны 1-р сарын 1-нээс өмнө төрсөн хүүхдүүд	
Нэг ам бүлд амьдарч буй 12-17 насны хүүхдүүдэд:	Улирал тутамд
1 хүүхэд	278,55 евро
2 хүүхэд	313,25 евро
3 хүүхэд	324,81 евро
4 хүүхэд	350,23 евро
5 хүүхэд	365,47 евро
6 хүүхэд	375,64 евро
7 хүүхэд	382,90 евро
8 хүүхэд	396,22 евро
9 хүүхэд	406,57 евро
10 хүүхэд	414,85 евро
1995 оны 1-р сарын 1-нд буюу түүнээс хойш төрсөн хүүхдүүд	
Хүүхдүүдэд	Улирал тутамд
0-5 насны хүүхдүүд	194,99 евро
6-11 насны	236,77 евро
12-17 насны	278,55 евро

Хүүхдийн тэтгэмж авах өргөдөл гаргах тухайд

Эцэг эхчүүдэд хүүхэдтэй болсон даруйд нь гэрт нь өргөдлийн маягтыг хүргүүлдэг. Учир нь шинээр төрсөн хүүхдийг бүртгүүлсэн даруйд нь түүний тухай болон эцэг, эхийн тухай мэдээллийг Хотын захиргаанаас нь Нийгмийн Даатгалын Банкинд (SVB) дамжуулдаг байна. Харин Нидерландад амьдардаггүй ба дөнгөж гэр бүлийн хамтаар Нидерландад шилжин ирээд буй хүмүүс Нийгмийн Даатгалын Банкинд өөрсдөө хандаж өргөдөл авах ёстой.

3.4 Нас барагсдын ар гэрийнхний тухай ерөнхий хууль (General Surviving Relatives Act - ANW)

Хэрвээ хань ижил, хамтран амьдрагч эсвэл эцэг, эх нас барвал энэ нь үлдэж буй хань ижилд эсвэл хүүхдүүдэд нь санхүүгийн хүндрэлтэй байдаг. Энэхүү хуулиар ард үлдсэн гэр бүл нь тэжээгчээ алдсаны тэтгэмжийг авах эрх, нөхцөл үүснэ. Өнчин хүүхдүүд бас энэ тэтгэмжийг авах эрхтэй.

Нас барагчийн ар гэрийнхэн дараах шаардлагуудыг хангаж байвал ANW тэтгэмжийг авна:

- Нас барагчийн ар гэрийн хүн 65-аас доош настай байх
- Нас барагчийн ар гэрийн хүн 1950 оноос өмнө төрсөн байх,
- 18-аас доош насны нэг буюу түүнээс олон хүүхэд асардаг бол,
- 45 ба түүнээс дээш хувиар хөдөлмөрийн чадвараа алдсан зэрэг болно.

Энэ тэтгэмжийг авах эрх тухайн үлдсэн ар гэрийн хүн дахин гэр бүл зохиосноор, бүртгэл бүхий хамтран амьдрагчтай болсноор, эсвэл нэг гэрт хэн нэгэнтэй хамт амьдрах болсноор дуусгавар болдог байна. Мөн 1996 оны 7-р сарын 1-нээс өмнө ANW буюу «Бэлэвсэрсний ба Өнчирсний Тэтгэмжийн тухай Ерөнхий Хууль» (General Widow's and Orphan's Benefit Act)-ийн дагуу тэжээгчээ алдсаны тэтгэмж авах эрх үүссэн хүмүүс шилжилтийн схемд

хамрагдана. Бүх мэдээлэл нь SVB буюу Нийгмийн Даатгалын Банкинд нь байдаг учир автоматаар шилждэг байна.

Тэжээгчээ алдсаны тэтгэмжийн хэмжээ нь тухайн хүний орлогоос хамаарна.

Хүснэгт 3. Тэтгэмжийн хэмжээ

<i>2013 оны 1-р сарын 1-ний байдлаар сарын тэтгэмжийн нийт хэмжээ</i>	<i>ANW</i>	Амралтын тэтгэмж
Нас барагчийн ар гэрийн тэтгэмж	1,119,52 евро	82,56 евро
Хагас өнчний тэтгэмж	249,53 евро	23,58 евро
10 хүртэлх насны бүтэн өнчин	358,25 евро	26,42 евро
10-16 насны бүтэн өнчин	537,37 евро	39,63 евро
16-21 насны бүтэн өнчин	716,49 евро	52,84 евро
Нэмэлт тэтгэмж	16,23 евро	--

Хүүхдийн тэтгэлэг

Хүүхдийн тэтгэлэг бол тодорхой түвшинийг хүртэлх өрхүүдийн зардалд зориулж Засгийн газраас олгодог тэтгэмж юм.

18 нас хүртэлх насны хүүхэдтэй эцэг, эхчүүд энэ тэтгэмжинд хамрагдах боломжтой. Гэхдээ энэ нь тэдний орлогоос хамаарна. 18 нас хүрээгүй хүүхдийн тоог харгалзан үзнэ. Хичнээн олон хүүхэд байна тэр хэрээр хүүхдийн тэтгэмжийг өндөр тооцож олгоно.

Хүүхдийн тэтгэлгийн хэмжээ тухайн хүний орлого ба хөрөнгө чинээнээс шалтгаалах бөгөөд иргэний хөрөнгө чинээ 2013 оны 1-р сарын 1-ний байдлаар дор дурдсанаас илүү өндөр байвал тэрбээр 2013 оны хүүхдийн тэтгэлэгт хамрагдахгүй.

28,897 евро хүртэлх орлого бүхий өрхүүд хамгийн их хэмжээний хүүхдийн тэтгэлэг хүртэнэ. Харин орлого нь 28,897 еврогоос давсан өрхүүдийн авах хүүхдийн тэтгэлгийг бага багаар бууруулсан байна. Тухайлбал,

Хүснэгт 4.

<i>Өрх</i>	<i>Жилд авах хамгийн их төсөв</i>
1 хүүхэдтэй	1,017.00 евро
2 хүүхэдтэй	1,553.00 евро
3 хүүхэдтэй	1,736.00 евро
4 хүүхэдтэй	1,842.00 евро
5 хүүхэдтэй	1,948.00 евро

Удаах хүүхэд бүрт жил бүр 106 евро нэмж олгоно. 12-17 насны хүүхдүүдэд сургуулийн зардалд нь зориулсан нэмэгдэл тэтгэмж бас бий. Шаардлагатай бүх нөхцөлийг хангасан эцэг, эхчүүдийн тухайд энэ тэтгэлэгт хандаж өргөдөл гаргах шаардлагагүй. Татварын газраас SVB-наас бүх орлого ба хүүхдийн тэтгэмж гэх тэргүүтэн бусад мэдээллийг авч шалган үзнэ.

Тахир дутуу хүүхэд асаргааны тэтгэмж (TOG)

Тахир дутуу хүүхэд асаргааны схем нь бие махбодын болон сэтгэцийн эмгэгтэй хүүхэдтэй эцэг, эхчүүдэд санхүүгийн нэмэлт тэтгэлэг олгодог юм. Үүнд ихээхэн асаргаа сувилгаа шаардлагатай ноцтой гэмтэл согог бүхий хүүхэдтэй эцэг, эхчүүд хамрагдана. Эрүүл мэндийн онцгой зардлын тухай хуулиар (AWBZ) долоо хоногт наанадаж 10 цаг гэж заасны дагуу энэ тэтгэмжийг авах эрх үүснэ.

Тэтгэмжийн хэмжээ нь улирал тутамд 215.80 евро байна. Энэ тэтгэмжийн тухайд ямарваа татвар төлөхгүй. Бас хүүхдийн тэтгэмжинд нөлөөлөхгүй. Иргэд энэ тэтгэмжийг авах өргөдөл хүсэлтээ AWBZ заалтыг үндэслэн SVB буюу Нийгмийн даатгалын банкинд гаргана.

Хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг ганц бие эцэг, эхчүүдэд зориулсан тэтгэмжийн схем (ZEZ схем)

Хувиараа хөдөлмөр эрхэлдэг эмэгтэйчүүд/эрэгтэйчүүд наанадаж 16 долоо хоногийн хүүхэд асаргааны тэтгэмж авах эрхтэй. Авах тэтгэмжийн хэмжээ нь хэрвээ тэрээр өмнөх жил нь хувиараа наанадаж 1225 цаг ажилласан бол түүнийг хөдөлмөрийн доод хөлсний хэмжээнд ажилласан байна гэж үзэн тэр хэмжээний тэтгэмж өгнө. Хэрвээ түүнээс бага цагаар ажилласан бол түүний авах тэтгэмжийн хэмжээ олсон ашгаас нь хамаарна. Гэхдээ ямар боловч хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээнээс хэтрэхгүй.

3.5 “Ажил ба нийгмийн тусламжийн хууль” (WWB)

WWB нь Нидерландад хууль ёсоор оршин суугаа бөгөөд амьжиргааны үндсэн хэрэгцээний өртгөө олоход хангалтгүй байгаа хэн бүхэнд хамгийн бага түвшний орлоготой дүйцэх тэтгэмжийг өгдөг. Нийгмийн тусламжийн тэтгэмж нь дахин ажилд орох хүртэл нь хугацаанд нь олгогдож байгаа хэрэг юм. Энэ хугацаанд тухайн хүн ажилд орох үүрэгтэй. Хэрвээ чадахгүй бол Нийгмийн үйлчилгээнийхэн түүнд ажил олж өгөх эсвэл сургалтанд хамруулах ажлыг гүйцэтгэнэ.

Тэтгэмжийн хэмжээ нь нас, хүүхэдтэй хүүхэдгүй, гэрлэсэн ба ганц бие эсвэл ганц бие эцэг эсвэл эх, AOW -д хамрагдах эрх үүссэн, үүсээгүй гэх зэргээс шалтгаалан харилцан адилгүй өөр өөр. Жишээлэхэд, AOW-д хамрагдах эрх бүхий гэрлэсэн хүмүүс сард 1,397.30 евро авдаг байхад ганц бие эцэг эсвэл эхчүүд 1,277.52 евро, харин ганц бие хүмүүс 1,015.16 евро авна. AOW эрх үүсэх насны ганц бие эцэг эсвэл эхчүүд сард 925.37 евро авч байхад 18-21 насны ганц бие эцэг эсвэл эхчүүд 492,78 евро, харин их, дээд сургуульд сурч буй эцэг, эхчүүд сард 455.63 евро авч байхад ганц бие эцэг эсвэл эхчүүд 292.94 евроны тэтгэмж авах гэх мэтчилэн.

Энэ мэтээр «Ахмад болон Хөдөлмөрийн чадвараа (35 хувь) алдсан ажилгүй хүмүүсийн схемийн хууль» (IOAW), “Ахмад болон Хөдөлмөрийн чадвараа (35 хувь) алдсан, урьд нь хувиараа хөдөлмөр эрхэлж байсан хүмүүсийн орлогын схемийн тухай хууль» (IOAZ) зэрэгт ганц бие эцэг эсвэл эхийн авах тэтгэмж зэргийг тусгайлан заасан байдаг.

Нидерландын “Хөдөлмөр ба халамжийн хууль” (Work and Care Act)-ийн 3:1-д²⁰³ эхчүүдэд хүүхдээ төрүүлсний дараа 16 долоо хоногийн 100 хувийн цалинтай хүүхэд асаргааны чөлөө олгодог бол аавуудад 100 хувийн цалинтай 2-хон өдрийн чөлөө олгодог. Гэвч эцэг эхийн хэн хэн нь ажлаасаа 26 долоо хоног хүртэлх хугацаагаар цалингүй чөлөө авч болдог байна.

²⁰³Maternity allowance, paternity and parental leave. www.easyexpat.com/en/

Хүүхэд асрах чөлөөг богиносгосон цагаар авбал илүү удаан хугацаагаар авч болно. Ажилчин, албан хаагчдын ажлын цаг ба гэр бүлийн үүрэг хариуцлагаа зохицуулах үндсэн тогтолцоо нь Ажлын Цагийг Зохицуулах Хууль (the Working Time Adjustment Act)-аар ажлын цагаа багасгах арга байдаг байна. Үүнд хэрвээ тухайн нэг компанийн ашиг сонирхолтой нөхцөлд зөрчилдөхгүй нөхцөлд ажилтан, албан хаагч хүсэлт гарган өөрийн ажлын цагийг нэмэх ба багасгах эрхтэй аж.²⁰⁴

Хүүхдийн тэтгэмжийг тооцоолон тогтоох нь

Гэр бүл салсан тохиолдолд хүүхдийн эцэг нь гэрлэлтээ батлуулсан үгүйгээс үл хамааран хүүхдээ тэтгэн дэмжих хууль ёсны үүрэгтэй байна. Эцэг эхчүүд сайн дураараа хүүхдээ хэрхэн тэтгэн дэмжих тухайд төлөвлөн тохиролцож болно. Хэрвээ ийнхүү харилцан тохиролцож чадахгүй бол хүүхдийн тэтгэмжийн хэмжээг Дүүргийн Шүүхээс шийдвэрлэн тогтооно. Ингэхдээ тухайн шүүх TREMA гэж нэрлэгдэх хүснэгт дэх амьжиргааг үнэлэн тогтоох томъёонуудыг ашиглан шийдвэрлэнэ. Хүүхэдтэйгээ хамт амьдардаг болон амьдардаггүй эцэг эхчүүдийн хэн хэнийх нь төлбөрийн чадварыг үнэлэн тогтооход хэд хэдэн хүчин зүйлсийг харгалзан үзнэ:

- нийгмийн тусламжийн үнэлэмж ханшинд үндэслэн бүх орлогоос нь амьжиргааны зардлуудыг нь тооцон хасаж, орлогын үлдсэн хэсэгт үнэлгээ тооцоо хийнэ.
- гэрээсээ явж буй эцэг эсвэл эхэд шинэ гэртэй болох ба хүүхдүүдтэйгээ уулзах өртөг мөнгө үлдэж байх ёстой.
- хэрвээ гэрээсээ явж буй нэг нь хоёр дахь гэр бүлийн амьдралаа эхлүүлбэл хүүхдийн тэтгэмж тооцож авах орлогын хэсгийг 50 хувь бууруулан бодно. Учир нь энд хүмүүс шинэ гэр бүлийн харилцаа тогтоох эрх чөлөөтэй хэмээх зарчмыг баримтална.
- гэрээсээ явсан эцэг эсвэл эхийн хамтран амьдрагч нь бас хамт амьдарч байна уу, тусдаа байна уу гэдгээс үл хамааран өөрсдийн хүүхдүүдийн амьжиргааны зардлыг төлөлцөж байх ёстой ба бас өөрийн хамтран амьдрагчийнхаа хүүхдүүдийн амьжиргааны төлбөрт, хэрвээ тэдний харилцаа эцэг ба эхийн үүрэгт нөлөөлж байвал, зохих хэмжээгээр оролцох хэрэгтэй болох магадтай.
- хүүхдүүдтэйгээ үлдсэн эцэг эсвэл эх шинэ харилцаанд орвол, хойд эцэг эсвэл эх ба гэрээсээ явсан эцэг эсвэл эхийн амьжиргааны зардалд оролцох хувь хэмжээг гэрээсээ явсан эцэг эсвэл эх ба хүүхдүүдийн хоорондох харилцаа холбоог үнэлэх үүднээс тогтоон шийднэ. Үүнд тухайн хүүхдүүд хэний овгоор овоглож байгаа, тогтмол харилцдаг эсэх зэргийг тооцож үзнэ.

Ийнхүү тооцож үздэг олон хүчин зүйлс байхын учирт тодорхой жишээг үзүүлэх бэрхшээлтэй. Гэхдээ сард 78 евро төлөх нь хүүхдийн тэтгэмжийн нийтлэг хэмжээ юм.

Тогтоосон хүүхдийн тэтгэмж ба сайн дураар өгч буй тэтгэмж зэрэг нь хэтэрхий бага байх тохиолдолд ганц бие эцэг, эхчүүд LBIO хэмээх Хүүхдийн Асаргааны Зардлыг Сэргээн Тогтоох Үндэсний Товчоонд хандан төлбөрийг мөн л TREMA хүснэгтэд үндэслэн тооцуулж болно. Гэвч Дүүргийн Шүүхийн шийдвэр өөрчлөгдөхгүй.

Нидерландын хүүхдийн тэтгэмжийн систем нь 1997 оны 1-р сараас эхлэн хэрэгжсэн, тэтгэмж төлдөг эцэг эсвэл эхийн тоо цөөн, бас энэ тогтолцоогоо үр дүн сайтай гэж үздэг ба одоогоор үүнтэй холбоотой маргаан хэлэлцүүлэг тун бага байдаг.

Ийнхүү энэ улсад хэдийгээр тухайлан Ганц бие эцэг эсвэл эхчүүдэд тусгайлан зориулсан дэмжлэг тэтгэмжийн зохицуулалт байдаггүй боловч ерөнхий нийгмийн хамгаалал, эрүүл мэндийн хамгаалал, хүүхдийн асаргаа, боловсролын дэмжлэг зэрэг нь сайн тул энэ нь төдийлөн тусгайлах асуудал болдоггүй байна.

²⁰⁴[https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:DY-The Netherlands](https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:DY-The+Netherlands)

4. НОРВЕГ УЛС

Тус улс нь янз бүрийн байгууллагаас гаргасан амьдралын чанарын чансаанд тэргүүлэх байр эзэлдэг ба нийгмийн хамгаалал, халамжийн тогтолцоондоо ДНБ-ний 13 хувийг зарцуулдаг байна²⁰⁵.

4.1 Хууль эрх зүйн орчин

Хүүхэдтэй гэр бүл, хүүхэд, хүүхэдтэй ганц бие эцэг, эхчүүдэд зориулсан нийгмийн хамгаалал, халамжийн асуудлыг дараах хууль эрх зүйн актуудаар зохицуулсан байна. Үүнд:

- Хүүхдийн тухай хууль. The Children Act (Act No. 7 of 8 April 1981 relating to Children and Parents)
- Мөнгөн тэтгэмжийн тухай хууль. Act No. 41 of 26 June 1998 concerning Cash Benefit for Parents with Small Children (Cash Benefit Act).
- Хүүхэд хамгаалах тухай хууль. (The Child Welfare Act)
- Хүүхэд хамгаалах тухай хуулийг хэрэгжүүлэх Журам. Regulations related to The Child Welfare Act.
- Даатгалын тухай хууль. Lov om folketrygd болон бусад хууль тогтоомжууд болно.

4.2 Нийгмийн халамж, үйлчилгээ

Норвег улсад хүүхэдтэй гэр бүлд зориулсан үндсэн 2 янзын тэтгэмж байдаг бөгөөд ганц бие эцэг энэ хоёр тэтгэмжийг авах эрхээр хангагдсан болно.

Хүүхдээ ганцаараа өсгөн хүмүүжүүлж байгаа эцэг хүн гэдэг ойлголтод дараах хүмүүс хамаардаг байна. Үүнд:

- Төрсөн хүүхдээ эхгүйгээр ганцаараа өсгөж байгаа эцэг
- Үрчилж авсан хүүхдээ ганцаараа өсгөж байгаа эцэг
- Хүүхдийг эхгүйгээр өсгөж байгаа асран хамгаалагчид
- Хүүхдээ эхгүйгээр ганцаар өсгөж байгаа хойд эцэг
- Албан ёсоор үрчилж аваагүй боловч хамт амьдарч ганцаараа хүүхдийг өсгөж байгаа эцэг зэрэг болно.

Дээр дурдсан 2 тэтгэмжийн эхний тэтгэмж нь хүүхдийн буюу гэр бүлийн тэтгэмж (barnetrygd) ба түүний зорилго нь хүүхдийг өсгөж хүмүүжүүлэх зардлыг нөхөхөд гэр бүлд дэмжлэг болох явдал юм. Уг тэтгэмжийг Норвегид амьдардаг бүх хүүхдэд 18 нас хүртэл нь олгодог ба сарын тэтгэмжийн хэмжээ нь 970 норвег крон болно²⁰⁶. Харин ганц бие эцэг, эхчүүд хэдэн хүүхэдтэйгээс үл хамааран нэг хүүхдийн тэтгэмжийг илүү авдаг. Үүнийг өргөтгөсөн тэтгэмж гэж нэрлэдэг байна.

Үүнээс гадна хөдөлмөрийн чадвараа түр алдсан эцэг, эхчүүд өргөдөл гарган нэгээс гурав хүртлэх насны хүүхэд бүрийн тоогоор нэг удаа 660 кроны тэтгэмж авах эрхтэй. Үүнд ганц бие эцгүүд ч мөн хамрагдана.

Норвегийн засгийн газар хамгийн нялх балчир хүүхдүүдэд гол онцгой анхаарал хандуулж байдаг. Хоёр дахь үндсэн тэтгэмж болох хүүхэд асрах тэтгэмжийг (kontantstøtte) 13-23 сартай хүүхдээ асарч буй эцэг, эхчүүдэд олгодог ба хүүхэд 13-18 сартай бол сард 5000 крон, 19-23 сартай бол 3304 кроны тэтгэмж олгодог байна²⁰⁷. Хэрэв хүүхэд цэцэрлэгт хамрагдахгүй бол эцэг, эхчүүд өргөдөл гарган дахин 11 сараар тэтгэмжийг сунгуулж болох бөгөөд ингэхдээ 50 хувиар бууруулж олгодог.

²⁰⁵Пресловутая социальная система Норвегии. <http://norse.ru/>

²⁰⁶Family benefits. www.regjeringen.no

²⁰⁷Мөн тэнд.

Норвег улсад бүрэн бус гэр бүл нь дээрх тэтгэмжүүдэд хамрагдахаас гадна үнэ төлбөргүй эрүүл мэндийн үйлчилгээ хүртэж, орон сууцны төлбөрт зориулсан тэтгэмж авдаг ажээ.

5. ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС

Хөдөлмөр эрхлэгч эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүст ижил боломж олгох талаарх Олон улсын хөдөлмөрийн байгууллагын Конвенцийн заалтын дагуу ОХУ-д ганц бие эцгүүдэд төрөөс тусламж, дэмжлэг үзүүлэх үйл ажиллагаанд ихээхэн анхаарах болсныг судлаачид тэмдэглэжээ²⁰⁸.

ОХУ-д хууль эрх зүйн хувьд эрх зүйн байдал тодорхойлогдоогүй боловч өрх толгойлсон эцэг буюу “одинокый отец” гэж ганцаараа нэг буюу хэд хэдэн хүүхдээ өсгөн, асран хамгаалж буй эцэг хүнийг ойлгодог. Хүүхдүүдийн эх нь нас барсан, эх байх эрхээ хасуулсан, сураггүй алга болсон, удаан хугацааны эмчилгээтэй, хорих ангид хоригдож байгаа эсхүл шүүхийн шийдвэрийн дагуу салсны дараа хүүхдүүд эцгийнхээ асрамжинд үлдсэн зэрэг шалтгаантай байж болно.

Хэдийгээр ганц бие эцгийн эрх зүйн байдал тодорхойлогдоогүй боловч тэд өрх толгойлсон эхчүүдийн нэгэн адил хуулийн дагуу тэтгэмж, тусламж, нийгмийн баталгаануудыг хүртдэг байна. Тухайлбал, “ОХУ-ын хүн амын хөдөлмөр эрхлэлтийн тухай” хуульд ажил хайх явцад хамгаалалт онцгой шаардлагатай иргэдийн тоонд ганц бие, олон хүүхэдтэй эцэг, эхчүүд, түүний дотор ганц бие эцэг орно гэж заажээ²⁰⁹.

Ер нь тус улсад гэр бүлийн нийгмийн хамгааллыг чухалчилж, энэ чиглэлийн эрх зүйн бааз, суурийг боловсронгуй болгоход ихээхэн анхаардаг байна. Тухайлбал, “Хүүхэдтэй иргэдэд үзүүлэх төрийн тэтгэмжийн тухай”²¹⁰, “Хүүхэдтэй гэр бүлийг дэмжих төрийн дэмжлэгийн талаар авах нэмэлт арга хэмжээний тухай”²¹¹ зэрэг Холбооны хуулиуд болон бусад холбооны хуулиуд, ОХУ-ын Засгийн газрын тогтоолууд, ОХУ-ын субъектүүдийн бусад хууль, эрх зүйн актуудаар зохицуулагдаж байна.

Ганц бие эцэгт үзүүлэх баталгаа, хөнгөлөлтийн талаар юуны өмнө ОХУ-ын “Хөдөлмөрийн хууль”²¹²-д дараах зүйлүүдийг хуульчилсан. Үүнд:

1. 5 хүртэл насны хүүхэдтэй ганц бие эцгийг илүү цагаар ажиллуулах, томилолтоор ажиллуулахдаа, түүний зөвшөөрлийг бичгээр авсан байна.
2. Ганц бие эцгийг шөнийн цагаар болон оройн ээлжинд ажиллуулахыг хориглосон ба ажлын бүрэн бус цагаар ажиллуулахыг зөвшөөрсөн, ингэхдээ хөдөлмөрийн дэвтэрт нь тэмдэглэл хийхгүй.
3. Тус хуульд заасан тодорхой нөхцөлүүдээс бусад тохиолдолд 14 хүртэл насны хүүхэдтэй эсхүл тахир дутуу хүүхэдтэй ганц бие эцэгтэй байгуулсан хөдөлмөрийн гэрээг ажил олгогчийн санаачлагаар цуцлахыг хориглоно.

Мөн “ОХУ-ын Тэтгэврийн заавал даатгалын тухай”²¹³ хуулийн дагуу ганц бие эцэг, эхнэр нь нас барсан тохиолдолд хүүхдийн тэжээгчээ алдсаны тэтгэврийг авах эрхтэй. Түүнчлэн “Хүүхэдтэй иргэдэд үзүүлэх төрийн тэтгэмжийн тухай” хуулийн дагуу ганц бие эцэг хүүхдийн тэтгэмж авах эрхтэй. Үүний хамт эхнэр нь гэр бүлээ орхисон бол алимент буюу хүүхдийн тэтгэмж авна.

²⁰⁸Гаврюшенко Л. В. Как получить статус отца одиночки. www.9111.ru/questions/

²⁰⁹Федеральный Закон РФ от 19.04.1991 № 1032-1 (ред. от 02.07.2013) «О занятости населения в Российской Федерации [Электронный ресурс]. URL: www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148901/

²¹⁰ФЗ “О государственных пособиях гражданам, имеющих детей”. www.Consultant.ru

²¹¹Федеральный закон от 29 декабря 2006 года N 256-ФЗ “О дополнительных мерах государственной поддержки семей, имеющих детей”. www.zakonprost.ru

²¹²“Трудовой кодекс” <http://dogovor-urist.ru/>

²¹³ФЗ “Об обязательном пенсионном страховании в РФ”. www.assessor.ru

ОХУ-д 2007 оноос эхлэн Эхийн мөнгө буюу гэр бүлийн мөнгийг²¹⁴ 2 дахь болон дараагийн хүүхдээ төрүүлсэн буюу үрчилж авсан эхчүүдэд олгодог ба энэ нь гэр бүлийг дэмжих зорилготой төрийн дэмжлэгийн хэлбэр юм. Эхийн мөнгөний сертификатыг авах эрхийг 2 дахь хүүхэд нь 2007 оны 1 сарын 1-нээс хойш төрсөн гэр бүл эдлэх ба энэхүү дэмжлэг нь 2007 оны 1 дүгээр сарын 1-нээс 2016 оны 12 дугаар сарын 31-ны өдөр хүртэл хэрэгжих юм. 2014 оны эхийн мөнгөний хэмжээ 429 408 руб. байна²¹⁵.

Эхийн мөнгийг бэлэн мөнгөөр олгодоггүй, харин сертификат олгож, зөвхөн дараах зориулалтаар зарцуулахыг зөвшөөрдөг. Үүнд:

- Гэр бүлийн орон сууцны нөхцөлийг сайжруулах,
- Хүүхдийн боловсрол,
- Эхийн тэтгэврийн хуримтлалын хэсгийг нэмэгдүүлэх,
- Хүүхдийн сургууль, цэцэрлэгийн төлбөр зэрэг болно.

Тус сертификатыг авахын тулд эхчүүд зохих баримт бичгийг бүрдүүлэн ОХУ-ын Тэтгэврийн санд хандах журамтай.

ОХУ-ын Засгийн газрын 2006 оны 12 дугаар сарын 30-ны өдрийн “Эхийн (гэр бүлийн) мөнгөний төрийн сертификат олгох журмын тухай” тогтоолд²¹⁶ зааснаар хүүхдийн төрсөн эцэг болон хүүхэд үрчилж авсан эцэг нь хүүхдийн эх нас барсан ба эх байх эрхээ хасуулсан тохиолдолд эхийн (гэр бүлийн) мөнгийг авах эрхтэй болно. Иймээс ганц бие эцэг нь эх хүний нэгэн адил гэр бүлийн мөнгийг авч зохих журмын дагуу зарцуулах боломжтой юм.

Үүний зэрэгцээ сүүлийн үед ОХУ-д ганц бие аавуудад тусламж үзүүлэх зорилготой төвүүд байгуулагдан тэдэнд эрх зүйн, сэтгэл зүйн, эмнэлгийн олон талт тусламж үзүүлж байгаа билээ.

6. АМЕРИКИЙН НЭГДСЭН УЛС²¹⁷

Ганц бие эцэг, эх гэдгийг эцэг эсвэл эх өөрийн хүүхдүүдийн хамтаар дангаараа, аль эсвэл том гэр бүлийн дотор хань ижилгүйгээр амьдарч буйг хэлнэ гэж АНУ-ийн Йова Улсын Их Сургуулийн эдийн засагч, судлаач Daniel R. Meyer болон Steven Garasky нар тодорхойлжээ.²¹⁸

ХХ зууны сүүлчийн хагасаас эхлэн «Ганц Асран Хамгаалагч бүхий гэр бүл»-ийн тоо асар хурдацтай өсөж эхэлсэн. Энэхүү өөрчлөлтийг эрдэмтэд гэр бүлийн задрал бөгөөд хүүхэд, гэр бүл, нийгэмд сөрөг үр дагавартай үзэгдэл (Porepoe 1996) гэж үзэж байхад зарим нь ганц асран хамгаалагч бүхий гэр бүл бол бүх цаг үеийн бүх нийгэмд байсан, байсаар ч байгаа гэр бүлийн бас нэгэн хэлбэр хэмээн үзэж байна (Coontz 1997). Ийнхүү гэр бүлийн хэлбэр, төрөл зүйлийг хэчнээн өөр янз бүрээр тайлбарлахаас үл хамааран ганц асран хамгаалагч бүхий гэр бүлийн тоо улам бүр өсөж, гэр бүлийн амьдралын нийгэм, эдийн засаг ба улс төрийн агуулгад голлох нөлөөтэй үзэгдэл болсоор иржээ.

²¹⁴Материнский капитал, семейный капитал

²¹⁵2014 оны 10 дугаар сарын 21-ний өдрийн Монгол банкны төгрөгийн рубльтэй харьцах ханшаар тооцоход 19 452 182 төгрөг болж байна.

²¹⁶Постановлению Правительства РФ от 30 декабря 2006 г. “О порядке выдачи государственного сертификата на материнский (семейный) капитал”. garant.ru

²¹⁷Worst off – single-parent families in the united states. 2012. www.legalmomentum.org/

²¹⁸Daniel R. Meyer and Steven Garasky. Technical Analysis Paper no. 42, 1991. Available from the Office of Human Services Policy, Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation, U.S. Department of Health and Human Services, 202-245-1880. Forthcoming as Daniel R. Meyer and Steven Garasky RP Discussion Paper no. 982-92, 1992. www.legalmomentum.org/

6.1 Нийгмийн чиг хандлага, өнөөгийн байдал

Түүхэн үүднээс бол ганц асран хамгаалагчтай гэр бүл эцэг, эхийн аль нэг нь нас барснаас үүдэн бий болдог байв. Гэтэл өнөө цагийн АНУ-гийн ганц бие асран хамгаалагч бүхий гэр бүлүүдийн хамгийн нийтлэг ерөнхий хүчин зүйлс бол нийгэм ба соёлын хөгжлийн чиг хандлагын өөрчлөлтүүд, гэр бүл салалт ба насанд хүрээгүй хүүхдийн жирэмслэлтийн хувь өссөн, эмэгтэйчүүдийн ажил эрхлэлтийн боломж өссөн, эрэгтэйчүүдийн (ялангуяа, Африк гаралтай америк эрэгтэйчүүдийн) ажил эрхлэх боломж буурсан, эмэгтэйчүүд өөрсдийн өрх гэрийг авч явахуйц хэмжээний нийгмийн тэтгэмж халамж сайжирсан зэргээс шалтгаалж байна гэж гэр бүл судлаачид үзэж байна²¹⁹.

Дэлхий даяар өрх толгойлсон буюу ганц асран хамгаалагчтай гэр бүлийн тоо бүх гэр бүлийн дөрөвний нэгээс гуравны нэг орчмыг эзэлж байна. Ялангуяа, өндөр хөгжилтэй орнуудад гэр бүл салалт их болсонтой холбоотойгоор ганц асран хамгаалагч бүхий гэр бүлийн тоо эрс өссөн үзүүлэлттэй байдаг. Эдгээр улс орнууд дотор АНУ хамгийн өндөр хувьтай байна. 2011 оны байдлаар АНУ 34 хувь, түүний араас Канад 22 хувь, Австрали 20 хувь, Дани 19 хувь улсууд орж байна. Гэтэл хөгжингүй улс орнуудын хувьд хэдийгээр гэр бүл салалт төдий л их биш боловч, гэр бүлээ хаях, нас барах, хоригдох зэргээс шалтгаалан ганц асран хамгаалагч бүхий гэр бүлүүд, голчлон өрх толгойлсон эхчүүд олноороо бий болж байгаа ажээ.

Хүснэгт 5. Ганц бие асран хамгаалагчдын гэрлэлтийн байдал

	Гэрлэж байгаагүй	Тусдаа амьдардаг	Салсан	Бэлэвсэрсэн
Австри	32	5	50	12
Бельги	17	22	51	10
Канад	32	29	31	4
Финланд	32	11	52	5
Франц	38	6	48	8
Герман	29	18	49	5
Нидерланд	16	4	73	8
Норвеги	44	18	35	4
Швед	45	9	44	2
Их Британи	38	23	34	5
АНУ	44	18	33	4

Тухайлбал сүүлийн үеийн судалгаагаар²²⁰ /2011 он/ ганц асран хамгаалагчтай гэр бүлийн 84 хувь нь эмэгтэйчүүд, 16 хувь нь эрэгтэйчүүд байдаг гэсэн судалгаа байна. Эдгээр өрх толгойлсон эмэгтэйчүүдийн ихэнх нь гэр бүлээ цуцлуулсан эсвэл тусдаа амьдардаг (58 хувь), хэзээ ч гэрлэж байгаагүй эхчүүд (24 хувь), харин бэлэвсэн эхчүүд (7 хувь)-ийг эзэлдэг бол, ганц бие эцгүүдийн тухайд гэрлэлтээ цуцлуулсан эсвэл тусдаа амьдардаг эцгүүд (8.4 хувь), огт гэрлэж байгаагүй эцгүүд (1.5 хувь) ба бэлэвсэн эцгүүд (0.9 хувь)-ийг эзэлж байна. Эдгээр ганц асран хамгаалагч бүхий өрхүүдийг арьс өнгөний байдлаар ангилж үзэхэд 22 хувь нь цагаан арьстнууд, 57 хувь нь хар арьстнууд, харин 33 хувь нь латин америк гаралтай байжээ.

²¹⁹Мөн тэнд.

²²⁰Worst off – single-parent families in the united states.2012. www.legalmomentum.org/

6.2 Ганц бие аав нарын тухай

АНУ дахь хүүхдийн тэтгэмж нь их ойлгомжтой байдаг байв. Тухайлбал, Эхчүүд хүүхдүүдээ асаргаандаа авах ба голчлон өндөр орлоготой байдаг аавууд нь хүүхдийн тэтгэмж төлөхийг шүүхээс даалгадаг байлаа. Гэтэл одоо цагт эрчүүд хүүхдүүдээ асаргаандаа авцгаах болсноор нөхцөл байдал улам бүр илүү нарийн төвөгтэй болжээ.

АНУ-ийн Йовагийн их сургуулийн эдийн засагч, судлаач Daniel R. Meyer болон Steven Garasky нар хүүхдээ асран хүмүүжүүлж буй ганц бие аав нар дээр судалгаа хийсний дүнд бодит байдал дээр нөхцөл байдал, тэдний тухай боддог ердийн ойлголт ба нийтлэг үзэл баримтлалаас их өөр болохыг тогтоосон байна.²²¹

Дээрх хоёр судлаач бүх нийтэд түгээмэл болсон хүүхдээ асарч буй эцгүүдийн талаар:

1. хүүхдээ асран хамгаалж буй эцгүүд ихэвчлэн өндөр орлоготой байдаг;
2. хүүхдүүдээ өөр дээрээ авч асран хамгаалж буй эцгүүд тийм олон биш;
3. хүүхдээ асран хамгаалж буй ихэнх эцгүүд дахин гэрлэдэг;
4. хүүхдээ асран хамгаалж буй ихэнх эцгүүд бэлэвсэрсэн хүмүүс байдаг;
5. тийм эцгүүд голчлон том болсон хөвгүүдээ л өөрийн асаргаанд авдаг зэрэг ойлголтуудыг шинжлэн судалж дараах дүгнэлтийг хийсэн. *Тухайлбал,*
 - Ганц бие эцэг бүхий гэр бүлүүдийн нэлээд хувь нь ядуу зүдүү амьдралтай байдаг. Бүх ганц бие эцэг бүхий гэр бүлийн 18 хувь ядуу амьдралтай ба тэдний бараг тэн хагасынх нь орлого амьжиргааны доод түвшнээс 50 хувь доогуур байдаг. Гэсэн хэдий ч ерөнхий дунджаар нь үзвээс, ганц бие эцэг бүхий гэр бүлүүдийн орлого ганц бие эх бүхий гэр бүлээс чамгүй өндөр байдаг тал ажиглагддаг.
 - Тодорхой цаг үед үнэхээр «ганц бие асран хамгаалагчтай гэр бүлүүд дотор ганц бие эх бүхий гэр бүлүүдийн эзлэх хувь их өндөр байсан тул судлаачид тэр бүгдийг шууд өрх толгойлсон эх гээд явахад асуудалгүй байсан. Гэтэл энэ нь одоо нэгэнт өөр болжээ.
 - Дахин гэрлэсэн эцгүүдийн ихэнх нь гэрлэхээсээ өмнө эсвэл дараахан хүүхдүүдээ өөрсөд дээрээ авцгаасан байдаг байна. Энэ нь тэд хүүхдүүдээ өсгөх илүү бат найдвартай орон гэр бүхий болтлоо хүлээж байгаад дараа нь авцгаадаг байж болох юм гэж үзэж болохоор байна.
 - Тодорхой цаг үед хүүхдүүдээ өөр дээрээ авсан олон эцгүүд үнэхээр бэлэвсэрсэн ба урьд нь нэгэнтээ гэрлэж байсан хүмүүс байдаг байжээ. Бэлэвсэн эцгүүдийн тоо 1990 онд 150 000 болж буурсан атал огт гэрлэж байгаагүй эцгүүдийн тоо эрс өссөн байдаг. Энэ хугацаанд гэрлэлтээ цуцлуулсан эцэгтэйгээ амьдарч буй хүүхдүүдийн тоо 168 000-аас 1 сая болтлоо өссөн байна. Өдгөө ганц бие эцэг бүхий өрхүүдийн 7,5 хувь орчим нь бэлэвсэн эцгүүд, 24,5 хувь нь гэрлэж байгаагүй эцгүүд байна.
 - Ганц бие эцэгтэйгээ амьдарч буй хүүхдүүдийн нас ганц бие эх бүхий гэр бүлээс ялимгүй ахимаг байдаг нь үнэн боловч, тэдний 17,5 хувьд нь 0-3 насны хүүхэдтэй байна. Энэчлэн, ганц бие эцэг бүхий өрхүүдийн хүүхдүүд ихэвчлэн хөвгүүд байдаг боловч тийм өрхийн нийт хүүхдийн 44 хувь нь охид байна зэрэг болно.

²²¹Daniel R. Meyer and Steven Garasky. Technical Analysis Paper no. 42, 1991. Available from the Office of Human Services Policy, Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation, U.S. Department of Health and Human Services, 202-245-1880. Forthcoming as Daniel R. Meyer and Steven Garasky RP Discussion Paper no. 982-92, 1992.

6.3 Хууль эрх зүйн орчин

АНУ-д ганц бие асран хамгаалагчтай гэр бүл түүний дотор ганц бие аав нарт үзүүлдэг тусламж дэмжлэг, нийгмийн үйлчилгээний асуудлыг муж улс бүр өөрсдийн Нийгмийн халамжийн хуулиар зохицуулдаг. Харин Холбооны Засгийн Газраас Нийгмийн хамгааллын Өндөр настны, тэжээгчээ алдсаны, гэнэтийн ослын даатгалын (the Old-Age, Survivors, and Disability Insurance (OASDI)) хөтөлбөр, Хэрэгцээтэй Гэр бүлүүдэд үзүүлэх Түр зуурын Тусламж (Temporary Aid to Needy Families (TANF)) хөтөлбөр зэрэг олон төсөл хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлдэг.

Ганц бие асран хамгаалагч бүхий гэр бүлүүдэд нэмэлт тэтгэлэг олгодог Хэрэгцээтэй Гэр бүлүүдэд үзүүлэх Түр зуурын Тусламж /TANF /хөтөлбөр нь анх 1935 онд гэр бүлийн эрэгтэй тэжээгчээ алдсан эхчүүд болон хүүхдүүдийг дэмжих зорилгоор Нийгмийн Хамгааллын хуулийн нэгэн хэсэг болж байгуулагдсан зорилтот бүлгийн хөтөлбөр юм. Түүхэн үүднээсээ анх энэ мэт нийгмийн тэтгэлгийн бодлого нь бэлэвсэрсэн болон салсан эсвэл гэрлээгүй эмэгтэйчүүдийн хооронд ялгаатай хандах үндсэн дээр хэрэгждэг байжээ. Хөтөлбөрт амьдралдаа зөвхөн нэг удаа 5 жилийн хугацаатай хамрагдах боломжтой бөгөөд тухайн муж улсын энэ хөтөлбөрт хамрагдагсдын тэн хагас нь ажилтай болох эсвэл ажилтай холбоотой үйл ажиллагаанд хамрагдах шаардлагуудыг тавьдаг.

Мөн хүүхэд асрах чөлөөг Холбооны Гэр бүл ба Эрүүл мэндийн чөлөөний тухай хууль (FMLA-federal Family and Medical Leave Act)-аар, бусад гэр бүл, нийгмийн халамж, үйлчилгээ, ажил эрхлэлт зэрэг олон асуудлыг Нийгмийн халамжийн тухай хууль, Хөдөлмөр ба хүүхэд асаргааны тухай хууль, Гэр бүлийн тухай хуулиудаар зохицуулдаг.

6.4 АНУ-ын Ганц бие аав нарын ажил эрхлэлт ба нийгмийн халамж

АНУ-ын ганц бие эцэг, эхчүүдийн ажил эрхлэлтийн хувь дунджаас дээгүүр байдаг. Гэтэл тэдний маш бага цалинтай ажил эрхэлдэг хувь хэмжээ их өндөр байдаг байна. Энэ нь улсын зүгээс хүүхэд асаргаа, цалинтай чөлөө, тэтгэмж гэх зэргээр бодлоготой дэмждэг хөтөлбөр, хууль эрх зүй ихээхэн хангалтгүй, заавал ажил эрхлэхийг шаарддагтай холбоотой байдаг байна. Гэхдээ ганц бие эцгүүдийн ажил эрхлэлтийн хувь хэмжээ ганц бие эхчүүдээс өндөр байдаг. 2010 оны байдлаар үзэхэд, АНУ-д сарын дундаж ажил эрхлэлтийн хувь хэмжээ ганц бие эцгүүдийн хувьд 76 хувь, харин ганц бие эхчүүдийн хувьд 67 хувь байжээ.

Олонх улс оронд эцэг, эхчүүд хүүхэд асаргааны цалинтай чөлөө авах хууль зүйн эрхтэй байдаг байхад АНУ-д ийм эрх байдаггүй. Учир нь АНУ-д энэ тохиолдолд Холбооны Гэр бүл ба Эрүүл мэндийн чөлөөний тухай хууль (FMLA-federal Family and Medical Leave Act)-аар “зөвхөн хүүхэд асаргааны цалингүй чөлөө авч болдог. Хуулинд наанадаж 50 ажилтантай газарт, багадаа л 1 жил ажилласан, мөн 1250 цаг ажилласан ажилтанд хүүхэд асаргааны цалингүй чөлөө олгоно” гэж журамлажээ. Тиймээс, бага цалинтай бөгөөд бага орлоготой ажилчид үүнд хамрагдах бараг боломжгүй. Энэчлэн ихэнх оронд шинэ эцэг эхчүүдэд цалинтай ба цалингүй чөлөөг олгож, ажлын байрыг нь хадгалах хууль эрх зүйн зохицуулалт байдаг байхад АНУ-д ийм практик байдаггүй. Зөвхөн зарим цөөн тооны ажил олгогчид сайн дурын үндсэн дээр л хүүхэд асаргааны цалинтай чөлөө олгодог байна. 2011 оны байдлаар нийт АНУ-ын ажил эрхлэгчдийн зөвхөн 11 хувь нь л цалинтай чөлөө авчээ. Тэгэхээр ажлын байрыг нь хадгалан чөлөө олгох хугацаа хамгийн бага нь АНУ-д 12 долоо хоног бол хамгийн их нь Франц ба Герман орнуудад 162 долоо хоног байна.

Мөн олонх оронд жил тутмын цалинтай чөлөө ба амралт авах, өвчтэй байх зэрэг эрхүүд байдаг атал АНУ-д байдаггүй.²²²

²²²Worst off – single-parent families in the united states. 2012.хуудас 12. www.legalmomentum.org/

Хүснэгт 6. Цалинтай чөлөө

	<i>Жил тутмын чөлөө (7 хоногээр)</i>	<i>Баярын амралт (өдрөөр)</i>	<i>5 өдөр ажилтан өвчтэй байх</i>	<i>5 өдөр хүүхэд өвдсөний чөлөө</i>
Австрали	4	7	5	5
Австри	4,4	13	5	5
Бельги	4	10	5	0
Канад	2	8	0	0
Дани	4	9	5	1
Финланд	5	9	5	0
Франц	6	1	1	0
Герман	4	10	5	5
Ирланд	4	9	0,7	3
Итали	4	13	1	0
Нидерланд	4	0	3,5	3,8
Норвеги	5	2	5	5
Испани	4,4	12	1,2	2
Швед	5	0	3,2	4
Швейцар	4	0	5	3
Их Британи	4	0	0,4	0
АНУ	0	0	0	0

Ихэнх улс орнууд бүх нийтийн эрүүл мэндийн даатгалтай байхад АНУ-д мөн л ийм тогтолцоо үгүй аж. 2010 оны байдлаар, АНУ-д ганц бие асран хамгаалагчтай өрхийн хүүхдүүдийн 11 хувь, эцэг эхтэйгээ хамт амьдардаг өрхийн хүүхдүүдийн 8 хувь эрүүл мэндийн даатгалгүй байжээ.

Үүгээр үл барам, ихэнх улс орнуудад «хүүхдийн тэтгэмж», «гэр бүлийн тэтгэмж» гэхчлэн нэрлэгдэх хөтөлбөрийн дагуу эцэг эхчүүд хүүхдийн мөнгө авдаг байхад АНУ-д ийм хөтөлбөр огт байдаггүй. Зарим улс орнуудад хүүхдийн тэтгэмжийг нэгдсэн нийтлэг хэмжээгээр олгодог байхад, зарим оронд эцэг, эхийн орлогын хэмжээг тооцож олгодог байна.²²³

Хүснэгт 7. Хүүхдийн тэтгэмжийн хөтөлбөрүүд

	<i>Нийтэд тогтоосон дүнгээр эсвэл орлогыг нь судалж тогтоодог</i>	<i>6 настай хүүхдэд сар бүр олгодог тэтгэмж</i>
Австрали	Өрхийн орлогыг харгалзана	449 ам доллар
Австри	тогтсон дүнгээр	149 ам доллар
Бельги	тогтсон дүнгээр	108 ам доллар
Канад	Өрхийн орлогыг харгалзана	120 ам доллар ба 307 ам доллар
Дани	тогтсон дүнгээр	185 ам доллар
Финланд	тогтсон дүнгээр	132 ам доллар
Франц	тогтсон дүнгээр	80 ам доллар
Герман	тогтсон дүнгээр	217 ам доллар
Ирланд	тогтсон дүнгээр	219 ам доллар

²²³Worst off – single-parent families in the united states. 2012. хуудас 16. www.legalmomentum.org/

Итали	Өрхийн орлогыг харгалзана	Өгөгдөл байхгүй байна
Нидерланд	тогтсон дүнгээр	311 ам доллар
Норвеги	тогтсон дүнгээр	156 ам доллар
Испани	Өрхийн орлогыг харгалзана	32 ам доллар
Швед	тогтсон дүнгээр	153 ам доллар
Швейцар	Хослуулна	216 ам доллар
Их Британи	тогтсон дүнгээр	108 ам доллар
АНУ	Аль аль нь үгүй	Аль аль нь үгүй

Хэдийгээр АНУ-д хүүхдийн тэтгэмжийн хөтөлбөр байдаггүй боловч хоёр ч холбооны орлогын татварын кредитээр олон тооны бага орлоготой өрхүүдэд багагүй хэмжээний мөнгийг олгодог байна. Тэдгээр нь EITC (Earned Income Tax Credit)-"Олсон Орлогын Татварын Кредит" ба ACTC (Additional Child Tax Credit) -"Нэмэлт Хүүхдийн Татварын Кредит" хоёр болно. Эдгээр нь буцаан олгодог кредитүүд юм. Эцэг, эхийн татвар төлөлт шаардагдах хэмжээнээс хэтэрвэл түүнийг буцаан олгодог байна.

Олонх оронд ганц бие асран хамгаалагчдад амьжиргааны мөнгө тэтгэмж урьдчилан олгодог байхад АНУ-д ийм практик байдаггүй байх юм.

Хүснэгт 8. Хүүхдийн тэтгэмж авдаг ганц бие асран хамгаалагчдын хувь

А. Энэ талаар хөгжингүй орнууд	
Швед	100
Дани	94
Финланд	77
Герман	77
Швейцар	67
Норвеги	56
Австри	54
Бельги	39
Франц	30
Испани	27
Дундаж	62
Б. Энэ талаар төдий л сайн хөгжөөгүй орнууд	
Канад	38
Австрали	37
Нидерланд	37
АНУ	30
Итали	22
Их Британи	22
Ирланд	15
Дундаж	29

Гэр бүлээ цуцлуулан хүүхдээ асаргаандаа авагсдын 71 хувь нь хүүхдийн зохих хэмжээний тэтгэмж авсан байдаг бол 41 хувь нь бүрэн хэмжээний тэтгэмж авчээ. Хүүхдийн тэтгэмжийн байвал зохих дундаж дүн хэмжээ нь 1 долоо хоногт 115 ам доллар байдгаас бодитой хүртдэг дундаж хэмжээ нь 1 долоо хоногт 70 ам доллар байна.²²⁴

Энэчлэн АНУ хэдийгээр ажилгүйдлийн даатгалын тогтолцоотой боловч ажилгүй ганц бие асран хамгаалагчид маш бага хувийн ажилгүйдлийн даатгал авдаг байна. Учир нь ажилгүйдлийн даатгал олгох хугацаа ба тэтгэмжийн хэмжээ нь ажилласан жил гэх зэрэг олон үзүүлэлт шаардлагуудаас шалтгаална.

АНУ нь ганц бие асран хамгаалагчдад үзүүлдэг нийгмийн тэтгэмж тусламжийн тухайд нэн хомс орны нэг юм.

Хүснэгт 9. Ганц бие асран хамгаалагчдад үзүүлдэг нийгмийн тусламжийн хэмжээ²²⁵ /орлогын голч дүнгийн хувиар/

Улсын нэр	Тусламжийн хувь хэмжээ
Австрали	45%
Австри	42%
Бельги	45%
Канад	39%
Дани	61%
Финланд	47%
Франц	37%
Герман	54%
Ирланд	55%
Нидерланд	54%
Норвеги	40%
Швед	43%
Швейцар	41%
Их Британи	62%
АНУ (Калифорн)	29%
АНУ (IA)	23%
АНУ (MS)	18%

АНУ-ын хувьд «Ганц бие аав»-ын тоо хэмжээ нэмэгдсэн нь нийгмийн хөгжил, гэр бүл салалт, гэр бүл төлөвшилт зэрэг олон хүчин зүйлээс шалтгаалж байна. Нөгөөтэйгүүр, АНУ-д гэр бүлийн уламжлалт тогтолцоо байхгүй, гэр бүл нийгмийн харилцаа бүрэн төлөвшөөгүй гэж хэлж болохоор байна.

Мөн ганц бие аав нарын нийгмийн халамж, тусламж, дэмжлэгийг тусгайлан журамласан хууль эрх зүй байхгүй бөгөөд ганц бие эхчүүдтэй адил халамж үйлчилгээ эдлэх боловч тэр нь бусад улс орнуудтай харьцуулахад нэлээд хязгаарлагдмал байдаг байна.

²²⁴Мөн тэнд.

²²⁵Мөн тэнд.

АНУ нь бусад улс орнуудтай харьцуулахад ганц бие асран хамгаалагчтай гэр бүлд үзүүлэх нийгмийн халамж үйлчилгээ бага, түүнийг зохицуулдаг хууль эрх зүйн орчин хангалтгүй ажээ.

7. МОНГОЛ УЛС

Монгол Улсын хүн ам 2013 оны байдлаар 2 сая 930 мянга болж, өмнөх оныхоос 2.2 хувиар өссөн бөгөөд үүнээс 1 сая 367 мянга нь эрчүүд байгаа нь нийт хүн амын 49.9 хувийг эзэлж байгаа тоон мэдээлэл бий.²²⁶

Манай улсад өрх толгойлсон эцэг /эх/-ийн эрх зүйн байдлыг Монгол Улсын Нийгмийн халамжийн тухай хуульд /шинэчилсэн найруулга/ 3.1.8-т “өрх толгойлсон эх /эцэг/” гэж нөхөр, эхнэрийн аль нэг нь нас барсан, эсхүл сураггүй алга болсон нь шүүхээр тогтоогдсон, гэрлэлтээ цуцлуулсан, эцэг, эх байх эрхээ шүүхийн шийдвэрээр хязгаарлуулсан, хасуулсан бол тухайн шийдвэр хүчин төгөлдөр байх хугацаанд, гэрлэж байгаагүй боловч төрүүлсэн болон үрчлэн авсан хүүхэдтэй ганц бие эх /эцэг/-ийг хэлнэ гэж тодорхойлсон байна.²²⁷

7.1 Хууль эрх зүйн орчин

Монгол Улсад ганц бие эцэг, эхчүүдэд үзүүлдэг нийгмийн халамж, үйлчилгээний харилцааг дараах хууль, журам, хөтөлбөрүүдээр зохицуулсан байна. Үүнд:

- Хөдөлмөрийн тухай хууль
- Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль
- Нийгмийн халамжийн тухай хууль
- Хүний хөгжил сангийн тухай хууль
- Хүний хөгжил сангаас хүүхдэд мөнгө олгох журам
- Эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийг дэмжих үндэсний стратеги

7.2 Нийгмийн халамж, үйлчилгээ

Ганц бие эцэгт үзүүлэх халамж үйлчилгээний талаар дараах хуулиудад заасан байна.

Хөдөлмөрийн тухай хуульд:

- 3 хүртэлх насны ганц бие эцгийг ажлаас халахыг хориглох,
- 16 хүртэлх насны хүүхэдтэй ганц бие эцгийг шөнийн буюу илүү цагаар, албан томилолтоор ажиллуулахыг хориглох,
- 6 сар болон 1 хүртэлх настай ихэр хүүхдэд 2 цаг, 6 сар-1 нас хүртэлх хүүхдэд 1 цаг, зайлшгүй асаргаа шаардлагатай хүүхдэд 1 цагийн чөлөө нэмж олгох,
- Нярай хүүхэд үрчлэн авсан эцэгт хүүхдийг нь 60 хоногтой болтол чөлөө олгоно,
- 3 хүртэлх насны хүүхэдтэй эцэг өөрөө хүсвэл чөлөө авч болно,
- Хүүхэд асрах чөлөө дууссан, эсхүл дуусаагүй боловч эх эцэг өөрөө хүсвэл ажил олгогч нь түүнийг ажил, албан тушаалд нь үргэлжлүүлэн ажиллуулах үүрэгтэй бөгөөд хэрэв орон тоо нь хасагдсан, ажилтны тоог цөөрүүлсэн бол түүнд өөр ажил олж өгнө.

Нийгмийн халамжийн тухай хуульд:

Өрх толгойлсон ганц бие эцэгт үзүүлэх нийгмийн халамжийн талаар дараах зохицуулалтуудыг оруулсан байна. Үүнд:

- Нийгмийн халамжийн тэтгэврийг 18 хүртэлх насны дөрөв ба түүнээс дээш хүүхэдтэй, өрх толгойлсон 45 насанд хүрсэн эх, 50 насанд хүрсэн эцэгт өгнө.

²²⁶Статистикийн эмхэтгэл. УСХ. Уб., 2013 он.

²²⁷Нийгмийн халамжийн тухай хуулийн /шинэчилсэн найруулга/.

Энэхүү тэтгэврийн хэмжээ нь сард 115000 төгрөг байна²²⁸.

- Нийгмийн халамжийн тэтгэмжийг гурав ба түүнээс дээш тооны 14 хүртэлх насны хүүхэдтэй өрх толгойлсон эх /эцэг/-д олгоно. Энэхүү тэтгэмжийн хэмжээ нь жилд 120000 төгрөг байна²²⁹.

Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль:

Шимтгэл төлсөн хугацаанд тэтгэмжтэй чөлөө авч хүүхдээ асарсан хугацаа орно.

Хүний хөгжил сангийн тухай хуульд:

Монгол Улсын иргэн дараах хэлбэрээр сангаас хишиг, хувь хүртэнэ. Үүнд:

- эрүүл мэнд, боловсролын үйлчилгээний төлбөр;
- хүүхдийн мөнгө.

Хүний хөгжил сангаас хүүхдэд мөнгө олгох журамд:

- Хүүхэд болон хүүхдийг төлөөлөн хүүхдийн мөнгө авах эх /эцэг, асран хамгаалагч, харгалзан дэмжигч, итгэмжлэгдсэн этгээд/ нь үйлчлүүлэх арилжааны банкныг өөрөө сонгох эрхтэй.
- Хүүхдийн эх /эцэг, асран хамгаалагч, харгалзан дэмжигч, итгэмжлэгдсэн этгээд/ эсхүл 16 насанд хүрсэн бол хүүхэд өөрөө хүүхдийн мөнгө авах хүсэлт гаргаж болно.

Нийгмийн халамжийн сангаас 2014 оны эхний хагас жилд 191.0 мянган хүнд 69.3 тэрбум төгрөгийн тэтгэвэр, тэтгэмж олгосон бөгөөд өмнөх оны мөн үеийнхээс нийгмийн халамжийн тэтгэвэр тэтгэмж авагчдын тоо 12.7 мянган хүн буюу 7.1 хувиар, олгосон тэтгэврийн хэмжээ 3.7 тэрбум төгрөг буюу 5.6 хувиар өсчээ.

Нийгмийн халамжийн тэтгэвэрт 2014 оны эхний хагас жилд 60.1 мянган хүн хамрагдсан нь өмнөх оны мөн үеийнхээс 3.5 мянган хүн буюу 5.6 хувиар буурч, олгосон тэтгэврийн хэмжээ 2.1 тэрбум төгрөг буюу 5.4 хувиар нэмэгджээ.

Нийгмийн халамжийн үйлчилгээ, хөнгөлөлтөд 316.0 мянган хүн хамрагдсаны 69.5 хувь нь нийгмийн халамжийн хөнгөлөлт, нөхцөлт мөнгөн тусламжид хамрагдсан иргэд, 4.7 хувь нь нийгмийн халамжийн үйлчилгээнд хамрагдсан иргэд байна.

“Хүний хөгжил” сангаас 2014 оны эхний хагас жилд 18 хүртэлх насны 976.3 мянган хүүхдэд 118.2 тэрбум төгрөгийг хүүхдийн мөнгөнд олгосон байна.²³⁰

7.3 Өрх толгойлсон ганц бие эцгүүдийн талаарх өнөөгийн хандлага

Монгол Улсын Нийгмийн халамжийн тухай хуулийг 1995 онд шинээр баталсан бөгөөд энэхүү хуульд анх удаа өрх толгойлсон эх /эцэг/ гэсэн томъёоллыг оруулсан байна. Харин 2012 онд батлагдсан Нийгмийн халамжийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад анх удаа өрх толгойлсон эх /эцэг/-ийн эрх зүйн байдлыг хуульчилсан ба тус хууль болон бусад хууль, эрх зүйн баримт бичгийн заалтын дагуу өрх толгойлсон ганц бие эцгүүд нийгмийн халамжийн тэтгэвэр, тэтгэмжийн үйлчилгээг авч байна.

Дээр авч үзсэн гадаадын зарим улсын ганц бие эцэгт үзүүлж байгаа халамж, хөнгөлөлтийн эрх зүйн зохицуулалт, нийгмийн үйлчилгээ, хандлагыг манай улсын ийм төрлийн халамж үйлчилгээний эрх зүйн зохицуулалттай харьцуулан үзэхэд Монгол Улсын Нийгмийн халамжийн тухай хуулиар тодорхой хязгаарлалт, нөхцөлүүдийг заасан нь учир дутагдалтай

²²⁸Нийгмийн халамжийн тэтгэвэр, асарааны тэтгэмжийн хэмжээг шинэчлэн тогтоох тухай. Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоол. №16. www.legalinfo.mn

²²⁹Нийгмийн халамжийн тэтгэмж. www.halamj.gov.mn

²³⁰Монгол Улсын нийгэм эдийн засгийн байдал. 2014 оны 6 сарын байдлаар, YCX.

байна. Тухайлбал, олон хүүхэдтэй боловч 50 нас хүрээгүй, нэг, хоёр хүүхэдтэй боловч мөн 50 нас хүрээгүй ганц бие эцгүүд нийгмийн халамжийн тэтгэвэр авах эрхгүй, нэг, хоёр хүүхэдтэй өрх толгойлсон ганц бие эцэг нийгмийн халамжийн тэтгэмжийг хүртэх эрхийг хуулиар хязгаарласан байна.

Сүүлийн үед манай улсын иргэд, түүний дотор эмэгтэйчүүд олноор суралцах, ажиллах зорилгоор гадаад улсыг зорих болсноор аавууд ганцаараа хүүхдээ харж үлдэх явдал ихээхэн нэмэгдэж байгаа талаар ТББ-ын зүгээс тэмдэглэсэн байна.²³¹ Бусад орнуудын туршлагаас үзэхэд эцэг эхийн аль нэг нь тодорхой хугацаагаар (1 жилээс дээш гэх мэт) хамт амьдраагүй тохиолдолд хүүхдээ харж үлдсэн эх эсвэл эцэг нь тэтгэмж, хөнгөлөлт эдлэх зохицуулалттай байна.

2013 оны 11 дүгээр сарын 25-ны өдөр Төрийн ордонд Монгол Улсын Ерөнхий сайдын ивээл дор «Нийгмийн хөгжил-Эрэгтэйчүүдийн оролцоо» үндэсний чуулганыг ХАХНХЯ, Жендерийн үндэсний хороо, Эрүүл мэндийн яам, Монголын эрэгтэйчүүдийн холбоо, болон бусад дэмжигч байгууллагууд хамтран зохион байгуулсан байна. Чуулганд нийслэл, дүүрэг, хөдөө орон нутаг, төр, төрийн бус байгууллага, олон улсын байгууллагуудын төлөөлөл бүхий 800 орчим төлөөлөгчид оролцож, нийгмийн хөгжилд эрэгтэйчүүдийн оролцоог идэвхижүүлэх, эрчүүдийн эрүүл мэнд, боловсрол, хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, нийгмийн хамгаалал, гэр бүл дэх эрэгтэйчүүдийн оролцоо, хандлага, зан үйл гэсэн сэдвүүдийн хүрээнд ярилцан, санал бодлоо нэгтгэсэн байна.

Монголын эрэгтэйчүүдийн холбооноос 2004 онд 8000 хүнээс *“Аавуудын өдөр”-тэй байх нь зөв үү* гэсэн санал асуулга явуулж 5000 хүн дэмжиж 2005 оны наймдугаар сарын 8-ны өдөр тэмдэглэх болсон бөгөөд энэ өдрийг тэмдэглэдэг 18 дахь орон болсон. «Аавуудын өдөр»-ийн гол зорилго нь аав хvvхэд хоёр бие биенийгээ хvндэтгэх, хайрлахад оршиж байгаа бөгөөд нөгөө талаараа аавуудад ухаарал хайрлах өдөр. Аав нарын өдрийг дэлхийн 100 гаруй оронд өөр өөрийн онцлогтой тэмдэглэдэг. Тухайлбал, Нидерландад өглөө нь аавтайгаа хоол идчихээд орой нь өвөөгийнхөө цугларч тэмдэглэдэг байна. Монголчууд аавуудын өдрийг “Аавын баяр” албан ёсны хүндэтгэлийн өдөр болгож, ургийн бичгээ хөтөлж, хамаатан садан, үр хүүхдээ танилцуулдаг баяр болгох саналыг гаргаж байгаа ажээ.

Монголын эрэгтэйчүүдийн холбооноос 2006 онд Баянзүрх дүүргийн зарим хорооны өрх толгойлсон аавуудыг цуглуулахад 200 орчим хүн ирсэн байна. Улаанбаатар хотын хэмжээнд 7000 гаран өрх толгойлсон эцэг бий гэсэн мэдээ байна. Гэхдээ энэ нь нарийвчилсан тоо биш юм. Нийслэлийн Баянзүрх, Сонгинохайрхан дүүрэгт хамгийн олон ганц бие аавууд байдаг ажээ.²³²

Харин арван жилийн өмнө Монголын эмэгтэйчүүдийн холбоо Монголын хэмжээнд 10 000 орчим аав ганцаараа хүүхдүүдээ өсгөж байгаа бөгөөд Баян-Өлгий аймаг энэ үзүүлэлтээр хамгийн их гэсэн мэдээлэл хийж байсан байна.

Өрх толгойлсон ганц бие эцэгтэй өрхийн албан ёсны тоог гаргадаггүй учир дараах хүснэгтэд Монгол Улсын Үндэсний статистикийн хорооны хийсэн өрх толгойлсон, гэр бүлгүй хүний тоог хүйсээр болон ам бүлийн тоогоор, өрх толгойлсон болон гэр бүлгүй эрэгтэй хүний тоог гаргасныг харна уу.²³³

²³¹ www.niitlelch.mn

²³² Мөн тэнд.

²³³ Үндэсний статистикийн хорооноос ирүүлсэн мэдээлэл.

Хүснэгт 10. Өрх толгойлсон, гэр бүлгүй хүний тоо, аймаг, нийслэл, байршил, ам бүлийн тоо, хүйсээр

Аймаг нийслэлийн нэр	Бүгд		Байршлаар				Ам бүлийн тоогоор					
			хот		хөдөө		3 хүртэл		3-5		6 ба түүнээс дээш	
	эр	эм	эр	эм	эр	эм	эр	эм	эр	эм	эр	эм
Архангай	1080	2787	90	334	990	2453	724	1733	290	952	66	102
Баян-Өлгий	710	1971	174	727	536	1250	347	1359	271	468	92	144
Баянхонгор	1800	3795	559	1355	1241	2440	1318	2085	391	1350	91	360
Булган	904	1866	198	427	706	1439	656	1257	212	524	36	85
Говь-Алтай	644	2033	164	600	480	1433	477	1228	139	647	28	158
Дорноговь	1151	2543	476	1295	675	1248	869	1338	239	999	43	206
Дорнод	2498	3629	542	2050	1956	1579	1500	2379	784	1032	214	218
Дундговь	881	1986	270	830	611	1156	659	1204	194	695	28	87
Завхан	1123	3179	184	745	939	2434	803	2197	279	835	41	147
Өвөрхангай	1179	2930	315	571	864	2359	661	1771	404	807	114	352
Өмнөговь	1501	2566	404	1047	1097	1519	1142	1794	277	671	82	62
Сүхбаатар	1549	2216	431	761	1118	1455	1095	1483	407	671	47	62
Сэлэнгэ	781	2807	332	1441	449	1366	526	1737	194	893	61	177
Төв	1235	2632	155	134	1080	2498	853	1702	315	775	67	155
Увс	1129	2712	346	1051	783	1661	832	1829	244	757	53	126
Ховд	882	2367	220	1094	662	1273	484	1229	277	810	121	328
Хөвсгөл	2481	5683	1034	2110	1447	3573	1505	3659	749	1666	227	358
Хэнтий	822	2781	176	1158	646	1623	598	1734	126	752	98	295
Дархан-Уул	1044	3913	810	3213	234	700	658	2246	231	1237	155	430
Улаанбаатар	5875	23826	5875	23826			3249	11636	1814	9304	812	2886
Орхон	601	2749	490	2429	111	320	377	1491	184	1099	40	159
Говьсүмбэр	254	586	104	356	150	230	215	369	38	203	1	14
Улсын дүн	30124	81557	13349	47548	16775	34009	19548	47460	8059	27142	2517	6955

Хүснэгт 11. Өрх толгойлсон, гэр бүлгүй эрэгтэй хүний тоо, аймаг, нийслэл, байршил, ам бүлийн тоогоор

Аймаг нийслэлийн нэр	Бүгд	Байршлаар		Ам бүлийн тоогоор		
		хот	хөдөө	3 хүртэл	3-5	6 ба түүнээс дээш
Архангай	1080	90	990	724	290	66
Баян-Өлгий	710	174	536	347	271	92
Баянхонгор	1800	559	1241	1318	391	91
Булган	904	198	706	656	212	36
Говь-Алтай	644	164	480	477	139	28
Дорноговь	1151	476	675	869	239	43
Дорнод	2498	542	1956	1500	784	214
Дундговь	881	270	611	659	194	28
Завхан	1123	184	939	803	279	41

Өвөрхангай	1179	315	864	661	404	114
Өмнөговь	1501	404	1097	1142	277	82
Сүхбаатар	1549	431	1118	1095	407	47
Сэлэнгэ	781	332	449	526	194	61
Төв	1235	155	1080	853	315	67
Увс	1129	346	783	832	244	53
Ховд	882	220	662	484	277	121
Хөвсгөл	2481	1034	1447	1505	749	227
Хэнтий	822	176	646	598	126	98
Дархан-Уул	1044	810	234	658	231	155
Улаанбаатар	5875	5875		3249	1814	812
Орхон	601	490	111	377	184	40
Говьсүмбэр	254	104	150	215	38	1
Улсын дүн	30124	13349	16775	19548	8059	2517

“Монголын эрэгтэйчүүдийн холбоо” нь 11 аймаг, 7 суманд салбартай. Нийслэлийн цагдаагийн газрын харъяа албадан саатуулах, баривчлах төв дээр эрэгтэйчүүдэд зориулан зөвлөгөө өгдөг байна. Гэр бүлийн зөрчлөөр энд орж ирсэн хүмүүст сэтгэл зүйн зөвлөгөө өгч, яаж уур бухимдлаа хянах вэ, өөрийгөө яаж хөгжүүлэх вэ гэсэн чиглэлүүдээр сургалт явуулж, сэтгэл зүйн зөвлөгөөг ганцаарчлан өгдөг байна. Үүнийг эс тооцвол өнөөдөр эрэгтэйчүүдэд зориулсан сэтгэл зүйн зөвлөгөө өгөх байгууллага, сэтгэл зүйч хомс байгааг анхааран ганц бие эцэг болон залуу гэр бүлд тулгамдсан асуудлаар зөвлөгөө өгөх төвүүдийг бий болгож үйл ажилагааг нь олонд таниулах хэрэгтэй байна.

7.4 Эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийн өнөөгийн байдал

Эрүүл мэндийн сайдын 2013 оны 03 дугаар сарын 11-ний өдрийн 74 тоот тушаалаар жил бүрийн 03 дугаар сарын 18-ны өдрийг «Эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийг дэмжих өдөр» болгон зарласан. Энэ хүрээнд “Эрчүүдээ хайрлая” уриан доор анх удаа нээлттэй өдөрлөгийг зохион байгуулж, төрийн болон хувийн хэвшлийн эрүүл мэндийн байгууллагын 20 гаруй эмч, эмнэлгийн мэргэжилтнүүд давхардсан тоогоор 3000 орчим иргэдэд үнэ төлбөргүй үзлэг хийж, зөвлөгөө өгсөн байна.

Дундаж наслалт

Монгол Улсын нийт хүн амын 48.6 хувийг эрэгтэйчүүд эзэлдэг. Эрэгтэйчүүдийн дундаж наслалт 64.9, эмэгтэйчүүдийн дундаж наслалт 74.3 жил байна. Дундаж наслалтын зөрүү нь 9.4 жил байна. Дундаж наслалтын зөрүү нь аль ч улс оронд байдаг хэдий ч манай улсад дэлхийн дундаж үзүүлэлтээс 2.5 дахин их байна. Энэ нь эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэнд тулгамдсан асуудал болж байгааг харуулж байна.

Эрэгтэйчүүдийн нас баралт

Эрэгтэйчүүдийн нас баралт 2012 оны байдлаар бүх насны бүлэгт эмэгтэйчүүдтэй харьцуулахад өндөр төдийгүй 10000 хүн ам тутамд 75,8 эрэгтэй, 44,3 эмэгтэй нас баржээ.

Хүснэгт 12. Нас баралт, тэргүүлэх 3 шалтгаан/10000 хүн амд/

Д/д	Нас баралтын үзүүлэлт	Эр	Эм
1.	Нийт нас баралт	75.8	44.3
2.	Зүрх судасны тогтолцооны өвчин	25.02	17.04
3.	Осол гэмтэл гадны шалтгаант	18.85	4.07
4.	Хавдар	14.74	10.67

Ганц бие аавууд ихэвчлэн салалтаас бий болдог. Нийслэлийн шүүхийн архивт Иргэний шүүхээр хэдэн онд, хэдэн гэр бүл цуцлуулсан гэдэг тоо байхаас хичнээн аав хэдэн хүүхдээ өөр дээрээ авч үлдсэн гэсэн албан тоо байхгүй байна.

Монгол Улсын Үндэсний статистикийн хорооны хийсэн хүн ам, орон сууцны 2010 оны тооллогын дүнгээс батлуулсан, батлуулаагүй гэр бүлтэй, цуцалсан, бэлбэсэн гэр бүлийн тоог харвал:²³⁴

Хүснэгт 13. Арван тав, түүнээс дээш насны хүн амын гэр бүлийн байдал, насны бүлэг хувиар (2000, 2010)²³⁵

Насны бүлэг 15+	Бүгд	Гэр бүлийн байдал								
	Тоо	Хувь	Огт гэр бүл болоогүй	Батлуулсан, Батлуулаагүй гэр бүлтэй	Цуцалсан, Тусгаарласан	Бэлбэсэн				
2000 он										
Эрэгтэй	749890	100	36.6	274460	58.5	438686	2.1	15748	2.8	20997
Эмэгтэй	774482	100	29.7	230021	57.1	442229	3.3	25558	9.9	76674
2010 он										
Эрэгтэй	937271	100	34.4	322421	60.7	568923	2.7	25907	2.2	20620
Эмэгтэй	968698	100	28.2	273173	59.6	577344	3.5	33904	8.7	84277

Сүүлийн үед манай иргэд амьдралаа дээшлүүлэх зорилгоор нөхөн үржихүйн насныхан гадаадад ажиллаж, амьдрах болсон нь гэр бүл салалт үүсэх шалтгаан болж, эцэг эхийнхээ нэгэнтэй эсвэл хоёулант нь амьдардаггүй хүүхдүүдийн тоо их болсон. Үүнийг дараах хүснэгтээс харж болно.²³⁶

Хүснэгт 14. Хүүхдийн амьдарч буй орчин

Үзүүлэлт	Тайлбар	Улсын дүн	Хот	Бүс					
				Хөдөө	Баруун	Хангай	Төв	Зүүн	Улаанбаатар
Төрсөн эцэг эхийнхээ хэн нэгэнтэй эсвэл хоёулант нь хамт амьдардаггүй хүүхэд	Төрсөн эцэг эхийнхээ хэн нэгэнтэй эсвэл хоёулант нь хамт амьдардаггүй 0-17 насны хүүхдийн хувь	6.4	6.9	5.6	4.1	7.5	8.5	7.7	5.7
Өнчин, хагас өнчин хүүхэд	0-17 насны хагас эсвэл бүтэн өнчин хүүхдийн хувь	6.7	7.0	6.3	6.0	6.2	6.8	7.6	7.1
Эцэг, эх нь гадаадад амьдардаг хүүхэд	Төрсөн эцэг, эхийнх нь хэн нэг нь эсвэл хоёулаа гадаадад амьдардаг 0-17 насны хүүхдийн хувь	1.5	2.4	0.2	0.3	0.5	1.1	0.6	3.1

²³⁴Хүн амын гэр бүлийн байдал. Судалгаа. Статистикийн эмхэтгэл, 2010.

²³⁵Статистикийн эмхэтгэл. УСХ, 2010.

²³⁶Монгол Улс Нийгмийн үзүүлэлтийн түүвэр судалгаа. УСХ, НҮБ-ын Хүн Амын Сан, НҮБ-ын Хүүхдийн Сан. УБ., 2013.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

Монгол хэлээр:

- Хөдөлмөрийн тухай хууль. Төрийн мэдээлэл №25. Уб., 1992
- Нийгмийн халамжийн тухай хууль. /шинэчилсэн найруулга/ Төрийн мэдээлэл №8. Уб., 2012
- Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль. Уб., 1994
- Нийгмийн даатгалын тухай хууль. Уб., 1994
- Хүний хөгжил сангийн тухай хууль. ТМ-2009 №45
- Гэр бүлийн тухай хууль. Уб., 1999
- Иргэний хууль. Төрийн мэдээлэл №7. Уб., 2002
- Хүүхдийн эрхийг хамгаалах тухай хууль. Уб., 1996
- Жендэрийн тэгш байдлыг хангах тухай хууль. Уб., 2011
- Хувь хүний нууцийн тухай хууль. Уб., 1995
- Гэр бүлийн хүчирхийлэлтэй тэмцэх тухай хууль. Төрийн мэдээлэл №23. Уб., 2004
- Харьяатын тухай хууль. Уб., 1995
- Эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийг дэмжих үндэсний стратеги. ЭМЯ-ны сайдын 2013 оны 84 тоот тушаал.
- Хүний хөгжил сангаас хүүхдэд мөнгө олгох журам ЗГ-2012 оны 70 дугаар тогтоол
- Монголын гэр бүлийн харилцааны өнөөгийн байдал. Суурь судалгаа. Уб., 2010
- Монгол Улс Нийгмийн үзүүлэлтийн түүвэр судалгаа. ҮСХ, НҮБ-ын Хүн Амын Сан, НҮБ-ын Хүүхдийн Сан. Уб., 2013
- Монголын эрэгтэйчүүдийн өнөөгийн байдал, тулгамдсан асуудлууд. Чуулганы илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2008
- Нийгмийн хөгжил-Эрэгтэйчүүдийн оролцоо. Үндэсний чуулганы илтгэл. ХАХНХЯ, ЖҮХ. Уб., 2013
- Эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийн өнөөгийн байдал. Судалгаа. ЭМЯ. Уб., 2013
- Үндэсний статистикийн хорооноос ирүүлсэн мэдээлэл. Уб., 2014
- Статистикийн эмхэтгэл. ҮСХ. Уб., 2010

Англи хэлээр:

- FMLA-federal Family and Medical Leave Act. www.legalmomentum.org
- Work and Social Assistance Act. www.government.nl/documents-and-publications/
- Labour Law. www.government.nl/
- The Civil Code act of the Netherlands. www.government.nl/
- General Child Benefit Act. www.government.nl/
- General Surviving Relatives Act. www.government.nl/
- General Widow's and Orphan's Benefit Act. www.government.nl/
- Exceptional Medical Expenses Act (AWBZ). www.government.nl/
- Unemployment Insurance Act (WW). www.government.nl/
- Supplementary Benefits Act (TW). www.government.nl/
- Work and Social Assistance Act (WWB). www.government.nl/
- Act on Income Provisions for Older or Partially Disabled Unemployed Persons (IOAW). www.government.nl/
- Act on Income Provisions for Older or Partially Disabled Formerly Self employed Persons (IOAZ). www.government.nl/
- The Old-Age, Survivors, and Disability Insurance (OASDI). www.legalmomentum.org
- Temporary Aid to Needy Families (TANF). www.legalmomentum.org
- Timothy Casey, Laurie Maldonado; New-York, December 2012, Worst off-single-parent families in the united states. www.legalmomentum.org
- Myths about custodial fathers. www.irlp.wisc.edu/publications/
- Maternity allowance, paternity and parental leave. www.easyexpat.com/en/guides/netherlands/
- Child support. www.childpolicyintl.org/childsupporttables/1.105Netherlands.html
- Ministry of Social Affairs and Employment; January 2013, State of Affairs of social security. www.government.nl/documents-and-publications/
- The Children Act (Act No. 7 of 8 April 1981 relating to Children and Parents) www.regjeringen.no/en/doc/laws/
- Regulations related to The Child Welfare Act. www.regjeringen.no/en/
- Act No. 41 of 26 June 1998 concerning Cash Benefit for Parents with Small Children (Cash Benefit Act). www.regjeringen.no/en/doc/laws/

- Act of 17 July 1992 No. 100 Relating to Child Welfare Services (The Child Welfare Act). www.regjeringen.no/en/
- Family benefits. www.regjeringen.no
- Single parent welfare act. http://english.mogef.go.kr/sub04/sub04_11.jsp
- Ministry of Gender Equality and Family Republic of Korea., Modularization of Korea's Development Experience: Korea's support policies for single parent families. 2014. <https://www.kdevelopmentia.org/>
- Republic act No8972, The Solo Parent's welfare. <http://census.gov.ph>
- Guidelines on the grant of parental live to Solo parents. <http://excell.csc.gov.ph/PSU/CSCMCs.html>
- Implementing rules and regulations of republic act No8972. www.lawphil.net/

Орос хэлээр:

- Федеральный Закон РФ от 19.04.1991 № 1032-1 (ред. от 02.07.2013) «О занятости населения в Российской Федерации [Электронный ресурс]. URL: www.consultant.ru/
- ФЗ "О государственных пособиях гражданам, имеющих детей". www.consultant.ru/
- ФЗ "О дополнительных мерах государственной поддержки семей, имеющих детей". www.zakonprost.ru
- Трудовой кодекс. <http://dogovor-urist.ru/>
- ФЗ «Об обязательном пенсионном страховании в РФ». www.assessor.ru
- Гаврюшенко Л. В. Как получить статус отца одиночки. www.9111.ru/questions/

**СОЁЛЫН БИЕТ ӨВД УЧРУУЛСАН ХОХИРЛЫГ ТООЦОХ, НӨХӨН ТӨЛҮҮЛЭХ,
ХАРИУЦЛАГА ХҮЛЭЭЛГЭХ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТАЛААРХ ЗАРИМ
ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА***Д.Жигваагүнсэл, Ө.Мөнхтунгалаа***УДИРТГАЛ****Судалгааны зорилго**

Судалгаанд Австрали, Герман, ОХУ, БНСУ, БНХАУ зэрэг орнуудад соёлын өвд учруулсан хохирлыг хэрхэн тооцож, нөхөн төлбөрийг хэрхэн олгох ба хуулийн ямар хариуцлага хүлээлгэдэг тухай эрх зүйн зохицуулалтыг судлахыг зорив.

Судалгааны дүгнэлт

Захиалгын дагуу судлах шаардлагатай дээрх орнуудын холбогдох хууль эрх зүйн зохицуулалтыг судлан үзэхэд ихэнх улс орнуудад Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль болон Эрүүгийн тухай хуулиараа Соёлын өвд учруулсан хохирлыг хэрхэн тооцох ба нөхөн төлбөр болон хариуцлага хүлээлгэх асуудлыг зохицуулж байна.

Судлагдсан орнуудын хувьд соёлын өвд учирсан хохирлыг тооцохдоо соёлын өвийн эдийн засгийн үнэ цэнийг тодорхойлох аргачлалын дагуу эхлээд эвдрэл гэмтлийн үнэлгээг тогтоон, дараа нь түүнийг нөхөн сэргээх болон дахин барьж байгуулахад шаардлагатай өртөг зардал, эдийн засгийн үр ашиг зэргийг тооцож гаргах нийтлэг зарчмыг баримталж байна.

Харин соёлын өвд учирсан хор хохирлыг тооцооны үндсэн дээр нөхөн төлбөр болон хүлээлгэх хариуцлагыг тодорхойлж захиргааны болон эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэдэг. Соёлын өвд учруулсан хохирол нь гэмт хэргийн шинж чанартай болон хүнд, онц ноцтой, давтан үйлдэгдсэн зэрэг тохиолдолд хорих болон цаазаар авах хүртэл ял шийтгэл ногдуулж байна. Тухайлбал БНХАУ-ын хууль эрх зүйн зохицуулалтаас харахад соёлын өвд санаатайгаар ноцтой хохирол учруулсан, соёлын өндөр үнэ цэнэтэй өвийг үрэгдүүлсэн, дахин давтан үйлдсэн тохиолдолд Эрүүгийн хуулиар насаар нь хорих болон цаазаар авах ял оногдуулахаар заасан байна.

**СОЁЛЫН БИЕТ ӨВД УЧРУУЛСАН ХОХИРЛЫГ ТООЦОХ, НӨХӨН ТӨЛҮҮЛЭХ,
ХАРИУЦЛАГА ХҮЛЭЭЛГЭХ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТАЛААРХ ЗАРИМ ОРНУУДЫН
ТУРШЛАГА**

Дэлхийн банкнаас 2011 онд соёлын өвийн эвдрэл гэмтэл ба хохирлыг хэрхэн үнэлдэг тухай судалгаа²³⁷ хийсэн байна. Судалгаанд дурдсанаар соёлын өвийн хохирол гэдэг нь эвдрэл гэмтлийг сэргээн засварлах болон барихад шаардагдах хөрөнгийг урьдчилсан тооцоогоор үнэлэн тооцох ба, эдийн засгийн үйл ажиллагаа, нийтийн болон хувийн орлогод учруулсан алдагдлыг хэлдэг байна.

Эвдрэл гэмтэл ба хохирлын үнэлгээгээр тооцож болдог соёлын өвд дараах зүйлс багтдаг. Үүнд:

1. Соёлын байгууламжууд, соёлын дурсгалт газрууд, эд өлгийн зүйлс,
2. Соёлын холбогдолтой газрууд ба,
3. Байгалийн өв зэрэг болно.

²³⁷Damage and Loss Assessment: The Cultural Heritage Sector, Guido Licciardi, TTL, Urban Specialist, The World Bank, 2011. <http://siteresources.worldbank.org/>

Олон улсын түвшинд соёлын өвд учирдаг эвдрэл гэмтэл ба хохирлыг үндсэндээ дайн самуун ба байгалийн гамшигтай холбон үздэг байна.

Гамшгийн дараа аливаа улс орны соёлын өвийн салбар нь Соёлын дурсгалт байгууламж, газар ба барилга байшинд учирсан эвдрэл гэмтэл болон Сэргээн засварлах, дахин барих үеийн эдийн засгийн урсгалд гарах хохирлыг тооцох ажлыг хийдэг. Гэвч олон зууны туршид хадгалагдан ирсэн түүхэн дурсгалт барилга ба нөхөж болшгүй эд өлгийг устган үгүй болгосон тохиолдолд түүнийг дан ганц мөнгөн хэмжигдэхүүнээр үнэлэх нь ихээхэн бэрхшээлтэй.

Эвдрэл гэмтэл ба хохирлыг үнэлэн тооцохдоо дараах ерөнхий зарчмуудыг баримталдаг байна. Үүнд:

- Эвдрэл гэмтэл ба хохирлыг улсын болон хувийн, олон нийтийн байгууллагын зэрэг ямар хэлбэртэй байсан ч эзэмшигч эзэн шинжлэн тооцож гаргах ёстой.
- Соёлын өвийн эвдрэл гэмтлийг тооцон үнэлэхэд уламжлалт болон түүхэн эсхүл эртний барилга байгууламжийн арга ухааны мэдлэг, дадлага бүхий архитекторууд, барилгын инженерүүд, өв хадгалалт хамгааллын мэргэжилтнүүд, хот төлөвлөлтийн мэргэжилтнүүд зэргээс бүрдсэн баг ажиллах ёстой. Харин хохирлыг тооцоход эдийн засагчид шаардлагатай.

Эвдрэл гэмтлийн үнэлгээ: Эвдрэл гэмтлийг үнэлэн тооцохдоо энэ салбарын онцлог, мөн чанарыг олон талаас нь сайтар бодолцож, барилга тус бүрээр, эд өлөг тус бүрээр тооцон гаргах ёстой. Шууд засах, нөхөн тавих, эсвэл орлуулах өртгийг бас тус бүрчлэн тооцоолон бодно. Тавилга ба тоног чимэглэл сэлтийн өртгийг барилга байшингийн хэсэгтэй адил шалгуураар үнэлэн тооцох ба, соёлын өвийн барилга эсвэл эд өлөг тус бүрээр өргөдөл гаргана хэмээх зарчмыг зүй ёсоор баримталдаг. Ингээд эвдрэл гэмтлийг засах, сэргээх, орлуулах зэргийн өртгийн хамтаар биет материаллаг хэлбэрээр, мөнгөний нэгжид хувирган бодно.

Хохирлын үнэлгээ: Соёлын өвийг сэргээн дахин барих хугацаа нь хохирлын хүрээнд чухал тодорхойлогч болдог. Тухайн нэг барилга байгууламжийг сэргээн барих, гэмтэл эвдрэлийг нь бүрэн засах, улмаар соёлын өвийн газар ба өвийн дэд бүтцийн дахин нээхийг хүртэлх бүх хугацаанд хохирол тооцогдох ёстой. Учир нь энэ хугацаанд өвийн эзэн хохирсоор байгаа гэсэн үг. Хохиролд ихэвчлэн дараах зүйлс тооцогдоно. Үүнд: түр зуурын авран хамгаалах арга хэмжээ ба, цаашид гэмтээхгүй байх тухайд авсан урьдчилан сэргийлэх ажиллагааны өртөг, мөн тэрчлэн зарим хэсгээ хааснаар алдсан олох байсан орлого (*үзвэрийн тийзийн худалдаа ба өргөл хандиваас олох байсан*) зэрэг орно.

Макро-эдийн засгийн үр нөлөөний үнэлгээг тооцохдоо: соёлын өвийн барилга доторх гадаадаас импортолсон эд зүйлсийг нөхөн тавих өртгийн үнэ цэнэ. */Орон нутагтаа үйлдвэрлэдэггүй эд материал, машин механизм, тоног төхөөрөмж зэргийг гадаадаас дахин импортлох./* төв засгийн газраас түр зуурын хадгалалт хамгаалалт ба эвдэгдсэн хэсгийг зохистойгоор зөөж цэвэрлэх зэрэгт оруулсан хувь хэсгийг нь тооцон санхүүгийн жилийн төсвийн шинжилгээнд оруулна. Алдсан орлогын хохирлыг үнэлэн тооцсон үнэ ба цаг хугацааны хэмжигдэхүүнээр нь бодож тухайн үеийн үнээр тооцох ба, соёлын өвийн барилга эсхүл эд өлөг засварлагдах ба баригдах хугацаанд тухайн хувийн эсвэл улсын салбарт нөхөн олгогдох дүнг эдийн засагч хүн амын орлогын үр нөлөөний тооцоог хийхдээ ашиглана.

- Тухайн нэг өвийн газарт түр хугацаанд зочид ирэхгүй болсны улмаас гарах гадаад валютын алдагдал хохирлыг тооцож төлбөрийн дүн шинжилгээний тайлан баланс гаргахдаа оруулна.
- Тухайн салбарын хэсгийн барилга байгууламж аль эсвэл эд өлөг гэмтсэн эсвэл устгагдсаны даатгалын үр дүнд, гадаадын компаниудад даатгуулсан тухайн

даатгагдсан хувь хэмжээг гадаад валютын орлого нэмэгдэж байна хэмээх үндэслэлээр тооцож үзэх ёстой юм. Энэ нь тухайлан түүх болон соёлын өндөр үнэ цэнэ бүхий ажил, эд өлөг ба цуглуулгын тухайд маш чухал байдаг юм. Тиймээс ийм эд өлгийн үнэ цэнийг тогтоохдоо мэргэжилтэн хүн заавал тухайн орон нутгийн даатгалын компаниудтай зөвлөлдөх шаардлагатай байдаг.

- Хувийн болон улсын секторын соёлын өв бүрэн сүйтгэгдсэний учирт нөхөн авсан орлогын хохирлын тооцоог макро эдийн засагч хүн заавал авч хүн амын орлогын үр нөлөөний тооцоонд оруулах ёстой.
- Ажил эрхлэлтэд үзүүлэх үр нөлөө: Энэ нь тухайн нэг хохирсон байгууллагын эсвэл олон нийтийн хүмүүс харьцангуй удаан хугацаанд ажил эрхлэхгүй болж буйгаас үүдэн гардаг үр нөлөө болно. Түр болон нэг мөсөн алдсан ажлын байрны тоог тооцоолж, тухайн салбарын мэргэжилтэн ажил эрхлэлтийн мэргэжилтэнтэй нягт хамтран ажиллах ёстой юм.
- Тухайн нэг өвийн газарт нэвтрэх татвар тасалбараас бүрдүүлдэг засгийн газрын эсхүл олон нийтийн орлого түр зуур зогсоход гарах алдагдал хохирлын тооцоог бусад холбогдох орлогын тооцооны хамтаар санхүүгийн жилийн төсвийн шинжилгээнд оруулна.
- Гадаадын жуулчдын итгэлийг дахин олохын тухайд хийсэн мэдээлэл, сурталчилгааны ажлын үнэ цэнэ ба зарцуулсан цаг хугацааны тооцоо,
- Энэхүү мэдээлэл, сурталчилгааны ажлын санхүүжилтэд засгийн газраас оруулсан хувь хэмжээний тооцоог санхүүгийн жилийн шинжилгээнд оруулж бодох зэрэг байна.

Соёлын өвийн эвдрэл гэмтэл ба хохирлыг тооцох аргачлалын хувьд дэлхийн улс орнууд дээрх ерөнхий зарчмыг баримталдаг байна.

Харин соёлын өвд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх болон хүлээлгэх хариуцлагыг тус тусын Эрүүгийн хууль болон Соёлын өвийг хамгаалах холбогдох хууль журмаар зохицуулж байна.

1. Бүгд Найрамдах Солонгос Улс

Судалгааны сэдвийн хүрээнд тус улсын соёлын өвд учруулсан хохирлыг хэрхэн тооцож, нөхөн төлүүлдэг, хариуцлагыг хэрхэн ногдуулдаг талаарх эрх зүйн зохицуулалтыг Соёлын өвийг хамгаалах хууль /Cultural heritage protection act, 1962/²³⁸, соёлын өвийн захиргааны албан ёсны вэб сайтад тавигдсан мэдээлэл зэргээс судалгааны мэдээлэл бэлтгэлээ.

Аливаа улс орны соёлын өвд учруулсан хохирлыг хэрхэн нөхөн тооцож, нөхөн төлүүлэх, хариуцлагыг хэрхэн ногдуулах эрх зүйн зохицуулалт нь соёлын өвийн хамгаалал, ангилал, зэрэглэл, зах зээлийн бодит үнэн цэнийг тооцох зэрэг бүхий л харилцааг нэгтгэсэн иргэн, хуулийн этгээдийн хамтын ажиллагаа юм.

Тус улсад Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн дагуу Соёлын өвийн захиргаа /Cultural Heritage Administration Of Korea/ соёлын өвийг хамгаалахад чиглэсэн бүхий л асуудлыг эрхэлсэн Засгийн газрын агентлаг юм. Соёлын өвийн захиргаа нь соёлын өвийг хамгаалах мастер төлөвлөгөөг 5 жилийн хугацаатай гаргаж улс болон орон нутгийн хэмжээнд мастер төлөвлөгөөний үнэлгээ, өвийн сэргээн засвар, өвийг хамгаалах талаар хяналт тавих, соёлын өвийн мэдээллийн сантай холбоотой асуудлууд, өвийг хадгалж, хамгаалах, ашиглахтай холбогдсон менежментийн үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх чиг үүрэгтэй байгууллага юм.

²³⁸Cultural Heritage Protection Act. <http://faolex.fao.org/docs/pdf/kor108384.pdf>

Соёлын өвийн захиргаа нь соёлын өвийг хамгаалах мастер төлөвлөгөөг удирдан зохион байгуулах салбар хороодын үйл ажиллагаанд хяналт тавьж ажиллана. Хорооны гишүүдийг соёлын өвийн захиргааны тэргүүн томилж чөлөөлнө.

Соёлын өвийн захиргаа нь хорооны гишүүдийг сонгон шалгаруулахдаа соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 8 дугаар зүйлд заасны дагуу их, дээд сургуулийн, антропологи, социологи, архитектур, хот төлөвлөлт, аялал жуулчлалын салбарын багш, профессор зэрэг эрдэмтэн судлаачдаас томилогддог байна. Салбар хороод нь дэд хороодоос бүрдэх бөгөөд соёлын өвийн ангилал, зэрэглэлээс хамаарч соёлын өвийн зах зээлийн үнэлгээ тогтоох гэх мэт нарийн мэргэжлийн шинжээч, судлаачдын баг үйл ажиллагаа явуулдаг байна. Хорооны Соёлын өвийн захиргааны тэргүүн нь соёлын өвийг хамгаалахтай холбоотой мөрдөн байцаалт явуулах бөгөөд Ерөнхийлөгчийн зарлигаар тогтоосон журмаар зохицуулдаг байна.

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулиар соёлын өвд учруулсан хохирлыг хэрхэн нөхөн тооцож, нөхөн төлүүлэх, хариуцлагын талаарх зохицуулалтыг авч үзье. Хуулийн 39, 90.1 дүгээр зүйлээр Гадаад улсад БНСУ-ын түүх, соёлын өвийг олон улсын үзэсгэлэнд оролцох зорилгоор гадаадын улс оронд 2 жилийн дотор эх оронд нь буцаан ирүүлэх нөхцөлтэйгөөр Соёлын өвийн захиргааны зөвшөөрөл авч экспортолдог бөгөөд заасан хугацаанд эх оронд нь буцаагаагүй гэм буруутай этгээдэд 5-аас доошгүй жил хорих ял оногдуулж холбогдох соёлын өвийг буцаан авна.

Хуулийн 60, 90.2 дүгээр зүйлээр энгийн соёлын хөдлөх өвийг гадаадын музейд /Засгийн газрын зөвшөөрлөөр худалдан борлуулснаас бусад тохиолдолд/ худалдан борлуулснаас хойш 10 жилийн дотор илрүүлсэн бол гэм буруутай этгээдийг 3-аас доошгүй жил хорих ял оногдуулж холбогдох соёлын өвийг буцаан авна.

Хуулийн 91 дүгээр зүйлээр Хуурамч бичиг баримт бүрдүүлэх буюу хууль бус бусад аргаар соёлын өвд хохирол учруулсан гэм буруутай этгээдэд 5-аас доошгүй жил хорих ял онооно.

Хуулийн 92 дүгээр зүйлээр Хохирол учруулж, нуун дарагдуулсан гэмт хэрэг Соёлын өмч хөрөнгөнд (чухал биет бус соёлын өвөөс бусад) хохирол учруулж тонож, нуун далдалсан гэм буруутай этгээдэд 3-аас доошгүй жил хорих ялаар шийтгэх буюу 20-150 сая воноор торгоно.

Хуулийн 95, 96 дугаар зүйлээр соёлын өвийн хамгаалалтын бүсийн журам зөрчсөнөөс Түүх, соёлын өвийн дурсгалт газрууд үер усанд автаж хохирол учирсан бол гэм буруутай этгээдэд хохирлын хэмжээнээс хамаарч 2-10 жил хүртэлх хугацаагаар хорих ялаар шийтгэнэ.

Хуулийн 97 дугаар зүйлээр дээрх 90, 92 гэмт хэрэг үйлдэхийг завдсан гэм буруутай этгээдийг 96 дугаар зүйлд заасан шийтгэл ногдуулна. Соёлын өвийн хамгаалалтын бүсийн журам зөрчсөнөөс Түүх, соёлын өвийн дурсгалт газрууд үер усанд автаж хохирол учирсан бол гэм буруутай этгээдэд хохирлын хэмжээнээс хамаарч 2-10 жил хүртэлх хугацаагаар хорих ялаар шийтгэнэ.

Хуулийн 98 дугаар зүйлээр дээрх 95, 96 зүйлд заасан гэмт хэргийг санамсаргүй үйлдсэн бол 10 сая вонноос доошгүй торгох ялаар шийтгэнэ.

Хуулийн 99 дүгээр зүйлээр Иргэн, хуулийн этгээд соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль зөрчиж зөвшөөрөлгүй үйл ажиллагаа эрхэлж соёлын эд хөрөнгөнд хохирол учруулсан бол гэм буруутай этгээдэд 5-аас доошгүй жил хорих ялаар шийтгэх эсхүл 20-50 сая вонноос ихгүй торгууль ногдуулна.

Хуулийн 100 дугаар зүйлээр Онцгой байдлын үеийн соёлын өвийг хамгаалах /зэвсэгт мөргөлдөөн, олон нийтийн үймээн / төлөвлөгөөний журам зөрчиж шаардлагатай арга хэмжээг аваагүйн улмаас соёлын өмч хөрөнгөнд хохирол учирсан бол гэм буруутай захиргааны албан хаагчид 3-аас доошгүй жил хорих ялаар шийтгэх буюу 30 сая won-ноор торгоно.

Хуулийн 101 дүгээр зүйлээр Иргэн, хуулийн этгээд барилгын ажлын явцад зохих байгууллагын зөвшөөрөлгүйгээр үйл ажиллагаа эрхэлж соёлын өвийг гэмтээсэн, соёлын өвч хөрөнгөнд цаашид эвдэрч сүйдэх аюулд өртсөн бол гэм буруутай этгээдийг 2-оос дээш жил хорих эсхүл 20 сая won-ноор торгоно.

ХХ дугаар зууны үед БНСУ-ын соёлын үнэт зүйлсүүд их хэмжээгээр устсан бөгөөд сүүлийн хэдэн арван жилийн турш олон улсын урлагийн зах зээлийн өсөлтийг дагаж эртний эдлэлүүдийн талаар хууль бус малтлага ихээр гарах болж урлагийн олон төрлийн эртний керамик, баримал, үнэт эдлэлийн хууль бус худалдааны өсөлт нэмэгджээ. Соёлын үл хөдлөх хөрөнгийн хулгайтай холбоотойгоор тус улсад жилдээ 1100 орчим хэрэг бүртгэгддэг байна.

2. Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс

Соёлын үнэт зүйлсийг хамгаалах, устгагдахаас соёлын олон төрөл зүйлийг хамгаалах Холбооны болон муж улсын хууль, Европын Холбооны хууль, тогтоомж, Олон улсын эрх зүйгээр хамгаалах эрх зүйн зохицуулалттай.

Соёлын үнэт зүйлсийг хамгаалах тус улсын нэгдсэн орсон олон улсын гэрээ, конвенцийн хүрээнд соёлын олон төрөл зүйлийн хууль бус худалдаа, хулгай, харилцан эрхийг баталгаажуулах, хууль бус импорт, тусгай хамгаалалттай соёлын үнэт зүйлсийг экспортлохоос урьдчилан сэргийлэх, зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлсийг хамгаалах харилцааг зохицуулахаас гадна зарим худалдааны эрх зүйн хэм хэмжээ үйлчлэх тохиолдол байдаг байна.²³⁹

Европын Холбооны хууль тогтоомжоор соёлын үнэт зүйлсийг гуравдагч улс оронд экспортлохоос хамгаалах, хамгаалагдсан соёлын үнэт зүйлсийг хууль бусаар Холбооны өөр нэг гишүүн улсад экспортолсон бол эргэн шаардах эрхтэй байна. Холбооны Улсын хуулиар соёлын олон төрөл зүйлийг хамгаалах ерөнхий зохицуулалттай бөгөөд 16 мужид бүр тус тусын хуулиар соёлын олон төрөл зүйлийг хамгаалах дүрэм, журмууд үйлчилдэг.

Холбооны Засгийн газрын соёлын хэвлэл мэдээлэл, комиссар соёлын эд хөрөнгө, үндэсний ач холбогдол бүхий архивын материал экспортлох тусгай зөвшөөрөл олгох үүрэгтэй бөгөөд гадаадын улс орнууд, соёлын үл хөдлөх хөрөнгийг гадаадын улс оронд зохион байгуулсан үзэсгэлэн оролцуулж хууль ёсны буцах батлан даалт гаргасны төлөө хариуцлага хүлээнэ.

Соёлын өвд учруулсан хохирлыг хэрхэн тооцож, нөхөн төлүүлдэг, хариуцлагыг хэрхэн ногдуулдаг талаар тус улсын соёлын өвийн харилцааг зохицуулсан дараах хуулиудын зохицуулалтыг авч үзье.

Германы соёлын өмчийг алдахаас урьдчилан сэргийлэх тухай хууль, /Act to Prevent the Exodus of German Cultural Property, 1975/²⁴⁰ -ийн 3 дугаар бүлгийн 16 зүйлд Аливаа этгээд нь тусгай зөвшөөрөлгүйгээр хууль бус аргаар бүртгэгдсэн соёлын өвийн эд зүйлсийг экспортолсон, экспортлохоор завдсан бол 3 жил хүртэлх хугацаагаар хорих буюу тухайн соёлын өвийн зэрэглэлээс хамаарч торгох ялаар шийтгэнэ.

²³⁹Cultural property protection under international law. www.kulturgutschutz-deutschland.de/EN/

²⁴⁰Act to Prevent the Exodus of German Cultural Property. www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/

Соёлын өмчийн конвенцийг хэрэгжүүлэх тухай хууль /Act Implementing the Cultural Property Convention, 1970/²⁴¹ -ийн 5 дугаар бүлгийн 20 зүйлд Аливаа этгээд санаатай хулгай, дээрэм буюу хууль бусаар, эсвэл конвенцийн дагуу хамгаалагдсан соёлын эд хөрөнгийг санаатайгаар халдаж устгасан, гэмтээсэн бол гэм хэрэгт гэж үзэх бөгөөд 3 жил хүртэлх хугацаагаар хорих эсүл 5000 еврогоор торгох шийтгэл ногдуулна.

Эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хууль /1998, (Strafgesetzbuch, StGB)/²⁴²ийн 259, 260 дүгээр зүйлээр хулгайлагдсан өмчийг хүлээн авах, худалдан авсан, гуравдагч этгээдэд дамжуулсан, тухайн эд зүйлсийг бүлэглэн хулгайлсан бол 5-10 жил хүртэл хугацаагаар хорих буюу торгох ял ногдуулна.

Мөн хуулийн 27 дугаар бүлгийн 303 дүгээр зүйлд Өмч хөрөнгийг гэмтээсэн, гэмтээхээр завдсан, зориулалтыг нь өөрчилсөн этгээдэд 2- оос дээш жил хорих эсхүл торгох ял ногдуулна.

304 дүгээр зүйлээр олон нийтийн өмчид түүх, соёлын дурсгалт зүйлс, дурсгалт цуглуулгын зүйлс, урлаг, шинжлэх ухаан, гар урлал хадгалж буй байгууламж, нийтийн эзэмшлийн аливаа объектод аливаа хэлбэрээр хохирол учруулсан, хохирол учруулахаар завдсан этгээдэд 3-аас дээш жил хорих эсхүл торгох хорих ял ногдуулна.

305-304 дүгээр зүйлээр хамгаалагдсан аливаа өмчийн хэлбэрийг хууль бусаар бүхэлд буюу хэсэгчлэн устгасан, завдсан этгээдэд 5-аас дээш жил хорих ял ногдуулна.

Мөн хуулийн 27 дугаар бүлгийн 306 дүгээр зүйлээр нийтийн өмчийн объектыг бүхэлд нь хэсэгчлэн галдан шатаасан, гэмт хэргийн улмаас хүний амь нас хохироосон этгээдэд 5-10 жилийн хорих ял ногдуулна. Гэм хэргийг болгоомжгүй үйлдсэн этгээдэд 3 жил хүртэлх хугацаагаар хорих эсхүл торгох ял ногдуулна.

Соёлын өмчийг хамгаалахад чиглэсэн эрх зүйн баримт бичгүүдэд бүх ард түмний соёлын өвийг нь маш чухал ач холбогдолтой хөдлөх болон үл хөдлөх эд хөрөнгийг хууль бусаар хураах, соёлын үнэт зүйлсийн эсрэг чиглэсэн аливаа үйлдэл хийхийг хориглоно. Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлсийг хамгаалах тухай Конвенцын дагуу бүх ард түмний соёлын өвийг нь маш чухал ач холбогдолтой гэдгийг хөдлөх болон үл хөдлөх эд хөрөнгөнд (архитектур, урлаг, эсвэл түүх, шашин мөргөлийн газар, ном гэх мэт дурсгалт өгдөг, шинжлэх ухааны цуглуулгууд) довтолж ямар нэгэн байдлаар гэмтээж, устгахыг хориглоно.

3. Австрали Улс²⁴³

Австралийн соёлын өвийг²⁴⁴ хамгаалах асуудлыг улс, муж улс, нутаг дэвсгэр, орон нутгийн засаг захиргаа хэрэгжүүлэх ба Байгаль орчны департамент болон Ерөнхий Прокурорын департаментын дэргэдэх Соёл, урлагийн алба хариуцна.

Австралийн соёлын өвийг бүртгэлийн хэлбэрээр нь:

- Дэлхийн өв;
- Уугуул иргэдийн өв;
- Хамтын Нөхөрлөлийн өв гэж ангилна.

²⁴¹Act Implementing the Cultural Property Convention. www.kulturgutschutz-deutschland.de/

²⁴²Strafgesetzbuch, StGB. www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html

²⁴³www.pc.gov.au/_data/assets/pdf_file/0008/92375/06-chapter4.pdf

²⁴⁴www.worldcp.org/australia.php?aid=1

Хууль, эрх зүйн орчин

Австралийн Байгалийн болон соёлын өвийн тухай голлох хууль тогтоомж нь 1999 оны Байгаль орчны хамгаалал болон биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах тухай хууль /Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999/ юм. Үүнээс гадна Австралийн байгаль, түүх, соёлын өвтэй холбоотой зарим хуулиуд нь:

- Соёлын хөдлөх дурсгалыг хамгаалах тухай хууль 1986;
- Түүхэн ач холбогдол бүхий сүйрсэн усан онгоцны тухай хууль 1976;
- Уугуул иргэдийн болон Торрес хоолойн арлынхны уугуул иргэдийн соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль 1984;
- Австралийн соёлын өвийн зөвлөлийн тухай хууль 2003 зэрэг эрх зүйн баримт бичгүүдийг баталсан байна.

Австралийн соёлын өвийг хадгалж, хамгаалах асуудлыг улс, муж улс, нутаг дэвсгэр болон орон нутаг гэсэн гурван хүрээнд авч үзнэ. Соёлын өвийг тодорхойлох шалгуур нь дээрх шатлал тус бүрд агуулгын хувьд ойролцоо байх ба өвийн үнэлгээний шалгуур /*Cultural heritage assessment criteria*/ нь хоорондоо ялгаа багатай байдаг байна.²⁴⁵

1) Соёлын өвд учруулсан хохирлыг хэрхэн тооцох

Австралийн муж улс болон нутаг дэвсгэрийн соёлын өвийн тухай хуулиудад соёлын өвийн үнэлгээний ерөнхий шалгуурыг дараах байдлаар тусгасан байна. Үүнд:

- Тухайн газар нь тухайн газар нутгийн байгаль, соёлын түүхэн чухал ач холбогдлыг илэрхийлсэн байдал;
- Тухайн газар нь байгаль, соёлын түүхэнд өвөрмөц, ховор эсхүл сүйрлийн ирмэгт байгаа байдал;
- Тухайн газар нь байгаль, соёлын үүсэл, хөгжил, түүхийг ойлгоход тус дэм болохуйц мэдээлэл агуулсан байдал;
- Соёлын өвийн чухал, ач холбогдолтой байх байдал;
- Тухайн газар нь хэсэг бүлэг хүмүүс эсхүл нийгмийн хувьд соёл эсхүл шашны хувьд чухал ач холбогдолтой байдал зэрэг шалгуурууд ордог байна.

Соёлын хөдлөх дурсгалын хувьд, 1986 оны Соёлын хөдлөх дурсгалыг хамгаалах тухай хуулийн 25 дугаар хэсэг, 1997 оны Санхүүгийн удирдлага болон хариуцан тайлагнах тухай хуулийн 21 дүгээр хэсэгт заасныг тус тус үндэслэн Ерөнхий Прокурорын Департаментын дэргэдэх Соёл, урлагийн албаны харьяа Үндэсний соёлын өвийн сан /The National Cultural Heritage Account/-г байгуулсан байна. Тус байгууллагын үйл ажиллагааны үндсэн зорилго нь соёлын байгууллагуудад үндэсний чухал ач холбогдол бүхий дурсгалт эд зүйлсийг эх оронд нь хадгалж, хамгаалах олон нийтэд хүртээмжтэй болгоход зориулагдсан тодорхой хэмжээний санхүүгийн дэмжлэг үзүүлнэ. Сан нь хүсэлт гаргасан улсын, орон нутгийн болон төрийн бус статустай музей, уран зургийн галерей, номын сан, архив, түүхийн ач холбогдол бүхий барилга байгууламж зэрэг соёлын төрөлжсөн байгууллагуудад жил бүр нийт 500 мянган долларын санхүүжилтийг үзүүлдэг байна. Сангаас олгох дэмжлэг нь дурсгалт эд зүйлийн зах зээлийн бодит үнийн зөвхөн тодорхой хэсгийг санхүүжүүлнэ.

2) Соёлын өвийн үнэлгээ буюу зах зээлийн үнэ цэнийг тогтоох аргачлал

Австрали, Шинэ Зеланд улс нь 1990-ээд оны дунд үеэс эхлэн төрөөс соёлын өвийн талаар хэрэгжүүлж буй бодлого, арга хэмжээг илүү оновчтой болгох, төрийн байгууллагуудын хариуцлагыг өндөржүүлэх зорилгоор соёлын биет өв хөрөнгийг санхүүгийн тайланд тусгаж байхаар тогтоосон байна.

²⁴⁵Protection of Movable Cultural Heritage Act No. 11 of 1986 as amended. www.comlaw.gov.au/

Засаг захиргааны нэгжүүд буюу муж, улсын нутаг дэвсгэр нь өөрийн эзэмшилд байгаа хөрөнгө, соёлын биет өв хөрөнгийг санхүүгийн тайланд тусгахтай холбоотойгоор арга зүйн зөвлөмж боловсруулах бөгөөд Квинсленд муж улсын Худалдаа, сангийн яамнаас боловсруулсан Квинслендийн улсын салбарын биет хөрөнгийн үнэлгээний тухай баримтлах бодлогыг судалж үзэхэд Квинсленд муж улсын хувьд соёлын өвийн үнэлгээ буюу соёлын өвийн зах зээлийн үнэ цэнийг тогтоох асуудлаар Улсын салбарын биет хөрөнгийн талаар баримтлах бодлогын баримт бичиг /Non-current Asset Policies for Queensland Public Sector/-т хөрөнгийн үнэ цэнийг тогтоохдоо Австралийн нягтлан бодох бүртгэлийн стандартын зөвлөл /Australian Accounting Standards Board цаашид AASB гэх/-өөс тогтоосон хөрөнгийн бодит үнэ цэнийг тооцоолох /AASB 13 Fair Value Measurement/ стандартаар тогтоодог байна.

Хөрөнгийн үнэлгээг тооцохдоо, хэрэглэх үнэлгээний аргачлалаас үл хамааран, бодит үнэ цэнийг тооцоход ашиглах тоо мэдээ, мэдээллийг AASB 13-т заасан бодит үнэ цэнийн 3 зэрэглэлд хуваана. 1 дүгээр зэрэгт багтсан хөрөнгийн үнэлгээг шууд тогтоох боломжтой, 2 дугаар зэрэгт багтсан хөрөнгийн холбогдох тоо мэдээ, мэдээлэл нь хөрөнгийн үнэлгээг шууд тогтооход хүрэлцэхгүй, нэмэлт мэдээлэл, дүн шинжилгээ шаардагдахыг, 3 дугаар зэрэгт бэлэн байгаа тоо мэдээ, мэдээлэл нь хөрөнгийн үнэлгээг тогтооход ач холбогдолгүй, соёлын өв хөрөнгийн тухайд авч үзвэл зах зээлийн үнэ ханшийн талаарх мэдээлэл нь хомс эсхүл мэргэжлийн экспертийн үнэлгээ, дүн шинжилгээ шаардахыг тус тус илэрхийлнэ.

Урлагийн бүтээл, үнэт эдлэл, цуглуулга зэргийн үнэ цэнийг тогтоохдоо холбогдох ижил төрлийн эд зүйлсийн зах зээлийн мэдээлэл байгаа тохиолдолд зах зээлийн хандлагын аргыг ашиглах нь тохиромжтой байдаг байна.

3) Соёлын өвийн хохирлыг нөхөн төлүүлэх, хариуцлага хүлээлгэх²⁴⁶

Соёлын өвд учруулсан хохирлыг барагдуулах болон түүнд хүлээлгэх хариуцлагыг Хөдлөх соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль болон Эрүүгийн хуулиар зохицуулж байна.

Хөдлөх соёлын өвийг хамгаалах тухай хуульд зааснаар хэрвээ хуулийн энэ хэсгийг баримтлан тодорхой эд өлөг ба зөрчлийг илрүүлэх зорилгоор олгогдсон зөвшөөрлийн бичгийн дагуу нэгжлэг хийх үеэр хэдийгээр зөвшөөрлийн бичигт тодорхойлон заагаагүй боловч мөрдөн байцаагч өөрөө энэ хуулийг зөрчсөн өөр нэгэн эд зүйл эсхүл үйлдэл байна гэж үзэх хангалттай учир үндэслэл байна хэмээн үзэхүйц зүйлийг илрүүлсэн мөрдөн байцаагч тухайн зүйлийг цаашид экспортлох, импортлох, нуун дарагдуулах, хохирол учруулах эсхүл устгагдах, зөрчил үүсэх, дахин давтан үйлдэгдэх эсхүл өөр бусад зөрчил гарахаас урьдчилан сэргийлэх үүднээс хураан авах эрхтэй байдаг байна.

Мөн хуульд Мөрдөн байцаагч хэрвээ экспорт хийхээр завдаж байна, эсхүл экспорт хийж байна хэмээн хангалттай үндэслэлээр сэжиглэж буй бол тийнхүү сэжиглэгдэж буй хэнээс ч Австралийн хамгаалалт бүхий эд зүйлийг экспортлох албан ёсны зөвшөөрөл эсхүл гэрчилгээг, тэрхүү гэрчилгээнд дурдсан зүйлсийг баталгааг шаардаж болно.

Энэхүү шаардлагыг биелүүлж чадаагүй хүнийг гэм буруутайд үзэж \$1,000 илүүгүй мөнгөөр торгоно. Хэрвээ тухайн хүнд хүндэтгэн үзэх шалтгаан буй бол (2) хэсгийн шийтгэлийг ногдуулахгүй.

Соёлын өвд учруулсан хохирол нь хүнд болон гэмт хэргийн шинжтэй бол 1995 оны Эрүүгийн хуулиар шийтгэнэ.

²⁴⁶Мөн тэнд.

Хуулийн энэ хэсгийн дагуу ямарваа орон байр, барилга байгууламж, усан онгоц, нисэх онгоц эсхүл авто хэрэгсэл зэрэг ямар нэг эд хөрөнгөтэй холбоотойгоор албан ёсоор ногдсон эрх үүргээ хэрэгжүүлэх явцад тухайн хөрөнгийн эзэн эсхүл хариуцаж буй этгээд мөрдөн байцаагчид зохих ёсоор туслах үүрэгтэй ба, хүссэн бүхнийг даган биелүүлэх ёстой.

Үүнийг зөрчвөөс ногдуулах шийтгэл нь: \$2,000 торгууль эсхүл 12 сар баривчлан хорих, эсхүл хоёуланг нь эдлүүлнэ.

Соёлын өвтэй холбогдох зөрчил нь эрүүгийн хариуцлага ногдуулах хэрэг байхаас гадна, хэрвээ шүүхээс зохистой гэж үзэхийн сацуу яллагдагч ба прокурор нь зөвшөөрөх аваас шүүхийн шийдвэрийг сонсгож, гэмт хэрэгт холбогдох хуулийн хариуцлагыг тодорхойлно.

(а) хэрвээ тухайн этгээд нь хувь хүн бөгөөс - шийтгэлийн 50 нэгжээр торгох эсхүл 2 жилээс хэтрэхгүй хугацаагаар хорих, эсхүл хоёуланг нь ногдуулах,

(б) хэрвээ тухайн этгээд нь аж ахуйн нэгж бөгөөс - шийтгэлийн 200 нэгжээс хэтрэхгүй хэмжээгээр торгууль ногдуулах арга хэмжээ авдаг байна.

4. Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс²⁴⁷

Соёлын өвд учруулсан хохирлыг нөхөн төлүүлэх, хариуцлага хүлээлгэх харилцааг 2002 онд шинэчлэн найруулсан «Соёлын өвийг хамгаалах хууль» ба 1997 оны Эрүүгийн хуулиар зохицуулдаг.

Хуульд зааснаар бүх шатны орон нутгийн ардын засгийн газрууд нь тус тусын засаг захиргааны нутаг дэвсгэр дэх соёлын дурсгалуудыг хамгаалалтдаа авна. Харьцангуй их хэмжээний соёлын дурсгал бүхий шууд Төв Засгийн газрын харьяаны муж, өөртөө засах бүс нутаг, томоохон хотууд ба өөртөө засах дүүрэг, сумууд нь тус тусын захиргааны нутаг дэвсгэрийн дотор соёлын дурсгалыг хамгаалах ба хянах бүтцийг байгуулж болдог. Бүх засгийн газрын албад, улсын байгууллагууд ба хувь хүмүүс улс орныхоо соёлын дурсгалыг хамгаалах үүрэгтэй. Улсын хил хязгаар доторх газрын доорх болон усан доорх бүх соёлын дурсгалууд нь төрийн мэдэлд байна.

Аливаа хамт олон эсвэл хувь хүний эзэмшилд үеэс үед дамжин ирсэн дурсгалт барилга, эртний архитекторын байгууламж ба соёлын дурсгалыг төрийн хуулиар хамгаална. Соёлын дурсгалын эзэмшигчид нь соёлын дурсгалыг хамгаалах ба хянах тухай холбогдох төрийн хууль журмыг даган мөрдөнө. Соёлын дурсгалыг хамгаалах ба хянах ажлын зардлыг төв болон орон нутгийн захиргааны төсөвт жагсаалтаар оруулдаг.

“Хувийн цуглуулгад буй соёлын дурсгалыг соёлын захиргааны департаментаас нэр заасан нэгжүүд худалдан авч болно. Өөр бусад ямар ч нэгж эсхүл хувь хүн соёлын дурсгалыг худалдаалах бизнест оролцож болохгүй” гэжээ. Мөн 25-р зүйлд нь: “Хувийн цуглуулгад буй соёлын дурсгалыг ашиг олох зорилгоор дахин худалдаж борлуулахыг хатуу хориглох ба, энэчлэн гадаадын иргэдэд тийм дурсгалуудыг хувиараа худалдаалахыг хориглоно” гэж заасан байна.

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 30-р зүйлд дараах үйлдлүүдийн аль нэгийг үйлдсэн этгээдэд захиргааны хариуцлага хүлээлгэнэ. Үүнд:

²⁴⁷Law of the People's Republic of China on the Protection of Cultural Relics.
http://english.mep.gov.cn/Policies_Regulations

(1) газар дороо, усан дороос, улсын мэдлийн тэнгисийн уснаас эсвэл бусад газраас нуусан соёлын дурсгалыг олоод төрд мэдээлээгүй ба хүлээлгэн өгөөгүй этгээдэд Улсын Аюулгүйн Албанаас сануулга өгөх эсвэл торгууль ногдуулах ба түүний хууль бусаар эзэмшсэн соёлын дурсгалыг нөхөн гаргуулна;

(2) соёлын захиргааны департаментын зөвшөөрөлгүйгээр соёлын дурсгалын худалдан авсан эсхүл зарсан этгээдэд Аж үйлдвэр ба худалдааны албанаас сануулга өгөх эсхүл торгууль ногдуулах ба түүний хууль бусаар олсон орлого ба соёлын дурсгалыг хураан авч болно; эсхүл

(3) хувийн цуглуулга дахь соёлын дурсгалыг гадаадын иргэнд зөвшөөрөлгүйгээр худалдсан этгээдэд Аж үйлдвэр ба худалдааны албанаас сануулга өгөх эсхүл торгууль ногдуулах ба холбогдох соёлын дурсгал ба хууль бусаар олсон орлого зэргийг нь хураан авч болно.

Мөн хуулийн 31-р зүйлд дараах үйлдлүүдийн аль нэгийг үйлдсэн хүнийг хуулийн дагуу эрүүгийн хариуцлагад татаж мөрдөн байцаана гэжээ. Үүнд:

(1) төрийн мэдлийн соёлын дурсгалыг хууль бусаар авсан эсхүл хулгайлсан;

(2) соёлын үнэт дурсгалыг хууль бусаар хил гаргасан эсвэл соёлын дурсгалыг үрэгдүүлсэн ноцтой хэрэгт;

(3) төрийн хамгаалалтад байдаг соёлын үнэт дурсгал эсхүл соёл болон түүхийн сонирхолтой газруудыг санаатай эвдэж гэмтээсэн;

(4) төрийн албан үүргээ цалгардуулсны уршгаар соёлын үнэт дурсгалыг ноцтой гэмтээсэн эсхүл ноцтой хохирол учруулсан бол;

(5) Эртний соёл эсхүл эртний булш бунхныг зөвшөөрөлгүйгээр ухаж малтлага хийсэн этгээдийг

Хувийн цуглуулгад байсан соёлын үнэт дурсгалыг гадаадын иргэнд зөвшөөрөлгүйгээр худалдан борлуулсан этгээдийг соёлын үнэт дурсгалыг хууль бусаар хил давуулсан хэргээр татаж шийтгэнэ.

Соёлын дурсгалын салбарт ажилладаг хүн өөрийн хариуцан хамгаалах ёстой байсан соёлын дурсгалыг хулгайлсан этгээдийг мэдсээр байж нуусан тохиолдолд хуулийн дагуу хатуу шийтгэл ногдуулна.

Дээрх тохиолдолд хуулийн дагуу торгох, 1-6 сар баривчлан саатуулах, эд хөрөнгийг нь хураах, 2-оос дээш жилээр хорих, зарим хэрэгт бүр цаазаар авах ял ногдуулдаг байна.

Хятадад соёлын өв нь төрийн хамгаалалтад байдаг бөгөөд хууль зөрчсөн тохиолдолд ногдуулах шийтгэл нь маш хатуу байдаг. 1980 аад оны сүүлч 1990-ээд оны эхээр Хятадын соёлын өвийг хууль бусаар хил давуулан наймаалах нь ихэссэн тул үүнтэй холбогдох Эрүүгийн хуулийн заалтыг ийнхүү чангатгасан байна. Гэхдээ Эрүүгийн хуулийн заалтууд нь Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуульд орсон заалтуудтай зарим талаар давхацсан байдаг.

5. Оросын Холбооны Улс²⁴⁸

Оросын Холбооны Улсын соёлын өвийн газруудыг (түүх ба соёлын дурсгалуудыг) өвлөн хадгалах, ашиглах, түгээн дэлгэрүүлэх ба Засгийн газрын хамгаалалтай холбогдох бүх харилцааг Оросын Холбооны Үндсэн Хууль, Оросын Холбооны Иргэний Хуулийн холбогдох хэсгүүд, Оросын Холбооны №73-ФЗ дугаар Холбооны хууль ба, түүнтэй нийцүүлсэн Оросын Холбооны Ард түмний соёлын өвийн газруудын хамгааллын хуулиудаар зохицуулдаг.

²⁴⁸Cultural heritage. www.culturalpolicies.net/web/russia.php?aid=533

Соёлын өвийн газруудын (түүхэн ба соёлын дурсгалуудын) хадгалалт, ашиглалт ба засгийн газрын хамгаалалтын дүрэм журмын зөрчилд ногдуулах хариуцлагын тухай асуудлуудыг захиргааны ба эрүүгийн хуулийн хэм хэмжээгээр зохицуулдаг байна.

Оросын Холбооны Үндсэн хууль нь Оросын Холбооны болон Оросын Холбооны харьяат нарын хууль тогтоох байгууллагуудын чадамжийг соёлын үнэт зүйлстэй холбогдох хууль журмын тухай асуудал дээр хязгаарлаж өгсөн байдаг.

Оросын Холбооны Үндсэн Хуульд «Хүн бүр соёлын үнэт зүйлсийг ашиглах эрхтэй ба хүн бүр түүхэн болон соёлын өвийг хадгалах, түүхэн болон соёлын дурсгалуудыг хамгаалах, байгаль экологийг хадгалах, байгалийн баялагт анхаарал болгоомжтой хандах, (Оросын Холбооны Үндсэн Хууль, 58-р Хэсэг) үүрэг хариуцлагатай байхыг хуульчилсан бол, мөн хуулийн 14-р хэсэгт Соёлын хүрээн дэх өмчлөлийн эрхийн тухайд зааж өгсөн. Өмчийн эрх нь дурсгалт газар, цуглуулга, барилга байгууламж, байгууллага, институт, аж ахуйн нэгж ба түүхэн ба соёлын ач холбогдол бүхий бусад эд өлгийн зүйлстэй хамаатай ба, энэ эрхийг иргэн бүр эдэлнэ²⁴⁹ гэж заасан байна.

2002 оны 6-р сарын 25-ны өдрийн №73-ФЗ дугаар бүхий “Оросын Холбооны ард түмний Соёлын өвийн газруудын (Түүхэн ба соёлын дурсгалууд) тухай” хэмээх ОХУ-ын холбооны түвшний хууль нь соёлын өвийн хадгалалт, ашиглалт, түгээн дэлгэрүүлэлт ба засгийн газрын хамгаалалтын хүрээний харилцааг зохицуулж, хүн бүрийн соёлын үнэт зүйлсийг ашиглах үндсэн хуулиар олгогдсон эрхийг эдлүүлэх ба, хүн бүрт мөн үндсэн хуулиар ногдуулсан түүхэн болон соёлын өвийг хадгалах, хамгаалах үүрэг хариуцлагыг хүлээлгэх, энэчлэн ОХУ-ын бүрэлдэхүүн дэх бусад угсаатны нэгдмэл байдлыг хадгалах ба хөгжүүлэх, өөрсдийн түүх болон соёлын орчныг хамгаалах, сэргээх, хадгалах, улмаар соёл үүссэн ба хөгжсөн тухай мэдээллийн эх сурвалжийг хамгаалах ба хадгалах эрхийг нь эдлүүлэх зэргийг хэрэгжүүлэх зорилготой юм.

Энэ хууль нь түүхэн газруудыг хамгаалахтай холбоотой Засгийн газрын оролцооны зорилтуудыг тодорхойлж өгсөн байна. Үүнд тэдгээр нь: түүхэн өвийн газруудыг нээх, бүртгэх, тайлагнах, судлах ба тэдгээрийг сүйтгэгдэх ба эвдэрч гэмтэхээс урьдчилан сэргийлэх, соёлын өвийн газруудын хадгалалт ба ашиглалтад хяналт тавих зэрэг болно.

Соёлын өвийг бүртгэх ба тайлагнах асуудал нь энэ хуулийн нэгэн чухал хэсэг бөгөөд энэ нь засгийн газарт түүхэн болон соёлын мэргэжилтний үнэлгээг хийлгэх, тухайн соёлын өвийг хадгалахад хэрэгтэй арга хэмжээнүүдийн агуулгыг тодорхойлох заалтуудыг үндэслэж өгсөн байдаг. Энэ хуульд бас хөшөө дурсгалуудыг дахин бүтээх тухай асуудлууд тусгагдсан байдаг байна. Мөн энэ хуулиар соёлын өвийн газруудтай холбоотой өмчлөх эрхийн тухай хуулийн зохицуулалтын нарийн механизмыг үндэслэж өгсөн байдаг юм. Тус хуульд бас хуулийн заалтуудыг ханган биелүүлж чадаагүй ба соёлын өвийн газарт гэмтэл эвдрэл учруулсан тохиолдолд ногдуулах хариуцлагын төрөл зүйлүүдийг тодорхойлсон байдаг.

Оросын Холбооны бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн хууль зүй нь соёлын өвийн газруудыг хадгалах, түгээн дэлгэрүүлэх ба засгийн газрын хамгаалалтын хэрэг зорилгод маш чухал байдаг. Холбооны түвшний энэхүү хуультай зэрэгцэн батлагдсан ОХУ-ын харьяаны улсуудын (бүс нутгуудын) хууль зүй нь ОХУ-ын Үндсэн хуультай зөрчилдөх ёсгүй гэдэг зарчимд тулгуурлана.

²⁴⁹Мөн тэнд.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Damage and Loss Assessment: The Cultural Heritage Sector, Guido Licciardi, TTL, Urban Specialist, The World Bank, 2011. <http://siteresources.worldbank.org/>
- Cultural Heritage Protection Act. <http://faolex.fao.org/>
- Strafgesetzbuch, StGB. www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/
- Act to Prevent the Exodus of German Cultural Property. www.eui.eu/
- Act Implementing the Cultural Property Convention. www.kulturgutschutz-deutschland.de/
- Cultural property protection under international law. www.kulturgutschutz-deutschland.de/EN/
- www.pc.gov.au/
- Law of the People's Republic of China on the Protection of Cultural Relics. http://english.mep.gov.cn/Policies_Regulations/
- Cultural heritage. www.culturalpolicies.net/

**ҮЛ ХӨДЛӨХ ХӨРӨНГИЙГ “ГАЛЫН ОСЛЫН ЗААВАЛ ДААТГАЛ”-Д ХАМРУУЛАХ
ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ЗАРИМ ЖИШИГ, ГАДААДЫН ТУРШЛАГА**

*И.Жаргалзаяабямба, Г.Чулуун,
Ө.Мөнхтунгалаг, Г.Алтан-Оч (Ph.D)*

Галын аюулгүй байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хэлэлцүүлгийн хүрээнд Даатгалын тухай хуульд “иргэн, аж ахуйн нэгжийг гал түймрийн эрсдэлээс хамгаалах зорилгоор [албан журмын] даатгалд хамруулах” зохицуулалт нэмэх асуудал хөндөгдсөнтэй холбогдуулж, УИХ –ын Хууль зүйн байнгын хорооноос,

- а) Галын даатгалын талаарх гадаадын улс орны эрх зүйн зохицуулалт, харьцуулалт;
- б) Төсвийн байгууллагуудыг галын албан журмын даатгалд хамруулах (Байнгын хорооны албан бичигт дурдсанаар авав) асуудал; сэдвээр судалгааны захиалга ирүүлсэн.

“Судалгаа гаргуулах тухай” УИХ –ын Байнгын хорооны 2014 оны 10/8452 тоот албан бичигт хавсаргасан материалтай танилцлаа. Засгийн газрын өргөн мэдүүлсэн нэр бүхий хуулийн төслүүд, холбогдох танилцуулга, мэдээлэлд процедурын шинжтэй зарим зөрчилт байдал ажиглагдсан. Засгийн газрын 2014 оны 1/57 тоот албан бичгээр УИХ –д ирүүлсэн танилцуулга дотор Галын аюулгүй байдлын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгатай холбогдож “Даатгалын тухай хуульд нэмэлт өөрчлөлт орохгүй” гэдгийг зориуд дурджээ.

* * *

**Үл хөдлөх хөрөнгийг галын албан журмын даатгалд хамруулах арга боломж,
гадаадын туршлага****а) Галын даатгалын талаарх ХБНГУ, Австри улсуудын эрх зүйн зохицуулалт**

Галын даатгал нь ерөнхийдөө галаас үүдэлтэй хохирлыг даатгалын нөхцөлийн дагуу нөхөн төлөхийн тулд оршдог. Ингэхдээ хөдлөх болон үл хөдлөх хөрөнгө, цаашилбал галаас үүдэлтэй үйлдвэрлэл зогсолтын даатгалын үед, тасарсан орлогыг даатгадаг. Түүнээс гадна даатгалын хамгаалалт нь зайчлах болон нүүлгэн шилжүүлэх зэрэг нилээд олон төрлийн зардлын нөхөн олговрыг багтаасан байдаг.

Галын даатгал нь дэлхий дээрх хамгийн эртний даатгал бөгөөд Германы Хамбург хотын зөвлөлөөс 1676 онд анх “Хамбургийн галын касс” нэртэйгээр байгуулж байжээ. Үүний үндэс суурийг шар айргийн үйлдвэрүүдийн 1591 онд байгуулсан “Хамбургийн галын гэрээ” тавьсан гэж үздэг.

Өмнө нь галын даатгал нь албан журмын даатгал байсан. Одоо Германд албан журмын бус болсон. Гэвч Кассел хотод одоо болтол галын касс ажилладаг бөгөөд 90-ээд оны сүүлчээр орон нутгийн хадгаламжийн банкинд даатгал хэлбэрээр нэгтгэсэн байдаг. Энэ хооронд галын даатгал нь даатгалын салбарын голлох байр сууриа амь болон автомашины даатгалд алдаад байна. Ялангуяа, монополь даатгалын тогтолцоо төгсгөл болсноор, мөн холбооны зарим улсуудад оршин байгаа албан журмын даатгалын улмаас галын даатгалын ач холбогдол буурсан.

Шинэ мянганы эхэн хүртэл зандалчилал (терроризм)-аас үүдэлтэй хохирлыг галын даатгалд хамруулдаг байсан боловч 2011 оны 9 дүгээр сарын 11 -ний өдрийн үйл явдлаас хойш бүх даатгалын байгууллага энэхүү эрсдэлийг даатгалын гэрээнээсээ түр зуур хасаад байсан юм. Энэ хооронд зандалчилалын хохирлыг тусгайлан түүнд зориулсан,

төрийн оролцоо бүхий “Экстремус-Даатгал” олон нийтийн нийгэмлэг (хувьцаат компани)-т даатгуулж болно. Гэхдээ энэ нь зөвхөн аж ахуйн нэгжүүдэд хамаарах ба хувь хүн хангалттай нөхцөлөөр даатгуулах боломж хараахан бүрдээгүй.

ХБНГУ, Австри улсуудад даатгалын шимтгэлийн тодорхой хувийг галаас хамгаалах татварын байдлаар суутган авдаг. Энэхүү татварын орлогыг зөвхөн гал түймэртэй тэмцэх байгууллагыг санхүүжүүлэхэд зарцуулдаг байна.

Герман улсад галаас хамгаалах татвар нь муж (улс)-ын татварт хамаардаг бөгөөд уг татварыг галаас хамгаалах татварын тухай хуулийг үндэслэн доорх даатгалууд хийгдсэн нөхцөлд шимтгэлд нь ногдуулдаг. Үүнд:

1. Галын даатгал (галын улмаас үйлдвэрлэл зогсолтын даатгалыг оруулан)
2. Байшин барилгын болон эд хогшлын даатгал

ХБНГУ, Австри улсуудад даатгалын шимтгэлийн тодорхой хувийг галаас хамгаалах татварын байдлаар суутган авдаг. Энэхүү татварын орлогыг зөвхөн гал түймэртэй тэмцэх байгууллагыг санхүүжүүлэхэд зарцуулдаг байна.

Албан журмын татварыг зөвхөн даатгуулсан эд зүйлс нь даатгалын хураамж төлөх үед галаас хамгаалах татварын тухай хуулийн үйлчлэх хүрээнд оршин байх тохиолдолд л төлөх үүрэгтэй. Даатгуулсан эд зүйлс нь улсын дотоодод (нутаг дэвсгэр дээр) байх ёстой. Татвар төлөгч нь даатгагч байдаг. Тэрээр татварын хэмжээг өөрөө тооцоолж, татварын албанд мэдүүлэх үүрэгтэй.

Галаас хамгаалах татварын орлогыг галаас хамгаалах тухай хуулинд тодорхойлон заасан түлхүүрийн дагуу холбооны бүх улсад хуваарилдаг. Зарцуулалт нь тодорхой зорилготой бөгөөд гал түймрийн аюулаас хамгаалах үйлсэд ашигладаг. 2010.07.01-ний өдрөөс хойш доорх татварын хувь хэмжээ хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байна. Үүнд:

- Галын ба Галын улмаас үйлдвэрлэл зогсолтын даатгал: нийт татварын хувь хэмжээ 22%
 - Үүнээс даатгалын татвар $60\% = 13.2\%$
 - Үүнээс галаас хамгаалах татвар $40\% = 8.8\%$
- Орон сууцны барилгын даатгал: нийт татварын хувь хэмжээ 19%
 - Үүнээс даатгалын татвар $86\% = 16.34\%$
 - Үүнээс галаас хамгаалах татвар $14\% = 2.66\%$
- Эд хогшлын даатгал: нийт татварын хувь хэмжээ 19%
 - Үүнээс даатгалын татвар $85\% = 16.15\%$
 - Үүнээс галаас хамгаалах татвар $15\% = 2.85\%$

1994.07.01 -ний өдрөөс хойш галаас хамгаалах тухай хуулинд энэхүү өөрчлөлт орсон 2010 он хүртэл галаас хамгаалах татварын хувь хэмжээ нь даатгалын шимтгэлийн 8 хувьтай тэнцүү байсан. Энэхүү хувь хэмжээ нь галын даатгалын хувьд даатгалын шимтгэл бүхлээрээ, харин орон сууцны барилгын болон эд хогшлын даатгалын хувьд даатгалын шимтгэлийн 25 хувь ба 20 хувьтай (ингэснээр бодит татварын хэмжээ нь хураамжийн нийт дүнгийн 2хувь ба 1.6 хувьтай) тус тус тэнцүү байв.

Австри улсад галаас хамгаалах татвар нь галын даатгалын хураамжийн салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг байдаг. Түүнийг зөвхөн гал түймрийн аюулаас хамгаалах үйлсийн зорилгоор зарцуулдаг. Уг татвар нь хэдийгээр холбооны татвар боловч мужууд (улсууд)-ад шууд дамжуулан өгдөг.

Холбооны улсууд нь уг татвараар, нэг талаар галаас хамгаалах сургууль буюу улсын мэргэжлийн холбоод (төрийн бус байгууллагууд) зэрэг улсын байгууллагуудыг, нөгөөтэйгүүр, орон нутгийн гал түймрээс хамгаалах албанд зайлшгүй байх багаж,

тоног төхөөрөмжийн журмын шаардлагыг хангах зорилгоор олгодог татаасын ихэнхийг бүрдүүлэхэд зарцуулдаг. Мөн татварын орлогын зарим хэсгийг гал түймрийн аюулаас урьдчилан сэргийлэх албанд зарцуулдаг

Гэвч сүүлийн үед даатгалын салбар дахь өрсөлдөөнт тэмцэл ширүүссэний улмаас татварын хураамж, түүнтэй холбоотойгоор галаас хамгаалах татварын орлогын хэмжээ эрс унаад байна. Ингэснээр галаас хамгаалах албанд олгодог татаас буурах, төлбөр барагдуулах хугацаа уртсах зэргээр бэрхшээл тулгараад байгаа билээ.

Германд, даатгалын байгууллагуудын үйл ажиллагаанд төрийн зүгээс хүчтэй хяналт тавьдаг. Даатгалын улсын хяналтын тухай бие даасан хуультай. [Холбооны Улсын] даатгалын хяналтын төв байгууллагын үндсэн үүрэг нь даатгагчийн буруугаас болж даатгуулагчийн эрх ашиг хохирохоос сэргийлэх явдал юм. Германд жишээ нь, томоохон үйлдвэрийн газрын үл хөдлөх хөрөнгийг даатгахад, талуудын хооронд байгуулах даатгалын гэрээ Улсын хяналтын байгууллагаар хянагдаж байж сая хүчин төгөлдөр болно.

б) Азербайджан улсад ...

- Үл хөдлөх хөрөнгийн албан журмын даатгалтай улс орнууд цөөнгүй. Тэдгээрийн нэг нь Азербайджан улс юм. Үл хөдлөх хөрөнгийн албан журмын даатгалтай холбоотой асуудлыг тэнд Үл хөдлөх хөрөнгийн заавал даатгалын тухай хуулиар зохицуулдаг.
- Үл хөдлөх хөрөнгийн заавал даатгалын үр нөлөөгөөр Азербайджаны даатгалын сан үлэмж арвижсан. Зөвхөн энэ он (2014) -ы эхний 8 сарын хуримтлалын дүн \$361 сая долларт хүрсэн нь 2013 мөн үеийнхээс 6.6 хувиар их байв. Азербайджаны Заавал Даатгалын Хорооноос гаргасан Үл хөдлөх хөрөнгийн заавал даатгалын хуулийн хэрэгжилтийн талаарх 2014 оны 8 сарын дүн мэдээнд, үл хөдлөх хөрөнгийн даатгалын шинээр байгуулсан гэрээний 80 хувь нь иргэдийн байр сууцны зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгө, 0,3 хувь нь захиргааны зориулалттай байшин барилга, үлдсэн хувийг бусад төрлийн үл хөдлөх хөрөнгө эзэлдэгийг дурджээ.
- Азербайджанд, үл хөдлөх хөрөнгийн даатгалын хураамж бүх төрлийн эрдслийн хүрээнд дунджаар үнийн дүнгийн 0.1 хувь (үнийн дүнгийн мянганы нэг) орчимд хэлбэлздэг. Үл хөдлөх хөрөнгийн даатгалын хуулиндаа, тэнд, галын түймрийн аюул эрсдлийг учирч болох бусад эрдлээс салгаж тусад нь ангид авч үздэггүй, байж болох эрсдлүүдийн нэг үндсэн хэлбэр гэж үздэгч, Азербайджан нь хэрэг дээрээ галын заавал даатгалтай улс юм.
- Азербайджан улсын галын аюулгүй байдлын тухай хуулийн III бүлгийн 23 дугаар зүйлд "... Азербайджан улсын нутаг дэвсгэрт бизнесийн үйл эрхэлж байгаа хуулийн этгээд бүхэн (гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгж хамаарна) өмчлөж, ашиглаж, эзэмшиж байгаа үл хөдлөх хөрөнгөө галын заавал даатгалд хамруулна" гэж заасан байна. Энд, галын заавал даатгалын асуудлыг Галын аюулгүй байдлын тухай хуулиар шийдсэн ба шийдэж болдог нь харагдаж байна.
- Азербайджан улсын Үл хөдлөх хөрөнгийн заавал даатгалын хуульд "хувь хүн хуулийн этгээдийн орон сууц, байр байшин, хүн амьдардаггүй байгууламж, төрийн өмчийн өмчийн байшин байгууламж заавал даатгалд хамрагдсан байна" гэж заажээ. Харин, заавал даатгалд хамрагдах ёстой төрийн өмчийн үл хөдлөх хөрөнгийн жагсаалтыг гүйцэтгэх засаглалын бүтцийн эрх бүхий байгууллагаас тогтооно. Азербайджаны хуульд үл хөдлөх хөрөнгийн заавал даатгалын үйлчлэх "заавал даатгалын тохиолдлууд" –ыг нэрлэн заасны нэгдүгээрт, "гал түймэр + аянга цахилгаан" –ыг дурдсан ба жагсаалтад нийт 9 багц тохиолдлыг оруулсан байна.

Бүс нутгийн ангилал, нэр	Заавал даатгалт хамрагдах үл хөдлөх хөрөнгийн доод үнэ (AZN)	Заавал даатгалын хураамж (AZN)	Тодруулга
▪ Баку хот	25.000	50	Азербайджан нь 9 сая хүнтэй, 86600 км² нутагтай. 1 хүнд ногдох ДНБ –ий хэмжээ (2011) нь 10300 ам. долл. Азербайджаны 1 манат ойролцоогоор 1 евро –ийн ханштай. (2014.11.04)
▪ Гянджа, Сумгаит, Нахчыван хотууд	20.000	40	
▪ Бусад суурин газар	15.000	30	

- Үл хөдлөх хөрөнгийн худалдах ба худалдан авах гэрээ байгуулах нэг нөхцөл нь “заавал даатгалын полистой байх” –ыг шаардана. Үүнийг, үл хөдлөх хөрөнгийн заавал даатгалын системийн хяналтын аргуудын нэг гэж үздэг. Үл хөдлөх хөрөнгийн даатгалын хэрэгжилтийн хангах үүднээс, Азербайджанд, гамшиг ослоос үл хөдлөх хөрөнгийн даатгалд хамрагдалгүй байж байгаад эрсдэлд орсон хүмүүст “улсаас туслахгүй” байх асуудал ордог. Энэ нь “эзэн хүн өөрийхөө өмчийг хамгаалахын төлөө санаа зовохгүй байхад төр засаг ч таны өмчийн төлөө санаа тавихгүй байх үндэс бүхий” гэсэн шахалтын агуулгатай байр суурь юм. Дурдсан арга хандлагуудаас харвал Азербайджаны үл хөдлөх хөрөнгийн албан журмын даатгалын механизм уян хатан, хүлээж азнасан, хатуу албадлагын механизм яаран ашигладаггүй нь харагдаж байна.
- Азербайджаны [үл хөдлөх хөрөнгийн] Заавал Даатгалын Хороо нь Иргэний хуульд заасан хуулийн этгээд үүдийн нэгдэл хэлбэрээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг, үндсэн үүрэг нь үл хөдлөх хөрөнгийн хохиролд өртсөн даатгалтай иргэн байгууллага гуравдагч этгээдийн эрх ашгийг хамгаалах үүрэгтэй юм. Заавал даатгалын хороог 2011.12.16 –наас дагаж мөрдсөн Заавал даатгалын төрөл зүйлийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн хүрээнд байгуулсан. Азербайджанд Заавал даатгалын хорооны гишүүн нэр бүхий 27 компани бий. Азербайджаны даатгалын системийн улсын хяналтын чиг үүргийн Сангийн яамны бүтцийн байгууллага хэрэгжүүлдэг.

с) Украин улсад ...

Даатгалын, түүн дотроо заавал даатгалын харилцааны эрх зүйн зохицуулалт нь дан гагц даатгалын тухай хуулийн хүрээгээр хязгаарлагддаггүй. Даатгалын болон өмчийн харилцааны асуудал олон хуулийн уулзвар дээр оршино. Үүнийг тодруулах жишээ болгож, Төрийн ба нийтийн аж ахуйн өмчийг түрээсээр эзэмшүүлэх тухай Украин Улсын хуулийн агуулгыг цухасхан авч үзье.

- Төрийн өмч, үл хөдлөх хөрөнгийг байгалийн гамшиг гал усны аюул эрсдэлээс хамгаалахын тулд тэдгээрийг заавал даатгалд хамруулах үзэл санаа Украинд харьцангуй саяханаас буюу 2008 оны сүүлээр яригдаж, удалгүй хэрэгжиж эхэлсэн байдаг.
- Төрийн ба нийтийн аж ахуйн өмчийг түрээсээр эзэмшүүлэх тухай Украин улсын хууль (2014.8.14 –ний өдрийн өөрчлөлтийг тусгасан) –ийн 10 дугаар зүйлд, төрийн өөрийн ба төрийн нийтийн өмчийг хувь хүн, хуулийн этгээдэд түрээслэх түрээсийн гэрээ байгуулахад дагах “гэрээний үндсэн 11 нөхцөл” –ийг нэрлэн зааж өгчээ. Тэрхүү жагсаалтад,
 - улсын өмчийг түрээслэж авсан тал уг өмчийг [заавал] даатгуулах;
 - улсын өмчийг түрээслэсэн үед тухайн өмчийг гал түймрийн аюулаас

хамгаалах чиглэлд түрээсийн гэрээний талуудын хүлээх үүрэг тодорхой туссан байх; гэж заажээ.

Мөн хуулийн 24 дүгээр зүйлд түрээслүүлсэн төрийн өмчийн “зуурдаар устгах” (случайная гибель) эрсдлийг түрээслүүлэгч тал, харин, түрээсийн өмчийг цагт нь буцааж хүлээлгэн өгөөгүй бол тэр хугацаанд учирсан “устгах эрсдэл” –ийг түрээслэгч тал хариуцана; гэжээ.

- Украин улсын Даатгалын хуульд “заавал даатгал” –ын төрлийг заасан байдаг. Иргэний хариуцлагын Даатгалын тухай хуулийн 7 дугаар зүйлд дурдсан жагсаалтад, жишээ нь, аюулын зэрэг өндөртэй экологийн сүйрэл дагуулах боломж бүхий үйлдвэрлэл аж ахуй эрхлэгч субъектүүдийг “субъектийн иргэний хариуцлага” (гражданская ответственность субъекта) –ын даатгалд заавал хамруулна гэжээ. Энд, томоохон үйлдвэрийн газруудад гал түймэр гарах, осол аваар болоход дагалдах уршигийн тухай, тэдгээрийн нийгмийн өмнө хүлээх хариуцлагын асуудал хөндөгдөж байна.
- Нефть ба байгалийн хийн тухай Украин улсын хуульд, үйлдвэрлэлийн явцад гарч болох өмчийн эрсдлийн заавал даатгалын тухай заалт орсон. Мөн, Украины Бүтээгдэхүүн хуваах гэрээний тухай хуульд өмчийн эрсдлийн заавал даатгалыг хуульчилсан. Үйлдвэрлэлийн явцдаа хорт хаягдал гаргагч уурхай үйлдвэрийн газрууд “экспортлогчийн хариуцлагын заавал даатгал” –д хамрагддаг. Үл хөдлөх өмч хөрөнгийг нь гэхээсээ илүү уг өмчийг ашиглагч эзэмшигч хариуцагч субъектэд нь “нийгмийн хариуцлагын чанартай” тухайлсан нэр нэршилтэй заавал даатгалд хамрагдах үүрэг хүлээлгэхийг даатгалын нэг үр нөлөөтэй хэлбэрт тооцдог.
- Украины сансар судлалын объектууд, түүний газар дээрх дэд бүтцийн байгууламжууд “сансрын объектын заавал даатгал” –д хамрагдана. Энэ төрлийн заавал даатгалд хамрагдах улсын объектийн жагсаалтыг Украины үндэсний сансрын агентлагийн санал болгосоны дагуу засгийн газраас баталдаг. Ер нь, Украинд, заавал даатгалын хамрах хүрээ нилээн өргөн. Галт эвсэгтэй хүн, аялал жуулчлалын бизнес эрхлэгч, .. нохойтой айл хүртэл гуравдагч этгээдэд учруулж болзошгүй эрсдэлийнхээ төлөө “үүрэгжүүлсэн тухайн төрлийн заавал даатгал” –д хамрагддаг байна. Тэнд, өмчийг даатгах, өмчийн эзэн субъектийн хариуцлагыг нь даатгах арга хэлбэрүүдийн аль алиныг нь өргөн, олон тохиолдолд зэрэгцүүлэн хэрэглэнэ.
- Украинд, өндөр хүчдэлийн шугам, цахилгаан түгээх дэд бүтцийн байгууламжууд өмчийнхөө хувьд “заавал даатгал” -тай байдаг. Ипотекийн зүйлс ч үүнд мөн хамаарна. Концессийн гэрээгээр шилжүүлсэн хөрөнгийг (гал усны болон бусад эрсдлээс) заавал даатгах хуулийн зохицуулалттай.

d) ОХУ –д ...

- ОХУ –ын Даатгалын [үйлчилгээний] зохион байгуулалтын тухай болон Иргэний кодекс (§927) -ийн аль алинд нь даатгуулах хэлбэр “сайн дурын, заавал” гэсэн 2 төрөлтэй; гэж заасан. Сайн дурын даатгал талуудын гэрээгээр баталгаажин хэрэгждэг. Сайн дурын гэрээний нөхцөлүүд нь хууль дүрэмд харшлах ёсгүй. Сайн дурын даатгалыг нийтлэг биш нөхцөлөөр ч байгуулж бас болно. Сайн дурын даатгалын олон асуудал санхүүгийн эрх зүйн хэм хэмжээгээр дам зохицуулагддаг.

Хуулийн дагуу хийгдэх даатгалыг тэнд “албан журмын даатгал” гэнэ. Албан журмын даатгалыг оросууд яриан хэлэндээ хялбаршуулан “обязаловка” буюу “заавал даатгал” гэх нь элбэг. “Заавал даатгал” хэллэгийг манайд ч хэрэглэх тохиолдлууд гарсаар байна.

ОХУ –ын Даатгалын хяналтын хяналтын газар нь Сангийн яамандаа харъяатай. Даатгалын салбарт гардаг гэмт хэргийн ял шийтгэлийг ОХУ –ын Эрүүгийн хуулийн 21 дүгээр бүлгийн багц заалтаар тодорхойлогдсон.

ОХУ –д заавал даатгал нь дотроо 2 үндсэн төрөлтэй. Үүнд:

- даатгуулагчид учирсан хохирлыг улсын төсвөөс барагдуулдаг “улсын заавал даатгал”,
 - даатгуулагчдын өөрсдийнх нь дундаасаа бүрдүүлсэн санг ашиглан тэдэнд учирсан хохирлыг барагдуулдаг байх заавал даатгал;
- Даатгалын үйлчилгээний зохион байгуулалтын тухай ОХУ –ын хууль (1992) –ийн 4 дүгээр хэсгийн 3 дахь зүйлд Заавал даатгалын тодорхой хэлбэр төрлийг нэрлэж заасан. ОХУ –ын улсын, улсын заавал даатгалын төрлүүд дэх “иргэн субъектийн өмчийн сонирхолыг хамгаалсан хэлбэрүүд” олон хуулийн агуулгын хүрээгээр тодорхойлогдоно. Жишээ нь,
- Хувь хүний банкны хадгаламжийн [заавал] даатгалын тухай хууль;
 - Байрны захиалгад хамрагдах замаар олон айлын орон сууц бариулж байгаа хувь нийлүүлэгч нарт учирч болох [үл хөдлөх хөрөнгийн] эрсдлийг хамгаалах даатгал; (Барилгын ажил гүйцэтгэгч компанийн хамрагдах энэхүү улсын заавал даатгал, тусдаа бүр бие даасан хуультай байдаг)²⁵⁰гэх мэт.
- ОХУ –д, иргэдийн үл хөдлөх хөрөнгийн даатгал өмчлөгчийн өөрийнх нь шийдэх сайн дурын асуудал байдаг. Орост энэ тал дээр одоо болтол заавал даатгалын механизм нэвтрээгүй, нэвтрүүлээгүй нь бодит ба хийсвэр (абстракт) олон шалтгаантай юм. Үүнийг жишээ нь,
- даатгалын байгууллагуудад итгэх иргэдийн итгэл сул;
 - “жолоочийн” хариуцлагын албан журмын даатгалын хэрэгжилтийн өнөөгийн байдал туршлага “заавал даатгал” –ын механизмын нэр хүндийг нийт хэрэглэгчийн дунд өсгөж төдийлэн чадаагүй;
 - нийгэм нь “даатгалын залилан” ихтэй;
 - даатгалын тохиолдол үүсэхэд зохих нөхвөрийг даатгалын компаниас тоо ёсоор төвөггүй гаргуулж “олж авах” магадлал өндөр биш байдагтай холбож тайлбарлах нь бий.
- ОХУ –д иргэдийн болон төрийн байгууллагын үл хөдлөх хөрөнгийн заавал даатгалын асуудалд хүлээцтэй болгоомжтой ханддаг. Үүнийг нотлох жишээнээс дурдвал,
- a. ОХУ –д төрийн нийтийн өмчийг улсын заавал даатгалд хамруулж болдог ч, Москва хотын засаг захиргаанаас нийтийн өмчийн орон сууцны бус зориулалттай үл хөдлөх хөрөнгө, барилга байгууламжийг улсын заавал даатгалд хамруулах явдлыг 2016 он дуустал түр зогсоох шийдвэр гаргасан байна. Хотын мэр ийм шийдвэрт гарын үсэг зурах болсон үндэслэлээ “төсвийн мөнгөний зарцуулалтын үр ашгийг нэмэгдүүлэх зорилготой” гэж тайлбарлажээ.
 - b. ОХУ –ын Онцгой байдлын яам гал түймрийн эсрэг үр дүнтэй тэмцэх бодлогын шинэчлэлийн хүрээнд галын хамтын заавал даатгалын механизм бий болгох эрх зүйн үндэсийг тавих чиглэлд ажиллаж байна. Тус яамнаас Галын хамтын заавал даатгалын тухай хуулийн төсөл боловсруулах (10 сая рублийн) тендерийг 2011.4.27 –ноос 1.5 жилийн хугацаатай зарлаж, асуудлын эрх зүйн зохицуулалтын шинэ арга

²⁵⁰Федеральный закон от 30.12.2004 N 214-ФЗ «Об участии в долевом строительстве многоквартирных домов и иных объектов недвижимости».

хандлагыг эрэлхийлж байв. Онцгой байдлын яамны энэ санаачлага, хуулийн төслийг засгийн газрын холбогдох бусад яам газар дэмжихгүй байгаа бөгөөд Эдийн засгийн хөгжлийн яам нь эсрэг саналтай явж ирсэн нь анхаарал татдаг.

- с. Оросын Холбооны Улсад, эрх зүйн холбогдох зохицуулалт нь хийгдэж гэмээнэ, галын заавал даатгалд хамрагдах боломжтой нийт 63 сая үл хөдлөх хөрөнгө (объект) байгаагийн 31 сая нь иргэдийн орон сууцны байшин байна. Эндээс, улсын заавал даатгалын санд жилд төвлөрөх үүсвэрийг тооцох боломжтой бөгөөд үүнийг Онцгой байдлын яамнаас гаргасан байна. Орост, улсын хэмжээнд гал түймрийн улмаас учирдаг нийт хохирлын жилийн дундаж хэмжээ 7 тэрбум ам. долл. –т хүрдэг.

е) Энэтхэг улсад ...

Галын даатгал нь Энэтхэгт ерөнхий даатгалын үндсэн төрөл хэлбэрийн нэг байдаг бөгөөд холбогдох хууль тогтоомждоо галын ослын даатгалд заавал хамрагдах иргэн байгууллага хуулийн этгээдийн хүрээг тодорхойлсон. Энд зөвхөн үл хөдлөх хөрөнгийн даатгалын төдийгүй, өмчийн эзэн, эзэмшигчийн хариуцлагын даатгалын асуудлыг давхар хөндөж зохицуулжээ.

Тэдгээрт,

- Байшин, барилга, агуулах эзэмшигчид;
- Дэлгүүрийн эзэд, компани;
- Боловсролын ба эрдэм шинжилгээний байгууллагууд;
- Зочид буудал, дотуур байрны, эмнэлэг, эсхүл үйлчилгээ эрхлэгчид;
- Томоохон үйлдвэрийн газрууд;
- Түрээслэгч, түрээслүүлэгч, банк, санхүүгийн байгууллагууд;
- Барьцаалагч ба барьцаагаар эзэлдүүлэгчид;
- Итгэмжлэгч этгээд, буяны байгууллагууд;
- Тээвэрлэгчид (C & F ангилал);

Энэтхэгийн Галын даатгалын зөвлөх хороо нь албан ёсны ёсны эрх бүхий байгууллага бөгөөд Галын даатгал, үнэлгээ, үнэ тарифын асуудлыг хариуцдаг, 2001 оны III сард байгуулагджээ.

f) Бусад улс оронд ...

Галын заавал даатгалын асуудлыг улс орнууд нэг хэв загвараар шийддэггүй. Гадаадын туршлага, олон улсын туршлага гэх ухагдахуун энд их төлөв тухайлсан нэг-хоёр, эсхүл нэг хэсэгхэн орны арга механизмыг ярьсан нийтлэг биш өгүүлэмжтэй байдгийг тэмдэглэх нь зөв болов уу. Олон улсын практикт улсын ба хувийн өмчийн үл хөдлөх хөрөнгийг байгалийн гамшигт эрсдэх явдлыг заавал даатгалын арга механизмаар шийдэх нь бий ч түгээмэл биш юм.

- Францад, жишээлбэл, “галын заавал даатгал” гэсэн ойлголт үгүй. Гэхдээ, тэндэхийн иргэн банкнаас зээл авч гэмээнэ, эхлээд 2 үйлдлийн заавал хийсэн байх шаардлагатай болдог. Нэгд, зээлдэгч этгээд “амьдралын даатгал” –тай, хоёрт, “үл хөдлөх хөрөнгийн даатгал” –тай байх ёстой. Үл хөдлөх хөрөнгөө даатгуулахын тулд тэр хүн галын байцаагчийг гэртээ буюу объект дээрээ урьж галын эрсдлийн үнэлгээ хийлгэж, тэр үнэлгээ дүгнэлт нь түүгээрээ даатгалын компанид очно, улмаар даатгагдана. “Заавал” гэсэн тодотголгүй хирнээ заавал хийгдэх болдог францын энэ механизм үл хөдлөх хөрөнгийн түрээсийн асуудалд ч хамаарна. Энэ даатгалын системийн мөн чанар нь «хариуцлагын даатгал + үл хөдлөх хөрөнгийн даатгал + уг үл хөдлөх хөрөнгийн дотор агуулагдсан эд зүйлс» –ийг бүхэлд нь багтаасан шинжтэй байна.
- АНУ –д үл хөдлөх хөрөнгийн аливаа даатгал [заавал биш] сайн дурынх байна. Америкийн даатгалын индустрийн хөгжлийг дэлхийд үлгэрлэх жишиг бүхий гэж үздэг. Тэнд, хэн ч юуг ч ямар ч нөхцлөөр даатгуулах боломжтой, улсын даатгал гэсэн ойлголт үгүй. Даатгалын хуримтлалын нийт сан нь 2000 тэрбум долл. –р хэмжигдэнэ, төлөх чадамж өндөртэй. Жишээлсэн тохиолдол болгож өгүүлэхэд, 2001.9.11 –ний өдрийн террорист халдлагад өртсөн “хоёр өндөрийн” хохирчдын нөхөн төлбөрийг барагдуулсан хөрөнгийн дүн 29 тэрбум долл. болж байв.
Америкийн үйлдвэрлэл үйлчилгээний том фирмүүдийн хөрөнгийн даатгалаас жилд дунджаар 8 тэрбум долл. –ын хуримтлал үүсгэдэг. Даатгалын зарим том компани нь дэлхийн 130 гаран оронд өөрийн салбартай байх жишээний. Америкийн даатгалын компаниудад монополийн эсрэг хууль тогтоомж үйлчилдэггүй.
- Английн заавал даатгалын нэр төрлийн жагсаалтад их төлөв “хариуцлагын заавал даатгал” –ууд зонхилох бөгөөд даатгалын компанийн “даатгалын брокерийн хариуцлагыг албан журмаар заавал даатгасан байх” зохицуулалттай. Английн даатгалын компаниудын зарим нь “шөнийн клуб, рестораны” гэх мэт өмчийн тодорхой чиглэлийг сонгож “дагнах мэргэших байдалтайгаар” үйл ажиллагаагаа явуулдаг.
- Австралид галын ослын даатгал, тээврийн хэрэгслийн даатгал, орон гэрийн даатгал цугтаа нэг багц болж явдаг. Австралид галын алба нь хуулийн дагуу жил бүр улсын төсөвт хувь нэмрээ оруулах үүрэгтэй. Австралийн галын ослын даатгал нь зөвхөн эд хөрөнгийг даатгалд хамруулахаар хязгаарлагдахгүй, сэргээн босголт хийх засварлах үйл ажиллагааны зардлыг нөхөх чиг зорилготой.

* * *

Даатгалын зах зээлийн хөгжил өөрийн үнэлгээ хэмжүүртэй. Даатгалын зах зээл сайн хөгжөөгүй улс нийгэмд даатгалын улсын хяналтын механизм зүгшрээгүй байх нь түгээмэл. Даатгалын улсын хяналтын механизм зохих ёсоор төлөвшиж бүрдээгүй үед төрийн өөрийн ба төрийн нийтийн өмчийн үл хөдлөх хөрөнгийн (элдэв эрсдлийн, галын гэх мэт) заавал даатгалыг хуульчлах нь болгоомжлол тооцоо, бодит үндэслэл шаардсан бодлогын ярвигтай асуудлын нэг юм.

* * *

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Галаас хамгаалах татвар. <http://de.wikipedia.org/wiki/Feuerschutzsteuer>
- Галын даатгал. <http://de.wikipedia.org/wiki/Feuerversicherung>
- Даатгалын тухай хууль 1973 (СТН). www.insuranceinstituteofindia.com/. 2011.11.23-нд татаж авсан.
- www.iloveindia.com/real-estate/home-insurance/fire-insurance.html
- www.business.gov.in
- www.axa.com/en/group/axaworld/asia-pacific/australia/#act1
- http://en.wikipedia.org/wiki/Insurance_in_Australia
- www.uac.org.au
- <http://nslegislature.ca/legc/statutes/firesafe.htm>
- <http://assembly.nl.ca/Legislation/sr/statutes/f10.htm>
- www.tbs-sct.gc.ca/pol/doc-eng.aspx?id=17316§ion=text
- www.global.law
- www.vaud.ch
- www.insurancouncil.com.au

ТӨРИЙН АЛБАНААС ТЭТГЭВЭРТ ГАРАХ НАСЫГ ТОГТООДОГ ГАДААД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА, ХҮН АМЫН ДУНДАЖ НАСЛАЛТ

Г.Алтан-Оч (Ph.D),
И.Жаргалзаяабямба, Б.Ариунжаргал

Энэхүү лавлагаа мэдээлэлд гадаад орнуудын Төрийн албаны талаарх судалгааны хүрээнд өндөр насны тэтгэврийг хэдэн насаар тогтоодог, хүн амын дундаж наслалтын талаарх дэлхийн статистик мэдээлэл болон Монгол Улсын хүн амын дундаж наслалтыг 2013 оны байдлаар өмнөх 10 жилтэй харьцуулсан судалгааг хамруулсан болно.

I. ТЭТГЭВРИЙН НАС

Дэлхийн улс орнуудад өндөр насны тэтгэврийн санг Засгийн газрын үр ашгаас хамааруулан тооцож санхүүжүүлдэг байна.

Өндөр насны тэтгэвэрт гарах насыг дэлхийн улс орон бүрт хэрхэн тогтоосныг судалгаа хийгдсэн оноор нь доорх хүснэгтээр үзүүлэв:²⁵¹

Дэлхийн орнуудын тэтгэврийн нас (2007-2014 он)

№	Улс	Эрэгтэй	Эмэгтэй	Судалгаа хийгдсэн он
1	Австрали	65-67	64.5-67	
2	Австри	65	60	2011
3	Азербайжан	62	59.5	2012
4	Албани	65	60	2012
5	АНУ	62-67	62-67	2013
6	Армени	63	63	2011
7	Беларус	60	55	2007
8	Бельги	65	65	2009
9	Болгар	63	60	2011
10	Босни-Герцеговина	65	65	2011
11	Вьетнам	60	55	2011
12	Герман	65	65	2008
13	Грек	67	60-67	2012
14	Гүрж	65	60	2011
15	Дани	65-67	65-67	2008
16	Израил	67	62	2011
17	Ирланд	65-66	65-66	2008
18	Исланд	67	67	2007
19	Испани	65	65	2011
20	Итали	66	64	2014
21	Казахстан	63	58	2011
22	Кипр	65	65	2011
23	Киргизстан	63	58	2011

²⁵¹ "Тэтгэврийн нас" - Retirement Age. http://en.wikipedia.org/wiki/Retirement_age

№	Улс	Эрэгтэй	Эмэгтэй	Судалгаа хийгдсэн он
24	Колумб	62	57	2014
25	Косово	65	65	2011
26	Латви	62	62	2011
27	Литва	62.5	60	2011
28	Лихтенштейн	64	64	2007
29	Люксембург	65	65	2011
30	Македон	64	62	2011
31	Мальта	61	60	2008
32	Молдав	65	60	2011
33	Монтенегро	65	60	2013
34	Непал	58	58	2007
35	Нидерланд	65-67	65-67	2009
36	Норвеги	67	67	2011
37	Нэгдсэн Вант Улс	65	60	2011
38	ОХУ	60	55	2011
39	Пакистан	60	60	2007
40	Польш	65-67	60-67	2013
41	Португал	66	66	2014
42	Румын	64	59	2013
43	Саудын Араб	62	62	2014
44	Серби	65	60	2011
45	Сингапур	65	65	2012
46	Словак	62	62	2012
47	Словени	63	61	2008
48	Тажикстан	63	58	2011
49	Турк	60	58	2014
50	Туркменистан	62	57	2011
51	Узбекстан	60	55	2011
52	Украйн	60	55-60	2011
53	Унгар	62	62	2011
54	Финлянд	62-68	62-68	2008
55	Франц	62	62	2011
56	Хорват	65	60	2011
57	Хятад	60	50-55	2011
58	Чех	63	59-63	2013
59	Чили	65	60	
60	Швед	61-67	61-67	2011
61	Швейцарь	65	64	2007
62	Шинэ Зеланд	65	65	2013

№	Улс	Эрэгтэй	Эмэгтэй	Судалгаа хийгдсэн он
63	Энэтхэг	60	60	2012
64	Эстони	63	62	2014
65	Япон	55–65	55–65	

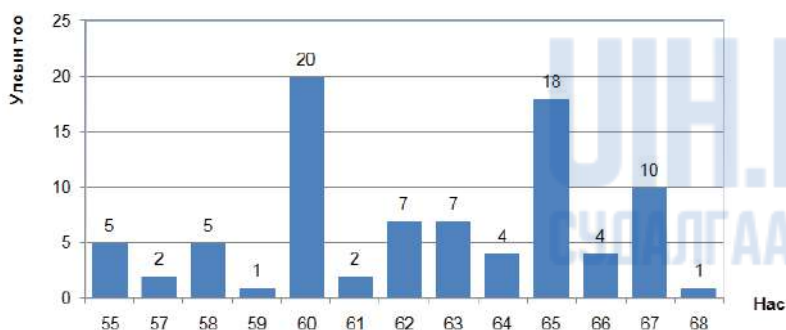
Судалгаанд авагдсан орны тэтгэврийн насыг, хүйсээр нь ангилан түүвэрлэснийг доорх хүснэгтэд харуулав:

Улсын тоо

Тэтгэврийн нас	Эрэгтэй	Эмэгтэй
55 нас		5
57 нас		2
58 нас		5
59 нас		1
60 нас	7	14
61 нас	1	1
62 нас	7	4
63 нас	8	1
64 нас	3	1
65 нас	19	8
66 нас	3	2
67 нас	10	7
68 нас	1	

Үүнийг нэгтгэн диаграмаар үзүүлбэл:

Дэлхийн улс орнуудын тэтгэврийн насны давтамж

Эндээс үзэхэд, өндөр насны тэтгэврийн насыг дэлхийн хамгийн олон оронд (20 улс) 60-аар тогтоосон бол удаах байруудад 65 нас (18 улс), 67 насыг 10 улс орон тус тус сонгосон байдаг ажээ.

Зарим улсад төрийн албан хаагч өндөр насны тэтгэвэрт гарах насыг тусгайлан зохицуулсан байна. Үүнд Ирланд, Герман, Кени зэрэг улсыг нэрлэж болно.

Ирланд улсын төрийн албан хаагчийн тэтгэврийн нас

Ирланд улсын Засгийн газраас 2014 оны 1-р сарын 1-ны өдөр улсын тэтгэврийн нөхцөлийн эрх зүйн орчинг шинэчлэн бүрдүүлж, 2005 оны 18 тоот “Төрийн албаны тухай”²⁵² хуулийн 8-р хэсэгт нэмэлт өөрчлөлт оруулжээ.²⁵³ Үүнд:

- 65 нас хүрсэн байх;
- 66 нас хүрээгүй байх;
- ажлаас чөлөөлөгдсөн байх;
- тэтгэврийн санд нийгмийн даатгалын шимтгэлийг хангалттай хуримтлуулсан байх ёстой ажээ.

Ирланд улсад тэтгэвэрт гарах насыг хөдөлмөрийн гэрээгээр заасан байдаг. Энэхүү хөдөлмөрийн гэрээгээр эрүүл мэндийн шалтгаанаар ажиллах чадвараа алдсан тохиолдолд 55-60 насыг “эрт тэтгэвэрт гарах нас” гэж үзээд тусгай заалт оруулсан байна. Ердийн тохиолдолд хууль ёсны тэтгэвэрт гарах насыг 65 гэж үздэг. Хувиараа хөдөлмөр эрхэлж байгаа хүний тэтгэврийн насыг тэтгэврийн насны жишгээр хамгийн өндрөөр ч тогтоож болдог ажээ.

Мөн өндөр насны тэтгэврийг 1 насаар нэмэгдүүлж 66 нас болгон шилжүүлэх байдал дуусгавар болоод байна. Төрийн албан хаагч нь эрт тэтгэвэрт гарах (55 нас) бол өмнө нь нийгмийн даатгалын шимтгэл төлсөн байх ёстой.

Ирландын эмэгтэйчүүд нь эрчүүдээсээ илүү удаан насалдаг байна. 2013 оны байдлаар, хүн амын хүйсийн харьцаа нь 65-69 насны ангилалд 100 эмэгтэй тутамд 100 эрэгтэй ноогдож байсан бол 85-аас дээш насанд 100 эмэгтэй тутамд ноогдох эрэгтэйчүүдийн тоо 48 болж буурчээ²⁵⁴.

Мөн 2013 онд ажил хөдөлмөр эрхэлж байгаа хүмүүсийн 54 хувь нь эрэгтэй, ажилгүй хүмүүсийн 2/3 буюу 69 хувь нь эрэгтэйчүүд байв. 2013 оны бүх эмэгтэйчүүдийн 98.2 хувь нь гэр бүлтэй болон гэр бүлгүй эмэгтэйчүүд, тэтгэвэрт гарагчдын 63.2 хувь нь эрэгтэйчүүд байсан гэж тодорхойлжээ.²⁵⁵

Герман улсын төрийн албан хаагчийн тэтгэврийн нас

Герман улсын нийтийн албаны²⁵⁶ ажилтнуудын зөвхөн гуравны нэг нь төрийн албан хаагч²⁵⁷ байдаг. Төрийн албан хаагчийн тэтгэврийг Холбооны улс, муж улс болон орон нутгийн түвшинд нэгдмэл байдлаар Төрийн албан хаагчийн тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хуулиар²⁵⁸ зохицуулдаг. Тус хуулийн холбогдох заалтууд нь мөн шүүгч нарт хамаардаг. Харин мэргэжлийн цэргийн албан хаагчийн тэтгэврийг энэхүү хуулийн зарчмыг баримтлан тусгайлан Цэргийн тэтгэврийн тухай хуулиар²⁵⁹ зохицуулна.²⁶⁰

²⁵²Төрийн албаны тухай хуулийн 8-р хэсэг. www.oireachtas.ie/documents/

²⁵³Төрийн албаны тухай хууль. 2005 он. Төрийн албан хаагчдын тэтгэвэрт гарах нас. www.oireachtas.ie/documents/

²⁵⁴Ирландын нийгмийн давхарга, амьдралын хэв шинж” - Social Cohesion and Life Styles. www.cso.ie/en/releasesand-publications/

²⁵⁵Ирландын 2013 оны статистикийн мэдээ” - Ireland: Principal economic status, 2013.

²⁵⁶Public service.

²⁵⁷Civil servant.

²⁵⁸Төрийн албан хаагчийн хангамжийн тухай хууль” - Beamtenversorgungsgesetz (BeamtVG).

²⁵⁹Цэргийн хангамжийн тухай хууль” - Soldatenversorgungsgesetz (SVG).

²⁶⁰Германы нийтийн албаны тэтгэвэр” - Public Sector Pensions in Germany, A.Freiberg (Sigma Paris), Seminar on “Social Rights and Pensions for Civil Servants in some EU Member States”, Vilnius, Lithuania, 9 November 2006. www.sigmaweb.org/publicationsdocuments/38701086.pdf

Төрийн албан хаагчийн тэтгэвэр нь хүний нөөцийн зардалд багтах бөгөөд тэтгэврийг төрийн байгууллага нь жилийн төсвөөсөө шууд төлдөг. Төрийн албан хаагч нь нийгмийн даатгалын шимтгэл төлөхгүй (хууль ёсны ерөнхий нийгмийн хамгаалал, тэтгэврийн санд²⁶¹ хувь оруулахгүй) бөгөөд татвараас санхүүждэг тусгай тогтолцооны улмаас албан татвар төлөхгүй. Төрийн албан хаагч тохирох тэтгэвэр авах нь төрийн албаны уламжлалт зарчмуудын нэг мөн бөгөөд Үндсэн хуулиар хамгаалагдсан (баталгаажсан) байдаг.

Төрийн албан хаагч ажлаас халагдмагц тэтгэвэр тогтоолгох эрх нь бүрддэг. Энэ нь доорх тохиолдолд хэрэгжинэ. Үүнд:

- ерөнхий тэтгэврийн нас (65 насанд), эсвэл тусгай тэтгэврийн нас (цагдаа, хорих болон мэргэжлийн гал сөнөөх ангийн ажилтан бол 60 насанд) хүрсэн;
- 63-аас дээш насанд хүсэлт гаргасан (тахир дутуугийн групптэй бол 60-аас дээш);
- эсвэл хөдөлмөрийн чадвараа бүрэн алдсан.

Төрийн албан хаагч нь хууль ёсны ерөнхий ослын даатгалын²⁶² хамгаалалт авдаггүй боловч төрийн албан хаагчийн тэтгэврийн тогтолцоо²⁶³ нь ослын тохиолдлыг харгалзсан байдаг. Хэрэв төрийн албан хаагч ажлын байранд осолдох буюу нас барвал түүний ажил олгогч (төрийн байгууллагын дарга) нь түүнд буюу түүний асран хамгаалуулагчид эмчилгээ, асран сувилах болон материалын зардлын нөхөн төлбөр, мөн орлого буурсны нөхөн олговор олгодог байна. Төрийн албан хаагч ажлын байранд осолдсоны улмаас ажлаас халагдвал түүнд тодорхой нөхцлүүд хангасан бол ослын нэмүү тэтгэвэр өгнө.

Тэтгэврийн хэмжээг улсын эдийн засгийн хөгжил болон төсвийн орлого, мөн төрийн албан хаагчийн цалинтай уялдуулан тохируулах бөгөөд Холбооны хуулиар тогтоодог.

Хууль ёсны тэтгэврийн даатгал²⁶⁴ болон нийтийн албаны нэмэлт тэтгэврийн тогтолцооны²⁶⁵ дагуух тэтгэврээс ялгаатай нь төрийн албан хаагчийн өндөр насны тэтгэврийг татварын хуулиар хөдөлмөрийн орлого гэж үзэх ба тэтгэвэрт (3000 еврогоос давсан хэсэгт) нь бүрэн албан татвар ногдуулдаг байна.

Тэтгэвэр авахын тулд төрийн албан хаагч хамгийн багадаа 5 жил төрийн алба хаасан, эсвэл ажлын байранд осолд орсоны улмаас хөдөлмөрийн чадвараа алдсан байх ёстой. Мөн ерөнхийдөө төрийн албан хаагч нь нийтийн албаны ажлаас халагдсан байх шаардлагатай.

Төрийн албан хаагч тэтгэвэрт гарахаасаа өмнө нийтийн албанаас халагдсан бол түүнийг хууль ёсны тэтгэврийн даатгалд ухраан хамруулж болдог (гэхдээ нийтийн албаны нэмэлт тэтгэврийн тогтолцоонд хамрахгүй).

Тэтгэвэр тогтоох алба хашсан жил, тэтгэвэр тогтоох цалинг үндэслэн тэтгэврийг тооцоолно.

Тэтгэвэр тогтоох алба хашсан жилд нийтийн алба, мэргэжлийн болон мэргэжлийн бус цэргийн алба хаасан жил, иргэний хуулийн дагуу нийтийн албанд ажилласан жил, болон сургалтанд хамрагдсан хугацааг оруулж тоолно.

²⁶¹General statutory social security and pension scheme.

²⁶²General statutory accident insurance

²⁶³Pension scheme for civil servants

²⁶⁴Statutory pensions insurance

²⁶⁵Supplementary pension scheme

Тэтгэвэр тогтоох цалинд төрийн албан хаагчийн гэр бүлийн олговор²⁶⁶ (I шат) болон хуулинд тусгайлан заасан зарим олговрыг хамруулан хамгийн багадаа 3 жилийн туршид авсан сүүлчийн суурь хөлсийг оруулдаг. Гэхдээ шуудангийн олговор, хүнд нөхцөлд ажилласны нэмэлт төлбөр, зардал болон илүү цагийн олговрыг хамруулахгүй.

2003 он хүртэл хамгийн өндөр тэтгэврийн хэмжээ нь тэтгэвэр тогтоох цалингийн 75 хувь байсан. 2010 онд 71.75 хувь болж буурсан.

Хэрэв хууль ёсны тэтгэврийн нас (65 нас, цагдаагийн ажилтан бол 60) хүрэхээс өмнө төрийн албан хаагч тэтгэвэрт гарах бол эрт гарч буй жил тутамд тэтгэврийг 3.6 хувиар бууруулж тооцно. Хорогдуулалтын хамгийн дээд хэмжээ 10.8 хувь байна. Тахир дутуугийн группэд байдаг төрийн албан хаагчийн хувьд хууль ёсны тэтгэврийн нас 63 байдаг.

Хэрэв илүү ашигтай бол төрийн албан хаагч нь хамгийн багаар тэтгэвэр тогтоолгож болно. Энэ нь тэтгэвэр тогтоолгох цалин (гэр бүлийн бүрэн олговрыг оруулан)-гийн 35 хувьтай тэнцэх ба 2004 оны байдлаар хамгийн багадаа 1290.97 (хуучин улсуудад), 1196.44 (шинэ улсуудад) евро тус тус байлаа.

Кени улсын төрийн албан хаагчийн тэтгэврийн нас

Зүүн Африкийн Кени улсад төрийн албан хаагчдын тэтгэврийн нас нь хамгийн багаар 55 нас гэж тогтсон байдаг байна. Олон улсын хүлээн зөвшөөрөгдсөн Хөдөлмөрийн байгууллага (ОУХБ) нь тэтгэвэрт гарах насыг тухайн орны онцлог шинж, тэтгэвэрт гарах насны дундажтай харьцуулан 60 нас гэж тогтоосон байдаг боловч Кени улсын Засгийн газар төрийн албан хаагчдын тэтгэвэрт гарах насыг тодорхойлох, удирдан чиглүүлэх, насыг хянан үзэх, байгалийн хүчин зүйлс, онцлог шинжүүдэд тохируулан бодлогын судалгаа хийсний үндсэн дээр тэтгэвэр тогтоох схем боловсруулсан байна.

2009.04.01-ний өдөр Кени улсын Засгийн газар төрийн албаны хаагчдын тэтгэвэрт гарах насыг 5 жилээр нэмэгдүүлэн 60 нас болгон өөрчилсөн нь барууны орнуудын хувьд энгийн үзэгдэл билээ. Өндөр хөгжилтэй орны хувьд их, дээд сургуулиуд, эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын ажилтны өндөр насны тэтгэврийг 70 нас гэж “тэтгэвэрт гарах нас”-д өөрчлөлт оруулж байгаа нь тухайн орны санхүүжилт, цалинтай холбоотой түгээмэл асуудал байдаг.

Дэлхийн орнуудын жишгээр төрийн албан хаагчдын тэтгэвэрт гарах насыг Кени улсад нэмэгдүүлэх боломжгүй талаар маргаан мэтгэлцээн үүссээр байна. Энэ нь тухайн орны хүн амын дундаж наслалт, хүн амын өсөлт, хөгшрөлтийн явц, ажиллах хүчний чадвар, байгалийн онцлог шинжээс үүдэлтэй гэж тайлбарлаж болно. Төрийн албаны тэтгэврийн тогтолцооны үндсэн мэдээлэл нь төрийн албаны тэтгэврийн системээр тодорхойлогдоно. Тэтгэвэрт гарах наснаас эхлэн нас барах хүртлээ өндөр насны тэтгэврийг олгоно.²⁶⁷

Кени улсын төрийн албаны хаагчийн тэтгэврийн хэмжээ нь 400 000 шиллинг (1\$=84 шиллинг) байна. Үүнд: бүх ажилчдыг хамруулах ба боловсролын салбарын нийт багш нар 53 хувь, яамдуудын төрийн албан хаагчид 30 хувь, цэрэг, цагдаа болон хүчний багууллагынхан 21 хувь, үлдсэн нь 17 хувийг бүрдүүлдэг байна. Кени улсын Статистикийн газрын мэдээлсэнээр, төрийн албан хаагчдын тоо 12 000 байна.

²⁶⁶Family allowance

²⁶⁷“Тэтгэврийн насны үзэл баримтлал” - The Concept of Retirement Age: A Commentary by Monica Were, Research & Development Department, RBA. www.rba.go.ke/publications/

Одоогоор тэтгэвэрт гарсан төрийн албан хаагчдын тэтгэврийг цаг хугацаанд нь олгох, амласны дагуу амьжиргааны тэтгэврийн стандартыг мөрдөж үүргээ биелүүлэх нь тулгамдсан асуудал болоод байна. 2002 оны байдлаар төрийн албаны тэтгэврийн тогтолцооны далд тэтгэврийн өр нь 176.5 тэрбум шиллинг болжээ. Үнэндээ тэтгэврийн насыг 60 гэж нэмсэн ч эрт тэтгэвэрт гарах нас нь дунжаар 50 нас болоод байна. Цагдаа, хорих байгууллага, хүчний байгууллага, хамгаалагч нар эрт тэтгэвэр тогтоолгож байна.

II. ХҮН АМЫН ДУНДАЖ НАСЛАЛТ

Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллагын гаргасан дэлхийн хүн амын дундаж наслалтын (2012 он) жагсаалтыг доорх хүснэгтээр харуулав:²⁶⁸

№	Улс орон	Дундаж наслалт	Эрэгтэй	Эмэгтэй
1	Австрали	83	80.5	85.5
2	Австри	81.5	78.5	84.5
3	Азербайжан	71.5	69.5	74.5
4	Албани	74	72	76
5	Алжир	73.1	70.1	78.7
6	Ангол	52	51	53
7	Андорра	84.2	80.8	87.6
8	Антигуа-Барбуда	75.8	74.4	77.2
9	АНУ	79.8	77.4	82.2
10	Арабын Нэгдсэн Эмират	79.2	77.2	81.2
11	Аргентин	76	73	79
12	Ардчилсан Конго Улс	49.5	48	51
13	Армени	74.4	70.6	78.2
14	Афганистан	60	59	61
15	Багамын Арлуудын Нөхөрлөл	76.5	73.5	79.5
16	Бангладеш	70	69.5	70.5
17	Барбадос	78.5	76.2	80.8
18	Бахрейн	77	75	79
19	Беларусь	72.5	68.5	77.5
20	Белиз	77	74.4	79.4
21	Бельги	81	78.5	83.5
22	Бенин	59	58	60
23	Болгар	74.5	71	78
24	Болив	69	67	71
25	Босни-Герцеговина	76	74	78
26	Ботсван	66	64.5	67.5
27	Бразил	76.2	72.6	79.8
28	Бруней	79	77.5	80.5
29	Буркина Фасо	56.5	54	57
30	Бурунди	53	52	54
31	Бутан	70.8	69.2	72.4
32	Вануату	72	71	74
33	Венесуэл	75	71.5	78.5
34	Вьетнам	75	73	77
35	Габон	64	62	66
36	Гайана	70.5	67.5	73.5
37	Гайти	63	62	64
38	Гамби	59	57.5	60.5

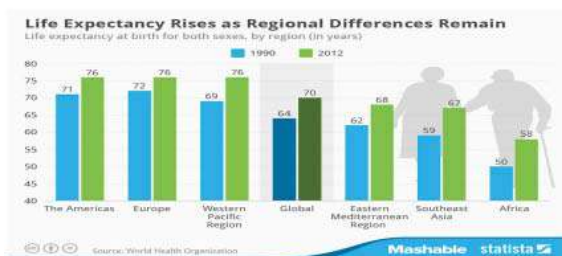
²⁶⁸ Дэлхийн улс орнуудын дундаж наслалтын жагсаалт - List of countries by life expectancy. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_life_expectancy

№	Улс орон	Дундаж наслалт	Эрэгтэй	Эмэгтэй
39	Гана	66	64	68
40	Гватемаль	71.5	68	75
41	Гвиней	55	54	56
42	Гвиней Биссау	50	48	52
43	Герман	81	78.5	83.5
44	Гондурас	74	72	76
45	Грек	81	78	84
46	Гренада	76.5	73	80
47	Гүрж	74.5	70.2	78.8
48	Дани	79.5	77	82
49	Доминик	77.5	75	80
50	Доминикан	73.2	72	74.4
51	Египет	73.2	71.2	75.2
52	Жибути	61	59	64
53	Жордан	74.6	72.4	76.8
54	Зааны Ясан Эрэг	56.5	55	58
55	Замби	55.5	54	56
56	Зимбабве	54	53	55
57	Йемен	64	63	66
58	Израиль	82.1	80.3	83.9
59	Индонез	72	68	76
60	Ирак	68.5	65	72
61	Иран	73.5	72	75
62	Ирланд	81.4	79.2	83.6
63	Исланд	83.3	81.4	85.2
64	Испани	82.5	79.5	85
65	Итали	83.1	80.4	85.8
66	Кабо-Верде	74.5	70.6	78.4
67	Казахстан	68	63	73
68	Камбож	66	64	68
69	Камерун	61.5	59	64
70	Канад	82.5	80.4	84.6
71	Катар	75.5	73	78
72	Кени	60	59	61
73	Кипр	81.2	79.1	84.3
74	Киргизстан	69	65	72
75	Кирибати	68	65	71
76	Колумб	74.6	72.4	76.8
77	Коморын арлууд	68	65	71
78	Конго	58	57	59
79	Коста-Рика	79.8	78.3	81.3
80	Куба	79.4	77.4	81.4
81	Кувейт	78.2	75.5	80.5
82	Лаос	68	66.5	69.5
83	Латви	74.5	69.5	78.5
84	Лесото	51	50	52
85	Либерри	59	58	60
86	Ливан	80.5	78.9	82.5
87	Ливи	74.5	71	78
88	Литва	75.9	70.8	81
89	Лихтенштейн	80.7	77.8	83.6

№	Улс орон	Дундаж наслалт	Эрэгтэй	Эмэгтэй
90	Люксембург	82	79.5	84.5
91	Мавритани	75.2	71	79.4
92	Мавритани	59.5	57	61
93	Мадгаскар	66	65	68
94	Македон	75	73	77
95	Малави	58	57.5	58.5
96	Малайз	75.7	72.2	79.2
97	Мали	51	50	53
98	Мальдив	77.2	76.2	78.2
99	Мальт	81	79.4	82.6
100	Марокко	76.5	73.4	79.9
101	Маршаллын Арлууд	73.5	69	75
102	Мексик	77.2	74.2	80.2
103	Микронези	70	68	72
104	Мозамбик	52.5	52	53
105	Молдав	71	67	75
106	Монгол	69	65	73
107	Монтенегро	74.5	71.5	77.5
108	Мьянмар	68	66	70
109	Намиб	67.2	66.2	68.2
110	Науру	73	70	76
111	Непал	69	68	70
112	Нигер	56	55	57
113	Нигери	53	52	54
114	Нидерланд	81.5	79.5	83.5
115	Никарагуа	74.5	71.5	77.5
116	Норвеги	81.9	80.2	83.6
117	Нэгдсэн Вант Улс	81	79.5	82.5
118	Оман	76	73	79
119	ОХУ	70.5	62	76.3
120	Өмнөд Африк	61	59	63
121	Өмнөд Солонгос	81	77.5	84.5
122	Пакистан	67	66	68
123	Палау	74	70	78
124	Панам	77.8	74.6	81
125	Папуа Шинэ Гвиней	67.5	65	69
126	Парагвай	74.7	71.6	77.8
127	Перу	74.7	71.6	77.8
128	Польш	77.5	73.5	81.5
129	Португаль	80	76.9	82.8
130	Руанда	60	59	61
131	Румын	74	70	78
132	Самоа	74	71	77
133	Сан-Марино	83.5	82	85
134	Сан-Томе ба Принсипи	72	68	76
135	Саудын Араб	74.3	72.4	76.2
136	Свазиланд	50	49	51
137	Сейшелийн Арлууд	74.7	71	78.4
138	Сенегал	64	62	66
139	Сент Китс ба Неви	75.5	71.5	79.5
140	Сент-Винсент ба Гренадин	76	73	79
141	Сент-Китс ба Невис	75.1	72.2	78

№	Улс орон	Дундаж наслалт	Эрэгтэй	Эмэгтэй
142	Серби	74	71	77
143	Сингапур	84	82	87
144	Сири	75	72	78
145	Словак	76.3	72.9	79.61
145	Словени	80	77	83
147	Соломоны Арлууд	73	71	75
148	Сомали	50	48	52
149	Судан	63	61	65
150	Суринам	74.5	72	77
151	Сьерра-Леон	38	37	39
152	Тажикстан	68	67	69
153	Тайвань	80.6	78	83.2
154	Тайланд	74.9	71.4	78.4
155	Танзани	59	58	61
156	Тимур-Лэстэ	64	63	65
157	Того	57	55.5	58.5
158	Тонга	74.5	73	76
159	Төв Африк	48.5	47	50
160	Тринидад-Тобаго	74.8	71.5	78.1
161	Тунис	74.6	72.6	78.9
162	Турк	74.4	72.4	76.4
163	Туркменистан	66.5	63	70
164	Уганда	56	54.5	57.5
165	Узбекстан	68.5	66	71
166	Украйн	68,25	62,37	74.5
167	Унгар	75	71	79
168	Уругвай	77.3	74.2	80.4
169	Фижи	73	70	76
170	Филиппин	73	70	76
171	Финлянд	81	78.0	84
172	Франц	82.3	79.4	85.2
173	Хойд Солонгос	69	66	72
174	Хонг Конг	83.8	82	85.6
175	Хорват	77.5	74.5	80.5
176	Хятад	76	74	77
177	Чад	51	50.5	53.5
178	Чех	78	75	81
179	Чили	81.2	80.1	82.3
180	Швед	83	81.4	84.6
181	Швейцарь	82.8	80.4	85.4
182	Шинэ Зеланд	81.7	79.4	84
183	Шри-Ланка	74.7	71.4	78
184	Эквадор	76	73	79
185	Экваторын Гвиней	54	53	55
186	Эль Сальвадор	74.6	70.8	78.4
187	Энэтхэг	65	64	67
188	Эритрей	61.5	59	64
189	Эстони	76.1	71	81.2
190	Эфиоп	60.5	59	62
191	Ямайка	74.8	71.5	78.2
192	Япон	84.6	85	87.3

Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллагын Эрүүл мэндийн статистикийн тайланд шинээр дурдсанаар, 1990 оноос хойш дэлхийн улс орнуудад хүн амын дундаж наслалт сүүлийн 6 жилд өсөж, 70 нас хүрсэн байна. Дэлхийн хэмжээнд эмэгтэйчүүдийн дундаж нас 73 байгаа бол харин эрэгтэйчүүдийнх 68 байна.²⁶⁹

2012 оны энэхүү байдлаар, Америк, Европ, Өрнөд номхон далайн бүсийн дундаж наслалт тус тус 76 нас гэж дэлхийн дундаж наслалтаас дээгүүр байна. Харин Дорнод газар дундын тэнгисийн бүс-68, Зүүн өмнөд ази-67, Африк-58 нас гэж дэлхийн дунджаас доогуур байна.

Улсаар нь авч үзвэл, Сьерра Леон улсын дундаж наслалт нь хамгийн бага буюу 46 нас байна. Япон улсын эмэгтэйчүүдийн хувьд хамгийн урт наслалттай буюу 87 нас байхад, Исланд улсын эрэгтэйчүүдийн наслалт нь хамгийн урт буюу 81.2 нас байна.

Дэлхийн хэмжээнд эмэгтэйчүүдийн дундаж наслалт эрэгтэйчүүдийнхээс даруй 4.6 жилээр илүү байна гэж уг тайланд дурджээ.

Европын хүн амын дундаж наслалт

Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллага (ДЭМБ)-ын Европ дахь салбарын төлөөлөгчид тус тивийн хүн амын эрүүл мэндийн нөхцөл байдлын талаарх судалгааг танилцууллаа. Европчуудын дундаж наслалт өндөр, эрүүл саруул амьдралын хэв маягтай байгаа боловч тивийн хэмжээнд хүн амын эрүүл мэндийг сайжруулах бодлого тэгш бус хэрэгжиж байгааг судлаачид хэлж байна.

Хэдийгээр европчуудын дундаж наслалт өндөр, эрүүл амьдралын орчин нөхцөл сайн байгаа боловч Засгийн газрууд эрүүл мэндийн салбар дахь төсвөө бууруулбал сөрөг үр дүн гарах эрсдэлтэй болохыг ДЭМБ-ын судлаачид анхаарууллаа.

Европын холбооны “Европын эрүүл мэндийн тайлан-2012” сэдэвт судалгаанд дурдсанаар, бүс нутгийн хэмжээнд хүн амын дундаж наслалт 82.2 буюу хамгийн өндөр үзүүлэлттэй байгаагаараа Испани улс тэргүүлж байгаа бол Казахстан улсын хүн амын дундаж наслалт 68.7 буюу хамгийн бага байгаа юм.

Евро бүсийн хэмжээнд хүн амын дундаж наслалт 1980 оноос хойш 5 жилээр нэмэгдэж, 2010 оны байдлаар европчуудын дундаж наслалт 76-д хүрчээ. Гэвч Европ тивийн хэмжээнд хүн амын эрүүл мэндэд чиглэсэн бодлого тэгш бус хэрэгжиж буйг судлаачид хэлж байна. ДЭМБ-аас гаргасан уг судалгаа Израиль, Төв ази болон Баруун европын баян чинээлэг орнуудаас гадна Зүүн европын ядуу буурай улс орнууд зэрэг 53 улсыг хамарчээ. Тус бүс нутгийн 9 улс дэлхийн хэмжээнд дундаж наслалтаараа тэргүүлж байгаа боловч Европ тив архидалт, тамхидалтын үзүүлэлтээрээ өндөрт орж байгаа болохыг судалгаа харуулж байна.

²⁶⁹ “Дундаж наслалт нэмэгдсэн ч бүсийн ялгаа хэвээр байна” - Life expectancy rises, but regional differences remain, Matt Petronzio, 20 May 2014. <http://mashable.com/2014/05/19/life-expectancy-global/>

Тайланд дурдсанаар, хүн амын дундаж наслалтын үзүүлэлтэд сөргөөр нөлөөлж байгаа гол хүчин зүйлст зүрхний өвчлөл орж байгаагаас гадна ямар нөхцөлд амьдарч буй нь ихээхэн нөлөөтэй байгаа юм. Мөн тус бүс нутагт эмэгтэйчүүдийн дундаж наслалт 80 бол эрэгтэйчүүдийн дундаж наслалт 72.5 буюу ихээхэн зөрүүтэй байгааг тайланд онцолжээ.²⁷⁰

Дэлхийн хамгийн өндөр дундаж наслалттай 10 улс

Урт наслахад хамгийн чухал нь хөрөнгө мөнгө. Учир нь баян хүмүүс эрүүл хоол идэж, архи тамхи бага хэрэглэж, чанартай эмнэлгийн тусламж авдаг. Мөн баян орнуудад гэмт хэрэг, иргэний дайн бага байдаг. Дэлхийн дараах орнуудад дундаж наслалт өндөр байдаг бөгөөд АНУ-ын дундаж наслалт 77.85 байх ба энэхүү үзүүлэлтээрээ дэлхийд 48-р байранд ордог байна.²⁷¹

1.АНДОРРА: 83.51 Франц, Испаний дунд байдаг Андорра улс нь дэлхийн II дайны дараа жуулчдын зорих дуртай газар болох хүртлээ европын хамгийн ядуу улсын нэг байсан. Андоррагийн 71 мянган хүн өөрийн улсын байнга өсч дэвжиж буй эдийн засгийнхаа ачаар маш сайн хүнсний хангамж, нийгмийн эрүүл мэндийн тусламжийг хүртэж чаддаг байна.

2.МАКАО: 82.19 Андоррагийн адил, Өмнөд Хятадын тэнгис дэхь энэхүү арал нь асар хурдацтай өсч буй эдийн засгийнхаа үр шимийг хүртэж буй юм. Саяхан чөлөөтэй болсон мөрийтэй тоглоомын салбарын ачаар ихэнх мөнгөө жуулчдаас олдог бөгөөд ялангуяа эх газрын Хятадууд тэдэнд ихээхэн хувь нэмэр оруулдаг байна. Улсын орлогын 70 хувийг мөрийтэй тоглоомоос олон, түүнийгээ засгийн газар нь эргүүлээд эрүүл мэндийн тусламж, үйлчилгээг сайжруулахад маш их хэмжээгээр цацдаг.

3.САН МАРИНО: 81.71 Төв Итали дахь энэхүү тусгаар улс нь европын 3 дахь жижиг улс (Ватикан, Монакогийн дараа орох) бөгөөд дэлхийн хамгийн хөгшин Бүгд Найрамдах улс юм. Тэдний урт насладагийн учир нь тогтвортой хөгжил болон хүн амынх нь ихэнх хэсэг нас богиносгодог хүнд хүчир үйлдвэрлэлийн ажлаас илүү тасалгаанд суудаг ажилтай байдаг нь холбоотой юм.

4.СИНГАПУР: 81.71 Хөгжил цэцэглэлтийг нь тооцохгүйгээр хандвал, Сингапурын иргэдийн дундаж наслалт урт байдаг нэг хүчин зүйл нь 1980-аад оны эхээр тус улсын Засгийн газар ард иргэдээ өндөр насалж буй буюу иргэдийнх нь дундаж нас тогтмол өсөж буйг ажигласан явдал юм. Улмаар Засгийн газар нь эртнээс төлөвлөн ажил хэрэг болгосны хүчинд одоо Сингапур улсын ахимаг настандаа үзүүлэх эрүүл мэндийн тусламж маш өндөр түвшинд хүрсэн юм.

5.ХОНГКОНГ: 81.59 Хонг Конг дахь хүмүүс ерөнхийдөө эрүүл, тэнцвэртэй хоол хүнс буюу ихэвчлэн будаа, ногоо, дүпүнд суурилсан хоол хүнс хэрэглэдэг бөгөөд маш бага хэмжээний мах хэрэглэдэг. Энэ нь таргалалтын түвшин бага байх боломжийг олгож улмаар хүнсний хэрэглээтэй холбоотой хорт хавдар, зүрх судасны өвчлөл доогуур байна гэсэн үг юм.

6.ЯПОН: 81.25 Өндөр хөгжилтэй улсууд дунд Япон улс нь насанд хүрэгсдийн таргалалтаараа хамгийн бага улсуудын нэг буюу дөнгөж 3 хувь байдаг. Үүний гол шалтгаан нь Хонг конгчуудтай ижил эрүүл хоол хүнс буюу ихэвчлэн ногоо, загас, будаа болон гоймонтой хүнс хэрэглэдэгтэй холбоотой. Ихэнх япончууд цадталаа иддэггүй бөгөөд 80 хувь нь дүүрэхэд л үргэлжлүүлэн идэхээ зогсоодог байна. Япончууд барууны улсуудаас бас нэг зүйлээр ялгаатай нь тэд машинд тэднээс илүү бага хамааралтай байж боломж л олдвол алхдаг ба түүгээрээ ч хангалттай дасгал хөдөлгөөнийг хийж байдаг.

²⁷⁰"Европын хүн амын дундаж наслалт өндөр байна", Т.Сарангя, 2013.03.13 <http://world.time.mn/>

²⁷¹"Дэлхийн хамгийн өндөр дундаж наслалттай 10 улс", МонголМед-Монголын Анагаахын Сэтгүүлүүдийн Холбоо (МАСХ), 2008-2. www.mongolmed.mn/article/1121

7.ШВЕД: 80.51 1990-ээд оны сүүлд тохиосон эдийн засгийн хямрал Шведийн дэлхийд алдартай амгалан байдаг болон нийгмийн эрүүл мэндийн тогтолцоонд тодорхой хэмжээний хохирол учруулсан хэдий ч тэд дэлхийн шилдгүүдийн нэг байсаар байна. Мөн Швед улс тамхичдынхаа тоогоор хөгжингүй орнуудаас хамгийн бага буюу 17 хувь. Иймээс тамхитай холбоотой нас барагтын түвшин европын дунджаас даруй 2 дахин бага юм.

8.ШВЕЙЦАРЬ: 80.51 Тогтвортой эдийн засгийн хөгжил болон өндөр наслалтын гол хүчин зүйлүүд болох эрүүл хооллолт, өндөр түвшний эрүүл мэндийн тусламж зэргээс нь салгаж харвал, Швейцарийн бусад улстай маш найрсаг харилцдаг төвийг сахисан бодлого нь зэвсэгт мөргөлдөөнөөс болж иргэд нь амь насаа алдах боломжийг багасгаж өгдөг юм.

9.АВСТРАЛИ: 80.50 Хөгжил цэцэглэлттэй холбоотой бүх л хүчин зүйлүүд энд үйлчлэх хэдий ч нутгийн уугуул иргэдийн наслалт нь цагаан арьст Австраличуудаас 20 жилээр бага байдаг нь амьдралыг богиносгодог тамхи, таргалалт, ядуураг зэрэг хүчин зүйлсийн түвшин өндөр байгаатай холбоотой. Сонирхолтой нь, нэгэн судалгаанд дурдсанаар Австраличуудын дунд таргалалт тархалтын зэрэгт хүрч эхэлж буйтай холбоотой дундаж наслалт буурч эхэлж магадгүй гэнэ.

10.ГЕРНСИ: 80.42 Гернси арал нь Англи Сувагт оршдог бөгөөд Британий хаанчлалд хамаардаг боловч Нэгдсэн Вант улсын харъяа биш юм. Гернсийн маш бага татвар нь тэдэнд маш сайн хүнсний хангамж болон эмнэлгийн үйлчилгээгээр хангаж чадах татварын орогнол хүсэгчдийг татах боломж олгосон юм. Арлын орлогын тавиас илүү хувь нь санхүүгийн үйлчилгээний газрууд, өөрөөр хэлбэл ширээний ард суух ажлуудад ордог бөгөөд маш цөөхөн хүн хүнд үйлдвэрт ажилладаг.

III. МОНГОЛ УЛСЫН ХҮН АМЫН ДУНДАЖ НАСЛАЛТ

Монгол Улсын төрөлтөөс тооцсон дундаж наслалт 2013 онд улсын хэмжээнд 69.1 болж өмнөх оныхоос 0.4 пунктээр нэмэгдсэн бөгөөд эмэгтэйчүүдийн дундаж наслалт 75.0, эрэгтэйчүүдийнх 65.4 жил байна.²⁷²

Хүн амын дундаж наслалт, хүйсээр, 2004-2013 он

Үзүүлэлт	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Төрөлтөөс тооцсон дундаж наслалт (жил)	64.6	65.2	65.9	66.5	67.2	68.0	68.1	68.3	68.7	69.1
Эрэгтэй	61.6	62.1	62.6	63.1	63.7	64.3	64.9	64.7	64.9	65.4
Эмэгтэй	67.8	68.6	69.4	70.2	71.0	71.8	72.3	73.8	74.3	75.0

Аймгуудын хувьд хүн амын төрөлтөөс тооцсон дундаж наслалтыг харвал Дундговь аймаг улсын дунджаас харьцангуй өндөр буюу 3.5 жилээр их, Хөвсгөл аймаг харьцангуй бага буюу 3.8 жилээр бага байна. Улсын дунджаас өндөр 14 аймаг байна.

Хүн амын дундаж наслалт (аймаг, нийслэлээр) 2013 он

№	Аймаг, нийслэл	Дундаж наслалт
1.	Дундговь	72.61
2.	Говьсүмбэр	72.26
3.	Баян-Өлгий	72.16
4.	Булган	71.70
5.	Төв	71.46

²⁷² "Хүн амын үзүүлэлтүүдийн өөрчлөлт, өнөөгийн байдал", YCX, 2013. www.nso.mn

6.	Сэлэнгэ	71.27
7.	Сүхбаатар	71.19
8.	Ховд	71.12
9.	Өмнөговь	70.85
10.	Улаанбаатар	70.65
11.	Хэнтий	70.35
12.	Орхон	70.25
13.	Архангай	69.95
14.	Дорноговь	69.59
15.	Өвөрхангай	68.75
16.	Завхан	68.62
17.	Баянхонгор	68.32
18.	Говь-Алтай	68.27
19.	Дархан-Уул	67.94
20.	Дорнод	67.84
21.	Увс	67.72
22.	Хөвсгөл	65.25

Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллагын (ДЭМБ) хүний дундаж наслалтыг тогтоох судалгаанд Монгол хүний дундаж наслалтыг 69.29 жил гэсэн байна.²⁷³

Монгол Улсын эрэгтэйчүүдийн дундаж наслалт 64.9, эмэгтэйчүүдийн дундаж наслалт 74.3 жил байна. Дундаж наслалтын зөрүү нь 9.4 жил байна. Манай улсын дундаж наслалтын зөрүү нь дэлхийн дундаж үзүүлэлтээс 2.5 дахин их байна.²⁷⁴

Төрийн албанаас тэтгэвэрт гарах нас

Төрийн албанаас тэтгэвэрт гарах насыг тогтоохдоо *“тэтгэвэр тогтоолгох насанд хүрсэн”, “төрийн алба хаах насны дээд хязгаарт хүрсэн” эсэхийг төрийн жинхэнэ албан хаагчийн иргэний үнэмлэх дээр бичигдсэн он, сар, өдрөөр тодорхойлно.*

“Тэтгэвэр тогтоолгох насанд хүрсэн” гэдгийг Хөдөлмөрийн тухай хуулийн 40 дүгээр зүйлд *“60 нас хүрч өндөр насны тэтгэвэр авах эрх үүссэн”* гэж зааснаар авч үзнэ.²⁷⁵

Төрийн албаны тухай хуульд төрийн алба хаах насны дээд хязгаарыг 65 насаар тогтоосон байдаг.²⁷⁶

Төрийн албан хаагч тэтгэврийн насанд хүрсэн үед албан хаагчийг төрийн албанаас чөлөөлөх талаар Төрийн албаны тухай хуулийн 24 дүгээр зүйлийн 24.2-т заасан бөгөөд тэтгэвэр тогтоолгох насанд хүрсэн төрийн жинхэнэ албан хаагчийг үргэлжлүүлэн ажиллуулах эсэхийг эрх бүхий этгээд шийдвэрлэнэ. Гэхдээ төрийн алба хаах насны дээд хязгаар хүрсэн бол цаашид үргэлжлүүлэн ажиллуулах эрхзүйн боломжгүй болдог байна.

Төрийн жинхэнэ албан хаагчийг тэтгэвэр тогтоолгох насанд хүрээгүй байхад нь сайн дураар хүсэлт гаргуулан тэтгэвэртээ гарахыг шаардахгүй. Хөдөлмөрийн тухай хууль болон Төрийн албаны тухай хуулиар “60 насанд хүрч, өндөр насны тэтгэвэр тогтоолгох эрх үүссэн”-ийг “тэтгэвэр тогтоолгох насанд хүрсэн” гэж үзэх бөгөөд энэ насанд хүрээгүй байхад нь тэтгэвэртээ гарахыг шаардах эрх байгууллагын удирдлагад байхгүй.

²⁷³“Хүний дундаж наслалт”, ДЭМБ. <http://society.time.mn/>

²⁷⁴“Эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийн өнөөгийн байдал”, ЭМЯ, 2012. www.moh.mn

²⁷⁵Хөдөлмөрийн тухай хууль.

²⁷⁶Төрийн албаны тухай хууль.

Даатгуулагч нь нийтдээ 20-иос доошгүй жил тэтгэврийн даатгалын шимтгэл төлсөн бөгөөд 60 нас хүрсэн бол өндөр насны тэтгэвэр²⁷⁷ тогтоолгон авах эрхтэй.²⁷⁸

Харин 20-иос доошгүй жил шимтгэл төлсөн бөгөөд 55 нас хүрсэн эмэгтэй, төрүүлсэн болон 3 хүртэл настайд нь үрчлэн авсан дөрөв, түүнээс дээш хүүхдээ 6 настай болтол өсгөсөн эх 20-иос доошгүй жил тэтгэврийн даатгалын шимтгэл төлсөн, 50 нас хүрсэн бол өөрөө хүсвэл өндөр насны тэтгэвэр тогтоолгон авч болно²⁷⁹, гэж заасан. Энэ тохиолдолд, эмэгтэй өөрөө хүсэлт гаргасан байх ёстой.

Тэтгэврийн нас өндөр байх нь дараах эрсдлийг дагуулдаг байна.²⁸⁰ Үүнд:

Нэгдүгээрт: Төсөв санхүүгийн байдалд нөлөөлнө. Өөрөөр хэлбэл, тэтгэврийн нас бага байгаа тохиолдолд хүмүүс цөөн жил ажиллаад олон жил тэтгэвэр авах юм. Энэ нь эмэгтэйчүүдийн хувьд илүүтэй илэрдэг. Харин эрэгтэй даатгуулагчдын хувьд бол 60 настайдаа тэтгэвэрт гараад тэтгэвэр авах хугацаа нь 15 орчим жил байдаг байна. Одоогийн байдлаар эрэгтэйчүүдийн тэтгэврийн насыг нэмэгдүүлэх боломж багатай боловч бодит тоон судалгаагаар аваад үзэхэд эмэгтэйчүүдийн тэтгэврийн насыг 60 насанд аажмаар хүргэх боломж харагдаж байна. Тэтгэврийн насыг нэмэх асуудлыг богино хугацаанд шийдвэрлэх боломжгүй. Яагаад гэвэл, олон жилийн турш урьдчилан бэлтгүүлж байж шийдвэрлэгддэг. Хүмүүсийн насжилт уртассанаар тэтгэвэр авах хугацаа нэмэгдэж байна.

Хоёрдугаарт: Ахмад настнуудын тоо нэмэгдэж байгаа учраас тэтгэврийн зардал түүний хэрээр нэмэгдэж улсын төсөвт дарамт ирнэ. Европын улсууд болон Япон улс тэтгэврийн шинэчлэлийн эхний үе шатаа нилээд түрүүнд хийгээд эхэлсэн учраас тэтгэврийн зардал нь өндөр болчихсон. Харин Монгол Улсын хувьд харьцангуй хүн ам залуу учраас одоо л тэтгэврийн шинэчлэлийг ярьж эхэлж байгаа.

УИХ-аас 1994 онд баталсан Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хуулиар 20-иос доошгүй жил тэтгэврийн даатгалын шимтгэл төлсөн бөгөөд 60 нас хүрсэн эрэгтэй, 55 нас хүрсэн эмэгтэй тэтгэвэр тогтоолгон авах эрхтэй байхаар зохицуулсныг 1999 онд хуульд орсон өөрчлөлтөөр эрэгтэй, эмэгтэй адилхан 60 нас хүрсэн бол, харин 55 насанд хүрсэн эмэгтэй өөрөө хүсвэл тэтгэвэр тогтоолгох эрхтэй байхаар өөрчилсөн. Цаашид монгол хүний дундаж наслалт уртсаж байгаа, мөн 20-иод жилийн дараа хүн ам насжиж, ахмад настны тоо эрс нэмэгдэх, шимтгэл төлөгчдийн тоо буурах хандлагатай байгаа учраас тэтгэвэрт гарах насыг эдийн засгийн нөхцөл байдал, ажлын байрны орон тоо зэргийг харгалзан үзэх шаардлагатай болно.

Цэргийн алба хаасны тэтгэврийг цэргийн жинхэнэ алба болон тагнуул, цагдаа, шүүхийн шинжилгээний болон авлигатай тэмцэх, онцгой байдлын асуудал эрхэлсэн болон шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэх байгууллагад алба хаасан албан хаагчид авах бөгөөд эдгээр байгууллагад алба хаасан нийт хугацааг тооцдог байна.²⁸¹

Цэргийн албан хаагч нь дор дурдсан үндэслэлээр нас харгалзахгүйгээр цэргийн алба хаасны тэтгэвэр тогтоолгон авах эрхтэй. Үүнд:

- 25-аас доошгүй жил алба хаасан эрэгтэй;
- 20-иос доошгүй жил алба хаасан эмэгтэй;
- байлдааны нисдэг тэрэгний нисгэгчээр 23-аас доошгүй жил цэргийн алба хаасан;

²⁷⁷Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль, 4-р зүйлийн 1-р заалт. www.legalinfo.mn/

²⁷⁸Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль

²⁷⁹Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль, 4-р зүйлийн 2-р заалт. www.legalinfo.mn/

²⁸⁰"Тэтгэврийн насыг нэмэх асуудлыг нэг дор богино хугацаанд шийдвэрлэх боломжгүй", Л.Мөнхзул. www.info.mn

²⁸¹Цэргийн албан хаагчийн тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль.

- байлдааны тийрэлтэт сөнөөгч онгоцны жинхэнэ нисгэгчээр 20-иос доошгүй жил цэргийн алба хаасан.

10-аас доошгүй жил цэргийн алба хаасан цэргийн албан хаагч дор дурдсан шалтгаанаар халагдсан бол цэргийн алба хаах насны хязгаарт хүрээд цэргийн алба хаасны тэтгэврийг хувь тэнцүүлэн тогтоолгож авах эрхтэй. Үүнд:

- орон тоо, зохион байгуулалтын өөрчлөлтөөр;
- биеийн эрүүл мэндээр;
- цэргийн алба хаах нас хэтэрч.

Цэргийн албан хаагчийн тэтгэвэр тогтооход баримтлах сарын дундаж цалин хөлсийг тэдний цэргийн алба хаасан сүүлийн 20 жилийн доторх дараалсан 5 жилийн цалин хөлсний нийлбэрийг 60-д, 5 хүртэл жил алба хаасан бол цэргийн алба хаасан нийт хугацаанд авсан цалин хөлсний нийлбэрийг алба хаасан сарын тоонд хувааж тодорхойлдог.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛЫН ЖАГСААЛТ

- “Тэтгэврийн нас” - Retirement Age. http://en.wikiedia.org/wiki/Retirement_age
- Төрийн албаны тухай хууль” 2005 он, Төрийн албан хаагчдын тэтгэвэрт гарах нас. www.oireachtas.ie/documents/bills/acts/2005/1805.pdf
- “Ирландын нийгмийн давхрага, амьдралын хэв шинж” - Social Cohesion and Life Styles. www.cso.ie/en/releasesandpublications/
- “Ирландын 2013 оны статистикийн мэдээ” - Ireland: Principal economic status, 2013
- “Германы нийтийн албаны тэтгэвэр” - Public Sector Pensions in Germany, A.Freiberg (Sigma Paris), Seminar on “Social Rights and Pensions for Civil Servants in some EU Member States”, Vilnius, Lithuania, 9 November 2006. www.sigmaweb.org/publicationsdocuments/38701086.pdf
- “Тэтгэврийн насны үзэл баримтлал” - The Concept of Retirement Age: A Commentary by Monica Were, Research & Development Department, RBA. www.rba.go.ke/publications/
- “Дэлхийн улс орнуудын дундаж наслалтын жарсаалт”-List of countries by life expectancy, Wikipedia http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_life_expectancy
- “Дундаж наслалт нэмэгдсэн ч бүсийн ялгаа хэвээр байна”-Life expestandy rises, but regional differencies remain, Matt Petronzio, 20 May 2014. <http://mashable.com/2014/05/19/life-expectancy-global/>
- “Европын хүн амын дундаж наслалт өндөр байна”, Т.Сарангя. 2013.03.13. <http://world.time.mn/>
- “Дэлхийн хамгийн өндөр дундаж наслалттай 10 улс”, МонголМед-Монголын Анагаахын Сэтгүүлүүдийн Холбоо (MACX), 2008-2. www.mongolmed.mn/article/1121
- “Хүн амын үзүүлэлтүүдийн өөрчлөлт, өнөөгийн байдал”, ҮСХ, 2013. www.nso.mn
- “Хүний дундаж наслалт”, ДЭМБ. <http://society.time.mn/>
- “Эрэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийн өнөөгийн байдал”, ЭМЯ, 2012. www.moh.mn
- Хөдөлмөрийн тухай хууль.
- Төрийн албаны тухай хууль.
- Нийгмийн даатгалын сангаас олгох тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль.
- “Тэтгэврийн насыг нэмэх асуудлыг нэг дор богино хугацаанд шийдвэрлэх боломжгүй”, Л.Мөнхзул. www.info.mn
- Цэргийн албан хаагчийн тэтгэвэр, тэтгэмжийн тухай хууль.

ИРГЭНИЙ ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН ДААТГАЛЫН АСУУДЛААРХ МЭДЭЭЛЭЛ ЛАВЛАГАА*Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа***АГУУЛГА**

1. Тойм мэдээлэл
2. Хавсралт мэдээлэл
 - 2.1 Эрүүл мэндийн даатгалийн тухай хуулийн хэрэгжилтийн өнөөгийн байдал, тулгамдсан асуудал
 - 2.2 Даатгуулсан иргэдийн тоог аймаг, дүүрэг тус бүрээр хүйс, насны ангиллаар
 - 2.3 Эрүүл мэндийн даатгалын сангаас даатгуулагчийн тусламж үйлчилгээнд зарцуулсан хөрөнгө сүүлийн 10 жилээр
 - 2.4 Эрүүл мэндийн үйлчилгээнд төлбөр тусламж авсан хүний тоо сүүлийн 10 жилээр
 - 2.5 Төрөөс шимтгэлийг дааж буй иргэдийн тоо сүүлийн 10 жилээр

1. ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

Нийгмийн Даатгалын Ерөнхий газраас авсан статистик мэдээллээс харахад эрүүл мэндийн даатгалын сангаас гаргасан даатгуулагчийн тусламж үйлчилгээний зардал сүүлийн 10 жилд тогтмол өссөөр ирсэн бөгөөд 10 жилийн дунджаар жилд 22,8 хувиар өссөн байна. Тусламж үйлчилгээний нийт зардалд 2003 онд 18658,8 сая төгрөг зарцуулж байсан бол 2008 онд 50840,4 сая, 2010 онд 78128,4 сая төгрөг, 2012 онд 114396,4 сая, 2013 онд 120737,4 сая төгрөгийг тус тус зарцуулжээ. Эрүүл мэндийн даатгалын сангаас гаргасан зардлыг өмнөх онтой харьцуулж үзэхэд 2008 онд хамгийн их буюу 93,9 хувиар өссөн бол 2010 онд 37,2 хувиар, 2011 онд 11,7 хувиар, 2012 онд 31,2 хувиар, 2013 онд 5,5 хувиар тус тус өссөн байна.

2006-2013 оны эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоог авч үзэхэд жилээс жилд тасралтгүй өсч 2013 онд даатгуулсан иргэдийн тоо 2 864 500 хүрч өмнөх онтой харьцуулахад 10,2 хувиар өссөн байна. Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоог аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр ангилсныг дэлгэрэнгүйгээр хүснэгтэд харуулсан.

Мөн эрүүл мэндийн даатгалын сангаас гардаг зардлуудын 74,1 хувийг улсын эмнэлгийн зардалд, 3,6 хувийг рашаан сувилалын зардалд, 8,0 хувийг эмийн үнийн хөнгөлөлтөд, 14,2 хувийг хувийн эмнэлгүүдэд олгосон зардалд, 0,1 хувийг бусад зардалд тус тус зарцуулсан байна.

Эрүүл мэндийн даатгалын тусламж үйлчилгээ авсан даатгуулагчдын тоог авч үзвэл 2011 онд 3198,7 мянган хүн, 2012 онд 4126,5 мянган хүн, 2013 онд нийт 3843,2 мянган хүн эрүүл мэндийн даатгалын тусламж үйлчилгээ авсан байна. Тусламж үйлчилгээ авсан даатгуулагчдын тоо сүүлийн 5 жилийн дунджаар жилд 20,6 хувиар өссөн байна.

18 хүртэлх насны хүүхэд, өндөр насны тэтгэвэр авагч, хүүхдээ асарч буй эх/эцэг/, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн, цэргийн албан хаагч, халамжийн тэтгэвэр авагч, 2012 оноос эхлэн өдрийн ангийн оюутан, тэжээгчээ алдсаны тэтгэвэр авагчийн эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийг төрөөс хариуцан төлж байгаа бөгөөд төрөөс хариуцан төлж байгаа нийт даатгуулагчдын 62,8 хувийг хүүхэд, 14,7 хувийг өндөр насны тэтгэвэр авагчид, 9,0 хувийг өдрийн ангийн оюутнууд, 5,8 хувийг хүүхдээ асарч буй эцэг эхчүүд, 3,9 хувийг хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд эзэлж байна.

Дээд боловсролын санхүүжилт, суралцагчдын нийгмийн баталгааны тухай хуульд заасны дагуу их, дээд сургууль, коллежийн өдрийн ангийн суралцагчдын эрүүл мэндийн

даатгалын шимтгэлийг 2012 оноос эхлэн төрөөс хариуцаж байгаагийн дагуу 2012 онд 133,1 мянга, 2013 онд 149,4 мянган оюутны даатгалыг төр хариуцан төлсөн байна.

2. ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ²⁸²

2.1 ИРГЭНИЙ ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН ДААТГАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ, ТУЛГАМДСАН АСУУДЛУУД

Иргэний эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулийг анх 1993 онд Улсын Их Хурлаар батлан 1994 оноос эхлэн мөрдөж байна. Энэ хугацаанд нэг удаа /2002 онд/ шинэчилсэн найруулгыг нь баталж, 3 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан болно. Эрүүл мэндийн даатгал нь нийгмийн даатгалын нэг төрөл бөгөөд эрүүл мэндийн даатгалын хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг Засгийн газрын хэрэгжүүлэгч агентлаг- Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар эрхлэн гүйцэтгэж байна.

Иргэний эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулиар Монгол Улсын иргэн бүр түүнчлэн Монгол Улсад хөдөлмөр эрхэлж байгаа гадаадын иргэн, харьяалалгүй хүн эрүүл мэндийн даатгалд заавал даатгуулж шимтгэл төлснөөр сан бүрдүүлэх, уг сангаас эрүүл мэндийн улмаас санхүүгийн эрсдэлд өртсөн даатгуулагчийн хэвтүүлэн эмчлэх тусламж, үйлчилгээ; өдрийн эмчилгээ; амбулаторийн тусламж, үйлчилгээ; оношлогоо, шинжилгээ; нөхөн сэргээх тусламж, үйлчилгээ; уламжлалтын эмчилгээ; хөнгөвчлөх эмчилгээний болон өрх, сум, багийн эмчийн жороор олгох зайлшгүй шаардлагатай эмийн үнийн хөнгөлөлтийн үйлчилгээний зардлыг жилд 1 800.0 мянган төгрөгт багтах хэмжээгээр тооцон эрүүл мэндийн даатгалын сан хариуцан төлж байна.

2013 оны жилийн эцсийн байдлаар эрүүл мэндийн даатгалд нийт хүн амын 97,7 хувь буюу 2864.5 мянган иргэн хамрагдаж эрүүл мэндийн даатгалын санд 203.9 тэрбум төгрөгийн орлого бүрдүүлэн, давхардсан тоогоор 3843.2 мянган даатгуулагчийн тусламж, үйлчилгээний зардалд 125.6 тэрбум төгрөгийг эрүүл мэндийн даатгалын сангаас санхүүжүүлээ. Нийт даатгалд хамрагдсан иргэдийн 42,1 хувь нь буюу 1206.3 мян.даатгуулагч (аж ахуйн нэгж, байгууллагын ажилтнууд, хувиараа хөдөлмөр эрхлэгч, малчин, тодорхой хөдөлмөр эрхлээгүй иргэд) шимтгэлээ өөрөө хариуцан төлж, сангийн нийт орлогын 94,1 хувийг бүрдүүлж байна.

Харин нийт даатгуулагчдын 57,9 хувь нь буюу 1658.3 мянган иргэн (ерөнхий боловсролын сургуульд суралцаж байгаа 18 хүртэлх насны хүүхэд, их, дээд, сургууль, коллежийн өдрийн ангийн оюутан, тэтгэврээс өөр мөнгөн орлогогүй иргэн, хүүхдээ асарч байгаа эх/эцэг, Нийгмийн халамжийн тухай хуулийн дагуу тэтгэврээр авагч, хугацаат цэргийн жинхэнэ албан хаагч)-ий эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийг төрөөс хариуцан жилийн 8040 төгрөгөөр тооцон 12.1 тэрбум төгрөгийг Хүний хөгжил сангаас төлж байгаа нь сангийн нийт орлогын 6,0 хувийг эзэлж байна.

Эрүүл мэндийн даатгалын хамрах хүрээг Иргэний эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулиар тодорхойлж, эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийн хувь хэмжээг иргэдийн төлөх шимтгэлийн хэмжээ сард 670 төгрөг, жилд 8040 төгрөг, Монгол Улсад амьдарч байгаа тодорхой хөдөлмөр эрхлээгүй гадаадын иргэн, харьяалалгүй хүний төлөх шимтгэлийн хэмжээ сард 11520 өгрөг, жилд 138240 төгрөг байна.

Нийгмийн даатгалын байгууллага нь Иргэний эрүүл мэндийн даатгалын тухай хуулийн 10 дугаар зүйлд заасны дагуу улсын хэмжээнд нийтдээ 889, үүнээс төрийн өмчийн 60 эмнэлэг, хувийн эвшлийн 163 эмнэлэг, 43 сувилал, 623 эмийн сантай эрүүл мэндийн

²⁸²Нийгмийн Даатгалын Ерөнхий газраас 2014 оны 8 дугаар сарын 4 ны өдөр 1/1218 тоот албан бичгээр ирүүлсэн мэдээлэл

даатгалын гэрээ байгуулан эдгээр эрүүл мэндийн байгууллагаас үзүүлсэн тусламж, үйлчилгээ, эмийн үнийн хөнгөлөлтийн зардлын төлбөрийг эрүүл мэндийн даатгалын сангаас гүйцэтгэж байна.

Нэг даатгуулагчид даатгалын сангаас төлөх хувьсах зардлын хэмжээг Эрүүл мэндийн сайд, Сангийн сайд, Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын сайд хамтран; эрүүл мэндийн даатгалын тусламж, үйлчилгээ үзүүлэх эмнэлгүүдийг сонгох, магадлан итгэмжлэх, эрүүл мэндийн даатгалын тусламж, үйлчилгээний төрөл, даатгалын сангаас төлбөр хийх аргыг Эрүүл мэндийн сайд; эмийн санд зөвшөөрөл олгох үйл ажиллагааг аймаг, дүүргийн Эрүүл мэндийн газар; эрүүл мэндийн даатгалын сангийн төсвийн нарийвчилсан хуваарь батлах, сангийн төсвийн төсөл, төсөөлөл боловсруулах, сангийн орлого, зарлагын гүйцэтгэлд хяналт тавих үйл ажиллагааг Нийгмийн даатгалын үндэсний зөвлөл; даатгалын сангаас нэг даатгуулагчид төлөх зардлын дээд хязгаар, эрүүл мэндийн даатгалын сангаас үнийн хөнгөлөлт үзүүлэх эмийн жагсаалт, эрүүл мэндийн даатгалын гэрээ, гэрчилгээний загварыг Эрүүл мэндийн даатгалын салбар зөвлөл тус тус баталж байна.

Иргэний эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцоог Монгол Улсад нэвтрүүлснээр хүн амын 97,7 хувийг эрүүл мэндийн даатгалд хамруулж, сангийн найдвартай эх үүсвэрийг бүрдүүлэн энэ хэмжээгээр улсын төсвийн ачааллыг бууруулж, улмаар эрүүл мэндийн салбарын санхүүжилтийн 23 орчим хувийг даатгалын сан хариуцаж байна. Эрүүл мэндийн даатгалын үйл ажиллагааг дүгнэн үзвэл 1995 оны үетэй харьцуулахад хамралт 1,4 дахин, сангийн орлого 27,6 дахин, зарлага 19,6 дахин нэмэгдсэн байна.

2013 оны жилийн эцсийн байдлаар эрүүл мэндийн даатгалын сангийн чөлөөт үлдэгдэл 250.2 тэрбум төгрөг, болзошгүй эрсдэлийн нөөцөд 22.1 тэрбум төгрөг хуримтлагдсан байна.

Эрүүл мэндийн даатгалын тогтолцооны тулгамдсан асуудлыг Нийгмийн Даатгалын Ерөнхий газар дараах байдлаар тодорхойлсон байна. Үүнд:

- Иргэд эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдан шимтгэлээ төлж байгаа боловч эрүүл мэндийн зардалд хувь хүний өөрөө төлөх төлбөрийн хэмжээ өндөр, тухайлбал Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллагын судалгаагаар манай улсад эрүүл мэндийн нийт зардлын 41,0 хувийг иргэдийн өөрөөсөө төлсөн төлбөр эзэлж байна.
- Төрөөс шимтгэлийг нь хариуцан төлж байгаа иргэдийн сарын шимтгэлийн хэмжээ хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээний 0,3 хувьтай тэнцүү байгаа нь хэт бага байна.
- Эрүүл мэндийн даатгалын сангаас нэг даатгуулагчид жилдээ 1800,0 мянган төгрөгийн тусламж, үйлчилгээний зардлыг хариуцан төлдөг боловч даатгалын тусламж, үйлчилгээнд эм, эмнэлгийн хэрэгслийн зардал, өртөг өндөр тусламж, үйлчилгээ хамаарахгүй байгаагаас энэ зардлыг даатгуулагч өөрөө хариуцан төлж байна.
- Даатгуулагч эмч, эмнэлгээ сонгон үйлчлүүлэх боломжгүйгээс эмнэлгүүдийн үйл ажиллагаанд ахиц дэвшил гарахгүй, өрсөлдөх сонирхолгүйгээс эрүүл мэндийн тусламж, үйлчилгээний чанар муу, чирэгдэл ихтэй байна.
- Нийгмийн даатгалын байгууллага нь даатгуулагчдын өмнөөс тэдний хэрэгцээ, шаардлагад нийцсэн чанартай тусламж, үйлчилгээ үзүүлэх эмнэлэг, сувилал, эмийн санг сонгох, эрүүл мэндийн даатгалын тусламж, үйлчилгээний төрөл, төлбөрийн аргаа тодорхойлох эрх зүйн орчин бүрдээгүйгээс байгууллагын хувьд даатгуулагчийн өмнөөс тусламж, үйлчилгээ худалдан авах чадавх нь сул байна.

Эдгээр тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэх зорилгоор Засгийн газрын 2013 оны 143 дугаар тогтоолоор “Эрүүл мэндийн даатгалын хөгжлийн урт хугацаа /2013-2022/-ны стратеги”-ийг баталсан бөгөөд уг стратегид дээр дурдсан тулгамдсан асуудлуудыг шийдвэрлэх стратегиуд, хэрэгжүүлэх арга замыг тодорхойлсон байна. Түүнчлэн Нийгмийн даатгалын үндэсний зөвлөлийн 2012 оны 10 дугаар тогтоолоор «Нийгмийн даатгалын байгууллагын эрүүл мэндийн даатгалын үйл ажиллагааны дунд хугацаа /2012-2016/-ны стратеги»-ийг батлан хэрэгжүүлж байна.

2.2 ДААТГУУЛСАН ИРГЭДИЙН ТООГ АЙМАГ, ДҮҮРЭГ ТУС БҮРЭЭР ХҮЙС, НАСНЫ АНГИЛЛААР

2.2.1 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2006 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

д/д	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт дүн
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	12 495	9 507	4 934	4 254	31 190	13 220	6 622	3 490	2 499	25831	57 021
2	Баян-Өлгий аймаг	10 292	7 351	4 114	3 668	25 425	10 985	5 687	3 853	2610	23 135	48 560
3	Баянхонгор аймаг	11 691	10 269	4 152	5 050	31 162	11 953	6 941	3 405	2 022	24 321	55 483
4	Булган аймаг	8 070	8 207	3 892	2 832	23 001	8 154	6 395	3 338	1 670	19 557	42 558
5	Говь-Алтай аймаг	7 828	9 172	3 281	2 841	23 122	8 163	7 290	2 853	1 325	19 631	42 753
6	Дорноговь аймаг	8 207	8 450	3 062	2 412	22 131	8 166	10 090	3 042	1 150	22 448	44 579
7	Дорнод аймаг	10 314	9 167	5 364	2 976	28 121	10 667	9 784	4 012	1 463	25 926	54 047
8	Дундговь аймаг	7 342	7 481	2 336	2 563	20 222	7 693	5 283	2 396	1 562	16 934	37 156
9	Завхан аймаг	9 625	9 456	3 348	3 917	26 846	10 131	6 998	3 049	2 111	22 289	49 135
10	Өвөрхангай аймаг	17 634	16 095	5 955	6 109	45 793	18 514	12 513	5 078	3 417	39 522	85 315
11	Өмнөговь аймаг	7 631	7 571	2 608	2 393	20 203	7 966	7 961	2 443	1 291	19 661	39 864
12	Сүхбаатар аймаг	7 584	7 637	3 132	2 514	20 867	8 085	7 634	2 882	1 095	19 696	40 563
13	Сэлэнгэ аймаг	14 426	11 591	5 915	4 808	36 740	14 644	10 022	5 251	2 399	32 316	69 056
14	Төв аймаг	7 777	7 836	5 164	4 906	25 683	8 369	6 636	4 330	2 694	22 029	47 712
15	Увс аймаг	11 658	10 500	4 778	3 450	30 386	12 176	7 910	3 644	1 931	25 661	56 047
16	Ховд аймаг	12 176	10 361	4 209	3 872	30 618	12 679	8 314	3 476	1 637	26 106	56 724
17	Хөвсгөл аймаг	23 882	15 787	6 310	5 252	51 231	24 038	12 484	4 724	2 642	43 888	95 119
18	Хэнтий аймаг	11 567	9 422	4 208	3 400	28 597	12 124	7 540	3 848	1 893	25 405	54 002
19	Дархан-Уул аймаг	14 551	12 774	6 652	5 671	39 648	15 082	10 857	5 753	2 213	33 905	73 553
20	Орхон аймаг	12 333	13 868	5 332	4 177	36 210	12 842	11 871	5 973	1 933	32 619	68 829
21	Говьсүмбэр аймаг	1 879	2 058	1 234	512	5 683	1 912	1 799	1 043	299	5 053	10 736
22	Чингэлтэй дүүрэг	15 520	35 396	14 409	6 517	71 842	16 197	28 478	8 961	3 743	57 379	129 221
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	29 022	25 207	11 582	8 354	74 165	30 264	18 997	10 204	4 632	64 097	138 262
24	Баянгол дүүрэг	18 987	27 309	13 694	7 175	67 165	19 591	22 904	13 626	3 982	60 103	127 268
25	Хан-Уул дүүрэг	12 976	25 133	10 949	4 449	53 507	13 234	18 396	10 339	2 760	44 729	98 236
26	Баянзүрх дүүрэг	24 682	28 879	11 812	7 936	73 309	25 780	22 697	13 366	4 112	65 955	139 264
27	Сүхбаатар дүүрэг	13 449	19 271	14 058	5 690	52 468	14 112	14 587	12 987	3 461	45 147	97 615
28	Багануур дүүрэг	4 274	4412	1 853	1 135	11 674	4311	3 434	1 892	621	10 258	21 932
29	Налайх дүүрэг	4 351	4 375	1 743	1 596	12 065	4 489	3 319	1 752	906	10 466	22 531
30	Багахангай дүүрэг	591	390	248	118	1 347	591	337	233	77	1 238	2 585
Нийт дүн		352 814	374 932	172 128	120 547	1 020 421	366 132	303 780	151 243	64 150	885 305	1 905 726

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.2.2 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2007 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

д/д	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт дүн
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	12 312	10 686	5 634	4 711	33 343	13 018	7 228	7 456	2 676	30 378	63 721
2	Баян-Өлгий аймаг	10 536	8 047	3 723	829	23 135	11 198	6 390	7 150	602	25 340	48 475
3	Баянхонгор аймаг	12 100	11 227	4 965	5 740	34 032	12 281	7 436	7 222	2 384	29 323	63 355
4	Булган аймаг	8 058	6 885	3 691	3 141	21 775	8 193	5 047	6 347	1 783	21 370	43 145
5	Говь-Алтай аймаг	7 777	9 559	3 604	3 325	24 265	8 027	7 520	6 447	1 542	23 536	47 801
6	Дорноговь аймаг	8 268	8 946	3 365	3 221	23 840	8 245	9 913	6 614	1 254	26 026	49 826
7	Дорнод аймаг	10 086	9 527	6 064	4 072	29 749	10 460	9 898	7 701	1 899	29 958	59 707
8	Дундговь аймаг	7 524	7 893	2 973	2 724	21 114	7 896	5 376	5 768	1 682	20 722	41 836
9	Завхан аймаг	10 118	9 234	3 892	4 075	27 319	10 687	6 666	6 494	2 218	26 065	53 384
10	Өвөрхангай аймаг	17 381	15 833	7 078	6 698	46 990	18 194	12 351	8 275	3 457	42 277	89 267
11	Өмнөговь аймаг	7 758	8 673	2 879	2 510	21 820	8 094	8 509	5 926	1 366	23 895	45 715
12	Сүхбаатар аймаг	8 216	7 859	3 453	2 689	22 217	8 819	8 007	6 475	1 149	24 450	46 667
13	Сэлэнгэ аймаг	13 472	11 099	5 710	4 304	34 585	13 931	9 250	8 466	2 299	33 946	68 531
14	Төв аймаг	8 279	8 286	5 757	5 288	27 610	8 878	7 477	8 092	2 912	27 359	54 969
15	Увс аймаг	12 209	11 492	4 606	3 623	31 930	12 911	3 793	7 104	2 033	30 841	62 771
16	Ховд аймаг	11 840	10 890	4 600	3 890	31 220	12 296	8 924	7 101	1 662	29 983	61 203
17	Хөвсгөл аймаг	18 558	14 992	6 921	5 525	45 996	18 807	11 186	8 453	2 919	41 365	87 361
18	Хэнтий аймаг	11 308	9 992	4 224	3 459	28 983	11 813	7 877	6 960	1 876	28 526	57 509
19	Дархан-Уул аймаг	14 513	13 161	6 725	6 236	40 635	15 117	11 053	8 908	2 660	37 738	78 373
20	Орхон аймаг	12 116	14 864	6 259	3 822	37 061	12 741	13 273	9 766	2 101	37 881	74 942
21	Говьсүмбэр аймаг	1 930	2 251	1 144	671	5 996	1 985	1 942	4 256	350	8 533	14 529
22	Чингэлтэй дүүрэг	14 627	36 320	15 104	7 025	73 076	15 346	29 077	17 942	4 044	66 409	139 485
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	29 680	26 865	11 940	10 824	79 309	31 161	21 138	13 906	5 947	72 152	151 461
24	Баянгол дүүрэг	19 197	28 518	18 633	9 953	76 301	19 834	24 262	20 621	5 994	70 711	147 012
25	Хан-Уул дүүрэг	13 102	26 213	11 199	5 038	55 552	13 364	19 653	14 027	3 079	50 123	105 675
26	Баянзүрх дүүрэг	25 594	32 555	16 830	10 344	85 323	26 975	24 713	18 775	5 514	75 977	167 300
27	Сүхбаатар дүүрэг	13 994	30 052	12 930	8 425	65 401	14 933	23 658	15 324	5 465	59 380	124 781
28	Багануур дүүрэг	4 283	4 848	1 979	1 212	12 322	4 326	3 757	5 302	694	14 079	26 401
29	Налайх дүүрэг	4 363	4 637	1 858	1 649	12 507	4 544	3 419	5 182	927	14 072	26 579
30	Багахангай дүүрэг	564	393	263	130	1 350	562	363	3 553	91	4 569	5 919
Нийт дүн		349 763	401 797	188 003	135 153	1 074 716	364 636	324 156	265 613	72 579	1 026 984	2 101 700

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.2.3 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2008 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

д/д	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт дүн
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	11 922	10 345	4 730	5 547	32 544	12 717	6 935	10 202	2 393	32 247	64 791
2	Баян-Өлгий аймаг	12 695	6 953	4 156	27 349	34 437	13 309	5 483	10 177	2 116	31 085	58 434
3	Баянхонгор аймаг	12 281	10 997	4 293	6 926	37 497	12 541	6 817	10 105	2 466	31 929	66 426
4	Булган аймаг	7 776	6 258	3 211	3 648	20 893	7 967	4 325	9 376	1 501	23 169	44 062
5	Говь-Алтай аймаг	7 855	9 597	3 099	3 620	24 161	8 222	7 558	9 635	1 248	26 663	50 824
6	Дорноговь аймаг	8 301	9 065	3 203	4 021	24 590	8 349	9 699	9 852	1 151	29 051	53 641
7	Дорнод аймаг	9 697	9 758	4 521	4 372	28 348	10 176	9 524	10 717	1 633	32 050	60 398
8	Дундговь аймаг	7 326	7 290	2 420	3 713	20 749	7 745	4 903	8 832	1 606	23 086	43 835
9	Завхан аймаг	10 300	8 103	3 496	4 831	26 730	10 822	5 705	9 646	2 017	28 190	54 920
10	Өвөрхангай аймаг	17 158	16 471	5 321	6 421	45 371	18 028	12 195	11 290	3 039	44 552	89 923
11	Өмнөговь аймаг	7 618	8 814	2 655	3 273	22 360	8 082	8 479	9 183	1 190	26 934	49 294
12	Сүхбаатар аймаг	8 251	7 519	2 448	1 033	19 251	8 804	7 517	9 380	96	25 797	45 048
13	Сэлэнгэ аймаг	12 659	11 204	5 399	4 811	34 073	13 091	8 588	11 587	1 976	35 242	69 315
14	Төв аймаг	8 593	8 992	4 497	5 816	27 898	9 396	7 703	10 575	2 626	30 300	58 198
15	Увс аймаг	12 172	11 574	3 915	3 587	31 248	12 880	8 331	10 207	1 388	32 806	64 054
16	Хөвд аймаг	11 402	11 345	4 102	4 990	31 839	11 933	8 841	10 179	1 881	32 834	64 673
17	Хөвсгөл аймаг	18 144	13 873	5 820	5 984	43 821	18 477	9 906	11 240	2 505	42 128	85 949
18	Хэнтий аймаг	11 621	10 649	3 585	4 409	30 264	12 203	7 983	9 936	1 723	31 845	62 109
19	Дархан-Уул аймаг	15 193	14 697	5 583	1 344	36 817	15 865	12 376	11 840	427	40 508	77 325
20	Орхон аймаг	12 026	14 658	6 230	4 733	37 647	12 681	13 659	13 085	1 995	41 420	79 067
21	Говьсүмбэр аймаг	2 044	2 436	826	995	6 301	2 085	2 077	7 650	56	11 868	18 169
22	Чингэлтэй дүүрэг	15 520	43 588	15 823	7 559	82 490	16 267	34 814	22 112	3 693	76 886	159 376
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	30 977	29 023	11 131	10 839	81 970	32 452	23 920	16 916	5 204	78 492	160 462
24	Баянгол дүүрэг	19 670	31 370	19 446	10 856	81 342	20 364	27 090	25 282	6 113	78 849	160 191
25	Хан-Уул дүүрэг	14 032	25 518	9 924	7 305	56 779	14 328	21 110	16 582	4 480	56 500	113 279
26	Баянзүрх дүүрэг	27 346	36 262	15 526	11 908	91 042	28 991	28 429	21 056	6 227	84 703	175 745
27	Сүхбаатар дүүрэг	14 563	33 223	12 286	9 853	69 925	15 655	27 530	18 788	5 171	67 144	137 069
28	Багануур дүүрэг	4 376	4 992	1 796	993	12 157	4 427	3 719	8 440	68	16 654	28 811
29	Налайх дүүрэг	4 426	4 554	1 561	1 035	11 576	4 638	3 455	8 216	97	16 406	27 982
30	Багахангай дүүрэг	566	377	278	929	2 150	591	425	7 086	8	8 080	10 230
Нийт дүн		356 510	419 495	170 670	149 507	1 096 182	373 086	339 096 1	359 142	66 094	1 137 418	2 233 600

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.2.4 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2009 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

д/а	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт дүн
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	11 851	9 860	5 322	5 067	32 100	12 597	6 840	3 885	2 638	25 960	58 060
2	Баян-Өлгий аймаг	14 186	8 022	4 240	3 576	30 024	14 723	6 411	4 356	2 414	27 904	57 928
3	Баянхонгор аймаг	11 941	11 086	4 606	5 456	33 089	12 257	7 108	3 369	2 365	25 099	58 188
4	Булган аймаг	7 994	6 079	3 579	2 880	20 532	8 375	4 473	3 321	1 575	17 744	38 276
5	Говь-Алтай аймаг	7 870	9 137	3 423	2 904	23 334	8 261	6 997	3 293	1 286	19 837	43 171
S	Дорноговь аймаг	8 403	9 690	3 568	3 292	24 953	8 427	10 436	3 522	1 299	23 684	48 637
7	Дорнод аймаг	10 480	9 738	4 820	3 651	28 689	10 967	8 862	4 103	1 750	25 682	54 371
8	Дундговь аймаг	8 186	7 490	2 903	2 935	21 514	8 577	4 989	2 420	1 702	17 688	39 202
9	Завхан аймаг	10 273	8 106	4 674	4 320	27 373	10 827	6 143	3 868	2 453	23 291	50 664
10	Өвөрхангай аймаг	17 290	17 380	5 909	5 887	46 466	18 411	12 406	5 105	3 197	39 119	85 585
11	Өмнөговь аймаг	7 907	9 583	3 119	2 535	23 144	8 382	9 584	2 962	1 302	22 230	45 374
12	Сүхбаатар аймаг	8 205	7 093	2 663	2 623	20 584	8 808	7 357	2 287	1 000	19 452	40 036
13	Сэлэнгэ аймаг	14 152	12 965	6 558	3 474	37 149	14 729	9 643	5 928	1 840	32 140	69 289
14	Төв аймаг	13 203	12 006	5 405	4 890	35 504	14 086	9 678	4 831	2 799	31 394	66 898
15	Увс аймаг	12 923	11 170	4 810	2 975	31 878	13 627	7 655	3 875	1 632	26 789	58 667
16	Ховд аймаг	11 264	12 093	5 553	4 413	33 323	11 733	9 982	4 004	2 803	27 803	61 126
17	Хөвсгөл аймаг	20 525	15 784	6 863	5 233	48 405	20 865	10 329	5 500	2 562	39 256	87 661
18	Хэнтий аймаг	12 336	11 103	4 246	3 892	31 577	12 915	8 090	3 810	1 937	26 752	58 329
19	Дархан-Уул аймаг	15 249	15 368	6 901	6 168	43 686	15 953	12 516	5 966	2 791	37 226	80 912
20	Орхон аймаг	12 026	14 181	6 748	4 216	37 171	12 690	12 371	6 551	2 163	33 775	70 946
21	Говьсүмбэр аймаг	2 531	2 746	931	113	6 321	2 587	2 382	890	79	5 938	12 259
22	Чингэлтэй дүүрэг	16 394	41 015	15 055	7 694	80 158	17 240	32 853	13 688	4 327	68 108	148 266
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	32 584	30 326	11 548	11 112	85 570	34 291	23 323	9 893	5 835	73 342	158 912
24	Баянгол дүүрэг	20 382	35 556	21 354	11 803	89 095	21 285	29 992	17 089	6 607	74 973	164 068
25	Хан-Уул дүүрэг	14 509	26 584	9 853	5 819	56 765	14 776	23 445	8 833	3 531	50 585	107 350
26	Баянзүрх дүүрэг	29 564	37 474	15 591	10 998	93 627	31 364	29 801	12 513	5 679	79 357	172 984
27	Сүхбаатар дүүрэг	15 659	35 947	13 495	8 509	73 610	16 658	28 401	12 017	4 950	62 026	135 636
28	Багануур дүүрэг	4 657	5 260	2 112	1 229	13 258	4 714	3 990	2 110	637	11 451	24 709
29	Налайх дүүрэг	4616	4619	1 731	1 363	12 329	4 788	3 481	1 484	673	10 426	22 755
30	Багахангай дүүрэг	551	383	261	151	1 346	573	461	163	98	1 295	2 641
Нийт дүн		377 711	437 844	187 841	139 178	1 142 574	395 486	349 999	161 636	73 205	980 326	2 122 900

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.2.5 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2010 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

д/д	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт дүн
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	12 722	13 201	5 242	5 603	36 768	12 462	6519	3 471	1 836	24 288	61 056
2	Баян-Өлгий аймаг	18 233	11 946	4 845	4 298	39 322	17 882	9013	4013	1 769	32 677	71 999
3	Баянхонгор аймаг	13 792	13 315	5 360	6 182	38 649	13 189	8910	3 488	1 698	27 285	65 934
4	Булган аймаг	8 359	7 007	3 837	3 561	22 764	7 795	4 400	2 627	858	15 680	38 444
5	Говь-Алтай аймаг	8 133	9 621	3 677	3 077	24 508	7 502	6 440	2 455	300	16 697	41 205
6	Дорноговь аймаг	8 779	10 448	3 901	3 342	26 470	7 805	9 494	2 914	403	20 616	47 086
7	Дорнод аймаг	10 873	12 546	5 063	4 013	32 495	10 435	10 098	3 543	900	24 976	57 471
8	Дундговь аймаг	8 479	8 327	2 991	3 012	22 809	7 988	4 781	1 654	655	15 078	37 887
9	Завхан аймаг	10 485	8 822	4 771	4 358	28 436	10 132	5 530	3 153	1 301	20 116	48 552
10	Өвөрхангай аймаг	18 649	18 148	6 201	7 111	50 109	18 830	12 014	4 578	2 443	37 865	87 974
11	Өмнөговь аймаг	8 688	10 910	3 394	2 739	25 731	7 972	10 011	2 269	416	20 668	46 399
12	Сүхбаатар аймаг	8 230	10 404	3 249	2 969	24 852	7 795	8 962	2 319	104	19 180	44 032
13	Сэлэнгэ аймаг	14 678	14 017	6 653	5 164	40 512	14 358	10 207	5 270	1 551	31 386	71 898
14	Төв аймаг	13 174	13 155	5 534	5 127	36 990	13 121	10 238	4 228	1 851	29 438	66 428
15	Увс аймаг	13 579	12 882	4 795	4 239	35 495	13 373	7 825	3 239	976	25 413	60 908
16	Ховд аймаг	13 623	13 904	4 943	5 094	37 564	13 087	10 169	3 410	1 398	28 064	65 628
17	Хөвсгөл аймаг	20 846	20 863	7 850	5 692	55 251	20 330	13 028	5 561	1 671	40 590	95 841
18	Хэнтий аймаг	13 519	11 620	4 506	4 005	33 650	13 218	7 930	3 238	1 007	25 393	59 043
19	Дархан-Уул аймаг	15 522	16 227	7 234	6 013	44 996	16 276	13 024	6 498	3 001	38 799	83 795
20	Орхон аймаг	14 018	15 907	7 416	4 705	42 046	14 652	14 074	7 347	2 371	38 444	80 490
21	Говьсүмбэр аймаг	2 788	3 661	1 151	695	8 295	2 891	3 136	1 134	394	7 555	15 850
22	Чингэлтэй дүүрэг	19610	39 356	12 695	7 962	79 623	20 495	30 360	12 268	4 186	67 309	146 932
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	35 090	35 013	12 284	11 728	94 115	36 720	25 526	11 365	6614	80 225	174 340
24	Баянгол дүүрэг	22 202	41 092	16 736	11 372	91 902	23 244	34 634	15 779	6 148	79 805	171 707
25	Хан-Уул дүүрэг	15 739	28 274	9 589	6 085	59 687	16 106	26 012	9 890	5 492	57 500	117 187
26	Баянзүрх дүүрэг	33 113	45 330	15 732	11 938	106 113	35 438	37 122	16 060	8 856	97 476	203 589
27	Сүхбаатар дүүрэг	16 754	40 816	14 255	9 260	81 085	18 049	32 625	13 480	5212	69 366	150 451
28	Багануур дүүрэг	4 779	5 903	2 329	1 327	14 338	4 903	4 671	2 311	675	12 560	26 898
29	Налайх дүүрэг	5011	5 384	1 989	1 534	13 918	5 242	3 942	1 984	791	11 959	25 877
30	Багахангай дүүрэг	569	433	184	150	1 336	617	461	190	95	1 363	2 699
Нийт дүн		410 036	498 532	188 406	152 855	1 249 829	411 907	381 156	159 736	64 972	1 017 771	2 267 600

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.2.6 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2011 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

Д/д	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	12 516	18 699	7 240	5 205	43 660	13 359	13 684	7 081	2 552	36 676	80 336
2	Баян-Өлгий аймаг	17 642	20 265	6 366	3 855	48 128	18 233	19 037	6 874	2 420	46 564	94 692
3	Баянхонгор аймаг	13 769	17 215	6 720	4 965	42 669	14 183	15 203	6 173	2 139	37 698	80 367
4	Булган аймаг	8 999	12 905	5 660	3 482	31 046	9 396	12 441	6 347	1 832	30 016	61 062
5	Говь-Алтай аймаг	9 086	12 855	4 890	3 123	29 954	9 580	12 113	5310	1 243	28 246	58 200
6	Дорноговь аймаг	9 578	13 463	4 767	2 832	30 640	9 635	13 790	5 123	1 246	29 794	60 434
7	Дорнод аймаг	11 229	15 280	6317	4 469	37 295	11 938	15 384	6 440	1 889	35 651	72 946
8	Дундговь аймаг	8 290	9 738	3 886	2 714	24 628	8 786	8 576	4 129	1 498	22 989	47 617
9	Завхан аймаг	10 886	17 256	6 911	3 865	38 918	11 495	15 715	7 058	2 042	36 310	75 228
10	Өвөрхангай аймаг	18 775	23 568	8 365	6 668	57 376	19 954	20 619	8 238	3 323	52 134	109 510
11	Өмнөговь аймаг	8 840	13 834	4 461	2 727	29 862	9 240	15 123	4 868	1 386	30 617	60 479
12	Сүхбаатар аймаг	8 329	13 332	4 573	3 000	29 234	8 852	15 470	5 432	1 083	30 837	60 071
13	Сэлэнгэ аймаг	16 359	24 127	10 187	5 386	56 059	17 022	23 942	10 359	2 714	54 037	110 096
14	Төв аймаг	13 284	14 940	6 644	5 923	40 791	14 128	14 779	6 963	3 220	39 090	79 881
15	Увс аймаг	13 821	15 054	6 463	4 427	39 765	14 691	14 142	6 627	2 124	37 584	77 349
16	Ховд аймаг	13 516	17 006	6 623	3 846	40 991	14 092	16 639	6 879	1 855	39 465	80 456
17	Хөвсгөл аймаг	21 760	27 127	10 560	5 730	65 177	22 337	23 227	10 856	2 566	58 986	124 163
18	Хэнтий аймаг	15 094	18 863	6 653	4 319	44 929	15 879	16 581	7 125	2 201	41 786	86 715
19	Дархан-Уул аймаг	15 531	22 325	8 975	5 770	52 601	16 383	19 425	8 550	2 759	47 117	99 718
20	Орхон аймаг	14 046	19 429	8 890	4 406	46 771	14 782	17 128	8 296	2 206	42 412	89 183
21	Говьсүмбэр аймаг	2 898	3 488	1 230	688	8 304	3 026	3 294	1 269	387	7 976	16 280
22	Чингэлтэй дүүрэг	19 528	44 980	14 086	7 953	86 547	20 610	37 327	14 004	4 206	76 147	162 694
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	37 974	41 997	14 968	13 932	108 871	39 789	29 690	13 862	8417	91 758	200 629
24	Баянгол дүүрэг	24 040	52 596	19 505	12 221	108 362	25 417	44 831	18 926	6 800	95 974	204 336
25	Хан-Уул дүүрэг	16 300	34 026	11 291	6 180	67 797	16 726	32 424	11 800	3 438	64 388	132 185
26	Баянзүрх дүүрэг	36 699	51 358	18 985	12 878	119 920	38 713	43 445	18 302	7 093	107 553	227 473
27	Сүхбаатар дүүрэг	17 063	70 747	15 964	8 867	112 641	18 255	56 611	15 720	4 919	95 505	208 146
28	Багануур дүүрэг	4 608	6 161	2 546	1 436	14 751	4 709	5 008	2 496	756	12 969	27 720
29	Налайх дүүрэг	5 143	6 241	2 298	1 541	15 223	5416	4911	2 236	785	13 348	28 571
30	Багахангай дүүрэг	545	519	203	177	1 444	586	528	209	96	1 419	2 863
Нийт дүн		426 148	659 394	236 227	152 555	1 474 354	447 212	581 087	237 552	79 195	1 345 046	2 819 400

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.2.7 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2012 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

Д/д	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт дүн
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	15 163	13 799	5 957	5 560	40 479	15 804	8 120	5 327	2 691	31 942	72 421
2	Баян-Өлгий аймаг	19 063	12 612	4 708	3 909	40 292	19 641	10 751	5 001	2 314	37 707	74 090
3	Баянхонгор аймаг	14 308	13 432	5 799	4 755	38 294	14 744	10 422	4 976	2 136	32 278	65 817
4	Булган аймаг	8 965	7 208	4 463	3 832	24 468	9 383	5 531	4 313	1 970	21 197	41 833
5	Говь-Алтай аймаг	9 388	10 378	4 073	3 266	27 105	9 861	7 782	4 051	1 303	22 997	46 836
6	Дорноговь аймаг	10 340	13 474	4 547	3 169	31 530	10 305	12 204	4 636	1 319	28 464	56 825
7	Дорнод аймаг	11 677	12 327	5 380	4 718	34 102	12 417	11 079	5 224	1 966	30 686	60 070
8	Дундговь аймаг	8 194	7 505	3 530	2 893	22 122	8 697	5 950	3 268	1 576	19 491	38 720
9	Завхан аймаг	12 794	12 188	5 766	4 130	34 878	13 442	9 433	5 399	2 098	30 372	61 120
10	Өвөрхангай аймаг	21 167	18 228	6 853	6 722	52 970	22 096	13 393	6 085	3 349	44 923	91 171
11	Өмнөговь аймаг	9 595	12 773	4 172	2 907	29 447	9 966	12 324	4 250	1 450	27 990	54 530
12	Сүхбаатар аймаг	8 377	10 343	3 667	3 070	25 457	8 992	10 681	3 938	1 117	24 728	47 115
13	Сэлэнгэ аймаг	16 997	14 980	7 530	5 720	45 227	17 801	12 647	7 396	2 876	40 720	80 227
14	Төв аймаг	14 015	14 236	6 117	6 142	40 510	14 827	12 252	6 048	3 254	36 381	70 749
15	Увс аймаг	15 349	11 515	5 768	4 562	37 194	16 149	10 386	5 424	2 183	34 142	66 774
16	Ховд аймаг	13 496	13 794	5 469	3 899	36 658	14 119	12 392	5 320	1 814	33 645	66 404
17	Хөвсгөл аймаг	21 818	21 769	9 305	6 294	59 186	22 336	16 033	8 621	2 770	49 760	102 652
18	Хэнтий аймаг	13 948	12 590	5 001	4 619	36 158	14 741	9 285	4 805	2 249	31 080	62 619
19	Дархан-Уул аймаг	16 071	22 229	8 202	6 104	52 606	16 959	17 650	7 730	2 803	45 142	91 644
20	Орхон аймаг	13 935	17 631	8 649	4 786	45 001	14 660	14 590	8 030	2 250	39 530	79 745
21	Говьсүмбэр аймаг	2 883	3 413	1 231	773	8 300	3 083	3 182	1 337	389	7 991	15 518
22	Чингэлтэй дүүрэг	22 376	52 918	16 450	10 701	102 445	22 546	44 512	19 512	6 251	92 821	184 565
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	39 584	48 652	15 462	15 661	119 359	44 521	34 205	15 505	9 542	103 773	207 471
24	Баянгол дүүрэг	25 381	58 524	21 512	14 521	119 938	28 644	51 254	21 546	7 551	108 995	214 412
25	Хан-Уул дүүрэг	16 679	35 954	11 424	6 719	70 776	17 065	35 088	11 925	3 590	67 668	131 725
26	Баянзүрх дүүрэг	37 568	58 412	21 420	15 465	132 865	39 021	49 898	18 779	6 231	113 929	231 329
27	Сүхбаатар дүүрэг	16 756	83 418	19 205	9 250	128 629	17 985	66 901	17 793	5 099	107 778	227 157
28	Багануур дүүрэг	4 799	5 447	2 610	1 528	14 384	4 944	4 265	2 609	734	12 552	25 408
29	Налайх дүүрэг	5 277	6 217	2 369	1 665	15 528	5 579	4 824	2 314	807	13 524	27 387
30	Багахангай дүүрэг	582	489	222	231	1 524	618	439	250	126	1 433	2 726
Нийт дүн		446 545	626 455	226 861	167 571	1 467 432	470 946	517 473	221 412	83 808	1 293 639	2 599 060

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.2.8 Эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан иргэдийн тоо, 2013 он
/аймаг, дүүрэг, хүйс, насны бүлгээр/

д/д	Хүйс Насны бүлэг	Эм					Эр					Нийт дүн
		0-16	17-40	41-55	56-дээш	Дүн	0-16	17-40	41-60	61-дээш	Дүн	
1	Архангай аймаг	15 404	13 568	6 687	5 028	40 687	15 800	8 936	6 108	2 484	33 328	74 015
2	Баян-Өлгий аймаг	17 734	12 529	5 675	3 763	39 701	18 174	11 529	6 128	2 178	38 009	77 710
3	Баянхонгор аймаг	14 150	13 227	6 009	4 233	37 619	14 618	9 800	5 160	1 890	31 468	69 087
4	Булган аймаг	8 998	7 228	4 860	3 569	24 655	9 442	6 014	4 851	1 848	22 155	46 810
5	Говь-Алтай аймаг	9 692	12 201	4 577	3 203	29 673	10 213	8 890	4 574	1 247	24 924	54 597
6	Дорноговь аймаг	12 398	14 904	5 091	2 995	35 388	12 576	12 107	5 009	1 319	31 011	66 399
7	Дорнод аймаг	11 491	12 314	5 815	3 999	33 619	12 169	11 595	5 548	1 727	31 039	64 658
8	Дундговь аймаг	7 731	7 476	3 682	2 866	21 755	8 230	6 016	3 383	1 495	19 124	40 879
9	Завхан аймаг	11 763	11 541	5 743	3 984	33 031	12 395	8 781	5 312	1 941	28 429	61 460
10	Өвөрхангай аймаг	20 750	18 291	8 007	6 525	53 573	22 003	14 040	6 998	3 290	46 331	99 904
11	Өмнөговь аймаг	9 632	13 531	4 519	2 857	30 539	9 962	13 159	4 643	1 383	29 147	59 686
12	Сүхбаатар аймаг	8 969	10 052	4 064	3 033	26 118	9 524	10 411	4 140	1 154	25 229	51 347
13	Сэлэнгэ аймаг	20 021	16 331	8 990	5 708	51 050	20 517	13 689	8 675	2 866	45 747	96 797
14	Төв аймаг	14 240	14 879	6 784	5 209	41 112	15 111	13 030	6 547	2 790	37 478	78 590
15	Увс аймаг	14 801	13 482	6 093	3 777	38 153	15 437	12 487	5 757	1 873	35 554	73 707
16	Ховд аймаг	14 158	16 493	5 926	3 623	40 200	14 928	12 726	5 789	1 675	35 118	75 318
17	Хөвсгөл аймаг	23 664	22 648	10 116	6 210	62 638	24 465	16 139	9 276	2 764	52 644	115 282
18	Хэнтий аймаг	13 488	12 292	5 273	3 872	34 925	14 027	9 097	4 988	1 888	30 000	64 925
19	Дархан-Уул аймаг	15 439	21 537	8 614	5 478	51 068	16 088	17 267	8 086	2 629	44 070	95 138
20	Орхон аймаг	14 415	18 151	9 365	4 906	46 837	14 971	15 303	9 323	2 270	41 867	88 704
21	Говьсүмбэр аймаг	2 678	3 767	1 438	811	8 694	2 873	3 576	1 837	393	8 679	17 373
22	Чингэлтэй дүүрэг	24 381	49 255	17 161	9 101	99 898	25 356	42 902	17 887	4 448	90 593	190 491
23	Сонгинохайрхан дүүрэг	44 310	46 175	16 754	12 151	119 390	46 398	34 072	15 440	5 837	101 747	221 137
24	Баянгол дүүрэг	28 671	61 815	22 540	11 913	124 939	30 315	55 695	21 302	5 632	112 944	237 883
25	Хан-Уул дүүрэг	20 427	34 701	13 245	7 242	75 615	21 302	35 292	14 569	3 747	74 910	150 525
26	Баянзүрх дүүрэг	45 073	59 181	21 668	14 126	140 048	46 962	54 312	20 133	6 631	128 038	268 086
27	Сүхбаатар дүүрэг	21 110	91 500	20 798	9 475	142 883	21 912	72 863	18 673	5 123	118 571	261 454
28	Багануур дүүрэг	4 577	5 533	2 937	1 707	14 754	4 719	4 569	2 900	800	12 988	27 742
29	Налайх дүүрэг	5 535	6 139	2 760	1 788	16 222	5 783	5 640	2 726	854	15 003	31 225
30	Багахангай дүүрэг	594	552	269	276	1 691	653	782	305	140	1 880	3 571
Нийт дүн		476 294	641 293	245 460	153 428	1 516 475	496 923	540 719	236 067	74 316	1 348 025	2 864 500

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.3 ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН ДААТГАЛЫН САНГААС ДААТГУУЛАГЧИЙН ТУСЛАМЖ ҮЙЛЧИЛГЭЭНД ЗАРЦУУЛСАН ХӨРӨНГӨ СҮҮЛИЙН 10 ЖИЛЭЭР

2.3.1 Эрүүл мэндийн даатгалын санагас даатгуулагчийн тусламж, үйлчилгээний нийт зардал
/сая төгрөгөөр/

Үзүүлэлт	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Тусламж, үйлчилгээний нийт зардал. Үүнээс:	18 658,8	20 652,4	23 581,3	26 528,2	26 187,6	50 840,4	56 942,6	78 128,4	87 182,5	114 396,4	120 737,4
1. Улсын эмнэлэг	15 041,0	15 895,0	18 406,4	21 977,1	22 500,3	44 125,4	48 916,3	64 258,1	69 899,9	89 809,4	89 532,0
2. Рашаан сувилал	342,9	389,5	462,7	524,6	573,4	1 190,8	1 507,6	2 062,1	2 388,4	3 947,6	4 343,5
3. Эмийн үнийн хөнгөлөлт	381,9	527,1	571,1	564,5	564,4	884,4	1 486,2	2 045,4	2 988,3	4 886,3	9 726,0
4. Хувийн эмнэлэг	1 283,3	2 012,1	2 154,0	2 416,8	2 549,5	4 639,8	5 032,5	9 762,8	11 905,9	15 753,1	17 136,0
5. Өрхийн эмнэлэг	1 608,9	1 828,8	1 987,1	1 045,3	-	-	-	-	-	-	-
6. Бусад зардал (Илүү төлсөн шимтгэлийн буцаан олголт)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 205,0

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.4 ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН ҮЙЛЧИЛГЭЭНД ТӨЛБӨР ТУСЛАМЖ АВСАН ХҮНИЙ ТОО СҮҮЛИЙН 10 ЖИЛЭЭР

2.4.1 Эрүүл мэндийн даатгалын тусламж, үйлчилгээ авсан даатгуулагчдын тоо
/мян.хүн/

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Тусламж, үйлчилгээ авсан нийт даатгуулагчдын тоо. Үүнээс:	812,9	925,2	956,5	823,3	1 317,0	1 617,9	1 736,6	2 657,5	3 198,7	4 126,5	3 843,2
1. Улсын эмнэлэг	352,8	376,7	392,0	337,5	908,1	1 200,4	1 118,9	1 962,0	2 392,4	3 203,3	2 752,2
2. Рашаан сувилал	20,2	23,1	21,9	25,9	27,8	31,2	36,8	42,0	50,3	54,9	58,7
3. Эмийн үнийн хөнгөлөлт	402,0	472,9	487,1	397,2	316,1	306,0	502,4	567,4	622,8	706,9	854,5
4. Хувийн эмнэлэг	37,8	52,5	55,5	62,7	65,0	80,3	78,6	86,0	133,2	161,4	177,8

Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар

2.5 ТӨРӨӨС ШИМТГЭЛИЙГ ДААЖ БҮЙ ИРТГЭДИЙН ТОО СҮҮЛИЙН 10 ЖИЛЭЭР

2.5.1 Төрөөс эрүүл мэндийн даатгалын шимтгэлийг нь хариуцан төлсөн даатгуулагчдын тоо

Үзүүлэлт	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Нийт даатгуулагчдын тоо, Үүнээс:	1 373,1	1 342,3	1 277,7	1 152,2	1 295,5	1 353,1	1 235,1	1 306,5	1 352,2	1 469,7	1 658,3
1. Хүүхэд /ЕБС-д сурч буй 18 хүртэлх насны хүүхэд	1 039,5	1 007,0	934,7	814,1	923,5	955,6	858,2	909,0	934,5	921,0	1 042,2
2. Өндөр насны тэтгэвэр авагч	252,2	247,6	245,6	266,8	281,0	285,6	282,4	202,9	226,0	220,4	243,6
3. Хүүхдээ асарч буй эх/эцэг/	46,8	49,8	55,8	39,8	53,3	66,5	65,1	86,9	88,1	87,9	96,9
4. Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн	-	-	-	-	-	-	-	-	60,2	59,4	64,7
5. Цэргийн албан хаагч	14,2	13,6	11,1	12,5	14,2	15,5	7,8	6,9	6,1	6,8	10,8
6. Халамжийн тэтгэвэр авагч	20,4	24,3	30,5	19,0	23,5	29,9	21,6	100,8	37,3	41,0	45,4
7. Оюутан /өдрийн ангийн суралцагчид/	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Тэжээгчээ алдсаны тэтгэвэр авагч	-	-	-	-	-	-	-	-	-	133,1	149,4
Эх сурвалж: Нийгмийн даатгалын ерөнхий газар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,2	5,2

МАЛЧИН ИРГЭДИЙН ТЭТГЭВЭР, НИЙГМИЙН ДААТГАЛТАЙ ХОЛБООТОЙ МЭДЭЭЛЭЛ ЛАВЛАГАА

Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа

АГУУЛГА

1. Тойм мэдээлэл
2. Хавсралт мэдээлэл
 - 2.1 Малчин иргэдийн тоо аймаг, сум тус бүрээр, насны ангиллаар
 - 2.2 Малчдын нийгмийн даатгалд хамрагдсан байдал
 - 2.3 Өндөр насны тэтгэвэрт байгаа малчин иргэдийн тоо

1. ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

Судалгаанд ҮСХ-ноос ирүүлсэн аймаг, сумдын малчин иргэдийн тооноос харахад манай улсын малчин иргэдийн тоо жил тутам 2000 орчим иргэдээр буурах хандлагатай байгаа бөгөөд харин малчин иргэдийн шилжилт хөдөлгөөн төв суурин газар, аймгийн төвийн бүсүүдэд нэмэгдэж байна. Тухайлбал, Баян-Өлгий, Дундговь, Завхан, Өвархангай, Өмнөговь, Ховд зэрэг аймгуудын хувьд малчдын тоо 2009 оноос 3000-4000 малчдаар буурсан бол Улаанбаатар хотын Хан-Уул, Сонгино-Хайрхан, Налайх, Багануур зэрэг дүүргүүд болон төвийн бүсийн аймгуудын малчин иргэдийн тоо нэмэгдсэн байна.

Сүүлийн 5 жилийн статистик мэдээгээр 60-с дээш насны малчин иргэдийн тоо буурах хандлагатай байна. Тухайлбал улсын хэмжээнд 2009 онд нийт 48172 малчин 60-аас дээш настай байсан бол 2010 онд-42472, 2011 онд-39089, 2012 онд-27896, 2013 онд-27744 малчид болтлоо буурсан байна. Жараас дээш насны малчид олонтой аймгийн тоонд Өвөрхангай аймаг-2701, Архангай аймаг-2441, Хөвсгөл аймаг-2472, Төв аймаг-2138 орж байна.

Малчдын нийгмийн даатгал болон эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан байдлаас харахад жил ирэх тутам эрүүл мэнд болон нийгмийн даатгалд даатгуулах байдал нэмэгдэж байна. 2009 онд улсын хэмжээнд нийт 8066 малчид нийгмийн даатгалд даатгуулж байсан бол 2011 онд – 12384 малчид, 2013 онд – 23746 малчид даатгуулсан байна. Насны бүлгээр авч үзвэл 2013 оны байдлаар нийт даатгуулагчдын:

- 8,7 хувь нь 25 хүртэлх насны иргэд
- 7,9 хувь нь 25-29 насны иргэд
- 12,0 хувь нь 30-34 насны иргэд
- 18,3 хувь нь 35-39 насны иргэд
- 18,7 хувь нь 40-44 насны иргэд
- 17,1 хувь нь 45-49 насныхан
- 13,7 хувь нь 50-54 насныхан
- 3,0 хувь нь 55-59 насных
- 0,5 хувь нь 60-аас дээш насныхан эзэлж байна.

УИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

Малчдын эрүүл мэндийн даатгалд хамрагдсан байдлыг үзэхэд 2009 онд нийт 88353 малчид даатгуулж байсан бол 2010 онд – 101500, 2011 онд – 269663, 2012 онд – 114641, 2013 онд – 118601 болж, эрүүл мэндийн даатгалд даатгуулагч малчдын тоо жилээс жилд нэмэгдэж байна. Эрүүл мэндийн даатгалд даатгуулагчдыг насны бүлгээр ангилсныг Хүснэгт 3-т үзүүлээ.

Захиалагчаас ирүүлсэн хүсэлтэд дурдсан Хөгжлийн бэрхшээлтэй малчин иргэдийн тоо, Нийгмийн халамжаас тэтгэвэр авч байгаа малчин иргэдийн тоо нь статистикийн албан ёсны мэдээллээр гардаггүй гэсэн хариуг Үндэсний Статистикийн Хороо, Нийгмийн Халамж Үйлчилгээний Ерөнхий Газраас байгууллагаас ирүүлсэн болно.

2. ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ

2.1 МАЛЧИН ИРГЭДИЙН ТОО АЙМАГ, СУМ ТУС БҮРЭЭР, НАСНЫ АНГИЛЛААР

2.1.1 Малчин иргэдийн тоо аймаг, сум тус бүрээр

Аймаг	Сум	Малчдын тоо				
		2009	2010	2011	2012	2013
Архангай	Их тамир	2325	1834	1872	1853	1896
	Чулуут	1837	1866	1581	1334	1315
	Хангай	1162	1151	1170	1107	1072
	Тариат	1833	1893	1838	1699	1597
	Өндөр-Улаан	2255	2264	2154	2119	2119
	Эрдэнэмандал	2797	2370	2248	2029	2128
	Жаргалант	1921	1910	1910	1781	1770
	Цэцэрлэг	1735	1693	1479	1503	1502
	Хайрхан	1525	1512	1438	1368	1318
	Батцэнгэл	1769	1508	1523	1468	1389
	Өлзийт	1068	1194	1143	990	1008
	Өгийнуур	1287	1310	1190	1003	1041
	Хашаат	1368	1268	1215	1167	1200
	Хотонт	2140	2187	1626	1601	1542
	Цэнхэр	2190	2526	1941	1936	1970
	Төвшрүүлэх	923	956	995	817	838
	Булган	865	884	837	772	783
	Эрдэнэбулган	1264	1195	1060	964	993
	Цахир	992	720	807	634	670
	Бүгд	31256	30241	28027	26145	26151
Баян-Өлгий	Алтай	1530	1345	1318	1372	1278
	Алтанцөгц	834	616	895	660	685
	Баяннуур	1150	1148	1094	985	850
	Бугат	1121	1047	1114	809	885
	Булган	1600	1405	1382	1321	1394
	Буянт	732	948	833	845	848
	Дэлүүн	2539	2218	1880	1568	1861
	Ногооннуур	2198	1877	1906	1788	1394
	Сагсай	1664	1376	1303	1354	1314
	Толбо	1375	1283	1263	1223	1226

	Улаанхус	3109	2704	2412	2601	2765
	Цэнгэл	3245	2550	3282	3092	3219
	Өлгий	0	125	170	190	4
	Цагааннуур	44	43	43	-	-
	Бүгд	21141	18685	18895	17808	17723
Баянхонгор	Галуут	1600	1561	1503	1456	1439
	Баян-овоо	1077	980	993	979	772
	Эрдэнэцогт	1847	1723	1749	1715	1651
	Өлзийт	1531	1506	1558	1553	1545
	Жинст	929	902	893	873	871
	Богд	1239	1185	1168	1174	1223
	Баянлиг	1381	1347	1294	1275	1238
	Баянговь	1134	1037	937	855	878
	Шинэжинст	899	800	779	722	749
	Баян-Өндөр	947	844	832	851	830
	Баянцагаан	1257	1241	1212	1100	1135
	Баацагаан	1632	1606	1456	1456	1435
	Бөмбөгөр	1137	1172	1105	1062	1070
	Бууцагаан	1373	1328	1346	1316	1347
	Хүрээмарал	732	674	646	590	603
	Баянбулаг	792	690	569	475	435
	Гурванбулаг	994	745	721	705	667
	Заг	920	821	793	752	739
	Жаргалант	1293	1213	1109	1111	1067
	Баянхонгор	967	965	884	897	880
	Бүгд	23681	22340	21547	20917	20574
Булган	Баян-Агт	1182	1485	1022	1053	1072
	Бугат	705	665	642	608	673
	Бүрэгхангай	788	871	867	854	868
	Гурванбулаг	1324	1083	1162	1088	1116
	Дашинчилэн	730	635	650	670	677
	Могод	1161	1112	1054	1001	1018
	Орхон	1146	1092	1165	1114	1153
	Сайхан	1656	1712	1627	1608	1516
	Сэлэнгэ	352	358	441	477	430
	Тэшиг	1000	1000	803	798	818
	Хангал	861	943	832	751	725
	Хишиг-Өндөр	908	756	167	733	711
	Хутаг-Өндөр	1478	1398	1230	1226	1356
	Булган	577	725	651	560	467
	Баяннуур	491	491	451	499	494

	Рашаант	1162	974	761	821	848
	Бүгд	15521	15300	14125	13861	13942
Говь-Алтай	Алтай	518	458	475	455	463
	Баян-Уул	1185	1073	1064	1002	1050
	Бигэр	907	853	789	790	791
	Бугат	894	812	750	691	577
	Дарви	730	612	599	553	574
	Дэлгэр	1051	940	929	942	923
	Жаргалан	991	823	726	667	621
	Тайшир	554	478	424	432	382
	Тонхил	918	798	731	713	675
	Төгрөг	796	760	709	677	692
	Халиун	1270	1197	1096	978	930
	Хөхморьт	1098	904	926	847	844
	Цогт	1553	1240	1129	1211	1278
	Цээл	784	640	632	629	600
	Чандмана	690	681	627	587	604
	Шарга	890	864	815	760	764
	Эрдэнэ	780	765	703	642	623
	Есөнбулаг	750	878	765	735	727
	Бүгд	16359	14776	13889	13311	13118
Дорноговь	Айраг	423	395	420	432	466
	Алтанширээ	442	457	476	455	501
		436	480	568	485	517
	Дэлгэрэх	662	700	716	755	732
	Иххэт	313	334	332	346	361
	Мандах	533	515	509	530	538
	Өргөн	363	371	375	385	394
	Сайхандулаан	437	395	399	415	462
	Улаанбадрах	571	590	574	536	547
	Хатанбулаг	1160	1114	1011	1025	974
	Хөвсгөл	635	608	580	548	539
	Эрдэнэ	424	413	432	455	449
	Сайншанд	304	295	314	336	366
	Замын-Үүд	71	83	86	155	104
	Бүгд	6774	6750	6792	6858	6950
Дорнод	Баяндун	800	675	518	689	600
	Баянтүмэн	562	471	498	480	437
	Булган	311	457	475	471	505
	Гурванзагал	369	340	266	320	294
	Дашбалбар	895	822	888	789	807

	Матад	869	488	752	592	499
	Халхгол	419	474	462	391	374
	Хөтөлбуйр	268	424	409	398	397
	Сэргэлэн	770	556	548	486	475
	Цагаан-Овоо	864	622	611	521	505
	Баян-Уул	899	842	767	666	720
	Чойбалсан	367	590	876	432	419
	Чулуунхороот	277	194	245	211	211
	Хэрлэн	829	1346	1064	1014	1134
	Бүгд	8499	8302	8379	7360	7377
Дундговь	Дэлгэрцогт	767	605	554	520	541
	Дэрэн	804	785	800	761	746
	Говь-Угтаал	474	468	364	427	445
	Цагаандэлгэр	417	393	333	346	348
	Баянжаргалан	380	370	332	324	322
	Өндөршил	398	436	407	396	386
	Гурвансайхан	959	841	929	821	736
	Өлзийт	931	873	815	766	788
	Хулд	919	691	650	712	663
	Луус	785	664	591	578	598
	Дэлгэрхангай	941	846	709	666	597
	Сайхан овоо	1028	862	761	686	601
	Эрдэнэдалай	2633	2225	2118	1990	2038
	Сайнцагаан	1855	1209	1237	1154	1156
	Адаацаг	1244	1109	1591	1038	973
	Бүгд	14535	12377	12185	11185	10938
Завхан	Алдархаан	1202	988	882	812	860
	Баянтэс	802	715	776	726	677
	Баянхайрхан	731	712	707	663	675
	Дөрвөлжин	801	718	651	603	672
	Завханмандал	415	365	354	360	327
	Идэр	720	661	787	717	635
	Их Уул	2664	2314	2185	2187	2084
	Нөмрөг	681	838	619	564	548
	Отгон	2319	945	980	889	746
	Сантмарал	638	510	462	456	417
	Сонгино	638	534	462	482	436
	Тосонцэнгэл	2087	1435	1307	1207	1185
	Түдэвтэй	654	604	564	527	506
	Тэс	673	683	693	612	603
	Тэлмэн	1117	947	901	980	950

	Ургамал	514	463	462	453	454
	Улиастай	583	498	460	378	373
	Цагаанхайрхан	625	524	494	440	470
	Цагаанчулуут	651	477	447	362	343
	Цэцэн-Уул	664	562	505	498	470
	Шилүүстэй	955	735	666	634	558
	Эрдэнэхайрхан	400	636	618	582	576
	Яруу	856	681	644	664	711
	Асгат	306	217	185	194	210
	Бүгд	21696	17762	16811	15990	15386
Өвөрхангай	Баян-Өндөр	1974	1958	1882	1738	1518
	Бүрд	1102	1268	1214	1189	1126
	Бат-Өлзий	3194	1916	2246	1295	1491
	Баруун баян-Улаан	1071	1053	1018	972	940
	Баянгол	2218	2059	1560	1492	1521
	Гучин-Ус	836	744	712	685	672
	Ёсөн Зүйл	1618	1556	1189	1261	1040
	Өлзийт	1144	1098	1068	1011	1018
	Зүүн Баян-Улаан	1858	2147	1925	1762	7166
	Богд	2356	2348	2166	2188	2184
	Нарийн тээл	1313	1297	1258	1178	1142
	Сант	1600	1471	1312	1225	1271
	Тарагт	1575	988	1185	1140	1192
	Төгрөг	1111	1006	872	833	842
	Уянга	3150	3076	2888	2839	2556
	Хайрхандулаан	1597	1391	1359	1247	1285
	Хужирт	2316	2210	2062	2069	2066
	Хархорин	1614	1949	1573	1551	1653
	Арвайхээр	1200	1236	968	1024	971
	Бүгд	32847	30771	28457	26699	26254
Өмнөговь	Баяндалай	847	756	746	710	723
	Баян-Овоо	546	516	491	494	511
	Булган	815	675	624	615	639
	Гурвантэс	1108	1023	996	974	979
	Мандал-Овоо	685	599	556	566	536
	Манлай	954	860	784	828	808
	Номгон	1161	949	916	901	880
	Ноён	482	472	441	412	399
	Сэврэй	785	691	657	630	616
	Ханбогд	865	882	875	701	658

	Ханхонгор	931	754	728	665	703
	Хүрмэн	719	662	642	620	615
	Цогт-Овоо	562	433	435	424	419
	Цогтцэций	643	531	517	450	399
	Даланзадгад	509	455	343	289	341
	Бүгд	11612	10258	9751	9279	9226
Сүхбаатар	Асгат	638	635	619	574	583
	Баяндэлгэр	2324	2132	2117	1921	1968
	Дарьганга	985	1060	1011	873	933
	Мөнххаан	1409	1317	1295	1223	1191
	Наран	534	501	483	494	469
	Онгон	1205	1179	1208	1062	1023
	Сүхбаатар	1468	1347	1293	1187	1124
	Түвшинширээ	1474	1401	1386	1393	1372
	Түмэнцогт	607	570	577	482	436
	Уулбаян	1106	1122	1078	1097	1061
	Халзан	672	629	607	551	586
	Эрдэнэцагаан	2260	2053	2016	1905	1712
	Баруун-Урт	1291	1196	1231	1226	1284
	Бүгд	15973	15142	14921	13988	13742
Сэлэнгэ	Алтанбулаг	543	895	526	347	319
	Ерөө	510	421	374	443	398
	Зүүнбүрэн	460	617	507	494	502
	Мандал	938	938	896	888	907
	Орхон	311	377	360	378	390
	Сант	489	247	244	300	333
	Цагааннуур	731	715	759	720	736
	Баянгол	945	846	927	745	728
	Сайхан	390	361	367	414	399
	Орхонтуул	563	679	821	728	717
	Баруунбүрэн	780	760	789	739	789
	Шаамар	128	204	158	155	161
	Хүдэр	208	214	191	158	161
	Сүхбаатар	837	469	323	221	128
	Жавхлант	586	481	504	465	477
	Түшиг	211	211	218	189	187
	Хушаат	493	513	397	357	378
	Бүгд	9123	8948	8361	7741	7710
Төв	Алтанбулаг	1177	1114	996	962	1039
	Батсүмбэр	1172	1474	1237	1406	1205
	Баян	387	332	399	376	372

	Баян-Өнжүүл	868	1005	920	834	851
	Баяндэлгэр	418	460	441	414	425
	Баянжаргалан	492	513	495	477	474
	Баянцагаан	883	812	681	626	676
	Баянцогт	609	492	516	501	500
	Борнуур	923	885	747	741	799
	Бүрэн	1195	1175	1188	1165	1057
	Дэлгэрхаан	552	560	550	499	575
	Жаргалант	601	646	587	600	650
	Заамар	719	866	862	826	901
	Лүн	544	835	733	691	707
	Мөнгөнморьт	688	656	645	571	507
	Өндөрширээт	804	710	7110	731	760
	Сэргэлэн	590	615	520	499	520
	Угтаал	655	602	661	657	666
	Эрдэнэ	987	1146	1063	1010	1036
	Эрдэнэсант	1475	1483	1382	1436	1445
	Баянчандмана	403	352	366	393	435
	Зуунмод	240	519	418	223	321
	Сүмбэр	186	232	487	201	199
	Цээл	692	572	476	507	484
	Архуст	159	196	221	226	214
	Аргалант	486	377	361	368	379
	Баянхангай	412	457	398	327	312
	Бүгд	18317	19086	18060	17267	17508
Увс	Баруунтуруун	538	531	458	434	409
	Бөхмөрөн	643	688	650	611	577
	Давст	433	401	389	360	357
	Завхан	826	726	666	664	360
	Зүүнговь	986	982	903	943	852
	Зүүнхангай	950	947	840	758	768
	Малчин	986	920	984	943	870
	Наранбулаг	1592	1519	1533	1469	1442
	Өлгий	753	644	647	631	654
	Өмнөговь	1487	1605	1324	1265	1187
	Өндөрхангай	1197	1196	1111	1003	999
	Сагил	815	727	702	662	647
	Тариалан	1208	1209	1111	968	972
	Түргэн	636	602	525	444	445
	Тэс	2516	2282	2231	2043	1996
	Ховд	949	864	829	773	744

	Хяргас	886	882	874	735	669
	Цагаанхайрхан	755	663	584	513	465
	Улаангом	1450	1517	1460	1323	1580
	Бүгд	19606	18905	17821	16542	16263
Ховд	Алтай	1125	1008	795	737	668
	Булган	3512	2320	2461	1964	1970
	Буянт	1547	1257	1256	974	846
	Дарви	981	913	1244	1001	835
	Дуут	602	663	595	525	504
	Зэрэг	1131	1042	1066	919	858
	Манхан	1467	1225	1229	1104	1025
	Дөргөн	735	861	795	784	688
	Мянгад	1526	1307	1258	1245	1050
	Мөст	1545	1233	1031	867	876
	Мөнххайрхан	887	738	733	715	671
	Үенч	2024	1226	1162	972	1088
	Ховд	817	990	668	721	766
	Цэцэг	1198	769	726	684	703
	Чандмана	1032	1017	938	987	974
	Эрдэнэбүрэн	1038	935	896	750	763
	Жаргалант	395	539	325	320	362
	Бүгд	21562	18043	17278	15269	14647
Хөвсгөл	Алаг-Эрдэнэ	1241	1091	986	1569	1562
	Арбулаг	1723	1508	1512	1318	1348
	Баянзүрх	1736	1671	1575	1412	1314
	Бүрэнтогтох	1785	1620	1568	1489	1505
	Галт	2283	2182	2008	1823	1827
	Жаргалант	2036	2114	1978	1840	1703
	Их-Уул	1473	1439	1422	1282	1257
	Рашаант	1181	1216	1124	1039	1083
	Ренчинлхүмбэ	2372	2613	2325	2216	1873
	Тариалан	1522	1369	1315	1332	1290
	Тосонцэнгэл	1535	1500	1146	1381	1368

	Төмөрбулаг	1827	1511	1541	1354	1299
	Түнэл	1445	1399	1361	1311	1206
	Улаан-Уул	1710	1451	1545	1594	1487
	Ханх	608	899	696	640	678
	Цагаан-Уул	2481	2179	2072	2024	1791
	Цагаан-Үүр	827	836	757	626	645
	Цэцэрлэг	1921	1814	1815	1735	1628
	Чандмана Өндөр	1433	1083	1017	926	916
	Шинэ-Идэр	1509	1226	1199	1205	1174
	Хатгал	606	546	375	-	-
	Мөрөн	1551	1380	1219	882	753
	Эрдэнэбулган	970	860	901	803	885
	Цагаан нуур	477	453	449	403	302
	Бүгд	36252	33960	31906	30239	28894
Хэнтий	Галшир	761	748	727	648	732
	Баянхутаг	568	746	719	639	696
	Баянмөнх	454	414	425	987	419
	Дархан	858	837	808	526	557
	Дэлгэрхаан	690	567	552	521	533
	Жаргалтхаан	552	581	557	556	553
	Цэнхэрмандал	686	568	548	552	542
	Өмнөдэлгэр	1633	1437	1461	1417	1375
	Батширээт	633	654	614	591	585
	Биндэр	1078	1102	985	827	887
	Баянадрага	647	613	500	544	522
	Дадал	601	593	518	514	489
	Норовлин	681	511	606	549	519
	Батноров	1444	1463	1334	1304	1290
	Баян-Овоо	525	506	487	437	467
	Мөрөн	574	577	532	524	486
	Хэрлэн	1146	1648	840	842	918
	Бүгд	13531	13665	12213	11587	11795

Дархан-Уул	Дархан	1171	1330	1958	545	536
	Хонгор	637	1159	1055	727	775
	Орхон сум	511	395	447	308	388
	Шарын гол	465	322	324	257	273
	Бүгд	2784	3206	3784	1837	1972
Улаанбаатар	Хан-Уул	131	319	416	110	185
	Багануур	1013	532	471	489	541
	Баянзүрх	750	501	899	456	423
	Налайх	604	563	572	504	547
	Баянгол	6	8	5	-	-
	Сүхбаатар	396	479	391	-	2
	Чингэлтэй	20	20	12	12	-
	Багахангай	97	97	74	88	83
	Сангино хайрхан	2342	2785	1933	1290	1017
	Бүгд	5359	5304	4773	2949	2798
Орхон	Орхон	1627	1589	1466	978	1029
	Жаргалант	460	808	808	687	711
	Бүгд	2087	2397	2274	1665	1740
Говьсүмбэр	Баянтал	115	98	120	132	118
	Говьсүмбэр	673	716	682	690	755
	Шивээговь	-	122	134	109	110
	Бүгд	788	936	936	931	983
	НИЙТ ДҮН	349303	327154	311185	289428	285691

UIN.MN
СУДАЛГААНЫ САН

2.1.2 Малчин иргэдийн тоо, насны ангиллаар

Аймаг	Сум	15-34					35-59					60-дээш				
		2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013	2009	2010	2011	2012	2013
Архангай	Их тамир	1150	856	741	725	702	869	762	915	954	1000	306	216	216	174	194
	Чулуут	873	996	714	610	541	785	678	741	628	676	179	192	126	96	98
	Хангай	560	578	577	599	539	516	483	536	485	480	86	90	57	23	13
	Тариат	801	835	806	692	596	729	872	823	872	884	303	186	209	135	117
	Өндөр-Улаан	1013	946	969	919	894	1137	1147	1061	1093	1125	105	171	124	107	100
	Эрдэнэмандал	1297	825	759	660	760	1083	1165	1250	1202	1128	417	380	239	167	240
	Жаргалант	1074	988	947	826	823	635	738	776	791	763	212	184	187	164	184
	Цэцэрлэг	757	660	515	576	526	710	789	748	779	805	268	244	216	148	171
	Хайрхан	641	653	524	503	423	693	639	739	729	747	191	220	175	136	148
	Батцэнгэл	621	497	523	536	470	713	790	782	715	728	435	221	218	217	191
	Өлзийт	458	512	515	478	464	505	565	540	450	478	105	117	88	62	66
	Өгийнуур	546	510	494	371	406	574	490	609	552	566	167	310	87	80	69
	Хашаат	669	554	472	480	441	528	552	561	586	618	171	162	182	101	141
	Хотонт	597	612	530	525	488	1378	1397	775	840	832	165	178	321	236	222
	Цэнхэр	1093	1217	942	831	862	854	1056	830	950	961	243	253	169	155	147
	Төвшрүүлэх	403	388	378	264	264	377	428	500	451	473	140	140	117	102	101
	Булган	235	415	386	332	345	455	367	352	388	378	175	102	99	52	60
Баян-Өлгий	Эрдэнэбулган	376	362	259	271	250	520	628	603	535	584	368	205	198	158	159
	Цахир	529	372	375	315	347	342	295	380	300	303	121	53	52	19	20
	Бүгд	13693	12776	11426	10513	10141	13403	13641	13521	13300	13569	4160	3624	3080	2332	2441
	Алтай	839	741	758	661	625	691	448	560	580	542	0	156	0	131	111
	Алтанцөгц	378	315	464	272	267	401	202	295	335	363	55	99	136	53	55
	Баяннуур	479	501	484	446	326	545	434	421	489	494	126	213	189	50	30
	Бугат	461	480	478	345	360	447	457	507	420	456	213	110	129	44	69
	Булган	1107	825	741	644	640	493	536	631	646	693	0	44	10	31	61
	Буянт	251	480	405	382	313	369	375	352	382	458	112	93	76	81	77
	Дэлүүн	1245	1078	1094	758	787	913	800	569	771	987	381	340	217	39	87
	Ногооннуур	1175	1047	967	941	749	779	677	772	728	559	244	153	167	119	86
	Сагай	788	673	529	632	633	548	456	647	570	539	328	247	127	152	142
	Толбо	879	790	500	530	514	491	489	643	594	608	5	4	120	99	104
	Улаанхус	1347	1299	1008	1379	1305	1293	1160	1061	1031	1218	469	245	343	191	242
	Цэнгэл	1616	1231	1584	1540	1601	1202	1072	1223	1305	1328	427	247	475	247	290
	Өлгий	-	63	20	114	-	-	52	135	51	4	-	10	15	25	-
	Цагааннуур	24	5	5	-	-	17	37	37	-	-	3	1	1	-	-
	Бүгд	10589	9528	9037	8644	8120	8189	7195	7653	7902	8249	2363	1962	2005	1262	1354

Баянхонгор	Галуут	773	747	690	645	630	694	678	674	729	735	133	136	139	82	74
	Баян-овоо	559	505	424	461	334	384	350	467	419	366	134	125	102	99	72
	Эдлэнцэгт	1038	958	949	895	810	616	612	658	697	739	193	153	142	123	102
	Өлзийт	813	747	749	725	688	576	598	644	691	720	142	161	165	137	137
	Жинст	510	504	498	477	458	314	320	309	337	359	105	78	86	59	54
	Богд	605	555	539	488	519	479	480	483	561	568	155	150	146	125	136
	Баянлиг	742	679	634	584	558	491	505	490	575	561	148	163	170	116	119
	Баянговь	625	602	482	421	438	395	362	385	397	396	114	73	70	37	44
	Шинэжинст	499	446	423	375	392	306	273	269	297	310	94	81	87	50	47
	Баян-Өндөр	521	442	416	418	396	362	338	351	376	399	64	64	65	57	35
	Баянцагаан	654	610	592	491	516	518	540	532	549	551	85	91	88	60	68
	Баацагаан	920	838	753	751	696	599	653	598	620	650	113	115	105	85	89
	Бөмбөгөр	596	580	553	518	544	413	467	441	463	453	128	125	111	81	73
	Буцацаан	670	653	539	618	609	555	554	600	596	628	148	121	107	102	110
	Хүрээмарал	348	307	295	272	263	296	287	279	259	286	88	80	72	59	54
	Баянбулаг	363	314	245	222	186	329	286	248	216	217	100	90	76	37	32
	Гурванбулаг	516	376	357	348	317	384	300	285	313	315	94	69	79	44	35
	Заг	426	361	334	303	288	375	357	362	365	368	119	103	97	842	83
	Жаргалант	578	515	504	430	380	562	584	478	575	583	153	114	127	106	104
	Баянхонгор	442	428	388	391	370	371	419	391	417	436	154	118	105	89	74
	Бүгд	12198	11167	10464	9833	9392	9019	8963	8944	9452	9640	2464	2210	2139	1632	1542
Булган	Баян-Агт	544	624	431	405	383	502	716	494	569	617	136	1453	97	79	72
	Булга	203	220	193	608	178	388	329	325	330	396	114	116	124	78	99
	Бүрэлхангай	349	334	294	315	291	362	455	500	481	503	87	82	73	58	74
	Гурванбулаг	555	43	515	404	380	571	556	535	575	620	198	97	112	109	116
	Дашинчилэн	269	270	251	252	220	382	318	330	370	416	79	47	69	48	41
	Могод	468	438	335	312	274	580	531	609	621	653	113	143	110	68	91
	Орхон	382	403	388	352	333	505	547	611	638	708	259	142	166	124	112
	Сайхан	641	625	564	588	504	762	884	869	865	860	253	203	194	155	152
	Сэлэнгэ	141	124	151	152	119	168	196	244	288	270	43	38	46	37	41
	Тэшиг	430	430	299	264	260	472	472	440	473	504	98	98	64	61	54
	Хангал	375	297	199	174	148	356	462	478	460	443	130	184	155	117	134
	Хишиг-Өндөр	320	228	200	204	200	430	469	464	464	449	171	98	98	65	62
	Хутаг	670	565	509	416	452	606	662	586	698	757	202	171	135	112	147
	Булган	194	163	150	90	77	169	361	337	333	326	214	201	164	137	130
	Баяннуур	159	159	170	190	165	271	271	218	261	289	61	61	63	48	40
	Рашаант	640	529	298	351	268	417	343	390	397	508	105	102	73	72	73
	Бүгд	6340	5839	4947	4669	4252	6918	7533	7435	7823	8253	2263	1928	1743	1369	1437
Говь-Алтай	Алтай	280	202	209	162	166	197	197	201	241	242	41	59	65	52	55
	Баян-Уул	475	423	431	359	358	579	530	510	547	603	131	120	123	96	89
	Бигэр	446	361	270	276	323	349	386	429	433	380	112	106	90	81	88
	Бугат	438	378	308	272	210	345	336	362	348	312	111	98	80	71	55

Дарви	352	276	245	228	205	313	289	301	286	323	65	47	53	39	46
Дэлгэр	467	394	377	344	333	429	403	414	474	472	155	143	138	124	118
Жаргалан	478	339	294	246	198	381	393	339	335	343	132	91	93	86	80
Тайшир	190	196	150	137	130	264	209	214	238	200	100	73	60	57	52
Тонхил	441	323	324	320	278	377	412	357	339	367	100	63	50	43	30
Төгрөг	318	294	250	266	254	361	363	365	339	361	117	103	94	72	77
Халиун	657	568	496	432	350	452	472	468	449	385	161	157	132	97	95
Хөхморьт	546	434	424	331	318	427	378	379	431	420	125	92	123	85	106
Цогт	767	610	483	519	527	634	494	535	590	636	152	136	111	102	115
Цээл	400	325	306	265	250	288	242	258	300	297	96	73	68	64	53
Чандмана	287	263	232	213	206	326	330	314	315	348	77	88	81	59	50
Шарга	382	336	275	289	287	403	375	415	372	378	105	153	125	99	99
Эрдэнэ	347	395	336	276	268	363	313	332	337	331	80	57	35	29	24
Есөнбулаг	215	255	274	256	235	350	537	394	407	419	185	86	97	72	73
Бүгд	7486	6372	5684	5191	4896	6828	6659	6587	6792	6917	2045	1745	1618	1328	1305
Айраг	140	141	138	132	142	193	164	189	220	240	90	90	93	80	84
Алтанширээ	207	202	211	176	204	188	200	219	245	255	47	55	46	34	42
Далан жаргалан	195	183	235	196	194	178	209	245	225	261	63	88	88	65	62
Дэлгэрэх	330	334	333	347	319	231	270	295	313	340	101	96	88	95	73
Иххэт	122	129	116	112	105	137	146	159	195	217	54	59	60	39	39
Мандах	249	237	210	231	216	214	205	216	232	266	70	73	83	67	56
Өргөн	160	161	151	142	133	140	159	170	195	211	63	51	54	48	50
Сайхандулаан	197	189	167	188	197	187	178	206	204	231	53	28	26	23	34
Улаанбадрах	239	229	220	199	204	237	262	259	290	287	95	99	95	47	56
Хатанбулаг	595	570	4489	480	414	447	434	398	465	492	118	113	124	80	68
Хөвсгөл	307	290	281	267	252	216	242	220	235	237	112	76	79	46	50
Эрдэнэ	170	156	154	151	152	182	186	196	235	238	72	71	82	69	59
Сайншанд	111	109	139	102	105	125	124	127	188	219	68	62	48	46	42
Замын-Ууд	35	41	25	65	30	26	35	52	79	65	10	7	9	11	9
Бүгд	3057	2971	2869	2787	2667	2701	2811	2948	3321	3559	1016	968	975	750	724
Баяндун	376	292	206	217	226	324	340	284	336	345	100	43	28	36	29
Баянтүмэн	214	204	187	173	145	273	200	256	258	243	75	67	55	49	49
Булган	100	202	200	174	192	111	196	220	245	261	100	59	55	52	52
Гуравзагал	196	163	111	160	145	139	146	124	135	136	34	31	31	25	13
Дашбалбар	475	378	394	339	333	324	332	382	387	401	96	112	112	63	53
Магад	439	271	367	294	235	319	205	338	273	244	111	12	47	25	20
Халхгол	185	171	201	141	136	151	163	228	224	217	83	140	33	26	21
Хөтөлбуйр	111	199	171	158	172	102	198	197	217	200	55	27	41	23	25
Сэргэлэн	377	240	238	211	196	330	274	268	241	250	63	42	42	34	29
Цагаан-Овоо	422	294	269	219	212	352	292	278	274	261	90	36	64	28	32
Баян-Уул	336	338	287	217	212	423	370	386	386	436	140	135	94	63	72
Чойбалсан	127	249	424	190	185	141	299	372	218	207	99	42	80	24	27
Дорнод															

	Чулуунхороот	92	75	105	98	85	129	68	123	98	111	56	51	17	15	15
	Хэрлэн	273	487	268	293	365	381	552	520	483	555	175	307	276	238	214
Дундговь	Бүгд	3723	3563	3428	2884	2839	3499	3635	3976	3775	3967	1277	1104	975	701	671
	Дэлгэрцогт	368	255	246	195	215	256	246	198	233	233	143	104	110	92	93
	Дэрэн	360	297	299	288	243	300	326	344	351	380	144	162	157	122	123
	Говь-Улгаал	194	207	131	152	157	215	212	232	239	248	65	49	1	36	40
	Цагаандэлгэр	172	140	114	109	98	174	182	160	179	197	71	71	59	58	53
	Баянжаргалан	129	154	82	125	120	176	146	190	144	153	75	70	60	55	49
	Өндөршил	184	173	170	151	158	179	201	189	219	204	35	62	48	26	24
	Гуравансайхан	391	358	377	286	254	351	315	383	415	393	217	168	169	120	89
	Өлзийт	386	353	318	287	293	416	404	390	402	407	129	116	107	77	88
	Хулд	470	319	258	278	240	373	286	328	363	352	76	86	64	71	71
	Луус	395	314	247	216	225	336	292	296	329	334	54	58	48	33	39
	Дэлгэрхангай	407	349	294	271	204	386	358	307	298	323	148	139	102	97	70
	Сайхан овоо	509	380	326	285	247	384	383	339	345	315	135	99	96	56	39
	Эрдэнэдалай	1156	1000	835	796	735	1049	878	947	931	1023	428	347	336	263	280
	Сайнцагаан	883	479	456	396	367	706	517	596	618	656	266	213	185	140	133
	Адаацаг	558	486	431	423	353	492	461	1018	507	527	194	162	142	108	93
	Бүгд	6562	5264	4584	4258	3909	5793	5207	5917	5573	5745	2180	1906	1684	1354	1284
Завхан	Алдархаан	447	349	287	269	251	550	483	464	439	490	205	156	131	104	119
	Баянтэс	381	317	320	293	219	340	324	367	367	398	81	74	89	66	60
	Баянхайрхан	383	352	340	298	307	266	268	274	299	304	82	92	93	66	64
	Дөрвөлжин	102	278	242	223	184	620	354	323	322	332	79	86	86	58	56
	Завханмандал	154	128	109	86	72	189	181	195	228	219	72	56	50	46	36
	Идэр	306	319	268	272	259	344	289	441	394	340	70	53	78	51	36
	Их Уул	1315	1182	1062	1026	909	1030	812	817	894	928	319	320	306	267	257
	Нөмрөг	284	389	232	193	173	296	333	288	304	317	101	116	99	67	58
	Отгон	1294	418	481	424	331	763	452	415	402	385	262	75	84	63	30
	Сантмарал	221	100	198	178	137	309	280	230	234	239	108	130	34	44	41
	Сонгино	271	198	152	137	133	241	223	217	256	213	126	113	93	89	90
	Тосонцэнгэл	1035	715	529	488	445	743	491	561	559	575	309	229	217	160	165
	Түдэвтэй	261	230	182	168	153	296	294	306	294	296	97	80	76	62	57
	Тэс	274	226	229	199	199	304	364	364	335	342	95	93	100	78	62
	Төлмөн	497	392	375	382	364	378	420	388	470	468	242	135	138	128	118
	Ургамал	217	170	165	138	134	239	244	251	276	273	58	49	46	39	47
	Улиастай	172	148	116	82	73	236	216	223	198	215	175	134	121	98	85
	Цагаанхайрхан	270	180	157	116	92	233	240	247	240	291	122	104	90	76	87
	Цагаанчулуут	242	148	134	102	100	297	242	230	211	198	112	87	83	49	45
	Цэцэн-Уул	307	209	184	172	136	273	256	255	257	270	84	97	66	69	64
	Шилүүстэй	365	284	248	221	170	421	347	318	331	308	169	104	100	82	80
	Эрдэнэ хайрхан	210	215	185	182	178	72	290	307	277	285	118	131	126	123	113
	Яруу	337	305	290	275	263	362	308	293	338	368	157	68	61	51	80

Асгат	152	98	76	90	103	137	101	94	89	88	17	18	15	15	19
Өвөрхангай															
Бүгд	9497	7350	6561	6014	5385	8939	7812	7868	8025	8132	3260	2600	2382	1951	1869
Баян-Өндөр	1005	947	887	757	544	688	752	723	763	804	281	259	272	218	170
Бүрд	465	574	498	454	400	445	481	506	554	553	192	213	210	181	173
Бат-Өлзий	1607	941	1015	562	620	1279	832	1054	659	764	308	143	177	74	107
Баян-Улаан	497	513	468	447	380	446	403	440	433	459	128	137	110	92	101
Баянгол	1149	988	644	609	627	817	830	735	736	741	252	241	181	147	153
Гучин-Ус	373	334	311	290	277	367	331	326	349	349	96	79	75	46	46
Зүйл	751	679	477	558	411	590	637	501	553	500	277	240	211	150	129
Өлзийт	444	427	461	419	375	395	404	407	421	478	305	267	200	171	168
Баян-Улаан	870	1003	908	743	-	806	907	829	882	-	182	237	188	137	-
Богд	1202	1182	993	1076	1009	912	928	978	952	1031	242	238	195	160	144
Нарийн тээл	585	563	547	497	479	566	576	566	589	581	162	158	145	92	82
Сант	786	667	528	468	443	576	608	605	611	682	238	196	179	146	146
Тарат	720	499	595	552	494	656	402	493	535	627	199	187	97	53	71
Төгрөг	522	451	374	338	333	446	430	384	420	426	143	125	114	75	83
Уянга	1522	1630	1476	1463	1331	1202	1193	1166	1183	1063	426	253	246	193	162
Хайрхан дулаан	715	588	489	517	476	663	623	700	621	695	219	180	170	109	114
Хужирт	1086	881	861	853	807	883	997	856	960	966	347	332	345	256	293
Хархорин	528	607	542	482	492	659	753	705	824	890	427	589	326	245	271
Арвайхээр	517	404	338	356	253	427	567	445	522	583	256	265	185	146	135
Бүгд	15344	13878	12412	11441	10498	12823	12554	12419	12567	13055	4680	4339	3626	2691	2701
Өмнөговь															
Баяндалай	373	294	249	213	232	393	365	376	403	393	81	97	121	94	98
Баян-Овоо	248	219	187	192	193	229	223	238	253	274	69	74	66	49	44
Булган	423	317	251	253	263	278	257	273	286	291	114	101	100	76	85
Гурвантэс	581	497	474	395	395	446	446	421	463	483	81	80	101	118	101
Мандал-Овоо	304	263	253	215	205	320	282	262	298	281	61	54	41	53	50
Манлай	549	453	387	396	376	342	334	325	363	376	63	73	72	69	56
Номгон	616	494	457	386	357	423	366	375	426	448	122	89	84	89	75
Ноён	229	224	182	162	143	218	210	200	215	224	35	38	59	35	32
Сэврэй	355	285	275	266	249	338	330	310	309	322	92	76	72	55	45
Ханбогд	414	401	387	293	250	386	413	415	363	364	65	68	73	45	44
Ханхонгор	414	303	289	244	239	387	330	331	326	376	130	121	108	95	89
Хүрмэн	341	287	268	268	252	273	257	265	285	297	105	91	90	67	66
Цогт-Овоо	266	198	182	167	167	211	195	204	212	207	85	40	49	45	45
Цогтцэций	317	241	211	168	119	210	196	210	202	207	116	94	96	80	73
Даланзадгад	184	137	83	79	94	223	184	161	140	164	102	134	99	70	83
Бүгд	5614	4640	4154	3695	3594	4677	1388	4366	4544	4706	1321	1230	1231	1040	986
Сүхбаатар															
Асгат	282	293	237	242	243	305	303	343	319	312	51	39	39	13	28
Баяндэлгэр	1190	994	1002	877	859	923	942	918	894	968	211	196	197	150	141
Дарьганга	478	510	484	387	390	433	482	475	448	490	74	68	52	38	53
Мөнххаан	768	690	635	614	578	515	511	547	544	548	126	116	113	65	65

Сэлэнгэ	Наран	235	210	173	189	143	272	267	287	281	306	27	24	23	24	20
	Онгон	615	568	578	482	379	490	529	551	519	598	100	82	79	61	46
Төв	Сүхбаатар	814	691	679	619	588	548	553	510	502	458	106	103	104	66	78
	Түвшинширээ	903	774	702	741	700	423	473	530	539	563	148	154	154	113	109
Төв	Түмэнцогт	310	254	282	210	179	240	262	256	243	238	57	54	39	29	19
	Уулбаян	543	509	487	462	468	447	500	499	547	522	116	113	92	88	71
Төв	Халзан	320	272	250	195	188	287	293	297	314	360	65	64	60	42	38
	Эрдэнэцагаан	1245	1099	1065	964	841	872	845	814	851	784	143	109	137	90	87
Төв	Баруун-Урт	598	429	487	477	404	537	597	574	657	773	156	170	170	92	107
	Бугд	8301	7293	7061	6459	5960	6292	6557	6601	6658	6920	1380	1292	1259	871	862
Төв	Алтанбулаг	358	368	155	105	80	168	411	274	215	205	17	116	97	27	34
	Ерөө	248	171	135	136	114	196	211	204	270	257	66	39	35	37	27
Төв	Зүүнбүрэн	175	287	246	223	222	231	245	186	236	239	54	85	75	35	41
	Мандап	230	230	315	217	253	372	383	488	537	529	336	325	93	134	125
Төв	Орхон	128	161	186	135	137	148	177	138	212	226	35	39	36	31	27
	Сант	157	127	131	104	106	294	72	101	179	196	38	48	12	17	31
Төв	Цагааннуур	276	336	32	307	311	397	304	367	375	384	58	75	72	38	41
	Баянгол	325	310	307	220	216	424	447	490	446	429	196	89	130	79	83
Төв	Сайхан	162	184	90	147	137	179	153	204	226	226	49	24	73	41	27
	Орхонтуул	278	319	314	263	275	207	281	419	431	400	78	79	88	34	42
Төв	Баруунбүрэн	378	288	327	316	302	327	352	375	354	415	75	1220	87	69	72
	Шаамар	27	68	36	41	29	72	97	100	92	112	29	39	22	22	20
Төв	Хүдэр	84	95	73	54	58	95	88	84	85	84	29	31	34	19	19
	Сүхбаатар	94	107	87	60	45	440	164	127	127	67	303	198	109	34	16
Төв	Жавхлант	255	191	168	159	157	253	243	271	258	273	78	47	65	48	47
	Түшиг	105	105	106	83	70	92	92	84	88	99	14	14	28	18	18
Төв	Хушаат	223	238	185	147	160	199	219	175	186	195	71	56	37	24	23
	Бугд	3503	3585	3181	2717	2672	4094	3939	4087	4317	4332	1526	1424	1093	707	706
Төв	Алтанбулаг	421	401	349	345	324	531	507	481	497	593	225	206	166	120	122
	Батсүмбэр	313	548	452	487	413	689	749	662	807	736	170	177	123	112	56
Төв	Баян	144	109	114	119	89	178	175	215	214	232	65	48	70	43	51
	Баян-Өнжүүл	353	459	443	367	380	398	445	403	393	396	117	101	74	74	75
Төв	Баяндэлгэр	139	156	145	120	111	241	237	221	240	262	65	67	75	54	52
	Баянжаргалан	211	202	211	180	179	221	230	228	243	242	60	81	56	54	53
Төв	Баянцагаан	293	344	270	256	236	419	370	315	305	379	171	98	96	65	61
	Баянцогт	208	148	142	168	140	245	215	253	243	266	156	129	121	90	94
Төв	Борнуур	381	310	252	224	262	370	413	336	393	405	172	162	159	124	132
	Бүрэн	543	513	452	453	385	426	488	549	578	544	226	174	187	134	128
Төв	Дэлгэрхаан	177	272	258	237	249	317	221	204	197	246	58	67	88	65	80
	Жаргалант	244	236	236	213	223	238	296	254	295	327	119	114	97	92	100
Төв	Заамар	316	363	351	296	324	313	388	373	443	464	90	115	138	87	95
	Лүн	227	337	284	267	252	227	350	333	358	371	90	148	116	66	84

Мөнгөнморьт	322	267	283	204	169	258	289	283	327	299	108	100	79	40	39
Өндөрширээт	369	310	317	326	310	346	320	306	343	379	89	80	87	62	71
Сэргэлэн	114	242	181	192	181	364	265	244	223	264	112	108	95	84	75
Утгаал	223	215	204	178	172	314	290	340	367	400	118	97	117	112	94
Эрдэнэ	398	441	361	325	282	399	492	518	555	621	190	213	184	130	132
Эрдэнэсант	560	529	456	467	436	645	730	724	814	843	270	224	202	155	166
Баянчандмана	44	113	85	98	102	244	198	215	223	244	115	41	66	72	89
Зуунмод	76	95	77	55	75	75	233	193	127	182	89	191	148	41	64
Сүмбэр	72	88	246	71	65	67	103	196	99	107	47	41	45	31	27
Цээл	280	224	172	188	151	402	257	204	264	265	10	91	100	55	68
Аркуст	44	56	80	77	72	73	99	97	112	106	42	41	44	37	36
Аргалант	81	110	81	77	97	335	185	213	227	222	70	82	67	64	60
Баянхангай	124	186	147	116	97	268	204	193	180	181	20	67	58	31	34
Бүгд	6677	7274	6649	6106	5794	8576	8749	8553	9067	9576	3064	3063	2858	2094	2138
Баруунтуруун	194	192	169	131	121	271	263	217	244	229	73	76	72	59	59
Бөхмөрөн	249	271	223	226	206	328	366	372	343	329	66	51	55	42	42
Давст	173	135	133	113	102	227	245	231	234	233	33	21	25	13	22
Завхан	371	326	284	288	251	342	296	296	310	306	113	104	86	86	73
Зуунговь	448	443	371	409	320	436	437	439	449	458	102	102	93	85	74
Зүүнхангай	411	379	338	299	299	420	446	397	379	391	119	122	105	80	78
Малчин	399	401	429	410	299	438	389	438	428	471	149	130	117	105	100
Наранбулаг	879	782	744	684	688	560	582	625	653	621	153	155	164	132	133
Өлгий	364	277	279	265	276	305	312	296	316	321	84	55	72	50	57
Өмнөговь	801	803	651	608	616	511	623	548	545	481	175	179	125	112	90
Өндөрхангай	567	560	475	424	382	485	490	492	479	525	145	146	144	100	92
Саял	400	337	278	259	252	330	332	367	355	351	85	58	57	48	44
Тариалан	606	563	528	461	450	477	530	488	441	458	125	116	95	66	64
Түргэн	284	275	233	167	178	297	272	254	241	234	55	55	38	36	33
Тэс	1196	980	947	830	661	1022	1032	999	986	1134	298	270	285	227	201
Ховд	409	345	341	293	249	388	396	355	386	410	152	123	133	94	85
Хяргас	398	375	351	306	246	365	390	425	363	362	123	117	98	66	61
Цагаанхайрхан	344	323	233	233	192	341	288	291	254	248	69	52	60	26	25
Улаангом	616	584	557	580	561	603	708	686	595	785	231	225	217	148	234
Бүгд	9109	8251	7564	6966	6349	8147	8397	8216	8001	8347	2350	2157	2041	1575	1567
Алтай	524	505	359	318	281	459	405	365	359	350	142	98	71	60	37
Булган	1532	1157	982	760	676	1476	985	1266	1007	1102	504	178	213	197	192
Баянт	733	532	404	271	280	611	529	688	607	452	203	196	164	96	114
Дарви	346	314	504	386	281	549	513	629	539	498	86	86	111	76	56
Дугт	300	250	202	190	177	275	328	319	291	301	27	85	74	44	26
Зэрэг	503	524	486	384	331	448	422	465	447	446	180	96	115	88	81
Манхан	800	655	612	512	467	516	479	485	518	490	151	91	132	74	68
Дөргөн	336	395	363	325	266	316	367	347	378	371	83	99	85	81	51
Ховд															

Мангад	934	603	596	536	422	406	589	628	600	561	186	115	134	109	67
Мест	837	533	415	377	341	497	519	483	403	453	211	181	133	87	82
Мөнххайрхан	473	332	329	369	238	351	349	330	383	370	63	57	74	63	63
Уенч	326	487	386	341	359	597	604	664	541	610	1101	135	112	90	119
Ховд	342	507	330	356	366	367	389	279	293	324	108	94	59	72	76
Цэцэг	426	355	315	276	266	428	310	321	335	365	344	104	90	74	72
Чандмана	228	403	344	358	336	676	429	429	500	500	128	152	165	126	138
Эрдэнэбүрэн	367	274	276	213	194	487	556	520	461	477	184	105	100	76	92
Жаргалант	98	235	117	101	114	213	190	129	151	177	84	114	79	68	71
Бүгд	9105	8061	7020	5972	5395	8672	7996	8347	7816	7847	3785	1986	1911	1481	1405
Хөвсгөл	Алаг-Эрдэнэ	544	540	433	711	588	543	426	456	720	811	154	125	97	138
	Аруулаг	922	701	736	639	616	661	652	607	652	140	109	124	72	80
	Баянзүрх	836	842	765	688	610	697	659	635	614	203	170	125	89	90
	Бүрэнтогтох	835	721	704	620	569	749	751	706	764	818	201	148	105	118
	Галт	1226	1128	1061	940	830	920	833	757	745	869	137	221	190	138
	Жаргалант	1070	1044	979	915	836	746	839	773	743	220	231	206	152	124
	Их-Уул	705	613	586	482	465	604	653	664	676	164	173	72	113	116
	Рашаант	579	554	509	429	435	472	479	498	561	130	183	117	91	87
	Ренчинлхүмбэ	1188	1182	1108	1095	884	910	1089	939	950	274	345	278	171	169
	Тариалан	572	515	462	447	443	743	669	655	761	207	185	198	124	143
	Тосонцэнгэл	763	744	554	605	597	635	634	502	704	691	137	122	90	72
	Төмөрбулаг	945	697	734	612	548	715	685	638	660	167	129	151	104	91
	Түнэл	735	638	637	547	491	532	598	572	574	178	163	152	152	141
	Улаан-Уул	854	856	804	756	695	687	545	608	731	682	169	50	133	107
	Ханх	333	427	341	306	281	225	366	290	299	336	50	106	65	61
	Цагаан-Уул	1184	1007	894	845	713	1030	944	971	1028	945	267	228	207	151
	Цагаан-Үүр	305	309	285	247	225	401	404	380	355	386	121	123	92	34
	Цэцэрлэг	922	822	744	746	666	703	738	827	819	786	296	254	244	170
	Чандмана Өндөр	691	437	408	353	331	577	526	477	483	509	165	120	132	90
	Шинэ-Идэр	686	533	525	458	437	611	563	524	612	599	212	130	150	135
	Хатгал	244	186	68	-	-	269	269	235	-	93	91	72	-	-
	Мөрөн	526	434	369	132	201	541	498	416	701	450	484	448	434	49
	Эрдэнэбулган	447	370	376	321	363	401	371	393	420	122	119	132	90	102
	Цагаан нуур	253	250	245	215	169	162	143	156	144	123	62	60	48	44
	Бүгд	17365	15550	14327	13109	11993	14534	14377	13812	14684	14429	4353	4033	3767	2446
	Галшир	338	365	329	272	282	355	324	345	343	400	68	59	53	33
Хэнтий	Баянхутаг	249	301	281	244	271	276	378	349	332	346	43	67	89	63
	Баянмөнх	230	176	186	165	182	174	184	188	198	196	50	54	51	24
	Дархан	340	347	302	202	218	410	380	405	292	300	108	110	101	32
	Дэлгэрхаан	309	208	204	209	198	295	289	296	278	295	86	70	52	34
	Жаргалхаан	258	269	241	238	220	216	244	231	277	283	78	68	85	41
	Цэнхэрмандал	263	150	74	143	143	331	317	382	331	330	92	101	92	78
															69

	Өмнөдэлгэр	665	526	562	446	497	778	753	759	829	738	190	158	140	142	140
	Батширээт	222	246	188	163	162	318	309	317	338	340	93	99	109	90	83
	Биндэр	424	423	388	270	291	468	523	468	473	494	186	156	129	84	102
	Баяндрата	328	260	207	226	190	241	261	231	265	283	78	92	62	53	49
	Дадал	252	252	210	189	176	271	267	243	278	276	78	74	65	47	37
	Норовлин	336	291	272	239	206	262	257	261	261	267	83	63	73	49	47
	Батноров	666	660	587	529	504	589	607	582	646	660	189	196	165	126	126
	Баян-Овоо	268	245	233	197	174	188	193	185	199	240	69	68	69	41	53
	Мөрөн	282	285	227	237	203	219	223	238	245	248	73	69	67	42	35
	Хэрлэн	444	622	311	256	229	586	857	403	484	573	116	169	126	102	116
	Бүгд	5874	5626	4802	4290	4231	5977	6366	5883	6188	6384	1680	1673	1528	1109	1180
Дархан-Уул	Дархан	309	323	465	168	141	516	715	1050	322	321	346	292	443	55	74
	Хонгор	317	355	301	253	263	204	563	525	402	413	116	241	229	72	99
	Орхон сум	172	115	114	75	122	207	205	256	177	232	132	75	77	56	34
	Шарын гол	151	111	101	81	66	296	133	155	136	166	18	78	68	40	41
	Бүгд	949	904	981	577	592	1223	1616	1986	1037	1132	612	686	817	223	248
Улаанбаатар	Хан-Уул	2	58	19	31	42	90	164	205	63	125	39	97	192	16	18
	Багануур	350	140	150	133	81	487	260	204	282	349	176	132	117	74	111
	Баянзүрх	209	98	210	74	113	255	261	338	307	296	286	142	351	15	14
	Налайх	107	133	113	113	109	257	201	258	265	324	240	229	201	126	114
	Баянгол	0	2	0	0	0	3	5	4	0	0	3	1	1	0	0
	Сүхбаатар	22	5	32	0	0	143	126	127	0	0	231	348	232	0	0
	Чингэлтэй	5	7	5	5	0	11	8	3	3	0	4	5	4	4	0
	Багахангай	30	30	22	19	20	36	36	36	52	41	31	31	16	17	22
	Сангино хайрхан	765	813	3636	349	294	822	1201	1003	666	565	755	771	567	275	158
	Бүгд	1490	1286	914	724	659	2104	2262	2178	1638	1702	1765	1756	1681	587	437
Орхон	Орхон	598	508	470	337	315	628	660	657	479	537	401	421	339	162	177
	Жаргалант	153	185	172	175	139	220	452	464	410	468	87	171	172	102	104
	Бүгд	751	639	642	512	454	848	1112	1121	889	1005	488	592	511	264	281
Говьсүмбэр	Баянтал	51	48	43	42	42	42	35	58	74	63	22	15	19	16	13
	Говьсүмбэр	236	240	244	223	245	319	327	319	365	407	118	149	119	102	103
	Шивээговь	0	61	67	38	39	0	31	40	60	53	0	30	27	11	18
	Бүгд	287	349	354	303	326	361	393	417	499	523	140	194	165	129	134
	НИЙТ ДҮН	157514	142320	129061	117664	110058	143617	142362	143035	143868	147889	48172	42472	39089	27896	27744

2.2 МАЛЧДЫН НИЙГМИЙН ДААТГАЛД ХАМРАГДСАН БАЙДАЛ

Нийгмийн даатгал, эрүүл мэндийн даатгалд даатгуулсан малчдын тоо

Үзүүлэлт	2009			2010			2011			2012			2013		
	Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс	
		Эр	Эм		Эр	Эм		Эр	Эм		Эр	Эм		Эр	Эм
НД-д даатгуулсан малчдын тоо	8066	3912	4154	10498	4748	5750	12384	5282	7102	12542	5319	7223	23746	10535	13211
Насны бүлгээр															
25 хүртэл	1575	1198	377	1687	1205	482	3820	1877	1943	1540	1243	297	2078	1623	455
25-29	1079	527	552	1398	654	744	2141	743	1398	1149	542	607	1880	884	996
30-34	988	452	536	1266	577	689	1560	567	993	1350	622	728	2846	1338	1508
35-39	1110	500	610	1466	626	840	1376	522	854	1953	790	1163	4351	1956	2395
40-44	990	429	561	1388	594	794	1228	553	675	1997	772	1225	4448	1876	2573
45-49	1006	347	659	1365	434	931	897	383	514	1859	532	1327	4057	1388	2669
50-54	1064	249	815	1535	346	1189	872	298	574	2096	411	1685	3253	871	2382
55-59	208	165	43	332	252	80	294	189	105	520	330	190	709	485	224
60-дээш	46	45	1	61	60	1	196	150	46	78	77	1	124	115	9
ЭМД даатгуулсан малчдын тоо	88353	43496	44857	101500	49673	51827	269663	148989	120674	114641	57066	57575	118601	58135	60466
Насны бүлгээр															
25 хүртэл	22673	13249	9424	22019	12728	9291	51076	29872	21204	20023	11890	8133	18843	11174	7668
25-29	14120	7016	7105	15356	7583	7772	43883	24722	1162	16403	8072	8330	1567	7178	8088
30-34	13964	5998	7966	16273	7251	9021	44804	24180	20424	17465	7968	9496	16576	73511	9224
35-39	12086	5020	7065	14851	6331	8520	41844	21828	20016	17808	7936	9872	15583	8200	10380
40-44	9706	4003	5703	12101	5147	6954	34207	17540	16667	14996	6766	8229	17216	7713	9502
45-49	7874	3221	4653	10285	4206	6079	26872	13481	13391	12654	5534	7119	14066	6146	7920
50-54	5526	2840	2686	7306	3542	3764	18999	10333	8666	10267	4764	5502	11894	5435	6459
55-59	1994	1765	230	2825	2439	386	6791	5769	1021	4146	3289	857	5092	3893	1199
60-дээш	410	385	25	486	447	39	1387	1264	123	880	845	35	1065	1043	22

2.3 ӨНДӨР НАСНЫ ТЭТГЭВЭРТ БАЙГАА МАЛЧИН ИРГЭДИЙН ТОО

60-аас дээш насны малчин иргэдийн тоо
/сүүлийн 5 жилээр/

№	Аймаг	Малчдын тоо				
		2009	2010	2011	2012	2013
1	Архангай	4160	3624	3080	2332	2441
2	Баян-Өлгий	2363	1962	2005	1262	1354
3	Баянхонгор	2464	2210	2139	1632	1542
4	Булган	2263	1928	1743	1369	1437
5	Говь-Алтай	2045	1745	1618	1328	1305
6	Дорноговь	1016	968	975	750	724
7	Дорнод	1277	1104	975	701	671
8	Дундговь	2180	1906	1684	1354	1284
9	Завхан	3260	2600	2382	1951	1869
10	Өвөрханай	4680	4339	3626	2691	2701
11	Өмнөговь	1321	1230	1231	1040	986
12	Сүхбаатар	1380	1292	1259	871	862
13	Сэлэнгэ	1526	1424	1093	707	706
14	Төв	3064	3063	2858	2094	2138
15	Увс	2350	2157	2041	1575	1567
16	Ховд	3785	1986	1911	1481	1405
17	Хөвсгөл	4353	4033	3767	2446	2472
18	Хэнтий	1680	1673	1528	1109	1180
19	Дархан-Уул	612	686	817	223	248
20	Улаанбаатар	1765	1756	1681	587	437
21	Орхон	488	592	511	264	281
22	Говьсүмбэр	140	194	165	129	134
	НИЙТ	48172	42472	39089	27896	27744

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

АХМАД НАСТНЫ АСРАМЖ, ХАЛАМЖИЙН АСУУДЛААРХ БУСАД ОРНЫ ТУРШЛАГА БА МОНГОЛ УЛСЫН СТАТИСТИК МЭДЭЭЛЭЛ

Ч.Онончимэг, А.Пагма, Ц.Элбэгзаяа

АГУУЛГА

1. Ахмад настны асрамж, халамжийн асуудлаарх бусад орны туршлага ба Монгол Улсын статистик мэдээлэл
 - 1.1 Ахмад настны төрөлжсөн асрамж, халамжийн талаарх олон улсын туршлага
2. Ахмад настны халамж, асрамжийн талаарх Монгол Улсын статистик мэдээлэл
 - 2.1 Тэтгэвэр авдаг ахмадын тоо
 - 2.2 Ахмад настны нийгмийн халамж, үйлчилгээнд зарцуулсан хөрөнгө
 - 2.3 Тэтгэмж авдаг ахмадын тоо
 - 2.4 Ганц бие ахмадын тоо
 - 2.5 Хөнгөлөлттэй үнээр рашаан сувилалд хамрагдсан ахмадын тоо, хувь /5 жилээр/
 - 2.6 Асрамжийн газарт амьдардаг ахмадын тоо
 - 2.7 Орон сууцанд амьдардаг ахмад настны тоо, хувь

1. АХМАД НАСТНЫ ТӨРӨЛЖСӨН АСРАМЖИЙН ТАЛААРХ ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

Ахмад настны төрөлжсөн асрамжийн газрууд дэлхийн олон оронд түгээмэл байгаа бөгөөд эдгээр асрамжийн газрууд нь асрамж шаардлагатай өндөр настнуудыг нийгмийн харилцаанд байлгах, бусад ахмад настнууд болон хамт олон дунд байх хэрэгцээг хангах, ая тухтай амьдрах орчныг бий болгох, шаардлагатай асрамж, үйлчилгээ үзүүлэх чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

Эдгээр төрөлжсөн асрамжийн газрууд нь цогцолбор хэлбэртэй, өмчлөлийн хувьд улсын, улс-хувийн хэвшлийн хамтарсан, хувийн зэрэг янз бүрийн харьяалал, санхүүгийн эх үүсвэртэй байна. Эдгээрээс сүүлийн үед түгээмэл бий болж байгаа асрамжийн газрын хэлбэрүүдийг авч үзье.

Ахмад настнуудад үзүүлэх асрамж, эмнэлгийн тусламж улс орон бүхэнд янз бүр байдаг бөгөөд хурдацтай хөгжиж байна. Өнөө үед нэг нутаг дэвсгэр дээр төвлөрсөн, ахмад настны өвөрмөц хэрэгцээ шаардлагад тохирсон, төрөлжсөн байгууллагуудын хөгжингүй тогтолцоо бүхий эрүүл мэнд-нийгмийн үйлчилгээний шинэ хэлбэр ихээхэн түгээмэл болжээ. Энэхүү шинэ хэлбэрийн байгууллагуудыг “Өндөр настны асрамжийн цогцолбор” (Eldercare residences) гэж нэрлэдэг ба энэ нь өндөр настны онцгой хэрэгцээ шаардлагад нийцсэн орчин, үйлчилгээ бүхий оршин суух байрны цогцолбор юм.

Ийм хэлбэрийн цогцолбор нь тусдаа амьдрах сууц, ассистант тусламжийн сууц, урт хугацааны асрамжийн байр, өндөр настны асрамж, хоспис гэсэн хэд хэдэн янзын орон сууц, суурингаас бүрдэнэ.

Бусад орнуудад өндөр настны төрөлжсөн асрамжийн олон янзын хэлбэр байдаг бөгөөд дараах үндсэн хэлбэрүүдтэй. Үүнд:

- Гэр бүлийн асрамжийн газар (FCR)²⁸³,
- Ассистант тусламжийн асрамж (ALF)²⁸⁴,
- Өндөр настны асрамж (SNF)²⁸⁵,

²⁸³Family Care Residences

²⁸⁴Assisted living Facility

²⁸⁵Skilled Nursing Facility

- Байнгын асрамжийн тэтгэвэрийн нийгэмлэг (CCRCs)²⁸⁶ зэрэг болно.

Гэр бүлийн асрамжийн газар

Энэ төрлийн асрамж нь хоёроос зургаа хүртэл өндөр настан хамт амьдрах байртай, тусгай нийгмийн агентлаг, буяны байгууллагын мэргэжлийн ажилтан болон сайн дурынхан тэдэнд туслан гэр бүлийн уур амьсгал бүхий нөхцөлд тохитой амьдран, нөхөн сэргээх бүхий л талын туслалцаа, үйлчилгээг авах боломж бүрдсэн байдаг байна.

Ийм маягийн сууринд нэлээн олон тооны сууц байх ба соёл, худалдаа үйлчилгээний дэд бүтцийг мөн барьж байгуулсан байдаг бөгөөд чухамдаа энэ нь ахмад настнуудад зориулсан тусгай тосгон суурин хэлбэртэй байна.

Ийм сууринд амьдрах өндөр настнуудын асаргаа, үйлчилгээг санхүүжүүлэх эх үүсвэр улс орон бүрт өөр өөр байх боловч сүүлийн үед улсаас болон өндөр настнаас өөрөөс нь хамтран санхүүжүүлэх хэлбэр нэлээд зонхилж байгаа ажээ. Тухайлбал, Канадад ийм маягийн асрамжийн газруудыг Эрүүл мэнд, удаан хугацааны асрамжийн яамнаас санхүүжүүлдэг, Европ, Азийн зарим улсад нийгмийн даатгалын хөрөнгөөр байгуулдаг, АНУ-д зарим ийм асрамжийн газрыг ахмад настны эрүүл мэндийн даатгалын холбооны хөтөлбөрийн хөрөнгөөр, заримыг нь Америкийн тэтгэвэр авагчдын холбоотой (AARP) хамтарсан ашгийн бус буяны байгууллагуудаас санхүүжүүлдэг байна²⁸⁷.

Ассистант тусламжийн сайн дурын асрамж

Ийм төрлийн асрамжийн газар нь гэр бүлийн асрамжийн газар, өндөр настны асрамжийн газрын завсрын хэлбэр юм. Энд өндөр настнуудад өдөр тутмын амьдралд нь туслалцаа үзүүлэхийн зэрэгцээ эмч нарыг урьж авчиран үзлэг, эмчилгээ хийлгэх ажлыг зохион байгуулах, эмчилгээг хянах, бэлтгэгдсэн ажилтнууд тухайн хувь хүнд хандсан эмнэлгийн тусгай үйлчилгээ үзүүлэх, оршин суугчдын эрүүл мэнд, аюулгүй, амар тайван аж төрөх бүхий л нөхцөлийг ханган ажиллахаар зохион байгуулагдсан байдаг.

Ассистант тусламжийн асрамжийн хэлбэр нь 1990-ээд оны үед бий болсон бөгөөд 24 цагийн турш эмнэлгийн тусламж авах шаардлагагүй боловч бүрэн бие даан амьдрах чадваргүй ахмадуудад зориулсан асрамжийн хэлбэр юм. Тус асрамжийн газар нь цөөн хүн амьдрах хэд хэдэн тусдаа орших байшин болон хэдэн зуун хүн амьдардаг том байшингаас нэгэн зэрэг бүрдэж болох боловч, энд үйлчлүүлэгч бүр гэртээ амьдарч байгаа мэт тусдаа тохилог өрөөтэй, ажилтнуудыг дуудах төхөөрөмжөөр тоноглогдож, өндөр настай хүмүүсийн амьдрах байрны стандартын дагуу баригдсан байдаг онцлогтой²⁸⁸. Хэдийгээр энд нэгдсэн гал тогоо, хоолны газартай, тогтмол хооллодог ч гэсэн, хэрэв настан хүсвэл өөрөө хоол ундаа бэлтгэх боломжоор бүрэн хангагдах ажээ.

Өндөр настны асрамжийн газар шиг өрөөнд нь эмнэлгийн хяналтын тоног төхөөрөмж суурилуулан, эмнэлгийн дунд мэргэжлийн ажилтнууд байнга дэргэд нь ажиллахгүй боловч тусгай бэлтгэгдсэн нийгмийн ажилтнууд байнга ажиллан бусад шаардлагатай үйлчилгээг үзүүлдэг. Тэд угаах, арчих, цэвэрлэх, хоол хүргэх, хоол унд бэлтгэхэд нь туслах зэрэг ажлыг гүйцэтгэдэг.

Ийм сууринд угаалга, хими цэвэрлэгээний газар, гоо сайхны салон, дэлгүүр, кино театр болон бусад соёлын газрууд бий.

²⁸⁶Continuing Care Retirement Communities

²⁸⁷www.post-polio.org/net/confs.html

²⁸⁸A Guide for Assisted Living. Royal Institute of British Architects, 2011. www.architecture.com/Files/

АНУ-ын Ассистант тусламжийн Суурингийн Холбооноос (ALFA) явуулсан судалгаанаас үзэхэд дээрх төрлийн асрамжийн газарт амьдарч байгаа хүмүүсийн дундаж нас 86,9 (эмэгтэйчүүдийн дундаж нас 87,3; эрэгтэйчүүдийн дундаж нас 85,7) байжээ. Энд амьдарч байгаа эмэгтэйчүүд, эрэгтэйчүүдээс 3 дахин их буюу 73,6 хувь нь байсан²⁸⁹.

Ийм асрамжийн газарт амьдрах санхүүжилтийг нийгмийн даатгалын сан, улсын нийгмийн хамгааллын тусгай хөтөлбөр, буяны сангууд, үйлчлүүлэгчдийн тэтгэвэр, төрөл төрөгсдийн хөрөнгө зэрэг хэд хэдэн эх үүсвэрээс хийж болдог ажээ.

Өндөр настны асрамж

Энэ төрлийн суурин нь өндөр настны асрамжийн газар ба тусгай сувиллын газруудын цогцолбор бөгөөд энд байнгын асаргаа, сувилгаа шаардлагатай, биеийн болон оюун ухааны сааталтай хүмүүст үйлчилдэгээрээ онцлогтой.

Энэхүү газарт амьдран үйлчлүүлэгчид нь сувилагч, тэдгээрийн туслахуудын байнгын хяналтан дор байх ба нөхөн сэргээх мэргэжилтнүүд тэдний бие, оюун ухаан, дадал, хэл ярианы чадварыг сэргээхэд тусладаг. Мөн байр, хоол, унаа, тээврийн хэрэгслээр хангадаг.

Энд өндөр мэргэжлийн сувилагчид гэхээс илүүтэйгэр бэлтгэгдсэн сувилагчийн туслахууд гол үүргийг гүйцэтгэдэг байна.

Ийм төрлийн асрамжийн газрын санхүүжилтийг улс орон бүрт янз бүрээр шийдвэрлэдэг. Тухайлбал, АНУ-д Medicare ба Medicaid гэсэн холбооны хөтөлбөрт хамруулан улсаас санхүүжүүлдэг. Их Британид орон нутгийн захиргааны төсвөөс тогтоосон хязгаарын хүрээнд санхүүжүүлдэг ба зардлын ихэнх хэсгийг үйлчлүүлэгч өөрөө хариуцдаг тул тухайн хүний төлбөрийн чадвараас ихээхэн хамаардаг байна.

Өнөө үед олон улс оронд улсын ийм асрамжийн газрыг аль болох эмнэлгийн бус харин гэр бүлийн уур амьсгалтай болгох, нийтийн палат бус олон жижиг өрөө, дундаа зочны болон гал тогооны өрөөтэй болгон өөрчилж байна. “Гэр бүл” болгон асаргаа хариуцсан ажилтантай, өөрсдийн дураар байх нөхцөлийг бүрдүүлжээ.

Дэлхийн олон оронд нийгмийн эх үүсвэрээс санхүүждэг улсын асрамжийн газраас гадна хувийн ийм төрлийн асрамжийн газрууд ихээхэн түгээмэл болсон ба энд үйлчлүүлэгч төлбөрийг өөрөө бүрэн хариуцдаг юм.

Байнгын асрамжийн тэтгэврийн нийгэмлэг

Асрамжийн энэ төрөл нь дээр дурдсан төрлүүдийг нэгтгэсэн хэлбэр юм. Өөрөөр хэлбэл, эдгээр асрамжийн хэлбэрүүд нэг дор, нэг цогцолборт оршиж үйл ажиллагаа явуулна. Жишээ нь АНУ-д ийм төрлийн дундаж асрамжийн газар нь 330 сууцны байртай ба үүнээс 231 нь гэр бүлийн, 34 нь ассистант тусламжийн сайн дурын асрамж, 70 нь өндөр настны асрамжийн байр байна.

Ийм маягийн цогцолбор нь ахмад, өндөр настны өсөн нэмэгдэж буй хэрэгцээ шаардлагад нийцүүлэн тусламж, үйлчилгээ үзүүлэх боломжийг олгодог байна. Гэвч ийм төрлийн газар нь нэлээд өндөр үнэтэй, улсаас санхүүждэггүй, санхүүжилтийн гол эх үүсвэр нь буяны байгууллагын хандив, үйлчлүүлэгчдийн өөрсдийн тэтгэвэр, хадгаламж, бусад орлогоос бүрддэг байна.

²⁸⁹ALFA нь 1990 онд байгуулагдсан, төв нь Виржини мужийн Александр хотод байрладаг, АНУ-ын 34 мужид 4 төлөөлөгчийн газар, 30 салбартай. Тус Холбоо нь ийм төрлийн асрамжийн газар ажиллуулах зөвшөөрлийг олгож, үйл ажиллагаанд нь хяналт тавьдаг.

1.1 Ахмад настны төрөлжсөн асрамж, халамжийн талаарх олон улсын туршлага**АНУ:**

1. Флорида дахь The Villages суурин. Амьдралын идэвхтэй ахмад настнуудын хэд хэдэн суурингаас бүрдэнэ. 2007 онд энд 75 мянган хүн амьдарч байжээ. Ихэнх байшингууд “55+” гэсэн загвартай, өөрөөр хэлбэл энэ сууринд үл хөдлөх хөрөнгийг зөвхөн 55-аас дээш насны хүмүүс худалдаж авах эрхтэй. Суурин нь Байнгын асрамжийн тэтгэврийн нийгэмлэг буюу CCRCs хэлбэртэй.

2. Өмнөд Калифорни дахь Cottessmore суурин. Эрүүл мэнд нь муудсан, эмнэлгийн тусламж шаардлагатай өндөр настнуудад зориулсан суурин. Хувийн байшингууд, өндөр настны асрамжийн газар, эрүүл мэндийн төв, ажилтнуудын орон сууц, зочид буудал, ресторантай. Тэтгэвэрт байдаг өвчтэй хүмүүст сахиур, асрагчаас эхлээд янз бүрийн мэргэжлийн эмчийн үзлэг, эмчилгээ хийх өргөн хүрээтэй үйлчилгээ үзүүлдэг. Суурин нь Байнгын асрамжийн тэтгэврийн нийгэмлэг буюу CCRCs хэлбэртэй.

Их Британи:

Хартриг Оукс хэмээх суурин. Зөвхөн тэтгэвэрийн хүмүүс амьдардаг 152 байшинтай ба байнгын асаргаа, сувилгаа шаардлагатай хүмүүс нь сувилагчийн хяналтан дор арай томхон байшинд шилжих боломжтой байдаг. Сууринд тухтай амьдрах бүхий л боломжоор хангагдсан байдаг бөгөөд суугчид нь тусгай татвар төлдөг, шинэ оршин суугчид нэмэгдэхийн хэрээр хөрөнгө нь мөн нэмэгддэг. Суурин нь Ассистант тусламжийн асрамж буюу ALF хэлбэртэй.

Австрали:

Eldercare суурингийн сүлжээ. Эдгээр суурин нь улсын санхүүжилт болон оршин суугчдын төлбөрийн мөнгөөр санхүүжнэ. Үндсэн хэлбэр нь Гэр бүлийн асрамжийн газар (FCR), Ассистант тусламжийн асрамж (ALF)-ийн хосолсон хэлбэртэй.

Испани:

Барселонд онцгой асаргаа шаардлагатай боловч төлбөрийн чадваргүй өндөр настнуудад зориулсан, улсын төсвөөс санхүүждэг, 24 байшин бүхий төрөлжсөн асрамжийн газар ажилладаг. Өндөр настны асрамж (SNF) хэлбэртэй.

2. АХМАД НАСТНЫ АСРАМЖ, ХАЛАМЖИЙН ТАЛААРХ МОНГОЛ УЛСЫН СТАТИСТИК МЭДЭЭЛЭЛ**2.1 Тэтгэвэр авдаг ахмадын тоо /мянган хүн/**

№		2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
1	Өндөр насны тэтгэвэр	218.8	219.6	224.7	230.3
2	Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн	70.0	67.0	65.8	64.5
3	Тэжээгчээ алдсаны тэтгэвэр	35.1	32.1	29.9	27.4
4	Цэргийн тэтгэвэр	13.6	13.6	14.2	14.7
	Нийт	337.5	332.3	334.6	336.9

Эх сурвалж: Монгол Улсын Статистикийн эмхэтгэл 2013 он.

2013 оны байдлаар нийт 336,9 мянган хүн тэтгэвэр авч байгаагаас 68,3 хувь буюу 230,3 мянган иргэд өндөр насны тэтгэвэр, 19,1 хувь буюу 64,5 мянган иргэд хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн тэтгэвэр, 8,1 хувь буюу 27,4 мянган иргэн тэжээгчээ алдсаны тэтгэвэр, 4,4 хувийг буюу 14,7 мянган иргэд цэргийн тэтгэвэр тус тус авч байна.

Олгосон тэтгэврийн хэмжээ /сая төгрөгөөр/

№		2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
1	Өндөр насны тэтгэвэр	265 643.3	328 724.0	516 542.0	593 268.5
2	Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдийн	59 255.6	70 211.0	111 798.7	124 946.0
3	Тэжээгчээ алдсаны тэтгэвэр	27 378.6	30 677.6	47 147.6	50 364.2
4	Цэргийн тэтгэвэр	22 755.2	28 593.4	58 642.3	68 907.6
	Нийт	375 032.7	458 206.0	734 130.6	837 486.3

Эх сурвалж: Монгол Улсын Статистикийн эмхэтгэл 2013 он.

2013 онд өндөр насны тэтгэвэрт 593 268.5 сая төгрөг, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдэд 124 946.0 сая төгрөг, тэжээгчээ алдсаны тэтгэвэрт 50 364.2 сая төгрөг, цэргийн тэтгэвэрт 68 907.6 сая төгрөгийг тус тус зарцуулсан байна. 2013 онд олгосон тэтгэврийн нийт хэмжээ өмнөх оноос 14,1 хувиар өссөн бол 2010 онтой харьцуулж үзэхэд 123,3 хувиар буюу 2,2 дахин өссөн байна.

2.2 Ахмад настанд үзүүлдэг нийгмийн халамж үйлчилгээнд зарцуулсан хөрөнгө /сая төгрөгөөр/

	2009 он	2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
Ахмад настанд үзүүлэх нийгмийн халамжийн үйлчилгээнд зарцуулсан хөрөнгө /тусламж, хөнгөлөлт/	6508.3	8401.1	9576.5	11262.9	14252.7

Эх сурвалж: НХҮЕГ

Ахмад настанд үзүүлэх нийгмийн халамжийн үйлчилгээнд 2011 онд 9576,5 сая төгрөг, 2012 онд 11262,9 сая төгрөг, 2013 онд 14252,7 сая төгрөгийг тус тус зарцуулсан байна.

Ахмад настанд үзүүлдэг нийгмийн халамжийн үйлчилгээнд хамрагдсан хүний тоо /мянган хүн/

Халамжийн үйлчилгээний төрөл	2009	2010	2011	2012	2013
Нийгмийн халамжийн үйлчилгээ болон хөнгөлөлт	160.5	292.5	407.4	372.9	396.1
Нийгмийн халамжийн үйлчилгээ	15.2	17.6	42.9	21.9	24.1
Ахмад настнуудад үзүүлсэн хөнгөлөлт	107.9	108.2	118.7	112.1	126
Алдар цолтой ахмадад үзүүлсэн тусламж	-	125.6	204.3	205	202.5
Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдэд үзүүлсэн хөнгөлөлт	37.4	35.9	36.5	29.8	38.7

Эх сурвалж: www.1212.mn

2.3 ба 2.4 Тэтгэмж авдаг ахмадын тоо /ганц бие ахмад настны тоо/

Нийгмийн халамж, үйлчилгээний ерөнхий газраас ирүүлсэн мэдээллээр ахмад настанд үзүүлэх нийгмийн халамжийн үйлчилгээнд /тусламж хөнгөлөлт/ 2009 онд 107 842, 2010 онд 108158, 2011 онд 118 672, 2012 онд 112 103, 2013 онд 125 941 ахмад настан хамрагдсан байна. Мөн ганц бие ахмад настны тоог тэднийг асарч байгаа иргэдэд олгосон асаргааны тэтгэмж авсан хүний тоогоор авсан болно.

	2009 он	2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
Тэтгэмж авдаг ахмад настны тоо /ганц бие ахмад настныг асарч байгаа иргэнд олгох асаргааны тэтгэмж/	13 235	16 068	15 009	14 676	16 800

Эх сурвалж: НХҮЕГ

2.5 Хөнгөлөлттэй үнээр рашаан сувилалд хамрагдсан ахмадын тоо, хувь, 5 жилээр

	2009 он	2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
Хөнгөлөлттэй үнээр рашаан сувилалд хамрагдсан ахмад настны тоо	7 919	12 144	13 586	14 585	18 069

Эх сурвалж: НХҮЕГ

Дээрх хүснэгтэд харуулснаар сүүлийн 5 жилд хөнгөлөлттэй үнээр рашаан сувилалд хамрагдсан ахмадын тоо эрс өсч, 2013 онд хөнгөлөлттэй үнээр үйлчлүүлсэн ахмадын тоог 2009 онтой харьцуулахад 2,3 дахин буюу 128,2 хувиар өсч 2013 онд нийт 18069 ахмад настан үйлчлүүлсэн байна.

2.6 Асрамжийн газарт амьдардаг ахмадын тоо

	2009 он	2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
Асрамжийн газарт амьдардаг ахмад настны тоо	-	-	327	312	335

Эх сурвалж: НХҮЕГ

Нийгмийн халамж үйлчилгээний ерөнхий газраас ирүүлсэн мэдээллээр асрамжийн газарт амьдардаг ахмад настны тоо 2011 онд 327, 2012 онд 312 байсан бол 2013 онд 335 болж, өмнөх жилээс 7,3 хувиар өссөн байна.

2.7 Орон сууцанд амьдардаг ахмад настны тоо, хувь

		2013 он
Өөрийн эзэмшлийн орон сууцанд амьдардаг 55-аас дээш насны эмэгтэй, 60-аас дээш насны эрэгтэй ахмад настны тоо	2013 онд хийгдсэн Өрхийн амьжиргааны түвшин тодорхойлох судалгаанд хамрагдаж, Салбар дундын мэдээллийн нэгдсэн санд оруулсан өрхийн мэдээллээс...	44 264

Эх сурвалж: НХҮЕГ

2013 онд хийгдсэн Өрхийн амьжиргааны түвшин тодорхойлох судалгаанд хамрагдсан мэдээллээс өөрийн эзэмшлийн орон сууцанд амьдардаг 55-аас дээш насны эмэгтэй, 60-аас дээш насны эрэгтэй ахмад настны тоо 44264 байна.

ХҮҮХЭД, ЗАЛУУС, ГЭР БҮЛИЙН АСУУДЛААРХ МЭДЭЭЛЭЛ ЛАВЛАГАА

Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа

АГУУЛГА

1. Хүн амын насны бүтэц, гэр бүлийн тоо, насны ангилал, гэр бүл дэх хүүхдийн тоо
2. Бүтэн болон хагас өнчин хүүхдийн тоо
3. Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдийн тоо
4. Хорих газар ял эдэлж байгаа хүүхдийн тоо
5. Тэтгэлэг авдаг хүүхдийн тоо
6. Асрамжийн газар амьдардаг хүүхдийн тоо
7. Хүчирхийлэлд өртсөн хүүхдийн тоо
8. Хүүхдэд ногдох сургууль, цэцэрлэгийн тоо
9. Хүүхдийн төлөө ажилладаг байгууллагын тоо
10. Гадаад оронд үрчлэгдсэн хүүхдийн тоо, улсаар
11. Залуучуудын байгууллагад хамрагддаг залуусын тоо
12. Хот хөдөөд амьдардаг залуусын тоо
13. Залуучуудын боловсролын байдал, нас, хүйс
14. Залуучуудын гэр бүл салалтын байдал
15. Төрөөс залуучуудын талаар авах арга хэмжээний үр дүн

Манай улсын хувьд өрх, гэр бүлийн асуудлыг төрийн хэмжээнд ихээхэн анхаарч, гэр бүлийг төрөөс хамгаалах, түүний хөгжлийн таатай орчин нөхцөлийг бүрдүүлэх талаар хууль эрх зүй, бодлогын цөөнгүй баримт бичгүүдийг батлан мөрдөж байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 2 дугаар бүлгийн 16 дугаар зүйлийн 11-д “... Гэрлэлт нь хуулиар тогтоосон насанд хүрсэн эрэгтэй, эмэгтэй хоёрын тэгш эрх, сайн дурын харилцаанд үндэслэнэ.

Гэр бүл, эх нялхас, хүүхдийн ашиг сонирхлыг төр хамгаална” гэж заажээ. Мөн Гэр бүлийн тухай 1999 оны хуульд “Гэрлэлт гэдэг нь харилцан эрх тэгш эрх үүргийн үндсэн дээр эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүс тодорхой ёслол, үйл ажиллагааны дүнд сайн дурын бат холбоо тогтоож хуулиар батлуулах явдал юм” гэсэн байдаг.

Гэр бүлийн байдал нь хүн ам зүйн нэг гол үзүүлэлт төдийгүй нийгмийн харилцааг зохицуулахад ач холбогдолтой юм. Судалгаанд Үндэсний статистикийн хорооноос 10 жилд нэг удаа зохион байгуулдаг “Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын үр дүнг суурь мэдээлэл болгосон бөгөөд энэхүү тооллогын хүрээнд гарсан сэдэвчилсэн судалгааны үр дүнгийн мэдээллийг ашигласан болно.

1.1 ХҮН АМЫН НАСНЫ БҮТЭЦ, ГЭР БҮЛИЙН ТОО, НАСНЫ АНГИЛАЛ, ГЭР БҮЛ ДЭХ ХҮҮХДИЙН ТОО

2010 оны тооллогоор Монгол Улсад нийт 713780 өрх тоологдсон нь 2000 оны тооллогоос 31.9 хувиар нэмэгдсэний дотор хотын өрх 61.9 хувиар өсөж, хөдөөгийн өрх 4.3 хувиар буурсан байна. Насны бүлгийн хувьд авч үзвэл 0-24 насны 1332.3 мянган хүүхэд, залуучууд тоологдсон нь 2000 оны мөн үеийн тооллогоос 1.2 хувиар буурсан байна.

Хүснэгт 1. Хүн амын насны бүтэц

Насны бүлэг	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
0-4	235 893	216 960	232 963	247 698	263 186	276 321	346 041	305 258	319 422
5-9	273 818	243 465	246 879	240 358	233 139	228 193	222 256	231 805	248 674
10-14	322 924	276 262	269 186	262 156	253 856	248 224	237733	237 751	234 216
15-20	356 317	364 171	364 188	357 898	350 644	339 162	322 871	310 248	303 972
21-25	262 228	247 062	255 888	269 864	286370	299 136	315 466	312 752	310 663
26-31	271 359	265 616	270 887	279 436	291 279	300 400	321 709	329 883	339 879
32-39	303 041	315 650	322 013	328 172	340 841	451 087	371 706	377 857	384 064
40-49	237 098	295 893	299 356	306 450	312 198	323 874	329 426	336 152	342 881
50-55	101 172	144 199	147 330	156 566	165 406	174 105	181 262	191 937	202 616
56-60	58 456	64 916	64 307	67 374	69 034	72 772	73 233	81 596	87 313
61-69	76 407	84 772	83 183	84 264	83 967	88 721	81 202	81 542	85 449
70+	52 368	64 286	64 266	65 719	66 055	67 742	67 673	70 963	71 128
БҮГД	2551081	2583254	2620446	2665955	2716275	2760968	2811666	2867744	2930277

Эх сурвалж: ҮСХ-ны www.1212.mn мэдээллийн сан. ID хүснэгтийн дугаар: DT_NSO_0300_062V1

Хүснэгт 2. Гэр бүл, өрхийн тоо, өрхийн хэлбэрээр

/2010 оны улсын тооллогын дүнгээр/

	Өрхийн хэлбэр									
	Бүгд		Ганц бие		Ам бүлээрээ ²⁹⁰		Нийлмэл ам бүл ²⁹¹		Холимог ам бүл ²⁹²	
	Өрх	Хүн ам	Өрх	Хүн ам	Өрх	Хүн ам	Өрх	Хүн ам	Өрх	Хүн ам
Бүгд	713780	2553753	75917	75917	445048	1594314	177898	815639	14917	67883
Хот	479503	1734761	47246	47246	275599	960251	145323	674653	11426	52611
Хөдөө	234277	818992	28671	28671	169449	634063	32666	140986	3491	15272

Эх сурвалж: Хүн ам, орон сууцны 2010 оны улсын тооллогын дүн

²⁹⁰Ам бүлээрээ өрх гэдэг нь ам бүлээрээ байгаа өрх дангаараа амьдрахыг хэлнэ. Өөрөөр хэлбэл эхнэр, нөхөр, хүүхдийн /хүүхдүүдийн/ хамт, мөн эцэг эсвэл эх нь хүүхдийн /хүүхдүүдийн/ хамт өрх үүсгэн амьдрахыг хэлнэ.

²⁹¹Нийлмэл ам бүлтэй өрх гэдэг нь нэг ам бүл бусад хамаатан, садантайгаа, эсхүл хоёр түүнээс дээш хоорондоо хамааралтай ам бүл хамтран өрх үүсгэн амьдарч байгааг ойлгоно.

²⁹²Холимог өрх гэдэг нь дараах бүтэцтэй өрх хамаарна.

- Нэг ам бүл бусад хамаатан, садан эсхүл хамааралгүй хүмүүстэй хамтран өрх үүсгэн амьдарч байгаа өрх,
- Нэг ам бүл, хамааралгүй хүмүүстэй хат өрх үүсгэн амьдарч байгаа өрх,
- Хоёр, түүнээс дээш хоорондоо хамааралтай ам бүл, аль нэгнийх нь хамаатан, садан, хамааралгүй хүмүүстэй хамтран өрх үүсгэн амьдарч байгаа,
- Хоорондоо хамааралгүй боловч ам бүлийн биш хоёр, түүнээс олон хүмүүс бусад хамааралгүй хүмүүстэй өрх үүсгэн хамтран амьдарч байгаа.

Тоологдсон нийт 713 780 өрхийн 75 917 өрх нь ганц бие, 177 898 нийлмэл өрх, 445 048 ам бүлээрээ амьдарч байгаа өрх, 14 917 өрх нь холимог хэлбэрээр амьдарч байна. 2000 онд явуулж байсан тооллогоор нийлмэл буюу эцэг эх, ах дүүс, садан төрлөөрөө хамт амьдарч байгаа өрхийн тоо хотод хөдөөнөөс 2 дахин их байсан бол 2010 оны байдлаар 4.4 дахин их болсон байна.

Нийлмэл өрхийн нийт өрхөд эзлэх хувь хотод хөдөөнөөс 2 дахин их байна. Энэ нь хөдөө орон нутгаас хотод суралцах болон бусад шалтгаанаар хотод хамаатан, садныхаа айлд амьдрах, айл бүр тусдаа орон сууцтай болж чадахгүй байгаа зэрэг шалтгаантай холбоотой юм.

Улсын хэмжээнд өрхөд тоологдсон хүн амын тоо 2 553.8 мянган, өрхийн тоо 713.8 мянга байгаа бөгөөд нэг өрхөд дунджаар 3.6 хүн ногдож байна. Нийт хүн амын 67.9 хувийг хотын хүн ам эзлэж байгаа бөгөөд энэ нь хотод суугчдын тоо хөдөөнийхөөс 2.12 дахин, өрхийн тоо 2.05 дахин их байна.

Хүснэгт 3. Өрхийн тоо болон 16 хүртэлх насны хүүхдийн тоо

	Нийт өрхийн тоо	16 хүртэлх насны хүүхэдтэй өрхийн тоо	Хувь
Бүгд	713 780	446 690	62.6
Хот	479 503	295 665	61.7
Хөдөө	234 277	151 025	64.5

Манай улсын 0-18 насны хүүхэдтэй өрхийн 80 гаруй хувь нь 0-15 насны хүүхэдтэй өрх байна. Улсын хэмжээнд 713.8 мянган өрхийн 446.7 мянга буюу 62.6 хувь нь 16 хүртэлх насны хүүхэдтэй өрх байна. Хүүхэдтэй 5 өрх тутмын 4 нь нэг эсхүл хоёр хүүхэдтэй байгаа бөгөөд нийт хүүхдийн тоог тооцож үзвэл нэг өрх дунджаар 1.8 байна.

Хүснэгт 4. Хүүхэдтэй өрх, тухайн өрхөд амьдарч байгаа хүүхдийн тоо

	Өрхийн тоо	6 хүртэлх насны хүүхэдтэй		7-17 хүртэлх насны хүүхэдтэй		18-24 хүртэлх насны залуучуудтай	
		Өрхийн тоо	Хүүхдийн тоо	Өрхийн тоо	Хүүхдийн тоо	Өрхийн тоо	Залуучуудын тоо
Бүгд	475 265	283 787	372 548	392 987	505 400	247 649	357 591

1.2 БҮТЭН БОЛОН ХАГАС ӨНЧИН ХҮҮХДИЙН ТОО

Хүснэгт 5. Хагас өнчин хүүхдийн тоо

Бүс	2008 он	2009 он	2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
УЛСЫН ДҮН	43 088	41 174	38 248	36 465	36 143	35 461
Баруун бүс	9 704	9 453	8 288	7 975	7 378	7 279
Хангайн бүс	10 802	10 190	9 777	9 277	9 541	8 920
Төвийн бүс	6 884	6 804	5 969	5 804	5 518	5 263
Зүүн бүс	3 544	3 235	2 921	2 725	2 680	2 464
Улаанбаатар	12 154	11 492	11 293	10 684	11 026	11 535

Эх сурвалж: УСХ-ны www.1212.mn мэдээллийн сан. ID хүснэгтийн дугаар: DT_NSO_0300_008V1

Хүснэгт 6. Бүтэн өнчин хүүхдийн тоо

Бүс	2008 он	2009 он	2010 он	2011 он	2012 он	2013 он
УЛСЫН ДҮН	5 018	4 683	4 666	4 311	4 288	4 096
Баруун бүс	871	869	853	763	713	670
Хангайн бүс	1 220	1 101	1 045	919	915	872
Төвийн бүс	801	755	696	641	585	553
Зүүн бүс	397	350	331	326	282	261
Улаанбаатар	1 729	1 608	1 741	1 662	1 793	1 740

Эх сурвалж: ҮСХ-ны www.1212.mn мэдээллийн сан. ID хүснэгтийн дугаар: DT_NSO_0300_007V1

1.3 ХӨГЖЛИЙН БЭРХШЭЭЛТЭЙ ХҮҮХДИЙН ТОО

Монгол Улсын хэмжээнд 15 хүртлэх насны нийт хүүхдийн 1.3 хувь нь буюу 9.5 мянган хүүхэд хөгжлийн бэрхшээлтэй байна. Монгол Улсын Хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэний нийгмийн хамгааллын тухай хуульд зааснаар “Бие махбодь, оюун санаа, сэтгэл мэдрэл, мэдрэхүйн согогийн улмаас бусдын адил нийгмийн харилцаанд оролцох чадвар нь бүрэн болон 12 сараас дээш хугацаагаар хязгаарлагдсан хүнийг хөгжлийн бэрхшээлтэй” гэж тооцдог.

Хүснэгт 7. Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдийн тоо

Насны бүлэг	Бүгд		Төрөлхийн бэрхшээлтэй		Хөгжлийн олдмол бэрхшээлтэй	
	Тоо	Хувь	Тоо	Хувь	Тоо	Хувь
БҮГД	9461	100	6273	66.3	3188	33.7
0-4	1957	20.7	1436	73.4	521	26.6
5-9	3068	32.4	2106	68.8	962	31.2
10-14	4436	46.9	2731	61.6	1705	38.4

Насны хувьд төрөлхийн хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдийн 77.1 хувийг 5-14 насны, хөгжлийн олдмол бэрхшээлтэй хүүхдийн 53.5 хувийг 10-14 насны хүүхдүүд эзэлж байна. Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдүүдийн 29 хувь нь хөдөлгөөний бэрхшээлтэй, 20 хувь нь харааны, 13 хувь нь ярианы, 8 хувь нь сонсголын, 17 хувь нь сэтгэцийн, 13 хувь нь бусад төрлийн хөгжлийн бэрхшээлтэй байна.

1.4 ХОРИХ ГАЗАР ЯЛ ЭДЭЛЖ БАЙГАА ХҮҮХДИЙН ТОО

Хүснэгт 8. Гэм буруутай нь шүүхээр тогтоогдсон, хорих ял авсан 18 наснаас доош хүүхдийн тоо, хоригдсон дундаж хоногийн тоо

Он	Хүүхдийн тоо	Хоригдсон хугацаа
2009	129	Дунджаар 3 сараас 2 жил 6 сар
2010	48	Дунджаар 3 сараас 2 жил 6 сар
2011	72	Дунджаар 3 сараас 2 жил 6 сар
2012	81	Дунджаар 3 сараас 2 жил 6 сар
2013	79	Дунджаар 3 сараас 2 жил 6 сар

Эх сурвалж: ХТҮГ-ын Халамжийн үйлчилгээний бүртгэлийн нэгдсэн систем

1.5 ТЭТГЭЛЭГ АВДАГ ХҮҮХДИЙН ТОО

Хүснэгт 9. Шийдвэр гүйцэтгэх газрын хүүхдийн тэтгэлгийн бодит биелэлтийн харьцуулалт

Д/а	Шийдвэр гүйцэтгэх алба	2010 он		2011 он		2012 он		2013 он		2014 он	
		Биеэнтгэл зохиох	Бодит нэсэлгэн	Биеэнтгэл зохиох	Бодит нэсэлгэн	Биеэнтгэл зохиох	Бодит нэсэлгэн	Биеэнтгэл зохиох	Бодит нэсэлгэн	Биеэнтгэл зохиох	Бодит нэсэлгэн
1	Архангай	184	42	163	9	204	30	193	31	187	27
	хуудас										
	мөнгөн дүн	113094.4	107096.0	70998.0	43882.0	103049.3	53515.4	164870.4	68150.5	170607.1	49240.0
2	Баян-Өлгий	64	0	77	17	74	7	79	12	72	5
	хуудас										
	мөнгөн дүн	5611.8	4958.3	11219.6	10554.0	22139.0	21539.4	9787.0	9787.0	25015.4	25015.4
3	Баянхонгор	452	26	484	26	495	74	449	117	353	99
	хуудас										
	мөнгөн дүн	80955.2	75539.5	87010.9	81358.2	93161.0	71070.0	95091.0	65000.0	30091.0	18000.0
4	Булган	286	17	289	37	277	39	250	42	234	41
	хуудас										
	мөнгөн дүн	31500.0	31500.0	35255.5	35255.5	48012.9	48012.9	65568.5	65568.5	45244.8	45244.8
5	Говь-Алтай	140	30	137	20	142	19	142	19	137	16
	хуудас										
	мөнгөн дүн	89744.6	59020.9	78592.4	54195.6	82665.3	60199.5	82947.3	61984.5	73157.0	51083.1
6	Говьсүмбэр	170	16	159	20	157	15	154	17	190	21
	хуудас										
	мөнгөн дүн	62792.6	43300.0	39900.9	28296.6	35725.3	6235.1	16990.0	16990.0	28670.0	28670.0
7	Дархан-Уул	470	44	446	34	472	25	517	29	521	35
	хуудас										
	мөнгөн дүн	72988.8	72988.8	88064.4	88064.4	115900.6	115900.6	136616.1	136616.1	130262.8	130262.8
8	Дорноговь	461	52	454	27	474	16	552	64	260	25
	хуудас										
	мөнгөн дүн	275521.4	75250.0	219356.3	99507.6	151104.0	90295.6	469088.6	159482.3	311725.2	84788.4
9	Замын-Үүд	-	-	-	-	-	-	-	-	184	37
	хуудас										
	мөнгөн дүн	-	-	-	-	-	-	-	-	99647.6	59230.3

10	Дорнод	гүйцэтгэх хуудас	408	48	394	56	369	46	349	66	273	43
		мөнгөн дүн	61363.0	60223.1	63560.7	63203.5	87145.2	87145.2	99227.7	99227.7	65370.5	65370.5
11	Дундговь	гүйцэтгэх хуудас	245	34	238	21	241	26	233	26	224	22
		мөнгөн дүн	180214.5	68378.4	139315.0	88071.7	109894.9	67860.7	132841.2	83406.7	101366.7	57100.8
12	Завхан	гүйцэтгэх хуудас	139	14	143	16	162	21	159	22	108	16
		мөнгөн дүн	56600.2	48441.8	48249.9	42311.6	43690.7	39895.7	88066.3	87554.7	84822.1	77295.9
13	Тосонцэнгэл	гүйцэтгэх хуудас	-	-	-	-	-	-	-	-	46	4
		мөнгөн дүн	-	-	-	-	-	-	-	-	12451.8	12451.8
14	Орхон	гүйцэтгэх хуудас	885	102	902	247	818	88	790	106	741	59
		мөнгөн дүн	215790.8	174857.3	266130.7	228795.8	246518.2	216463.0	312717.2	278031.9	351476.4	274650.5
15	Өвөрхангай	гүйцэтгэх хуудас	243	34	251	20	259	31	259	46	251	34
		мөнгөн дүн	51089.3	43163.1	44618.7	37287.9	45519.3	43318.9	72465.0	72465.0	56761.0	56761.0
16	Өмнөговь	гүйцэтгэх хуудас	351	46	366	65	339	93	286	44	243	27
		мөнгөн дүн	72881.0	72881.0	113915.0	113915.0	149334.0	149334.0	154717.0	154717.0	102332.0	102332.0
17	Сүхбаатар	гүйцэтгэх хуудас	235	9	259	20	269	20	291	41	271	16
		мөнгөн дүн	50432.0	33606.4	81051.6	60025.4	85584.8	75849.2	108316.9	80752.3	53291.8	21410.2
18	Сэлэнгэ	гүйцэтгэх хуудас	415	25	445	10	527	96	458	69	326	22
		мөнгөн дүн	114365.7	45749.8	87126.0	38204.2	103724.0	50862.7	41790.4	27516.6	1886.7	1886.7
19	Хөтөл	гүйцэтгэх хуудас	-	-	-	-	-	-	-	-	88.0	7.0
		мөнгөн дүн	-	-	-	-	-	-	-	-	79083.6	33130.7
20	Төв	гүйцэтгэх хуудас	298	38	303	30	310	52	311	42	201	24
		мөнгөн дүн	69987.3	63646.2	116851.8	108448.6	137889.3	131072.4	158509.4	148676.9	80392.9	52371.8
21	Увс	гүйцэтгэх хуудас	130	17	122	17	123	12	124	24	117	20
		мөнгөн дүн	18581.2	17435.7	16788.0	15441.6	26166.7	21341.8	26438.1	22570.1	28977.6	16611.4
22	Ховд	гүйцэтгэх хуудас	112	23	126	35	122	28	134	21	123	28
		мөнгөн дүн	52028.8	45771.2	95498.7	90660.3	71589.4	67996.1	125797.9	119244.5	99223.4	91312.0

23	Хөвсгөл	гүйцэтгэх хуудас	401	72	295	53	325	54	328	84	301	57
		мөнгөн дүн	107633.2	107471.6	146501.8	145411.6	206580.8	206477.5	196423.9	196423.9	133738.9	133738.9
24	Хэнтий	гүйцэтгэх хуудас	286	21	296	17	304	38	306	37	292	29
		мөнгөн дүн	24317.7	24317.7	58858.5	58858.5	93218.2	93218.2	136251.7	136251.7	99287.6	99287.6
25	НШГ Алба / Налайх	гүйцэтгэх хуудас	3786	456	3919	399	3930	533	-	-	166	11
		мөнгөн дүн	550669.8	550669.8	732594.7	732594.7	751560.0	751560.0	-	-	39388.2	39388.2
26	Багануур	гүйцэтгэх хуудас	226	38	207	25	194	32	193	21	199	15
		мөнгөн дүн	59348.2	58202.9	82349.9	68416.4	112930.6	112930.6	118748.1	118748.1	117657.6	94729.1
27	Хархорин	гүйцэтгэх хуудас	182	7	188	11	186	3	200	44	177	25
		мөнгөн дүн	11674.9	10539.2	6923.4	6425.9	7150.2	6750.2	12689.2	12289.2	40425.0	40425.0
28	Мандал	гүйцэтгэх хуудас	202	18	205	27	208	11	266	52	248	16
		мөнгөн дүн	51840.0	16461.0	41049.0	7290.0	17758.9	9786.2	15330.8	12722.9	9492.3	6916.2
29	БХЗХТБААлба	гүйцэтгэх хуудас	-	-	-	-	-	-	4325.0	568.0	3097	462
		мөнгөн дүн	-	-	-	-	-	-	2336409.1	2336409.1	2100616.0	2100616.0
	ДҮН	гүйцэтгэх хуудас	10771	1229	10868	1259	10981	1409	11348	1644	9630	1243
		мөнгөн дүн	2481026.4	1911469.7	2771781.4	2346476.6	2948012.6	2598630.9	4570587.2	4570587.2	4572363.0	3869321.1

УИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

1.6 АСРАМЖИЙН ГАЗАР АМЬДАРДАГ ХҮҮХДИЙН ТОО**Хүснэгт 10. Төрийн хүүхэд асрамжийн байгууллагад асруулж буй хүүхдийн тоо**

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Хүүхдийн тоо	-	-	-	412	439

Эх сурвалж: ХТҮГ-ын Халамжийн үйлчилгээний бүртгэлийн нэгдсэн систем

Хүснэгт 11. Төрийн хүүхэд асрамжийн байгууллагын тоо

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Байгууллагын тоо	-	-	-	6	6

Хүснэгт 12. Олон улсын байгууллага, гадаадын хөрөнгө оруулалттай хүүхдийн асрамжийн газарт асруулж буй хүүхдийн тоо

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Хүүхдийн тоо	-	-	-	597	578

Эх сурвалж: ХТҮГ-ын Халамжийн үйлчилгээний бүртгэлийн нэгдсэн систем

Хүснэгт 13. Олон улсын байгууллага, гадаадын хөрөнгө оруулалттай хүүхдийн асрамжийн газар

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Байгууллагын тоо	-	-	-	20	17

Эх сурвалж: ХТҮГ-ын Халамжийн үйлчилгээний бүртгэлийн нэгдсэн систем

Хүснэгт 14. Төрийн бус байгууллагын хүүхдийн асрамжийн газар

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Байгууллагын тоо	-	-	-	5	5

Эх сурвалж: ХТҮГ-ын Халамжийн үйлчилгээний бүртгэлийн нэгдсэн систем

1.7 ХҮЧИРХИЙЛЭЛД ӨРТСӨН ХҮҮХДИЙН ТОО**Хүснэгт 15. Хүчирхийлэлд өртсөн хүүхдийн тоо**

Шалтгаан нөхцөл	2009	2010	2011	2012	2013
Эцэг, эх асран хамгаалагчдын зүгээс хүчирхийлэл, үл хайхрах байдалд өртсөн хүүхдийн тоо	95	12	24	23	24
Бэлгийн мөлжлөг, бэлгийн хүчирхийлэл, хүүхдийн наймаа, хүүхдийн хулгай хүүхдийн тоо	78	12	60	34	36

Эх сурвалж: ХТҮГ-ын Халамжийн үйлчилгээний бүртгэлийн нэгдсэн систем

Хүснэгт 16. Гэрээсээ дайжсан хүүхдийн тоо

	2009	2010	2011	2012	2013
Гэр, гэр бүлээсээ дайжсан хүүхдийн тоо /давхардсан тоогоор/	881	865	945	662	529

Эх сурвалж: ХТҮГ-ын Халамжийн үйлчилгээний бүртгэлийн нэгдсэн систем

Хүснэгт 17. Хүүхэд, ёс суртахууны эсрэг гэмт хэргийн хохирогч хүүхдийн тоо

	2009	2010	2011	2012	2013
Эцэг, эх асран хамгаалагчдын зүгээс хүчирхийлэл, үл хайхрах байдалд өртсөн	95	12	24	23	24

1.8 ХҮҮХДЭД НОГДОХ СУРГУУЛЬ, ЦЭЦЭРЛЭГИЙН ТОО

Манай улсын 6-14 насны 409.7 мянган хүүхэд тоологдсоны 247.0 мянган хүүхэд буюу 60.3 хувь нь боловсролгүй байгаа бөгөөд эдгээр хүүхдүүдийн 90.5 хувь нь боловсролгүй ч бичиг үсэг мэддэг байна. 2-39 насны 1834.9 мянган хүн тоологдсоны 45.6 хувь нь цэцэрлэг, сургууль хамрагдаж, 54.4 хувь нь аль нэг шатны сургуульд хамрагддаггүй байна.

Хүн амын 2-5 насны 202.4 мянган хүүхдийн 60.1 хувь нь цэцэрлэгт хүмүүжиж байгаа бол үлдсэн 39.9 хувь нь цэцэрлэгт хүмүүждэггүй байна. Нийт хүүхдийн 68.0 хувь нь хотод, 32.0 хувь нь хөдөө амьдардаг бөгөөд нийт цэцэрлэгт хамрагдсан хүүхдүүдийн 71.7 хувь нь хотод амьдардаг байна.

Хүснэгт 18. 2-5 насны хүүхдийн цэцэрлэгт хүмүүждэг эсэх

Нас	Бүгд			Цэцэрлэгт хүмүүждэг			Цэцэрлэгт хүмүүждэггүй		
	Бүгд	Эр	Эм	Бүгд	Эр	Эм	Бүгд	Эр	Эм
Бүгд	202420	102986	99434	121647	60910	60737	80773	42076	38697
2	61433	31142	30291	27361	13683	13678	34072	17459	16613
3	52128	26501	25627	30875	15369	15509	21253	11132	10121
4	45509	23177	22332	30703	15358	15345	14806	7819	6987
5	43350	22166	21184	32708	16500	16208	10642	5666	4976

6-39 насны 1632.4 мянган хүн тоологдсоны 43.8 хувь нь аль нэг шатны сургуульд суралцдаг хүмүүс байна. Сургуульд суралцдаг хүмүүсийн 48.3 хувь нь эрэгтэй, 51.7 хувь нь эмэгтэй байна. Сургуульд суралцдаг 6-14 насны хүүхдүүдийн хувьд хүйсийн ялгаа байхгүй байна.

Хүснэгт 19. Цэцэрлэгийн тоо болон цэцэрлэгийн хүүхдийн тоо, СӨБ багшийн тоо²⁹³

Он	Цэцэрлэгийн хүүхдийн тоо		Цэцэрлэгийн тоо		Сургуулийн өмнөх багшийн тоо	
	Улсын дүн	Үүнээс Улаанбаатарт	Улсын дүн	Үүнээс Улаанбаатарт	Улсын дүн	Үүнээс Улаанбаатарт
2008	102.5	41.1	783	237	4 242	1 700
2009	109.5	44.8	814	256	4 465	1 795
2010	122.1	54.2	839	292	4 651	1 958
2011	133.4	60.2	879	326	4 907	2 025
2012	150.2	68.6	945	368	5 332	2 177
2013	167.9	78.2	1 067	454	5 895	2 526

²⁹³Эх сурвалж: YCX-ны www.1212.mn мэдээллийн сан. ID хүснэгтийн дугаар: DT_NSO_2001_010V1

Хүснэгт 20. Сургуульд суралцдаг хүүхдийн тоо

Нас	Улсын дүн		Хот		Хөдөө	
	Эрэгтэй	Эмэгтэй	Эрэгтэй	Эмэгтэй	Эрэгтэй	Эмэгтэй
6	20 003	19 459	12 790	12 339	7 213	7 120
7	21 231	20 439	13 284	12 775	7 947	7 664
8	21 592	20 877	13 209	12 855	8 383	8 022
9	22 351	21 942	13 726	13 434	8 625	8 508
10-14	114 838	113 992	70 167	70 194	44 671	43 798

7 настай хүүхдүүдийн сургуульд хамрагдалт огцом нэмэгдсэн нь манай улсын боловсролын салбарт шинэчлэл хийж, 12 жилийн боловсрол эзэмшүүлэх шинэ тогтолцооны дагуу хүүхдийг 6 настайгаас нь сургуульд элсүүлэх болсонтой холбоотой.

Хүснэгт 21. Сургууль болон багшийн тоо

Он	Сургуулийн тоо		Сургуулийн багшийн тоо	
	Улсын дүн	Үүнээс Улаанбаатарт	Улсын дүн	Үүнээс Улаанбаатарт
2008	748	207	25 543	8 821
2009	755	209	26 070	9 126
2010	751	207	26 358	9 276
2011	752	210	26 492	9 359
2012	755	211	26 863	9 588
2013	756	208	27 204	9 952

1.9 ХҮҮХДИЙН ТӨЛӨӨ АЖИЛЛАДАГ БАЙГУУЛЛАГЫН ТОО

Хүүхдийн хөгжил, хамгаалал, оролцооны чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллагуудыг ордон, төвүүд болон идэвхитэй үйл ажиллагаа явуулж буй төрийн бус байгууллагууд гэсэн хоёр байгууллагаар гаргасан болно.

Хүснэгт 22. Ордон, төвүүд

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Байгууллагын тоо	38	38	72	40	46

Хүснэгт 23. Төрийн бус байгууллага

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Байгууллагын тоо	38	38	72	40	46

1.10 ГАДААД ОРОНД ҮРЧЛЭГДСЭН ХҮҮХДИЙН ТОО, УЛСААР

Хүснэгт 24. Үрчлүүлсэн хүүхдийн тоо

Насны бүлэг	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Бүгд	2 406	2 167	2 487	2 093	1 701	1 845
3 нас хүртэлх	939	921	915	1 102	984	990
3-6	710	505	596	443	269	338

7-9	426	288	357	229	147	152
10 ба дээш	426	453	619	319	301	365

Хүснэгт 25. Үрчлэгдсэн хүүхдийн тоо /улсаар/

Насны бүлэг	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Өмнөх	Нийт
АНУ	15	5	3	-	3	3	123	152
Герман	5	-	4	2	5	-	13	29
Канад	-	-	-	-	-	-	3	3
Голланд	2	-	-	-	-	-	3	5
Австрали	-	-	-	-	-	-	3	3
Япон	-	-	1	-	-	-	1	2
Итали	2	-	1	3	2	2	3	13
Солонгос	1	-	-	-	-	-	5	6
Англи	-	-	-	1	-	-	3	4
Бельги	-	-	1	-	-	-	3	4
Дани	-	-	-	-	-	-	1	1
Финланд	-	-	-	1	-	-	-	1
Франц	4	3	1	2	-	-	9	19
Испани	-	-	-	-	-	-	1	1
Нидерланд	-	-	-	-	1	-	-	1
НИЙТ	29	8	11	9	11	5	171	244

Манай улс 2008-2013 онд нийтдээ 244 хүүхдийг гадаадын улс орнуудад үрчлүүлснээс 152 хүүхдийг АНУ-д, 29 хүүхдийг Герман улсад, 19 хүүхдийг Франц улсад, 13 хүүхдийг Итали улсын иргэдэд үрчлүүлсэн байна.

1.11 ЗАЛУУЧУУДЫН БАЙГУУЛЛАГАД ХАМРАГДДАГ ЗАЛУУСЫН ТОО

Энэ асуудлаар Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын яамнаас мэдээлэл хүссэн боловч манай улсын залуучуудын байгууллагууд болон тус байгууллагад хамрагддаг залуусын талаар нэгдсэн тоо мэдээлэл гардаггүй гэсэн хариултыг өгсөн.

1.12 ХОТ ХӨДӨӨД АМЬДАРДАГ ЗАЛУУСЫН ТОО

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Хот	-	-	435399	429065	456345
Хөдөө	-	-	529163	518762	459972

Эх сурвалж: Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын яам

1.13 ЗАЛУУЧУУДЫН БОЛОВСРОЛЫН БАЙДАЛ, НАС, ХҮЙС

Улсын хэмжээнд 15-24 насны нийт залуучуудын 3.7 хувь нь ямар нэг боловсролгүй байгаа хэдий ч эдгээр залуучуудын 58.9 хувь нь бичиг үсэг мэддэг байна. 15 настангуудын 93.0 хувь, 16-19 насны 75.9 хувь, 20-24 насны 29.8 хувь нь сургуульд хамрагдаж байна.

№	Боловсролын байдал	2010 он
1	Доктор	435
2	Магистр	13785
3	Дипломын болон бакалаврын дээд	216975
4	Тусгай мэргэжлийн дунд	24044
5	Техникийн болон мэргэжлийн дунд	19648
6	Бүрэн дунд	398112
7	суурь	132560
8	бага	70977

Эх сурвалж: Хүн ам, орон сууцны 2010 оны тооллого

Хүснэгт 26. 15-24 насны залуучуудын боловсролын байдал /хувиар/

Насны бүлэг	Бүгд			Хот			Хөдөө		
	Бүгд	Эр	Эм	Бүгд	Эр	Эм	Бүгд	Эр	Эм
15	93.0	90.5	95.6	95.8	94.7	96.9	88.2	83.5	93.1
16-19	75.9	69.6	82.5	82.9	78.9	86.8	54.4	45.2	66.8
20-24	29.8	25.8	33.8	37.3	33.5	40.9	6.2	5.1	7.6

1.14 ЗАЛУУЧУУДЫН ГЭР БҮЛ САЛАЛТЫН БАЙДАЛ

2006 оны Улсын Их Хурлын сонгуульд шинээр гэр бүл бологсад 500 мянган төгрөгийн тэтгэмжийг төрөөс нэг удаа олгох амлалтын дагуу 2011 он хүртэл шинээр гэр бүл бологсад, нийт болон шинээр төрсөн хүүхдэд мөнгөн тусламж, тэтгэмжийг багш олгосоноор 2006-2009 оны гэрлэлтийн тооны өсөлтөнд мэдэгдэхүйц нөлөөлсөн байна.

Хүснэгт 27. Гэрлэлтийн байдал

Гэр бүлийн байдал	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
НИЙТ	14 711	48 996	40 965	32 982	34 071	9 349	11 869	12 822	15 785
Баруун бүс	2 294	6 871	5 416	3 648	3 685	1 424	1 953	2 299	3 047
Хангайн бүс	3 689	11 833	9 188	6 097	6 221	2 003	2 075	2 133	2 683
Төвийн бүс	3 842	9 651	6 800	5 166	5 477	1 316	1 684	1 886	2 271
Зүүн бүс	1 137	4 374	3 018	2 198	2 351	673	879	880	1 048
Улаанбаатар хот	3 749	16 267	16 543	15 873	16 337	3 933	5 278	5 624	6 736

Эх сурвалж: УСХ-ны www.1212.mn мэдээллийн сан. ID хүснэгтийн дугаар: DT_NSO_0300_018V1

Дээрх хүснэгтээс харахад 2006 оноос эхлэн гэрлэлтийн тоо эрс нэмэгдсэн бол 2010 оноос эргээд буурсан байна. Энэ өсөлт нь дээр дурьдсан тэтгэмжүүдтэй холбоотой бөгөөд харин 2010 оноос энэхүү тэтгэмжийг өгөхөө больсонтой холбоотойгоор буурсан байна. Энэхүү 2006-2010 оны гэрлэлтийн тоо өссөнтэй холбоотойгоор гэр бүл цуцлалтын тооны өсөлт шууд хамааралтай юм.

Хүснэгт 28. Гэрлэлт цуцлалт

Гэр бүлийн байдал	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
НИЙТ	1 622	1 448	1 757	1 901	2 399	3 054	3 222	2 467	3 522
Баруун бүс	68	51	53	65	103	147	177	86	187
Хангайн бүс	156	155	267	284	401	590	561	360	608
Төвийн бүс	252	117	243	241	326	463	483	388	516
Зүүн бүс	76	61	68	71	139	223	216	112	157
Улаанбаатар хот	1 070	1 064	1 126	1 240	1 430	1 631	1 785	1 521	2 054

Эх сурвалж: УСХ-ны www.1212.mn мэдээллийн сан. ID хүснэгтийн дугаар: DT_NSO_0300_018V1

Гэр бүл цуцлалт болон гэрлэлтийг насны ангилалаар авч үзвэл:

Нийт хүн амын 69.2 хувь /1905969/ арван тав, түүнээс дээш насны хүн ам байна. Эдгээр хүмүүсийн 31.3 хувь нь огт гэр бүл болоогүй, 60.1 хувь нь гэр бүлтэй /батлуулсан болон батлуулаагүй/, 3.1 хувь нь салсан /гэр бүлээ цуцлуулсан болон тусгаарласан/, 5.5 хувь нь бэлэвсэн байна.

Нөхөн үржихүйн насны хүн амын гэр бүлийн байдлын тархалтын хувьд огт гэр бүл болоогүй хүн ам нөхөн үржихүйн насны эхний бүлэг буюу 15-19 насны хүн амын 97.6 хувь, 20-24 насны хүн амын 64.8 хувь, 25-29 насны хүн амын 28 хувийг эзэлж байна. Дараагийн насны бүлгүүдийн хувьд харьцангуй буурсан байна.

Харин гэр бүл цуцлуулсан буюу тусгаарласан хүн ам 40-44 насныханд 6.2 хувь, 45-49 насныханд 6.3 хувь буюу хамгийн их байна.

1.15 ТӨРӨӨС ЗАЛУУЧУУДЫН ТАЛААР АВАХ АРГА ХЭМЖЭЭНИЙ ҮР ДҮН

Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын яамнаас Залуучуудын хөгжлийн чиглэлээр авч хэрэгжүүлж буй арга хэмжээний үр дүнгийн талаар Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын яамнаас 2014.08.19-ны 1/1607 тоот албан бичгээр ирүүлсэн мэдээллээс авсан болно. Монгол Улсын Засгийн үйл ажиллагааны мөрийн хөтөлбөрт залуучуудын хөгжлийн асуудлаар 2 зорилт туссан. Үүнд:

- “Монгол залуу хүн” Үндэсний хөтөлбөрийн төслийг боловсруулна. /ЗГҮАХ-300.1/ - Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын яам нь Монгол Улсын төрөөс хүн амын хөгжлийн талаар баримтлах цогц бодлогыг шинэчлэн боловсруулж УИХ-д өргөн барихад бэлэн болоод байгаа юм. Энэхүү бодлогыг даган Монгол Улсын төрөөс залуучуудын хөгжлийн талаар баримтлах бодлогыг боловсруулахаар төлөвлөн ажиллаж байна. Цогц бодлого боловсруулах хүрээнд тус яамнаас дараах ажлыг зохион байгуулаад байна. Үүнд:
- Орон даяар “Залуучуудын хөгжилд хамтдаа” сарын аяныг зохион байгуулж, аяны хүрээнд аймгийн залуучуудын уулзалт хэлэлцүүлэг, спорт арга хэмжээ, залуучуудын төсөл байгуулах зэрэг арга хэмжээнүүдийг зохион байгуулсан бөгөөд нийтдээ 4000 гаруй залуучуудыг хамруулан зохион байгууллаа.
- Дээрх орон нутгийн уулзалт хэлэлцүүлгээс гарсан санал, зөвлөмжийг нэгтгэн орон нутгийн төлөөлөл, нийслэлийн залуучууд нийт 800 гаруй залуучуудын оролцоотой “Залуучуудын хөгжил-шинэчлэлийн бодлого, зорилт” үндэсний чуулганыг Соёлын төв өргөөнд 2013 оны 05 дугаар сарын 20-ны өдөр зохион байгууллаа. Залуучуудын хөгжлийн талаар хэрэгжүүлж буй бодлого, арга хэмжээний үр дүн,

тулгамдаж буй асуудлууд, тэдгээрийг шийдвэрлэх арга замын талаар хэлэлцээд, бүх аймаг, дүүрэгт зохион байгуулагдсан залуучуудын чуулганы үр дүнг үндэслэн, залуучуудын хөгжлийн талаар баримтлах шинэчлэлийн бодлого, зорилтуудын хүрээнд 18 асуудлаар бодлогын зөвлөмжийг баталсан.

- Залуучуудын хөгжлийн асуудлаар төрөөс хэрэгжүүлж буй арга хэмжээ, цаашид боловсруулах бодлогын баримт бичигт тусгах санал зөвлөмж боловсруулах зорилгоор НҮБ-ын Хүн амын сангийн дэмжлэгтэй залуучуудын асуудлаарх Бодлогын судалгааг хийж гүйцэтгэлээ.
- Мөн залуучуудын чиглэлээр хэрэгжүүлж буй бодлого арга хэмжээг анхан шатанд залуучуудад хүргэж ажилладаг нэгжүүд, орон нутгийн залуучуудын бодит байдалтай танилцах, дуу хоолойг нь бодлого, хөтөлбөр боловсруулахад тусгах зорилгоор бүсийн хэлэлцүүлгүүдийг үе шаттай зохион байгуулж байна. Энэ хүрээнд 2013 онд Хангайн бүсийн хэлэлцүүлгийг 6 аймгийн залуучуудын төлөөлөл, Төвийн бүс – 1 хэлэлцүүлгийг 3 аймгийн төлөөлөл бүхий 110 гаруй залуучууд албаны хүмүүсийг хамруулан зохион байгуулсан.
- Хүүхэд, залуучуудыг хөгжүүлэх, хүүхдийн хөгжлийг хангах зориулалтаар барьж байгуулсан барилга, байгууламжийн асуудлыг шийдүүлэх /ЗГҮАХ-159.1, 2013-2014/
- Хүүхэд, залуучуудыг хөгжүүлэх, хүүхдийн хөгжлийг хангах зориулалтаар барьж байгуулсан барилга, байгууламж, бий болгосон хөрөнгийн ашиглалтын өнөөгийн байдлын талаар мэдээлэл бэлтгэх, мэдээллийн сан бүрдүүлэх, дүн шинжилгээ хийх, санал дүгнэлт гаргах чиг үүрэг бүхий Ажлын хэсгийг Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын сайдын 2012 оны 10 сарын 17-ны өдрийн А/45 дугаар тушаалаар байгуулсан бөгөөд Хүн амын хөгжил, нийгмийн хамгааллын дэд сайд Э.Тамираар ахлуулсан тус ажлын хэсэгт холбогдох төрийн болон төрийн бус албаны хүмүүс багтан ажилласан болно. Улмаар тус Ажлын хэсгийн санал, дүгнэлтийг үндэслэн Ерөнхий сайдын 2013 оны 01 сарын 31-ний өдрийн 27 дугаар захирамжаар өргөтгөсөн Ажлын хэсгийг ЗГХЭГ-ын дарга Ч.Сайханбилэгээр ахлуулсан байгуулсан.

Энэ хүрээнд Улаанбаатар хотод байдаг үйл ажиллагааны чиглэл нь зориулалтын бусаар ажиллаж байгаа буюу хувьчлагдсан гэх 13 барилга байгууламжийн судалгаа хийж, хөрөнгийг хуулийн хүрээнд хүүхдийн байгууллагын мэдэлд шилжүүлэх, менежментийг нь хүүхэд, залуучуудын хүсэл сонирхолд нийлүүлэх асуудлаар тодорхой санал, дүгнэлт боловсруулаад байгаа бөгөөд Хууль зүйн яамны зүгээс явуулж буй нэмэлт шалгалтыг дүнг эцэслэн гарсаны дараа Засгийн газарт танилцуулахаар төлөвлөн ажиллаж байна.

- Мэдлэг, чадвартай, хариуцлагатай, өөртөө итгэх зан үйл бүхий амьдралын ур чадвартай залуучуудыг төлөвшүүлэх зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газраас Швейцарийн хөгжлийн агентлаг, Люксембургийн Засгийн газар, НҮБ-ын Хүн амын сангийн дэмжлэгтэйгээр хамтран хэрэгжүүлж буй “Залуучуудын хөгжил 2013-2017” төслийг хэрэгжүүлж байна. Төслийн хүрээнд Залуучуудын хөгжлийн асуудлаарх үндэсний бодлого боловсруулж, хэрэгжүүлэх, бүтэц, тогтолцоог чадавхжуулах, залуучуудын хөгжлийн асуудлаарх нэгдсэн мэдээллийн сан, хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний тогтолцоо бий болгох, залуучуудын зан үйлийг өөрчлөх хөтөлбөр, стратеги боловсруулж, хэрэгжүүлэх, тэдний хөдөлмөрлөх, өөрийгөө хөгжүүлэх бүтээлч ухамсар, амьдралын зөв зан үйлийг төлөвшүүлэхэд чиглэсэн бүх төрлийн нөлөөллийн хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх, Залуучуудын хөгжлийн төвийг зорилтот орон нутгуудад байгуулах зэрэг олон чухал бодлого, арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэхээр ажиллаж байна.

Төслийн хүрээнд 2013-2014 онд нийт 15 залуучуудын хөгжлийн төв байгуулах бөгөөд, үүнээс Дорнод, Дархан-Уул, Завхан аймгууд ЗХТ-ийг байгуулж, 12 төвийг 2014 оны 3-р улиралд албан ёсоор нээхэд бэлэн болоод байна.

Эдгээр төвүүдийг байгуулснаар орон нутгийн залуучууд маань чөлөөт цагаа зөв боловсон өнгөрүүлэх, хэрэгцээтэй мэдээ мэдээлэл, мөн сургалт, зөвлөгөөг авах боломжтой юм. Мөн төслийн хүрээнд хэрэгжүүлэх томоохон ажлын нэг өсвөр насныхны үе тэнгийн сургаг багш нарын бэлтгэх, залуучуудын өөрсдийнх нь оролцоог хангах үүднээс залуучуудын зөвлөлийг байгуулан өсвөр үе, залуучуудад чиглэсэн амьдрах ухааны болон зэрэг харилцаа, хандлагын сургалт нөлөөллийн ажлыг үе шаттайгаар зохион байгуулах юм.

- Хүний хөгжлийн түвшинг үндэсний хэмжээнд цогц судалгаа, шинжилгээний хүрээнд тодорхойлсон томоохон баримт бичиг бол тухайн улс орнуудын Хүний хөгжлийн илтгэл байдаг билээ. 1997 оноос эхлэн нийт 5 удаа боловсруулж, үндэсний болон олон улсын хэмжээнд танилцуулсан Монгол Улсын Хүний хөгжлийн 6 дахь удаагийн илтгэлийг “Залгамж үеийнхээ төлөө: монгол улсын хөгжилд залуучуудын оролцоо” сэдвээр боловсруулах ба ингэснээр бид бүхэнд Монголын залуучуудын хөгжлийн өнөөгийн нөхцөл байдлыг бодитойгоор тодорхойлох, үнэлэх, улмаар нотолгоонд суурилсан бодлого боловсруулах боломж бүрдэх юм.
- Залуучуудын асуудлаар 2014 онд илтгэн гаргах хүний хөгжлийн ээлжит илтгэлийг удирдах Үндэсний хорооны бүрэлдэхүүнийг ХАХНХ-ын сайдын 2013 оны А/124-р тушаалаар батлан ажиллаж байна. Мөн илтгэлийг боловсруулахад мэргэжлийн үүднээс гол зөвлөмж, зөвлөгөө өгөх чиг үүрэг бүхий Зөвлөлдөх хороо 22 хүний бүрэлдэхүүнтэй байгуулагдан ажиллаж байна.
- Үндэсний хүний хөгжлийн илтгэлийг боловсруулах хүрээнд Залуучуудын асуудлаарх төр засгийн бодлого хөтөлбөрүүдэд хийх дүн шинжилгээ, Тусгай хэрэгцээ шаардлагатай хүн амын бүлэг (эмэгтэйчүүд, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэд, ЛГБТ), Боловсрол, Залуучуудын эрүүл мэнд, эрүүл аж төрөх асуудлаар, залуучуудын хөдөлмөр эрхлэлт, хөдөлмөрийн зах зээлийн төлөв байдал, аж ахуй бизнес эрхлэлт, ардчиллын талаарх залуучуудын үзэл бодол, улс төрийн идэвх оролцоо зэрэг сэдвүүдийн хүрээнд 5 цогц судалгааг мэргэжлийн судлаачдыг сонгон шалгаруулан гүйцэтгэн, судалгааг эцэслэх ажлыг зохион байгуулж байна. Энэ хүрээнд судалгаанд хамрагдаж буй залуучуудын хамрах хүрээ, насны ангилал болоод залуучуудын хөгжилд урлаг, спортын гүйцэтгэх үүрэг, “Гэр” хорооллын залуучуудын нөхцөл байдлын тухай, Залуучуудын чиглэлээр үйл ажиллагаа хэрэгжүүлдэг иргэний нийгмийн байгууллагуудын тухай, Ардчиллын тухай залуучуудын үзэл бодол, нийгмийн мэдээллийн хэрэгслийн ашиглалт, хэрэглээ асуудлууд судалгааны үр дүнд харагдах юм.
“Залгамж үеийнхээ төлөө: монгол улсын хөгжилд залуучуудын оролцоо” сэдэвт 6 дахь илтгэлийг 2014 онд эцэслэн боловсруулахаар ажиллаж байна.
- Залуучуудын хөгжлийн асуудлаар бодлого боловсруулах, үндэсний хэмжээнд хэрэгжүүлэх хүрээнд салбар дундын уялдаа холбоог шат шатанд нь хангаж ажиллах үүднээс яамдууд залуучуудын асуудлыг хавсран хариуцах мэргэжилтнүүдийг яамдын Төрийн нарийн бичгийн дарга нараар нь томилуулан ХАХНХЯ-ны харьяа агентлагуудын холбогдох мэргэжилтнүүдийн хамт улирал бүр мэдээлэл солилцох уулзалтыг 2013 оны 1-р улирлаас эхлэн зохион байгуулж байна.

МЭРГЭЖЛИЙН БОЛОВСРОЛ, СУРГАЛТЫН ТАЛААРХ МЭДЭЭЛЭЛ ЛАВЛАГАА

Ч.Онончимэг, Ц.Элбэгзаяа

АГУУЛГА

- Нэг. Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын талаарх тойм мэдээлэл
- 1.1 Мэргэжлийн боловсрол сургалтын байгууллагаар суралцаж төгсөгчдийн тоо
 - 1.2 Төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн байдал
 - 1.3 Мэргэжлийн сургалтанд хамрагдагсадын тоо, зарцуулсан хөрөнгө,
- Хоёр. Хавсралт мэдээлэл
- 2.1 Ажиллах хүчний эрэлт нийлүүлэлт ба зах зээлийн эрэлтийн судалгаа, /сүүлийн 4 жилээр/

НЭГ. МЭРГЭЖЛИЙН БОЛОВСРОЛ, СУРГАЛТЫН ТАЛААРХ ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

Сүүлийн жилүүдэд төрөөс мэргэжлийн боловсролыг дэмжиж Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөрт мэргэжлийн боловсролд суралцагчдын тоог нэмэгдүүлэхээр тусган мэргэжлийн сургуульд суралцагчдын сургалтын зардлыг төрөөс хариуцах болсон. 2008 оны эхнээс (Засгийн газрын 2007 оны 294 дүгээр тогтоолоор Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төв /МСҮТ/-ийн нэг суралцагчдад сар бүр тэтгэлэг олгох) суралцагчдад тэтгэлэг олгох болсноор МСҮТ-д элсэгчдийн тоо эрс нэмэгдсэн. МСҮТ-д мэргэжлийн анхан, дунд шатны боловсрол эзэмшүүлэх ангид суралцагчдын тоо 2008/2009 онд 39,467,3 мянгад хүрч байсан бол 2012 оны байдлаар 57,361,2 мянгад хүрээд байна. Сургуулиудын ихэнх нь 2 ээлжинд шилжин ажиллаж байна.

Захиалагчаас ирүүлсэн захиалгын дагуу шаардагдах статистик тоон мэдээллийг Хөдөлмөрийн яамны харьяа Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын бодлогын хэрэгжилтийг зохицуулах газар болон Хөдөлмөрийн судалгааны институтээс авч ашиглаалаа. Хөдөлмөрийн яамны харьяа Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын бодлогын хэрэгжилтийг зохицуулах газраас ирүүлсэн мэдээллээр улсын хэмжээнд 2013-2014 оны хичээлийн жилд мэргэжлийн боловсрол, сургалтын нийт 78 байгууллага үйл ажиллагаа явуулж байгаагаас 52 сургууль буюу 66.7 хувь нь төрийн өмчийн, 26 сургууль буюу 33.3 хувь нь төрийн бус өмчийн сургууль байна.

Хүснэгт 1. Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагын тоо

Үзүүлэлт	Хичээлийн жил				
	2009	2010	2011	2012	2013
Нийт Мэргэжлийн боловсрол сургалтын байгууллагын тоо	63	63	71	78	78
Төрийн өмчийн	44	44	49	50	52
Төрийн бус өмчийн	19	19	22	28	26
Хотод	26	26	28	34	33
Хөдөөд	37	37	43	44	45

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн Яам, Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын бодлогын хэрэгжилтийг зохицуулах газар

Эдгээр 78 сургалтын төвийн 33 нь хотод, 45 нь хөдөө орон нутагт үйл ажиллагаагаа явуулж байна. 2014-2015 оны хичээлийн шинэ жилд 18 коллеж, 60 мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төв нээлтээ хийж үйл ажиллагаагаа эхэлсэн байна.

**Хүснэгт 2. Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагаар
суралцаж төгсөгчдийн тоо**

Үзүүлэлт	2009	2010	2011	2012
Нийт төгсөгчдийн тоо үүнээс:	14836	18705	23120	23393
эмэгтэй	7137	8491	11053	10359
эрэгтэй	7699	10214	12067	13034
Төгсөгчдөөс ажлын байртай болсон	7684	10148	12855	13334

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн Яам, Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын бодлогын хэрэгжилтийг зохицуулах газар

2009 онд Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагад 14836 хүн суралцаж төгссөнөөс 7684 хүн ажлын байртай болж байсан бол 2012 онд төгсөгчдийн тоо 23393-д хүрч үүнээс 13334 хүн буюу нийт төгсөгчдийн 57,0 хувь нь ажлын байртай болсон байна.

Дээрх хүснэгтээс харахад 2009–2012 онуудад Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагад суралцаж төгсөгчдийн тоо жил ирэх тусам нэмэгдэж байна. Өөрөөр хэлбэл 2009 онтой харьцуулахад 2012 онд төгсөгчдийн тоо 57,6 хувиар өссөн байна.

Хүснэгт 3. Төгссөний дараах хөдөлмөр эрхлэлтийн төлөв байдал

	Төгсөгчийн тоо	Ажлын туршлагатай төгсөгчийн тоо	Ажил хийж буй төгсөгч	Ажил хайгч	Суралцагч	Хөдөлмөр эрхлэлтийн %, /нийт төгсөгчдөд эзлэх хувийн жин
Бүгд	18049	11060	9374	2726	4358	51.9%
Эр	10314	6565	5761	1239	2591	55.9%
Эм	7735	4495	3613	1487	1767	46.7%

Эх сурвалж: Төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн судалгаа, ХЯ-ны харьяа ХСИ.

2013-2014 оны хичээлийн жилд МСҮТ-үүдэд нийт 20 698 суралцагч шинээр элссэн нь өмнөх оны хичээлийн жилд шинээр элссэн суралцагчдаас 1091 суралцагч буюу 5.6 хувиар өссөн үзүүлэлттэй байна. Энэ нь сүүлийн 4 жилийн хугацаанд шинээр элсэн суралцсан суралцагчдын тоог давсан үзүүлэлт юм. Нийт суралцагчдын 18 863 нь буюу 44.4 хувь нь эмэгтэй, 23 598 нь буюу 55.6 хувь нь эрэгтэй суралцагчид байна. Хичээлийн жилийн эхний байдлаар суралцагчдын нас, хүйсийн харьцааг харахад 15-21 насныхан, эрэгтэй суралцагчид зонхилж байна. Захиалагчаас төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн байдлыг сургууль тус бүрээр гаргуулахыг хүссэн боловч хариуцсан байгууллагаас сургууль тус бүрээр гаргах боломжгүй гэсэн учир ерөнхий төлөв байдлаар гаргалаа.

Суралцагчдын суралцаж буй зарим нэг мэргэжлээр авч үзвэл энэ хичээлийн жилд гагнуурын мэргэжлээр 2396 суралцагч, барилгын засал чимэглэлийн чиглэлээр 3033 суралцагч, хүнд машин механизмын операторын ангид 775, авто машины засварчнаар 2328 суралцагчид тус тус суралцаж байна. 2012-2013 оны хичээлийн жилд нийт 23 393 суралцагч суралцаж төгссөн нь өмнөх жилийн төгсөлтөөс 273 суралцагчаар буюу 1.2 хувиар өссөн бөгөөд 57 хувь нь ажлын байранд очиж, 16 хувь нь дэвшин суралцсан байна.

Мөн энэ хичээлийн жилд нийт 18 981 суралцагч төгсөх ангид суралцаж байна. 2014 оны 01 дүгээр сард нийт 8837 суралцагч төгсөхөөс зарим нэг мэргэжлээр нь авч үзвэл гагнуурын мэргэжлээр 986 суралцагч, барилгын засал чимэглэлийн чиглэлээр 977 суралцагч, хүнд машин механизмын операторын мэргэжлээр 645 суралцагч тус тус суралцаж төгссөн байна.

Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагад суралцагчдын тоо 2013-2014 оны хичээлийн жилд нийт 42 798 суралцагч суралцаж байна. Үүнээс Техникийн боловсролын сургалтанд нийт 6611 суралцагч, мэргэжлийн боловсролын сургалтанд нийт 27 478 суралцагч, мэргэжлийн сургалтанд нийт 8372 суралцагч тус тус суралцаж байна.

Мэргэжлийн сургалтанд хамрагдагсдын тоо, зарцуулсан хөрөнгө

УИХ-аас 2009 оны 02 дугаар сарын 13-ны өдөр баталсан “Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын тухай” хуулийн 23.1.2-д “Өмчийн хэлбэр харгалзахгүйгээр мэргэжлийн өөрийн өртгийг үндэслэн тогтоосон нэг сурагчид ногдох хувьсах зардлаар олгосон санхүүжилт, тэтгэлэг”-ийг мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг дэмжих сангаас хуваарилахаар заасан.

МСҮТ-ийн суралцагчдын сургалтын зардал (Зардлын дундаж норматив батлах тухай 2010 онд Засгийн газрын 342 тогтоолоор аймаг, бүс, нийслэлээр 428,1-490,2 мянган төгрөгийн хооронд баталсан), тэтгэлэг (сард 45 мянга, жилд 450 мянган төгрөг)-ийг төрөөс санхүүжүүлэх болсон нь мэргэжлийн боловсрол эзэмшигчдийн эрэлт хэрэгцээ өсөх, энэ төрлийн сургууль байгуулах, иргэдийн дунд МСҮТ-д суралцах суралцагчдын сонирхол ч нэмэгдэхэд нөлөөлсөн.²⁹⁴

Хүснэгт 4. Мэргэжлийн сургалтад хамрагдагсдын тоо

Он	2009	2010	2011	2012	2013
Нийт суралцагсадын тоо	44681	46071	48134	45225	42798
эмэгтэй	21011	20491	21694	20643	19189
эрэгтэй	23670	25580	26440	24582	23609
Шинээр элсэгчдийн тоо	19754	19358	19417	19607	20921
эмэгтэй	9135	8047	8213	8635	8821
эрэгтэй	10619	11311	11204	10972	12100

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн Яам, Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын бодлогын хэрэгжилтийг зохицуулах газар

Хүснэгт 5. Мэргэжлийн боловсрол эзэмшүүлэх сургалтын байгууллагын нэг суралцагчид ногдох хувьсах зардлын дундаж норматив /аймаг нийслэлээр/

№	Аймаг, нийслэл	Норматив /мян.төг/	№	Аймаг, нийслэл	Норматив /мян.төг/
1	Архангай	453.4	12	Сүхбаатар	479.1
2	Баян-Өлгий	490.2	13	Сэлэнгэ	437.3
3	Баянхонгор	429.8	14	Төв	443.7
4	Булган	470.8	15	Увс	489.9
5	Говь-Алтай	443.5	16	Ховд	479.9
6	Дорноговь	433.8	17	Хөвсгөл	478.5
7	Дорнод	454.7	18	Хэнтий	469.9
8	Дундговь	471.9	19	Дархан-Уул	457.6
9	Завхан	447.9	20	Орхон	471.2
10	Өвөрхангай	458.3	21	Говьсүмбэр	469.5
11	Өмнөговь	471.7	22	Улаанбаатар	428.1

Эх сурвалж: Мэргэжлийн боловсрол сургалтын салбарын санхүүжилтийн өнөөгийн байдал хууль эрх зүйн судалгаа, 2012 он.

²⁹⁴Мэргэжлийн боловсрол сургалтын салбарын санхүүжилтийн өнөөгийн байдал хууль эрх зүйн судалгааны дүн, Монголын мянганы сорилтын сан, МАОЭНХ, 2012 он.

Мянганы сорилтын сангийн мэргэжлийн боловсрол, сургалтын төслийн хүрээнд хийгдсэн хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаанд Монгол Улсыг Европын Холбооны улсууд болон Чилитэй харьцуулж үзэхэд мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төвийн элсэлтийн хувь бага байна гэж дүгнэжээ. МСҮТ нь Европын Холбооны хэлэлцэх асуудлын тэргүүнд байдаг их ач холбогдолтой салбар юм. Дээд боловсролын байгууллагын тоо буурч, МСҮТ-ийн тоо сүүлийн жилүүдэд өсөх хандлагатай болж байна.

Мэргэжлийн сургуулийн нийт оюутнуудын тоон дахь дээд боловсрол болон МСҮТ-ийн оюутнуудын харьцаа 2009/2010 онд 78.7/21.3 хувь хэмжээнд байна. Нийт оюутнуудын тоонд эзлэх МСҮТ-ийн оюутнуудын харьцаа нь 2004 оноос аажмаар нэмэгдсээр байгааг онцолж үзсэн байна.

Хүснэгт 5. Мэргэжлийн сургалтанд хамрагдсан иргэдэд зарцуулсан хөрөнгө

№	Сургуулиудын нэрс	2009		2010		2011		2012		2013		2014	
		Гүйцэтгэл	Төсөв	Гүйцэтгэл	Төсөв	Гүйцэтгэл	Төсөв	Гүйцэтгэл	Төсөв	Гүйцэтгэл	Төсөв	Гүйцэтгэл	Төсөв
I. НИИТ ЗАРЛАГА БА ЦЭВЭР ЗЭЭЛИЙН ДҮН		30,705,505.00		37,885,760.10		56,265,632.20		66,054,444.80		66,108,847.00		79,513,746.40	
1	Архангайн МСУТ	838,485.5	1,066,485.1	1,066,485.1	938,985.2	1,071,871.6	938,985.2	1,217,182.0	1,156,333.10	1,038,666.57	1,279,336.6		
2	Баян-Өлгийн МСУТ	1,093,911.8	1,353,628.9	1,353,628.9	1,446,830.0	1,523,304.5	1,446,830.0	1,669,698.9	1,377,170.10	1,637,858.10	1,591,985.96	1,958,407.0	
3	Баянхонгорын МСУТ	1,258,128.5	1,645,589.6	1,645,589.6	1,533,914.9	1,728,082.1	1,533,914.9	1,604,496.2	1,543,903.84	1,619,941.60	1,578,398.05	2,072,115.90	
4	Булганы МСУТ	576,737.7	708,336.6	708,336.6	827,498.3	902,412.6	827,498.3	1,072,543.2	866,392.66	1,054,830.20	933,095.12	1,329,411.8	
5	Говь-Алтайн МСУТ	940,638.7	1,225,452.2	1,225,452.2	1,222,720.9	1,275,831.2	1,222,720.9	1,366,106.3	1,400,042.57	1,545,948.80	1,486,555.61	1,778,326.0	
6	Дорноговь дахь МСУТ	701,703.5	912,985.3	912,985.3	989,564.6	1,065,143.7	989,564.6	1,110,712.0	969,647.36	1,119,109.60	999,174.18	1,217,857.20	
7	Дорнод дахь МСУТ	362,040.3	758,607.2	758,607.2	694,455.7	798,873.8	694,455.7	867,889.8	770,581.27	868,517.50	769,986.91	1,000,855.10	
8	Дундговийн МСУТ	748,694.6	983,926.5	983,926.5	1,026,466.6	1,159,826.8	1,026,466.6	1,403,871.7	1,118,152.41	1,408,098.60	1,210,483.85	1,798,591.80	
9	Завханы МСУТ	740,604.8	1,055,964.0	1,055,964.0	1,069,011.6	1,107,087.9	1,069,011.6	1,415,623.3	1,376,621.02	1,721,588.50	1,671,101.08	1,948,748.00	
10	Өвөрхангайн МСУТ	1,552,388.9	2,058,090.5	2,058,090.5	2,127,952.6	2,231,907.3	2,127,952.6	2,627,256.6	2,355,374.35	2,673,029.80	2,449,549.20	3,167,460.0	
11	Өмнөговь МСУТ	638,454.9	767,978.4	767,978.4	814,451.6	959,314.3	814,451.6	1,210,159.1	1,007,282.77	1,172,090.60	1,030,485.33	1,455,601.4	
12	Сэлэнгийн МСУТ	560,279.1	598,378.3	598,378.3	663,512.2	829,551.3	663,512.2	916,122.9	644,512.10	849,479.70	690,955.28	889,386.5	
13	Сэлэнгийн Шаамарын МСУТ	418,214.7	518,582.0	518,582.0	533,388.5	596,441.2	533,388.5	797,958.5	553,101.50	771,070.40	596,283.83	764,556.4	
14	Төв аймгийн МСУТ	599,416.9	686,898.5	686,898.5	661,258.0	806,490.2	661,258.0	1,027,598.2	843,486.30	1,103,277.90	1,022,257.71	1,343,831.2	
15	Төв аймгийн Заамарын МСУТ	458,010.4	542,639.2	542,639.2	584,995.5	671,302.3	584,995.5	891,895.2	602,859.73	886,708.70	623,135.14	853,124.5	
16	Төв аймгийн Эрдэнэ сумын МСУТ	587,013.2	729,455.4	729,455.4	653,306.1	883,750.2	653,306.1	565,569.9	534,357.98	630,982.00	575,023.31	871,072.0	
17	Баянчандманы МСУТ	710,981.0	856,228.9	856,228.9	905,995.9	997,143.9	905,995.9	1,384,890.6	1,110,678.07	1,450,296.80	1,360,740.22	1,676,202.6	
18	Увс аймгийн МСУТ	1,481,173.6	1,836,147.7	1,836,147.7	1,880,825.4	1,982,003.7	1,880,825.4	2,158,484.9	2,005,228.04	2,188,167.10	2,146,864.08	2,681,890.4	
19	Ховдын Сургалт ЭШХ	808,525.5	1,015,325.6	1,015,325.6	1,359,841.1	1,392,086.8	1,359,841.1	0.0					
20	Хөвсгөлийн МСУТ	788,852.7	1,009,901.1	1,009,901.1	962,827.9	1,103,846.7	962,827.9	1,146,274.6	1,075,395.02	1,168,716.20	1,153,410.69	1,323,012.4	
21	Хэнтийн МСУТ	852,481.5	1,139,417.7	1,139,417.7	1,047,916.8	1,095,997.0	1,047,916.8	1,155,972.7	1,078,649.97	1,203,850.30	1,157,969.35	1,807,542.3	
22	Дархан-Уул аймгийн МСУТ	1,140,790.2	1,427,012.8	1,427,012.8	1,385,624.6	1,604,073.7	1,385,624.6	1,778,201.0	1,461,704.22	1,684,381.40	1,538,065.76	1,824,286.8	
23	Улаанбаатарын УУДС	1,534,068.8	1,735,776.3	1,735,776.3	2,053,870.0	2,321,334.3	2,053,870.0	2,316,484.5	1,985,601.39	2,215,517.20	2,124,207.87	3,169,980.7	

№	Сургуулиудын нэрс	2009 оны гүйцэтгэл	2010 оны гүйцэтгэл	2011 төсөв	2011 оны гүйцэтгэл	2012 оны батлагдсан төсөв	2012 оны гүйцэтгэл	2013 оны батлагдсан төсөв	2013 оны гүйцэтгэл	2014 оны батлагдсан төсөв
24	Улаанбаатарын хүнсний МСҮТ	981,999.7	0.0	0.0		0.0				
25	Улаанбаатарын хөнгөний МСҮТ	1,529,225.5	1,733,959.9	2,306,928.5	2,103,475.6	2,714,117.0	2,302,392.11	2,509,059.70	2,528,335.02	3,282,494.9
26	Налайхын МСҮТ	782,544.2	1,026,129.4	1,314,761.1	1,208,260.2	1,350,364.0	1,360,788.77	1,515,356.20	1,487,957.40	1,755,317.6
27	Орхоны МСҮТ	955,542.1	1,025,728.6	1,233,955.8	1,096,638.5	1,171,234.1	987,996.51	1,264,294.80	1,209,721.46	1,545,094.8
28	Дорнодын ХААХ	796,396.5	1,020,363.8	1,224,227.4	1,136,987.1	1,584,495.2	1,290,304.82	1,616,944.40	1,396,179.29	1,946,565.70
29	Завхан дахь Хөгжим бүжгийн ДС	379,560.1	544,654.4	659,427.0	639,596.3	884,104.8				
30	Улаанбаатарын Хөгжим бүжгийн К	1,229,428.5	1,433,442.7	2,183,556.7	1,892,885.3	2,881,614.1				
31	Улаанбаатарын Барилгын коллежи	1,782,220.5	1,967,678.8	2,381,991.5	1,943,940.9	2,817,391.0	2,477,580.42	2,686,516.10	2,593,809.86	3,522,173.6
32	Сүхбаатар аймаг дахь ШУТИС-ийн салбар	655,070.0	787,526.7	869,268.0	858,770.4	1,147,740.1	999,698.88	1,081,204.00	992,230.95	1,210,815.9
33	Дархан Өргөө БШСТ	1,066,508.6	1,271,266.4	1,667,248.3	1,284,768.8	1,768,815.0	1,422,159.16	1,791,631.30	1,677,358.31	2,249,201.4
34	Ховд аймгийн "Хөгжил" МСҮТ	367,980.2	700,582.9	799,075.5	748,388.7	2,503,853.7	2,191,778.35	2,425,712.70	2,331,696.41	2,731,054.3
35	Говь сүмбэр МСҮТ	550,353.0	698,268.0	951,040.4	909,916.2	1,487,888.1	1,187,730.62	1,604,264.00	1,543,041.41	1,782,180.4
36	Хэнтий аймгийн Бор-Өндөр дахь МСҮТ	237,079.3	301,798.3	465,374.6	389,003.5	475,993.7	434,862.91	513,266.20	471,358.46	640,013.6
38	Сэлэнгэ аймгийн Мандал сумын Зүүнхараа МСҮТ	0.0	551,047.5	826,167.7	675,910.3	1,014,140.9	749,776.15	1,013,289.20	863,930.40	1,181,459.6
39	Булганы МСҮТ	0.0	42,449.0	303,305.5	269,588.4	415,496.9	340,422.81	444,911.00	362,823.43	505,111.3
40	Мэргэжлийн боловсрол сургалтыг дэмжих сан	0.0	0.0	10,415,546.3	8,581,521.5	11,649,093.0	8,652,748.2	14,571,780.4	8,884,583.9	17,563,032.4
41	Орхон аймаг дахь ХАА-н МСҮТ	0.0	148,055.9	556,080.8	536,248.4	792,296.2	714,016.13	919,439.60	851,669.77	983,573.5
42	Сэлэнгэ Сант МСҮТ	0.0	0.0	0.0	57,759.4	587,493.0	524,553.44	608,044.10	584,993.61	714,034.7
43	Дарханы Политехникийн коллеж	0.0	0.0	0.0		1,103,321.9	970,756.68	1,413,339.20	1,228,302.86	1,690,026.1
	НИЙТ ТӨСВИЙН ДҮН	30,705,505.0	37,885,760.1	56,265,632.2	49,718,873.5	66,054,444.8	52,356,466.8	66,108,847.0	56,756,387.6	79,513,746.4

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн Яам, Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын бодлогын хэрэгжилтийг зохицуулах газар

Бүрэн дунд сургууль төгссөний дараа МСҮТ-үүдэд элссэн оюутнуудын тоо 2009-2010 оны нийт оюутнуудын зөвхөн 30 хувийг эзэлж байгаа судалгаа байна. Эдгээр сургуулийн оюутнууд МСҮТ-ийн оюутны сарын тэтгэмжийг авч МСҮТ-ийг бүрэн дунд сургууль болон цаашлаад дээд боловсрол эзэмших арга хэрэгсэл болгон ашиглаж байна. Өндөр мэргэжлийн ур чадвартай ажилчдыг бэлтгэхийн тулд энэ чиглэлийг өөрчлөх хэрэгцээ шаардлага гарч байна.

Мянганы сорилтын сангийн мэргэжлийн боловсрол, сургалтын төслийн хүрээнд хийгдсэн хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаанд Монгол Улс дахь мэргэжлийн боловсролын үйлчилгээнд дүн шинжилгээ хийж дараах дүгнэлтийг гаргасан байна:

Сургалтын хөтөлбөрийг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт шаардлагад нийцүүлэх нь зүйтэй гэж үзэхийн зэрэгцээ хөтөлбөрийн агуулгыг ажил мэргэжил болон ур чадварыг ажил олгогчдын шаардлагад нийцүүлэх, хөдөлмөрийн зах зээлийн мэдээлэлд үндэслэн ирээдүйн хэрэгцээг тодорхойлохын тулд төлөвлөж байх хэрэгтэй байна.

Мянганы сорилтын сангийн мэргэжлийн боловсрол, сургалтын төслийн хүрээнд хийгдсэн хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаанаас мэргэжлийн сургуулийг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлтэд ойртуулахын тулд дараах ажлыг нэн даруй хийх шаардлагатай хэмээн үзсэн байна. Үүнд:

- Сургуулиудыг салбар болон орон нутгийн хэрэгцээ шаардлагад үндэслэн төрөлжүүлэх;
- Чанарын болон тоон судалгааг тогтмол хийх;
- Янз бүрийн түвшний боловсролыг үргэлжлүүлэн хөгжүүлж уялдуулах;
- Тэргүүний технологийн дэвшлийг эзэмших чадвартай техникийн мэргэжлийн ажилчдыг бэлтгэхийн тулд боловсролыг дэмжих;
- МСҮТ болон коллежийг жилийн турш элсэлт авдаг, ажил олгогчдын хүссэн мэргэжлийн ажилчдын эрэлт хэрэгцээг хангахын тулд уян хатан байлгах;
- Хөдөлмөрийн зах зээлийн мэдээллийн систем байгуулж, хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт ба нийлүүлэлтийг яаралтай, тогтвортой байдлаар хангах;
- Хөдөлмөрийн статистикийн одоогийн тогтолцоог сайжруулах ялангуяа Монголын боловсролын үзүүлэлтийг олон улсын стандартад нийцүүлэхийн тулд олон улсад хүлээн зөвшөөрсөн стандартыг боловсруулах;
- Төгсөгчидтэйгээ харилцаа тогтоохын тулд сургалтын байгууллагын одоогийн туршлагыг өөрчлөх шаардлагатай.
- Бүрэн дунд сургууль төгсөгчдөд мэргэжлийн чиг баримжаа олгох, албан тушаал ахих зохистой тогтолцоог бий болгохыг зөвлөх;
- Төгсөгчдийн ажил эрхлэлтэй хамааруулан сургалтын байгууллагуудад санхүүгийн урамшуулал олгох;
- Сургалтын байгууллагуудын санхүүгийн өнөөгийн механизмыг өөрчилж сайжруулах шаардлагатай гэж үзжээ.

ХОЁР. ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ

Хөдөлмөрийн зах зээлийн богино хугацааны эрэлтийн төлөв байдлыг тодорхойлдог барометрийн судалгааг Хөдөлмөрийн төв бирж, Хөдөлмөрийн судалгааны институтээс жил бүр тогтмол хийж судалгааны үр дүнг нийтэд тархаадаг байна.

Хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгааны хүрээнд хийгдсэн Барометр нь дэлхийн олон оронд, тэр дундаа шилжилтийн орнуудад ашиглагддаг шилдэг судалгааны аргачлал юм. Энэхүү аргачлал нь санал асуулга дээр суурилдаг бөгөөд тогтмол хийснээр ач холбогдол гардаг хэдий ч хийсэн даруйдаа үр дүнг нь гаргаж болно²⁹⁵.

²⁹⁵Мянганы сорилтын сангийн техник, мэргэжлийн боловсролын төслийн хүрээнд хийгдсэн хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаа.

Барометрын судалгаагаар нийт хөдөлмөрийн зах зээлд эрэлттэй байгаа мэргэжилтэй боловсон хүчин болон цаашид шаардлагатай ажлын байрны мэдээллийг зах зээлд идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуйн нэгжээс түүвэрлэн асуулга, анкетын аргад тулгуурлан хийсэн бөгөөд судалгааны үр дүн нь хөдөлмөрийн зах зээл дэх нэг жилийн хугацааны эрэлт хэрэгцээг урьдчилан тодорхойлдог байна.

Энэхүү санал асуулга нь Монгол Улсын хөдөлмөрийн зах зээлийн өнөөгийн чиг хандлагын мэдээлэл (ажиллах хүчний хөдөлгөөн, зөрүү ба ажил олгогчдын хүлээлт)-ийг боловсролын салбарт өгөх зорилготой. Уг санал асуулга нь анхлан Скандинавийн орнуудад боловсруулагдан сүүлийн 15 гаруй жил ашиглагдаж байгаа. Түүнчлэн, Европын Холбооны бусад хөгжилтэй орнуудад Хөдөлмөр Эрхлэлтийн Барометер судалгаа хэлбэрээр ашиглагдах бөгөөд одоогийн байдлаар хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгааны хамгийн хүлээн зөвшөөрөгдсөн арга хэрэгсэл болсон.

ХАВСРАЛТ 1.

АЖИЛЛАХ ХҮЧНИЙ ЭРЭЛТ

Барометрийн судалгаа-2010

№	ISCO-08	Сул байгаа ажлын байр	Тоо
1	7123	Шаварчин, засалчин	50
2	7522	Нарийн мужаан, холбогдох бусад ажилтан	42
3	5131	Зөөгч	39
4	7411	Барилгын болон бусад цахилгаанчин	
5	7126	Сантехникч, хоолой угсрагч	26
6	5120	Тогооч	23
7	7311	Нарийн хийцтэй багаж үйлдвэрлэгч, засварчин	21
8	7212	Гагнуурчин	21
9	7231	Моторт тээврийн хэрэгслийн механикч, тохируулагч	20
10	2211	Ерөнхий мэргэжлийн их эмч	18
11	2146	Уул уурхайн инженер, металлургич, холбогдох бусад мэргэжилтэн	17
12	2212	Нарийн /төрөлжсэн/ мэргэжлийн их эмч	17
13	7112	Өрлөгчин, холбогдох бусад ажилтан	16
14	8161	Хоол хүнс, бусад төрлийн хүнсний бүтээгдэхүүний машины операторч	16
15	2320	Техник мэргэжлийн боловсролын багш	16
16	7111	Барилгачин	16
17	7114	Бетончин, бетон гадаргуу өнгөлөгч, түүнтэй холбогдох мэргэжлийн ажилтан	15
18	8331	Автобус, троллебус, трамвайны жолооч	12
19	8332	Хүнд даацын машин, том тэрэгний жолооч	12
20	2142	Иргэний барилга байгууламжийн инженер	11
21	2411	Нягтлан бодогч	11
22	3153	Агаарын хөлгийн нисгэгч, холбогдох бусад туслах, дэд мэргэжилтэн	10
23	2342	Сургуулийн өмнөх боловсрол олгох багш, сурган хүмүүжүүлэгч	10
24	2151	Цахилгааны инженер	8
25	2221	Сувилхуйн мэргэжилтэн	7
26	1221	Борлуулалт, маркетингийн менежер	6
27	2141	Аж үйлдвэрийн инженер	6
28	2611	Эрх зүйч	6

29	5242	Бараа танилцуулан худалдаалагч	6
30	1349	Аль нэг ангилалд ороогүй мэргэшсэн үйлчилгээний бусад менежер	6
31	8111	Далд ба ил уурхайчин	6
32	7533	О□долчин, хатгамалчин, бусад ажилтан	6
33	2145	Химийн инженер	6
34	3142	Хөдөө аж ахуйн техникч	5
35	2149	Энэ ангилалд ороогүй инженер мэргэжилтэн	5
36	5132	Бармен	5
37	2643	Орчуулагч, хэлмэрч, бусад хэл шинжээч	5
38	7115	Барилга угсралтын мужаан	5
39	5141	Үсчин	5
40	1346	Банк, санхүү, даатгалын үйлчилгээний менежер	5
41	2341	Багш, анхан шатны боловсрол олгох	5
42	7233	Хөдөө аж ахуй, аж үйлдвэрийн машин механизмийн механикч, тохируулагч	5
43	2166	График, мультимедиа зохиомжийн дизайнер	4
44	8341	Зөөврийн ферм, ойн төхөөргийн операторчин	4
45	2163	Бүтээгдэхүүн, хувцасны дизайнер	4
46	5412	Цагдаагийн ажилтан	4
47	3115	Механик инженерийн техникч	4
48	2262	Эм зүйч	4
49	5142	Гоо сайханч, холбогдох бусад ажилтан	4
50	2424	Сургалтын болон боловсон хүчнийг хөгжүүлэх албаны мэргэжилтэн	4
51	2351	Боловсролын арга зүйн мэргэжилтэн	3
52	5245	Үйлчилгээний цэгийн ажилтан	3
53	9112	Зочид буудал, албан контор, бусад байгууллагын цэвэрлэгч, туслагч	3
54	4211	Банкны теллер, холбогдох бусад ажилтан	3
55	9212	Малын фермийн ажилтан	3
56	6320	Мал аж ахуйгаар амь зуугч	3
57	1411	Зочид буудлын менежер	3
58	2114	Геологич, геофизикч	3
59	2310	Багш, дээд боловсрол олгох багш	3
60	9629	Энэ ангилалд ороогүй бусад энгийн ажил, мэргэжил	3
61	2523	Компьютерийн сүлжээний мэргэжилтэн	3
62	2144	Механикч инженер	2
63	7322	Хэвлэгч	2
64	1420	Жижиглэн болон бөөний худалдааны менежер	2
65	2153	Телехолбооны инженер	2
66	7131	Будагчин, түүнтэй адилтгах бусад ажилтан	2
67	9313	Барилга угсралтын туслах ажилтан	2
68	3315	Эд баялгийн үнэлгээчин, хохирол тогтоогч	2
69	4226	Хүлээн авагч	2
70	2635	Нийгмийн /мэргэшсэн/ ажилтан, зөвлөгөө өгөгч мэргэжилтэн	2
71	7223	Металлийн машин механизм суурилуулагч /операторчин/	2
72	7512	Гурилан бүтээгдэхүүн, бал бурам, бусад амттан үйлдвэрлэгч	2

73	2431	Зар сурталчилгаа, маркетингийн мэргэжилтэн	2
74	1321	Үйлдвэрийн менежер	2
75	3131	Цахилгаан үйлдвэрлэлийн төхөөрөгийн операторч	2
76	2330	Дунд боловсрол олгох багш	2
77	1219	Бизнес үйлчилгээ, захиргааны менежер	2
78	3256	Эмчилгээний туслах, дэд ажилтан	2
79	2631	Эдийн засагч	2
80	7511	Мах, загасны худалдаачин, холбогдох бусад хоол, хүнс бэлтгэгч	2
81	3211	Эмчилгээ оношлогооны төхөөрөмжийн техникч	2
82	3353	Улсын нийгмийн даатгал, тэтгэвэр, тэтгэмжийн асуудал хариуцсан ажилтан	2
83	2353	Өөр хэлний багш	2
84	8143	Цаасан бүтээгдэхүүний машины операторч	2
85	3359	Аль нэг ангилалд ороогүй Засгийн газрын тохируулагч, хэрэгжүүлэгч байгууллагын холбогдох бусад ажилтан	2
86	4312	Статистик, санхүүгийн болон даатгалын ажилтан	2
87	6111	Тариаланч ногоочин	2
88	8342	Газар шороо, зам засварын болон түүнтэй адилтгах машины операторчин	2
89	2261	Нүүр амны эмч /Шүдний эмч/	1
90	7412	Цахилгаан төхөөрөмжийн механикч /тохируулагч/	1
91	1322	Уурхай менежер	1
92	7421	Цахилгаан механикч, засварчин	1
93	3432	Дотоод засал чимэглэлийн дизайнер, чимэглэгч	1
94	5329	Энэ ангилалд ороогүй эмнэлгийн сувилгааны бусад ажилтан	1
95	2131	Биологич, ботаникч, амтан судлаач, холбогдох бусад мэргэжилтэн	1
96	4120	Нарийн бичгийн дарга	1
97	2512	Программ зохиогч	1
98	9121	Гар аргаар угаагч, индүүдэгч, хатаагч	1
99	2250	Малын эмч	1
100	3212	Эмчилгээ, эмгэг судлалын лабораторийн техникч	1
101	4419	Энэ ангилалд ороогүй конторын бусад туслах ажилтан	1
102	2634	Сэтгэл зүйч	1
103	2519	Энэ ангилалд ороогүй бусад программ хангамж, хэрэглээний программ зохиогч шинжээч	1
104	2642	Сэтгүүлч	1
105	9312	Иргэний барилгын туслах ажилтан	1
106	2111	Физикч, одон орон судлаач	1
107	4212	Деллер, холбогдох тоглоомын газрын бусад ажилтан	1
108	2511	Мэдээллийн системийн шинжээч	1
109	4416	Хүний нөөцийн ажилтан	1
110	8344	Бусад өргөх, татах төхөөрөмжийн операторчин	1

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яамны харьяа хөдөлмөрийн судалгааны институт

Барометрийн судалгаа-2011 он

№	ISCO-08	Сул байгаа ажлын байр	тоо
1	8332-00	Хүнд даацын машин, том тэрэгний жолооч	221
2	7533-00	Оёдолчин, хатгамалчин, бусад ажилтан	115
3	7126-33	Угсрагч, системийн	60
4	7212-00	Гагнуурчин	53
5	7411-11	Цахилгаанчин	48
6	5131-11	Зөөгч	42
7	7115-15	Мужаан, засварын	34
8	7123-14	Шаварчин-засалчин, засал чимэглэлийн	33
9	9329-12	Үйлдвэрлэл, аж ахуйн туслах ажилтан	33
10	7512-11	Боов хийгч Иргэний барилга байгууламжийн инженер	32
11	2142-00	Иргэний барилга байгууламжийн менежер	31
12	5132-00	Бармен	30
13	3339-17	Худалдаачин, бизнес үйлчилгээний	30
14	7126-14	Сантехникч, барилгын	30
15	7212-14	Гагнуурчин	29
16	7123-00	Шаварчин, засалчин	28
17	7115-00	Барилга угсралтын мужаан	25
18	2151-00	Цахилгааны инженер	25
19	8322-11	Жолооч, машины	24
20	3134-13	Түгээгч, шатах тослох материалын	21
21	2142-17	Инженер, зам, гүүрийн	20
22	8157-00	Угаалгын машины операторч	20
23	2151-15	Инженер, цахилгаан механикийн төхөөрөмжийн	19
24	8111-25	Өрмийн мастер	18
25	2512-11	Программ зохиогч	18
26	7111-00	Барилгачин	18
27	9629-11	Хаалгач	16
28	8311-11	Машинч, туслах машинч, газар дээрх галт тэрэгний, зүтгүүрийн	15
29	6113-14	Цэцэрлэгч	15
30	9112-13	Цэвэрлэгч, үйлдвэрийн	15
31	8152-00	Нэхэх, сүлжих машины операторч	14
32	2643-00	Орчуулагч, хэлмэрч, бусад хэл шинжээч	14
33	1221-12	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /маркетингийн/	12
34	3432-00	Дотоод засал чимэглэлийн дизайнч, чимэглэгч	11
35	7533-13	Оёдолчин, сүлжмэл эдлэлийн	11
36	3511-11	Техникч, компьютерийн тоног төхөөрөмжийн	11
37	7112-12	Өрөгч, тоосгон гүүрийн	10
38	7122-13	Өнгөлөгч, мозайкаар	10

39	2151-11	Инженер, цахилгааны	10
40	7114-14	Угсрагч, ган бетон бүтээц, үйлдвэрийн төмөр бетон яндан	10
41	2142-22	Инженер, дулаан хангамжийн	9
42	7126-00	Сантехникч, хоолой угсрагч	9
43	6121-00	Мал маллагч, сүү, цагаан идээ үйлдвэрлэгч	9
44	7533-12	Оёдолчин, савхин эдлэлийн	9
45	4226-12	Хүлээн авагч, зочид буудлын	9
46	9329-00	Энэ ангилалд ороогүй үйлдвэрийн бусад ажилтан	8
47	5223-00	Дэлгүүрийн худалдааны туслах ажилтан	8
48	9333-00	Ачаа зөөгч	8
49	5242-12	Борлуулагч	8
50	7124-19	Хөргөх болон агааржуулах тоног төхөөрөмж тусгаарлагч	8
51	2132-12	Агрономич, үрийн	8
52	7522-13	Будагч, модон тавилгын	8
53	7211-32	Хэвлэгч	8
54	7512-00	Гурлин бүтээгдэхүүн, бал бурам, бусад амттан үйлдвэрлэгч	7
55	4321-17	Нярав, хангамжийн	7
56	5162-14	Үйлчлэгч, зочид буудлын	7
57	3121-15	Тоног төхөөрөмжийн засварын ажлын хуваарилагч	7
58	2142-48	Инженер, барилгын бүтээц, эдлэлийн технологич	7
59	2221-11	Сувилагч, ерөнхий мэргэжлийн	6
60	9112-15	Цэвэрлэгч, зочид буудлын	6
61	9112-18	Цэвэрлэгч, албан байгууллагын	6
62	9112-14	Цэвэрлэгч, албан байгууллагын	6
63	8331-11	Жолооч, автобусны	6
64	7533-11	Оёдолчин, зөөлөн эдлэлийн	6
65	5132-11	Бармен	6
66	3112-34	Төсөвчин /иргэний барилга, байгууламжийн/	6
67	7311-21	Засварчин, багажны /нарийн/	5
68	2144-00	Механикч инженер	5
69	2152-28	Инженер, цахим зүйн /техник хангамжийн/ (компьютерийн)	5
70	2631-00	Эдийн засагч	5
71	5131-13	Үйлчлэх ажилтан, рестораны суудал зохион байгуулах	5
72	3117-21	Төмөрлөгийн үйлдвэрийн мастер, цувигч, бусад ажилтан	5
73	8331-00	Автобус, троллебус, трамвайны жолооч	5
74	2212-00	Нарийн /төрөлжсэн/ мэргэжлийн их эмч	5
75	9629-17	Галч	5
76	4321-12	Нярав, агуулахын	5
77	2611-11	Эрх зүйч	5
78	2144-38	Механикч инженер, үйлдвэрийн машины тоног төхөөрөмжийн	5

79	4226-00	Хүлээн авагч	5
80	3113-00	Цахилгаан инженерийн техникч	5
81	8343-13	Бусад кранч	5
82	7112-15	Өрөгч, чулуун зам	5
83	6111-13	Тариаланч	5
84	7213-00	Нимгэм төмөрчин	5
85	7114-00	Бетончин, бетон гадаргуу өнгөлөгч, түүнтэй холбогдох мэргэжлийн ажилтан	5
86	9331-15	Туслах ажилтан, усанонгоцны зогсоолын	5
87	7318-23	Сүлжмэл эдлэл урлагч	5
88	2132-13	Агрономич, жимс жимсэгний	5
89	9121-16	Индүүчин	4
90	8152-14	Операторч, нэхэх машины	4
91	4224-11	Зочид буудлын хүлээн авагч	4
92	2132-00	Фермч, ойн болон загасны аж ахуйн зөвлөгч	4
93	8113-14	Өрөмдөгч, гүний хайгуулын	4
94	5141-11	Үсчин	4
95	3434-12	Тогооч, ерөнхий	4
96	2163-13	Дизайнч, бүтээгдэхүүний	4
97	1219-00	Бизнес үйлчилгээ, захиргааны менежер	4
98	2152-00	Цахим зүйн инженер	4
99	1411-00	Зочид буудлын менежер	4
100	1223-00	Судалгаа, хөгжлийн менежер	4
101	0210-35	Эксковаторчин- кранчин	4
102	7114-19	Бетончин	4
103	5221-00	Дэлгүүр ажиллуулагч	4
104	2141-35	Инженер, хэмжил зүй, эталоны, шалгалт, тохируулгын	4
105	1420-00	Жижиглэн болон бөөний худалдааны менежер	4
106	8332-12	Операторч, хүнд даацын дугуйт ачигчийн	3
107	7422-18	Холбооны техникч	3
108	7233-20	Механикч, хөдөлгүүрийн /дизель/	3
109	5329-13	Асрагч, эмнэлгийн	3
110	3422-12	Зааварлагч	3
111	1324-12	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /галт тэрэгний өртөөний мастер/	3
112	1411-16	Менежер, зочид буудлын	3
113	2144-35	Механикч, инженер, машин механизмын	3
114	2142-52	Инженер, агааржуулалт, агаар сэлэлтийн	3
115	7543-11	Чанар шалгагч	3
116	2146-00	Уул уурхай инженер, металлургич, холбогдох бусад мэргэжилтэн	3
117	7113-19	Өрөмдөгч, чулуу	3
118	1344-11	Олон нийтийн төвийн менежер	3

119	9412-00	Гал тогтооны туслах ажилтан	3
120	1322-00	Уурхай менежер	3
121	7421-00	Цахилгаан механикч, засварчин	3
122	7412-26	Цахилгаан шатны тохируулагч /лифтчин/	3
123	7126-12	Сантехникч, хоолой засварчин	3
124	4416-00	Хүмүүний нөөцийн ажилтан	3
125	7311-00	Нарийн хийцтэй багаж үйлдвэрлэгч, засварчин	3
126	9629-18	Манаач, сахиул	3
127	7533-23	Хүүхэлдэй хийгч, чимэглэгч	3
128	5142-18	Хумс засагч	3
129	7212-20	Гагнуурчин, цахилгаан- хийн	3
130	2113-00	Химич	3
131	5113-00	Аялал жуулчлалын хөтөч	3
132	2432-00	Олон нийттэй харилцах албаны мэргэжилтэн	3
133	9333-16	Ачигч, дэлгүүрийн	3
134	9215-12	Мод суулгагч	3
135	7316-14	Чимэглэлийн зураач	3
136	6121-20	Фермийн ажилтан, мэргэшсэн /сүүний/	3
137	1439-15	Жуулчны баазын менежер	3
138	2166-12	Графикч дизайнер, зураглаач	3
139	2114-00	Геологич, геофизикч	3
140	9121-17	Угаагч, гараар /угаалгын газрын/	2
141	5131-15	Үйлчлэх ажилтан, цэргийн хоолны газрын	2
142	1349-22	Менежер, ачаа тээврийн	2
143	2145-22	Технологич, химийн боловсруулалтын	2
144	3143-00	Ойн аж ахуйн техникч	2
145	9112-11	Цэвэрлэгч, албан тасалгааны	2
146	5242-11	Үзүүлэн таниулж худалдаалагч	2
147	5230-11	Дэлгүүрийн кассчин	2
148	3114-11	Лаборант, радио хэмжилтийн	2
149	3213-13	Эм найруулагч	2
150	1330-00	Мэдээлэл холбоо технологийн үйлчилгээни менежер	2
151	2512-00	Програм зохиогч	2
152	7512-17	Жор найруулагч	2
153	7411-12	Барилгын цахилгаанчин	2
154	7125-11	Угсрагч, толь	2
155	5162-13	Хувийн үйлчлэгч	2
156	4120-11	Нарийн бичгийн дарга	2
157	3351-00	Хил, гаалийн байцаагч	2
158	2152-16	Инженер, дохиоллын системийн	2

159	2250-11	Малын эмч	2
160	1211-00	Санхүүгийн менежер	2
161	3513-00	Компьютерийн сүлжээ, системийн техникч	2
162	3213-00	Эм зүйн техникч болон туслагч	2
163	7522-21	Модон сав, сүйх тэрэг, тавилга, тоглоом, тэрэг хэрэгсэл, шат хийгч	2
164	5113-13	Аялалын хөтөч	2
165	4222-13	Үйлчлүүлэгчтэй харилцах төвийн мэдээллийн ажилтан	2
166	3521-50	Эвлүүлэгч	2
167	7223-20	Операторч, токарийн суурь машины /токарьчин/	2
168	3311-15	Дилер	2
169	1439-14	Худалдааны төвийн менежер	2
170	2141-00	Аж үйлдвэрийн инженер	2
171	9412-11	Гараар аяга таваг угаагч	2
172	9214-11	Цэцэрлэгт хүрээлэнгийн ажил эрхлэгч	2
173	9629-00	Энэ ангилалд ороогүй бусад энгийн ажил, мэргэжил	2
174	9121-00	Гар аргаар угаагч, индүүдэгч, хатаагч	2
175	8342-00	Газар шороо, зам засварын болон түүнтэй адилтгах машины операторч	2
176	2142-47	Инженер, барилгын менежментийн	2
177	4321-00	Материалын нөөцийн	2
178	3240-00	Мал эмнэлгийн техникч, туслах, дэд мэргэжилтэн	2
179	7221-00	Дархан, гараар ватах болон шахуургын дархан	2
180	7412-23	Цахилгаанчин, моторт тээврийн хэрэгслийн, хөлөг онгоцны, цахилгаан галт тэрэгний	2
181	8114-11	Операторч, бетон цутгах машины	2
182	7212-21	Гагнуурчин, аргоны	2
183	2151-16	Инженер, системийн	2
184	2146-35	Инженер, төмөр бэлтгэх талбайн	2
185	3112-00	Иргэний барилгын инженерийн техникч	2
186	7511-28	Шарагч, дайвар, хиаман бүтээгдэхүүн	2
187	3313-14	Нягтлан бодогч, төлбөр тооцооны	2
188	2265-00	Хоол тэжээлийн мэргэжилтэн, хоолны арга зүйч	2
189	8332-13	Жолооч, ачааны тэрэгний	1
190	7321-20	Операторч, өнгө машиныялгах	1
191	2411-20	Нягтлан бодогч, зээлийн	1
192	2411-11	Аудитор	1
193	3251-11	Нүүр амны эмчийн туслах	1
194	1221-11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /борлуулалтын/	1
195	2146-23	Технологич, олборлолтын	1
196	2146-16	Инженер, төмөрлөгийн хүдрийн	1
197	2146-13	Инженер, уул уурхайн /алмаасын/	1
198	2143-13	Инженер, байгаль орчны	1

199	5162-00	Бараа бологч, зарц	1
200	7512-22	Хольц бэлтгэгч	1
201	2656-11	Радиогийн нэвтрүүлэгч	1
202	1330-20	Сүлжээний менежер	1
203	2131-33	Ургамал судлаач	1
204	2149-14	Барилгын материалын мэргэжилтэн	1
205	2141-27	Инженер, хангамж, түгээлтийн	1
206	3313-00	Нягтлан бодох бүртгэлийн туслах, дэд мэргэжилтэн	1
207	3214-00	Эмчилгээ, хиймэл шүдний техникч	1
208	7233-11	Механикч, барилгын машин, тоног төхөөрөмжийн	1
209	3116-12	Лаборант, химийн боловсруулалтын	1
210	2619-12	Шинжээч	1
211	2654-00	Кино тайз болон түүнд холбогдох найруулагч	1
212	7318-18	Гар оёдолчин	1
213	7233-17	Механикч, уул уурхайн машин, тоног төхөөрөмжийн	1
214	7115-14	Мужаан, гүүрний	1
215	3521-17	Фото зурагч, үйлдвэрийн	1
216	3112-32	Техникч, царууц материалын	1
217	2522-16	Инженер, засварын	1
218	2411-17	Нягтлан бодогч, тооцооны	1
219	3432-11	Дизайнч, хувцасны	1
220	3253-11	Эрүүл мэндийн ажилтан, олон нийтийн эрүүл мэндийн тусламжийн	1
221	1323-11	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн	1
222	2114-20	Геологич, уул уурхайн /ашиглалтын/	1
223	1439-13	Харилцах төвийн менежер	1
224	1420-11	Менежер, бөөний худалдааны	1
225	2144-30	Механикч, инженер, автомашины	1
226	2133-14	Экологич	1
227	1349-00	Аль нэг ангилалд ороогүй мэргэшсэн үйлчилгээний бусад менежер	1
228	1321-00	Үйлдвэрийн менежер	1
229	3119-00	Энэ ангилалд ороогүй инженерийн ухааны бусад техникч	1
230	2230-00	Уламжлалт, хавсарга анагаахын мэргэжилтэн	1
231	9111-18	Үйлчилгээний болон энгийн ажлын зохион байгуулагч	1
232	7511-11	Мах махан бүтээгдэхүүний боловсруулах үйлдвэрлэлийн ажилтан	1
233	4311-17	Нярав, цалингийн	1
234	2652-26	Хөгжимчин, шөнийн баар, цэнгээний газрын	1
235	3334-12	Менежер, үл хөдлөх хөрөнгийн	1
236	0310-22	Зам гүүрийн саперчин	1
237	1420-16	Менежер, бөөний худалдааны үйлчлэх дэлгүүрийн/	1
238	2151-12	Инженер, цахилгааны гэрэлтүүлгийн	1

239	8341-15	Жолооч, тракторын	1
240	7511-22	Хиам хийгч	1
241	6121-16	Үхэрчин	1
242	6111-14	Усжуулагч	1
243	5412-11	Харуул, цагдаагийн албаны	1
244	5153-12	Жижүүр /байрны/	1
245	4311-20	Теллер банкны	1
246	7223-11	Өрөмдөгч, металлын	1
247	7211-35	Цутгуурчин	1
248	2512-14	Программ зохиогч, сүлжээний	1
249	2412-12	Санхүүгийн зөвлөх	1
250	3432-13	Дизайнч, дотоод чимэглэлийн	1
251	8142-00	Хуванцар бүтээгдэхүүний машины операторч	1
252	2142-44	Инженер, цэвэрлэх байгууламжийн	1
253	2141-13	Инженер, машин тоног төхөөрөмжийн	1
254	2141-11	Инженер, аж үйлдвэрийн	1
255	2320-49	Багш, англи хэлний	1
256	2211-00	Ерөнхий мэргэжлийн их эмч	1
257	5169-00	Өөр ангилалд ороогүй хувь үйлчилгээний бусад ажилтан	1
258	4227-00	Судлаач, зах зээл	1
259	4131-00	Бичээч	1
260	9215-11	Ойн аж ахуйн ажилтан	1
261	9121-11	Гараар хуурай хими цэвэрлэгээ хийгч	1
262	8342-26	Операторч, автогрейдерийн	1
263	8182-13	Галч	1
264	7532-22	Эсгүүрчин, даавуун эдлэлийн	1
265	7531-18	Эсгүүрчин, бүх төрлийн хувцас, бусад зүйлсийн	1
266	7522-16	Засалч, модон тавилгын	1
267	7421-15	Автомат теллерийн машин (АТМ)-ны механикч	1
268	7233-15	Механикч, суурь машин, тоног төхөөрөмжийн	1
269	3521-26	Лаборант	1
270	7231-11	Засварчин, дугуйны	1
271	721218	Гагнуурчин, хийн /хүчилтөрөгч- ацетилиний/	1
272	2654-24	Найруулагч, дууны	1
273	2631-12	Эдийн засагч, худалдааны	1
274	2512-18	Программ хангамжийн дизайнч	1
275	2411-13	Ерөнхий нягтлан бодогч	1
276	3118-20	механик тоног төхөөрөмжийн	1
277	2131-11	Амьтан судлаач	1
278	2112-15	Инженер, КИП автоматикийн	1

279	1420-14	Менежер, бөөний худалдааны /экспортын/	1
280	1420-12	Менежер, бөөний худалдааны /дэлгүүрийн/	1
281	2149-12	Тэсрэх материал, зэр зэвсгийн инженер	1
282	7542-00	Тэсэлгээний ажилтан /тэсэлгээчин/	1
283	2320-85	Багш, цахилгааны /жижиг, дунд үйлдвэрийн/	1
284	2320-81	Багш, сантехник гагнуурын	1
285	3259-00	Энэ ангилалд ороогүй эрүүл мэндийн туслах, дэд мэргэжилтэн	1
286	2431-00	Зар сурталчилгаа, маркетингийн мэргэжилтэн	1
287	9629-16	Худгийн моторчин	1
288	8342-22	Операторч, газар ухах төхөөрөмжийн	1
289	8212-12	Цахилгаан төхөөрөмж угсрагч	1
290	2654-28	Найруулагч, телевизийн нэвтрүүлгийн	1
291	2652-18	Хөгжимчин	1
292	1120-16	Захирал, гүйцэтгэх захирал, жижиглэн худалдааны	1
293	1112-65	Нарийн бичгийн дарга, төрийн албаны зөвлөлийн	1
294	2141-26	Инженер, цахилгаан автоматикийн	1
295	2132-18	Ойн инженер	1
296	2310-93	Багш, дуу, хөгжмийн	1
297	3115-00	Механик инженерийн техникч	1
298	2413-00	Санхүүгийн шинжээч	1
299	2261-00	Нүүр амны эмч /Шүдний эмч/	1

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яамны харьяа хөдөлмөрийн судалгааны институт

Барометрийн судалгаа-2012 он

№	YAMAT-08 код	Сул байгаа ажлын байр	тоо
1	5242-12	Борлуулагч	5324
2	9313-11	Туслах ажилтан, барилга угсралтын	4013
3	6111-00	Тариаланч, ногоочин	2629
4	9329-12	Үйлдвэрлэл, аж ахуйн туслах ажилтан	2016
5	5414-00	Хамгаалалтын албаны ажилтан	1134
6	8322-11	Жолооч, /такси, бүхээгт тэрэг, ачааны машин, том тэрэгний/	1071
7	5120-00	Тогооч	727
8	5131-11	Зөөгч	679
9	8332-00	Хүнд даацын машин, том тэрэгний жолооч	648
10	7123-11	Засалчин, шаварчин	577
11	7115-11	Барилга угсралтын мужаан	570
12	7112-00	Өрлөгчин, холбогдох бусад ажилтан	522
13	7114-13	Зам индүүдлэгийн ажилтан	497
14	7114-11	Арматурчин	490
15	7212-14	Гагнуурчин	437

16	5223-11	Худалдаачин /жижиглэнгийн газрын/	404
17	7411-11	Цахилгаанчин	375
18	1221-00	Борлуулалт, маркетингийн менежер	350
19	2145-24	Технологич, хүнс, ундааны	335
20	2411-00	Нягтлан бодогч	328
21	2142-19	Инженер, барилга угсралтын	296
23	7111-11	Барилгачин	253
31	9629-00	Энэ ангилалд ороогүй бусад энгийн ажил, мэргэжил	203
32	7115-00	Барилга угсралтын мужаан	202
33	8111-31	Засварчин, хөдөлгүүрийн	195
34	9311-00	Уурхай, карьерийн ажилтан	195
35	7318-23	Сүлжмэл эдлэл урлагч	194
36	4311-20	Теллер банкны	185
37	7533-13	Оёдолчин, сүлжмэл эдлэлийн	178
38	8113-14	Өрөмдөгч, гүний хайгуулын	175
39	2643-00	Орчуулагч, хэлмэрч, бусад хэл шинжээч	166
40	8111-24	Уурхайчин	165
41	7126-11	Сантехникч, хоолой угсрагч	162
43	7114-19	Бетончин	155
46	9112-11	Цэвэрлэгч, албан тасалгааны	134
48	8331-11	Жолооч, автобусны	134
49	7115-15	Мужаан, засварын	131
50	7512-27	Нарийн боов хийгч	129
51	7533-11	Оёдолчин, зөөлөн эдлэлийн	126
52	2146-00	Уул уурхайн инженер, металлургич, холбогдох бусад мэргэжилтэн	119
54	5112-11	Кондуктор, автобусны	115
55	3322-11	Төлөөлөгч, борлуулалтын	113
56	8111-11	Операторч, өрмийн машины	113
57	5132-11	Бармен	112
58	7511-36	Нядлагч	110
59	7126-00	Сантехникч, хоолой угсрагч	109
60	5162-14	Үйлчлэгч, зочид буудлын	108
61	7114-00	Бетончин, бетон гадаргуу өнгөлөгч, түүнтэй холбогдох мэргэжлийн ажилтан	105
62	2151-11	Инженер, цахилгааны	102
63	1322-00	Уурхай менежер	102
64	5223-00	Дэлгүүрийн худалдааны туслах ажилтан	102
65	5245-00	Үйлчилгээний цэгийн ажилтан	102
66	7123-00	Шаварчин, засалчин	101
67	8111-25	Өрмийн мастер	100
68	7533-00	Оёдолчин, хатгамалчин, бусад ажилтан	98

69	7233-17	Механикч, уул уурхайн машин, тоног төхөөрөмжийн	97
70	9333-15	Ачигч, агуулахын	185
72	2144-00	Механикч инженер	88
74	7318-13	Ээрмэлчин	86
75	8332-12	Операторч, хүнд даацын дугуйт ачигчийн	86
76	2142-11	Инженер, барилгын технологийн	84
77	2141-25	Инженер, хөдөлмөрийн аюулгүй байдлын	83
78	5223-12	Худалдаачин /бөөний газрын/	82
79	9629-18	Манаач, сахиул	79
80	1439-14	Худалдааны төвийн менежер	78
81	5132-00	Бармен	78
82	2262-00	Эм зүйч	78
83	2631-11	Ерөнхий эдийн засагч	73
84	1431-11	Тоглоомын томоохон газар /паркийн менежер/	73
85	1211-00	Санхүүгийн менежер	72
86	9329-00	Энэ ангилалд ороогүй үйлдвэрийн бусад ажилтан	72
87	2146-11	Инженер, баяжуулахын	71
88	7111-00	Барилгачин	71
89	2512-16	Программ хангамжийн инженер	70
90	7511-11	Мах махан бүтээгдэхүүний боловсруулах үйлдвэрлэлийн ажилтан	69
91	5230-11	Дэлгүүрийн кассчин	69
92	8342-11	Тракторч	69
93	7512-21	Талх хийгч	69
94	9412-00	Гал тогтооны туслах ажилтан	65
95	7126-14	Сантехникч, барилгын	65
96	4311-17	Нярав, цалингийн	63
97	2654-35	Техникийн ажилтан	63
98	9311-12	Ажилтан, ил уурхайн	63
99	2114-11	Геологич	62
100	2631-00	Эдийн засагч	61
101	9214-13	Зүлэг шилжүүлэгч, суулгагч	60
102	9312-12	Туслах ажилтан, барилгын талбай /газар/ цэвэрлэгч	60
103	3117-20	Техникч, уурхайн	60
104	2144-30	Механикч, инженер, автомашины	60
105	7115-13	Мужаан, бэхлэлтийн	60
106	9112-14	Цэвэрлэгч, албан байгууллагын	59
107	9412-11	Гараар аяга таваг угаагч	57
108	8121-26	Операторч, бульдозерийн	57
109	5245-12	Шатахуун түгээгч	56
110	9333-13	Ачигч, авто замын тээврийн	55

111	2151-00	Цахилгааны инженер	55
112	2141-28	Инженер, чанарын	54
113	7112-11	Угсрагч, угсармал төмөр бетон бүтээцийн	54
114	6111-13	Тариаланч	53
115	5113-13	Аялалын хөтөч	53
116	9112-16	Цэвэрлэгч, рестораны	52
117	5230-00	Кассчин, тасалбар олгогч	52
118	5113-00	Аялал жуулчлалын хөтөч	51
119	2424-00	Сургалтын болон боловсон хүчнийг хөгжүүлэх албаны мэргэжилтэн	50
120	7512-00	Гурлин бүтээгдэхүүн, бал бурам, бусад амттан үйлдвэрлэгч	50
121	9311-11	Ажилтан, далд уурхайн	50
122	2142-17	Инженер, зам, гүүрийн	49
123	4311-18	Нярав, кассын	48
124	8131-00	Химийн бүтээгдэхүүний машины операторч	47
125	5131-12	Үйлчлэх ажилтан, хоолны газрын	47
126	8322-15	Жолооч, суудлын машины	47
127	4226-12	Хүлээн авагч, зочид буудлын	47
128	5211-11	Мухлаг /лангууны худалдагч	46
129	8343-14	Засварчин, өргөн тээвэрлэх тоног төхөөрөмжийн	46
130	8152-11	Операторч, нэхэх машины	45
131	2141-13	Инженер, машин тоног төхөөрөмжийн	45
132	9313-12	Туслах ажилтан, барилга буулгах	45
133	8342-13	Жолооч, бульдозерийн	44
134	9121-17	Угаагч, гараар /угаалгын газрын/	43
135	7126-12	Сантехникч, хоолой засварчин	43
136	1212-00	Хүмүүний нөөцийн менежер	42
137	4226-00	Хүлээн авагч	41
138	9520-12	Үүргийн худалдаачин	40
139	5223-13	Дэлгүүрийн туслах ажилтан	40
140	9629-12	Авто зогсоолын ажилтан	40
141	3421-15	Гольфчин	40
142	2512-11	Программ зохиогч	39
143	9411-11	Түргэн хоол бэлтгэгч	39
144	9321-12	Савлагч /гараар/	39
145	9629-17	Галч	38
146	8111-19	Операторч, ил уурхайн том оврын экскаваторын	38
147	2142-21	Инженер, шугаман хоолойн	38
148	2512-19	Программ зохиогч, хэрэглээний	38
149	7321-26	Хэвлэлийн үйлдвэрийн бусад ажилтан	37
150	2165-11	Газар зохион байгуулагч	37

151	2113-00	Химич	36
152	7533-14	Оёдолчин /төрөл бүрийн гоёл чимэглэл, малгайн хэвлүүр, тоглоом, хүүхэлдэй/	35
153	7412-13	Цахилгаан шатны механикч	35
154	7512-12	Бэлтгэгч, боов, гоймонгийн зуурмаг, талхны хөрөнгө	35
155	3434-00	Тогооч	34
156	9112-15	Цэвэрлэгч, зочид буудлын	33
157	3432-00	Дотоод засал чимэглэлийн дизайнч, чимэглэгч	33
158	6113-12	Хүлэмжийн ажилтан, мэргэшсэн	33
159	5131-13	Үйлчлэх ажилтан, рестораны суудал зохион байгуулах	33
160	7533-12	Оёдолчин, савхин эдлэлийн	33
161	5414-11	Харуул, гэрээт албаны	33
162	6121-00	Мал маллагч, сүү, цагаан идээ үйлдвэрлэгч	33
163	9121-16	Индүүчин	32
164	8152-31	Нэхмэл, сүлжмэл эдлэлийн загвар зохион бүтээгч	31
165	2642-00	Сэтгүүлч	31
166	9333-12	Ачаа зөөгч	30
167	7321-21	Хэвлэлийн эх бэлтгэгч	30
168	9112-18	Цэвэрлэгч, албан байгууллагын	30
169	2152-30	Инженер, цахим зүйн /цахилгаан холбооны/	30
170	9412-13	Гал тогооны бэлтгэгч	29
171	3134-00	Нефть, хий цэвэрлэх төхөөргийн операторч	29
172	7536-38	Оёдолчин, гутал, гөлөмний угалз	29
173	7119-00	Энэ ангилалд ороогүй барилгын араг бүтэц /яс мод/ угсрагч түүнтэй адилтгах бусад ажилтан	28
174	4323-11	Нярав, ахлах	27
175	9412-12	Гал тогооны туслах ажилтан	27
176	4227-11	Судлаач	26
177	4110-11	Конторын үндсэн ажилтан	26
178	4321-12	Нярав, агуулахын	26
179	8322-17	Жолооч, фургоны	25
180	1330-18	Мэдээллийн технологийн менежер	25
181	8211-00	Машин механизм угсрагч	25
182	7125-14	Шиллэгч, барилгын	25
183	2142-22	Инженер, дулаан хангамжийн	25
184	3134-13	Түгээгч, шатах тослох материалын	25
185	2152-22	Инженер, цахилгаан холбооны	25
186	2411-17	Нягтлан бодогч, тооцооны	24
187	8341-17	Жолооч, мод зөөгч, чирэгч, комбайн, тракторын	24
188	2221-11	Сувилагч, ерөнхий мэргэжлийн	24
189	1412-16	Менежер, рестораны	23
190	5212-11	Гудамжинд хоол, хүнс худалдаалагч	23

191	6113-14	Цэцэрлэгч	22
192	1411-16	Менежер, зочид буудлын	22
193	1439-13	Харилцах төвийн менежер	22
194	7422-11	Холбогч телефон, телеграфын кабелийн	22
195	8113-00	Цооног өрөмдөгч, адилтгах бусад ажилтан	22
196	7549-00	Энэ ангилалд ороогүй адилтгах бусад ажил, үйлчилгээний ажилтан	22
197	7534-00	Тавилганы бүрээс хийгч, бусад холбогдох ажилтан	21
198	7112-13	Өрөгч, төрөл бүрийн гулдмайгаар	21
199	7322-00	Хэвлэгч	21
200	2433-11	Борлуулалтын ажилтан /аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн/	21
201	8152-12	Операторч, сүлжих машины	20
202	7543-13	Ноос ангилагч	20
203	9622-13	Зочид буудлын туслах ажилтан	20
204	6129-20	Туслах малчин	20
205	7531-14	Загварчин, эсгүүрчин, үйлчин	20
206	6112-17	Фермийн ажилтан, мэргэшсэн /цайны ургамлын/	20
207	9215-13	Мод, бут арчлагч	20
208	8151-18	Операторч, самнах /нэхмэлийн утас машины/	20
209	7536-21	Гуталчин, захиалгын	20
210	7123-14	Шаварчин-засалчин, засал чимэглэлийн	20
211	9215-12	Мод суулгагч	20
212	3114-15	Техникч, дохиоллын системийн	20
213	7522-21	Модон сав, сүйх тэрэг, тавилга, тоглоом, тэрэг хэрэгсэл, шат хийгч	19
214	9111-13	Гараар аяга таваг угаагч	19
215	2132-12	Агрономич, үрийн	19
216	7411-00	Барилгын болон бусад цахилгаанчин	19
217	2141-17	Инженер, техник засварын	19
218	5246-13	Үйлчлэгч, зуушны барааны	18
219	2413-00	Санхүүгийн шинжээч	18
220	0210-35	Эксковаторчин- кранчин	18
221	4419-11	Зар сурталчилгааны ажилтан	18
222	3112-14	Техникч, барилгын материалын үйлдвэрлэлийн тоног төхөөрөмж	18
223	1223-13	Менежер, төслийн /удирдагч, зохицуулагч/	18
224	2512-00	Программ зохиогч	18
225	8321-11	Жолооч, хүн тээвэрлэх зориулалт бүхий хөдөлгүүрт хөсгийн	17
226	4321-17	Нярав, хангамжийн	17
227	2631-15	Эдийн засагч, санхүүгийн	17
228	8343-00	Операторч, кранч, өргөгч цамхаг түүнтэй адилтгах машины	17
229	2412-12	Санхүүгийн зөвлөх	17
230	1330-20	Сүлжээний менежер	17

231	2611-11	Эрх зүйч	17
232	8331-00	Автобус, троллебус, трамвайны жолооч	17
233	7321-11	Хэвлэлийн дизайнч	17
234	9213-11	Мал, тариалан хосолсон, фермийн ажилтан	17
235	3351-11	Гаалийн байцаагч	17
236	5142-00	Гоо сайханхч, холбогдох буса ажилтан	17
237	8157-12	Операторч, индүүний машины	16
238	1219-00	Бизнес үйлчилгээ, захиргааны менежер	16
239	2112-15	Инженер, КИП автоматикийн	16
240	4224-00	Зочид буудлын хүлээн авагч	16
241	2114-17	Геологич, инженер /хайгуулын/	16
242	2166-12	Графикч дизайнч, зураглаач	16
243	2146-19	Инженер, уул уурхайн ашиглалтын	16
244	3213-13	Эм найруулагч	15
245	1420-12	Менежер, бөөний худалдааны /дэлгүүрийн/	15
246	7412-16	Механикч, цахилгааны /тооцоолон бодох машины засвар үйлчилгээний/	15
247	9311-14	Төмрийн хүдрийн уурхайн ажилтан	15
248	2163-14	Дизайнч, үйлдвэрийн	15
249	9321-16	Туслах ажилтан, дарс үйлдвэрлэлийн	15
250	4222-00	Холбоо барих төвийн мэдээллийн ажилтан	15
251	4110-00	Конторын үндсэн ажилтан	15
252	2113-13	Химич	15
253	2142-00	Иргэний барилга байгууламжийн инженер	15
254	7233-18	Механикч, үйлдвэрийн газрын машин, тоног төхөөрөмжийн	14
255	3339-17	Худалдаачин, бизнес үйлчилгээний	14
256	1420-13	Менежер, бөөний худалдааны /импортын/	14
257	8111-28	Зуухны машинист, засварчин	14
258	2141-19	Инженер, төсвийн	14
259	2161-00	Барилгын архитекторч	14
260	2642-11	Сэтгүүлч, сонин сэтгүүл, радио, телевизийн	14
261	3115-13	Механик инженерийн техникч, автомашины	14
262	7213-00	Нимгэм төмөрчин	14
263	7542-11	Тэсэлгээчин	14
264	2163-13	Дизайнч, бүтээгдэхүүний	14
265	5242-00	Бараа танилцуулан худалдаалагч	14
266	8182-13	Галч	13
267	2432-00	Олон нийттэй харилцах албаны мэргэжилтэн	13
268	9112-20	Цэвэрлэгч, зочид буудлын	13
269	6121-20	Фермийн ажилтан, мэргэшсэн /сүүний/	13
270	2149-14	Барилгын материалын мэргэжилтэн	13

271	8343-12	Операторч, өргөгч цамхаг, татах төхөөрөмж, элеваторын	13
272	8114-21	Операторч, бетон үйлдвэрлэлийн машины	13
273	2611-00	Эрх зүйч	13
274	9629-11	Хаалгач	13
275	4322-12	Нярав, материал нийлүүлэлтийн	13
276	7121-00	Дээвэрчин	13
277	2165-00	Зурагзүйч, байрзүйч	12
278	2114-25	Геофизикч	12
279	7532-00	Хувцас болон бусад төрлийн зүйлд үлгэр гаргагч, хувилагч, эсгүүрчин	12
280	3114-24	Техникч, механикч, цахим инженерийн	12
281	7536-00	Гуталчин, холбогдох бусад ажилтан	12
282	1411-00	Зочид буудлын менежер	12
283	2431-14	Мэргэжилтэн, маркетингийн үйл ажиллагааны	12
284	2144-35	Механикч, инженер, машин механизмын	12
285	3521-50	Эвлүүлэгч	12
286	3112-16	Техникч, барилга угсралтын	12
287	5141-00	Үсчин	12
288	6210-21	Ойжуулагч	12
289	5111-14	Аялал жуулчлалын үйлчлэх ажилтан, аялал жуулчлалын үйлчлэгч	12
290	3521-27	Операторч, дуу, дүрс бичлэгийн	11
291	2114-20	Геологич, уул уурхайн /ашиглалтын/	11
292	4225-00	Лавлах ажилтан	11
293	2431-13	Мэргэжилтэн, барааны	11
294	5142-20	Массажчин	11
295	7223-16	Операторч, машин механизмын тоног төхөөрөмжийн	11
296	7211-32	Хэвлэгч	11
297	2512-15	Программ зохиогч, техникийн	11
298	7311-00	Нарийн хийцтэй багаж үйлдвэрлэгч, засварчин	11
299	3121-15	Тоног төхөөрөмжийн засварын ажлын хуваарилагч	11
300	2132-22	Газар тариалангийн зөвлөгч	11
301	6112-00	Мод, бут тарьж ургуулагч	11
302	7523-24	Углуурга гаргагч	11
303	3312-11	Мэргэжилтэн, зээллэгийн	11
304	7543-00	Бүтээгдэхүүн зэрэглэгч, шалгагч /Хоол хүнс болон ундаанаас бусад/	11
305	2141-12	Инженер, байгууламжийн	11
306	2411-13	Ерөнхий нягтлан бодогч	11
307	1439-11	Аялал жуулчлалын компаний менежер	11
308	3434-13	Тогооч, торт нарийн боовны	10
309	7231-13	Механикч, автомашины	10
310	2265-00	Хоол тэжээлийн мэргэжилтэн, хоолны арга зүйч	10

311	4313-00	Цалингийн бүртгэлийн ажилтан	10
312	7222-16	Дархан, шахуургын багажны	10
313	2434-11	Мэдээлэл, холбооны технологи борлуулалтын мэргэжилтэн	10
314	2310-38	Багш, англи хэлний	10
315	2142-54	Технологич, инженерийн /иргэний барилгын/	10
316	92115-11	Ойн аж ахуйн ажилтан	10
317	8211-11	Угсрагч, хөдөлгүүрийн	10
318	7536-32	Зүлгэж өнгөлөгч	10
319	6113-13	Цэцэгчин	10
320	7123-12	Шаварчин, барилгын чимэглэл	10
321	8322-00	Машин, такси болон бүхээгт тэрэгний жолооч	10
322	2141-11	Инженер, аж үйлдвэрийн	10
323	7214-00	Металл хийц бэлтгэгч, угсрагч	10
324	7126-28	Угсрагч, сантехникийн систем, тоног төхөөрөмжийн /хоолойн/	10
325	2166-14	Вэб дизайнч	10
326	9333-00	Ачаа зөөгч	10
327	2142-32	Инженер, ус хангамжийн	10
328	4321-00	Материалын нөөцийн ажилтан	10
329	9510-12	Машин угаагч	10
330	8212-16	Машины операторч, ороогч	10
331	8151-12	Операторч, утас ээрэх машины	10
332	7535-23	Ноос ангилагч, баглагч, сэгсрэгч	10
333	9211-13	Хүнсний ногоо таригч, түүгч	10
334	8212-17	Угсрагч, цахилгаан тоног төхөөрөмж, эд ангийн	10
335	5242-11	Үзүүлэн таниулж худалдаалагч	10
336	7123-15	Шаварчин, барилгын чимэглэлийн	10
337	1420-11	Менежер, бөөний худалдааны	10
338	2142-46	Технологич, барилгын материалын	10
339	5414-13	Төмөр замын ачаа хамгаалагч	10
340	2642-13	Сонины редакторч	10
341	2114-16	Геологич, инженер /газрын тосны/	10
342	2412-00	Санхүү хөрөнгө оруулалтын зөвлөх	10
343	9112-00	Зочид буудал, албан контор, бусад байгууллагын цэвэрлэгч, туслагч	9
344	2142-36	Инженер, өрмийн, сантехникийн	9
345	2142-12	Инженер, геотехникийн	9
346	7318-12	Нэхмэлчин	9
347	7214-16	Слесарь, металл хийц угсралтын	9
348	7535-25	Самнагч, нэхийний үс	9
349	7311-21	Засварчин, багажны /нарийн/	9
350	7115-12	Өнгөлгөөний мужаан	9

351	7215-00	Хүнд, овортой эдлэхүүн зөөгч, оосорлоч	9
352	8341-15	Жолооч, тракторын	9
353	8151-14	Операторч, нэхмэлийн утас бэлтгэх машины	9
354	7133-15	Цэвэрлэгч, байшин барилгын гадна орчны	9
355	2411-11	Аудитор	9
356	1349-22	Менежер, ачаа тээврийн	9
357	2636-20	Даамал	9
358	1412-00	Рестораны менежер	9
359	5141-11	Үсчин	9
360	5153-12	Жижүүр /байрны/	9
361	2144-15	Инженер, автомашины	9
362	2142-16	Инженер, иргэний барилгын	9
363	5221-12	Хүнс, гэр ахуйн бараа худалдаалагч	8
364	5412-11	Харуул, цагдаагийн албаны	8
365	1321-00	Үйлдвэрийн менежер	8
366	8321-13	Жолооч, мотоциклын	8
367	3432-15	Дизайнч, засал чимэглэлийн	8
368	3112-34	Төсөвчин /иргэний барилга, байгууламжийн/	8
369	7323-00	Хэвлэлтийг төгс болгох, дэвтэрлэх ажилтан	8
370	3521-24	Кино матографч	8
371	3114-18	Техникч, телевизийн	8
372	2421-12	Бизнесийн зөвлөх	8
373	2146-22	Маркшейдер, ил уурхайн	8
374	8122-26	Операторч, шатаах тоног төхөөрөмжийн /металлын/	8
375	8312-00	Төмөр замын бэхэлгээчин, дохиочин, шилжүүлэгч	8
376	9111-18	Үйлчилгээний болон энгийн ажлын зохион байгуулагч	8
377	8322-13	Жолооч, бага оврын, бүхээгт тэрэгний	8
378	7543-11	Чанар шалгагч	8
379	5142-18	Хумс засагч	8
380	7223-24	Операторч, хэв гаргагч суурь машины	8
381	1349-35	Найруулагч, телевизийн	8
382	7126-16	Сантехникч, дамжуулах хоолойн /ариутгах/	8
383	7126-13	Сантехникч-термист, явуулын дулааны төхөөрөмжийн	8
384	7114-12	Асфалт, бетончин, бетончин	8
385	3113-12	Техникч, байгууламжийн /цахилгааны (өндөр хүчдэлийн)	8
386	7512-11	Боов хийгч	7
387	7212-19	Гагнуурчин, цахилгаан	7
388	7522-14	Гэрийн мод хийгч	7
389	4120-11	Нарийн бичгийн дарга	7
390	1114-35	Удирдах ажилтан, тусгай сонирхол бүхий бусад байгууллага, нийгэмлэгийн	7

391	1323-00	Барилга угсралтын менежер	7
392	9111-12	Гэрийн үйлчлэгч	7
393	0310-43	Токарчин	7
394	2152-12	Инженер, радио холбооны /хөдөлгөөнт/	7
395	7511-00	Мах, загасны худалдаачин, холбогдох бусад хоол, хүнс бэлтгэгч	7
396	7511-15	Гэдэс арилгагч, малын	7
397	2114-18	Геологич, инженер /эрэл зураглалын/	7
398	3431-14	Фото зурагч	7
399	2633-13	Мэргэжилтэн, олон улсын харилцааны	7
400	2433-13	Техникийн борлуулалтын ажилтан	7
401	2250-11	Малын эмч	7
402	2132-13	Агрономич, жимс жимсэгний	7
403	8211-13	Угсрагч, тээврийн хэрэгсэл /машин/-ийн	7
404	2141-00	Аж үйлдвэрийн инженер	7
405	4416-00	Хүмүүний нөөцийн ажилтан	7
406	7513-23	Сүү, сүүн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, худалдаа эрхлэгч болон бусад ажилтан	7
407	3117-22	Засварчин, хяналт, удирдлагын төхөөрөмжийн	7
408	2522-17	Инженер, компьютерийн системийн	7
409	2114-15	Геологич, инженерийн	7
410	8111-12	Операторч, уурхайн суурь төхөөрөмжийн	6
411	3311-00	Үнэт цаас, санхүүгийн дилер, брокер	6
412	3115-12	Механик инженерийн техникч	6
413	1222-11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /зар сурталчилгааны/	6
414	2320-56	Багш, автомашины ашиглалт, авто аж ахуйн	6
415	8151-16	Операторч, ороох /нэхмэлийн утас машины/	6
416	7531-18	Эсгүүрчин, бүх төрлийн хувцас, бусад зүйлсийн	6
417	7522-22	Нарийн мужаан	6
418	2654-13	Ерөнхий найруулагч	6
419	2641-33	Тоймч, телевизийн	6
420	2146-33	Инженер, уурхайн төлөвлөлтийн	6
421	2166-00	График, мультимедиа зохиомжийн дизайнч	6
422	8114-11	Операторч, бетон цутгах машины	6
423	5165-11	Жолооны багш	6
424	2141-26	Инженер, цахилгаан автоматикийн	6
425	1324-00	Хангамж, түгээлт, холбогдох бусад менежер	6
426	7126-26	Угсрагч, сантехникийн систем, тоног төхөөрөмжийн /салхивчийн/	6
427	1420-15	Менежер, жижиглэн худалдааны	6
428	9333-11	Айл нүүлгэгч	6
429	4224-11	Зочид буудлын хүлээн авагч	6
430	2631-12	Эдийн засагч, худалдааны	6

431	5246-00	Хүнсний лангууны худалдаачин	6
432	7115-14	Мужаан, гүүрний	6
433	2641-20	Нэвтрүүлэгч, телевизийн /студийн нэвтрүүлгийн/	6
434	2163-11	Дизайнч, хувцасны	6
435	2142-48	Инженер, барилгын бүтээц, эдлэлийн технологич	6
436	4321-14	Нярав, ачаа хүлээн авах	6
437	3521-26	Лаборант	6
438	3334-12	Менежер, үл хөдлөх хөрөнгийн	6
439	2211-11	Их эмч, ерөнхий мэргэжлийн	6
440	2146-34	Мастер, уул, уурхайн	6
441	5111-00	Аялал жуулчлалын ажилтан, аялал жуулчлалын үйлчлэгч	6
442	8342-18	Машинч, эксковаторын /цахилгаан, гидро/	5
443	7412-19	Монтёр цахилгааны /диспетчерийн тоног төхөөрөмж/	5
444	7412-11	Цахилгаан үүсгүүрийн техникч	5
445	5142-11	Гоо засалч	5
446	2654-21	Найруулагч, мэдээ, мэдээллийн	5
447	3115-19	Техникч, дизель хөдөлгүүрийн	5
448	2120-12	Математикч	5
449	2111-22	Физикч	5
450	2146-23	Технологич, олборлолтын	5
451	8153-00	Оёдлын машины операторч	5
452	4412-00	Шуудан зөөгч, ангиалгч ажилтан	5
453	3521-00	Өргөн нэвтрүүлэг, дуу дүрс бичлэгийн техникч	5
454	7422-17	Компьютерийн техник хангамжийн техникч	5
455	4311-13	Ажилтан, няглан бодохын	5
456	3512-12	Техникч, компьютерийн инженерийн	5
457	2641-25	Сурвалжлагч, сонин сэтгүүлийн	5
458	2641-23	Сурвалжлагч, гадаад хэлний	5
459	2114-29	Гидрогеологич	5
460	4311-00	Нягтлан бодох, данс бүртгэлийн ажилтан	5
461	6210-00	Ойн аж ахуйн холбогдох бусад ажилтан	5
462	7511-16	Давслагч, мах, загас	5
463	4323-13	Диспетчер, авто тээврийн	5
464	4221-13	Аялалын мэргэжилтэн	5
465	3139-12	Операторч, цаас жижиглэх төхөөрөмжийн	5
466	2114-31	Чулуу судлаач	5
467	2161-12	Архитекторч, барилгын /үйлдвэрийн/	5
468	8219-12	Хуванцар бүтээгдэхүүн угсрагч	5
469	5151-11	Аж ахуйн ажилтан /зочид буудлын/	5
470	2512-12	Программ зохиогч, мэдээллийн сангийн	5

471	2161-11	Архитекторч, барилгын /иргэний/	5
472	2221-00	Сувилхуйн мэргэжилтэн	5
473	1213-00	Бодлого, төлөвлөлтийн менежер	5
474	7318-16	Арьс ширэн эдлэл урлагч	5
475	7317-11	Гар урлалын ажилтан	5
476	3141-29	Техникийн ажилтан, хөрс судлалын	5
477	3139-11	Операторч, автомат машины хяналт	5
478	3112-11	Техникч, иргэний барилгын	5
479	1345-15	Салбарын эрхлэгч, мэргэжлийн боловсролын	5
480	7535-29	Угаагч, ноос, хялгас, шар мах	5
481	1211-13	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, газар, хэлтэс, тасгийн /санхүүгийн/	5
482	2164-12	Архитекторч, дотоод засал, чимэглэлийн	5
483	2143-12	Инженер, хяналтын	5
484	2262-15	Эмийн сангийн эм зүйч /эмийн худалдааны/	5
485	2212-11	Их эмч, дотрын	5
486	2152-24	Инженер, цахим зүйн /мэдээллийн/	5
487	8332-15	Жолооч, хогны машины	5
488	7233-11	Механикч, барилгын машин, тоног төхөөрөмжийн	5
489	7114-15	Бетон бүтээцийг цутгагч	5
490	2513-17	График, мультимедиа зохиомжийн дизайнч	5
491	3322-00	Арилжаа, борлуулалтын төлөөлөгч	5
492	5241-11	Сурталчилгааны загвар өмсөгч	4
493	7212-13	Ажилтан, металл халааж хайлуулах зуухны /хийн/	4
494	2651-11	Зураач	4
495	8344-00	Операторч, бусад өргөх , татах төхөөрөмжийн	4
496	2142-49	Инженер, барилгын усан хангамжийн	4
497	1346-00	Банк, санхүү, даатгалын үйлчилгээний менежер	4
498	7223-18	Операторч, өрөмдөгч суурь машины	4
499	7113-11	Чулуун сийлбэрчин	4
500	3321-11	Даатгалын агент	4
501	3112-15	Техникч, хөрс, суурийн	4
502	2654-20	Найруулагч, радио нэвтрүүлгийн	4
503	2153-00	Телехолбооны инженер	4
504	1420-00	Жижиглэн болон бөөний худалдааны менежер	4
505	9331-12	Жолооч, гурван дугуйтын / моторт бус	4
506	8121-27	Операторч, автогрейдерийн	4
507	8111-21	Операторч, хяналтын	4
508	3432-24	Чимэглэгч, дотоод заслын	4
509	3141-34	Техникч, мод үржүүлгийн	4
510	3131-11	Операторч, цахилгаан эрчим хүчний төхөөрөмжийн	4

511	2656-12	Телевизийн нэвтрүүлэгч	4
512	2161-13	Архитекторч, барилгын /орон сууцны/	4
513	7544-11	Ариутгагч	4
514	4414-12	Бичиг хэргийн бусад туслах ажилтан	4
515	3512-13	Техникч, программ зохиогч	4
516	7112-12	Өрөгч, тоосгон гүүрийн	4
517	2654-36	Театрын продюссер	4
518	1121-12	Дэд захирал, үйлдвэрийн	4
519	9411-00	Түргэн хоол бэлтгэх ажилтан	4
520	1223-00	Судалгаа, хөгжлийн менежер	4
521	1222-00	Зар сурталчилгаа, олон нийттэй харилцах менежер	4
522	7231-00	Моторт тээврийн хэрэгслийн механикч, тохируулагч	4
523	3115-00	Механик инженерийн техникч	4
524	9624-12	Ус зөөгч	4
525	8341-13	Операторч, механикжсан фермийн өвс, тариа хадах төхөөрөмжийн	4
526	6121-13	Гахайчин	4
527	5245-11	Үйлчилгээний цэгийн худалдаачин	4
528	3521-16	Фото зурагч, мэдээний	4
529	2641-28	Сурвалжлагч, телевизийн нэвтрүүлгийн	4
530	3114-25	Техникч, цахим багаж тоног төхөөрөмжийн	4
531	1420-17	Менежер, жижиглэн худалдааны /өөртөө үйлчлэх дэлгүүрийн/	4
532	2142-52	Инженер, агааржуулалт, агаар сэлэлтийн	4
533	1349-00	Аль нэг ангилалд ороогүй мэргэшсэн үйлчилгээний бусад менежер	4
534	5211-00	Мухлаг, захын худалдаачин	4
535	7122-00	Шалчин, өнгөлгөөчин	4
536	8132-11	Операторч, цаас үйлдвэрлэх, фото зураг буулгах, хальс үйлдвэрлэх, угаах, томруулах машины	4
537	8121-18	Операторч, төмөрлөгийн үйлдвэрийн цехийн	4
538	7318-18	Гар оёдолчин	4
539	7231-11	Засварчин, дугуйны	4
540	7126-20	Сантехникч, технологийн дамжуулах хоолойн эд анги, зангилааг бэлтгэх	4
541	3313-14	Нягтлан бодогч, төлбөр тооцооны	4
542	2642-14	Сэтгүүлч, мэдээний	4
543	1411-11	Менежер, аялалын сууцны	4
544	2146-14	Инженер, нефть, байгалийн хийн	4
545	2211-00	Ерөнхий мэргэжлийн их эмч	4
546	9112-13	Цэвэрлэгч, үйлдвэрийн	4
547	8111-29	Насосчин, насосны засварчин	4
548	6111-14	Усжуулагч	4
549	3334-11	Агент, үл хөдлөх хөрөнгийн	4
550	1431-15	Амралтын төвийн менежер	4

551	7412-00	Цахилгаан төхөөрөмжийн механикч /тохируулагч/	4
552	7221-00	Дархан, гараар ватах болон шахуургын дархан	4
553	8160-20	Операторч, жимс, хүнсний ногоо, самар боловсруулах машины	4
554	7233-25	Механикч, газар, шорооны ажлын машин, тоног төхөөрөмжийн	4
555	5329-13	Асрагч, эмнэлгийн	4
556	4211-13	Банкны теллер	4
557	1221-11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /борлуулалтын/	4
558	7126-17	Сантехникч, дамжуулах хоолойн /усан хангамжийн/	3
559	3119-13	Техникч, үйлдвэрийн тоног төхөөрөмжийн	3
560	2145-00	Химийн инженер	3
561	4227-00	Судлаач, зах зээл	3
562	9112-23	Цэвэрлэгч, үйлдвэрийн	3
563	8344-12	Операторч, өргүүрийн	3
564	7542-14	Тэсэлгээний ажилтан	3
565	2642-12	Хэвлэлийн редакторч	3
566	2631-22	Эдийн засагч, шинжээч	3
567	1120-13	Захирал, гүйцэтгэх захирал, барилга угсралтын	3
568	9321-00	Гараар савлах, баглах ажилтан	3
569	9121-00	Гар аргаар угаагч, индүүдэгч, хатаагч	3
570	3113-00	Цахилгаан инженерийн техникч	3
571	9211-12	Тариаланч	3
572	7534-17	Тавилга бүрэгч, бүрээс хийгч	3
573	4222-13	Үйлчлүүлэгчтэй харилцах төвийн мэдээллийн ажилтан	3
574	7122-13	Өнгөлөгч, мозайкаар	3
575	3115-15	Механик инженерийн техникч, усан онгоцны	3
576	1219-14	Дарга, эрхлэгч /менежер/, эд аж ахуйн	3
577	0210-42	Автотехникийн засварчин-нярав	3
578	2153-12	Инженер, өргөн нэвтрүүлгийн, телехолбооны	3
579	9333-14	Ачигч, агаарын тээврийн	3
580	7533-27	Хатгамалчин /төрөл бүрийн гар хатгамал, гоёл чимэглэлийн эдлэл/	3
581	2654-28	Найруулагч, телевизийн нэвтрүүлгийн	3
582	2144-46	Технологич инженер, механикийн	3
583	4120-13	Компьютерийн операторч	3
584	3432-18	Дизайнч, тавилгын	3
585	3141-27	Ойжуулагч	3
586	2411-14	Нягтлан бодогч, шинжээч	3
587	1349-18	Менежер, баталгаажуулалтын, итгэмжлэлийн	3
588	2320-13	Багш, машинич механикийн	3
589	2152-19	Инженер, телевизийн	3
590	2431-00	Зар сурталчилгаа, маркетингийн мэргэжилтэн	3

591	7113-00	Чулуучин, чулуу зүсэгч, бутлагч, сийлбэрчин	3
592	8342-19	Туслах машинч, экскаваторын	3
593	7512-18	Зуурагч	3
594	2132-18	Ойн инженер	3
595	5221-14	Мухлагаар сонин, ном борлуулагч	3
596	4321-13	Нярав, ачаа илгээх	3
597	7133-12	Барилгын гадна тал цэвэрлэгч	3
598	2656-11	Радиогийн нэвтрүүлэгч	3
599	2151-18	Инженер, эрчим хүч үйлдвэрлэлийн	3
600	7522-00	Нарийн мужаан, холбогдох бусад ажилтан	3
601	7513-00	Сүү, цагаан идээ боловсруулагч	3
602	2141-20	Инженер, оёмол, сүлжмэл, зэрмэл, нэхмэл эдлэлийн тоног төхөөрөмжийн	3
603	2114-00	Геологич, геофизикч	3
604	7511-14	Боогч, хиам	3
605	2221-13	Сувилагч, төрөлжсөн мэргэжлийн	3
606	2152-11	Инженер, радио холбооны /релейн/	3
607	2142-38	Инженер, тээврийн /агаарын, шумбагч онгоцны/	3
608	2656-00	Радио, телевиз, бусад мэдээллийн хэрэгсэлээр нэвтрүүлэгч	3
609	9123-11	Цонх, шилэн хана угаагч	2
610	9111-14	Гэр цэвэрлэгч	2
611	8121-11	Зуухны операторч, ган боловсруулах	2
612	8113-16	Цооног өрөмдөгч	2
613	7223-23	Операторч, ховил гаргах суурь машины	2
614	7222-17	Хэв засагч	2
615	7215-11	Оосорлогч	2
616	3113-17	Цахилгаан инженерийн техникч	2
617	2512-14	Программ зохиогч, сүлжээний	2
618	2310-72	Багш, биеийн тамир, эрүүл мэндийн	2
619	2221-14	Сувилагч, хүүхдийн	2
620	2152-25	Инженер, цахим зүйн /кабель шугамын/	2
621	4323-00	Тээврийн ажилтан /диспетчер/	2
622	4132-00	Баримт, мэдээлэл оруулагч операторч	2
623	4131-00	Бичээч	2
624	9112-12	Цэвэрлэгч, угаалгын өрөө, бие засах газрын	2
625	5222-11	Дэлгүүрийн эрхлэгч	2
626	4416-11	Хүмүүний нөөцийн туслах ажилтан	2
627	3230-11	Бариагч	2
628	1411-12	Менежер, буурчийн газрын	2
629	2146-35	Инженер, төмөр бэлтгэх талбайн	2
630	2132-23	Ойжуулагч	2

631	1120-00	Захирал, гүйцэтгэх захирал	2
632	9112-22	Цэвэрлэгч, рестораны	2
633	8152-26	Операторч, эсгий, эсгий эдлэлийн машины	2
634	8142-18	Операторч, хуванцар цутгах машины	2
635	7532-23	Эсгүүрчин, савхин, савхин жижиг эдлэлийн	2
636	7522-35	Будган зүмбэрчин	2
637	7521-26	Хэмжээ тавигч	2
638	7511-22	Хиам хийгч	2
639	5241-12	Зураач, дизайнч	2
640	4415-12	Архивын ажилтан	2
641	4323-12	Диспетчер, такси, автобусны	2
642	3434-12	Тогооч, ерөнхий	2
643	3352-11	Байцаагч, татварын албаны	2
644	2513-16	Вэбсайт зохиогч	2
645	1221-12	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /маркетингийн/	2
646	1219-11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, захиргаа, үйлчилгээний	2
647	1211-15	Компаний нарийн бичгийн дарга (менежер)	2
648	1321-13	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн /үйлдвэрлэлийн ба үйл ажиллагааны менежер боловсруулах үйлдвэрлэлийн/	2
649	2330-13	Багш, биеийн тамирын	2
650	2166-16	Дизайнч, нийтлэлийн	2
651	2144-34	Механикч, инженер, дулааны	2
652	8342-00	Газар шороо, зам засварын болон түүнтэй адилтгах машины операторч	2
653	7535-00	Ангийн үс, арьс шир боловсруулагч	2
654	5249-00	Аль нэг ангилалд ороогүй борлуулалтын бусад ажилтан	2
655	7523-23	Токарчин, модны	2
656	7522-37	Будагчин, өнгөлгөөчин	2
657	7522-31	Унь, ханын цуулбар хийгч	2
658	7522-13	Будагч, модон тавилгын	2
659	7421-17	Хувилах, олшруулах машины техникч	2
660	7412-12	Цахилгааны механикч	2
661	7321-12	Компьютерийн хэвлэлийн программын операторч	2
662	7313-21	Зүсэгч, үнэт металл	2
663	6121-16	Үхэрчин	2
664	3333-11	Ажилд зуучлагч	2
665	3259-11	Эрүүл зүйн менежер	2
666	2651-29	Сийлбэрчин	2
667	2432-14	Төлөөлөгч, патентын	2
668	2431-15	Мэргэжилтэн, худалдааны гоо зүйн	2

669	1411-13	Менежер, дэн буудлын	2
670	1323-11	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн /барилга угсралтын/	2
671	2141-35	Инженер, хэмжил зүй, эталоны, шалгалт, тохируулгын	2
672	2434-00	Мэдээлэл холбоо технологийн борлуулалтын мэргэжилтэн	2
673	9333-19	Зөөгч, агуулахын	2
674	9214-12	Цэцэрлэгжүүлэлтийн ажил эрхлэгч	2
675	3513-11	Техникч, баримт бичиг хөтлөгч	2
676	7223-20	Операторч, токарийн суурь машины /токарьчин/	2
677	7214-13	Бэлтгэгч, металл эд анги	2
678	7114-16	Хэв задлагч	2
679	3313-12	Данс хөтлөгч, бэлэн мөнгөний	2
680	3253-12	Эрүүл мэндийн ажилтан, эрүүл мэндийн дэмжигч	2
681	2146-21	Маркшейдер, далд уурхайн	2
682	2145-22	Технологич, химийн боловсруулалтын	2
683	8182-00	Уурын хөдөлгүүр, уурын тогтооны операторч	2
684	1111-00	Хууль тогтоогч	2
685	8344-13	Операторч, татах төхөөрөмжийн	2
686	8312-12	Дохиочин, холбогч, шилжүүлэгч	2
687	5329-14	Үйлчлэх ажилтан, анхны тусламж үзүүлэх	2
688	4132-16	Мэдээлэл оруулагч, мэдээлэл шивж бэлтгэгч	2
689	7132-16	Үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн будагч	2
690	3432-14	Дизайнч, загварын	2
691	3313-15	Нягтлан бодогч, цалин хөлсний	2
692	3122-12	Талбайн зохицуулагч	2
693	2263-13	Хөдөлмөрийн эрүүл ахуйч	2
694	2221-21	Сувилагч, нөхөн сэргээх эмчилгээний	2
695	2212-56	Их эмч, эмнэлгийн яаралтай тусламжийн	2
696	9212-00	Малын фермийн ажилтан	2
697	2141-34	Инженер, хийн хоолойн	2
698	4120-00	Нарийн бичгийн дарга	2
699	8152-16	Операторч, торон бүтээгдэхүүний машины	2
700	7532-25	Эсгүүрчин, гэр ахуйн, өргөн хэрэглээний эдлэлийн	2
701	7411-12	Барилгын цахилгаанчин	2
702	6113-16	Цэцэрлэгч, цэцэрлэгт хүрээлэнгийн	2
703	5131-15	Үйлчлэх ажилтан, цэргийн хоолны газрын	2
704	2643-17	Орчуулагч-хянагч	2
705	2411-23	Санхүүгийн хянагч	2
706	1223-12	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /бүтээгдэхүүний хөгжлийн/	2

707	1219-15	Дарга, эрхлэгч /менежер/, худалдан авалтын	2
708	2113-43	Химич, баяжуулалтын	2
709	1420-14	Менежер, бөөний худалдааны /экспортын/	2
710	1349-33	Найруулагч, дууны /киноны/	2
711	2342-13	Багш, цэцэрлэгийн /мэргэжлийн/	2
712	2222-11	Эх баригч, эмэгтэйчүүдийн	2
713	2141-15	Инженер, цаг уурын багажний	2
714	3114-00	Цахим инженерийн техникч	2
715	7531-16	Загварчин, малгай, хувцасны	2
716	7522-29	Тэмдэглэгч, модны ажлын	2
717	7513-14	Мөхөөлдөс хийгч	2
718	7512-14	Гоймон хийгч	2
719	7422-20	Цахилгаанчин, мэдээлэл холбоо, сул хүчний шугамын	2
720	4313-11	Цалингийн бүртгэлийн ажилтан	2
721	4311-16	Ажилтан, төлбөр тооцооллын	2
722	4225-11	Мэдээлэл, лавлагаа хариуцсан ажилтан	2
723	7214-19	Угсрагч, ган хийцтэй эд анги	2
724	3352-14	Татварын ажилтан	2
725	3112-24	Техникч, байгууламжийн усан хангамжийн	2
726	2411-22	Нягтлан бодогч, татварын	2
727	2131-21	Микробиологич	2
728	2132-11	Фермч	2
729	2152-28	Инженер, цахим зүйн /техник хангамжийн/ (компьютерийн)	2
730	2144-43	Механикч инженер, хөдөө аж ахуй	2
731	2144-33	Механикч, инженер, дизель хөдөлгүүрийн	2
732	7542-00	Тэсэлгээний ажилтан /тэсэлгээчин/	2
733	2142-13	Инженер, бүтээц байгууламжийн	2
734	2250-00	Малын эмч	2
735	9213-12	Туслах, малчин	1
736	8322-14	Жолооч, бүхээгт машины	1
737	3513-12	Техникч, компьютерийн /зохион бүтээх/	1
738	3112-18	Техникч, барилгын механикч	1
739	2643-18	Тайлбар бичиг орчуулагч-аман орчуулагч	1
740	2635-19	Нийгмийн ажилтан, нийгмийн хамгааллын	1
741	2632-19	Социологч	1
742	2632-13	Газарзүйч	1
743	2423-16	Хүмүүний нөөцийн мэргэжилтэн	1
744	2413-12	Хөрөнгө оруулалтын зөвлөх	1
745	2131-33	Ургамал судлаач	1

746	2113-36	Химич, эм зүйн	1
747	2310-27	Багш, газар тариалангийн	1
748	2141-30	Инженер, дизель хөдөлгүүрийн	1
749	8211-15	Угсрагч, даралтат сав, турбины, уур ус дамжуулах шугамын	1
750	8111-18	Операторч, уурхайн байнгын ажиллагаатай машины	1
751	8160-19	Операторч, будаа, гурилан бүтээгдэхүүний машины	1
752	7533-26	Хатгамалчин	1
753	7412-21	Механикч, дулааны тоног төхөөрөмжийн, цахилгаан угсралтын, цахилгаан тоног төхөөрөмжийн, зөөврийн цахилгаан станцын	1
754	7122-11	Наагч, шаазан хавтан	1
755	3342-12	Хуулийн тогтоомжийн хэрэгжилтийг зохион байгуулах менежер	1
756	3212-14	Техникч, мал эмнэлгийн	1
757	2619-12	Шинжээч	1
758	1439-15	Жуулчны баазын менежер	1
759	1322-11	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн /ил, далд уурхайн/	1
760	2165-25	Эх зохиогч, газрын зургийн	1
761	2162-11	Газар тохижуулалтын архитекторч	1
762	2144-38	Механикч инженер, үйлдвэрийн машины тоног төхөөрөмжийн	1
763	9213-00	Мал, тариалан хосолсон фермийн ажилтан	1
764	3313-00	Нягтлан бодох бүртгэлийн туслах, дэд мэргэжилтэн	1
765	9321-17	Хадагч	1
766	9122-12	Нарийн цэвэрлэгээ, өнгөлгөө хийгч	1
767	8343-11	Операторч, салдаг гүүр, зөөврийн шатны машин, канат конвейрын, гүүран краны	1
768	8342-25	Операторч, чулуу дэвсэх төхөөрөмжийн /барилга байгууламжийн/	1
769	8342-23	Операторч, хонгил гаргах машины /барилга байгууламжийн/	1
770	8111-27	Нүүрс буулгагч, бүтээгч	1
771	7412-26	Цахилгаан шатны тохируулагч /лифтчин/	1
772	7321-18	Зураг боловсруулагч	1
773	4221-15	Ажилтан, аялал жуулчлалын /билет захиалгын/	1
774	7231-18	Механикч, тракторын	1
775	7231-14	Механикч, ачааны машины	1
776	3432-12	Дизайнч, аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний	1
777	3432-11	Дизайнч, хувцасны	1
778	3259-14	Мал эмнэлэгийн туслах ажилтан	1
779	3141-14	Лаборант, микробиологийн	1
780	3135-11	Операторч, хүдэр хайлуулах зуухны	1
781	2131-57	Чанарын хяналтын лабораторийн шинжээч	1

782	2310-84	Багш, үйлдвэрийн дизайнч	1
783	2230-11	Зүү төөнч	1
784	2164-11	Архитекторч, ерөнхий төлөвлөлтийн	1
785	2151-16	Инженер, системийн	1
786	3343-00	Захиргааны болон гүйцэтгэх нарийн бичгийн дарга	1
787	2143-15	Байгаль орчны нөхөн сэргээх мэргэжилтэн	1
788	2141-38	Технологич, нэхмэлийн	1
789	2141-27	Инженер, хангамж, түгээлтийн	1
790	2132-24	Агнуур зүйч	1
791	2132-20	Ойн инженер, механикч	1
792	7211-00	Хэв цутгагч	1
793	9321-19	Хаяг дарагч, гараар	1
794	7233-23	Механикч, хөдөө аж ахуйн машин тоног төхөөрөмжийн	1
795	4323-11	Байцаагч, клерк /зам тээврийн үйлчилгээний/	1
796	7125-22	Шилэн хавтан наагч	1
797	3432-13	Дизайнч, дотоод чимэглэлийн	1
798	3311-15	Дилер	1
799	2622-18	Номын санч	1
800	3117-14	Лаборант, чанарын шинжилгээний	1
801	1120-11	Захирал, гүйцэтгэх захирал, аж ахуйн нэгж, байгууллагын	1
802	0310-33	Цахилгаан тэжээлийн механикч	1
803	2113-11	Агрохимич	1
804	1431-14	Кино театрын менежер	1
805	1420-16	Менежер, бөөний худалдааны /захиалгаар үйлчлэх дэлгүүрийн/	1
806	2320-80	Багш, хүнд механизмын	1
807	3342-00	Хуулийн нарийн бичгийн дарга	1
808	2634-00	Сэтгэл зүйч	1
809	5112-00	Нийтийн тээврийн кондуктор	1
810	4211-00	Банкны теллер, холбогдох бусад ажилтан	1
811	9333-22	Зөөгч, хүнсний захын	1
812	9329-13	Материал зохицуулагч	1
813	8132-13	Фото зураг угаагч, хэвлэгч, томруулагч, зураг авагч	1
814	7542-12	Тэсрэх бодисын мэргэжилтэн	1
815	4211-11	Шуудангийн ажилтан	1
816	7132-11	Будагчин, шүршигч /барилгын	1
817	3255-16	Техникч, эмгэг заслын	1
818	2651-14	Зураач-найруулагч	1
819	2641-45	Хянан тохиолдуулагч, сонины	1
820	0210-18	Механик жолооч	1

821	2112-20	Инженер, эх газрын ус судлалын	1
822	2320-86	Багш, цахилгааны /өндөр хүчдлийн/	1
823	2221-18	Сувилагч, мэс заслын	1
824	2144-22	Инженер, тосолгооны тоног төхөөрөмжийн	1
825	2141-44	Технологич, оёдлын	1
826	2141-23	Инженер, хөдөлмөрийн нормчлолын	1
827	2261-00	Нүүр амны эмч /Шүдний эмч/	1
828	5222-00	Дэлгүүрийн эрхлэгч	1
829	3211-00	Эмчилгээ оношлогооны төхөөрөмжийн техникч	1
830	8143-11	Операторч, дугтуй цаасан уут үйлдвэрлэх машины	1
831	7536-27	Загварчин, гутлын	1
832	7521-34	Мод боловсруулагч	1
833	7317-13	Гар урлалын ажилтан, модон эдлэлийн	1
834	5329-15	Шүдний эмчийн туслах	1
835	5321-13	Өвчтөн асрагч	1
836	4323-17	Ажилтан, агаарын тээврийн үйлчилгээний	1
837	3359-16	Мэргэжилтэн, итгэмжлэлийн үнэлгээний, баталгаажуулалтын	1
838	3311-13	Брокер, үл хөдлөх хөрөнгийн	1
839	2652-26	Хөгжимчин, шөнийн баар, цэнгээний газрын	1
840	2651-16	Зураач-чимэглэгч, телевизийн	1
841	2631-13	Эдийн засагч, олон улсын харилцааны	1
842	2522-18	Инженер, программ хангамжийн	1
843	3112-35	Байцаагч, орон сууцны	1
844	1120-15	Захирал, гүйцэтгэх захирал, авто тээврийн	1
845	3117-24	Техникийн тоо бүртгэгч	1
846	1330-11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, ээлжийн /мэдээлэл холбооны/	1
847	1324-15	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /тээврийн компаний/	1
848	2330-20	Багш, математикийн	1
849	2212-40	Их эмч, мэс заслын /ерөнхий мэс заслын/	1
850	2212-23	Их эмч, арьсны	1
851	2152-23	Инженер, цахим зүйн /багаж хэрэгслэлийн/	1
852	2146-16	Инженер, төмөрлөгийн хүдрийн	1
853	7413-00	Цахилгаан шугам тавигч /тохируулагч/	1
854	2142-43	Инженер, усны эрчим хүчний	1
855	2141-18	Инженер, төлөвлөлтийн	1
856	2523-00	Компьютерийн сүлжээний мэргэжилтэн	1
857	2143-00	Байгаль орчны инженер	1
858	9333-20	Зөөшч, дэлгүүрийн	1
859	8111-33	Грейдерчин	1

860	7535-13	Арьс, шир, нэхий идээлэгч, элдэгч	1
861	5162-13	Хувийн үйлчлэгч	1
862	4311-14	Ажилтан, няглан бодохын /бүртгэл тооцооны, данс хөтлөгч/	1
863	4221-12	Аялалын тасалбар борлуулагч	1
864	3521-22	Дуу бичлэг эвлүүлэгч	1
865	3514-12	Веб техникч	1
866	2651-18	Зураач, загвар хийцийн	1
867	2432-13	Мэргэжилтэн, олон нийттэй харьцах	1
868	2411-12	Ахлах нягтлан бодогч	1
869	1121-13	Дэд захирал, барилга угсралтын	1
870	2131-12	Биологич	1
871	2120-31	Статистикч, санхүүгийн	1
872	2212-33	Их эмч, эм судлалын	1
873	2151-12	Инженер, цахилгааны гэрэлтүүлгийн	1
874	2146-18	Инженер, газрын тос болон байгалийн хий олборлолтын	1
875	2162-00	Газар тохижуулалтын архитекторч	1
876	3412-00	Нийгмийн ажилтан холбогдох бусад ажилтан	1
877	8341-11	Операторч, хураагч, хадагч машины	1
878	8189-11	Энэ ангилалд ороогүй суурь машин, төхөөрөг ажиллуулагч бусад операторч	1
879	8132-12	Операторч, өнгөт фото зураг хэвлэх машины	1
880	8112-14	Операторч, чулуу боловсруулах, бутлах, зүсэх, өрөмдөх, тээрэмдэх машины	1
881	7536-51	Эсгүүрчин, гутлын	1
882	7511-13	Ангиллагч, мах	1
883	7422-16	Компьютерийн тоног төхөөрөмж тохируулагч, угсрагч	1
884	6113-15	Цэцэрлэгч, хүлэмжийн	1
885	4416-13	Хүмүүний нөөцийн ажилтан, бүртгэлийн	1
886	3341-11	Конторын албаны зааварлагч, зохион байгуулагч/	1
887	3257-13	Байцаагч, хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн	1
888	3253-11	Эрүүл мэндийн ажилтан, олон нийтийн эрүүл мэндийн тусламжийн	1
889	2621-12	Архивч	1
890	1120-12	Захирал, гүйцэтгэх захирал, үйлдвэрийн	1
891	1344-11	Олон нийтийн төвийн менежер	1
892	1321-12	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн /боловсруулах үйлдвэрлэлийн менежер/	1
893	2351-13	Эрдэм шинжилгээний ажилтан /боловсролын арга зүйн/	1
894	2342-14	Багш, цэцэрлэгийн багшийн туслах /мэргэжлийн/	1
895	2341-11	Багш, бага ангийн /мэргэжлийн/	1
896	2330-26	Багш, физикийн	1

897	2320-11	Багш, тээврийн хэрэгслийн	1
898	2145-15	Технологич инженер, нэрэх процессын	1
899	2144-19	Инженер, нисэх онгоцны	1
900	8152-00	Нэхэх, сүлжих машины операторч	1
901	2142-34	Инженер, хотын байгууламжийн	1
902	2142-15	Инженер, гидрогеологийн	1
903	2141-16	Инженер, системийн /компьютерээс бусад/	1
904	3312-00	Зээл, зээллэгийн мэргэжилтэн	1
905	3240-00	Мал эмнэлгийн техникч, туслах, дэд мэргэжилтэн	1
906	2141-22	инженер, химийн	0

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яамны харьяа хөдөлмөрийн судалгааны институт

Барометрийн судалгаа-2013 он

№	YAMAT-08 код	Сул байгаа ажлын байр	тоо
1	1120.11	Захирал, гүйцэтгэх захирал, аж ахуйн нэгж, байгууллагын	1
2	1120.12	Захирал, гүйцэтгэх захирал, үйлдвэрийн	2
3	1120.39	Захирал, гүйцэтгэх захирал, нийгмийн ажлын	1
4	1121.35	Дэд захирал, бизнес үйлчилгээний	1
5	1211.11	Дарга, эрхлэгч/менежер/, алба, газар, хэлтэс, тасгийн, /захиргааны/	20
6	1211.12	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, газар, хэлтэс, тасгийн /нягтлан бодох бүртгэлийн/	1
7	1211.15	Компаний нарийн бичгийн дарга (менежер)	2
8	1212.12	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, газар, хэлтэс, тасгийн /хөдөлмөрийн харилцааны	3
9	1212.13	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, газар, хэлтэс, тасгийн /ажилтан	6
10	1213.11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, газар, хэлтэс, тасгийн /бодлого, төлөвлөлтийн/	1
11	1213.12	элсүүлэх, сонгох/	6
12	1213.13	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, газар, хэлтэс, тасгийн /Ерөнхий төлөвлөлтийн менежер/	1
13	1219.11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, захиргаа, үйлчилгээний	2
14	1219.14	Дарга, эрхлэгч /менежер/, эд аж ахуйн	1
15	1219.15	Дарга, эрхлэгч /менежер/, худалдан авалтын	1
16	1221.11	Дарга эрхлэгч / менежер/, захиргаа, үйлчилгээний	14
17	1221.12	Дарга эрхлэгч / менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /маркетингийн	14
18	1223.11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /судалгааны/	1
19	1223.13	Менежер, төслийн /удирдагч, зохицуулагч/	1
20	1321.11	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн /үйлдвэрийн эзэн/	2

21	1321.13	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн /үйлдвэрлэлийн ба үйл ажиллагааны менежер /боловсруулах үйлдвэрлэлийн/	1
22	1322.11	Дарга, мастер/менежер/, алба хэлтэс тасаг цех ээлжийн	13
23	1323.11	Дарга, мастер /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, цех, ээлжийн /барилга угсралтын/	11
24	1324.11	Дарга эрхлэгч,/менежер/,алба, хэлтэс тасгийн/ логистикийн менежер/	12
25	1324.13	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /хангамж, түгээлтийн	11
26	1324.14	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /хангамж, телехолбооны	1
27	1324.15	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /агуулахын/	2
28	1324.16	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасгийн /агуулахын/	2
29	1330.11	Дарга, эрхлэгч /менежер/, алба, хэлтэс, тасаг, ээлжийн /мэдээлэл, холбооны	1
30	1330.12	Хэрэглээний программ хангамж боловсруулах менежер	2
31	1341.11	Цэцэрлэгийн менежер, эрхлэгч	6
32	1342.13	Эмнэлгийн зохион байгуулагч	1
33	1345.11	Боловсролын менежер	3
34	1346.11	Банкны менежер	1
35	1346.13	Зээлийн хоршооны менежер	1
36	1346.14	Даатгалын агентлагын менежер	1
37	1349.11	Менежер, архивын	4
38	1349.20	Менежер, зорчигч тээврийн	2
39	1349.21	Менежер, төмөр замын	1
40	1349.22	Менежер, ачаа тээврийн	1
41	1349.42	Мэргэшсэн үйлчилгээний бусад менежер	2
42	1411.11	Менежер, аялалын сууцны	26
43	1411.12	Менежер, буурчийн газрын	1
44	1411.16	Менежер, зочид буудлын	5
45	1412.11	Менежер, гуанз, цайны газрын	3
46	1412.14	Эзэн, рестораны	1
47	1412.16	Менежер, рестораны	5
48	1420.11	Менежер, бөөний худалдааны	170
49	1420.12	Менежер, бөөний худалдааны /дэлгүүрийн/	81
50	1420.13	Менежер, бөөний худалдааны /импортын/	2
51	1420.15	Менежер, жижиглэн худалдааны	18
52	1439.11	Туслах ажилтан, барилга буулгах	7
53	1439.13	Харилцах төвийн менежер	3
54	1439.14	Худалдааны төвийн менежер	3
55	2111.12	Аэродинамикч	3
56	2113.11	Агрохимич	1
57	2113.13	Химич	6
58	2113.18	Химич, будгийн	2

59	2113.38	Химич, биологийн идвэхт бодисын	1
60	2114.11	Геологич	22
61	2114.15	Геологич, инженерийн	1
62	2114.17	Геологич, инженер /хайгуулын/	1
63	2114.18	Геологич, инженер /эрэл зураглалын/	2
64	2114.25	Геофизикч	3
65	2120.24	Статистикч, хөдөлмөрийн эдийн засгийн	2
66	2120.37	Статистикч, эрүүл мэндийн	3
67	2131.11	Амьтан судлаач	1
68	2131.12	Биологич	1
69	2131.15	Гидробиологич	1
70	2131.22	Нян судлаач	2
71	2131.44	Эсийн генетикч	1
72	2131.51	Бактериологич, вирусологич	3
73	2131.52	Микробиологич, биофизикч	1
74	2132.12	Агрономич, үрийн	2
75	2132.13	Агрономич, жимс жимсэгний	6
76	2132.15	Хөрс судлаач, зөвлөх	1
77	2133.19	Ус судлаач	6
78	2141.11	Инженер, аж үйлдвэрийн	41
79	2141.12	Инженер, байгууламжийн	7
80	2141.13	Инженер, машин тоног төхөөрөмжийн	13
81	2141.16	Инженер, системийн /компьютерээс бусад/	2
82	2141.17	Инженер, техник засварын	5
83	2141.19	Инженер, төсвийн	1
84	2141.20	Инженер, оёмол, сүлжмэл, ээрмэл, нэхмэл эдлэлийн тоног төхөөрөмжийн	4
85	2141.21	Инженер, нэхий, арьс, үслэг эдлэлийн тоног төхөөрөмжийн	1
86	2141.22	Инженер, химийн	2
87	2141.23	Инженер, хөдөлмөрийн нормчлолын	1
88	2141.25	Инженер, хөдөлмөрийн аюулгүй байдлын	6
89	2141.26	Инженер, цахилгаан автоматикийн	2
90	2141.27	Инженер, хангамж, түгээлтийн	2
91	2141.38	Технологич, нэхмэлийн	3
92	2141.39	Технологич, сав баглаа боодлын	10
93	2141.41	Технологич, хэвлэлийн	10
94	2141.42	Технологич, цементийн	2
95	2141.44	Технологич, оёдлын	1
96	2141.45	Шинжээч, системийн /компьютерээс бусад/	3
97	2142.11	Инженер, барилгын технологийн	87
98	2142.13	Инженер, бүтээц байгууламжийн	4

99	2142.14	Инженер, гидравликийн	1
100	2142.15	Инженер, гидрогеологийн	8
101	2142.16	Инженер, иргэний барилгын	6
102	2142.17	Инженер, зам гүүрийн	78
103	2142.19	Инженер, барилга угсралтын	11
104	2142.21	Инженер, шугаман хоолойн	11
105	2142.22	Инженер, дулаан хангамжийн	7
106	2142.32	Инженер, ус хангамжийн	7
107	2142.36	Инженер, өрмийн, сантехникийн	3
108	2142.43	Инженер, усны эрчим хүчний	1
109	2142.44	Технологич, оёдлын	2
110	2142.45	Шинжээч, системийн /компьютерээс бусад/	2
111	2142.46	Технологич, барилгын материалын	1
112	2142.47	Инженер, барилгын менежментийн	6
113	2142.48	Инженер, барилгын бүтээц, эдлэлийн технологич	6
114	2142.52	Инженер, агааржуулалт, агаар сэлгэлтийн	5
115	2143.11	Инженер, агаарын бохирдлын	2
116	2143.13	Инженер, байгаль орчны	1
117	2143.15	Байгаль орчны нөхөн сэргээх мэргэжилтэн	21
118	2144.11	Архитекторч, хөлөг онгоцны	6
119	2144.15	Инженер, автомашины	3
120	2144.30	Механикч, инженер, автомашины	151
121	2144.34	Механикч, инженер, дулааны	4
122	2144.35	Механикч инженер, машин механизмын	17
123	2144.38	Механикч инженер, үйлдвэрийн машин тоног төхөөрөмжийн	3
124	2144.39	Механикч инженер, салхивчийн	1
125	2144.43	Механикч инженер, хөдөө аж ахуйн	1
126	2144.46	Технологич инженер, механикийн	6
127	2145.12	Инженер, нефть, түлшний технологич	2
128	2145.13	Инженер, химийн	2
129	2145.17	Технологич, будгийн	2
130	2145.19	Технологич, исгэлтийн	1
131	2145.24	Технологич, хүнс, ундааны	5
132	2146.11	Инженер, баяжуулахын	3
133	2146.12	Инженер далд уурхайн	100
134	2146.13	Инженер, уул уурхайн /алмаасын/	9
135	2146.14	Инженер, нефть, байгалийн хийн, химийн боловсруулалтын/	19
136	2146.20	Маркшейдер /зурагзүйч/	2
137	2146.21	Маркшейдер, далд уурхайн	3
138	2146.25	Технологич, цутгахын	1

139	2146.29	Металлургич, физикийн	2
140	2146.34	Мастер, уул, уурхайн	3
141	2146.36	Төмөрлөгийн инженер, цутгахын	2
142	2149.12	Тэсрэх материал, зэр зэвсгийн инженер	2
143	2149.14	барилгын материалын мэргэжилтэн	16
144	2151.11	Инженер, цахилгааны	236
145	2151.15	Инженер, цахилгаан механикийн төхөөрөмжийн	3
146	2151.17	Инженер, эрчим хүч дамжуулалтын	3
147	2151.18	Инженер, эрчим хүч үйлдвэрлэлийн	1
148	2151.19	Инженер, эрчим хүч хуваарилалтын	3
149	2151.20	Инженер-технологич, цахилгааны	1
150	2152.11	Инженер радио холбооны / релейн/	15
151	2152.12	Инженер, радио холбооны /хөдөлгөөнт/	2
152	2152.16	Инженер, дохиоллын системийн	1
153	2152.18	Инженер, радиогийн	2
154	2152.21	Инженер, телефоны	1
155	2152.24	Инженер, цахим зүйн /мэдээллийн/	1
156	2152.25	Инженер, цахим зүйн /кабель шугамын/	6
157	2152.28	Инженер, цахим зүйн /техник хангамжийн/ (компьютерийн)	1
158	2153.11	Телехолбооны инженер	125
159	2161.11	Архитекторч, барилгын /иргэний/	6
160	2161.13	Архитекторч, барилгын /орон сууцны/	1
161	2162.11	Газар тохижуулалтын архитекторч	1
162	2163.11	Дизайнч, хувцасны	21
163	2163.13	Дизайнч, бүтээгдэхүүний	1
164	2163.14	Дизайнч, үйлдвэрийн	1
165	2164.11	Архитекторч, ерөнхий төлөвлөлтийн	4
166	2164.13	Архитекторч, хот төлөвлөлтийн	1
167	2164.19	Инженер, замын хөдөлгөөний	3
168	2164.22	Төлөвлөгч, хот, суурин газрын	1
169	2165.11	Газар зохион байгуулагч	11
170	2165.22	Зурагзүйч, гол мөрний	2
171	2166.12	График дизайнч, зураглаач	1
172	2166.14	Веб дизайнч	1
173	2166.16	Дизайнч, нийтлэлийн	1
174	2211.11	Их эмч, ерөнхий мэргэжлийн	57
175	2211.12	Их эмч ерөнхий сумын	12
176	2211.13	Их эмч, ерөнхий мэргэжлээр мэргэшиж байгаа резидент эмч	3
177	2211.14	Бусад/ эмч /	10
178	2212.11	Их эмч дотрын	28

179	2212.12	Их эмч, зүрх судасны	5
180	2212.14	Их эмч, дотоод шүүрлийн	9
181	2212.15	Их эмч, уушиг судлалын	1
182	2212.17	Их эмч, цус судлалын	2
183	2212.18	Их эмч, хүүхдийн	25
184	2212.19	Их эмч, чих, хамар хоолойн	2
185	2212.20	Их эмч, мэдрэлийн	20
186	2212.21	Их эмч, сэтгэцийн эмгэг судлалын	7
187	2212.22	Их эмч, мансуурал судлалын	1
188	2212.24	Их эмч, дотоод шүүрлийн	5
189	2212.25	Их эмч, харшил судлалын	3
190	2212.26	Их эмч, халдвар судлалын	9
191	2212.27	Их эмч, халдвартын	1
192	2212.28	Их эмч, БЗДӨ/ХДХВ/ДОХ-ын	1
193	2212.29	Их эмч сүрьеэгийн	13
194	2212.30	Их эмч, гэмтэл, согог заслын	4
195	2212.32	Их эмч, лабораторын	23
196	2212.34	Их эмч, дүрс оношлогооны	3
197	2212.35	Их эмч, эх барих, эмэгтэйчүүдийн	12
198	2212.37	Их эмч, хавдрын	2
199	2212.38	Их эмч, хавдрын /туяа эмчилгээний/	1
200	2212.40	Их эмч, мэс заслын /ерөнхий мэс заслын/	7
201	2212.44	Их эмч, мэс заслын /зүрхний/	1
202	2212.48	Их эмч, мэс заслын /эрхтэн шилжүүлэн суулгах/	3
203	2212.49	Их эмч, мэдээгүйжүүлэлт, эрчимт эмчилгээний	5
204	2212.50	Их эмч, нөхөн сэргээх эмчилгээний	6
205	2212.55	Их эмч, эмгэг судлалын	3
206	2212.56	Их эмч, эмнэлгийн яаралтай тусламжийн	1
207	2212.58	Их эмч, нарийн мэргэжлээр мэргэшиж байгаа резидент эмч	2
208	2221.11	Сувилагч, ерөнхий мэргэжлийн	312
209	2221.12	Сувилахуйн арга зүйч	10
210	2221.13	Сувилагч, төрөлжсөн мэргэжлийн	32
211	2221.14	Сувилагч, хүүхдийн	4
212	2221.16	Сувилагч, нярайн	53
213	2221.17	Сувилагч, халдвартын	1
214	2221.18	Сувилагч, мэс заслын	6
215	2221.20	Сувилагч, мэдээгүйжүүлэлт, эрчимт эмчилгээний	2
216	2221.22	Сувилагч, хөнгөвчлөх эмчилгээний	1
217	2222.11	Эх баригч, эмэгтэйчүүдийн	11
218	2222.12	Эх барихуйн арга зүйч	1

219	2230.11	Зүү төөнч	1
220	2230.14	Эмийн бус эмчилгээний мэргэжилтэн	23
221	2240.11	Яаралтай тусламжийн мэргэжилтэн	21
222	2240.12	Анхан шатны тусламжийн ажилтан	3
223	2240.13	Клиникийн ажилтан	1
224	2250.11	Малын эмч	4
225	2250.11	Малын эмч	1
226	2250.22	Малын эмч, мал зүйч	2
227	2250.23	Малын эмч, гоц халдварт өвчний	1
228	2261.11	Нүүр амны эмч, ерөнхий эмчилгээний	4
229	2261.14	Нүүр амны эмч, мэс заслын	1
230	2262.11	Эм зүйч, хяналтын	8
231	2262.12	Нүүр амны эмч, ерөнхий эмчилгээний	29
232	2262.13	Эмнэлгийн эм зүйч	59
233	2262.14	Эмийн үйлдвэрийн эм зүйч	2
234	2262.15	Эмийн сангийн эм зүйч /эмийн худалдааны/	52
235	2263.11	Хүрээлэх орчны эрүүл ахуйн ажилтан	1
236	2263.13	Хөдөлмөрийн эрүүл ахуйч	1
237	2263.14	Цацраг туяа хамгаалалтын мэргэжилтэн	1
238	2263.15	Хөдөлмөрийн нөхцөл судлалын мэргэжилтэн	1
239	2265.11	Хоол зүйч, хоол тэжээлийн мэргэжилтэн	7
240	2265.13	Хүнс, зоогийн газрын хоол тэжээлийн мэргэжилтэн	1
241	2267.12	Нүдний эмч	2
242	2269.16	Бусад/ эрЮЮл мэндийн мэргэжилтэн/	10
243	2310.11	Багш, археологийн	26
244	2310.12	Багш, архитекторын	14
245	2310.12	Багш, архитектурын	1
246	2310.15	Багш, анагаах ухааны	1
247	2310.18	Багш, барилгын технологийн	2
248	2310.24	Багш, бүжгийн	5
249	2310.26	Багш, газар зүй, байгалийн шинжлэлийн	1
250	2310.29	Багш, геологийн	1
251	2310.37	Багш, валют судлалын	1
252	2310.38	Багш англи хэлний	14
253	2310.39	Багш, инженерийн /иргэний барилгын/	5
254	2310.41	Багш, инженерийн /технологийн/	2
255	2310.46	Багш, компьютерийн	12
256	2310.49	Багш, математикийн	12
257	2310.50	Багш, боловсрол судлал, менежментийн	2
258	2310.53	Багш, нийгмийн ухааны	1

259	2310.63	Багш, мэдээлэл зүйн	6
260	2310.68	Багш, сурган хүмүүжүүлэх ухааны	3
261	2310.72	Багш, биеийн тамир, эрүүл мэндийн	6
262	2310.74	Багш, тээврийн үйлчилгээний	4
263	2310.85	Багш, үйлдвэрийн технологийн	1
264	2310.91	Багш, химийн	1
265	2310.93	Багш, дуу, хөгжмийн	6
266	2320.49	Багш, англи хэлний	3
267	2330.11	Багш, хими байгаль шинжлэлийн	4
268	2330.12	Багш, физик-байгаль шинжлэлийн	2
269	2330.13	Багш, биеийн тамирын	1
270	2330.17	Багш, техник, технологийн	1
271	2330.18	Багш, нийгмийн ухааны	1
272	2330.20	Багш, математикийн	7
273	2330.22	Багш, түүхийн	1
274	2330.25	Багш, монгол хэл, уран зохиолын	1
275	2330.26	Багш, физикийн	2
276	2330.27	Багш, химийн	1
277	2330.28	Багш, хөгжмийн	4
278	2330.30	Багш, англи хэлний	6
279	2330.31	Багш, англи-орос хэлний	3
280	2330.32	Багш, орос хэлний	1
281	2330.33	Багш, хятад хэлний	1
282	2330.34	Багш, бусад мэргэжлийн	2
283	2341.11	Багш, бага ангийн/мэргэжлийн/	16
284	2342.12	Багш, сургуулийн өмнөх шатны хүүхдийн /мэргэжлийн/	10
285	2342.13	Багш, цэцэрлэгийн /мэргэжлийн/	32
286	2342.14	Багш, цэцэрлэгийн багшийн туслах /мэргэжлийн/	14
287	2351.11	Арга зүйч, хүүхдийн хүмүүжлийн /сургуулийн өмнөх насны/	8
288	2351.12	Сургалтын зохион байгуулагч	3
289	2351.16	Мэргэжилтэн, заах арга зүйн	1
290	2351.17	Мэргэжилтэн, сургалтын хэрэгслэлийн	1
291	2354.11	Гитарын багш /хувиараа заах/	11
292	2359.14	Эрдэм шинжилгээний ажилтан, сургалтын зохион байгуулагч	1
293	2411.11	Аудитор	34
294	2411.12	Ахлах нягтлан бодогч	204
295	2411.13	Ерөнхий нягтлан бодогч	154
296	2411.14	Нягтлан бодогч, шинжээч	3
297	2411.16	Нягтлан бодогч, магадлагааны	7
298	2411.17	Нягтлан бодогч, тооцооны	21

299	2411.18	Нягтлан бодогч, төсвийн	1
300	2411.20	Нягтлан бодогч, зээлийн	2
301	2411.21	Нягтлан бодогч, даатгалын	1
302	2411.22	Нягтлан бодогч, татварын	3
303	2411.23	Санхүүгийн хянагч	1
304	2412.11	Үл хөдлөх хөрөнгийн зөвлөх	14
305	2421.12	Бизнесийн зөвлөх	10
306	2421.13	Менежментийн зөвлөх	2
307	2422.11	Бондын шинжээч	16
308	2422.12	Бодлогын захиргааны мэргэжилтэн	6
309	2423.11	Мэргэжилтэн, ажил, мэргэжлийн чиглэлээр зөвлөгч	2
310	2423.13	Мэргэжилтэн, хөдөлмөрийн харилцааны	2
311	2423.16	Хүмүүний нөөцийн мэргэжилтэн	8
312	2424.11	Зөвлөх, мэргэжлийн чиг баримжаа олгох	2
313	2431.13	Мэргэжилтэн, барааны	16
314	2431.14	Мэргэжилтэн, маркетингийн үйл ажиллагааны	7
315	2431.15	Мэргэжилтэн, худалдааны гоо зүйн	7
316	2431.16	Шинжээч, зах зээл судлалын	1
317	2431.17	Эдийн засагч, өрхийн судалгааны	1
318	2432.13	Мэргэжилтэн, олон нийттэй харьцах	5
319	2433.11	Борлуулалтын ажилтан /аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн/	2
320	2433.13	Техникийн борлуулалтын ажилтан	5
321	2451.11	Сэтгүүлч, сонин сэтнүүл, радио телевизийн	14
322	2451.12	Хэвлэлийн редакторч	14
323	2451.14	Сэтгүүлч, мэдээний	2
324	2451.16	Орлогч редакторч	1
325	2511.12	Шинжээч, программ зохиогч	1
326	2512.11	Программ зохиогч	6
327	2512.15	Программ зохиогч, техникийн	1
328	2512.17	Программ хангамжийн шинжээч	4
329	2512.18	Программ хангамжийн дизайнч	2
330	2513.17	График, мультимедиа зохиомжийн дизайнч	2
331	2514.11	Хэрэглээний программ зохиогч	1
332	2522.17	Инженер, компьютерийн системийн	1
333	2522.18	Инженер, программ хангамжийн	2
334	2523.12	Сүлжээний шинжээч	1
335	2611.11	Эрх зүйч	83
336	2619.11	Арбитрч	1
337	2621.11	Арга зүйч, музейн	1
338	2621.12	Архивч	5

339	2631.11	Ерөнхий эдийн засагч	29
340	2631.12	Эдийн засагч, худалдааны	32
341	2631.12	Эдийн засагч, худалдааны	1
342	2631.13	Эдийн засагч, олон улсын харилцааны	2
343	2631.15	Эдийн засагч, санхүүгийн	1
344	2631.22	Эдийн засагч, шинжээч	3
345	2632.19	Социологич	1
346	2633.18	Улс төр судлаач	5
347	2634.11	Сэтгэл зүйч, ажил мэргэжлийн	2
348	2634.12	Сэтгэл зүйч, боловсролын	2
349	2635.11	Нийгмийн ажилтан, насанд хүрээгүй гэмт хэрэгтэнтэй ажиллах	1
350	2635.18	Нийгмийн ажилтан, мэргэшсэн, зөвлөгөө өгөгч мэргэжилтэн	1
351	2635.19	Нийгмийн ажилтан, нийгмийн хамгааллын	2
352	2635.21	Нийгмийн ажилтан, аж ахуйн нэгж, байгууллагын	2
353	2635.22	Нийгмийн ажилтан, боловсролын	1
354	2635.29	Нийгмийн ажилтан, эмнэлгийн тусалцаа үзүүлэх	4
355	2641.17	Нийтлэлч, зар сурталчилгааны	1
356	2641.20	Нэвтрүүлэгч, телевизийн /студийн нэвтрүүлгийн/	1
357	2641.21	Орчуулагч-нэвтрүүлэгч, радио, телевизийн /гадаад хэлний/	3
358	2641.26	Сурвалжлагч, телевиз, радиогийн	5
359	2641.33	Тоймч, телевизийн	1
360	2641.34	Тусгай сурвалжлагч	2
361	2641.59	Эсээч	2
362	2643.11	Авиа зүйн судлалын	3
363	2643.17	Орчуулагч-хянагч	5
364	2643.18	Тайлбар бичиг орчуулагч-аман орчуулагч	33
365	2643.27	Хэлмэрч, ярианы	25
366	2651.11	Зураач	3
367	2654.24	Найруулагч, дууны	2
368	2654.34	Тайз заслын ажилтан	2
369	2656.11	Радиогийн нэвтрүүлэгч	2
370	3111.11	Ажиглагч, цаг уурын	2
371	3111.16	Техникч, геологийн	3
372	3111.24	Техникч, ус судлалын	2
373	3112.11	Техникч, иргэний барилгын	1
374	3112.18	Техникч, барилгын механикч	2
375	3112.23	Техникч, байгууламжийн чанар, стандартын	2
376	3112.34	Төсөвчин, /иргэний барилга, байгууламжийн/	1
377	3113.11	Лаборант, цахилгаан механикийн туршилт, хэмжилтийн	4
378	3113.12	Техникч, байгууламжийн /цахилгааны (өндөр хүчдэлийн)	4

379	3114.13	Техникч, телехолбооны	1
380	3114.16	Техникч, олон сувгийн холбооны	4
381	3115.12	Механик инженерийн техникч	5
382	3115.13	Механик инженерийн техникч, автомашины	2
383	3116.11	Лаборант, хими бактериологийн	1
384	3116.12	Лаборант, химийн боловсруулалтын	3
385	3117.11	Техникч, исэлдүүлэхийн	2
386	3117.14	Лаборант, чанарын шинжилгээний	1
387	3119.11	Техникч дулаан хангамжий тоног төхөөрөмжийн	13
388	3119.13	Техникч, үйлдвэрийн тоног төхөөрөмжийн	11
389	3121.11	Уурхайн байцаагч, хянагч /хяналтын операторч/	2
390	3121.15	Тоног төхөөрөмжийн засварын ажлын хуваарилагч	3
391	3131.11	Операторч, цахилгаан эрчим хүчний төхөөрөмжийн	10
392	3133.13	Лаборант, химийн шинжилгээний	4
393	3135.13	Операторч, цутгах зуухны	2
394	3141.14	Лаборант, микробиологийн	3
395	3141.15	Лаборант, хими биологийн	4
396	3142.13	Агротехникч	2
397	3143.11	Техникч, ойн	2
398	3211.11	Техникч, туяаны оншлогооны	3
399	3212.11	Техникч, цус хадгалагч	5
400	3213.13	Эм найруулагч	8
401	3221.11	Сувилахуйн туслах/дэд мэргэжилтэн	7
402	3230.11	Бариагч	1
403	3240.11	Техникч, зохиомол хээлтүүлгийн	1
404	3252.11	Техникч, эмчилгээний бичиг баримтыг кодлогч	1
405	3252.12	Техникч, өвчтний бүртгэл, мэдээллийн	1
406	3252.14	Техникч, эмчилгээний тэмдэглэлийн	2
407	3253.11	Эрүүл мэндий ажилтан, олон нийтийн эрүүл мэндийн тусламжийн	1
408	3256.11	Эмнэлэгийн туслах /дэд ажилтан	2
409	3257.11	Байцаагч, хүнсний эрүүл ахуйн	2
410	3257.13	Байцаагч, хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн	5
411	3259.11	Эрүүл зүйн менежер	2
412	3259.14	Мал эмнэлгийн туслах ажилтан	4
413	3311.14	Брокер, даатгалын	1
414	3313.11	Данс хөтлөгч, эд хөрөнгийн	1
415	3313.14	Нягтлан бодогч, төлбөр тооцооны	1
416	3313.15	Нягтлан бодогч, цалин хөлсний	2
417	3334.12	Менежер, үл хөдлөх хөрөнгийн	1
418	3351.11	Гаалийн байцаагч	2

419	3355.11	Ахлах шинжээч, шинжээч	2
420	3359.15	Стандартын шинжээч, хяналт-үнэлгээний	1
421	3423.14	Хөтөлбөрийн удирдагч	1
422	3432.11	Дизайнч, хувцасны	2
423	3435.12	Мэргэжилтэн, театрын хувцасны	1
424	3511.11	Техникч, компьютерийн тоног төхөөрөмжийн	4
425	3513.17	Техникч, компьютерийн /холболт сүлжээний/	3
426	3514.12	Веб техникч	1
427	3521.26	Лаборант	1
428	3521.36	Техникч, дууны	2
429	3521.38	Фото зурагч, хувцас загварын	4
430	3521.50	Эвлүүлэгч	2
431	3522.21	Телеграфч	1
432	4110.11	Конторын үндсэн ажилтан	5
433	4120.11	Нарийн бичгийн дарга	3
434	4120.13	Компьютерийн операторч	3
435	4211.13	Теллер банкны	42
436	4222.13	Үйлчлүүлэгчтэй харилцах төвийн мэдээллийн ажилтан	80
437	4224.11	Зочид буудлын хүлээн авагч	17
438	4225.11	Мэдээлэл, лавлагаа хариуцсан ажилтан	13
439	4226.11	Хүлээн авагч, эмнэлгийн	1
440	4229.11	Энэ ангилалд ороогүй хэрэглэгчийг мэдээллээр хангах бусад ажилтан	2
441	4311.11	Ажилтан, бэлэн мөнгөний	11
442	4311.15	Ажилтан, өртөг тооцооллын	1
443	4311.17	Нярав, цалингийн	2
444	4311.18	Нярав, кассын	1
445	4311.20	Теллер банкны	200
446	4313.11	Цалингийн бүртгэлийн ажилтан	2
447	4321.11	Нярав ахлах	13
448	4321.12	Нярав, агуулахын	10
449	4321.13	Нярав, ачаа илгээх	2
450	4321.14	Нярав, ачаа хүлээн авах	2
451	4321.17	Нярав, хангамжийн	5
452	4323.11	Байцаагч, клерк /зам тээврийн үйлчилгээний/	1
453	4323.13	Диспетчер, авто тээврийн	10
454	4411.11	Ажилтан, баримт бичиг хуулбарлах	1
455	4412.11	Ажилтан, шуудан илгээх, хүргэх, зөөх	4
456	4416.11	Хүмүүний нөөцийн туслах ажилтан	3
457	5111.11	Нисэх буудлын үйлчилгээний ажилтан	7
458	5112.11	Кондуктор, автобусны	25

459	5113.11	Соёлын галерейн хөтөч	1
460	5113.13	Аялалын хөтөч	1
461	5113.18	Аялалын хөтөч, тоглоомын хүрээлэнгийн	25
462	5120.11	Тогооч	377
463	5131.11	Зөөгч	234
464	5131.12	Үйлчлэх ажилтан, хоолны газрын	5
465	5131.13	Үйлчлэх ажилтан, рестораны суудал зохион байгуулах	1
466	5131.15	Үйлчлэх ажилтан, цэргийн хоолны газрын	1
467	5132.11	Бармен	59
468	5132.11	Бармен	4
469	5141.11	Үсчин	16
470	5142.11	Гоо засалч	9
471	5142.18	Хумс засагч	8
472	5142.20	Массажчин	2
473	5151.11	Аж ахуйн ажилтан /зочид буудлын/	2
474	5153.12	Жижүүр /байрны/	3
475	5162.11	Бараа бологч /дагалдагч/	2
476	5162.12	Зарц	1
477	5162.14	Үйлчлэгч, зочид буудлын	4
478	5165.11	Жолооны багш	13
479	5211.11	Мухлагч, /лангууны худалдагч/	33
480	5211.12	Захын худалдаачин	12
481	5221.11	Дэлгүүр ажиллуулагч	40
482	5221.12	Хүнс, гэр ахуйн бараа худалдаалагч	44
483	5221.13	өөртөө үйлчлэх дэлгүүрийн эрхлэгч	14
484	5223.11	Худалдаачин / жижиглэнгийн газрын/	50
485	5223.12	Худалдаачин /бөөний газрын/	5
486	5223.13	Дэлгүүрийн туслах ажилтан	3
487	5223.14	Гарах хаалганы хянагч	6
488	5230.11	Дэлгүүрийн кассчин	289
489	5242.11	Үзүүлэн таниулж худалдаалагч	301
490	5242.12	Борлуулагч	5
491	5245.11	Үйлчилгээний цэгийн худалдаачин	217
492	5245.12	Шатахуун түгээгч	138
493	5321.13	Өвчтөн асрагч	1
494	5329.11	Энэ ангилалд ороогүй эмнэлгийн сувилгааны бусад ажилтан	2
495	5329.13	Асрагч, эмнэлгийн	2
496	5329.14	Үйлчлэх ажилтан, анхны тусламж үзүүлэх	2
497	5411.11	Аврагч	121
498	5411.15	Түймэр унтраагч ой хээрийн	19

499	5412.12	Цагдаа	278
500	5142.12	Гоо засалч, студийн	8
501	5412.15	Эргүүл, цагдаагийн	1
502	5414.11	Харуул, гэрээт албаны	348
503	5419.11	Амьтан хянагч	2
504	6111.11	Фермийн мэргэшсэн ажилтан/талбайн үр тарианы/	36
505	6111.12	Хүнсний ногоо тариалагч	2
506	6111.13	Тариаланч	16
507	6111.14	Усжуулагч	3
508	6112.11	Мод огтлогч, засагч	1
509	6112.13	Фермийн ажилтан, мэргэшсэн /жимс жимсгэний/	2
510	6121.11	Мах, цагаан идээ үйлдвэрлэгч	3
511	6121.13	Гахайчин	1
512	6121.16	Үхэрчин	6
513	6121.18	Хоньчин	8
514	6121.20	Фермийн ажилтан, мэргэшсэн /сүүний/	1
515	7111.11	Барилгачин	367
516	7112.11	Угсрагч, угсармал төмөр бетон бүтээцийн	78
517	7112.12	Өрөгч, тоосгон гүүрний	197
518	7112.13	Өрөгч, төрөл бүрийн гулдмайгаар	11
519	7112.14	Өрөгч, үйлдвэрийн ба гидротехникийн байгуудамжийн	43
520	7112.15	Өрөгч, чулуун зам	2
521	7112.17	Өрөгч, жигнэх зуухны	29
522	7112.18	Өрөгч, шатаах зуухны	2
523	7113.11	Чулуун сийлбэрчин	30
524	7113.18	Зүсэгч, чулуу	223
525	7114.11	Арматурчин	232
526	7114.12	Асфальт бетончин, бетончин	10
527	7114.14	Угсрагч, ган бетон бүтээц, үйлдвэрийн төмөр бетон яндан	5
528	7114.19	Бетончин	83
529	7115.11	Барилга угсралтын мужаан	199
530	7115.14	Мужаан, гүүрний	25
531	7115.15	Мужаан, засварын	12
532	7119.11	Барилгачин, уламжлалт бус материалын	18
533	7119.21	Угсрагч, угсармал байшин, барилгын	10
534	7122.11	Наагч, шаазан хавтан	48
535	7123.11	Засалчин, шаварчин	104
536	7123.12	Шаварчин, барилгын чимэглэл	107
537	7123.14	Шаварчин-засалчин засал чимэглэлийн	401
538	7123.15	Засалчин, барилгын чимэглэлийн	38

539	7123.17	Шаварчин, гадна	10
540	7125.14	Шиллэгч барилгын	21
541	7126.11	Сантехникч, хоолой угсрагч	68
542	7126.12	Сантехникч, хоолой засварчин	9
543	7126.13	Сантехникч-термист, явуулын дулааны төхөөрөмжийн	5
544	7126.14	Сантехникч, барилгын	87
545	7131.11	Барилгын будагчин	15
546	7131.13	Будагчин-засалч, ханын	2
547	7131.15	Будагчин, барилгын	1
548	7132.11	Будагчин, шүршигч /барилгын	20
549	7132.15	Эмульс, цавуу бэлтгэгч	4
550	7132.16	Үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнийг будагч	6
551	7133.11	Яндан хөөлөгч	16
552	7133.12	Барилгын гадна тал цэвэрлэгч	1
553	7133.15	Цэвэрлэгч, байшин барилгын гадна орчны	2
554	7211.32	Хэвлэгч	19
555	7212.11	Ажилчин, металл хайлуулах зуухны	131
556	7212.13	Ажилчин, метал халааж хайлуулах зуухны/хийн/	78
557	7212.14	Гагнуурчин	69
558	7212.19	Гагнуурчин, цахилгаан	1
559	7212.20	Гагнуурчин, цахилгаан-хийн	10
560	7212.22	Гагнуурчин, /хагас автомат гагнуурын/	1
561	7212.23	Операторч, автомат гагнуурын	5
562	7212.25	Гагнуурчин, даралтын аргаар гагнах	10
563	7213.11	Нимгэн төмөрчин, автомашин ба өөрөө явагч бусад хэрэгслийн	20
564	7213.15	Нимгэн төмөрчин, тоног төхөөрөмж бусад эд материалын	5
565	7214.19	Угсрагч, ган нийцтэй эд анги	50
566	7215.11	Оосорлогч	8
567	7222.18	Хэв загвар хийгч, металл цутгах	1
568	7223.11	Өрөмдөгч, металлын	10
569	7223.12	Операторч, суурилуулагч	6
570	7223.18	Операторч, өрөмдөгч суурь машины	5
571	7231.11	Засварчин, дугуйны	1
572	7231.13	Механикч, автомашин	101
573	7231.14	Механикч, ачааны машины	50
574	7231.19	Тохируулагч, хөдөлгүүрийн/машины	31
575	7233.11	Механикч, барилгын машин, тоног төхөөрөмжийн	6
576	7233.17	Механикч, уул уурхайн машин, тоног төхөөрөмжийн	10
577	7233.25	Механикч, газар, шорооны ажлын машин, тоног төхөөрөмжийн	2

578	7233.31	Тохируулагч, нэхмэлийн машин, тоног төхөөрөмжийн	5
579	7311.11	Барометр хийгч	1
580	7311.21	Засварчин, багажны /нарийн/	2
581	7316.12	Шилэн эдлэлийн зураг, хээ гаргагч	3
582	7316.15	Зураач-чимэглэгч	2
583	7317.11	Гар урлалын ажилтан	2
584	7318.24	Арьсаар гар урлалын зЮйл урлагч	13
585	7321.11	Хэвлэлийн дизайнч	1
586	7321.12	Компьютерийн хэвлэлийн программын операторч	1
587	7321.20	Операторч, өнгө ялгах машины	1
588	7321.21	Хэвлэлийн хэв бэлтгэгч	1
589	7321.22	Өндөр хэвлэлийн хэвлэгч	6
590	7321.26	Хэвлэлийн Юйлдвэрийн бусад ажилтан	15
591	7322.11	Модон бар хэвлэгч	3
592	7322.12	Дижитал хэвлэлийн хэвлэгч	1
593	7322.18	Жижиг хэвлэгч машины операторч	1
594	7411.11	Цахилгаанчин	217
595	7411.12	барилгын цахилгаанчин	22
596	7412.11	Цахилгаан үүсгүүрийн техникч	64
597	7412.19	Монтёр цахилгааны /диспетчерийн тоног төхөөрөмж, телеавтоматикийн, дохиоллын системийн, магнит-соронзон, моторын, ресстатын, станцын радио төхөөрөмжийн, трансформаторын, телевизийн станцын тоног төхөөрөмжийн, телехолбооны станцын тоног төхөөрөмжийн, тоног төхөөрөмж засвар үйлчилгээний, унтраах төхөөрөмжийн, үүсгүүрийн/	6
598	7412.22	Монтёр цахилгааны /хот хоорондын холбооны шугамын, хот хөдөөгийн телефон сүлжээний байгууламж, хэрэглэгчдийн, төхөөрөмжийн, хотын телехолбооны шугамын, хөргөлтийн ба аргааржуулалтын, хяналтын аппаратын, цахилгаан тэжээлийн төхөөрөмжийн, элеваторын/	5
599	7412.23	Цахилгаанчин, моторт тээврийн хэрэгслийн, хөлөг онгоцны, цахилгаан галт тэрэгний	5
600	7413.12	Кабелийн ажилтан, телехолбооны, цахилгаан эрчим хүчний газар доогуурх кабелийн	6
601	7413.15	Цахилгаан шугам тавигч, холбогч	18
602	7421.12	Цахим техник хэрэгслийн механикч, засварчин	2
603	7422.14	Цахим хэрэгслийн засварчин	1
604	7422.16	Компьютерийн тоног төхөөрөмж тохируулагч, угсрагч	10
605	7511.11	Мах махан бүтээгдэхүүний боловсруулах үйлдвэрлэлийн ажилтан	160
606	7511.37	Мал бэлтгэгч, тууварлагч	4
607	7512.11	Боов хийгч	83
608	7512.15	Жигнэгч, талх, жигнэмэг, гурилан бүтээгдэхүүний	3
609	7512.27	Нарийн боов хийгч	1
610	7514.13	Даршлагч, жимс, ногоо, ногооны шүүс	3
611	7515.11	Хүнсний зүйлийн зэрэглэл тогтоогч	1

612	7521.11	Ажилтан, мод бэлтгэлийн	4
613	7521.16	Мод зөөгч /мод боловсруулах үйлдвэрийн	5
614	7521.17	Мод зөөгч, цагаалагч, оосорлогч, тайрагч	4
615	7521.27	Цавуудагч, цаас картон болон тэдгээрээр хийсэн эдлэхүүн	10
616	7522.11	Араг, авс хийгч	5
617	7522.12	Биеийн тамирын модон тоног төхөөрөмж хийгч	3
618	7522.16	Засалч, модон тавилгын	18
619	7522.22	Нарийн мужаан	73
620	7523.25	Хөрөөдөгч, модны	1
621	7523.26	Элсээр зүлгэгч-өнгөлөгч	50
622	7531.14	Загварчин, эсгүүрчин, үйлчин	2
623	7531.16	Загварчин, малгай, хувцасны	1
624	7531.18	Эсгүүрчин, бүх төрлийн хувцас, бусад зүлсийн	3
625	7532.11	Хувцасны үлгэр гаргагч	27
626	7532.15	Үлгэр гаргагч, савхин, савхин жижиг эдлэлийн	1
627	7532.19	Эсгүүрчин нэхмэл, сүлжмэл эдлэлийн	15
628	7532.22	Эсгүүрчин, даавуун эдлэлийн	3
629	7532.23	Эсгүүрчин, савхин, савхин жижиг эдлэлийн	1
630	7532.25	Эсгүүрчин, гэр ахуй, өргөн хэрэглээний эдлэлийн	177
631	7533.11	Оёдолчин, зөөлөн эдлэлийн	57
632	7533.12	Оёдолчин, савхин эдлэлийн	141
633	7533.13	Оёдолчин, савхин эдлэлийн	163
634	7533.14	Оёдолчин /төрөл бүрийн гоёл чимэглэл, малгайн хэвлүүр, тоглоом,	8
635	7533.15	Өөлөгч, оёдлын	4
636	7533.18	Тохируулагч, материал	3
637	7533.19	Уран хатгамалчин	1
638	7533.26	Хатгамалчин	50
639	7534.11	Бүрэгч, автомашины доторлогооны	10
640	7535.44	Индүүдэгч машинч, арьс шир	5
641	7536.11	Ортопед гутал хийгч	2
642	7536.19	Гутал засварчин	2
643	7536.21	Гуталчин, захиалгын	25
644	7536.38	Оёдолчин, гутал, гөлөмний угалз	15
645	7536.44	Улалгаачин	7
646	7536.51	Эсгүүрчин, гутлын	2
647	7543.11	Чанар шалгагч	2
648	7543.12	Бүтээгдэхүүн зэрэглэгч	1
649	8111.11	Операторч, өрмийн машины	67
650	8111.27	Нүүрс буулгагч, бүтээгч	3

651	8111.29	Насосчин, насосны засварчин	25
652	8111.30	Ороомогчин, хөдөлгүүрийн	3
653	8111.31	Засварчин, хөдөлгүүрийн	1
654	8113.11	Операторч, өрмийн тоног төхөөрөмжийн, худгийн, кабелийн, ротарийн, газрын тос, хийн цооногийн	2
655	8113.13	Операторч, өрөмийн цамхагны	1
656	8113.14	Өрөмдөгч, гүний хайгуулын	6
657	8113.16	Цооног өрөмдөгч	1
658	8114.11	Операторч, бетон цутгах машины	3
659	8114.15	Операторч, цемент хиймэл чулуун бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх машины	6
660	8114.18	Операторч, цемент хутгах төхөөрөмжийн	14
661	8121.27	Операторч, автогрейдерийн	25
662	8122.11	Зуухны операторч, металл хайлуулах	1
663	8131.15	Операторч, эмийн зүйл, гоо сайхан, ариун цэврийн бүтээгдэхүүн хийгч машины	2
664	8151.11	Операторч, утас бэлтгэх машины	29
665	8151.12	Операторч, утас ээрэх машины	40
666	8152.11	Операторч, нэхэх машины	26
667	8152.12	Операторч, сүлжих машины	22
668	8153.11	Операторч, оёдлын машины	30
669	8154.11	Операторч, цайруулах машины	3
670	8155.11	Операторч, арьс ширийг үснээс салгах машины	1
671	8160.11	Операторч, нарийн боов боловсруулах машины	2
672	8160.14	Операторч янжуур тамхи үйлдвэрлэх машины	13
673	8189.11	Энэ ангилалд ороогүй суурь машин, төхөөрөг ажиллуулагч бусад операторч	5
674	8212.12	Цахилгаан төхөөрөмж угсрагч	5
675	8311.11	Машинч, туслах машинч, газар дээрх галт тэрэгний, зүтгүүрийн	5
676	8312.12	Дохиочин, холбогч, шилжүүлэгч	3
677	8321.11	Жолооч хөдөлгүүр хөсөг	15
678	8322.11	Жолооч, машины	71
679	8322.12	Таксины жолооч	8
680	8322.12	Жолооч, таксины	6
681	8322.13	Жолооч, бага оврын, бүхээгт тэрэгний	4
682	8322.14	Жолооч, бүхээгт машины	23
683	8322.15	Жолооч, суудлын машины	2
684	8322.16	Жолооч, түргэн тусламжийн тэрэгний	1
685	8331.11	Жолооч, автобусны	43
686	8331.13	Жолооч, троллейбусны	5
687	8332.11	Жолооч, цемент зуурагч, тээвэрлэгч машины	334
688	8332.12	Операторч, хүнд даацын дугуйт ачигчийн	12
689	8332.13	Жолооч, ачааны тэрэгний	373
690	8332.14	Жолооч, тэргэнцрийн /уул уурхайн/	3
691	8332.15	Жолооч, хогны машины	7
692	8332.17	Жолооч чиргүүлтэй ачааны машин/ 2-3 чиргүүл, трейлер/-ы	158

693	8341.11	Операторч, хураагч, хадагч машины	7
694	8341.15	Тракторын жолооч	7
695	8341.17	Жолооч, мод зөөгч, чирэгч, комбайн, тракторын	6
696	8342.11	Тракторч	3
697	8342.13	Жолооч, бульдозерийн	10
698	8342.15	Жолооч, зам талбай тэгшилж нягтруулах төхөөрөмжийн	1
699	8342.17	Жолооч, зам талбай тэгшилж нягтруулах төхөөрөмжийн	1
700	8342.18	Машинч, экскаваторын /цахилгаан, гидро/	6
701	8342.19	Жолооч хЮн тээвэрлэх зориулалт бүхий хөдөлгүүрт хөсгийн	13
702	8342.20	Операторч, асфальт дэвсэх төхөөрөмжийн	1
703	8342.22	Операторч, газар ухах төхөөрөмжийн	4
704	8343.12	Операторч, өргөгч цамхаг, татах төхөөрөмж, элеваторын	7
705	8343.13	Бусад кранч	10
706	8343.14	Засварчин, өргөн тээвэрлэх тоног төхөөрөмжийн	15
707	8344.12	Операторч, өргүүрийн	5
708	9111.13	Гараар аяга таваг угаагч	9
709	9112.11	Цэвэрлэгч, албан тасалгааны	146
710	9112.12	Цэвэрлэгч, угаалгын өрөө, бие засах газрын	2
711	9112.13	Цэвэрлэгч, үйлдвэрийн	41
712	9112.14	Цэвэрлэгч албан байгууллагын	37
713	9112.15	Цэвэрлэгч, зочид буудлын	5
714	9112.16	Цэвэрлэгч, рестораны	3
715	9112.18	Цэвэрлэгч, албан байгууллагын	1
716	9113.11	Цэвэрлэгч албан тасалгааны	58
717	9121.11	Гараар хуурай хими цэвэрлэгээ хийгч	28
718	9121.17	Угаагч, гараар /угаалгын газрын/	5
719	9122.11	гараар машин угаагч	13
720	9122.12	Нарийн цэвэрлэгээ, өнгөлгөө хийгч	10
721	9211.13	Хүнсний ногоо таригч, түүгч	1
722	9212.11	Малын фермийн ажил эрхлэгч	2
723	9213.11	Мал, тариалан хосолсон фермийн ажилтан	1
724	9213.12	Туслах, малчин	3
725	9213.13	Туслах, тариаланч	10
726	9214.12	Цэцэрлэгжүүлэлтийн ажил эрхлэгч	1
727	9214.13	Зүлэг шилжүүлэгч, суулгагч	32
728	9311.11	Ажилтан, далд уурхайн	133
729	9311.12	Ажилтан, ил уурхайн	27
730	9311.13	Нүүрсний дээж авагч	12
731	9312.11	Туслах ажилтан, барилгын туслах	117
732	9312.12	Туслах ажилтан, барилгын талбай/газар/ цэвэрлэгч	481
733	9313.11	Туслах ажилтан, барилга угсралт	794
734	9313.12	хүүхэлдэй/	8
735	9321.11	Хаяглагч	2
736	9321.16	Туслах жилтан, дарс үйлдвэрлэлийн	25
737	9329.12	Үйлдвэрлэл, аж ахуйн туслах ажилтан	470
738	9333.11	Айл нүүлгэгч	20

739	9333.12	Ачаа зөөгч	28
740	9333.13	Ачигч, авто замын тээврийн	16
741	9333.15	Ачигч, агуулахын	35
742	9333.16	Ачигч, дэлгүүрийн	20
743	9333.16	Ачигч дэлгүүрийн	15
744	9333.16	Ачигч, дэлгүүрийн	2
745	9333.16	Ачигч, дэлгүүрийн	1
746	9333.17	Ачигч, төмөр замын тээврийн	1
747	9333.19	Зөөгч, агуулахын	7
748	9334.11	Бараа бүтээгдэхүүн дүүргэгч, өрөгч	4
749	9412.12	Гал тогооны туслах ажилтан	7
750	9412.13	Гал тогооны бэлтгэгч	28
751	9520.12	Үүргийн худалдаачин	7
752	9613.11	Цэцэрлэгт хүрээлэн цэвэрлэгч	18
753	9613.12	Гудамж, зам, талбай цэвэрлэгч	22
754	9622.11	Өвөрмөц ажилтай хүн	1
755	9624.12	Ус зөөгч	6
756	9629.11	Хаалгач	29
757	9629.12	Авто зогсоолын ажилтан	2
758	9629.17	Галч	12
759	9629.18	Манаач, сахиул	6
		Нийт	16283

Эх сурвалж: Хөдөлмөрийн яамны харьяа хөдөлмөрийн судалгааны институт

УИХ-ын Тамгын газар ©
“СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ – XIX БОТЬ”

УИХ-ын Тамгын газрын хэвлэх цех
Хэвлэлтэнд шилжүүлсэн: 2015.03.23
Хэвлэлийн хуудас: 38, Хэвлэсэн тоо: 350
Цаасны хэмжээ: B5

УБ., 2015